

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

À

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

Nos. 385, 386, 390, 394, 403 & 404.

THE
VĪRAMITRODAYA,
VYAVAHĀRAPRAKĀS'Ā

By

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PĀNDIT MITRA MISHRA.

Edited With Introduction & Index etc.,

By

Pandit Vishnu Prasāda Bhāndārī.

VOL. VII

Fascicules I-VI १ २ ३

PUBLISHED & SOLD BY

THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

Benares City.

1932

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

ग्रन्थ-संख्या ३०

ग्रन्थाङ्कः ३८५, ३८६, ३९०, ३९४, ४०३, ४०४.

श्रीः

वीरमित्रोदयस्य

व्यवहारप्रकाशः ।

श्रीमहामहोपाध्याय श्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

नेपालदेशीय-

साहित्योपाध्याय पं० विष्णुप्रसाद भण्डारिणा

संशोधितः ।

प्रकाशकः—

जयरुष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
बमबस्तु स्ट्रीट, ।

१९८९.

राजकीयनियमानुसारेणास्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वामतीकृताः ।

हमारे यहां हर तरहकी छपाई व जिल्दसाजीका कार्य भी होता है ।
हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तरफाटक,
बनारस सिटी ।

भूमिका

इह तावज्जगति चेतनप्रवृत्तिं प्रति क्लृप्तस्य ज्ञानस्योद्योगसाधनताविषयकत्वे निविवा-
दात् सुखस्यैव सर्वैरभिलष्यमाणतया प्रवर्तकज्ञानीयविप्रियेतापन्नमिष्टं सुखमेवेत्यत्र न वैमत्तं,
केषां चिदपि ।

सुखसाधनता च धर्मस्यैवेत्यास्येयम् । न चार्थादिरपि तत्साधनतायां दुर्गतात् तन्मात्र-
साध्यत्वं तस्येतिवाच्यम् । सत्यप्यर्थादीं धर्माभावे सुखानुपलब्धेः । क्वचिदसत्यपि धर्मे
सति चार्थादावहं सुखीति सुखोपलब्धिस्तु भ्रान्तिरेव । व्यसनिजनस्य मादृक्द्रव्यसेवनोत्तर-
जायमानसुखित्वप्रत्ययवत् । सात्त्विकवृत्तिविशेषात्मकस्य तस्य तत्साधनत्वेन शास्त्र-
बोधितधर्मविशेषं विनाऽनुपपत्तेः । न च राजसादित्वेन शास्त्रबोधिते तस्मिन् व्यवहार
इति शङ्क्यम् । तत्रापि सत्त्वलेशानुवृत्तिः शास्त्रप्रामाण्यादभ्युपेयैव ॥

स च धर्मो वेदैकप्रमेयः । तत्त्वं च बलवदनिष्ठाननुबन्धित्ये सति श्रेयःसाधनतया
वेदतदुपजीविप्रमाणान्यतरगम्यत्वम् । इयेनादिव्यानुत्सर्षथं बलवदनिष्ठेत्यादि । स्वर्गादि-
रूपफलेऽतिप्रसङ्गवार्त्ताया श्रेयःसाधनतयेति । प्रमाणे तदुपजीवित्वविशेषणदानात् मन्वा-
दिस्मृतीनां वेदमुपजीव्य प्रवृत्तत्वेन तत्प्रमेये नाव्यासिनं वा शाक्यादिस्मृतिगम्येऽति-
व्याप्तिः । शाक्यादिस्मृतीनां वेदोपजीवित्वाभावेन तद्रम्ये तदन्यतरगम्यत्वाभावात् । न
च अहंदादीनामीश्वरावतारत्वोक्तेस्तदुक्तस्य वेदत्वमापादनोप्यम् । आस्तिकपरिगृहीतवे-
दविरुद्धार्थाभिधायकत्वेन तेषामीश्वरावतारत्वासिद्धेः । न च विनिगमनाभावेनान्योन्य-
विरोधाद् अथोरप्यप्रामाण्यमितिवाच्यम् । बन्धनिवर्तकब्रह्मात्मैक्यज्ञानसाधनस्य महावा-
क्यस्यैव मुख्यवेदत्वेनेतेरेषां च तदुपयोग्यन्त.करणशुद्धयादिप्रतिपादकत्वेन वेदत्वात्तदेक-
वाक्यतयैव वेदत्वस्य वाच्यत्वात् । एवं च साक्षात्परम्परया वा तदेकवाक्यतापन्नाहामेव
वेदत्वस्य सिद्धौ तद्विरुद्धार्थाभिधायिनामीश्वरावतारत्वस्य साध्यितुमशक्यत्वात् । बन्ध-
निवर्तकत्वं तु ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्यैवेति आचार्यादीनामीश्वरावतारत्वेन परिगृहीतानां गुरु-
शिक्षितानामन्येषां चानुभवाधिशीघ्रते । इत्यास्तां तावत् ।

तस्मात्सिद्धमेतन् यत् शाक्यादिस्मृतिगम्यस्य न धर्मत्वमिति । धर्मस्यैव च सुख-
साधनत्वात्तदर्थिभिस्तत्प्रतिपादकमेव शास्त्रमाध्यर्णीयं नान्यत् ।

तच्चाभ्यासतत्त्ववेदिभिर्दिव्यदृष्टिभिर्लोकोपकारपरायणैः प्राचीनैर्मनुयाश्चत्क्यादिमह-
र्षिभिः प्रणीतं नैकविधं वर्तते । तत्र क्वचित्क्वचिदापाततोऽन्योन्ये विरुद्धत्वेन प्रति-
भासमानानामार्पाणां वचसामविरोधविशान्यवस्थापनायैव निगमागममर्माभिज्ञरवांची-
नैरेनेकैर्विद्वद्दरैः सत्तर्कोपट्यन्यायोपेता नानानियन्धाः समुद्भाविता इति नापरोक्षे प्रेक्षा-
यताम् । तेष्येकायमन्यतमो पण्डितप्रवरमित्रमिश्रसङ्कलितो वीरमित्रोदयामिथो महान्
निबन्धः ।

प्रायेणाय श्लोकसङ्ख्याया लक्षद्वयपरिमितो द्वाविंशतिप्रकाशेषु विभज्य समासिम-
यापितः ।

ते यथा—

१ परिभाषाप्रकाशः (मुदितः)	५ प्रतिष्ठा	॥
२ संस्कार	॥	६ राजनीति
३ आनिहक	॥	७ व्यवहार
४ पूजा	॥	८ शुद्धि
		॥ (मुदितः)

९	श्राद्धप्रकाशः	१६	कर्मविपाकः,
१०	तीर्थ " (सुदितः)	१७	चिकित्सा "
११	दान "	१८	प्रायश्चित्त "
१२	व्रत "	१९	प्रकीर्णक "
१३	समय "	२०	लक्षण " (सुदितः)
१४	ज्यौतिष "	२१	भक्ति "
१५	शान्ति "	२२	मोक्ष "

पुत्र चाद्याश्रित्वारः प्रकाशा अनुक्रमेण, राजनीति-तीर्थ-लक्षणप्रकाशा बहुलविद्वज्ज-
नानुरोधवशातो व्युत्क्रमेणेति सप्त प्रकाशा सुदयित्वा प्रकाशिताः सन्ति । तथैव प्रकृतोऽयं
व्यवहार-प्रकाशो सुदयितुमुपक्रमन्तः ।

तत्र तावत्स्मात्तर्धर्मस्य साधारणासाधारणत्वाभ्यां पूर्वं द्वैविध्येऽपि असाधारणस्य तस्य
वर्णानुबन्धित्वेनाश्रमानुबन्धित्वेनोभयानुबन्धित्वेन गुणानुबन्धित्वेन निमित्तानुबन्धित्वा
च पञ्चविधत्वात्सामस्त्येन पाद्भिर्व्ये पयैवस्यति । तत्र "ब्राह्मणो नित्यं मघं वर्जयेत्" इति
वर्णधर्मः, अग्नौन्धनमिक्षाचर्वादिश्रमधर्मः, "पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य" इत्यादिर्वर्णधर्म-
धर्मः, शास्त्रीयामिपैकादिगुणशालिनो गृहस्थविशेषस्य राज्ञः प्रजापालनादिरूपो गुणधर्मः, वि-
हिताकरणप्रतिपिद्धसेवननिमित्तप्रापश्चित्तात्मको निमित्तधर्मः, अहिंसासत्यक्षमाद्यारमकः
साधारणो धर्मः । एतच्च परिभाषाप्रकाशे नानावचनोपन्यासेन सम्यग्विवेचितमस्ति ।
अस्मिन् व्यवहारप्रकाशे प्रजापरिपालनात्मकगुणधर्म एव सुविवेचितोऽस्ति । प्रजापरि-
पालनस्य दुष्टनिग्रहमदुष्टानुग्रहं च विनाऽसम्भवात् दुष्टादुष्टत्वपोश्च व्यवहारदर्शनमन्तरेण
दुर्निरूपत्वात् प्रजापालनाधिकतुर्व्यवहारदर्शनमावश्यकमिति 'व्यवहारान् स्वयं पश्येत्स-
भ्यैः परिवृतोऽन्वहम्' इत्यादिना याज्ञवल्क्यादिभिः प्रतिपादितम् । तद्दुष्टकव्यवहारत्वे
तु क्रणादानादिलौकिकार्थविषयककथात्वमेव । कथात्वस्य शास्त्रीयपदार्थविषयकत्वेन तद्
भावाच्च व्यवहारस्य कथापदव्यपदेश्यता । यथा वैदिकार्थविषयककथागामधिकरणादिव्य-
पदेशस्तथात्र व्यवहारव्यपदेशः ।

अत्र च परिभाषापरिष्कार-प्रमाणनिरूपण-विवादपदनिर्देश-प्रकीर्णकालयानि चत्वारि
प्रकरणानि ।

तत्र प्रथमे प्रकरणे व्यवहारलक्षणं, सलक्षणास्तद्भेदाः, सामान्यविशेषाभ्यां परिभाषाया
निरूपणं, धर्माधिकरणेक्षणं, व्यवहारदर्शनविधिविवेचनम्, प्राड्विवाकादिस्यरूपनिरूपणम्,
आदेयानादेयव्यवहारविवेचनम्, प्रत्यभियोगनिरूपणं, निन्दवादिदिवेचनम् इत्यादयो वि-
षयाः । द्वितीये साध्यादिलक्षणे, साक्षिप्रश्नविधिस्तद्द्वैधे निर्णयः, लिखितस्वरूपं तद्भेदाः,
भुक्तिः, लौकिकप्रमाणाभावे दिव्यप्रमाणानि तेषां भेदाः स्वरूपाणि चेत्यादयः । तृतीये
क्रणादानादीन्व्यष्टादश पदानि तद्भेदाश्चेत्यादयः । चतुर्थे पूर्वप्रकरणोपयोगिनः पूर्वमनुष्ठा-
सुनिरूपिताः सन्ति ।

ग्रन्थवर्तुः परिचयस्तु ग्रन्थकर्त्रा स्वयमेव परिभाषाप्रकाशे प्रकाशान्तरेषु चोपोद्धातप्र-
सङ्गेऽनेकैः पद्यैर्निर्जवंशावलीं वर्णयता प्रकटीकृतं पृवास्तोति तदनुरोधेन किञ्चिदुच्यते ।

तत्र तावत्परिभाषाप्रकाशोपोद्धाते—

गोपाचलस्थधरणीसुरवंशपद्म—

चण्डांशुराविरभवद्ब्रह्मजातिग्रन्थुः ।

- श्रीनन्दनन्दनपदद्वयवित्तवृत्तिः
श्रीहंसपण्डित इति प्रथमानकीर्तिः ॥ (२८)
- यो दूरवारिकुलभूरनुभूतसौख्यः
श्रीहंसपण्डित इति प्रथितः पृथिव्याम् ।
आसीद्विवेकचतुरश्रतुरः समग्रान्
वेदानधीत्य कृतकर्मकलाकलापः ॥ (२९)
- यज्ञादिकर्मकरणाय किलावतीर्णः
पूर्णः श्रिया निजकुलाभरणायमानः ।
मिथः परः परशुराम इति द्विजेन्द्र—
स्तस्याभवत्स तनयो विनयोदितश्रीः ॥ (३०)
- यो दर्भांसमानबुद्धिविभवः प्रख्यातकीर्तिर्गुणैः
श्रीतस्मार्तसमस्तकर्मकुशलाच्चण्डीधराख्याद्गुरोः ।
अध्यायान्तमधीत्य शास्त्रमखिलं मीमांसया मांसलः
शशस्त्रण्डितखण्डनः समभवत्सङ्ख्यावतामप्रणीः ॥ (३१)
- पुत्रस्तस्य विभाति सद्गुणनिधिर्दानाम्बुसृष्टाम्बुधि-
धीरः धीयुतमित्रमिथसुकृती कल्याणकल्पद्रुमः ।
कीर्तीर्दिक्षु विदिक्षु यस्य रजनोजानिप्रभाभास्वरा
गायन्ति द्विजदारका हिमहरश्रीरात्रिधनुष्वा भुवि ॥ (३२)
- तेनानेकनिबन्धसिन्धुमनिशं निर्मथ्य बुद्ध्या पुन-
र्वेदानसाङ्गपदक्रमोपनिषदान् ध्रुत्वावधायपि च ।
धर्माद्यादिपुमर्षनिर्णयपरः श्रीवीरसिंहाज्ञया
ग्रन्थोऽयं रचितः परोपकृतये *श्रीवीरमित्रोदयः* ॥ (३६)

राजनीतिप्रकाशोपोद्घाते—

- श्रीगोपाचलमौलिमण्डनमणिः श्रीदूरवारान्धये
श्रीहंसोदयहंसपण्डित इतिख्यातो द्विजाधीश्वरः ।
यं लक्ष्मीश्च सरस्यती च विगतद्वन्द्वं विरं भेजतु-
र्भोक्ता रमसात्समानमुभयोः सान्नात्यमाद्यं गुणैः ॥ (४०)

इत्यादिभिरयं पण्डितप्रकाण्डो मित्रमिश्रो गोपाचल—(ग्वालियर) निवासी दूरवार-
कुलजनिः पञ्चगौडान्तःपाति सनाढ्याभिषमाङ्गजातीय आसीत् । अस्वपितामहः श्रीमान्
हंसपण्डित आसीत्, पिता च परशुराममिश्रो यज्ञादिकर्मनिरतः काशोनिवासिश्रीतस्मार्त-
क्रियाकलापनिपुणाच्चण्डीश्वरपण्डितादधिगतविष इति सिद्ध्यति । गोत्रं चास्य शाण्डि-
चर्षण्यस्त्रस्योदित्यानन्दकन्दचम्पूभूमिकाकारेण प्रतिपादितमस्ति । प्रमाणत्वेन च धर्मग्रन्थ-
दीक्षितकृतायामद्वैतविद्यातिलकदर्पणाख्यायां टीकायां स्थितम्—

- अस्ति प्रशस्तचरितो भुवि मित्रमिश्रः
शाण्डिल्यगोत्रकलशाम्बुधिलब्धजन्मा ।
पुंसः परस्य हृदयद्रुमकौस्तुभोऽसौ
सर्वासु दिक्षु विततोर्जितकीर्तिरासिः ॥

इति पद्यं समुल्लिखितमस्ति ।

आनन्दकन्दचम्पूसमाक्षौ च मित्रमिश्रेण स्वस्य त्रयो भ्रातरो ह्यौज्यायांसावेकश्च
कनिष्ठः स्वसा वैकेत्युक्तम् । तत्र मुखो वीरेष्वरस्तदनुजन्मा चक्रपाणिरिति, कनीयान्
योगादित्यनामा, स्वसा च सुनीतिनाम्नीति । तथा च मित्रमिश्रस्य वंशावली—

(र्वालियरनिवृत्ती शाण्डिल्यगोत्रः)

(दूरवारकुलसमुत्पन्नः सनाढ्यब्राह्मणः)

श्रीहंसमिश्रः

परशुराममिश्रः

वीरेष्वरः, चक्रपाणिः, मित्रमिश्रः, योगादित्यः, सुनीतिः, [कन्या]

इति सिद्धयति ।

उपरिसमुद्धृत—‘तेनानेकनिबन्धसिन्धु—’मितिपद्येन श्रीवीरसिंहमहाराजाज्ञयाय महान्
निबन्धो व्यवर्थात्युक्तैर्बुन्देलाधिराजो वीरसिंहो मित्रमिश्रस्वाश्रयप्रभुरासीदिति व्यक्तीभ-
वति । अत एव मित्रमिश्रेण स्वकृतिषु तत्र तत्रोपोद्धाते स महाराजो बहुशः
स्तवनकर्मोद्धृतोऽस्ति ।

यथा परिभाषाप्रकाशे—

अस्ति स्वस्तिलकायमानकरकानीहारहारप्रभा-

प्रादुर्भावपराभवव्यसनिभिर्लिम्पन् यशोभिर्दिवम् ।

मुष्णन् वैरिमहांसि विज्ञजनतां पुष्णन् समं बन्धुमि-

र्दिग्विषयातबुदेलवंशतिलकः श्रीवीरसिंहो नृपः ॥ (१५)

कस्तावद्भूलिकर्णभार्गवमहादानप्रमाणस्तवः

कश्चासौ कुहपाण्डुपाण्डुरयशःप्रस्तावनाविस्तरः ।

यावद्वर्षति वीरसिंहनृपतिवृष्टोरिमाः काञ्चनी-

वारां प्रावृषि तावदन्ननहचिचारा न धाराधरः ॥ (१६)

इत्यादिभिः, प्रकाशान्तरेषु च—

अन्तर्गम्भीरतान्धुद्धृतसलिलनिधिलांलिताशेषबन्धु-

बुन्देलानन्दसिन्धुः सुललितललनालोचनेन्द्रीवरेन्दुः ।

श्रुभङ्गीलेशभङ्गीकृतरिपुनिवहो नृत्यसङ्गीतरङ्गी

सन्मतङ्गो दुरङ्गी धरणीपतिरभूद्वीरसिंहो नृसिंहः ॥

अमुष्य प्रस्थाने सति सपदि नानेभनिवहै-

रिहैकोऽपि द्वेषो न खलु रणरोपी समजनि ।

परे तस्यो दुस्यो गहनकुहरस्योऽपि भयतः

क्षिपन्नुच्चैर्दिक्षु भ्रमितचकितं चक्षुरभितः ॥

दानैरथिनमर्थनाविरहिणं प्रत्यर्थिनं च क्षणात्

कुर्वाणे सति वीरसिंहनिखिलक्षमामण्डलाखण्डले ।

कामं घेतास कामधेनुरतनोत्कल्पद्रुमः कल्पितं

मोघीभूतजनि. समाश्रितखनिश्रिन्तां च विन्तामणिः ॥

इत्यादिभिश्च श्रीवीरसिंहमहापतेर्वंशान्वयाधर्माभिमानिताशौर्षादयो गुणा लोकासरा

आसन्निति प्रतीयते । अस्य च राजधानी 'ओड्डा' नाम्नो नगरेष्वपि अमरपुरीय परममनो-
हरासोदिति मित्रमिश्रेण तत्र तत्र स्वकोपग्रन्थोपोद्धाते विरोधतः स्वकृत आनन्दकन्दचम्पू-
नामके चम्पूकाव्येऽनेकधा वर्णितमस्ति । तत्र आनन्दकन्दचम्पूतो लेशत उद्धृत्य विदुषो
मनोविनोदायोपन्यस्यन्ते--

साम्राज्यैः सन्नयाख्या सुकृतिभिरतुलैरुज्ज्वला कान्यकुब्जैः
शाकद्वीपीयसारस्वतकृतसुपमा मालवाबद्धमाला ।
पाश्चात्यैर्दाक्षिणात्यैर्मधुमयनपदार्थोभवच्चित्तवित्तै-
रुघद्विद्याकवित्वैर्द्विजपतिभिरसावोड्डा सम्बभासे ॥
देवैः कापि भूदेवैरिव निखिलजनारब्धसेवैः सदैव
क्षत्रैः कुत्रापि चित्रा स्वकृतिषु निपुणैः कापि वैश्वैरुपास्वा ।
अधुदैः कापि सूत्रैर्विहितसमुदयागाधविद्यासमुद्रै-
र्घन्या सावोड्डा पूरवति मम चतुर्वर्णसृष्टीरमोघाः ॥

इत्यादिमौ राजधानीमुपवर्ण्य श्रीवीरसिंहमहाराजेन लक्षत्रयव्ययं कृत्वा मथुरायां
स्वद्वारा निर्मापितस्य श्रीभगवतो राधिकारमणस्य मन्दिरनिर्माणेतिवृत्तमुक्तचम्पू-
ग्रन्थे पण्डितप्रकाण्डेन श्रीमित्रमिश्रेणेत्यमुपवर्णितम्--

स्वान्तेऽचिन्तयेदकदा परिपदामघं समग्रेचरो
दृक्चेतःसुलभेऽपि कैटभरिषौ हृग्गोचरेऽपि स्थितम् ।
दीर्घं कंचिदुपायमञ्चिततया हर्तुं तम. सञ्चितं
सर्वेषामपि दुर्लभं च सुलभीकर्तुं समाद्रान्तरः ॥ १ ॥
षके श्रीयुतमित्रमिश्रसुकृतिद्वारा दुरारोहणं
श्रीनारायणधाम नाम मथुरालङ्कारमोङ्कारवत् ।
क्षीणक्षीरसमुद्रमुद्रविसमालम्ब्येऽविलम्ब्ये रतो
वैकुण्ठेऽपि त्रिकुण्ठधीरपि निरालम्बो यदालम्बते ॥ २ ॥
यच्छ्लेयोऽवर्धत श्रीभुजभजनवशादस्य गोवर्धनाद्रे-
र्यहोर्दण्डेन रुद्रः परमसुखमसावन्वभूत्कैटभारेः ॥
तेनोच्चोभूय भूयः सुखयति सुभगो रंहसा वीरसिंह-
प्रासादच्छमनाद्य त्रिभुवनगरिमा बिभ्रद्भूते तमेप. ॥ ३ ॥
उर्ध्वं मूर्ध्नाभिरुन्धद्गुरुगरिमभृता रोदसी मध्यमेन
दमाघोभागस्य भूम्ना जयति मथुपुरे मन्दिरं कैटभारेः ॥
पूर्वाभावात्प्रपूर्य त्रिभुवनमधुना स्थैर्यमाचर्य विभ्रत्
प्रक्षैवान्तः समाधौ यश इव विशदं वीरसिंहस्य राज्ञः ॥ ४ ॥
कृत्वाङ्गे स्मेरपङ्केरुहणयनमशङ्केन भूर्मा फणाधे
सप्तधोलोकभूमा फणिकुलरतिनाऽबोधि कूर्मस्थितेन ॥
दो.स्तभे वेदमदम्भाद्नुजकुलरिपोर्वीरसिंहस्य शङ्के
न्यस्योर्वीचारमूर्ध्वं पुनरियममुना मीयते समलोकी ॥ ५ ॥
वीरसिंहकृतमिन्दिरपतेः सुन्दराकृति रराज मन्दिरम् ।
केशवे दधदन्तगुह्यिमा वीरसिंहकृतपतेरिवाशयः ॥ ६ ॥
योतांहोवीरसिंहोद्भटपटितगुह्यामन्दिरे कैटभारे-

राभाति स्तम्भकूटं त्रिभुवनभवनं ह्येव मेरोर्निरोधि ।
 यत्तु ह्योत्सङ्गरिङ्गत्तरमनुलकुलं मत्पारावताना-
 मारात्तारालिमालिङ्गति विपति मुहुः खण्डखण्डभ्रमेण ॥ ७ ॥
 पिपादव्यापादी भृशमनवसादीदृत्तहरि-
 प्रसादप्रासादो हिमगिरिविवादोपघटकः ।
 बुदेलाभूललासक्षितिरमणचूडामणितया
 व्यधत्त व्याधानामपि च परमब्रह्म सुलभम् ॥ ८ ॥
 तदायामं कामं त्रिजगदभिधामं मुमनसां
 तदुद्योर्मावं कः कथयितुमशङ्कः प्रभवतु ।
 पद्मेपर्वत्केऽजनि शशभृदङ्गेन तुलितः
 स यो विघातङ्कप्रिपदपदङ्कनिभुवनः ॥ ९ ॥
 विकुण्ठं वैकुण्ठं जलधिमपि कुर्वज्जलधियम्
 प्रसीदन् प्रासादं भजति भजनीयो दिविपदाम् ।
 तदानन्दाख्यन्दः स्वयमपि सदानन्दलहरी-
 पु वन्दे बुन्देलाकुलजलधिरेलार्जिततपः ॥ १० ॥

इत्यादिभिः—

इन्द्रेन्द्रमधिगत्य सुन्दरे धीरसिंहस्तुङ्गमन्दिरे ।
 छत्रयद्भुदयते फणीशरः स्वां फणां ध्वजटी न सारुणा ॥ २१ ॥
 प्रासादोद्यत्पाराचलमतिरचलन्मण्डलं चण्डमानो-
 स्तं दृष्ट्वा द्रष्टुकामः फणिपतिरुद्गात्राम वैकुण्ठधाम ।
 वैकुण्ठं सन्दधानो रजनिमगिरिसौ तन्मणिर्मध्यरात्रौ
 वातव्याधृतपूतध्वजपटममरा वर्णयन्त्येवमेव ॥ २२ ॥
 यः सौन्दर्यमये मुकुन्दनिलये दत्ते क्षणं वीक्षणं
 स्थाणुर्वा पुरुषोऽधरेति बलते तस्मिन् सतां संशयः ।
 नाश्रयं तदपि प्रतीहि यद्सावाश्रयंभूमा मुने !
 पापाणप्रतिमामिषोडजडिमा तस्मिन् रमावलुभः ॥ २३ ॥
 भूविष्टानि पदानि कैटभभिदः प्रेष्ठानि भूमण्डले
 तत्रासौ मथुरा नितान्तमथुरा तत्रापि तन्मन्दिरम् ।
 'तर्तिक नारद ! वेदयामि विदितं ते भावि सर्वं पुरो
 बुन्देलापतिचेतसोव सुरजितैव चित्रायते ॥ २४ ॥

इत्यन्तैः पञ्चदशैः । एभिश्च मन्दिरस्यालौकिकशोभाशालित्वं व्यक्तमवागम्यते ।
 परं चेत्लिखते मानसं यदीदृशे दर्शनीयतमं भारतीयशिल्पिकौशलपरं स्तूपं, श्येभत्तद्वदोऽग्रं,
 वैकुण्ठसदनभूतं श्रीवीरसिंहमहाराजस्य धार्मिकतामूलकभगवद्भक्तिपरायणताया आदर्शतां
 गतं तन्मन्दिरमस्माकं भारतीयानां दौर्भाग्यात्साक्षात्सपरिवारेण कलिनेवावतीर्णं
 औरङ्गजेवनामकेन यवनसघाजा विनिपात्य १६६१ ख्रिस्ताब्दे तत्स्थाने "जुम्मासजिद"
 इत्यभिधाने भवनं निर्माप्य कयामात्रावशेषतां नीतम् । आनन्दकन्दचम्पूग्रन्थस्य मुक्ति-
 त्त्याद्विस्तृतमन्दिरवर्णनदिहक्षाकौतुकस्य सत एव पूरयितुं, वाक्यत्वाद्विस्तृतदर्शनसधि-
 पेशनेऽत्र समुदासितम् ।

भूमिका ।

श्रीकाशीराजवंशप्रबलजलनिधेमंदिनीमल्लनाम्ना
पूर्णः पीयूषरश्मेः समगैनि जमतानन्दसन्दोहसिन्धुः ।
बन्धुर्दानद्विजानां तदनु च समभूदूर्जितैरर्जुनाभो
गर्जनप्रत्ययिसैन्यप्रमयननिपुणैरर्जुनो भूमिपालः ॥

इत्यादिभिर्द्वाविंशतिपद्यैः परिभाषाप्रकाशोपोद्धाते श्रीमिश्रमिश्रेण बुद्धेनाधिपतीनां
वंशक्रम इत्यमुपदर्शितः—

मेदिनीमल्लः (काशीराजवंश्यः)

अर्जुनः

मल्लखानः

प्रतापरुद्रः (ओड्डाप्रतिष्ठापकः)

मधुकरशाह

वीरसिंहदेवः (श्रीमिश्रमिश्रस्याध्यक्षप्रभुः)

जुहारसिंहः

श्रीविक्रमादित्यदेव.

नरसिंहदेवः

वीरसिंहमहाराजस्य राज्यसमयः १६०६ आरभ्य १६२७ ख्रिस्ताब्दे यावत् (इम्पी
रियल् गजेटिवर् एडिसन् वा० १९ पृ० २४३) स एव समयो मिश्रमिश्रस्यापि ।
आनन्दकन्दचम्पूसमाप्तौ तन्निर्माणसमयो ग्रन्थकर्त्रा इत्यमुपन्यस्त—

प्राप्य श्रीमिश्रमिश्रोऽयमतमिश्रत्रयोदशीम् ।

अतुलां स तुलां सुरे गते चम्पूमपूरयत् ॥

मीनारोहिणि रोहिणीसहचरे कृत्वान्तिमे रेवतीं

याते चण्डमरीचिमालिनि तुलां घारे च वाचरुपतेः ।

शाके साष्टगजर्तुभूपरिमिते द्यानन्दकन्दाभिघां

चम्पू पुरितवान्सितस्मरतिथौ श्रीमिश्रमिश्रः कृती ॥

एतेन १६८८ शके तुलास्थे सूर्ये कृष्णपक्षत्रयोदश्यां गुरुवासरेऽस्य ग्रन्थस्य पूर्णं
संज्ञातमिति सिद्धम् । अत्र शकपदै विक्रमाब्दस्यैवोपलक्षकमिति प्रतिभाति । अकठवर
पुत्रजहांगीरसमय एव मिश्रमिश्रस्य समय इति तु वीरसिंहमहाराजाध्ययनेन सिद्धमेव ।
तदनुरोधवशात् पूर्वोक्तशकस्य वैक्रमत्वमभ्युपेयमेव ।

वीरसिंहमहाराजस्य पुत्रपौत्रादेर्जुहारसिंहप्रभृतेरपि परिभाषाप्रकाशोपोद्धाते वर्णन-
दर्शनात् विचार्यमाणे सोऽयं मिश्रमिश्रो न केवलमुक्तमहाराजसमय एवासीत् किन्तु
तत्पुत्रपौत्रादिराज्यकालेऽपि समुपस्थित आसीदिति वादं प्रतीयते ।

एवं च ईशवीयसप्तदशशताब्द्या उच्चरार्धभागेऽस्यावस्थिरिति निर्विवादम् ।

मिश्रमिश्रप्रणोतत्वेन प्रसिद्धेषु ग्रन्थोप्वचयावत्परिज्ञाता ग्रन्थास्तिक्ये —

१ याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका (वीरमिश्रोद्वारा) । चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रकाशिता)

- २ वीरमित्रोदय (गणितपण्य) अमुद्रित कातिकराजकीयसरस्वतीभवनस्य)
 ३ आनन्दकन्दचम्पू (काशिकराजकीयसरस्वतीभवनत्प्रकाशिता)
 ४ वीरमित्रोदय (द्वाविंशतिप्रकाशात्मको महान् धर्मशास्त्रनिबन्ध)
 तत्र वीरमित्रोदयाभिधाया याज्ञवल्क्यस्मृतिटीकाया प्रारम्भभागे—

उत्ससस्तौरभुक्तेरखिलबुधगुरु श्रीसदानन्दधीमान्
 श्रीभाजो मित्रमिश्राजगदुपकृतये विभ्रदादेशदीपम् ।
 ज्ञानानां दैन्यदोषापहमकलिमथं याज्ञवल्क्योक्तिकोशात्
 दृष्ट्वा स्मृत्यर्थसार समचिनुत यशोधर्मलक्ष्मीविहारम् ॥

इति पद्यदर्शनेन मैथिलसदानन्दविदुषा निर्माय तन्नाम्ना प्रख्यापिता याज्ञवल्क्य
 स्मृतिरीकेति व्यक्तीभवति । तथा वीरमित्रोदयाख्यवर्णितप्रन्यासम्भे—

द्वैवज्जरामेण कृते वीरमित्रोदयाभिधे ।

तद्याख्याने शिवकृते स्पष्टं खेटप्रसाधनम् ॥

इति लेखदर्शनात् स ग्रन्थोऽपि द्वैवज्जरामेण प्रणीय मित्रमिश्रनाम्ना विख्यापित इति
 दृष्टीभवति । एव च महाकाय प्रकृतोऽयं वीरमित्रोदयाख्यो निबन्धोऽपि गान्धाविधविप
 येषु लोकातिशायिचतुरक्षपाण्डित्यशालिनाऽपि सततं राजपरिचर्याचरणपरतया स्वयं
 निर्मातुमपारयता मित्रमिश्रेण पण्डितप्रकाण्डान्तरैर्विनिर्माय स्वनाम्ना प्रसिद्धिमावा
 पित स्यादिति भवति सम्भावनास्पदम् । परं सामस्त्येनास्य निर्माणावसरालाभेऽपि
 कतिपयस्याशस्य स्वयं निर्माणसम्भवात् उपरितनलेखवत् स्पष्टतरप्रमाणान्तरानुपल
 ब्धिं यावन्नात्र विषये निश्चप्रचतया वक्तुं सुशकम् ।

तदित्थं प्रथमकृत्वविषये यथावदुपलब्धमैतिह्यं तदिह प्राचाना समञ्जमुपक्षिप्तम् ।
 विद्वद्भिराहतस्य सर्वाङ्गपूर्णस्यास्य निबन्धस्य गौरवविषये न वक्तव्यमेष । प्रकृतस्या
 दक्षीयव्यवहारप्रकाशस्य विषये तु विद्वदनुभवसाक्षिक्या याज्ञवल्क्यस्मृतेर्विज्ञानेश्वरीय
 मिताक्षरायास्तत्रतत्रत्याथा त्रिपमताया समुत्सारेण साधुतत्तात्पर्यप्रकटने चानितरसा
 धारण्यमित्येव पर्याप्तम् । अस्या भूमिकायां भूयान् विषयो वीरमित्रोदयाख्यटीकासहित
 याज्ञवल्क्यस्मृतेराग-दकन्दचम्पूवाश्च भूमिकासाहाय्येन सन्निवशित इति तत्कर्तारौ खि
 स्ते इत्युपाह्वयानारायणशास्त्रि-साहित्याचार्यश्रीनन्दकिशोरशास्त्रिणौ भूयोधन्यवादाहौ ।

सोऽयं व्यवहारप्रकाश पूर्व कलिकाताया मुद्रितोऽयमशुद्धिबहुलतया स्थण्डे स्थण्ड
 मुद्रित तथा च ग्रन्थार्थपरिज्ञाने विदुषा महदसामञ्जस्यमावहत् । तत्परिजीहीर्षया संस्कृत्य
 पुनरमुं सुमुद्रविपता प्राचीनावां चीननिबन्धज्जातप्रकाशनद्वयपरिकरेण श्रीजयकृष्णदासगु
 ष्महाशयेनैतत्संशोधनाय सादरमभ्यर्थितेन मया मुद्रितपुस्तकमाधारीकृत्य काशीस्यरा
 जकीयपुस्तकालयस्थितं लिखितं शुद्धप्रायमपरपुस्तकं समानाद्य तदाश्रयेण शोधनकार्यं
 समपादि, समयोजि च विस्तृतविषयानुक्रमणिकादिना ।

तदेव सपरिश्रम सावधान च कृतसंशोधनेऽप्यत्र माहशजममतिमान्छसुलभा अक्षर
 योजकादिजाश्च श्रुतीरुपदय कलईसप्रकृतयो गुणैकपक्षपातिनो विपश्चिदपश्चिमा समनुभवन्तु
 धर्मशास्त्रीयव्यवहारकाण्डविषयकचातुरीरसम् । प्रसीदतु चानेन व्यापारेण सकलशङ्को
 भगवान् शङ्कर इत्याशास्ते—

सं १९८९ चैत्रशुद्धपक्षे
 ३ तिथौ शनिवासरे
 वाराणस्याम् ।

विदुषा विषेयो
 नेपालाभिजन
 श्रीचिन्मयप्रसाद भण्डारी ।

परिभाषापरिष्कारप्रकरणम् ।

विषयाः	पृ	प
तत्र मर्दधिकारमतखण्डनम्	५९	१५
कारणोत्तरवैविध्ये वाचस्पतिमत खण्डनम्	६०	५
तत्रैव कात्यायनविचार मूळं वाचस्पतिमतम्	६०	१२
मूळं वाचस्पतिमतम्	६२	१५
मूळं वाचस्पतिमतम्	६१	२५
अथोत्तराभासनिरूपणम्		
	६२	३२
तत्र साङ्ख्यविचार	६४	४
अथ वाचस्पतिमतप्रदर्शनम्	६५	२१
त खण्डनम्	६६	२०
क्रियापदे पयो गिपत्याकलितविरूपणम्	६८	१
हीनपरिहानोपायकथनम्	७०	१९
हीनलक्षणानि	७०	२०
हीनस्य पञ्च विधत्वम्	७१	१५
हीनलक्षणे क्रिय द्विविधो लक्षणम्	७२	१
पञ्चविधेषु हीनेषु क्त्वाभिन्नविरूपणम्	७३	१७
हीनभेदेन दण्डमदा	७३	२१
हीनस्य चातुर्विधेन ग्युत विधयने रूपणम्	७६	१
हीनत्वमात्रो कालानिरूपणम्	७६	८
ह मस्य पुनर्वादव्यवस्था	७६	२२
प्र याकलितद्वारावयवकता	७८	५
तत्र नारदीयवचने स्मृतिसाम्यिकाका रोक्तव्याख्याप्रदर्शनम्	७८	९
दृश्यव्याख्याप्रदर्शनम्	७८	१३
अत्रापारकशब्दातिमतम्	७८	२४
कल्पतदस्मृतिचार्त्रिकाकारमतम्	७८	२९
उदयनाचार्यमतप्रदर्शनम्	७९	१
एव सिद्धान्तमतप्रदर्शनम्	७९	१४
अथ क्रियाख्यव्यवहार- पादानिरूपणम्		
	७९	२८
तत्र क्रियाया ग्रहणादणविचार	७९	२९
साधननिर्देशोपधिकारिनिर्णय	८१	१८
अथ अण्डेभारमतप्रदर्शनम्	८१	०

विषयाः	पृ	प
त खण्डनम्	८१	१५
मिताहाराकारमतखण्डनम्	८१	३१
क्रियुभेदविरूपणम्	८१	२८
कार्योक्तययो स्वरूपकथनम्	८२	११
मानुषप्रमाणाभावे दिव्यविधानम्	८२	२
मानुषदौषिकीक्रिययो मानुष्याः क्रियाया प्रामाण्यम्	८२	२५
साक्षिलेख्यदिव्येषु लेख्यवाधायम्	८३	१
साक्षिलेख्यभुक्तिषु विशदभेदेन प्राधा- -यनिर्णय	८३	१६
दिव्यक्रियाया प्रयोगवसर	८४	१
प्रसङ्गात् व्यवहारतत्त्वलेखण्डनम्	८६	२
मनुष्यदिव्यप्रमाणयोर्द्वयोरेव्यभोध नृपक्षेण प्रामाण्यम्	८६	१५
अथ निर्णयापरपर्यायसिद्धि- पादानिरूपणम्		
	८६	३५
निर्णयप्रकारा	८६	२०
निर्णयस्य धर्मोदयश्चत्वारो भेदा	८७	८
धर्मोदयस्य द्वैविध्यम्	८७	१४
व्यवहारनिर्णयस्य द्वैविध्यम्	८७	२४
अत्रैव निर्णयस्य द्वैविध्यम्	८७	३१
राजाज्ञानिर्णयस्य द्वैविध्यम्	८८	२
शास्त्रसम्प्रविरोध वसरस्य सम्भवति तिपादनम्	८८	८
धर्मदीना चतुर्णांमुच्योत्तरस्य व्यवहारम्	८८	१५
यथोक्तप्रकारातिरिक्तमकरणे प्रवृत्तक ल्पने दोषकथनम्	८९	१०
पुनर्न्यायानिरूपणम्	९०	२
निर्णयान्तरकृत्यनिरूपणम्	९१	१८
न्यायाधीशस्य व्यवहारव्यवहारकरणे		
दोषकथनम्	९१	११
व्यवहारकरणे दोषकथनम्	९१	२१
सम्भवव्यवहारदर्शने कलम्	९२	११
कृते वि व्यवहार कुशचित् अकृतवत् भवति	९१	११

प्रमाणनिरूपणप्रकरणम् ।

विषयाः	पृ.	प.
साक्षिभिः साक्ष्यानाभिधाने निर्णय	१२९	१९
साक्षिवचनाजयपराजय व्यवस्थानि- रूपणम्	१३०	१०
साक्ष्युक्तवचनस्य परीक्षणवश्यकता	१३१	१
साक्षिसम्भवे दिव्याश्रयणनिषेधः	१३१	१८
साक्षिभिर्वाच्यतुगुणैर्भविहिते सत्तादपर्यन्ते दौविकराजिकापचित्तमवेक्ष्य तेषां परीक्षा कर्तव्या	१३१	२२
कूटसाक्षिमदर्शक — "उक्तेऽपि" इति व्यभक्तवचनवचनस्य व्याख्यानं के चिन्मतज्ञानम्	१३२	१
अथैव अन्यमतमदर्शनम्	१३२	१८
अन्यमते अपरार्कमतमदर्शनम्	१३३	३
अन्यमते अपरार्कमतविचारः	१३३	१५
अन्यमतज्ञानम्	१३४	३
कूटसाक्षिणा दण्डार्हत्वं भाषाश्रि- तार्हत्वं च	१३५	४
कूटसाक्षिणा दण्डविवेचनम्	१३५	१५
लोभमोहापनुसारेण दण्डविधानम्	१३५	२०
अवापराकर्मतम्	१३५	३०
साक्षयनिम्हने दण्डविधानम्	१३७	९
अन्यथोक्तौ सत्यां पुनरन्यथोक्तौ द- ण्डविधानम्	१३८	१
अन्योपपस्तसाक्षिणां सदादने भेद- ने वा अर्थहानिः	१३८	१
साक्षिणां क्वचिदसत्यभाषणस्य अनुज्ञा	१३८	१०
मसङ्गात् प्राप्नोवधनिषेधो बधस्यः		०
दीयदण्डनिरूपणं च	१३८	११
अनृतभाषणनिमित्तप्रायश्चित्तविधयः	१३९	२८
यस्यैव पयश्चिणम्	१४०	२०
इति प्रमाणनिरूपणे साक्षिनिरूपणम् ।		
अथ लेखयनिरूपणम्	१४१	७
लेखयस्य भौविष्यम्	१४१	११
लेखयस्याव्यक्तव्यभेदा	१४१	१४
लौकिकलेखयनां स्वरूपनिर्देशः	१४२	२१
स्वकृतान्धकृतभेदेन लेखयस्य द्विविषयम्	१४२	२१

विषयाः	पृ.	प.
लेखये साक्षिण आवश्यकत्वानावश्य- कत्वविचार	१४२	२१
बलात्कृतलेखयस्य नैष्कल्यम्	१४२	३०
मत्तादिकृतलेखयस्य निष्कल्यम्	१४३	५
अन्यकृतलेखयप्रकारः	१४३	७
राजशासनलेखयस्य भौविष्यम्	१४४	७
राजशासनलेखयप्रकारः	१४५	१०
अवयवे विशेषः	१४६	२
वसिष्ठमते राजशासनलेखयस्य चातु- विधिनिरूपणम्	१४६	१२
लेखयप्रयोजनम्	१४७	९
पूर्वलेखयनां शो लेखयान्तकरणम्	१४७	२४
साक्षिसत्त्वसौतेरेव निर्णय कार्यं	१४७	२७
लेखयनामाग्रे परीक्षावश्यकता	१४८	३
लेखयन माण्डव्यानिर्देशः	१४८	२४
उपमत्तादीनां लेखय न हीयते	१४९	१
कूटलेखयलक्षणम्	१४९	५
लेखयपरिष्ठापकारः	१४९	१३
लेखयस्योद्देश्ये वादिना तत्पुत्रेण वा उद्धर करणीय	१४९	२८
देवानुद्धारे दण्डः	१५०	५
राजशासनलेखयनिश्चयप्रकारः	१५०	९
लेखयस्य कूटत्वेन सूचये साधने वा शरीरदण्डविधानम्	१५०	१४
लेखयनां स्वनिर्णयः	१५०	२४
लेखये साक्षिण व्यप्यासे निर्णय इति प्रमाणनिरूपणे लेखयनिरूपणम् ।	१५१	२१
साक्षिलेखययोः शान्दे अन्तर्भाव्यति पादनम्	१५२	६
अथ भुक्तिनिरूपणम्	१५२	१५
तत्र भुक्तोरन्तरप्रमाणान्तर्गतत्वविचारः	१५२	१६
भुक्तोः सामान्यविचारः	१५२	२५
अथ कर्त्तव्यकारणमतज्ञानम्	१५४	१६
आगमाभाषयिष्ये भुक्तेर्निष्कल्यम्	१५५	१९
भुक्तव्यभाव साक्षिलेखयस्येऽपि न स्थिरत्वम्	१५६	११

विषयाः	पृ.	प.
अथ तत्प्रमाणदिव्यविधिः	२१६	१९
तत्र पात्रादिविचारः	२१९	२२
पात्रे घृतनैऋतकरणम्	२२१	२४
तत्र माषकनिकेपादिविधानम्	२२६	२८
तत्प्रमाणोद्धरणप्रकारः	२२७	२९
घृताभिमन्त्रणम्	२२७	२९
शुद्धिनिर्णयोपायप्रकरणम्	२२७	२९

इति तत्प्रमाणदिव्यविधिः ।

अथ फालदिव्यविधिः	२१८	५
तत्र फालप्रमाणम्	२१८	७
फालदिव्यानुष्ठानप्रकारः	२१८	७
शुद्धिनिर्णयोपायप्रदर्शनम्	२१८	१४

इति फालदिव्यविधिः ।

अथ धर्मजदिव्यविधिः	२१८	१७
तत्र धर्मजादेवानुष्ठानेऽपराधनिर्णयः	२१८	१९
धर्मजाऽनुष्ठानप्रकारः	२१८	२१
धर्मधर्माभिमन्त्रणम्	२१९	२१

इति धर्मजादिव्यविधिः ।

अथ शपथदिव्यविधिः	२१९	२७
शपथोद्धरणद्वारेण शपथे विशेषः	२२०	६
शपथानुष्ठानानन्तर कालविषये का		
त्वाभिनिर्णयः	२२०	११
शुद्धिनिर्णयप्रकारप्रदर्शनम्	२२०	२९
मिथ्याशपथकरणे शोषप्रदर्शनम्	२२१	१
स्मृतितत्त्वकारादिमत्तज्जटनपूर्व		
क शपथस्य दिव्यत्वप्रामाण्यम्	२२१	१९

इति शपथदिव्यविधिः । दिव्यनिरूपणं च ।

इति प्रमाणनिरूपणाख्य द्वितीय
प्रकरणम् ।

विषयाः	पृ.	प.
अथ प्रमेयनिरूपणप्रकरणम् ।		
तत्र प्रथमं व्यवहारपदनिरूपणं		
व्यवहारपदानामुद्देशः	२२४	१
अथ ज्ञानादानाख्यपदनिरू-		
पणम्	२२४	९
तत्र ज्ञानादानस्य सप्तविधभेदस्वरूप		
प्रदर्शनम्	२२४	११
ज्ञानादाने दानविधिः	२२४	२४
अथ वृद्धिनिरूपणम्	२२५	१०
तत्र वृद्धिप्रकारप्रदर्शनम्	२२५	१६
वृद्धिप्रकाराणां स्वरूपानेर्देशः	२२५	२१
वृद्धे परिमाणप्रदर्शनम्	२२७	४
अधमर्णविशेषे वृद्धिविशेषकथनम्	२२८	४
इत्यविशेषे वृद्धिविशेषकथनम्	२२८	१५
देशभेदेन परावृद्धेः प्रदर्शनम्	२२९	२१
वृद्धिविशेषाभावे द्विगुणवृद्धेर्ग्रहण		
विधानम्	२३०	५
वृद्ध्युपरमस्य क्वचिद् इत्यविशेषे		
अपवादकथनम्	२३०	२१
शिखावृष्ट्यादीनामनुपरमः	२३१	९
क्वचिदनस्त्रीकृताभिवृद्धिर्भवति	२३१	११
कालावधेयनस्त्रीकारे षण्मासादूर्ध्व		
वृद्धिर्भवति	२३१	११
प्रतियोगितस्य प्रीतिदानस्य वृद्धिवि		
शेषकथनम्	२३१	२५
याचितक प्रसूय अतिसिद्धयैव देशा		
न्तरगमने विशेषः	२३२	१
प्रतिघातेऽप्यर्तप्रदाय देशान्त		
रगमने विशेषः	२३२	७
देशान्तरगमनाभावे याचितकस्य		
वृद्धिविशेषः	२३२	११
गृहीतवपस्य मूल्यमदश्वा देशान्त		
रगमने वृद्धिविशेषः	२३२	२०
तत्रापि प्रतियोगिते सति विशेषः	२३२	२४

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
अनेकेषु प्रातिभूपु एकस्मिन् घृते			कर्मकरणाशक्तौ वशनागारे वासनम् २६२		५
c दानव्यवस्था	२५१	१९	अशुभकर्मकारणे विशेष	"	९
प्रातिभाश्यासु २५२	२५२	२४	युगपदनेकोत्तमर्णसमवाये दानाशुक्रमः	"	१४
प्रातिभूयो धनग्रहणप्रकार	,	१०	तत्र पि धनस्याव्यवहृत्ये विशेषः	"	२४
प्रातिभूदत्तस्य प्राति क्रय विधिः	,	२४	अधमर्णाभावे तत्पुत्रेण ऋण देयम् २६३		१२
प्राति क्रयाविधौ कश्चिन्मतखण्डनम् २५३	२५३	१०	पुत्रैः पित्रर्णदाने हेतुकथनम्	"	१०
स्मृतिचरिकाकारमतखण्डनम् २५४	२५४	५	अप सव्यवहारस्याग्नेह द्वाननिषेध	"	२२
पश्चादश्रमण विषय विज्ञापुः	"	१६	प्रसङ्गात् षोडशवार्षिकस्य व्यवहारज्ञ-		
प्रतिभाष्ये नानाप्रदानां प्रदर्शनम्	,	३२	त्वकथनम्	"	३१
प्रसङ्गत् प्रातपत्तये विभागविचारः २५५	२५५	१६	बहुपुत्रसत्त्वे तेषां विभक्त्याविभक्तभेदेन		
तत्र कोच्यमतखण्डनम्	,	३०	दानप्रकारः	२६४	६
इत श्रणादाने प्रातिभूतिरूपणम्।			पौत्रादीनां दानप्रकारः	"	१०
अथ ऋणादाने ऋणग्रहणप्रह			वित्तरे प्रोक्षिते विश्रुतिवर्षादूर्ध्वमेव		
णप्रकारकथनम् २५६	२५६	२०	तदण दातव्यम्	,	३१
तत्र श्रमणग्रहणोपायानां धर्मादीनां			शूनादिकृते तद्वर्णं पुत्रादिभिर्न देयम् २६५	२६५	१६
प्रदर्शनम्	,	३५	पितृत्मादिकृतेणसमवाये दानकर्मः २६६		८
धर्मादीनां स्वरूपनिदर्शनम् २५७	२५७	५	अनेककारणदत्तसमवाये ऋणकथनम्	"	२२
पुरुषवापेक्षणेन धर्मागुपायानां			प्रसङ्गात् पुत्रातिरिक्तानां रिक्थमाहि-		
प्रयोगव्यवस्था	१९		त्वकथनम्	२६७	३१
देशाचाराख्योपायस्वरूपप्रदर्शनम्	,	२८	श्रीवादीनां रिक्थमाहित्वाभावकथनम् २६८		४
अधमर्गेन न ददाति इत्युक्तौ व्यवस्था २५८	२५८	१३	पुत्रातिरिक्तानां योषिदमाहित्वप्रति-		
अत्र प्रातिभूविशेष निषेध	१९		पादनम्	"	३१
धर्म गुपायन साधयन् धानिको राश			अनेकानां योषितां सत्त्वे तत्र प्रथमा		
न निवारणीय	२६		दिये विदमाहिभर्तेन श्रणापाकरणेऽभि-		
साध्यम् न सति राजसमीपगमन दण्ड-			कारकथनम्	,	३३
विधानम् २५९	२५९	३	प्रसङ्गात् पुनर्भूतां स्वरिणीनां च भेद		
वियतिपत्तौ विशेषकथनम्	,	१७	• स्वरूपकथनम्	,	२२
असम्प्रतिवशे व्यवहारतिरिक्तं वा			श्रणदाने योषिदमाहिषु अधिका		
यनिषेध	२७		रिनिर्णयः	२६९	८
सन्दर्भे सति धनग्रहणेऽर्थहानिदण्डया			प्रसङ्गात् योषिदग्रहणस्याशक्तीपत्त		
विधानम् २६०	२६०	६	प्रतिपादनम्	"	१४
अधमर्णस्य धनदानाशक्तौ शक्य			योषिदस्य हपुत्रादीनां श्रणदाने सा-		
पेक्ष ग्रहणविधानम् २६१	२६१	९	मिचारा	"	२०
तत्र हानज सीना धनदानाशक्तौ तत्र			पुत्रपौत्रयोः प्रौढावपेक्षया वैधर्म्यप्रद		
कर्म कारयेत्	,	१४	र्शनम्		२९
			श्रणदानक्रमविचारे वादमयद्वार		
			कृमत्तखण्डनम्	२७०	२२

विषया.	पृ	प	विषयाः	पृ	प.
याचितादेववि निष्ठेरेभेडिता			अकेतरि देशान्तर्गते कालदानम्	२९५	१
एव धर्मा	२८६	११	कालाप्यतिक्रमे षडसाधन कुपति	"	२
शाल्यपु दत्त यासनाशे निर्णय	२८७	११	अस्वामिनिर्कृत नश्वन क्रिया	"	११
यचितकविवर्षेऽपि विशेषकथनम्	२८८	१	क्रये साभिनेऽपि प्राज्ञम्	"	११
नेजकहस्तदलवन्न वेनाशो व्यवस्था		१०	कचित् धनप्रदने अर्धमूल्यदान		
बक्षपशालनादिविषये नेजककर्तव्य			विधानम्	"	११
कथनम्	२८९	१	ठभये र्धेहानौ कालकथनम्	"	११
शिल्पिप्राप्तोपभोगादौ दण्ड विधनम्		१५	मूर्जे पस्थावनकपसाधनयो मूलो-		
दत्तमुवर्णादिमहगणप्रकार	"	२२	पस्थानभेदादर्शयम्	२९१	१०
इति निष्ठेपख्यव्यवहारपदानिरूपणम् ।			मूलदर्शनकपप्रकाशनाभावपदेण्ड		
अथाम्बामिविक्रयाख्य-			विधानम्		११
व्यवहारपदानिरूपणम् २८०	१२		ठभयपक्षेऽपि ममानामावे स्वय		
तत्र अस्वामिविक्रयलक्षणम्		११	निर्णय कार्य		११
अस्वामिलक्षणम्		११	स्वाम्यनुमतिमन्तरेण तद्धने पनेने		
अस्वामिकृतस्याकृतव्यकथनम्		११	दण्डविधानम्		११
अस्वामिविक्रितस्ववस्तुदर्शने तद्			धनभेदेन दण्डभेदः	२९०	१
महगणविधनम्	२९१	११	स्वामि नष्टधनं राजपुदपैः कथञ्चित्वा		
राजुक्तयो तद्वस्तुक्रयण दोषाभाव			प्य राजे सपरिर्तं बर्धनध्ये स्वत		
कथनम्		२९	साधनेन प्राप्नोति	"	१८
अप्रकाशितवस्तुक्रयणे दौष		१९	प्राज्ञगार्थं कालविशेष		१४
अन्यविक्रीन स्ववस्तु स्वामिना			इत्यस्वामि विक्रयाख्यव्यवहारपदानिरूपणम् ।		
राज तयैव प्राप्यम्	२९२	११	अथ सम्भूयसमुत्था-		
परहस्तात् स्ववस्तुमहगासामर्थे			नाख्यव्यवहारपदि-		
व्यवस्था		१०	रूपणम्	२९७	३०
स्वामिना स्ववस्तुपु साक्ष्यादिभि			तत्र सम्भूयसमुत्थानस्वरूपप्रदर्शनम्,		११
स्वत्व साधनीयम्		११	नह वाणिज्यादिकरणे अधिकारिणा		
असाधने दण्ड विधानम्		१०	प्रदर्शनम्	२९८	११
साधकप्रमाणेषु दिव्यस्याम्सर्भा			तत्रानधिकारिणा लक्षणम्		१८
विचारः	२९३	९	सम्भूयवाणिज्यादेकरणे ब्रह्मालु-		
कृतस्वकीयस्य धनस्य स्वकीय			रोधेन लाभ		११
स्वाभ्यपगतिरपि दानविक्रयावभावे			सन्तिकरणे तदनुरोधेन न्ययता		
साधनीया	२९४	०	मौ कल्प्यौ		११
राजपुस्त्वानीतस्य कालु कर्तव्य			सम्भूयकारिणा कर्तव्यकथनम्	२९९	९
कथनम्		१४	सम्भूयकारिणा मिथोविवादे निर्णय		
विकेतुर्विवादाकरणे पराजये			भकार		१०
सत्येव वा तद्द्वयं स्वाभिने देयम्		१०			

विषयः	पृ.	पं.
सम्भूयकारिणी कस्यचिदशक्त्ये निर्णयः	२९९	२१
सम्भूयकारिणु कस्यचिदशक्त्ये निर्णय	"	२९
दैवतो राजसो वा द्रव्यनाशे निर्णय	३००	२
प्रातिस्विकदोषतो द्रव्यहानौ निर्णय	"	६
विद्वत्प्रादितो रक्षितुर्दशमाशदानम्	"	२९
समवाये मे सह प्रातियाचनाधिकरणे लाभहानिकथनम्	"	२९
सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्तव्य कथनम्	३०२	४
ऋत्विजां कर्तव्ये दक्षिणाग्रहण विचारः	"	२४
दक्षिणाशक्त्वनानकारकथनम्	"	२२
स्वकीयकर्मानुष्ठानानुसारेण दक्षि णादानविधानम्	३०२	२४
दक्षिणादानानन्तर कर्मपरिष्कारे निर्णय	"	२०
कर्ममध्ये कृत्विङ्गकरणे निर्णय.	"	२९
अथ श्राद्धलिङ्गितवृहस्पतिवचन विचारणा	३०३	३
सत्यपि ऋत्विजि यजमानेन कृ त्विगन्तरकरणे दक्षिणावर्णय	"	२०
कृत्विग्याज्ययो परस्परयोर्निष्करण त्यागे दण्डविधानम्	"	२९
कृत्विग्याधने स्वसमाने सह कृत्वि कर्तव्या	"	२९
कृत्विकरणे वर्ज्यञ्जेष्टानां प्रदर्शनम्	"	२०
वर्ज्यानां वाधानां प्रदर्शनम्	३०४	४
सम्भूयकृत्विकारिणां कृत्विदेकस्य हानिकथनम्	"	९
शिल्पिना स्वरूपकथनम्,		
तेषां लाभविभागेश- कत्वनानकारकथन च	"	१४
हर्म्यादिभिर्वातृणां मध्ये मुख्यस्य भागद्वयकथनम्	"	२६
नर्तकेषु मुख्यस्य भागद्वयकथने तेषां विशेषान्तरकथन च	"	३०

विषयः	पृ.	पं.
सम्भूयकारिणां चौराणां लाभे		
भागेशपरिकल्पनाप्रकार	३०६	१
प्रबलतरैरिदेशादाहते धने विशेषः	"	२
धनहानौ विभागप्रकारः	"	१९
समवसत्वे तदनुसारेणैव अक्षय रिकल्पना	"	२०
इति सम्भूयसमुत्थानं स्वयम्भवा- पदनिरूपणम् ।		
अथ दत्ताप्रदानिकाख्य व्यवहारपदनिरू- पणम्	३०५	२६
तत्र दत्ताप्रदानिकस्वरूपकथने	३०५	२०
अदेयदिभेदेर्दानप्रकारस्य चार्थि विध्यकथनम्	३०६	४
अदेयस्वरूपभेदानां प्रदर्शनम्	"	९
अथ पुत्रस्थादेयत्वे विचार	"	२०
अदेयद ने प्रतिपद्ये च दण्डविधानम्	३०७	२९
देयस्वरूपकथनम्	"	२०
स्थावरविषये देयस्वरूपकथनम्	३०८	२२
स्था र्जितमपि पुत्रापनुज्ञपैव देयम्	३०९	३
कीर्त्ताप्यनुमते न सकल देयम्	"	२९
प्रसगात् प्रतिपद्ये प्रकारविशेषणां प्रदर्शनम्	"	२४
पुत्रप्राप्तिपद्ये प्रकारविशेषः	"	२०
प्रतिज्ञातस्य अदाने दण्डस्यापहरणे च निषेध	३१०	१
प्रतिश्रुतादाने दत्तापहरणे च दैव कथनम्	"	८
तत्र दण्डविधानम्	"	१६
दण्डस्य सप्तविधत्वमदण्डस्य च षोडश- विधत्वम्	"	२२
दण्डभेदानां स्वरूपकथनम्	"	२९
मृत्तिस्वरूपकथनम्	२९	
धन्युपकारस्वरूपप्रदर्शनम्	३१२	१
अदण्डभेदानां स्वरूपकथनम्	"	१८

विषय	पृ	४	विषय	पृ	४
कुत्र चिरन्तस्य पुन म याहरणीयव			प्रवृत्तवाच मेतस्य ब्राह्मणस्य		
कथनम्	३१२	९	नव मन क्षापयादस्तु दासवत्	३१०	२८
टर्की चस्वरूपकथनम्		१८	प्रमगात् निर्वात्मनयदाध		
स पात्रिकदान देवैर्नर्तनीयव			कथनम्		३१
कथनम्		३	ब्रह्मणस्यादास्ये केचित्मतजगद्वनम्	३१८	१४
इति दत्त प्रदानेक लक्षणव्यवहार			ब्रह्मणस्य सवर्णनिरूपणस्य		
प्रदानरूपणम् ।			निषेध		१०
अध्याभ्युपेत्याशुश्रूषाख्य			ब्रह्मणस्य स्वच्छया दास्याङ्गीकरणे		
व्यवहारपदनिरूपणम्	३१३	१०	तस्यानुमर्कभेदे निषेध	"	११
तत्राप्युप दाशुश्रूषास्वरूपकथनम्		११	स्त्रियवैषम्यमाविषये स्वामिन		
शुश्रूषक गौ भद्रप्रदशनम्		१०	कर्तव्यकथनम्		३०
शुश्रूषककर्मणा शुभ शुभव			बल हाभीकरणे दण्डविधानम्	३१९	६
प्रदशनम्		१४	दासना पञ्चदशनकाराणा निर्देश		१०
कथन विशेषकथनम्	३१४	१०	तत्र गृहजात दीना स्वामिप्रसादा		
अन्तर्वासिना ज तकमकृत्रविशेष			दत्त दासवनिवृत्ति	३२०	६
कथनम्		१५	गृहजात दिभे स्वामिपाणखण्डे		
अन्तर्वासिना कर्मवृत्तिकृत्रविशेष			दास्यनिवृत्तौ विशेष		१९
कथनम्		३३	पत्रज्याच सेतस्य स्वामिपाणखण्डेऽपि		
अत्र च र्यस्य कर्त प्रपदर्शनम्	३१५	९	द स्यापनयननिषेध		२८
पारम पितृकाल नवव विद्यापात			अन कालमृतादीना दास्यापनयन		
दपे त कलसमापन कायमन्ते			प्रकारकथनम्		३३
वासिना		१६	बल दास कृत ना द स्यापनयन		
अन्तेवासिना शुश्रूष कर्तव्यनिर्णय		२४	विधानम्	३३१	२०
शुश्रूष समाप्त्त यन तरम तत्र सेन			एकस्य दास्य स्त्रीकृत्य परदास्यस्त्री		
कृत्तकथनम्		२८	करणे तद्वजनवधानम्	१	३३
भतकाना विशेषकथनम्	३१६	१	एत सर्व दास्या अपि योज्यम्	३२२	९
भूतकस्य वै बध्यम्		१६	दास्या सममेते तस्या दास्यनिवृत्त		
भागभतकभेदाना प्रदर्शनम्		१८	विध नम्		६
भूतकषु अधिकर्मकृत स्वरूप			दासत्वविमोचनविधे निरूपणम्		१३
कथनम्		२६	दास्यविमोचन मन्तर कर्त य		
शिष्यादिभवा दासाना भेदप्रदर्शनम्	३१७	४	कथनम्		३३
ब्राह्मणाति रिकस्यैव दास व भवति		१२	अदास्यपि दासन परिणीता दासि		
ब्राह्मणाति रिकस्य दासत्वमानुलो			भवति		३५
भ्येनातकथनम्		१४	द सधनस्य स्वामिधनत्वकथनम्		३०
			ब्राह्मणादिषु दासाकरण दण्ड		
			विधानम्		३३

विषयाः
दासीविक्रयणे क्वचिरण्डविधानम् ३२१ ११
इति अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यस्यपदहारपदानिरूपणम् ।

अथ घेतनानपाकर्माख्य-
व्यघहारपदनिरूपणम् ३२३ १८

तत्र घेतनानपाकर्मस्वरूपकथनम् ११
घेतनदानप्रकारकथनम् १५
वेतनपरिमाणानिश्चये लब्ध
दशमभागदानविधानम् " ११
तददाने दण्डविधानम् १५
अथ वृद्धस्वतिषघनविशेषनम् १३
घेतनप्रमाणनिश्चयेऽपि क्वचित्
स्वनुद्धिपरिकल्पितदानवि-
धानम् " १५
अनेकभृत्यसाध्ये कर्मणि वेतन-
दानप्रकारनिर्देशनम् ११५ १
वेतन गृहीत्वा कर्माकरणे निर्णय
वेतनमगृहीत्वा कर्माकरणे
निर्णय " ११
अथ दण्डदानव्यवस्था
भृत्यकर्मकरणे निर्णय ११६ ५
रोगार्तस्य विशेषः १०
प्रतिज्ञातकालावधिसमापन
निर्णय १०
अथ दण्डविधानम् ११
स्वामिदेवात्कर्मन्वये तावत्काला
मुसारेण वेतनदानविधानम् १४
अथ स्वामिनो दण्डविधानम् २-
भृत्यदोषत एव विशिष्यताशो कर्तव्य
निर्णय १२
एव विशिष्यताशो दास विशेष
कर्तव्य विशेष १२० २
विकल्पितभवेन स्वामिना भृत्यपये
विशेषकथनम् १२८ ५

विषयाः
माण्डस्य धौरादीनि प्रतिरोधे राजा
दिभिरपहते स्वामिनः कर्तव्य-
रूपनम् १२८ १०
भाटकस्वीकृतयानादिना माण्डने
तरं प्रति विशेष " १५
अथ भाटकस्य दने दण्ड " २३
वृद्धनादोरसमर्पणे तत्समर्पणपर्यन्त
भाटकदानविधानम् " २८
परभूमौ गृहनिर्माणाय भाटकदाने
कर्तव्यकथनम् १२५ २
भाटकगृहीतजलपावदीनां नाशो दी-
विशेषकथनम् " १४
स्वामिना व्याधितभृत्यस्वाग्रे दण्ड
विधानम् " २३
स्वभ्यनुद्धया कृतेऽपराधे भृत्यस्य
दीक्षाभाव " २८
कृतकर्मणे भूत्याय वेतनादाने स्वा-
मिनो दण्डविधानम् " १२
शुल्कं प्रगृह्यापि वश्यं अनागमने
शुल्कद्विगुणे दण्ड ११० ४
वेद्यया व्याधितान् विशेष " ५
वेद्ये पत्रे कृमिस्तपुस्करमदवशा
तत्रायं चारकरण निर्णय " १२
गृहीतशुल्कया वेद्यया अल्पव गमने
दण्डविधानम् " १८
अपराध कृत्यामपराधभेदेन कर्तव्य
निर्णय " २१
वश्यतनुपभवे कृमि वेद्ये " २१
निर्णयका " २८
इति वेतनदानाख्यपदहारपदनिरूपणम् ।

अथ सविद्यतिक्कमार्य-
व्यघहारपदनिरूपणम् ३३१ १
तत्र सविद्यतिक्कमार्यकथनम् " १
अथ सविद्यतिक्कमार्यकथन-
विधानम् " १०

विषयः	पृ	पं.	विषयः	पृ	पं.
तत्र श्रुतिस्वरूपमदर्शनम्		२१	तद्द्रव्य यथाज्ञातो यद्वा, निर्दिना-		
नियुक्तानां श्रद्धागानां कर्तव्य-			दिष्यो वा देयम्	२१	२०
मदर्शनम्		२२	समुदायार्थं कृतघ्नमपि सर्वेषां स-		
सर्वसमुदायानां कार्यमदर्शनम्	२३	०	मानं भवति	२२	९
तत्रोपश्रवादीनामुपशमः सर्वैः सभूय			अस्य क्वचिदपवादः		११
कार्यं		२३	समुदायान्तर्भूतस्य तद्व्यतिरेकस्य		
धर्मकार्यमपि सभूयकार्यम्		२०	वा कार्यभेदेनाशमागित्यनिर्णयः		१०
समय क्रिया राक्षाऽपि पालनीया		२८	इति केचित्प्रतिक्रमाख्यप्रकारपरद-		
समुदायादिपुरुषविषये विशेषकथनम्	२३	१०	निरूपणम् ।		
राजप्रवर्तितभर्मापालने दण्डविधानम्	२३	०			
अनके समूहिनिरैकमत्येन कार्यकरणस			अथ क्रीतानुशयाख्य-		
भवात् कार्याचक्रका कार्या		२३	व्ययहारपदनिरूपणम्	३३	२५
कार्यचिन्तकपु निविद्धानां स्वल्प			तत्र क्रीतानुशयस्वरूपकथनम्		२६
निर्देशः		१०	क्रीतस्य परीक्षणावश्यकता		२९
कार्यचिन्तकपु माझाणां लक्षण			तत्र धर्मादीनां स्य एव परीक्षा कर्तव्या	३३	०
कथनम्		२१	क्रीतद्रव्यभेदेन परीक्षाकालावधिनिरू-		
कार्यचिन्तकानां वचन सर्वै समूहिनः			पणम्		२३
पालनीयम्		२४	परीक्षायां द्रव्ये दोषदर्शने तत्प्रति-		
कस्त्याचिद्विरुद्धत्वे तस्य दण्ड			दानेन मूल्यप्राप्तिर्भवति		१९
विधानम्		२८	परीक्षाकालातिक्रमे दोषदर्शनेऽपि		
समूहनामधर्मेण द्वेषादिना कार्यकरणे			न प्रतिदानम्		३३
दण्डविधानम्	३३	९	दोषदर्शनं विना परीक्षाकाल एव प्रत्य-		
मुख्यानामुपशमविशेषे दण्डविशेष			र्षणे विशेषकथनम्	३४	१८
कथनम्		११	दोषाभावेऽपि धोषा दुहत्वशतित्वादे		
मुख्यदण्डने समूहस्यैवाधिकारनि			तस्मिन्नेवदिने प्रत्यर्पणं भवति		२९
रूपणम्		१६	द्वितीयादिवसे प्रत्यर्पणे विशेष		
मुख्यदण्डन समूहस्याशक्तौ राक्षोऽधि			कथनम्		३३
करकथनम्		२०	प्रदायमप्युपभोगेन दोषान्तरम त		
मर्मोद्घाटक दीनां पुरात्रिर्वासनमेव			द्रव्य परीक्षाकालमध्येऽपि न प्रति		
दण्ड	३३	१	देयम्	३४	१०
पाण्ड्यादिनिर्णयसमूहेषु राक्ष कर्तं य			देशकालानुसारेण पणानामुपचया		
निरूपणम्		२८	पचयौ ज्ञातव्यौ		१६
वैविधेषु प्रतिपादितस्य धर्मस्य			दोषदर्शनमन्तरेण क्रीतविक्रीतयो		
श्रेयादियु अतिदेश	२३	१९	प्रत्यर्पणं पुनर्मंडणं वा दण्डवि		
समूहकार्यतो लम्बस्य प्रस द दण्डस्य			धानम्		२२
समूहस्य दाने दण्ड		२३	परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्यर्पणे द		
			ण्डविधानम्		२८
			इति क्रीतानुशयाख्यप्रकारपरदनिरूपणम् ।		

विषयाः	पृ	प
अथ विक्रीयासंप्रदाना- ख्यव्यवहारपदनिरू- पणम्	३४२	१
तत्र विक्रीयासंप्रदानस्वरूपप्र- दर्शनम्		२
विक्रीयद्रव्यस्य द्वैविध्य-बहुविध- त्वनिर्दर्शनम्		५
मूल्य भगृह्य क्रमे वस्तुबोऽदान- कर्तृव्यकथनम्		११
अथ विक्रेतुर्दण्डनिरूपणम्	३४३	२१
विक्रीयास्तुशयवशादसमर्पणे क्रीत्याऽ- स्तुशयवशादग्रहणे वा कर्तृव्यनि- रूपणम्		२४
विक्रयिसमर्पितद्रव्यनाशे विक्रेतु- रेव हानिर्भवति	३४४	१
क्रीत्याऽगृहीतद्रव्यनाशे क्रेतुर्ह नि- रूपणम्		११
क्रेषा न याचित विक्रेषा च न समर्पित- यद्द्रव्य तस्वनाशे द्वयोरपि तुल्य- हानिः		१८
विक्रेषा दीयमानस्य द्रव्यस्य जाता- स्तुशयेन क्रेषाऽग्रहणे क्रेतुरेव हानि- निर्दृष्टं पण्य दर्शयित्वा सदोषपण्यदा- ने, तथा अयद्वस्ते विक्रीतस्य द्रव्यस्य तत्कालस्तुशयाभावेऽपि अप्यत्र विक्रये तयो समदण्डक- थनम्		२४
अथ अज्ञानेनैव जाते विशेष- अप्यत्र विषयविशेषेण परावर्तन- कथनम्	३४५	९
अथ सर्वत्र मूल्यदानाभावे विशेष- निर्णय		१३
मूल्यदानानन्तरं क्रेतुदोषत कया- क्षिप्तौ निर्णय		२०
वीर० ३		२४

विषयाः	पृ	प
अथैव विक्रेतुदोषत कयाऽक्षिप्तौ- निर्णय		२४६ १,
अथैव विक्रीयासंप्रदानाख्यव्यवहारपद- निरूपणम् ।		
अथ स्वामिपालविवादा- ख्यव्यवहारपदनिरू- पणम्	३४६	९
तत्र स्वामिपालविवादानिरूपणमति- शानिदर्शनम्		१०
स्वामिपालयो प्रतिदिशसकृत्व- निरूपणम्		१३
गणदिपरिपालकस्य भूतिपरिपाल- कथनम्		२२
प्रकारान्तरेण भूतिपरिमाणकथनम्	३४७	४
मूर्तं भगृह्य पशुमारणादौ दण्ड- निर्णय		११
अथ प्रमादनाशकणम्		१४
तत्र पुरुषकारस्वरूपनिर्दर्शनम्		१९
बलापौरादिभिरपहृत दण्डानेयध- विषयविशेषे पशुपालस्य दण्डवि- धानम्		२९
पशुनाशनिवारकप्रयत्नाकरणे पुरु- षस्य दण्डविधानम्		३६
द्वैवात्पशुमरणे पालकस्य दोषाभाव- ज्ञानोपायनिर्दर्शनम्	३४८	६
पालकदोषत पशुमरणादौ तत्प्रा- प्तौ तत्पशुमूल्यदानविधनम्		१६
पालकस्य दण्डविधानम् स्वामिने- देयद्रव्यपरिमाणनिरूपण च		२१
पालदोषनिर्दर्शनम्		२०
दुर्गमस्थले पशुनाशादौ पालस्य दोषाभावाकथनम्	३४९	१
गणदिपरिपालकस्य भूतिपरिमाण- गणादीना स्थानासन्नसौलभ्याय याम- खेचयोरन्तरकथनम्		९

विषय	१	२	विषय	१	२
तत्र शास्त्रोक्तं प्रगव वरणस्य कत-यता		१७	निर्देशवद्वा नामभावे सीमाविशेषो पापवदर्शनम्	११९	९
आवरणात्तद्गुणेण पशुभे शब्दादि विनाश तत्पालस्य दण्डवधनम्		१९	सीमानश्रयणेषु साक्षिरवरूपानि रूपणम्	"	२४
पल्पस्य पशुनिर्धारण शकौ न दण्ड आवरणाम व दण्डानवध		२८	संज्ञिणामभवे सामन्तवशात्त्रिभयं कुर्यात्	"	२८
अथ द धक लपघारे आवरणाम वशिव पालस्य दण्ड	१६०	५	सामन्तैर्निर्णयप्रकाराणां प्रदर्शनम्	"	२३
पशुभरन दण्डपरिमाणप्रदर्शनम्		९	सामन्तेषु रागद्वेषादिभिः प्रकृतदोष सद्भावे तन्मसकैर्निर्णय कार्ये	१६६	११
अथ स्मृतचन्द्रक कारमतले षडनम्	"	२९	तेषामपे दण्डे तन्मसकैर्निर्णय कार्ये	"	१८
मन्वादिमतसंगतिप्रदर्शनम्	१६१	४	एतयामपि प्रकृतदास्ये मौलादि वशाजिनय कार्ये	"	२५
राजप्र दगृहात दीना दण्डाभाव प्रतिपादनम्		१९	मैलादीना लक्षणप्रदर्शनम्	१६७	४
अनातुराणां केषाञ्चिदशुना दण्डा भावकथनम्		१५	अप्रकृतद वपु सामन्तपु प्रतिवाद मिर्दोषाद्भावन विशेष	"	१४
परशस्यावनाश पशुभ्य म सट दायन य	१६२	१८	संयादीनामभाव निर्णयप्रापय दर्शनम्	"	२१
सटदान सामन्तापतुमत्या कार्यम् उ-स्ये श्राद्धदिवस च गश दण्ड निषध	१६३	१	सर्वथ स्थवराविशद सेवा दिविशद च स-पम व सामन्तादीना निर्णा यकृतकथनम्	१६८	१
श्राद्धकालादी गामुकस्यश्लेषय स्करत्तकथनम्		९	सामन्तादिभिरुक्तानि वचनानि पत्र लज्जनीयान		२६
स्वामिपञ्चविंशदाख्यपदेणसहार इति स्वामपालावधादाख्यव्यवहारपदानरूपणम् ।		१३	सीमासाक्षिण सीमा म्यु सीमाचिन्तानां प्रदर्शनाशकौ सीमा कथनप्रकार	१६९	५
अथ सीमाविधादाख्य- वाचद्वारपदनिरू- पणम्	३५३	१७	साक्ष्यादीनां पञ्चवया-पन्तरे दीवकरा ज्ञकापद्मे अन्ययामप्यावाप्त त्निवचय वा दण्डकथनम्		३१
तत्र सीमाविशदस्वरूपप्रदर्शनम्		१८	साम त ना मिध्यापणदेव दण्ड कथनम्	३६०	८
सीमावशादस्य दण्डवधत्वानरू पणम्		२४	स म तससन्तादीना मिध्यावाहित्व दण्डकथनम्		१७
सीमाभेदानो निरूपणम्	१६४	३	मैलादीनामन्वयमव दण्ड		२२
सीम बृह णां निरूपणम्		९	लोभादिभिर्भेदेन काव्युक्तौ वा सा द्यादीना दण्डकथनम्		३२
सीमाभेदानो लक्षणानि		१०			
सीमायां प्रकाश चिन्तानां निरू पणम्		२३			

विषयाः	पृ	पं
एव दण्डयिन्ना पुनः सीमाविचार प्रवर्तयितव्य	३६१	४
पुनर्विचारण लेख्यप्रमाणेन कार्यम्	"	९
सामन्तादीनां सीमाचिन्ह नां चामात्रे राजा स्वैच्छया निर्णयं कुर्यात्	"	१३
यदा तस्यां भूमालुपकार तिष्ठति दृश्यते तदा विशेषकथनम्	"	२४
राजनदीभ्यां सीमानाशे निर्णय	३६२	८
उत्तशस्यभूमिविषये विशेष-	"	२८
राजा-सोभादिभिः सीमापहरणे निर्णय	"	३३
स्वत्वहेतुपतिप्रहादिप्रमाणाभावे विशेष-	३६३	४
गृहादिविषये निर्णय	"	९
गृहादी गवाक्षादीनां निवृत्त्यभाव प्रतिपादनम्	"	१०
गवाक्षादीनां पूर्वमसत्त्वे परानिच्छा यां पुनस्तत्करणनिषेध	"	३२
परकुलनिकटे पुरीषोत्सर्गादिकरण निषेध	३६४	४
समरणाख्यस्व मार्गस्य निरोध निषेध	"	१४
चतुष्पथादीनां निरोधनिषेध	"	१९
प्रसगात् चतुष्पथराजमार्गयो स्वरूपप्रदर्शनेन भेदप्रतिपादनम्	"	२५
क्षेत्रसमीपे क्षेत्रमध्येवाऽवस्थि तस्य मार्गस्यावरोधनिषेध	"	३१
समरणाख्यरोधकारिणां दण्ड कथनम्	३६५	४
राजमर्गे पुरीषोत्सर्गादिकरणे दण्डा धिक्यकथनम्	"	११
आपद्रव्यस्य विशेषकथनम्	"	१६
तडागादी पुरीषोत्सर्गादिकरणे दण्ड विधानम्	"	१९
तीर्थे मलिनवस्त्रप्रक्षालनादिनां तद्दण्डे दण्ड	"	२३

विषयाः	पृ.	पं
पर्यादाप्रमेदनादौ दण्डकथनम्	३६५	२८
अज्ञानात् क्षेत्रादिहरणेऽधर्म एव	३६६	५
तत्र दण्डविधानम्	"	८
अप्राप्त्यमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वे दण्डा धिक्यम्	"	१३
सम्पूर्णेसीमातिक्रमे दण्डाधिक्य कथनम्	"	२०
सीमासन्धिभ्रष्टवृक्षादीनां फलपुष्प- प्रहणनिषेध	"	१९
अ यद्येते उत्पन्नानां वृक्षादीनामन्य क्षेत्रे शाब्दापसरणे तत्र तत्त्वामि निर्णय	"	२५
परक्षेत्रे भार्यनया कियमाणानां सेतु कूप्यादीनामासेधननिषेध	"	३१
तत्र सेतुकूप्यादीनां बहुगुणोत्पादकत्वे निषेधे दायाभाव	३६७	२
परक्षेत्रे तत्स्वाम्यास्यैव सेतुकूप्यादि- प्रवर्तनं कार्यम्	"	९
अन्यदीयसेनादीनामुद्धारोऽपि तदनु- स्यैव कार्यं	"	१८
तत्स्वाम्यभावे राजास्योद्धार कार्यं	"	२३
परक्षेत्रमहमिदं कृषामी-पुकरवा परचाण कृषति, नाप-येन कर्म याति तत्र दण्ड विधानम्	३६८	३
प्रसगात् स्वामिप्राप्तक्षेत्रफलस्य परिमाणकथनम्	"	१४
अर्धजिलावस्थां प्राप्ते क्षेत्रे तत्र स्वा- म्यनिवारणे तत्कर्षणे दण्डनिषेधस्त त्कलप्रहणानुज्ञा च	"	२३
तत्र स्वामिना कर्षादिजिलम-अन्वार्थ अपय दस्वैव स्वैय क्षेत्रे याद्याम्	"	३०
क्षेत्रस्य अर्धजिलावस्थाकालमद- र्शनम्	३६९	३
जिलमज्ञानार्थं अपयदानासामर्थ्ये निर्णय	"	१९
इति सीमाविवादाख्यव्यवहारपदानिरूपणम् ।		

विषया.	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
अथ दण्डपाठ्याख्य व्यवहारपदानिरूपणम् ३६९	१	१	समर्थप्राज्ञकदोषेण प्राणिर्हिसाया प्राज्ञकस्यैव दण्डविधानम्	३७१	५
तत्र दण्डप कृष्णारूपव्यवहारपदस्य रूपप्रदर्शनम्	"	१९	स्थावरप्राणिपीडायां दण्डनिरू- पणम्	"	९
दण्डपाठ्याख्यस्य त्रैविध्यप्रदर्शनम्	"	२५	पशूनामभिर्दोहे दण्डविधानम्	"	२१
दण्डपाठ्याख्यस्य अत्रान्तरभेदानो निरूपणम्	२९	२९	परशुदण्डमिच्छते, परशुदो कण्टकादि प्रधेये च दण्डनिरूपणम्	३७७	१५
दण्डपाठ्याख्यस्य पञ्चप्रकाराणां विधीनां निरूपणम्	३७०	२३	स्थावराभिर्दोहे दण्डकथनम्	"	२५
दण्डपाठ्याख्यनिर्णयोपायकथनम्	३७१	८	भार्यादिभिर्दोहेऽपराधे निर्णय	३७८	१०
तत्र भस्मादिस्यर्षो दण्डकथनम्	"	१६	भार्यादिभिर्दोहात् स्वये ताडनादि विद्वन्ने विधाय मिथ्येऽऽरोपे	"	१०
पुरीषादिस्यर्षोने दण्डविधानम्	"	१४	साक्ष्यादिभिर्दिश्येन वा परीक्षण कर्तव्यम्	"	२६
ताडनाय हस्तादिभिर्दुर्गुणे दण्ड विधानम्	"	२८	इति दण्डपाठ्याख्यव्यवहारपदानिरूपणम् ।		
हस्तेन ताडने दण्डविधानम्	३७२	३	अथ वाक्पाठ्याख्यव्यव- हारपदानिरूपणम् ३७५	५	५
इण्कादिभिस्त्ताडने दण्डविधानम्	"	१४	तत्र वाक्पाठ्याख्यरूपप्रदर्शनम्	"	९
कात्यादिभिस्त्ताडने दण्डकथनम्	"	२७	वाक्पाठ्याख्यस्य निष्ठुरादिभेदेन त्रैविध्यप्रदर्शनम्	"	११
त्वष्ट्मासादिभेदेन दण्डकथनम्	"	३१	निष्ठुरादीनां स्वरूपकथनम्	"	१३
एतादीनामर्षणादीं दण्ड	३७३	५	वाक्पाठ्याख्यस्य प्रथममध्यमोत्तमभेदे- न त्रैविध्यकथनम्	"	३१
करादीनां भङ्गे दण्डविधानम्	"	२०	निष्ठुराकोशे दण्डकथनम्	३८०	९
मातिलोम्यापराधे दण्डविधानम्	"	२५	तत्र असवर्णविषये दण्डाधिक्य- कथनम्	"	२२
शूरादिभिर्नोच्चवर्णैर्ब्राह्मणाद्युच्चवर्णा नामपराधे दण्डविशेष	३७४	३	दुष्टपारिव्यागार्थं दोषकर्तृने दोषाभाव कथनम्	३८३	१
त उनेच्छु मडनगापुत्रसौ दण्ड निरूपणम्	"	२८	जातिगुणकृते विशेषे दण्डवैषम्य कथनम्	"	५
कलहकाले यदपहत तत्स्वामिन रेषम्	३७५	१	ब्राह्मणापाकोशभेदेन दण्डभेदानिरू- पणम्	"	१३
प्राभ्यपवधविषये दण्डनिरूपणम्	"	१२	गुर्यादीनामाकोशे दण्डविधानम्	३८२	२३
बहुभिरैकस्य हननं दण्डविधानम्	"	१९	मायादीनामाकोशे दण्डकथनम्	"	२०
अथ उच्चैः क्रोशश्च ताडयमानसु पेक्षमाणानां तत्समीपवर्तिनामपि दण्ड	"	२२	स्ववनादीनामाकोशे दण्डकथनम्	३८३	२
अशक्यप्रतीकारविषय दण्डाभाव कथनम्	"	१९	च ह्युद्वेदनरूपनिष्ठुरभाषणे		
शक्यप्रतीकारे उपेक्षमाणानां प्रेक्ष कायां दण्डकथनम्	३७६	१			

विषयाः	पृ.	पं.
दण्डकथनम्	२८३	५
अथ अशक्तस्य न्यूनो दण्ड	"	११
शक्तेन अशक्तस्य व ह्यदिमद्वाशेष	"	१४
करणे विशेष	"	२४
अदलीलभाषणे दण्डकथनम्	"	२८
तीव्राक्रोशे दण्डविधानम्	"	२९
देशापाक्रोशे दण्डकथनम्	२८४	३
राज आक्रोशे दण्डनिरूपणम्	"	१०
दोषसत्त्वेऽपि तद्दोषाभिधाने दण्ड	"	१६
विधानम्	"	१६
मिथ्याभाषणे दण्डकथनम्	"	२५
मोहादिभिः कृते वाक्यारूप्येऽर्धदण्ड	"	३१

इति वाक्यारूप्यव्यवहारपद्धतिरूपणम् ।

अथ स्तेयाख्यव्यवहार-

पद्धतिरूपणम्

३८५ १

तत्र स्तेयलक्षणप्रदर्शनम्	"	१
बलात्कारकृतापहरणस्य साहसान्त	"	२०
र्गतस्तेयत्वकथनम्	"	२०
तस्करत्वाभोपायानां प्रदर्शनम्	"	२०
स्तेयस्य त्रैविध्यप्रतिपादनम्	३८६	२०
प्रकाशाप्रकाशभेदेन तस्कराणां	"	२२
त्रैविध्यकथनम्	"	२६
प्रकाशतस्कराणां स्वरूपप्रदर्शनम्	"	२६
अप्रकाशतस्कराणां भेदस्वरूप	"	२८०
प्रदर्शनम्	"	५
प्रकाशतस्कराणां दण्डनिरूपणम्	"	१६
सामान्येन अप्रकाशतस्कराणां दण्ड	"	१८८
कथनम्	"	१५
सन्धिभेदज्ञानां विशेषेण दण्डकथनम्	"	१४
पान्थमुखा दण्डनिरूपणम्	"	२५
पान्थिभेदकस्य दण्डकथनम्	"	३२
स्ये हर्तृणां दण्डकथनम्	३८९	३
पुरुषहर्तृणां दण्डकथनम्	"	८
गोहर्तृणां दण्डकथनम्	"	१०
पशुहर्तृणां दण्डकथनम्	"	१५

विषयाः	पृ.	पं.
बदिप्राडादीनां दण्डकथनम्	३८९	२२
तस्करापद्धतधन तत्स्वामिने दापयित्वा	"	२२
दण्डः कार्य	"	२२
धान्याद्यपहरणे दण्डविधानम्	३९०	३
रत्नहरणे दण्डविधानम्	"	८
अद्भुच्छेदादीनां दण्डानां ब्राह्मणानां	"	१६
रिक्तविषयत्वकथनम्	"	१६
ब्राह्मणादीनां वृत्तदादिभिरिच्छितक	"	१०
रणविधानम्	"	१०
जात्यादिभेदेन दण्डतारतम्यकथनम्	"	२६
सुवृद्ध्यापहरणे दण्डकथनम्	३९१	३
पान्थ्यादिभिरल्पमयोजनद्वय्यापहरणे	"	२१
दण्डाभावकथनम्	"	२१
चौरौपकारिण्य अचौरस्य दण्डवि	"	३०
धानम्	"	३०
चौरौपेक्षाकारिणां तद्दोषभागित्वानि	"	३९२
रूपणम्	"	८

इति स्तेयाख्यव्यवहारपद्धतिरूपणम् ।

अथ साहसख्यव्यवहारपद्धतिरूपणम्	पृ.	पं.
अथ साहसख्यव्यवहारपद्धतिरूपणम्	३९२	१३
तत्र साहसस्वरूपकथनम्	"	१४
साहसस्य मनुष्यमारणदिभेदेन सा	"	१०
द्विविध्यकथनम्	"	१०
साहसस्य प्रथममध्यमोत्तमभेदेन	"	२०
त्रैविध्यप्रदर्शनम्	"	२४
प्रथमादीनां स्वरूपप्रदर्शनम्	"	३२
प्रथमादिसाहसे दण्डकथनम्	"	८
ब्राह्मणस्य वधाद्यभावप्रतिपादनम्	३९३	८
महत्त्वपराधे ब्राह्मणस्य दण्डनि-	"	११
रूपणम्	"	१८
परद्वय्यापहरणरूपे साहसे दण्डनि	"	२५
रूपणम्	"	२५
साहसिकमयोजकस्य दण्डकथनम्	"	२५
साहसिकविशेषाणां दण्डनिरूपणम्	"	२५
साहसिकम्याज्ञाने तज्ज्ञानोपापप्र	"	२५
दर्शनम्	"	२०

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
ज्ञानान्तरकर्तव्यकथनम्	२९४	२०	अनुरागजस्त्रसंग्रहणे दण्डविधा- नम्	३९९	१
बहुभेर्मिलित्वा एकस्य हनने तत्र दण्डकथनम्	"	२१	तत्र सभोगे दण्डकथनम्	"	५
भ्रमगात् परपरया घातकानां स्वरूप प्रदर्शनम्	३९५	५	अयुससर्वणया, आनुलोम्येन गुप्तया वा सभोगे दण्डविशेषः	"	२०
कुषाचित् विषयावशये मनुष्यवधेऽपि दोषाभावप्रतिपादनम्	"	१८	मात्रादिसभोगे दण्डाधिक्यम्	"	३६
तत्रैव ब्राह्मणविशा शस्रप्रहणविधानम्	"	२०	गुणागुणस्त्रसभोगभेदेन क्षत्रियादीनां दण्डनिरूपणम्	४००	६
स हसस्तेयस्य क्रोधलोभपूलकत्वक थनम्	३९६	५	अथ सूरस्य दण्डविशेष	"	१६
श्रीसप्तहणालयसाहसस्य स्वरूपप्रद शनम्	"	०	प्रसंगात् दण्डदानाधिकारिनिर्णय	"	२१
तत्र अनिच्छन्त्याः स्त्रिया चिह्नानां तस्या कर्तव्यस्य च प्रदर्शनम्	"	१०	परास्त्रिया सह सभाषणे दण्डविधानम्	"	२९
अथ राजकर्तव्यकथनम्	"	२४	विश्यापशुद्ध्या सभाषणे दोषाभावकथ नम्	४०१	३
श्रीसप्तहणालये साहसे ब्राह्मणस्य दण्डकथनम्	"	२८	निषिद्धसभाषणे स्त्रियाः पुरुषस्य च दण्डविधनम्	"	८
अथैव सर्वविषये क्षत्रियादीनां दण्डकथनम्	"	३०	धारणादिदौरे, सम्भाषणे पूर्वोक्तद ण्डामावकथनम्	"	१६
इतीकृतजातिभेदेन दण्डभदानिरू- पणम्	३९७	२	साधारणक्षत्रिगमने दण्डकथनम्	"	२३
इति साहसालयव्यवहारपदनिरूपणम् ।			स्वैरिण्यादिगमने दण्डप्रतिपादनम्	४०२	१
अथ स्त्रीसंग्रहणालयव्य- वहारपदनिरूपणम्	३९७	१४	भाटके तस्या प्रगृह्यते पञ्चाक्षरानिच्छायां बलात्सभोगेऽपि दोषाभाव, यदि सा व्याधिता न भवेत्	"	२२
तत्र श्रीसप्तहणस्य बलकृतादिभेदेन वैविध्यकथनम्	"	१५	अकामक-यापहरणे दण्डविधानम्	"	२७
बलकृतादीनां स्वरूपप्रदर्शनम्	"	१८	सकामकस्यापहरणे दण्डविधानम्	"	३३
अनुरागजस्त्रसंग्रहणस्य प्रथमस्य व्योक्तभेदेन वैविध्यकथनम्	"	२५	अकामाया क-यायादूषणे दण्डकथ नम्	४०३	१
प्रथमादीनां स्वरूपप्रदर्शनम्	"	३१	सकामकस्यादूषणे दण्डकथनम्	"	१४
श्रीसप्तहणवती स नवोपायान्तरम दर्शनम्	३९८	१०	कस्या विदग्धया वा कस्या दूषण द ण्डकथनम्	"	१८
दर्पादिभि 'मधेय युक्ता' इत्यादिकथ नभाषणे तस्य श्रीसप्तहणवत्त्व प्रतिपादनम्	"	१८	कस्याभिगमने दण्डविधानम्	"	२३
बलकृते श्रीसप्तहणे दण्डकथनम्	३९८	२१	षाण्डाल्यावाभिगमने दण्डकथनम्	"	३३
			योऽप्यातीरिक्तस्थाने गमने दण्डविधा- नम्	४०४	८
			पराश्रिताभिगमने दण्डकथनम्	"	१२
			क्षत्रिये पुरुषसप्तहणे दण्डकथनम्	"	१४
			इति श्रीसप्तहणालयव्य- वहारपदनिरूपणम् ।		

विषयाः-	पृ.	पं.
अथ स्त्रीपुंयोगख्यव्यव-		
हारपदनिरूपणम्	२२	
तत्र स्त्रीपुंयोगस्वरूपप्रदर्शनम्	२३	
स्त्रीणां स्वात्मन्याभावप्रतिपत्तिं दत्तम्	४०५	१
स्त्रिचिन्त्या अन्यपुरुषेण व्याभिचारे		
जायमानानां दोषाणां प्रदर्शनम्	९	
स्त्रीणां कौमार्यावस्थाभेदेन पितृभ-		
र्वादीनां रक्षणत्वकथनम्	४०६	१
पितृणादीनामभावे रक्षणव्यवस्था	"	११
कस्त्वंभावानां प्रदर्शनम्	"	२१
अथ स्त्रीणां रक्षणप्रकाराः	४०८	८
मानस-प्रतिचारे दोषप्रदर्शनम्	"	१४
स्त्रीणां परिरक्षणोपायप्रदर्शनम्	"	२५
अग्नि-सम्पन्नशिक्षितत्वाभावकथनम्	४०९	९
भर्तृर्धर्मनिष्ठत्वमपि स्त्रीणां रक्षणोपाय	"	२३
भार्यायां भरणस्यावश्यकत्वकथनम्	"	२०
व्याभिचारिण्याः स्त्रियां भरण-		
दि-व्यवस्था	४१०	१
निर्दुःखभार्यायां परिचारेण दण्डप्रतिपा-		
दनम्	"	६
इति स्त्रीपुंयोगख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।		
अथ दायमागख्यव्यव-		
हारपदनिरूपणम्	४११	१
तत्र दायभागलक्षणकथनम्	"	५
तत्र दायपदार्थविचर	"	१८
अथ जीमूतबाहनादीनां मतानिराकर-		
णम्	"	२५
विभागश-पदार्थप्रतिपादनम्	४१२	१०
दायस्य अथ तत्रैवप्रतिपत्तिव्यवस्था		
द्वैविध-प्रतिपादनम्	"	२०
तत्र पूर्वपक्षतया सर्वस्य दायस्य स		
प्रतिपत्तिव्यवस्थाप्रतिपादनम्	४१३	५
पूर्वपक्षे मणिमुक्तादिषु पुत्रादीनां		
जन्मत स्वत्वखण्डनम्	"	२६
पूर्वपक्षे स्वत्वस्य शास्त्रीय-व्योपपा-		
दनम्	४१५	६

विषयाः	पृ.	पं.
पुत्रादीनां जन्मत स्वत्वोपपादनम्	४१७	२९
स्वत्वस्य शास्त्रीयत्वानिराकरणपूर्वक-		
लौकिकत्वव्यवस्थापनम्	४१९	२४
जीमूतबाहनेतिके खण्डनरूपेण पु-		
त्रादीनां जन्मत स्वत्वव्यवस्थाप-		
नम्	४२६	१
स्वत्वविचारे जीमूतबाहनेतिके खण्ड-		
नपुरस्सर विभागपदार्थनिरूपणम्	४३०	२
स्वत्वावधारोपसंहार	४३१	३२
अथ दायभागे तद्वि-		
भागकालकर्तृणां नि-		
रूपणम्	४३२	१०
प्रसगात् धातूणां छहवासस्य मुख्य-		
त्वकथनम्	४३६	२४
तत्र ज्येष्ठपुत्रस्य कनिष्ठानां च		
कर्तृ-धारां प्रदर्शनम्	४३७	१
धर्मवृद्धिकामनायां विभागस्यानुज्ञा	"	२९
विधा स्वेच्छयाऽपि विहितयोः सम-		
विषमयोरन्यतर एव विभाग		
कार्यं	४३८	७
तत्र स्वेच्छयेति पक्षान्तरमिति वादि-		
नां प्रार्थनानां पक्षोपपत्त्यास	"	११
प्राचीनमतखण्डनम्	"	२७
प्रसगात् अक्षरमात् (अक्षरालम्)	"	
विभागनिषेध	४३९	१०
समविषयविभागे ज्येष्ठादिभिरनु-		
ज्ञायो न कर्तव्य	"	१५
विषयविभागे ज्येष्ठादिभागानां नि-		
रूपणम्	"	२८
समानविभागविधानम्	"	३१
समांशविभागे पत्नीनामपि तस्य		
मोऽंश	४४०	१
कतौ विषयविभागस्यानुष्ठेयत्व		
कथनम्	४४२	४
स्वार्जितधनविभागे पितृशब्दप्रति-		
पादनम्	४४४	८

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
पैतामहे धने पितापुत्रयोः समस्या			तत्र दानरूपेण स्थावरविक्रय		
व्यपत्तिपादनम्	४४५	२२	कर्तव्यः	४५५	११
अथ जे मूत्रवाहनोक्तिप्रदर्शनम्	४४६	९	अथ जीमूत्रवाहनमतप्रदर्शनं तद्विष		
तत्संग्रहणम्	४४७	१६	वेकञ्च	"	१५
विभागे कस्मिंश्चित् पुत्रे स्वव्यवसायेन			विभागे एकस्यापि पुत्रस्यानुमति		
जीवनसमर्थे तत्र भागदान			पर्याप्ता	४६०	१६
व्यवस्था	४४८	२०	विभागे पुत्र पौत्र प्रपौत्राणां समाधि-		
प्रपौत्रपुत्रादीनामशाभावकथनम्	४४९	१२	कारित्वकथनम्	"	२४
प्रमीतापेतृकानां पैतामह इत्ये पि			पौत्राणां विभागवैधर्म्यस्य वाचनिक		
तृते भागकथनम्		२५	त्वम्यवस्थापनम्, तस्य औपपत्ति		
अपहारा देना नष्टस्य पैतामहद्रव्य			कत्वप्रतिपादक जीमूत्रवाहनोक्ति		
स्य विना स्वशक्त्या पुनरुद्धार			निरसन च	४६१	१०
तत्र स्वार्जितवाह्यभागः	४५०	१२	विभागे कस्यापिच स्वष्टगर्भायां धा-		
दायभागे पूर्व विविकस्य निर्गाल			तृपल्यां वितृपल्यां वा आमस्य प्र		
तार्थकथनम्	"	११	तद्विष विभाग कार्य	"	११
वितृकृर्ष विभागेऽपि मानृणां पुत्र			विभागानंतर जातस्य पुत्रस्य वि-		
समाश्रयणित्वनिरूपणम्	४५६	१२	भागप्रकारकथनम्	४६२	२
तत्र विना क्रीधन दत्त चेत् तदा			विभागोत्तर विवर्जितस्य विभागो-		
अशार्धमेव दातव्यम्		१८	त्तर जातः पुत्र एव धिकारी	"	३०
भाषशदाने विपुत्राणां मानृणां याः			अत्रापि वितृसमष्टेषु पुत्रेषु सस्तु नै		
साध्यादस्य वभाकथनम्		२०	सहैव पश्चाज्जातपुत्रस्य विभाग	४६३	४
वितरि श्रुते समुदायद्वयेण असंस्कृ			वितृकृर्ष जाते विभागे विभागका		
तानां धानृणां सस्कारस्य कर्तव्य			लेऽस्वष्टगर्भाया वितृपल्यां प-		
त्वकथनम्	४५४	२०	शानुचे जाते स विभक्तप्रतृभि		
वितृधनासत्त्वेऽपि असंस्कृतानां स			स्वभागप्रमाणभाक् कार्य		५
स्कारकर्तव्यत्वकथनम्		२०	अथ असवर्णानां त्रा		
असंस्कृतानां भगिनीनामपि सस्का-			नृणां विभागनिरू-		
रावश्यकता	४५५	२	पणम्	४६३	२५
वितृद्वयसत्त्वे ताभ्य अशद न			तत्र वर्णभेदेन अशभेदकथनम्		२१
कथनम्			प्रसगात् द्विजाते शूद्रायां विवाहस्य		
भगिन्यशानां विभागप्रकारः		२०	निषिद्धत्वनिरूपणम्	४६४	१५
भगिनीनामशभागिव्यवस्थापनम्	४५६	११	असवर्णायामुत्पन्नानां पुत्राणां शृणु		
स्थावरदानादौ वितृ पुत्रानुमतिवश			वन्ते विभागे विशेष	४६५	११
धिकारित्वकथनम्	४५८	२	द्विजातीनां शूद्रायामुत्पन्नस्यैव पुत्रस्य		
आपादि स्थावरस्य दानविक्रयादाव			सत्त्वे स तृतीयापशहाती शेषांशस्य		
श्यानुपतैरनावश्यकत्वकथनम्		१६			

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
सविण्डादयोऽधिकारिण	४६५	३२	तत्र अपत्यसत्त्वे पुत्रदाने तदातु*		
असवर्णानां पुत्राणां प्रतिग्रहयासभू			मत्पुत्रायकथनम्	४७०	३
विधिभागनिषेध	४६६	३५	एकपुत्रसत्त्वे तत्पतिग्रहदाननिषेध	"	३
शूद्रापुत्रस्य कव दिवातभूमिभाग			भर्तृमत्त्वे तदनुष्ठानाभे पुत्रपतिग्रह-		
स्यापि निषेधकथनम्		३३	दाननिषेध	"	७
अथ मुख्य-अमुख्यपुत्राणां स्वरूप			भर्तृरि मृते विधवाया अपि पुत्रपतिग्र-		
निरूपणम्	४६७	३	हेमधिकारपतिपादनम्	"	९
तत्र प्रथम सामा-येन औरसादीनां			तत्र तस्या यत्कर्तृक पारतन्त्र्यं तदनुष्ठा-		
स्वरूपप्रदर्शनम्		३	वश्यकताकथनम्	"	३७
विशेषेण औरसपुत्रस्वरूपानि			अनेकपुत्रसत्त्वे ज्येष्ठपुत्रदाननिषेध	"	३९
रूपणम्		१४	पुत्रपतिग्रहप्रकारनिरूपणम्	४७८	७
पुत्रिकामृतस्वरूपनिरूपणम्	४६८	३३	कतिपुत्रस्वरूपकथनम्	"	१८
तत्र पक्षभेदेन पुत्रिकाया एव पुत्रिका			कुत्रिमपुत्रस्वरूपप्रदर्शनम्	"	२८
सूतत्वकथनम्	४६९	३७	दत्तात्मपुत्रस्वरूपप्रदर्शनम्	४७९	५
ध्यामुष्यायण-क्षेत्रजपुत्र स्वरूपानि			सङ्घोडजपुत्रस्वरूपनिरूपणम्	"	३३
रूपणम्		३३	अपविद्धपुत्रस्वरूपकथनम्	"	३४
प्रसङ्गात् विधानासत्त्वे परक्षेपोत्या			पारशवाख्यपुत्रस्वरूपनिरूपणम्	"	३३
दितस्य पुत्रस्य क्षेत्रजपुत्रत्वाभाव			औरसपुत्रस्य मुख्यत्वपतिपादनम्,		
कथनम्	४७०	७	तदन्वेषां गौणत्वपतिपादनं च	४८०	११
तत्र देवरादीनां विधवाया क्षेत्रजपु			अथ औरसादीनां दायग्रहणनिरू-		
षोत्पादकत्वनिरूपणम्	४७१	१	पणम्	४८१	१६
तत्र विधवाया लक्षणकथनम्	"	३३	तत्र औरसादिपु पूर्वपूर्वाभावे परप		
द्यामुष्यायणै* पितृदवाय विण्डा देया	४७३	३५	रस्य दायेऽधिकारः	"	१५
क्षेत्रजपुत्रस्य द्वैविध्यकथनम्	४७४	३७	औरसे सत्यापि पुत्रिकामृतस्य दाय		
गृहजपुत्रस्वरूपप्रदर्शनम्		३९	ग्रहणेऽधिकारः	"	१७
कादीनपुत्रस्वरूपप्रदर्शनम्	"	४०	जातादौरसात्पूर्वं जातस्य पुत्रि		
क नीनपुत्रस्य मत्तामहनिरूपितापत्य			कामृतस्य ज्येष्ठांशभागित्वनिषेध	"	२४
स्वरोक्तनिरूपितापत्यत्वयोर्द्विचारः	४७५	४	सन्वीरसे ज्येष्ठां दत्तकादीनां चतुर्थ्यां		
अत्रासङ्गत्पितृकथायामुत्पन्नस्य माता			शभागित्वकथनम्	४८१	३
ग्रहणत्वपतिपादनम्	४७६	१	अत्र कानिनादीनां तु सासाच्छादन-		
मङ्गलपितायां विवाहात्माक् उत्यत्र			मात्रभागित्वम्	"	१९
स्य बोद्धव्यत्वपतिपादनम्		२	सन्वीरसे क्षेत्रजादीनां दायग्रहणे		
पुनर्पूर्णा द्वैविध्यकथनम्	"	१७	विशेषः	"	२६
पौनर्भवस्वरूपनिरूपणम्	"	१८	औरसावेक्षया सगुणान दत्तकादीनां		
दत्तकपुत्रस्वरूपनिरूपणम्	"	२८	दृतीयांशभागित्वकथनम्	४८३	१५

विषया	पृ	पं	विषयी	पृ	पं
मनुस्मृतिवृत्तते क्षेत्रजस्य औरस सममानित्वम्		२१	हस्तव्यादिवचन नां प्रदर्शनम्	४९३	२१
बृहस्पत्यदिमतेन क्षेत्रजदीना तत्र देशभागित्वकथनम्	४८४	७	अत्र पत्न्यः प्रथममनधिकारप्रतिपादकानां न रदादिवचनानां निदर्शनम्	४९४	१८
औरसादानां दायद अदायादभन् निरूपणम्		२६	तत्र धारेश्वरोक्तव्यवस्थाप्रदर्शनम्	४९५	१४
दायादादयादानां देशाचारभेदेन सवर्णादभेदेन वा व्यवस्था	४८५	१९	धारेश्वरोक्तव्यवस्थाप्रणयन, विशाने श्वरादसंमतस्वमतप्रतिपादनं च	४९६	२१
अन्याभावेऽपि औरसत्वेऽपि च गृह्यपुत्रस्य सकलपितृधनभागित्वनियम	४८७	११	अत्र प्रकरणे अपुत्रपत्नीत्यत्र पुत्रशब्देन पुत्रपौत्रपौत्राणां ग्रहणकथनं तदनुसारेण पुत्रपौत्रपौत्राणां नामभावे एव पर्याया भर्तृधनग्रहणे अधिकारकथनं च	५०१	२१
गृहधनविभागे विशेष		२१	तत्र पार्ष्णीविधिना विण्डदानेन च याणां तुल्योपकाररूपग्रहणं प्रदर्शनम्	५०४	१४
गौणमुख्यपुत्राभिव्यक्तदीनां धनग्रहणे पत्न्यादीनामधिकारनिरूपणम्	४८८	५	दायग्रहणमाशेषयोगिसं विण्डयसक्तुलत्वयोर्निरूपणम्		१९
तत्र धर्मविवाहैतेन पत्नी भर्तृधनग्रहणे अधिकारिणी		२५	प्रसंगात् आशौ चविवाहादौ सापेक्षकथनम्	५०५	१
प्रसंगात् ऋयकौताया पत्न्या पत्नीत्वभावकथनम्		२१	पुत्रपौत्रपौत्राणां धनग्रहणाधिकारकान्त्यायनमतप्रदर्शनम्		१६
प्रसंगात् पुत्राभावे भर्तुं विण्डादाने पत्न्या एवाधिकारनिरूपणम्	४८९	७	पुत्रादीनां श्रयाणां महोपकाररूपकथनम्	५०६	२
विहितधर्मेण वर्तमानाया स्त्रियर्षाकाराणां साधवर्दीनां दण्डयत्नकथनम्		२३	एव धनग्रहणेऽधिकरत्वात्		
पत्न्या स्वयंवरग्रहणमदनकाराणां दण्डनपूर्वकं स्मृतिचन्द्रिकाकारोक्तिमण्डनम्		१८	पदकत्र भूतवाहनमतपत्न्यासं	५०६	१०
गृहीतधनस्य दानरिक्तस्य अधिकारे कान्त्यायनवचनव्यवस्था	४९०	१९	तत्र हेतुत्वेन पुत्राभावे पत्न्या एव महोपकारित्वनिरूपणम्	५०९	१४
परस्वमतन भर्तृधने पत्न्या दानविक्रयादावधिकाराभावकथनम्	४९१	७	जायन्तव हनमतपर्यालोचनं तत्त्वण्डनं च	५१०	१०
तत्र विवेक	४९२	२	अथ विद्वद्वा नां भ्रमभावे पत्न्या यासां जादनमात्रभागित्वप्रतिपादककार्यायनादिवचनानामुपस्थासं	५१५	७
तत्र भर्तृधनपत्न्या दानविक्रयादावधिकारप्रतिपादनम्	४९३	४	साध्वीनां जीवनार्थं श्वशुरादिभदनद्वयमप्येदं योर्दनापहरणीयम्	५१६	११
अपुत्रधनग्रहणपर्याया प्रथमाधिकारप्रतिपादकानामपेक्षा च			असाध्वीनां तु दत्तमव्यपहरतव्यम्		२६
			अथ तस्मत् इत्यादिभ्रूते र्थे		

विषयाः	पृ.	पं.
वस्थापनम्	५१६	२३
पत्न्यभावे दुहितुः स्ववित्तद्वयग्रह- णाधिकारनिरूपणम्	५१७	१६
औरस्यगौणपुत्रपत्न्योरभावे दुहितृ- धिकारे स्थापयतिपादनम्	"	२९
अत्र जीभूतवाहनमते पत्न्यास	५१८	२६
तत्रिरसनम्	"	३३
धारेवत्तादिमतप्रदर्शनम्	५१९	८
तत्प्रण्डनम्	"	११
नक्षत्रचन-व्यवस्थापनम्	"	२९
दायग्रहणे दुहितुरभावे दौहित्रस्या- धिकार	५२१	११
अत्र केचिन्मतप्रण्डनम्	५२२	६
दायग्रहणे दौहित्राभावे मातापित्रो रधिकार	"	१०
तत्र मिताल्लकारमतेन पितुः पूर्व मातुराधिकारकथनम्	"	११
अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारमतोप- पत्न्यास	"	२२
तत्र केचिन्मतप्रण्डनम्	५२३	१६
तत्र जीभूतवाहनसमातिप्रदर्शनम्	५२४	७
पत-मतप्रण्डनद्वारा सिद्ध- मतपति पादनम्	"	२७
तत्र मातापित्रोर्गौरवप्रतिपादकानां परस्परविद्वद्धानां वचनानां प्रदर्शनम्	५२५	१२
तद्वचनानां विरोधपरिहार	"	२३
मातापित्रोरेकस्य मानानुसारेण दाय- भागित्वव्यवस्थापनम्	"	२५
विधेरेभावे भ्रातृणां दायभागित्वम्	५२६	१५
अत्र परस्परविद्वद्धानां वचसां मि तादृशादिकृतव्यवस्थाप्रदर्शनम्	"	१६
स्वमतेन व्यवस्थापनम्	"	२०
भ्रातृषु पूर्व सहोदराणां दायग्रहणे ऽधिकारकथनम्	५२७	१५
धोत्रभावे तन्मुतानां दायग्रहणऽ धिकार	"	२७
अत्रापि पूर्व सहोदरभ्रातृसुतानामपि		

विषयाः	पृ.	पं.
कारकथनम्	५२८	८
भ्रातृसुतानां चाभवे गोत्रजानां दा- यग्रहणेऽधिकारनिरूपणम्	"	२६
तत्र विज्ञानेश्वरमतेन प्रथम- वित्त- महास्तदभावेऽप्येषां गोत्रजानां- मधिकारप्रतिपादनम्	"	२७
अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारमतोप- पत्न्यास	५२९	१
तत्प्रण्डनम्	"	२४
दायग्रहणेऽधिकारिणां वित्त		
महादीनां क्रमेण निर्देश	५३०	८
साविण्डानामभावे समानोदकानां दायग्रहणेऽधिकार	"	११
समानोदकेष्वपि प्रत्यासत्तिक्रमेण धनभावरकथनम्	"	१९
समानादकाभावे बन्धुनां धनभावरत्नम्	"	२०
तत्र बन्धुनां वैविध्यनिरूपणम्	"	"
बन्धुनामपि प्रत्यासत्तिक्रमावश्यकता	"	२९
बन्धुनामभावे आचार्यादीनां धनभा- वरत्ननिरूपणम्	५३१	३
आचार्यादीनामभावे ब्राह्मणातिरि- क्तस्य धन राजा गृह्णीयात्	"	९
ब्राह्मणधन स्वयम्ब्राह्मणाय देयम्	"	११
यानप्रस्थादिदायग्रहणे पुत्रादीनाम धिकारनिषेधमुजेन तदधिकारि- णां निरूपणम्	"	२४
अथ दायभागे संसृष्टिदा- यग्रहणेऽधिकारिनिरू- पणम्	५३२	२३
तत्र समुष्टिनां दायस्य विषयविभाग निषेध	"	२४
संसृष्टानां केनचिद्विधाशौचादीनां अधिकमुपार्जिते तस्य ब्रह्मशाधि- कारित्वकथनम्	५३३	
अत्र समुष्टितां विधादिनेव कायो अपुत्रसंसृष्टिनां मृतस्य धनग्रहणे प	"	

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
त्यादीनामनधिकारित्वनिरूपणम्	५१३	१२	तत्र क्वचित्स्वातन्त्र्यव्यतिपादनम्	"	१८
तत्र अपवादत्वेन सोदरसमृद्धिनो ध			भर्तृपरणान्तरे तत्रने धने स्थाव		
नप्रहणे सोदरसमृद्धिन एवाधिकार			रातिरिक्ते एव स्वातन्त्र्य, न तु		
कथनम्	"	६०	स्थावरे	"	२५
मित्रोदरसमृद्धिस्तन्ने व्यवस्था	"	२१	स्त्रीधने पुत्रुवाणा स्वाम्याभावनिरू		
सोदरभगिनीनां च अशभावत्वक			पणम्	"	३९
थनम्	५१४	१६	स्त्रीधनप्रहणे पुत्रुवाणा दण्डादि-		
समृद्धिदायप्रहणविषय शीकरमतप्रद			कथनम्	५४६	४
शानम्	५१५	३	दुष्टाया स्त्रिय स्त्रीधने न स्वाम्यम्	"	१५
तत्रिरसनम्	"	१५	भावसौ स्त्रीधनेऽपि भर्तुः स्वाम्य		
स्मृतिचम्बिकाकारमतोपन्यास	५१६	१५	कथनम्	५४६	१२
तत्त्वगण्डनम्	५१७	२४	स्त्रियै दातुं कृतनिश्चये भर्तारि श्रुते		
रत्नाकरकृदादिमतपर्यालोचनम्	५१८	६	तद्धनं पुत्रादीभिस्तस्यै देवम्		२०
समृद्धिं विदुः पितृव्यस्य चाभावे			अथ स्त्रीदायविभागनि-		
असमृद्धिभित्तौ ददादीनामशभावत्वनि			रूपणम्	५४६	२७
रूपणम्	"	२०	तत्र मातृधने सोदरभ्रातृभगिनीनां		
समृद्धिपुत्रस्य पत्न्यभावे तद्धनप्रहणे			समानाधिकारकथनम्	"	२८
तद्दगिण्या अधिकारनिरूपणम्	५१९	२६	भ्रातृभगिन्योः समाधिकारे अन्वा		
समृद्धिपुत्रस्य भगिन्या अपत्यभावे			धेयपतिप्रीतिदत्त खयाद्विषयस्त्रीधन		
स्त्रीधनानां तदधिकारकथनम्	५२०	३०	स्यैव विषयत्वनिरूपणम्	५४७	५
सविण्डाभावे समानोदकादीनां तद			अन्वाधेय पतिप्रीतिदत्तस्त्रीधनयो		
धिकारकथनम्	५४०	६	पत्न्यनाधिकारकथनम्		११
समृद्धिपुत्रस्य सत्त्वेऽपि असमृद्धेन पुत्र-			मातृधनधिकारे वृद्धस्वपतिप्रतेन अ		
स्यैव पितृदायप्रहणेऽधिकारोपव			शुद्धभगिनीनां प्रहणम्		१४
स्थापनम्	५४०	७	क त्यायनभतेन अशुद्धानामभावे		
अथ दायभागो स्त्रीधन			उद्दानां समर्तृकाणां तुल्यधिकार		
स्वरूपनिरूपणम्	५४१	२३	कथनम्	"	११
तत्र स्त्रीधनस्य अध्याय्यादिभेदेन			स्त्रीधनविभागो तद्वैदिकीभ्योऽपि		
वद्विधत्वनिरूपणम्	५४१	२४	मीत्या क्रिञ्चिदेवम्	५४७	२४
स्त्रीधनशब्दस्य यौगिकत्वप्रतिपादनम्	५४२	७	यौतकाख्यस्त्रीधने पुत्राणांशुद्धकथ्या		
अध्याय्यादिसूत्रावधाना स्वरूप			ना चानाधिकारनिरूपणम्	५४८	१
निदर्शनम्	५४३	२	तत्र यौतकस्वरूपप्रदर्शनम्		५
विश्रादिभिः जीवनापार्थ स्त्रीभ्या दीय			अद्धानुद्वादिभेदेन दुष्टेणामधिका		
माने स्थावरातिरिक्ते धने द्विसाष्ट्या			दानधिकारनिरूपणम्		१०
दाधिकदानविषय	५४४	२	अत्र स्त्रीधनविचार		२५
मर्तुमतिमन्तरेण स्त्रीणां स्त्रीधने			तत्र जीवन्वाहनादिमतप्रदर्शनम्		१७
व्यस्वातन्त्र्यकथनम्	"	१३	स्त्रीधनविचारे स्वमतप्रदर्शनम्	५५०	१६

विषयाः	पृ.	पं.
स्त्रीधनविचारे जीमूतवाहनाप्रकृति		
ज्ञान्तदर्शनम्	५५१	९
तन्व्यण्डनम्	"	१९
दुष्टिवादिपवीषपर्यन्तसन्तानानाम्		
भावे स्त्रीधने बाधवानामधिकार-		
कथनम्	"	२८
माझादिनिवाहभेदेन बाधवानामधि-		
कारणवस्था	"	३३
अत्र जीमूतवाहनादिमतप्रदर्शनम्	५५२	३१
तन्निर्हसनम्	५५३	४
पितृशोभकाशात्पातस्य स्त्रीधनस्य		
सन्तानाभावे भ्रातृधिकारकथनम्	"	१०
अथ विश्वरूपजीमूतवाहनयोर्मत		
प्रदर्शनम्	"	१५
तन्व्यण्डनम्	"	४८
वन्धुदत्ते स्त्रीधने सन्तानाभावे वन्धु-		
रेवाधिकारी, तदसत्त्वे भर्ताधिकारी	"	१२
स्त्रीधने पुरोक्ताधिकारिणामभावे		
अधिकारिनिर्णय	"	२५
इति दायभागे स्त्रीधनविभागनिरूपणम् ।		
अथ दायभागे विभागकाले		
केनचिदपह्नुतस्य पश्चा-		
ज्ज्ञातस्य विभागप्रकार-		
निरूपणम्	५५४	२७
विभागानन्तरे पुनर्दृष्टस्य अविभ		
क्तस्य धनस्य साम्येन पुनर्विभाग-		
कार्य	"	३८
तत्र समुदायश्चत्वारकस्य स्नेय-		
देषभ कल्पयतिपादनम्	५५५	३
समुदायश्चापहरणे बलप्रयोग		
प्रतिषेध	५५६	१
इति दायभागे अपहृतश्चविभागनिरूपणम् ।		
अथ दायभागे अविभा		
ज्यघननिरूपणम्	५५६	१२
तत्र पितृहत्याविरोधेन भैरवादिभ्यः		
धनस्य विभागनिषेधः	"	१३
पमगान् विषयधनस्य लक्षणप्रदर्शनम्	"	१५

विषयाः	पृ.	पं.
वद्धृतधूमिविभागे वद्धारकस्य		
चतुर्थांशमात्रमधिक देयम्, नुष्ठ		
सर्वाभूमे	५५७	४
धृत्वादीन मविभाज्यत्वकथनम्	"	१४
पितृधृत वस्त्रादि श्राद्धभोग्ये देयम्	"	१९
स्त्रीधृतात्कुरादीनामविभाज्यत्व		
कथनम्	५५८	१
पितृदण्डधनस्याविभ उपननिरूपणम्	"	९
इति दायभागे अविभाज्यधननिरूपणम् ।		
अथ दायभागे दायान-		
धिकारिनिरूपणम्	५५८	१५
तत्र जन्मत कर्त्तव्यं दीना दायभागा		
नधिकारित्वनिरूपणम्	"	२६
दायभागानाधिकारिणा कर्त्तव्यं दीना		
मरणोपशान्तव्यवकल्पकथनम्	५५९	१
अनरणे दोषकथनम्	"	२
कलीबादीनामनशित्वेऽपि तत्पुत्राणा-		
मशम व कथनम्	"	१७
पतिततन्मृतयोर्भरणस्यापि निषेध	"	२१
अकमोऽह मुतादीनामनशभावत्व-		
कथनम्	५६०	१
कलीबादिकस्य ना विष इपर्यन्त भर्त-		
व्यत्वसंस्कार्यत्वयोर्निरूपणम्	"	२१
कलीबादिकाराणां पुत्रादिभ्योऽपि स धु		
त्वे एव मरणीयत्वम्	"	२२
अगुणवस्थे भौरसपुत्रस्यापि दायभाग-		
नधिकारित्वकथनम्	"	२३
पमगान् पुत्रशब्दार्थप्रदर्शनम्	५६१	९
इति दायभागे दायनधिकारिनिरूपणम् ।		
अथ दायभागे विभक्त		
कृत्यनिरूपणम्	५६१	१७
तत्र विभक्तानां स्वस्वस्य दान		
विक्रयैः स्वतन्त्रमधिकार		
कथनम्	"	१८
अथ दृष्टस्य तेषामनधिकार	५६२	१०
एव एव विषय स्मृतत्व गृहकार		

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
मतजण्डनम्	"	१८	सभिकघृतकारिणा देवनभकार-		
स्त्रिभागकाले मत्वा पश्चाद्विप्रतिपद्य-			कथनम्	"	१४
मानस्य हारणापत्यम्, अत्यापहे			सभिकघृतकारिणो वृत्तिकथनम्	"	१५
दण्डकथ्य च	५६३	२५	वृत्तकृतेः सभिकस्य कर्तव्य		
इति दायभागे विभक्तकृत्यनिरूपणम् ।			प्रदर्शनम्	"	१५
अथ दायभागे विभाग-			जेत्रे जितहृष्यदाने साभकस्याशौ		
प्रकारे संदेहे निर्णयप्र-			क्तौ राजा तदापयेत् ।	५६६	१०
कारानिरूपणम्	५६३	१	प्रागेष्टने तत्त्वामिनो जयपराज-		
तत्र विभागसंदेहे साक्षिलेख्यादिभि			व्यवस्थाकथनम् ।	"	२५
निर्णय कर्तव्यः	"	२	पणपरिकरनस्य कृताकृतत्वकथनम्	"	२०
साक्षिलेख्याद्यभावे अनुमानेन			घृते जयपराजपसन्देहे निर्णयप्र-		
निर्णय कार्य	५६४	२	कारणा प्रदर्शनम्	५६७	१
अनुमानेनापि निर्णयभावे दिव्या			तत्र कितवानामेव इष्टृत्वं साक्षि		
दिभिर्निर्णय कार्य	"	१३	त्व च	"	४
मानुषादिसकलनिर्णयकानामभावे दि			साक्षिणां परस्परविरोधे राजा स्व		
व्य दौर्नां चाशक्यत्वे पुनर्विभाग			य निर्णय कुर्वात्	"	१३
कार्य	"	१६	अनियुक्तघृतकारिणा दण्डकथनम्	"	१५
इति दायभागे विभागसंदेहे निर्णयप्रकारानिरूपणम् ।			कूटघृतकारिणा दण्डकथनम्	"	१५
इति दायभागाख्यव्यवहारपदानिरूपणम् ।			घृतनिषेधकमनुवचनानां भगति		
अथ घृतसमाह्वयाख्यव्य			प्रदर्शनम्	"	१०
व्यवहारपदानिरूपणम्	५६५	१	घृतकारणे हेतुप्रदर्शनम्	५६८	८
तत्र घृतसम ह्वययो स्वरूपप्रदर्शनम्	"	२	घृतोक्तविधेरैव समाह्वयेऽपि बोध्य	"	१०
इति व्यवहारपदानिर्देशापरख्यं प्रमेयानिरूपणाख्यं तृतीयं प्रकरणम् ।			इति घृतसमाह्वयाख्यव्यवहारपदानिरूपणम् ।		

अथ प्रकीर्णकप्रकरणम् ।

तत्र प्रकीर्णकस्य लक्षणभेदानां प्र			स्वतो राजकृत्यकरणे दण्डकथनम्	५७०	३
दर्शनम् ।	५६८	२७	शूदानां प्रवज्यादिकरणे दण्ड		
राजशासनस्य न्यूनधिकलेखनादौ			विधानम्		२
दण्डकथनम्	५६९	१०	धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारदर्श		
राजकोशापहरण दण्डविधानम्		२१	नो रात्र क्लृप्तप्रदर्शनम्	"	११
ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्य क			ग्रन्थसमाप्तिश्लोक ।	"	१०
र्षव्यम्		३२			

इति प्रकीर्णकाख्यं चतुर्थं प्रकरणम् ।

इति वीरभिन्नोदये व्यवहारप्रकाशस्थविषयाणां सूची समाप्ता ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ वीरमित्रोदयस्य व्यवहारप्रकाशः ।

पुरतः प्रविलोक्य भर्गचापं परतः कामपि कामकामुं कज्याम् ॥
पुलकाञ्चितपीनयाहुदण्डः कुशलं नः कुरुताद्रघुप्रकाण्डः ॥१॥
स्वस्तिश्रीयुतधीरसिहनृपतेराज्ञावशादुःसुकः
ध्रीमित्राभिधपण्डितः प्रतिदिशं कीर्त्यानिशं मण्डितः ॥
नानानिर्णयवर्णनव्यसंनिनां सङ्ख्यावतां प्रीतिदं
सम्प्राप्तव्यवहारसाधकमिमं कुर्वे प्रकाशं परम् ॥ २ ॥
उद्धृत्तप्रभवप्रजापरिभवप्राग्भारमहाहता-
नन्ताकारमरागमसरबुधाराध्यं निदिध्यासनेः ॥
धर्मकाश्रयमाश्रयं मुक्तिनिदाप्रदा सद्गुणारकं
प्रस्तौमि व्यवहारमच्युतमिव प्राक्प्रस्तुतं प्राक्तनैः ॥ ३ ॥

परिभाषापरिष्कारः प्रमाणानां निरूपणम् ॥
विषादपदनिर्देशः प्रकीर्णकविवेचनम् ॥ ४ ॥
एवं प्रकरणान्यत्र चत्वारि प्रथमे-पुनः ।
लक्षणं व्यवहारस्य निरुक्तिर्मुनिभाषिता ॥ ५ ॥
व्यवहारस्य भेदाश्च स्वलक्षणविलक्षणाः ॥
सामान्यतो विशेषाच्च परिभाषाप्रकाशनम् ॥ ६ ॥
सामान्यपरिभाषायां धर्माधिकरणेक्षणम् ॥
दर्शने व्यवहारस्य राशी विधिविवेचनम् ॥ ७ ॥
प्राड्विवाकस्वरूपं च समापतिसमासदाम् ॥
निरूपणं च सभ्यानां सयुक्तिकषलायलम् ॥ ८ ॥
केषां चित्सम्भ्यमिज्ञानामपि स्थानं समास्यले ॥
तत्प्रयोजनमादेयानादेयव्यवहारयोः ॥ ९ ॥
विवेचनमथो कार्ये सद्द्रष्टकसमापतेः ॥
प्रतिज्ञोत्तरदंतूनां पादानां सिद्धिशालिनाम् ॥ १० ॥
निरूपणमसद्द्रष्टावष्टयी च समापतेः ॥
अदृष्टकस्य द्वायोक्तिः सम्यक्द्रष्टी फलाभिधा ॥ ११ ॥

० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

विशेषपरिभाषायां प्रत्यभिज्ञोक्तिनिर्णयः ॥

निह्वादादौ विधिस्तत्र निह्वादादिविधेचनम् ॥ १२ ॥

विलम्ब्योत्तरदानं च कचिन्नैव विलम्बनम् ॥

आद्ये प्रकरणे त्वर्था विधिच्यन्ते क्रमादमी ॥ १३ ॥

उपोद्घातप्रसङ्गाद्येरेण्येऽपि तदनुघताः ।

द्वैतीयीके तु साक्ष्यादिलक्षणं तत्र साक्षिणः ॥ १४ ॥

असाक्षिणस्तत्र हेतुः साक्षिप्रदानविधिस्तथा ॥

तद्द्वेषे निर्णयः कौटसाक्ष्ये कचिददोषता ॥ १५ ॥

निर्णयो लिखितस्याथ तद्भेदास्तत्परीक्षणम् ॥

साक्षिणां लिखितस्यापि शब्दत्वेन प्रमाणता ॥ १६ ॥

भुक्तिविशेषणान्यस्या अर्थापत्यनुमानता ॥

लोकिकानां प्रमाणानामभावे दिव्यभाषना ॥ १७ ॥

दिव्यभेदास्तद्यवस्था देशकालाधिकारिणः ।

तन्मातृकास्तद्विशेषविधयो विविधाः क्रमात् ॥ १८ ॥

तेषामपि च शब्दोत्थाऽनुमानत्वेन मानता ॥

एतेऽर्था विधियन्ते ऽथो तार्तीयीके ततः क्रमात् ॥ १८ ॥

व्यवहारपदान्यष्टादशोद्दिष्टानि लक्षणम् ॥

तेषां सामान्यमथ तद्भेदानां विविधा विधा ॥ २० ॥

एतेऽर्थाः सम्यगुच्यन्ते तुरीये तु प्रकीर्णकम् ॥

यत्रोक्तमुपयुक्तं तद्विधिच्य प्रतिपाद्यते ॥ २१ ॥

०

अथ कोऽय व्यवहारः ? प्रमाणतर्कोपप्लब्ध पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इति चेत्, न । घादादेरपि तत्त्वापत्तेः । लिखितादिप्रमाणविशेष परिगृह्यत इति चेत्, न । तत्रापि तत्प्रवृत्त्यविरोधात् । अनुमानाद्यभिर्भाषाच्च तेषामव्यावर्तकत्वात् । अत एवान्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमित्यपि परास्तम् । प्रमाणान्तर्भावेण स्वरूपतिरूपणानौचित्याच्च । कथनादेर्व्यवहारपदवाच्यत्वे “व्यवहारान्मुपपश्येत्” इत्याद्यनव्याच्च ।

उच्यते । ऋणादानादिलौकिकार्थविषया कथैव व्यवहारः । कथा व्यपदेशाभावस्तु शास्त्रीयपदार्थाविषयकत्वात् । अधिकरणादिव्यपदेशो यथा वैदिकार्थविषयककथायां तथात्र व्यवहारव्यपदेशः । अत एव यथायथ हेत्वाभासनिग्रहस्थानादियोजनमपि युक्तम् ।

व्यवहारलक्षणम् ।

तच्च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यते । चतुष्पादस्यमपि तस्य तदधिरोधेवे-
त्यप्युपपादयिष्यते । यत्तु गोपालेन तत्प्रतिनिर्णीतुं कथात्वाद्वाद्-
त्यमेवास्वेति मिश्रमतस्वेनोपन्यस्य जयमङ्गकनकत्वात्, स्थापना-
वसानत्वाच्च जल्प एवायमिति तन्निरस्तम्, तत् द्वयमप्यनुक्तम् ।
शङ्कातत्रामियोगभेदेन उभयरूपत्वस्यैव युक्तत्वात् । घेतण्डकस्य
व्यवहारायोग्यत्वाद्भ्य वितण्डात्थ परमसम्भवि । अन्यविरोधेन
स्वसम्बन्धितया कथनमिति विज्ञानयोगिवचोऽप्येवं सति नायुक्तम् ।
नच पदपेदित्यनन्वयः । निर्णयार्थकथनतया सर्वनिष्पृम्भित्वा
स्थानात् ।

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ (अ. २५लो०५)

इति याज्ञवल्क्यवचनं यद्यपि व्यवहारपदान्युणादानादीनि सामा-
न्येन लक्षयति तथापि व्यवहारसामान्यलक्षणमपि समानसवि-
त्संबेधतया ततः प्रतीयते । तस्य ह्ययमर्थः । स्मृत्याचारादिधर्म-
प्रमाणातिक्रान्तरित्याभ्यैरभिभूतं पुरुषो राजादिभ्यो व्यवहारव-
शिभ्यो यथावेदयति तर्हि तदावेद्यमानं चतुष्पादव्यवहारस्य पदं
विषयः । इति प्रसिद्धमृणादानादि लक्ष्यत्वेन मन्याद्युक्तमुपक्षेप्तमि-
ति । एवञ्चाधर्षितस्वार्थित्वमाधर्षकस्य प्रत्यर्थित्वं तयोर्विवादाच्च
व्यवहार इति प्रतीयते । इदमेव च मिताक्षरायामन्यविरोधेनेत्यादिना
निष्कृष्टमुक्तम् । मन्याविरोधेनेत्यनुक्ते प्रदत्तोत्तरादिरूपेण स्वसम्बन्धि-
कथनमपि व्यवहारः स्यात् । स्वसम्बन्धितपेत्यनुक्ते एकसम्बन्धित-
या साक्षिणां कथनमन्यविरोधि भयस्येतेत्यस्याप्यधिष्ठित्यापत्तिरतः
स्वसम्बन्धितयेति । इदं चोत्तरचतुष्टयेऽप्यनुगतम् । नच सम्प्रतिपत्ताय-
ध्यासिः । तत्रापि साध्यतया वादिना निर्दिष्टस्य सिद्धतया निर्दिशे
तद्विरोधपर्यवसानात् । अभ्यधोत्तरव्यभिक्तप्रसङ्गात् । यत्रापि द्वा-
यपि भाषायादिनां तत्रापि परस्परविरोधावश्यमायाजाध्यासिः । इदं
चात्रे व्यक्तीभविष्यति ।

यच्च कथावर्गेणोक्तम्—

प्रयत्नसाधये विच्छिन्ने धर्मावपे स्थायविस्तरे ।

साध्यमूलस्तु यो पादो व्यवहारः स उच्यते ॥ इति ।

एतच्च व्यवहारहेतुव्यवहारस्वरूपोक्तिपरतया माध्यायपरिभाषा-
दिव्येयं स्थापयानम् । विदितावर्णनविद्वत्प्रज्ञानादेवप्रज्ञसाधये

४ वीरमिप्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

धर्मोद्ये वस्तुनि विच्छिन्ने विप्लुते संनीति व्यवहारहेतुकः । धर्माधर्मविप्लवस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् ।

तथा च नारदः—

मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमवभुजत् ॥
धर्मकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः ॥
तदा न व्यवहारोऽभूत् द्वेषो नापि मत्सरः ।
नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्त्तते ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्नहिंसकाः ।
लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्त्तते ॥ इति ।

न्यायव्यतिरिक्तानां व्यवहारस्वरूपमुक्तम् । तत्र माधवीयव्याख्यानम्—

न्यायः शिष्टसम्प्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं तस्य विस्तर इदं युक्तं
मिदमयुक्तमिति उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः तस्मिन् विषयमूले
तत्प्रवर्त्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः साध्यमूल. साध्यमृणादानादिपक्षं तन्मूल
स्तद्विषयको यो विवादः स व्यवहार इति ।

मदनले तु न्याय प्रमाणं तस्य विस्तरः प्रवृत्तिर्यस्य तस्मिन् विषय
इति । साध्यमूल इत्यादि तुल्यम् ।

मदनले करमृतिचन्द्रिकाकृतपरिष्कारे सर्वभेदेऽं वचनं व्यवहारस्य
रूपपरतयापि व्याख्यातमित्थम्—प्रथमसाध्ये कष्टसाध्ये पराभिभवेन
स्वेच्छया भोक्तुमशक्ये गृहक्षेत्रादौ सति न्यायः प्रमाणं विस्तार्यते
प्रपञ्चयते यस्मिन् तस्मिन् धर्माधिकरणे सदसि, साध्यमूल इत्यादि
पूर्ववत् । तेनापि प्रागुक्तमेव विवाक्षितमतस्तत्प्रत्यपदहृत्ये नातीव
यतितव्यम् ।

यद्य तु सर्वसम्पत्सामानाधिकरण्येन व्याचक्ष्महे । विहिता-
लुप्तानाविशोचरप्रयत्नसाध्ये धर्मोद्ये न्यायविस्तरे नीयतेऽर्थोऽने
नेति न्याय. प्रमाणं श्रुतिस्मृत्यादि विस्तार्यते प्रवर्त्ततेऽस्मिन् श्रुत्या
दिप्रमेय इत्यर्थः । विच्छिन्ने विविधच्छिन्ने प्रमाणापरिज्ञानतात्पर्यानव
धारणादिना दुर्ज्ञेये सति । यत्र धर्म आश्रयायते ऽनेनेति धर्मोद्ये
धर्मप्रतिपादक इति यावत् । न्यायविस्तरे प्रमाणसमूहे श्रुतिस्मृ-
त्यादौ प्रमादादिना विच्छिन्ने लुप्तप्राये सति साध्यमूल इत्यादि
गतार्थमिति ।

व्यवहारभेदाः ।

हारीतः,

स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।

न्यायेन क्रियते तच्च व्यवहारः स उच्यते ॥ इति ।

न्यायेन प्रमाणेन । एतस्यापि पूर्वोक्त एव तात्पर्यम् ।

नियक्तिरपि व्यवहारपदस्याऽमुमेवार्थमुपलक्षयति । सा च

कात्यायनेनोक्ता—

वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणाद्यवहार इति स्मृतः ॥ इति ।

इति व्यवहारलक्षणम् ।

अथ व्यवहारभेदाः ।

नारदः,

सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखात्पूर्वकः पणः ॥ इति ।

यदि पराजयेऽहं तदा पराजयदण्डाभ्याधिकमेतावद्राष्ट्रे वास्या-
मीति पत्रलिखनपूर्वकं प्रतिज्ञायते स सोत्तर इत्यर्थः । तद्रहितो-
ऽनुत्तर इत्यर्थादुक्तं भवति । स एव त्रयोदशप्रकारनिबन्धनानया-
स्तरभेदानुद्दिश्य विवृण्वान् ।

यथाह—

चतुष्पाद्य चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च ।

चतुर्द्विद्विचतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्त्तिनः ॥

त्रियोनिर्घाभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ।

अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशालस्तथैव च ॥

धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।

चतुष्पाद्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्ववाचकः ॥

तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।

चरित्रं तु रघीकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ॥

सामाद्युपायसाध्यावाच्यतुःसाधन उच्यते ।

चतुर्णामपि धर्मानां रक्षणाय चतुर्द्विदः ॥

कर्तृनयो साक्षिणश्च सभ्यान् राजानमेव च ।

व्याप्नोति यादृशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः ॥

धर्मस्वार्थस्य यशसो लोकपद्मेत्यथैव च ।

चतुर्णां करणादेव चतुःकारी प्रकीर्तितः ॥
 कामात्क्रोधाद्य लोभा(१)च्च त्रिभ्यो यस्मात्प्रवर्तते ।
 त्रियोनिः कीर्त्यते तेन त्रयमेतद्विवादकृत् ॥
 धर्मियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वामियोगतः ।
 शङ्काऽसतां तु संसर्गात्तत्त्वं होडाभिदर्शनात् ॥
 पक्षद्वयामिसम्बन्धात् द्विद्वारः समुदाहृतः ।
 पूर्वधादस्तयोः पक्षः प्रतिपक्षस्तदुत्तरः ॥
 भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः समुदाहृतः ।
 भूतं तत्त्वार्थसयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥
 राजा स पुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकलेखकौ ।
 हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः समुदाहृतः ॥
 ऋणादानं ह्युपनिधिः सम्भूयोत्थानमेव च ।
 दत्तस्य पुनरादानमशुभ्रपाभ्युपेत्य च ॥
 येतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः ।
 विक्रीयासम्प्रदानं च क्रीत्वाऽनुशयमेव च ॥
 समपभ्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा ।
 स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽथ साहसम् ॥
 वाक्पारुष्यं तथैवोक दण्डपारुष्यमेव च ।
 हृत प्रकीर्णकञ्चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥
 क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते ॥ इति ।

यद्यपि प्रतिष्ठादीनां वक्ष्यमाणानां साक्षाद्यवहारस्वरूपघटक
 त्वाद्यवहारपादत्व युक्तम् । धर्मादीनां तु "तत्र सत्ये स्थितो धर्मः"
 इति नारदीयप्रकारेणैव निर्णयमात्रहेतुत्वात् साक्षाद्यवहारपादत्वम
 हेतुम् । याज्ञवल्क्यादिभिरत एव तेषामेव व्यवहारपादत्वमुक्तम् । तद्वच
 नानि त्वरे प्रदर्शयिष्यन्ते । तथापि निर्णयार्थचतुर्थव्यवहारपादहे
 तुत्वेन गौणमेव व्यवहारपादत्वमेवामत्रोक्तम् । व्यवहारपदेन निर्णय
 एव या लक्ष्यते । तद्धेतुत्व तत्पादत्वमिति द्रष्टव्यम् । तथा च
 गृहस्पतिः धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वं स्पष्टमेवाह—

अमेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाक्षया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णयः ॥ इति ।

गौणानामेपां धर्मादिपादानामधिकरणकथनम् "तत्र सत्ये स्थि-

तो-धर्म" इत्यादिना । अत्र मन्धवीये 'चरित्रं तुंस्वीकरणे' इति पाठं लिखित्वा देशाचारश्चरित्रं तत्स्वीकारे तदेव निर्णयहेतुरिति व्याख्यातम् । कात्यायनवचनं च तत्र—

यद्यदाचर्यते यत्र धर्मं वाऽधर्ममेव वा ।

देशस्याचरणे नित्यं चरित्रं तद्धि कीर्तितम् ॥

इति समाहितम् । चण्डेश्वरेण तु "चरित्रं पुस्तकरणम्" इति पठित्वा पुस्तं पञ्जिकेत्यर्थः । तत्करणमधिकरणं यस्येति व्याकृतम् । तद्वृद्धिहीनाद्वचनान्तरासम्भवादाच्च हेयम् । तेषां निर्णयहेतुत्वं प्रपञ्चितं कात्यायनेन—

दोषकारी तु कर्तृत्वं धनहारी स्वकं धनम् ।

विषादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मेणैव निर्णयः ॥

पापकारुण्यस्तेयादिदोषकारी व्यवहारप्रवर्त्तनमन्तरेणैवानुतापादिना धर्माभिमुखोऽधर्माद्भीतश्च स्वस्य दोषकर्तृत्वं स्वयमभ्युपैति । यत्र धनस्वामी धर्माभिमुखादधर्मभीरोध्याधमर्णादेर्व्यवहारं विनैव स्वकीयं धनमाप्नोति, तत्रोभयत्र सम्प्रतिप्रत्युत्तर इति यावत् । धर्मेणैव निर्णय इत्यर्थः । अत एवोक्तम्—'तत्र सत्ये स्थितो धर्म' इति ।

स्मृतिशास्त्रं तु यत्किञ्चित् प्रथितं धर्मसाधकैः ।

कार्याणां नियमार्थेषु व्यवहारः स्मृतो हि सः ॥

धर्मसाधकैः सभ्यैः स्मृतिशास्त्र साक्षादिक्रियाप्रत्यायकमर्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयार्थं प्रथितं प्रव्यापितं यत्र चतुष्पाद्यवहारप्रवर्त्तनेन निर्णयकरणमिति यावत् । तत्र व्यवहारो निर्णयहेतुरित्यर्थः । अत एवोक्तम्—'व्यवहारस्तु साक्षिषु' इति । साक्षिप्रदणं प्रमाणोपलक्षणम् । चरित्रविषयवचनं पूर्वमेवोपवर्णितम् ।

न्यायशास्त्राविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च ।

यं धर्मं स्थापयेद्राजा न्याय्यं तद्राजशासनम् ॥

न्यायशास्त्र व्यवहारप्रतिपादकं स्मृत्यादिशास्त्र तदविरोधेन । देशदृष्टेः शास्त्रस्य अविरोधेनेति समासान्तर्गतस्य निष्कृष्यान्वयः । राजा यं धर्मं स्थापयेत्, शास्त्रस्योपेक्षं न, न्याय्यम् अर्कं राजशासनम् अन्वयस्यान्वयप्रतिपादार्थात् । तादृशशासनानुरोधेन निर्णयः कर्तव्य इत्यर्थः । धर्मादीनामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वपाद्यत्वमुत्तरत्र विवेचने । अगता विदस्तेनादीनां संसर्गात् पारदार्यस्तेयादिशास्त्रा तथाभियोगः शङ्काभियोगः । शेषं लिख

८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

चौर्यादिचिह्नं तद्दर्शनात् साक्षाद्दर्शने वा होडादर्शनं तस्मात्, अने नैव चौर्यादि कृतमिति निश्चयरूपेण अभियोगस्तत्त्वाभियोग इत्यर्थः । हिरण्याग्न्युदकानां यथासम्भव व्यवहाराद्भवत्त्वम् । अष्टादशपदानि निरूपयिष्यन्ते । क्रियाभेदात् एकैकव्यवहारपदसम्यग्निव्यापारभेदात् अनन्तप्रकारत्वं शतशास्त्रत्वम् ।

इति व्यवहारभेदाः ।

८ अथ सामान्यपरिभाषा ।

तत्र धर्माधिकरणस्य समानिरूपणम् ।

गृहस्पति—

दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक् ।

प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत्सभाम् ॥

माल्यधूपासनोपेतां योजरत्नसमन्विताम् ।

प्रतिमालेख्यदेवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथा ॥ इति ।

लक्षण्या वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन लक्षिताम् । अग्न्यम्बुनेति समाहारद्वन्द्वः । सभायां धर्माधिकरणत्वं कारवायन आह—

धर्मशास्त्रानुसारेण अर्धशास्त्रधिवेचनम् ।

यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि नत् ॥ इति ।

तत्र सभ्योपवेशनमाह मनु—

यस्मिन्देशे निपीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।

राज्ञश्चाधिरतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः ॥ इति ।

(८।११)

त्रय इत्युपलक्षणम् । अधिकानामपि स्मृतत्वात् । तच्च वक्ष्यते । अधिकृतो विद्वान् प्राङ्मुखः । अत्र "प्रविशेत्सभाम्" "सभामेष प्रविशेत्" इत्यादिवचनात् सभा मुख्य व्यवहारदर्शनस्थानम् । अन्या न्यप्यमुख्यानि व्यवहारदर्शनस्थानि शृणुवचनादप्यन्तव्यानि ।

दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाग्रवीद्भृगुः ।

निर्णय येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिन ॥

आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा ।

सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभि ॥

उभयानुमत चैव गृह्यते स्थानमीप्सितम् ।

कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुटग्रामनिवासिन ॥

व्यवहारदर्शनविधिः ।

ग्रामपौरगणधेपयश्चतुर्विधश्च वर्गिणः ।

कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथा ॥ इति ।

स्वकः=आरण्यकैः । ग्रामेऽपीत्यपिशब्दाद्ये ग्रामेऽरण्यादौ च नि-
वसन्ति ते । वसन्वासिभिः=ग्रामारण्योभववासिभिः निर्णयं कुर्युर्मय-
व्यवहाराभिस्तत्त्वात्तेषाम् । कुलिकाः=कुलधेयाः । सार्धो=ग्रामदेवयात्रादौ
मिलितो जनसङ्घ तन्मुह्यः सार्धंवाहादयः । पुर=मुख्यनगरम् । त-
स्माद्दर्वाचीनो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोर्भेदः । कुलिकादीनि पञ्च
स्थानानि तानि चारण्यकादीनामेव । ग्रामादीनि दश स्थानानि सा-
धारणानि । ग्रामो=ग्रामाकारेणावस्थितो जनः । पौरः=पुरवासिनां स-
मूहः । गणः=कुलानां समूहः । धेप्यो=रजकाद्यष्टादश हीनजातयः ।
चतुर्विधः=आन्वीक्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेतः । वर्गिणो=गणप्रभृतयः ।

इति सभानिरूपणम् ।

अथ व्यवहारदर्शनविधिः ।

तत्र मनुः—

व्यवहारान् दिदक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिव ।

मन्त्रक्षैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥

तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

विनीतवेपामरण पश्येत्कार्य्याणि कार्त्विणाम् ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निवृद्धानि पृथक् पृथक् ॥

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः काटुर्यदर्शनमारभेत् ॥ इति (अ० ऋद्लो०

२१२।३।२३)

व्यवहारान्=पूर्वलक्षितान् । दिदक्षुर्निर्णिनीषु । पार्थिवोऽभिपिक्तक्षत्रियः ।

तमेवाधिकृत्य प्रजापालनव्यवहारदर्शनादिविधानात् । “यथावृत्तो भवे-

नृप” इत्यादिषु नृपग्रहणात् अन्यस्यापि तत्स्थानापन्नस्य प्रजापा-

लनौपयिकं धर्मजातं भवतीति गम्यते । आसीनः स्थितो वेति सामर्थ्याद्य

नुसारेण पूज्यापूज्यार्थप्रत्यर्थ्यपेक्षया चा व्यवस्थितो विकल्पः । दक्षि-

णपाण्युद्यमनं कार्त्विणामवधानबोधनार्थम् । विनीतवेपामरणत्वम् अभीप-

णवेपामरणत्वं तेषामप्रतिभानिवृत्त्यर्थमुपात्तम् । प्रत्यहमित्यनेनाहिक

व्यवहारदर्शनस्यावश्यकताका । देशदृष्टाः श्रुतिस्मृत्यनुक्ता अपि देश-

१० वीरमित्रोदय व्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

चाररूपास्तदविरुद्धा हेतवो युक्तिकलङ्काः । यथादीच्यमध्यदेशीयानां कन्यां याचिनुमागताय भोजनदानं कन्याप्रतिश्रवणप्रतिवद्धमतस्तस्मिन् कृते अवश्य तस्मै कन्या दातव्येति निर्णेतव्यम् । एवमन्यदप्युहम् ।

यथाह कात्यायन.—

यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।

धृतिस्मृत्यनुरोधेन देशदृष्टः स उच्यते ॥ इति ।

मार्गेषु=व्यवहारपदेषु । निषद्धानि=सम्यद्धानि । धर्मनिर्णयोपयोगित्वात् धर्मासनम् । सवीताज्ञो वस्त्राद्यावृत्तशरीरः । अनेन नीतिशास्त्रोक्तं कर्मणादिपरिहारोपयोगि सर्वमुपलक्षितम् । समाहितो=विक्षेपशून्यः । विक्षेप-दशायां तत्त्वप्रतिभासायोग्यत्वाच्चित्तस्य । लोकपालप्रणामोऽपि तदुपयोगी ।

याज्ञवल्क्य —

व्यवहारान्पुः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ इति । (अ०२श्लो०१)

अत्र—

व्यवहारान् स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् । (१ । ३६०)

इत्यनेनैव याज्ञवल्क्येन विहितस्य व्यवहारदर्शनस्यानुवादो ब्राह्मणसाहित्यादिविधानार्थः । ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादिव्युदासाय । “सहयुक्तोऽप्रधाने” (अ०२पा०३सू०१९) इतिव्याकरणस्मृतेः सहार्थतृतीयया तेषामप्रधान्यं गम्यत इति तत्प्रयोजनमदर्शनान्यथादर्शनयोर्न तेषां दोषः किन्तु राज्ञ एवेति बोधनम् । धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैव क्रोधलोभविवर्जिते सिद्धे तद्वर्जनोपादानं क्रोधलोभाभ्यामदर्शनान्यथादर्शनयोर्दोषातिशयप्रदर्शनार्थम् । न च क्रियानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदः दर्शनकर्तृत्वा वाक्यान्तरप्राप्ते तावद्विशेषणविशिष्टस्यैकार्थस्य बोधनात्तदनापत्तेः । पौरुषेयवाक्ये तात्पर्यानुरोधेन तस्यादोषत्वाच्च ।

ननु सर्वेऽपि व्यवहारदर्शनविधयो न तावत्केवलादृष्टार्थाः । प्रजापालनौपयिकदुष्टादुष्टपरिहानस्य दृष्टस्यावश्यकत्वात् । अत एव विज्ञानेश्वर—“अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परमो धर्मस्तथ दुष्टनिग्रहं विना न सम्भवति । तत्परिहानं च व्यवहारदर्शनं विना नेति व्यवहारदर्शनमहरहः कर्त्तव्यमित्युक्तम्—“व्यवहारान् स्वयं पश्येत्” इत्यादि । न च तदेव फलमिति याच्यम् । स्वर्गादिफलस्यादर्शनान्यथादर्शनयोः प्रत्यवायस्य च वचनान्तरैर्बोधनात् ।

व्यवहारदर्शनाविधिः ।

तथाच कात्यायन —

सप्राड्विवाकः सामात्यः सव्राह्मणपुरोहितः ।

ससभ्य. प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः ॥ इति ।

अत्र ब्राह्मणपुरोहितशब्देन अनियुक्तानां तेषां ग्रहणम् । सभ्यशब्देन नियुक्तानाम् ।

बृहस्पतिरपि—

विप्रो धर्मद्रुमस्यादिः स्कन्धशास्त्रे महीपतिः ।

सचिवाः पत्रपुष्पाणि फलं न्यायेन पालनम् ॥

यशो वित्तं फलरसो भोगोपग्रहपूजनम् ।

अजेयत्वं लोकपङ्क्तिं स्वर्गे स्थानं च शाश्वतम् ॥

विदित्वैतान्न्यायरसान् समो भूत्वा विवादाने ।

त्यक्तलोभादिक राजा धर्म्यं कुट्यां द्विनिर्णयम् ॥ इति ।

न्यायरसान्—व्यवहारदर्शनफलानि । प्रत्यवायोऽपि मनुनोक्त —

विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।

शक्यं चास्य निकृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥

पादोऽधर्मस्य कर्त्तारं पादं साक्षिणमृच्छति ।

पाद. सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति ॥ (८।१२।१७)

कर्त्तृसमपापाः सर्वे भवन्तीति तात्पर्यम् । न त्वन्यपापस्यान्यत्र सङ्क्रमसम्भवः ।

नारदोऽपि—

(१) न्यायमार्गादपेक्ष तु ज्ञात्या चित्तं महीपते ।

वक्तव्यं तत्प्रियं नात्र न सभ्य. किलिषी भवेत् ॥

तत्प्रियं न वक्तव्यं—राज्ञो मनोऽनुकूलमेव न वाच्यम् । किन्तु न्याय्यम् । एव सति सभ्यो न किलिषी भवेदिति नञ्पूर्वान्वयः ।

अधर्मतः प्रवृत्तं तं नोपेक्षेरन् सभासदः ।

उपेक्षमाणाः सन्तुपा नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥

अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः ।

तेऽपि तज्जागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृपः ॥ इति ॥

मनु —

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्त्तारं निन्दाहो यत्र निन्द्यते ॥ इति (८।१९)

(१) इदमधस्तनानि च वचनानि मुद्रितनारदस्मृती न दृश्यन्ते ।

किञ्च दुष्टादुष्टपरिज्ञानोपायेष्वनेकेषु प्राप्तेषु विधावस्मिन्नभ्युपग-
म्यमानेऽपि नियमविधिः स्वर्गादिफलप्रत्यवायपरिहारयोर्भेदव्यत्वेऽपू-
र्वविधिरिति वैरूप्यं चापद्यते । व्यवहारदर्शनमात्रोपायकत्वं यदि दु-
ष्टादुष्टपरिज्ञानस्य तर्हि तदर्थतयाऽननुष्ठानार्थता ज्ञानस्येति विधिर्व्य-
र्थः । अथ यथा भट्टसोमेश्वरेणानुष्ठानं विनाभूतस्यापि ज्ञानस्य विध्य-
धीनाङ्गत्वंनिर्वाहाय “यदेव विद्यया” इत्यादिवाक्येन कर्मार्थतया विधि-
रभ्युपगतो, यथा च मिश्रादिभिर्लिङ्गादेवाङ्गत्वं ज्ञानस्येत्युक्तम् । तथा
व्यवहारदर्शनस्य तदविनाभावेऽपि विधिरभ्युपेयताम् । मैवम् । कर्मा-
नुष्ठानस्यापूर्वसाधनत्वात्तत्पर्यवसायिज्ञानविधिरविनाभावेऽप्यस्तु । दु-
ष्टादुष्टपरिज्ञानस्य तु तदभावान्नाङ्गापेक्षेतिवैषम्यम् । न चास्यापि प्र-
जापालनमदृष्टार्थमुपकुर्वतः परम्परयास्त्येवापूर्वपर्यवसानमित्यस्त्व-
ङ्गत्वार्थं एव विधिरिति वाच्यम् । एवमपूर्वपर्यवसायिविधिसम्भवे-
ऽपि श्रुत्याद्यभावेऽनारभ्यविधेरङ्गत्वाद्योचकत्वात् । अन्यथाध्ययनाभ्या-
पनयोरप्यङ्गत्वापत्तेः । ज्ञानस्य तु वाक्यादेवाङ्गत्वं “यदेव करोति” इति
भवणात् । येन कर्मणेच्छेत्तत्र जपेज्जुहुयात् ।

एवं विनायक पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्मणां फलमाप्नोति (या०स्मृ०भ०१२श्लो०२९३)

इति च श्रवणाज्जपहोमविनायकस्नपनग्रहयज्ञानामिव । अत एवा-
ध्ययनाधानयोरङ्गत्वाभावाज्ज्ञानाहवनीयादिफलमात्रपर्यवस्तिर्न प्रतिक-
र्मप्रयोगावसायित्वम् । सकृदेव त्वाधानाध्ययनानुष्ठाने तज्जनितज्ञाना-
ग्निमताज्जैवर्णिकानामुत्तरोत्तरकर्ममात्राधिकारितेति सिद्धान्तः । शुद्धा-
द्यधिकारनिवृत्तिश्च तद्विधिबोधिताध्ययनाधानोपायकज्ञानाग्निलाभ उ-
पायान्तरस्य ज्ञानाग्निद्वारकाक्षेपप्रतिक्षेपात् । प्रजापालनं परज्योतिष्टो-
माद्यपूर्वमिव स्वफलापूर्वं जनयतीत्यर्थवदेतत् ।

अत्र ब्रूम । व्यवहारदर्शनोत्पात्तावेव विधेस्तात्पर्यम् । अन्ये तु
विध्यस्तस्य निमित्तफललोपाधिभेदेनाधिकारविशेषः । प्रयोगभेदश्च “अ-
ग्निहोत्रं जुहोति” इत्युत्पन्नस्य “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” “अग्नि-
होत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम” इत्यत्रेव । अनो न वैरूप्यादिदोषः । दृष्टा-
र्थतया तु न विधिरयं प्रमाणान्तरसिद्धत्वात्तस्य । यद्यपि व्यवहा-
रशास्त्रे न्यायसिद्धानुवादका एव प्रायो विध्य इत्येतस्यापि तथात्वे
न बाधकं, तथापि विधित्वे सम्भवत्यनुवादत्वमङ्गिकर्तुमनर्हम् । यत्र तु
तद्वसम्भयस्तत्र तदेवाधीयते व्यवहारशास्त्रत्वादिति सकलनिबन्ध

स्वरसायातः समाधिः । दुष्टादुष्टपरिज्ञाने तु यद्युपायान्तरप्राप्तया व्यवहारदर्शनस्य पाक्षिकत्वं तदास्य नियमविधित्वमेवाध्यापनादिविधीनामिवाजर्जनोपायतया तद्देवोपायान्तरादर्जने प्रत्यवायकल्पनबहुपायान्तरात् दुष्टादुष्टपरीक्षया प्रजापालनेऽपीत्यवसेयम् । स्मृत्यादीनां च त्रैविणिकचातुर्वर्ण्याधिकारिकत्वात् ग्लेच्छादीनां यथाकथञ्चिद्दुष्टादुष्टपरिज्ञानेन प्रजापालनेऽपि न क्षतिः । (१) न चैवं प्रजापालनविधेरप्यभिपिकक्षत्रियाधिकारिकत्वादन्येषां तत्र फलाभावेनाप्रवृत्तिः । दृष्टद्रव्यादिलाभार्थं कथञ्चित् प्रवृत्तावपि तस्माद्धर्माभावप्रसङ्गोऽन्यथादर्शनादर्शनन्यायप्रवृत्त्यादिना प्रत्यवायाभावापत्तिश्चेति वक्तव्यम् । यतो द्यार्हिसादिसाधारणधर्मास्तर्भावेन प्रजापालनस्य तेषामपि धर्मजनकत्वात् । नृपपदेन तत्सङ्ग्रहसम्भवाच्च ।

तस्माद्यमत्र निष्कर्षः । उत्सर्गापवादादिमूलभूतान्वयव्यतिरेकादिन्यायमूलकता यत्र सम्भवति तादृशव्यवहारशास्त्रस्य सर्वस्य न वेदमूलकता कल्प्यते । यदंशे तदसम्भवस्तत्रादृष्टार्थकतया वेद एव मूलं कल्प्यते । चास्तुसामुद्रिकादिविधिषु ज्योतिःशास्त्रायुर्वेदप्रामाण्यव्यवस्थापकप्रसङ्गेनाचार्यैः स्मृत्यधिकरणे व्यक्तमेव एतत्प्रपञ्चितम् । अत एव 'अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः' इत्युक्तम् । वचनविरोधे न्यायस्य चाप्यत्वादर्थशास्त्रस्य च तन्मूलकत्वात् ।

यत्तु "स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः" इति वचनम् । तस्यायमाशयः । न्यायानुपपद्यस्मृत्यपेक्षया न्यायोपपद्य्वा स्मृतिर्बलवतीति न्यायानुपपद्यस्मृतेस्तात्पर्यान्तरकल्पना कार्थ्येति । तस्य चोत्सर्गापवादाविषयव्यवस्थाविकल्पादिरूपस्य न्यायस्य प्रत्यायकं हेतुमाह—व्यवहारत इति । बृद्धव्यवहारादन्वयव्यतिरेकादिरूपादनादिः व्युत्पत्त्यपरपर्यायान्न्यायो प्रत्येतव्य इत्यर्थः ।

नारदोऽपि—

धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः । इति । (अ० १ श्लो० ४०)

धर्मशास्त्रयोर्विरोधे युक्तिर्न्यायः । न्यायपर्यालोचनाभावे सोपपत्तिकं दोषमाह—

बृहस्पतिः,

केवल शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः ।

युक्तिहीनविचारे हि धर्महानिः प्रजायते ॥

चौरोऽचौरः साध्वसाधुर्जायते व्यवहारतः ।

युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चौरतां गतः ॥

असत्याः सत्यसदशा सत्याश्चासत्यसन्निभा ।

दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकास्तस्माद्युक्त्वा विचारयेत् ॥ इति ।

साध्वसाधुरिति छान्दस सुलोपः । साधुरसाधुरित्यर्थः । व्यवहारतो=निर्युक्तिकात् । अर्थशास्त्रे चात्र धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव नीतिव्यवहारशास्त्ररूपं गृह्यते । औशनसाचार्यशास्त्रस्य 'धर्मशास्त्रानुसारेण' इत्यनेनैव निरस्तत्वात् । विरोधोदाहरणं तु--

हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ।

अतो यतेत तत्प्राप्तौ (या०१३५२) इत्यर्थशास्त्रम् ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः (या०२११)

इति धर्मशास्त्रम् । अनयोश्च क्वचिच्चतुष्पाद्यवहारे प्रवर्तमाने विरोध आपतति । कस्यचित्प्रमाणतः पराजयार्हस्य छलादिना जयेऽवधार्यमाणे सोऽप्यन्तमैश्रीयोग्यो मित्रलभते । अन्यस्य तद्व्यवहारेण धर्मलाभोऽधर्मपरिहारश्च सत्यवादिवात् । तत्र मित्रलाभमनपेक्ष्य धर्म एवानुरोद्धव्यः । द्वयोः प्रमाणयोरैककर्तृकत्वेन(१) तुल्यबलत्वेऽपि प्रमेययोरर्थधर्मयोरधर्मस्य प्रायत्वात् । प्रमाणबलायलवैपरीत्येऽपि प्रमेयबलाबलानुरोधेन तस्य बाध्यत्वेन शिष्टाकोपनये व्यवस्थितत्वात् । किमुत समानबलायलत्वे । अत एव "धर्मार्थसन्निपातेऽर्थप्राप्तिहेतुत्वे" इति धर्मविरुद्धार्थग्रहणं आपस्तम्बनैतच्छब्दपरामृष्टं द्वादशवार्तिकं प्रायश्चित्तमुपदिष्टम् । केचित्तु--

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्मवति कश्चन ।

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युश्छलति ॥ (मनु०=३५०।३५१)

मन्युः क्रोधो मन्युः हन्ति न तु पुरुषः पुरुषान्तरमित्यर्थवादः ।

तथा--

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगणने ।

जिघासन्तं जिघांसीपात्रं तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

जिघांसीपात्रं=जिघांसी सन् इत्यात् गच्छेदित्यर्थः इत्यादि ।

अग्निदेवः गरुदश्चैव शस्त्रपाणिधेनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव पडेते आततायिनः ॥

धनग्रहणेन प्राप्तं वपि पृथङ् क्षेत्रग्रहणं त्वल्पस्यापि क्षेत्रस्य शास-
नाधारुढस्य हर्ता धनस्य च बहुतरस्य, येन वृत्तिच्छेद एव भवति
तावतो हर्ताऽऽततायीति द्रष्टव्यम् ।

तथा—

(१) उद्यतासिविपाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा ।

आथर्षणेन हन्ता च विशुनश्चापि राजनि ॥

विशुनः—यद्भिधानेनावद्यं प्राणाययो भवति तादृशपैशून्यस्य
राजगामिनः कर्ता ।

माय्यातिक्रमकारी च रन्धान्येपणतत्परः ।

एवमाद्यान् विजानीयात् सव्यानेवाततायिनः ॥

एवमायनित्यनेन घघतुल्यस्वर्षाडाकारिण इत्युक्तं भवति । उद्यता
सिपदसमभिव्याहारात् प्रवृत्तक्रिया एवाततायिनो न भूतभाषिक्रि-
याः । एतेपामाततायिनां घघे दोषाभाषप्रतिपादकं यच्चनकदम्बकमर्ष-
शास्त्रम् आत्मरक्षणार्थत्वात् ।

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणयधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥

इत्यादि धर्मशास्त्रम् । दृष्टार्थत्वाभावात् । अनयोर्धिरोधे सम्भवत्यपि
आतताय्यनाततायिधियपत्वेन सामान्यविशेषभावेन वाध्यबाधकभाष
यिपर्यये धर्मशास्त्रत्वात्सामान्यशास्त्रमेव बलवत् । आततायिघघे दोषा
भाषप्रतिपादनं तु कथञ्चिदन्वयात्सामान्यशास्त्रमेव आततायिधम-
त्मरक्षणार्थं कुर्वतोऽनपराधत्वाद्वाजदण्डाभाषमात्रपरमर्षशास्त्रत्वात्
दुर्बलम् इत्युदाहरणमर्षशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्धिरोधस्याद्दुः ।

अत्र विज्ञानेश्वर । दोषाभाषमाततायिघघे प्रतिपादयतां “गुरुं वा”
इत्यादिघघसां विध्यन्तरयेपत्वादिपिशब्दाशब्दादीनां विधिशक्तिप्रति-
बन्धकानां ध्रुवणाद्य न स्वार्थपरत्वम् । किन्तु—

शास्त्रं द्विजातिभिर्माह्य धर्मो यत्रोपरुष्यते ।

इत्युपक्रम्य—

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गटे ।

स्त्रीविप्राभ्युपपत्ती च एन न धर्मेण न दुष्यति ॥ (मनु० १३३९)

आत्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञोपकरणानां च रक्षणे युद्धे च स्त्रीविप्रा-
नुग्रहनिमित्तं चाततायिनमकूटशस्त्रेण मन् न दोषमागिति दण्डमाय-

मुक्त्वा तदर्धघातोऽप्यमुच्यते "गुरुघा" इत्यादिः। गुर्वादीनत्यन्तावध्यात
प्याततायिनो घ्नतो न दोष किमुत तदन्यानि किमुतिकन्यायेन स्तु
तिप्रतीतेर्न गुर्वादीनां घध्यत्वप्रतीतिः । स्वार्थपरत्व एषां घचसां "ना
ततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात्" इति मुमन्तुवचनविरोधश्च । यच्च—
भाचार्यं च प्रवक्तारं मातर पितर गुरुम् ।

न हि स्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वाश्चैव तपस्विनः ॥ (४।१६२)

इति मनुवचनम् । तदपि ब्राह्मणादिहननस्य वचनान्तरैरेव निषि
द्धत्यादाततायिनामपि तेषां घघो न कार्य इत्यर्थकत्व एवार्थवदिति
तद्विरोधोऽपि गुर्वाद्याततायिवधस्य दोषाजनकत्वे ।

ननु "गुरुं घा" इत्यादिवचसां त्वन्मते स्तुतिपरत्वेनाततायिवधदोषा-
भावप्रतिपादकत्वादप्रसक्तदोषाभावप्रतिप्रसववैयर्थ्यमित्यनाततायिना-
मेव तेषां घघे दोषातिशयप्रतिपादनार्थत्वेन मानवस्यार्थवस्वामिति न
तद्विरोध इति चेत्, मैवम् । यस्य मते तेषां घचनानामाततायिवधे दो-
षाभावप्रतिपादकत्व त प्रति प्रतिप्रसवार्थत्वापादने विज्ञानेश्वरतात्प
र्यात् । तद्विं तस्य भवन्मते दोषातिशयार्थावश्यम्भावात्तन्मतेऽपि
तथैवास्तु क विरोध इति चेत्, भ्रान्तोऽसि । उभयत्र (१) गुर्वाद्युपादाने
विशेषप्रसक्तेरपरिहार्यत्वात् । विज्ञानेश्वरमते त्वर्धवादकल्पयोरन्यगन्त्यस
म्भवे हिंसानभिसन्धिनात्तरक्षणे प्रमादोपजातगुर्वाद्याततायिभिन्नत
तायिवधे राजदण्डाभावलघुप्रायश्चित्तयोर्गुर्वादिविषये अपवादार्थ
मनुवचनमित्यदोष ।

वस्तुतस्तु "शस्त्र द्विजातिभिर्ग्राह्यम्" इत्यनेनोक्तस्याततायिवधे
दोषाभावस्य प्रायश्चित्तराजदण्डाभावयोश्चाचार्यादिविषयेऽपवादार्थ
मानवम् । आततायिवधे दोषाभावश्च पृलायनादिना केनापि प्रकारान्तरे
णात्तरक्षणासम्भवे बोध्यः । अन्यथा घचनस्थादृष्टार्थत्व हिंसादोषप्र
तिपादकशास्त्रस्याततायिदोषेऽत्यन्तघघश्चेत् युभयमप्यन्याय्यमापद्येत ।
गुर्वादिविषयकदोषाभावप्रतिपादकार्धवादस्य चानाततायिगुर्वादिव
धापेक्षयाततायितद्वधे दोषात्पत्वप्रायश्चित्तात्पत्वे राजदण्डाभावश्चे
त्यालम्बनानि स्तुत्युपयोगिगुणवाद इति ।

अत्र भट्टभवदेव —

स्वाध्यायिन कुले जात ह-यादेवाततायिनम् ।~

न तेन ब्रह्महा स स्यान्मन्युस्त मन्युमृच्छति ॥

इतिवशिष्टवचनात्तदेकवाक्यंतया वाशब्दाविश्रवणेऽपि गुर्वादिवाक्यानां प्रतिप्रसवविधित्वमेव न त्वर्थवादत्वम् । नच सुमन्तुवचनेन “आततायिवधे न दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात्” इत्यनेन विरोधः । सूत्रच्छेदापरिज्ञानात् । तथाहि सूत्रत्रयमिदम् । आततायिवधे नेत्येकम् । दोषोऽन्यत्रेत्यपरम् । गोब्राह्मणात् स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यन्यत् । तत्र ब्रह्मवध-प्रायश्चित्तमुक्त्वा यस्तैः सम्बन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तामित्यभिधाय सुमन्तुराह—आततायिवधे नेति । आततायिनो ब्राह्मणस्य वधे कृते न प्रायश्चित्तामिति प्रथमस्य सूत्रस्यार्थः । दोषोऽन्यत्र=आततायिव्यतिरिक्ते दोष इति द्वितीयस्य । गोब्राह्मणात् स्नात प्रायश्चित्तं कुर्यादिति प्रायश्चित्ताङ्गस्नानविधायकम् ।

तत्र गोहेतुक स्नानं व्यास आह--

श्रयन्ते यानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु नित्यशः ।

अभिषेकः समस्तेषां गद्यां शृङ्गोदकस्य च ॥ इति ।

ब्राह्मणशब्देनात्र विधायकं वाक्यमुच्यते । तद्धेतुकं स्नानमघमर्षणादिजपादिपूर्वकम् । द्वन्द्वैकवद्भाषश्च गोब्राह्मणादिति । तेन गोहेतुकब्राह्मणहेतुकस्नानाभ्यां प्रायश्चित्ताधिकारी भवति न स्नानमात्रेणेति तृतीयस्येति । यदपि भविष्यपुराणवचनम्—

हत्या तु प्रहरन्तं च ब्राह्मणं घेदपारगम् ।

कामतोऽपि चरेद्गीर ! द्वादशाब्दाख्यमुत्तमम् ॥ इति,

तदपि नाततायिवधविषयम् । प्रहारशब्दस्य घघानभिधायकत्वात् । तेनायमर्थः । यश्चक्षुराद्यवयवानां प्रकर्षेण हरणे प्रवृत्तस्तद्वधेऽपि कामतोऽपि द्वादशवार्षिकमेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः” इत्याह ।

तदयुक्तम् । “आचार्य्यं च” इत्यस्य मानवस्योक्तयुक्तियलादातताय्याघार्यादिवधे दोषप्रतिप्रसवार्थवस्योपपादितत्वात्तदेकमूलतपः सुमन्तुवचनस्य मितशरोकच्छेदेनैव व्याख्यातुमर्हत्वात् । त्वदुकच्छेदे दोषोऽन्यत्रेत्यस्य धेयध्यापत्तेश्च । गोब्राह्मणादित्यस्य स्नानहेतुत्वे पञ्चमीति व्याख्याने गोशब्दस्याघयविवाचकस्याऽवयवशृङ्गलक्षणाद्वारा तदुदकलक्षणायां लक्षितलक्षणापत्तेश्च । गोः स्नानाहेतुत्वात् । ब्राह्मणस्य क्षापकहेतुत्वाद्गोश्च कारकहेतुत्वस्य क्लृप्तस्य प्रहणाद्वैरूप्यादिदोषप्रसङ्गाच्च । यदपि भविष्यपुराणीयवचनस्याख्यान तत्त्वत्यन्तयदिमुद्रम् । ताडनादिवधपर्यन्ते देहपीडने रुद्धस्य प्रहरतेश्चक्षुराद्यवयवप्रकर्षहरणे योगप्रहणस्य रघकारनयविपरोतत्वात्(१) । (५० मी० अ०६ पा०१

(१) तत्र हि “वर्षं नुरयस्वर भददधीन” इत्यत्र त्वघ्नरपदेन रघ करोतीति ध्युत्तरत्वा

अधि०१२) किञ्च । "चक्षुराद्यवयवोर्द्धरणप्रवृत्तग्राहणवधे कामकृतेऽपि द्वादशाब्दमेव ग्राहणवधप्रायश्चित्तं नतु कामकृताऽन्यग्रहवधवप्रायश्चित्तद्वैगुण्य मरणान्तिक वेत्यस्यैतद्वचनादिसहितस्य प्रायश्चित्तहासप्रयोजकदोषाल्पत्वस्याततायित्वमेव निमित्तमन्यासम्भवाच्छ्रुपाणित्वेनाततायित्वस्यैव सत्त्वाच्च । तथाच नाततायिविषयमिदमित्यस्यन्धम् ।

आततायिन्यदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् । गोब्राह्मणं यदा हन्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

क्षिण्वानमपि गोविप्रं न हन्याद्वै कदाचन ।

इत्याभ्यां सवत्तंभविष्यवचनाभ्यां विरोधस्य सर्वथा दुष्परिहरत्वाच्च । विध्यन्तरशेषभूतस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकापिशब्दादिमतो गुर्वादिषाक्यप्रतिप्रसवविधित्वस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वाच्च । नच विध्यशेषभूतानां वसिष्ठादिवचसामर्थवादत्वमसम्भवीति "गुरु वा" इत्यादीनामपि नाथेवादत्व विध्यन्तरशेषत्वात्, तेषामर्थवादत्वेऽपि वास्मदभिप्रेतार्थसिद्धेवचनान्तरैः परतन्त्रैररीकृतत्वाच्च क्षतिरिति वाच्यम् । यतस्तेषामपि गोब्राह्मणाद्याततायिवधदोषप्रतिपादकयद्गुतरवचनान्तरविरोधीदोषाल्पत्वप्रतिपादकतैश्च तदेकमूलकतालाभायोचिता । अन्यथा दुष्परिहरत्वाद्विरोधस्येत्यस्तु विस्तरः ।

शूलपाणिस्तु—

नाततायिवधे हन्ता किल्विप प्राप्नुयात् क्वचित् ।

• विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयात् ॥

इति श्रृष्टस्वतिवचनम्—आततायिवधस्यादोषताप्रमाणत्वेनोपन्यस्य कितिप्रपामाधः प्रायश्चित्तनिषेधार्थः अपराधामावस्तु दण्डनिषेधार्थं इति च ध्याय्येयम् । "सर्वत आत्मानं गोपायेत्" इति श्रुतिमूलकमिदमतपलायनादिनाप्यात्मरक्षणासम्भवपरमिति तत्तात्पर्यमुपवर्ण्य "गुरु वा" इत्यादिमन्वादिवचनान्यपि तदुपष्टम्भकतया प्रदर्श्य "आततायिन्यदोष" इत्यादिसवत्तंवचन "क्षिण्वानम्" इत्यादि भविष्यवचन च पूर्वोक्तं तद्विरोधित्वेनाशङ्क्य व्यवस्थामेवमुक्तवान् । हन्त्रपेक्षया तपोयिष्या

त्रिप्रादिसैवर्णिको प्रत्य इति पूर्वपक्षयित्वा योगादृतेवंलीयस्त्वेन "माहिष्येण करणी वृत्त्यकार प्रजायते" इति स्मृतौ, वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्य, शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी तस्यां माहिष्यादुत्पन्न सङ्करजातिविशेषो स्त्वया प्राण्य तस्याभानकरलो वर्षपुरभिर्धापतेऽनेन वापनेन । एव प्रकृतेऽपि न स्मृत्यागेन योगार्थस्वीकार उचिन इत्याद्येव ।

जातिकुलैरुत्कृष्टे ब्राह्मणगुर्वर्द्धिराततायी न वध्यः । समोऽपकृष्टश्च
वध्यः । तथा च कात्यायनः—

आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः ।

वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापं हीनवधे पुनः ॥ इति ।

अत एव गीतायामुक्तम्—

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः । इति ।

एतान्=मीमादीनस्मत्तोऽत्यन्तोत्कृष्टानाततायिनोऽपि हत्वाऽस्मान्
पापमाश्रयेदेवेत्यर्थः । उत्कृष्टाततायिहननाश्रिवृत्तौ फलमप्युक्तं बृहस्पतिना—
आततायिनमुत्कृष्टं (१) वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।

यो न हन्याद्बधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ इति ।

तेनोत्कृष्टाततायिवधनिवृत्तौ तद्बधप्रसक्तप्रन्यवायपरिहारोऽश्वमेध-
फलं च संयोगपृथक्त्वनयात्(२) (अ०४ । पा०३ अधि०३) । यद्यपि “गुरुं
बहुश्रुतं हन्यात्” इति श्रूयते गुरोश्च शिष्यापेक्षयोत्कृष्टत्वमेवेति तत्र
व्यवस्थेयं दुरवस्था । तथापि गुरोरपि सकाशात् कुलविघातपःप्रभृ-
तिभिर्गुणैः शिष्यस्याप्युत्कर्षः सम्भवतीति सुस्थैव तत्रापि व्यवस्थेयम् ।
गौस्त्वाततायप्याविशेषेणावधयो विरोधिवचनाभावात् । एतेषां चातता-
यिताप्रयोजकव्यापारगोचरवर्त्तमानप्रवृत्तिकानामेव हन्तव्यानामप्यात-
तायिनां हनने दोषाभावो न तु निवृत्तव्यापारकाणामपि ।

उद्यतानां तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते ।

निवृत्तानां तथारम्भाद् ब्रह्मणं न वधः स्मृतः ॥

इति कात्यायनवचनादिति ।

तदपि न क्षोदक्षमम् । तथाहि “न हिंस्यात्” इति निषेधावधा-
रितस्य दोषस्य “शस्त्र द्विजातिभिः” इत्यादिना आततायिविषये ऽप
वादमभिधाय तदर्थादत्वेन “गुरुं वा” इत्याद्युक्त्वा मनुमुमन्तुसम्भृत्तमवि-
ध्यादिवचनैर्गौब्राह्मणादिविषये तं प्रतिप्रसूय चरितार्थेषु” सर्ववचनेषु
कात्यायनीयम्—“आततायिनि चोत्कृष्टे” इत्यादिवचोऽपि मन्वादिवचनोपात्ता-

(१) तप इति पाठान्तरम् ।

(२) “दध्नेन्द्रिय कामस्य जुहुयात्” इत्यामिहोभिप्रकरणे श्रूयते । तत्र विहितस्य दध्-
काम्यत्वेन नित्यामिहोत्रे न दधि प्रयोक्तव्यं किन्तु द्रव्यान्तरमेवेत्याशङ्क्य समाहितम् “दध्ना
जुहुयात्” इति वाक्यान्तरेण कामसयोगमनुपन्यस्य नित्यामिहोमसयोगेन दधिविधानात् नि-
त्यामिहोत्रेऽपि दधि द्रव्यम् । एकस्यापि दधिद्रव्यस्य मान्यद्वयेन काम्यत्व नित्यत्वं
चाविरुद्धम् । एवमत्रापि ।

चार्यत्वब्राह्मणत्वाद्युत्कृष्टमेवादाय तदेकार्थकमेवोचितं न तु तेषामुत्कृष्टाचार्यादिविषयकतया सङ्कोचकम् । “तप स्वाध्यायजन्मत” इत्यनेनापि ब्राह्मणत्वादिहृतोत्कर्षस्यैवोपलक्षणात् । किञ्चाततायिवधे दोषाभावस्य स्तोत्रकर्षमात्रेणापवादस्तवामिमत्, गतिस्थितस्यैतत्पदस्य तदुपलक्ष्यत्वमधमवर्णावध्यत्यमुत्तमवर्णाततायिनो घदत् । तथा च सामान्यतो ब्राह्मणत्वादिपुरस्कारेण तदपवादकवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । अस्योपसंहारविषयत्वात् । यत्र हि मित्रविन्दावत् द्वयोरर्थवत्त्वं तत्र सामान्यस्य विशेष उपसंहारः स्वीक्रियते । अनुत्कृष्टतद्वधे त्वया दोषाभावस्यैवाभ्युपेतत्वात् । ‘गुरु वा’ इत्यादिवहुवचसां प्रतिप्रसवविधित्वेन त्वयाभ्युपेताना कात्यायनीयैकवचोऽनुरोधेनोत्कृष्टमात्रेणोपलक्षणत्वमानर्थक्यापरपर्याय एव । यद्वा गोत्वब्राह्मणत्वादिनिमित्तप्रतिप्रसवे कृते कात्यायनीयमुत्कर्षनिमित्तदोषातिशयप्रतिपादकं भविष्यतीति समस्तवचनसामञ्जस्यसम्भवे वचनस्वरसभङ्गाङ्गीकरणं भङ्गाङ्गीकरणमेव । उत्कृष्टवधनिवृत्तौ फलातिशयोऽप्यस्तु । सयोगपृथक्त्वात् । (अ४ पा० ३ अधि० ३) तत्राप्यद्वयमेवपदमन्यानर्थक्यप्रसङ्गादविषयक्षितमथवा तत्र धृतं ब्रह्महत्यातरणं तज्जन्यपापक्षयरूपमात्रवधनिवृत्तौ तज्जन्यपापानुत्पत्तितादात्म्येनोपचर्यते । फलपदं तु पक्षेऽस्मिन् न समञ्जसं निषिद्धनिवृत्तौ पापानुत्पत्तेः फलत्वाभावादिति प्राच्यमेव व्याख्यानं लाघीयं । तारतम्येन वाद्वमेधफलमत्रापि भवतीति नान्यानर्थक्यमिति समाधेयम् । किञ्च । आततायिब्राह्मणादिवधस्यादोषताप्रतिपादकतया तवामिमतेषु कात्यायनदेवलादिवचनेषु “अपि वेदान्तं भ्रूणमपि” इत्यादीनामुत्कर्षप्रतिपादकत्वात् कथमुत्कर्षदोषपरं कात्यायनीयम् “आततायिनि चोत्कृष्ट” इति वचस्तद्विरोधसमाधानसहं स्यात् । यत्र देवत्ववचनं भवतोदाहृतम्—

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।

निहत्य भ्रूणं न स्यादहत्या भ्रूणं भवेत् ॥ इति ।

भ्रूण = उत्तमब्राह्मणविशेष । दोषप्रदर्शनं नियमार्थमिति व्याख्यातं च । तदत्यसम्बद्धम् । न ह्यातताय्यहनने दोषकस्यापि सम्मतः । किन्तु तद्धनने दोषाभावमात्रम् । तस्मादभ्यघातमरक्षणासम्भवे तदहनने स्वहृत्यैव भ्रूणहत्या प्रसज्यते इत्यात्मरक्षणविधिप्राप्तौ नुवादमात्रमेतदिति व्याख्येयम् । तस्मात् “आततायिनि चोत्कृष्ट” इत्यादिकात्यायनवचनमस्मदुक्तरीत्या सुमन्सुखवर्त्तादिवचःसमानार्थतयोत्कर्षप्रयुक्तदोषातिशयपरतया वा वर्णनीयम् । न तु विरोधे व्यवस्थापकतयैत्यलमतिदूरं गत्वा ।

मम तु प्रतिभाति । सत्यपि “गुरुं वा” इत्यादीनां प्रतिप्रसवविधि-
त्वे न तेषामर्थशास्त्रत्वम् । अदृष्टदोषाभावस्याप्यदृष्टत्वेन दृष्टार्थत्वाभा-
वात् । न चात्मरक्षणमात्रार्थत्वेन । तथा सति प्रायश्चित्तप्रसङ्गात् । न
चेष्टापत्तिः । “न तेन ब्रह्महा भवेत्” । “आततायिन्यदोषोऽन्यत्र
गोब्राह्मणात् । गोब्राह्मणं यदा हन्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्यात्” “पाप-
मेवाधयेदस्मान्” इत्यादिषु पापतदभावयोश्च स्पष्टमवगमात् । तस्मात्
सर्वमतेऽप्यर्थधर्मशास्त्रविरोधोदाहरणमिदमित्यसङ्गतमेवेत्यलं प्रसक्ता
नुप्रसक्तविचारप्रपञ्चेन । प्रकृतमनुसरामः ।

व्यवहारदर्शनकालमाह कात्यायनः—

सभास्थानेषु पूर्वाह्णे कार्याणां निर्णयं नृपः ।

कुर्याच्छास्त्रप्रणीतेन मार्गेणामित्रकर्षणः ॥

दिवसस्याष्टमं भागं मुक्त्वा भागत्रयं तु यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥ इति ।

अत्र सभास्थानेष्वित्यादिसर्वमनुवादः । कात्यायनेनैव ध्वचनान्तरैर्वि-
हितत्वात् । पूर्वाह्णमात्रं विधेयम् । तदपि दृष्टार्थम् । तदा युद्धिप्रसादात्
कार्यान्तराव्यापृतत्वाच्च । तत्र विशेषो “दिवसस्याष्टमं भागम्” इत्या-
दिनोक्तः । अष्टमो भागः=प्रथमप्रहरार्द्धम् । भागत्रयं तदुत्तरमावर्त्तन्वत्
प्राक्तनम् । अन्यथा पूर्वाह्णविधिविरोधात् । प्रथमप्रहरार्द्धत्यागोऽपि
नित्यहोमादिबाधपरिहारौपायिकतया दृष्टार्थ एव ।

अत्र वर्ज्यास्तिथीराह संवत्—

चतुर्दशी त्वमावास्या पौर्णमासी तथाष्टमी ।

तिथिष्वसु न पश्येत्तु व्यवहारं विचक्षणः ॥ इति ।

एतत्प्रतिषेधस्त्वदृष्टार्थ एव । दृष्टासम्भवात् । भोजनाश्रितदिगादि-
प्रतिषेधवत् । स्पष्टशास्त्रानुपलम्भे तु वेशव्यवहारानुरोधेव निर्णयः
कार्य इत्यप्याह—

स एव,

तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।

वाक्याभाधे तु सर्वेषां देशदृष्टमतं नयेत् ॥ इति ।

अत्र पूर्वाह्णमनुवादः । उत्तरार्द्धं तु न्यायमूलकम् ।

मनुः—

जातिजानपदान्धर्मान् ध्रेणिधर्मास्तथैव च ।

समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपालयेत् ॥ (८।४१)

जातिजानपदान्=जातिप्रयुक्तान् देशप्रयुक्तांश्च धर्मान् । ध्रेण्य=एकधर्मा-

पञ्जीविनो वणिककृषीवलादयः । स्वधर्मः राजप्रवर्त्तित धर्मम् । मदनरत्ने
तु स्वधर्मः दुष्टदण्डनरूपमिति व्याख्यातम् । तदनुवादमात्रत्वापत्ते
हेयम् । कुलधर्मलक्षणमभिहितम्—

कायधनेन,

गोत्रस्थितिस्तु या तेषां क्रमादायाति धर्मत ।
कुलधर्म तु त प्राहु पालयेत्तं तथैव तु ॥ इति ।

गृहस्पति —

देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक् प्रवर्त्तिताः ।
तथैवस्ते पालनीयाः प्रजा प्रशुभ्यतेऽन्यथा ॥
जनापरकिर्भवति बल कोशश्च नश्यति ।
उदुह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ॥
मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः ।
मत्स्यादाश्च नराः सर्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥
उत्तरे मध्या नार्यः स्पृश्या नृणां रजस्वलाः ।
(१) खशजाता प्रगृह्णन्ति भ्रातृभार्यामभर्तुकाम् ॥
अनेन कर्मणा नेते प्रायश्चित्तदमार्हकाः ॥ इति ।

सर्वं इत्यनेन स्मृतिविरोध उक्तः । पूर्वं इति कल्पतरौ पाठः । तत्र
पूर्वदेश इत्यर्थः । दमो=दण्डः । यत्तु स्मृत्यन्तरेष्वेतत्कर्मकरणे प्राय-
श्चित्तदण्डस्मरणं तदेतद्वचनानुपात्तदेशविषयमिति मदनरत्नाकर । वय
तु प्रजाप्रक्षोभादिदृष्टदोषकथनाद्वाज्ञा तत्र दण्डो न कार्य एव । प्राय-
श्चित्ताभावस्तु व्यवहारविषय । परलोकशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं भवेदित्ये
वेति न स्मृत्यन्तरविरोधः । तत्तद्देशव्यापकश्रुतिस्मृतिविरुद्धाचरणे व्य-
वहारप्रतिबन्धिका शक्तिस्तज्जन्मपापस्य नास्ति नरकजनिकास्त्येव ।
उपक्रमपर्यालोचनादेतावदर्थकतयैव चैतद्वचनोपपत्तौ सर्वथा दोषा-
भावकल्पनस्थानुचितत्वात् । अत एव आपस्तम्बेनोक्तम्—

देशजातिकुलधर्माश्चाभ्यायैरविरुद्धा प्रमाणम् इति ।

येषां परस्पराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः ।

त एव तैर्न दुष्येयुराचारा नेतरे पुनः ॥ इति ।

न दुष्येयु अव्यवहार्या राजदण्ड्याश्च न भवेयुरित्यर्थः । अन्यथैत
योरेव वचनयोः परस्परविरोधो दुष्परिहर स्यादिति श्रुम् ।

यानि तु वचनानि—

व्यसः,

वणिक्शिल्पप्रभृतिषु कृपिरङ्गोपजाविषु ।
अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैस्तदायैरेव कारयेत् ॥

बृहस्पति —

कीनाशाः कारकाः शिल्पकुशीदिधेणेनसंकाः ।
लिङ्गिनस्तस्कराः कुर्युं स्वैव धर्मेण निर्णयम् ॥

* कीनाशा = कर्मकाः । कारका = वर्धक्यादयः । शिल्पिनश्चित्रकारादयः । कुशी
दिनो = धार्मुपिकाः । लिङ्गिन = पाशुपतप्रभृतयः ।

मनु —

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ।
न विभ्रूयान्नुपो धर्मं चिकीर्षुर्हितमात्मनः ॥
यथार्हमेतानभ्यर्च्य ग्राह्यैः सह पार्थिवः ।
सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ (८।३९०।३९१)

आश्रमेषु कार्ये = आश्रमसम्बन्धिनि कार्ये । विभ्रूयात् = विशिष्य घ्रूयात् ।
विरुद्धवचनस्य सामान्यत एव प्रतिपिद्धत्वात् । प्रशमय्य = कोपमपनीय ।
बृहस्पति. —

तपस्विनां तु कार्याणि त्रैविध्यैरेव कारयेत् ।
मायायोगविदां चैव न स्वय कोपकारणात् ॥

कोपकारणात् = तेषां कोपप्रसङ्गात् ।

कात्यायन —

सम्यग्विज्ञानसम्पन्नेनोपदेश प्रकल्पयेत् ।
उत्कृष्टजातिशीलानां गुर्वाचार्यतपस्विनाम् ॥

सम्यग्विज्ञानसम्पन्नेनेति तृतीयान्त पदम् । तथा च ब्रह्मज्ञानो
उत्कृष्टजातिशीलानां गुर्वाचार्यतपस्विनामुपदेश प्रकल्पयेत् = कारयेत् । न स्वय
मुपदेशं तेषां कुर्यादित्यर्थः । तानि न सर्वथा राज्ञो व्यवहारप्रदर्शनप्र
तिषेधपराणि । किन्तु तत्तत्कार्ये वैणिगादीनामभियुक्तत्वात्तान्विहाय न
व्यवहारनिर्णयः करणीय इत्येवम्पराणि । यथाहु —

अभियुक्ताश्च ये यत्र यन्निबन्धनियोजनाः ।

तत्रत्यगुणदोषाणा त एव हि विचारकाः ॥ इति ।

“तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात् स्यात्” (अ०१पा०३सू०२७) इति जैमिनिरपि
साधुशब्दाधिकरणे सूत्रयामास । अत एव — “चिकीर्षुर्हितमात्मनः”
“सान्त्वेन प्रशमय्य” “कोपकारणात्” इत्यादि हेतुप्रदर्शनम् । यथा तस्वा
वधारणं स्वानिष्टनिवारणं च भवति तथा कौशलेन निर्वाहनीयमित्यत्र
तात्पर्यम् ।

इति व्यवहारदर्शनविधिः ।

अथ प्राङ्विवाकलक्षणम् ।

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथेव च ।

प्रियंपूर्वं प्राग्ब्रूति प्राङ्विवाकस्ततः स्मृतः ॥

इति बृहस्पतिः ।

श्यामोऽपि—

विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत्प्रयत्नतः ।

विचारयति येनासौ प्राङ्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ इति ।

गौतमेन तु °बृहस्पतिवचोमार्थः प्राङ्विवाकशब्दस्य दर्शितः ।
विवादे वादिप्रतिवादिनौ पृच्छतीति प्राट् ताभ्यामुक्तं सभ्यैः सह विवि-
च्य वक्तीति विवाक इति बृहस्पतिना, व्यासेन विचारयतीत्यभिधानाद्विचिनक्ति
इति विवाकशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता । विवक्तीति विवाक इति गौतमेन ।
नारदहारीतौ—

यथा शल्यं भिषक्कायादुद्धरेद्यन्त्रयुक्तितः ।

प्राङ्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्यवहारतः ॥ इति । (ना.स्मृ. अ. ३३७ो १६)

शल्यं च धर्मस्याधर्ममिश्रणम् ।

यथा च मनु—

विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।

शल्यं चास्य निहन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ इति । (८।१२)

अयं च राज्ञा स्वयं व्यवहारदर्शने क्रियमाणेऽस्य सहायः "सप्राङ्-
विवाक" इति स्मरणात् । यदा तु राजा कार्यान्तरव्यपगतया स्वास्थ्या-
भावेन वा स्वयं व्यवहारदर्शनासमर्थस्तदा तत्प्रतिनिधिः ।

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मिणं कार्यदर्शने ॥

सौऽस्य कार्यणि सम्पश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।

सभामेव प्रविद्यान्यामासीन स्थित एव सः ॥

(अ०८।३७ो०९।१०)

इति मनुवचनात् । सभ्यग्रहणादमात्यादिनिवृत्तिः । त्रिग्रहणात्सह-
एयान्तरनिवृत्तिः सभ्यानामिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । तत्त्वदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्-
युक्तमित्युपलक्षणत्वमेव न्याय्यम् ।

अपश्यता ह्यर्थवशाद्यवहारान्नुपेण तु ।

सभ्यैः सह निषोकब्धो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ (अ०२३७ो०३)

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

यदा न कुप्यान्नृपतिं स्वयं कार्यधिनिर्णयम् ।
तदा तत्र नियुञ्जीत ब्राह्मणं शास्त्रपारगम् ॥
दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम् ।
परत्र भीरुधर्मिष्ठमुशुकं क्रोधयर्जितम् ॥

इति कार्यायनस्मरणाच्च । शास्त्रपारगं=बहुशास्त्राभियोगशालिनम् ।

यथा च कार्यायन एव—

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्यात्कार्यनिर्णयम् ।
तस्माद्ब्रह्मागमः कार्यो विवादेष्टमो नृपैः ॥ इति ।

एवविधब्राह्मणालामे क्षत्रियं वैश्यं वा प्रतिनिदधीत् न शूद्रम् ।

तथा च एव—

यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥

गनु—

जातिमात्रोपजांवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणश्रुतः ।
धर्मप्रयक्ता नृपतेर्नतु शूद्रः कथञ्चन ॥

यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ (८।२०।२१)

व्यास—

द्विजातिविहाय यः पश्येत्कार्याणि वृषलैः सह ।

तस्य प्रक्षुब्धते राष्ट्रं बलकोशश्च नश्यति ॥

इदं वचनं स्मृतिवन्दिकायाममात्यादिस्थानेऽपि शूद्रं वर्जयेत् किमुत
धर्मनिर्णय इत्येषम्परमुक्तम् । दोषातिशयकीर्तनात् । कल्पतर्वादिषु तु प्रक-
रणाद्यवहारदर्शन एव शूद्रवर्जकत्वेन लिखितम् । अयं च प्रतिषेधोऽह-
ष्टयि एव । राष्ट्रक्षोमादेरहृष्टद्वारकफलस्यैव सङ्कीर्तनात् । ऋषेःवरेण तु
शूद्रस्य धर्मज्ञानेऽपि वेदाधिरोधप्रतिसन्धानविरहात्तत्प्रतिसन्धानस्य
च सम्यग्निर्णयोपायत्वात् त्याग इति युक्तिरप्युक्ता । सा वणिगा-
दिष्वप्यतिप्रसक्तस्य-वाच्यमात्रम् । एते च सर्वे व्यवहारासम्बद्धा वि-
धिप्रतिषेधा अभिव्यक्तक्षत्रियाधिकारिकास्तत्स्थानापन्नान्याधिकारि-
काश्च । प्राङ्ग्विवाकादयस्त्वर्थार्थितया श्रुतिवक् स्थानीयाः । “स प्राङ्-
ग्विवाक” इत्यादिना तेषां गुणभावावगमाभियोगोक्तेश्च ।

राजाभियेकसयुक्तो ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

धर्मासनगतः पश्येद्यवहाराननुत्क्षणः ॥

इति प्रजापतिवचनात् । अथ राजशब्देऽवेष्टयधिकरणन्यायेन (अ०२ ।

पा०३ अधि०२) क्षत्रियजातिवचनः । रामिपेकसयुक्त इति वचनात् । स्मृत्यन्तरेऽप्यभिपिक्तक्षत्रिय प्रक्रम्य तदभिधानाद्यानाभिपिक्तक्षत्रियस्य नाधिकारः । अतश्च तत्प्रयुक्तशुभाशुभफलयोस्तद्गामितैव । प्राद्विवाकादीनां तु प्राक् प्रदर्शितेभ्यः "अन्यायेनापि त यान्तम्" इत्यादियाक्येभ्यो राज्ञोऽनिवारणे पर हृष्टाहृष्टदोषमागिता । अनियुक्तानां तु न तत्रापित्यादि मिताक्षरादौ व्यक्तम् । ग्राहणो घेत्यनुकल्पत्वामि प्रायको घाशब्दो न तुल्यकक्षाधिकारपरः । अनुत्पन्न = अनुद्धत । समापतिश्च नृपतिरेव । "दुर्गमध्ये गृहं कुर्व्यात्" इत्यादिना बृहस्पत्यादिभिः समानिर्माणतद्रक्षणवेस्तत्र सम्भ्योपवेशनादेश्च त प्रत्येव विधानात् ।

अदण्डयान् दण्डयन् राजा दण्डयांश्चेवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदामोति नरक चैव गच्छति ॥ (मनु०८।१२८)
अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा इयसुरो मानुलोऽपि वा ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति घर्माद्विचलित स्वकात् ॥-

(या०१।३५८)

इत्यादिभिर्नित्यकामाधिकारयोस्तस्यैव ग्रहणात् । प्रजापालनाधिकाराद्य ।

अथ सभ्याः ।

तत्र योगीश्वर —

श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा समासद् कार्य्या रिपौ मित्रे च ये समा ॥ इति । (२।२)

श्रुतेर्न=मीमासाव्याकरणादिश्रवणेन अध्ययनेन च वेदाध्ययनेन सम्पन्ना । धर्मज्ञाः सत्यवादिनः = सत्यघदनशीला । रिपौ मित्रे च ये समा = द्वेषरागशुभ्या । एवम्बिधाः धर्मशास्त्रज्ञा समासद् = सभायां सद्भि यथा सीदन्ति उपशिक्षन्ति तथा दानमानसत्कारै राज्ञा कर्त्तव्या । सभ्यत्वेन धरीतव्या इत्यर्थ । अतस्तेषामुपादेयत्वात् "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" "यूप छिनासि" "पुरोहितस्त प्रकुर्वीत" इत्यादिघट्टसत्यपि कर्मस्येऽनुद्देश्यत्वात् तद्रतैक्यवद्बहुत्व विवक्षितम् । तच्च यद्यपि कपिञ्जलनयेन [अ०११ पा०१ अधि०८] श्रित्वमात्रेणापि चरितार्थं तथापि स्मृत्यन्तरोक्तयद्बुधधिकल्पपरम् ।

तथाच बृहस्पतिः—

लोकपेदाङ्गधर्मज्ञा सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदशी समा ॥ इति ।

मनुना तु त्रय एवोक्ताः—

यस्मिन् देशे निपीदन्ति विप्रा वेदाविदस्त्रयः । इति । (८।११)

अत्र त्रिभ्योऽन्यूनाः ससभ्योऽधिकाश्च न कार्य्या इत्यत्र तात्पर्यम् । सहस्राधैपभ्ये तु 'भूयोऽल्पविरोधे भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वम्' इति न्यायेन विप्रतिपत्तावधिकसहस्राधचनमादरणीय गुणसाम्ये । तद्वैपभ्ये तु 'शतमप्यन्धानां पन्धानं न पश्यति' इति न्यायेन गुणवृत्त-रवचनमेवेति प्रदर्शनार्थम् ।

यत्तु—

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्यत्रैविद्यमेव वा ।

सा व्रते यं स धर्मः स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः ॥ (१।९)

इति योगीश्वरेण विषमसङ्ख्यत्यमपि बहुत्वमपि चानाहतम् । तत्तु पूर्वोक्तानां धमकारकज्ञापकहेतूनां सन्देशनिर्णयावैपयं, प्रक्रमात् । व्यवहारविषये तु व्ययराणां विषमसङ्ख्यानामेव सभ्यत्वं विशेषविधाना-दित्यवसेयम् । एते च ब्राह्मणा एव । मनुब्रह्मसृष्टिभ्यां विप्रपदोपादानात् ।

स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राक्षीमौलैर्द्विजोत्तमैः ॥

धर्मशास्त्रार्थकुशलैरथंशास्त्रविशारदैः ॥

इति द्विजोत्तमपदस्य च कात्यायनेनोपादानात् ।

नारदः—

राजा तु धार्मिकान् सभ्याभियुञ्ज्यात्सुपरीक्षितान् ।

व्यवाहारधुरां षोडशं ये शक्ताः पुङ्गवा इव ॥ ।

धर्मशास्त्रेषु कुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । ।

समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः समासदः ॥ इति ॥

(अ० १ श्लो० ४४।४५)

पुङ्गवा इवेति स्थितिचन्द्रिकायां पाठः । मदनरत्ने तु सद्रवा इति पठित्या सद्रगवा उत्तमवृषमा इति व्याख्यातम् । कल्पतरुवपि सद्रगवा इत्येव पाठः । "सब्राह्मणपुरोहितः" "ससभ्य" इति पूर्वोदाहृतकात्यायनवचने ब्राह्मणानां सभ्यानां च भेददर्शनाभियुक्तानियुक्तविशेषेण गोषलीवर्धन्ना-येन सभ्यानां ब्राह्मणानां च राजसहायत्वं व्यवहारदर्शनेऽवगन्तव्यम् ।

साहस्यस्यस्यापि—

व्यवहारान्नुपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

श्रुताध्ययनसम्पन्ना—

इत्यादि घटतो भेद एवाभिप्रेतः । न च श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्या-दि पूर्वोक्तविहितब्राह्मणानुवादेन, विशेषणविधानमात्रमिति युक्तम् ।

सुतीयाप्रथमान्तनिर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यभावासम्भवात् । तात्पर्यग-
त्या विशेषणविधिर्न शब्दरीत्येति चेत्, न । विद्वद्भिरित्यनेन श्रुतेत्यादेः
पुनरुक्तत्वप्रसङ्गात् कात्यायनतवादलाभाच्च । मेदकं तु नियुक्तानां राज्ञोऽ-
न्यथाकरणे निवारणमावश्यकम् । “अन्यायेनापि तं यान्तम्” इति पू-
र्वोदाहृतकारत्यायनवचनेनानिवारणे दोषप्रतिपादनात् । अनियुक्तानां त्व-
घचनान्यथाघचनयोरेव दोषो न तु राजानिधारणे ।

अनियुक्तो नियुक्तो वा धर्मशो घक्तुमर्हति ।

द्विधा वाचं स घदति यः शास्त्रमुपजीघति ॥

इति वशिष्ठोक्तेः ।

(सभा वा न प्रवेष्टव्या घक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

अद्युवन्विद्युवन् वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ (८।१३)

इति मनुक्तेश्च । नियुक्तेषु ‘सभा वा न प्रवेष्टव्या’ इत्यसङ्गतेः । नियोग-
स्वीकारे सभाप्रवेशस्यावश्यकत्वादानियुक्तविषयमेवैतन्मनुवचनम् । यत्तु
नारदेनोक्तम्—

नानियुक्तेन घक्तव्यं व्यवहारेषु किञ्चन ।

नियुक्तेन तु वक्तव्यमपक्षयतितं वचः ॥ इति । (अ०२२श्लो०१)

तद्यनङ्गीकृतसभाप्रवेशो यदृच्छया कार्यान्तरवशाद्वा य आगतस्तादृशा-
नियुक्तविषयं बोध्यम् । अन्यथा मन्वादिघचनाविरोधात् । शान्तिकपौष्टि-
काद्यर्थमिव व्यवहारदर्शनार्थं पुरोहितोऽपि राज्याधिकर्तव्य इत्याह व्यासः—

राजा पुरोहितं कुर्याद्दुर्दोर्णं ग्राह्येण हितम् ।

श्रुताभ्ययनसम्पन्नमलुब्धं सत्यवादिनम् ॥ इति ।

उदीर्षम्=उद्युक्तम् । हितमित्यनेन सभ्यापेक्षयाप्यस्योच्छृङ्खलप्रवृत्तिकरा-
जानिवारणेऽधिको दोषस्तेन प्रसह्यापि तन्निवारणमनेनावश्यं कार्य-
मिति सूचितम् । अत एव वशिष्ठेन राजापेक्षयापि दण्डव्यत्यये तस्य
प्रार्थश्चित्तमविक्रममिहितम्—

दण्ड्यात्सर्गे राजैकराश्रमुपवसेत् त्रिराश्रं पुरोहितः कृच्छ्रमदण्ड्य-
दण्डने पुरोहितस्त्रिराश्रं राजा । इति ।

पुरोहितमिति चैकत्वं विवक्षितम् । ‘यूपं छिनत्ति’ ‘भार्यामुब्रूहेव’
इत्यादिषुपादेयगतत्वात् ।

अथ सभ्यानां यलावलम् ।

याज्ञवल्क्य—

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

पूर्व्यं पूर्वं गुरु श्रेयं व्यवहारविधां नृणाम् ॥ इति । (२।३०) ।

नृपेण=राज्ञा । अधिकृताः=व्यवहारदर्शने नियुक्ताः । पूजा=समूहाः भिन्न-
जातीनां भिन्नवृत्तीनामेकस्थानवासिनां ग्रामनगरादिस्थानाम् । श्रेणयो=
नानाजातीनामेकजातीयकर्मोपजीविनां-सङ्घाताः । हेडाबुकनाम्बुलि-
ककुविन्दचमंकारादीनाम् । कुलानि=शातिसम्यन्धिवन्धूनां संभुजायः ।
एतेषां यत् पूर्वं पूर्वं पाठक्रमेण प्रथमावगतं तत्तत् पुरं बलयत् ज्ञेयम् ।
नृणाम्=व्यवहारिणाम् । व्यवहारविधौ=व्यवहारनिर्णये कार्ये । उत्तरोत्तरनि-
र्णीतो व्यवहारः कुदृष्टव्युच्चारिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्यापरितोषे नृपाधिकृत-
पर्यन्तं परावर्त्तते । न तु पूर्वकृत उत्तरोत्तरानकटे इत्यर्थः । नारदेन पुन-
नृपाधिकृतनिर्णीतो नृपसविधे परावर्त्तत इत्युक्तम् ।

कुलानि धेणयधैय गणध्याधिकृता नृपः ।

प्रतिष्ठा व्यवहाराणां पूर्वेषामुत्तरोत्तरम् ॥ इति । (अ० १ श्लो० ७)

अत्र नृपग्रहणं प्राड्विधाकोपलक्षणम् । नृपाधिकृतापेक्षया तस्याधि-
कत्वात् । तथाच नृपाधिकृतकृतः प्राड्विधाकसविधे, तद्वत्तच्च नृपस-
विधे परावर्त्तत इत्यर्थः । तत्र नृपगमने सोत्तरसम्येन राज्ञा पूर्वंः सह-
सपणव्यवहारे निर्णयमाने यदि कुदृष्टवादी पराजितस्तदा द्विगुणमसौ
दृष्टव्यः । यदि जयति तदा पूर्वसभ्या दण्ड्या यथाशास्त्रम् । तच्च वक्ष्यते ।

ननु पूजादीनां व्यवहारद्रष्टृत्वमेवासम्मधि । कुतस्त्यं बलावलम् ।
तथा हि राजनियोगेन वा व्यवहारद्रष्टृत्वं तेषां स्वातन्त्र्येण वा । ना-
द्यः । सहायत्वेन प्रतिनिधित्वेन च प्राड्विधाकस्य, पुरोहितामात्यसभ्या-
नां च सहायत्वेनैव नियोगविधानात् । न द्वितीयः । प्रजापालनाधि-
कृतानामेव व्यवहारदर्शनाधिकारबोधनादन्येषां स्वातन्त्र्यासम्मधात् ।

अथ पूर्वोपन्यस्तैः "यजिक्शिदिपप्रभृतिषु" इत्यादिभिर्मन्त्रिपृष्टव-
त्यादिवचनैः पूर्वोपपादितरीत्या सहायत्वेन नियोगावगमात् यणिगा-
दिव्यवहारद्रष्टृत्वं पूजादीनां राजनियोगेनैवेति मतम्, तत्र । तथा सति
राजप्राड्विधाकभिन्नानां तत्रैरपेक्षेण द्रष्टृत्वाभावात्सर्वव्यवहारद्रष्टृत्वे
'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति म्यायेन तयोरेवेति कुलादिदृष्टो
व्यवहारः परावर्त्तत इत्यनुपपन्नम् । ब्रह्मद्रष्टृत्वामावात् । "शुद्धं यत्नेन वर्ज-
येत्" इति निषेधात् पूजादीनां च प्रायः शुद्धतद्वचनप्रतिलोमरूप
त्वेन (१) प्रतिनिधितयापि केषलानां तद्द्रष्टृत्वामायादिति ।

अत्रोच्यते । मास्तु तेषां व्यवहारदर्शने केवल्यम् । तथापि यणिगादि-
व्यवहारे तेषामभियोगाद्वाजादीनामपि तत्र शास्त्रापेक्षेन निर्णयकत्वात्

३० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

तत्कृतप्राधान्यमादाय तत्कृतव्यवहारप्रदेशसम्भवात् कुडष्टबुद्ध्या परामृत्य पुनर्व्यवहारप्रवर्तनाय बलाबलं तेषामनेन वचनेनोच्यते । अन्यथास्य वचनस्य निर्विषयतापद्येत । वस्तुतस्तु । “शूद्र यत्नेन वर्जयेत्” इत्यनेन प्रतिपिद्धप्रतिनिधिभावानामपि पूगादीनां पूगादिव्यवहारे प्रतिप्रसवः प्रतिनिधिभावस्य व्यासादिवचनैरभियोगाविशेषात् क्रियत इति प्राड्विवाकवत् कैवल्यमपि वक्ष्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । बृहस्पतिस्त्वमुमेवार्थं स्फुटयति ।

तथा चाह—

राज्ञो ये विदिताः सम्यक् कुलध्रेणिगणादयः ।
साहसन्यायवज्यानि कुर्युः कार्योणि ते नृणाम् ॥
कुलध्रेणिगणाध्यक्षाः प्रोक्तनिर्णयकारिणः ।
येषामग्रे निश्चितस्य प्रतिष्ठा तूत्तरोत्तरा ॥
विचार्य ध्रेणिभिः कार्यं कुलैर्यत्र विचारितम् ।
गणैश्च ध्रेण्यविख्यातं गणाह्रात नियुक्तकैः ॥
कुलादिभ्योऽधिकाः सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकः कृतः ।
सर्वेषामधिको राजा धर्मे यत्नेन निश्चितम् ॥
उत्तमाधमभ्यानां विवादानां विचारणात् ।
उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः ॥ इति ।

कुलादिपदार्था व्याख्याताः । गणशब्दः पूगपर्याय । आदिपदेन सभ्यादिग्रहणम् । नियुक्ता—सभ्याः । साहसाख्यं व्यवहारपदम् । बुद्धिश्चाग्रेयम्—कुलादीनां शात्यादिरूपाणां दाक्षिण्यादिनान्यथा दर्शनमपि सम्भाव्यत इति कुडष्टत्वोद्गायकवचनेन राजादीनामसम्भवः । ध्रेणीनामुदासीनतया ततो बलवत्ता । पूगानां त्वेकस्थानवासमाप्रसभ्यन्धेऽपि भिन्नजातितया भिन्नवृत्तितया च ततोऽपि मिथोऽनपेक्षत्यादौदास्याद्बलवत्त्वम् । नृपाधिकृतानां तु ततोऽपि निःसम्बन्धतया राज्ञा परीक्ष्याधिकृतानां राजमयादपि पक्षपातदाक्षिण्याद्यसम्भव इति पूगेभ्यो बलवत्तरत्वम्, प्राड्विवाकस्य पुरोहितामात्यानां च सुतरां प्रायुक्त हेतुद्वयादाधिक्यम् । नृपस्य साक्षादेव प्रजापालनाधिकाराद्विपक्षया धर्मीभूतदोषाधिक्यात् “अग्न्याय कुर्यते यदि पतिः कस्तं निरोद्धुं क्षम” इति न्यायेन प्रजाप्रक्षोभादिदृष्टस्पृष्टोपमयाद्वयमपक्षपातित्वा सम्भवतीति सर्वतो बलवत्तरत्वम् । बुद्धितारतम्यमपि बृहस्पतिवचने स्पष्टमिति ।

अथ केपाञ्चित् सभ्यभिन्नानामपि सभावस्थानं निरूप्यते ।

धारयामन —

कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरमत्सरैः ।

वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥

अधिष्ठितं सद इति प्रकृमात् । कुलभूतैः वृद्धैरित्यर्थः । तेषामुपयोगश्चोक्तस्तेनैव ।

श्रोतारो घणिकस्तत्र कर्त्तव्याः कार्यदर्शिनः । इति ।

गणकलेखकसाध्यपालाण्यराजपुरुषाणामपि सभावस्थानमाह
कार्यकथनमुखेन बृहस्पति —

नृपोऽधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणकलेखको ।

हेमाग्न्यम्बुस्वपुरुषाः साधनाङ्गानि च दश ॥

एतद्दशाङ्गं करणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः ।

न्यायान् पश्येत्कृतमतिः सा समाऽध्वरसम्मिता ॥

घकाप्यशो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः ॥

स्मृतिर्विनिर्णयं द्यूते जयदानं दमं तथा ।

शपथार्थं हिरण्याग्नी भम्बु तृपितक्षुब्धयोः ॥

गणको गणयेदर्थं लिखेन्न्यायं च लेखकः ।

प्रत्यर्थिसभ्यानयनं साक्षिणां च स्वपुरुषः ॥

कुर्यादलप्रकौ रक्षेदर्थिप्रत्यर्थिनौ सदा ।

एषां मूर्धा नृपोऽङ्गानां मुखं चाधिकृतः स्मृतः ॥

याद्द सभ्याः स्मृतिर्हस्ती जङ्घे गणकलेखकौ ।

हेमाग्न्यम्बु दशौ हृच्च पादौ स्वपुरुषस्तथा ॥ इति ।

अत्राधिकृताध्यक्षशब्दाभ्यां प्राड्विवाको गृह्यते । एतत् करणं=स-
भारूप शरीरं दशाङ्गमित्यर्थः । यस्यां=सभायां शरीरतुल्यायां पार्थिव-
क्षेत्रज्ञ इव अध्यास्य=अधिष्ठानं कृत्वा । अनेन क्षेत्रज्ञं शरीरमिव साङ्गां स-
भां राजाधिष्ठायान्तर्गम्यमिवत् सर्वचरितानि पश्यंस्तद्वनुरूपस्य फल-
स्य भोक्ता दाता च भवतीति सूचितम् ।

स्वपुरुषपलक्षणं बृहस्पतिरेवाह—

आकारणे रक्षणे च साक्ष्यार्थिप्रतिवादिनाम् ।

सभ्याधीनं सत्यवादी कर्त्तव्यस्तु स्वपुरुषः ॥

अयं च साध्यपालनामा शूद्र एव ।

तथा च ध्यासः—

साध्यपालस्तु कर्त्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः ।

क्रमायातो हृद् शूद्र-सभ्यानां च मते स्थितः ॥ इति ।

गणकलेखकौ चन्द्रगुणयुतां कर्त्तव्यमित्याह—

पृथक्पतिरेव,

शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुचौ ।

० नानालिपिज्ञौ कर्त्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ ॥

व्यासोऽपि—

त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञ स्फुटप्रत्ययकारकम् ।

श्रुताध्ययनसम्पन्नं गणक कारयेन्नृप ॥

स्फुटलेख नियुञ्जीत शब्दलाक्षणिकं शुचिम् ।

स्फुटक्षर जितकोधमलुब्ध सत्यघादिनम् ॥

त्रिस्कन्ध=होरागणितसंहिताख्यत्रिभेदयुक्तं यत् ज्योतिषशास्त्र तद्वेदिनम् । श्रुताध्ययनसम्पन्नमित्युक्तेर्गणको द्विजातिस्तत्साहचर्याल्लेखकोऽपि । नृप शास्तेति यदुक्तं तदर्थदण्डवधदण्डयो राजकर्तृत्वानियमार्थम् । वाग्दण्डधिग्दण्डो तु प्राङ्गविवेकेनापि कार्यो । दण्डप्रातघने घध्यवधे च राज्ञ एवाधिकारात् । वाग्दण्डधिग्दण्डयोस्तु दमनमात्रार्थत्वादनियमः । तथा च—

वादनियेयदृद्राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुत ।

इत्यभिधायोक्त तेनैव,

धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो विप्रायसौ तु तौ स्मृतौ ।

अर्थदण्डवधायुक्तौ राजायत्तायुभावपि ॥ इति ।

प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितसभास्यैस्तु सभ्यैर्निर्णयमात्रं कृत्वोपरमितव्यम् । पूर्ववचनात् क्वचिदपि दण्डे तेषामनधिकारात् । सर्वरञ्जक समास्तारोऽपि व्यासेनोक्त —

अधिप्रत्यर्थिनौ सभ्यांल्लेखकप्रेक्षकाश्च यः ।

धर्मवाक्यै रञ्जयति स सभास्तारतामियात् ॥

“अयं च चातुर्वर्ण्ये यः कश्चित् । विशेषानभिधानात् । स्मृतिचन्द्रिकाकार मते तु “शूद्रं यत्नेन व्रजेयत्” इति यत्नग्रहणाद्दोषातिशयकीर्त्तनाच्च भैवर्णिक एव ।

अथादेयानादेयाख्यव्यवहारविधेकः ।

माहवल्क्य —

मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनियालभीतादियोजितः ।

असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ (२।३२)

मत्तो=मदनीयद्रव्येण । उन्मादेन घातपित्तश्लेष्मसन्निपातग्रहसम्भवे-
नोपसृष्ट उन्मत । मत्त =व्याधिविकलः । व्यसनमित्यवियोगानिष्टसम्भ-

अज्ञानितं दुःखं तद्वान् व्यसर्गः । यालोऽप्राप्तव्यवहारः । मीतो=भयाकुलः ।
आदिप्रहणं चित्तविक्षेपकारणानामन्येषामप्युपसङ्ग्रहार्थम् । एतैः यो-
जित=कृतो निर्णीत इति यावत् । एतैः सह योजित इति वा । एते यत्रा-
र्थिप्रत्यर्थिभावमापन्ना इत्यर्थः । तथा असम्बद्धकृतोऽपि=अर्थिप्रत्यर्थिस-
म्बन्धरहितैस्तदीयचेष्टितानभिज्ञैः कृतो निर्णीतस्तैः सह कृतो वा । व्यव-
हारो न सिद्ध्यति=कृतोऽपि निवर्त्तते । प्रवृत्तश्च तादृशैः सह निर्णयत्वेन
नोपादेय इत्यर्थः । न चासम्बद्धत्वमुदासीनत्वं सभ्यानां गुण एव । अनु-
दासीनेषुपाधिसम्भवात् । अत एव "रिपौ मित्रे च ये समा" इत्युक्त-
मिति यावद्यम् । असम्बद्धपदस्य देशादिसम्बन्धराहित्यपरत्वात् । व्य-
वहारनिर्णयस्य च देशाचाराद्यनुरोधत्वात् । तथा च तदनभिज्ञानि-
र्णीतस्तदनभिज्ञार्थिप्रत्यर्थिको वेत्यर्थः पर्यवस्यति । द्वितीयव्याख्याने तु
सम्बन्धामावनिश्चये संशयाभावेन तादृशव्यवहारस्यानुपादेयत्वा-
चित्यात् ।

पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः ।

अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृतः ॥

इत्यस्याप्ययमर्थः । पुरराष्ट्रविरुद्धो=यत्र नगरे राष्ट्रे च या व्यवहृया
पुरातनी तद्विरोधापादको व्यवहारो नादेयः । पौरजानपदक्षोभापाद-
कत्वात् । केनचिन्निमित्तेन प्राचीनोऽपि यो राज्ञा स्वराष्ट्रे प्रतिपिद्धः सो-
ऽपि राजाज्ञामङ्गप्रसङ्गाप्राप्तीकर्तव्य इति ।

यत्तु स्मरन्ति—

गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः ।

विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ इति ।

तत्तु गुरुशिष्यादीनामन्योन्यमात्यन्तिकव्यवहारानुपादानपरं न भ-
वति । तेषामपि धनिकाधमर्णत्वादिना व्यवहारनिवृत्तेरप्रत्यूहत्वात् ।
नच गुरुशिष्यत्वपितृपुत्रत्वादिप्रयुक्तव्यवहारानादेयतापरमिदमिति वा-
च्यम् । तादृशस्याप्यनादेयत्वे निर्णयाभावप्रसङ्गेन युक्तिविरोधात् ।
नचाप्रसक्त्यानुवादमात्रमनादेयत्वाभिधानमिति युक्तम् । प्रसक्तेः स-
त्त्वात् । तथा हि—

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता सहोदरः ।

प्रातापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्रातः स्याच्चौरकिद्रिपम् ॥

शिष्याशिष्टिरवधेनाशक्तौ वेणुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन प्रन-
राशा शास्यः ।

इत्यादिभिर्मनुगौतमादिवचनैः शिष्यस्य शासनप्रकारविशेषनियमा-
त्तदतिक्रमेण गुरुर्यदि महता दण्डेनोत्तमाङ्गे शिष्यं कोपावेशधशात्ता-
डयति तदा स्मृत्याचारव्यपेतमार्गेण गुरुणा धर्मितः शिष्यो धैर्यात्त्याद्-
धर्माधिकरण प्रविशति चेत्तद्दण्डपारुष्यरूपं व्यवहारपदं न भवतीति
वक्तुमनर्हम् । तथा दायभागप्रकरणे वक्ष्यमाणात् “भूर्यां पितामहो-
पात्ता” इत्यादिदृष्टानात् पितामहोपाजितभूम्यादौ पितापुत्रयोः स्वा-
म्यसाम्ये यदि पितामहो विपमधिभागादि चिकीर्षति तदा पितापुत्रगो-
दायभागाख्यविवादपदमादाय व्यवहारः प्रसज्यमानो नापहोतुं शक्यः ।

तथा—

दुर्मिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके । (याज्ञ०२।१४७)

गृहीतं स्त्रीधन भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥

इति वचनात् दुर्मिक्षादिनिमित्त विनैव यदि स्त्रीधनं भर्ता गृही-
त्वा व्ययीकरोति तथा च याच्यमानो विद्यमानधनोऽपि शास्त्रान्न
प्रत्यर्पयति तदर्णादानपदमादाय जायापत्योरपि व्यवहारप्रवृत्तिः केन
निरोद्धुं शक्या । एव स्त्रीपुंभर्माख्यविवादपदोपादानेन तु तयोरेव व्य-
वहार आवश्यकः । तस्यानन्यविषयत्वात् । अष्टादशव्यवहारपदान्तर्गणना
मन्वादिस्मृतिपु-मत्तप्रलपितमेव स्यात् । स्वामिभृत्ययोस्तु व्यवहारो वेत
नादाननिरूपणे वक्ष्यते । गर्भदासादीनधिकृत्य च—

अश्वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राणसशयात् ।

दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभाग लभेत च ॥ (व्य०प०५।३०)

इति नारदोक्तेस्तादृशानां तेषां दास्यादमोचने पुत्रभागादाने च स्वा-
मिना सह विवादो दुर्वारः । तस्मादिदं वचनं गुर्वादिभिः सह शिष्यादीनां
व्यवहारकरणे लोकद्वये न श्रेय इह निन्दावहत्वादमुत्र नरकजनकत्वा-
दित्येतत्परमेव । राजादिभिस्तु नायमुचितो व्यवहारो लोकद्वयहानि-
करत्वादिति निवार्यमाणा अपि शिष्यादयो न परितुष्यन्ति चेत्तदा
तेषां यथाशास्त्रं निर्णयकरणमदोष एव । गुर्वादिभिः सह व्यवहारः शि-
ष्यादीनामनादेयो राक्षेत्यभिधानात् पुत्राद्यनिवारणे पर दृष्टादृष्टदोष
इति ध्येयम् ।

गुरुशिष्यौ पितापुत्रौ दम्पती स्वामिभृत्यकौ ।

एतेषां समवेतानां व्यवहारो न विद्यते ॥

इति मदनरत्नधृतवृहस्पतिवचनमध्येतदभिप्रायकमेव । मदनरत्नकल्पतरु

रत्नाकरेषु तु राजा यथाकर्थाञ्चिदर्थमाकलय्य विवादोपशमं कुर्यात्, नतु प्रतिज्ञोत्तरलेखनपूर्वकं विचारं कुर्यादिति व्याख्यातम् । तदसत् । कथञ्चिदर्थानाकलने चतुष्पाद्यवहाराप्रवर्त्तनस्यावश्यकत्वात् । पूर्वप्रदर्शिततात्पर्यवर्णनमन्तरा गत्यभावात् । यच्च—

एकस्य बहुभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ।

अनादेयो मवेद्वादो धर्मविद्भिस्सदाहृतः ॥

इति नारदवचनम् । तस्यापि भिन्नार्थैरनेकैरेकस्य युगपद्यवहारो नादेय इत्यर्थः ।

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः । (याज्ञ०२।१८७)

एकं प्रतां घहूनां च—

इत्यादिस्मरणान्नगणद्रव्यहारिण एकस्य बहुभिस्ताडितस्य वा गणेन ताडयितृभिश्च सहैकार्यं युगपदपि व्यवहारस्य युक्तत्वात् । भिन्नार्थरपि क्रमेणापि व्यवहारादर्शनेन तत्तदर्थानिर्णयप्रसङ्गात् । प्रतिज्ञादोषा अपि वक्ष्यमाणास्ताड्यव्यवहारानादेयत्व एव पर्थवस्यन्ति ।

अथ सदृष्टकसभापतेः कार्यं निरूप्यते ।

तत्रावेदयितुं प्रश्नप्रकारमाह—

कात्यायनः,

काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।

किं कार्यं का च ते पीडा मामैषोर्द्भूहि मानव ! ॥

केन कस्मिन् कदा कस्मात् पृच्छेदेधं सभागतम् । इति ।

एवं पृष्टः कार्यं यथाऽऽवेदयेत्तं प्रकारमाह—

याज्ञवल्क्यः,

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्वाञ्छे व्यवहारपदं हि तत् ॥ इति । (३।५)

चेत् इत्यनेन यदि केनचिन्निमित्तेन स नावेदयेत्तर्हि न घलाद्वादये-

दित्युक्तम् ।

तथा च मनु—

भोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजा वाप्यस्य पुरुषः । इति । (८।४३)

पितामहोऽपि—

नतु पश्येत् समुत्प्रेक्ष्य स्वयं वा पुरुषेण वा । इति ।

नारदोऽपि—

नतु राजा यशित्वेन धनलोभेन वा पुनः ।

उत्पादयेत्तु कार्यार्थानि नराणामविघादिनाम् ॥ इति ।

तथोत्पन्नमपि कार्यं कार्थिणा तत्सम्बन्धिना घाऽनिवेदितं कथञ्चिद्वचगम्यापि न राजादिभिर्वलाद्वादनीयमित्यप्याह—

मनु,

नच प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन । इति । (८।४३)

अन्येन=असम्यङ्गेन । ग्रसन=रागलोभादिना । अर्थम्=कार्यम् ।
ग्रसेत्=स्वयंश कुर्यात् ।

अत एव पितामह —

न रागेण न लोभेन न क्रोधेन ग्रसेन्नृप ।

परैरप्रापितानर्थान्नचापि स्वमनीषया ॥ इति ।

परै=कार्यितत्सयद्धैः । कार्यिसम्यङ्गाः पुत्रभ्रात्रादयः ।

यो न भ्राता नच पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।

परार्थवादी दण्ड्य स्याद्द्व्यवहारेषु विद्युवन् ॥ (अ०२४श्लो०२३)

इति नारदवचनात् ।

अर्थिना सनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यस्यार्थे विद्यते तयोर्जयपराजयौ ॥

इति कात्यायनवचनाच्च । पितामहाऽमुमर्थं स्पष्टमाह—

पिता माता सुहृद्वापि बन्धु सम्बन्धिनेऽपि वा ।

यदि कुर्युर्नृपस्थानं वाद् तत्र प्रवर्त्तयेत् ॥

य काश्चित्कारयेत्किञ्चिन्नियोगात् येन केनचित् ।

तस्तेनैव कृतं श्रेयमनिघर्त्स्य हि तत् स्मृतम् ॥ इति ।

अनिवेदितानां दानापवादमाह—

स एव,

छलानि चापराधाश्च पदानि नृपतेस्तथा ।

स्वयमेतानि गृह्णीयान् नृपस्त्वावेदकैर्विना ॥ इति ।

छलान्याह स एव—

पथिमग्नोपलाक्षेपी प्राकारोपरिलङ्घक ।

निपानस्य धिनाशी च तथा चायतनस्य च ॥

परिष्ठापूरकश्चैव राजाच्छिद्रप्रकाशक ।

अन्तं पुरं वासगृहं माण्डागारं महानसम् ॥

प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनं च निरीक्षते ।

धिण्मूत्रदलेष्मवातानां क्षेप्ता कामान् नृपाग्रतः ॥

पर्यङ्कासनयन्धी चाप्यप्रस्थाननिरोधकः ।

राशोऽतिरिक्तयेव च विधूतं प्रविशेत्तु य ॥

यश्चापद्वारेण विशेषवेलायां तथैव च ।
 शय्यासने पादुके च शयनासनरोहणे ॥
 राजन्यासन्नशयने यस्तिष्ठति समापतः ।
 राक्षो विद्विष्टसेवी चाप्यदत्ते विहितासनः ॥
 वस्त्राभरणयोश्चैव सुवर्णपरिधायकः ।
 स्ययंग्राहेण ताम्बूल गृहीत्वा भक्षयेत्तु यः ॥
 अनियुक्त प्रभापी च नृपाक्रोशक एव च ।
 एकवासास्तथाभ्यक्तो मुक्तकेशोऽधगुण्डितः ॥
 विचित्रिताङ्गः स्रग्धी च परीधानविधूनकः ।
 शिरःप्रच्छादकश्चैव च्छिद्रान्वेषणतत्परः ॥
 आसङ्गी मुक्तकेशश्च घ्राणकर्णाक्षिदर्शकः ।
 दन्तोल्लेखनकश्चैव कर्णनासाधिशोधकः ।
 छलायेतानि पञ्चाशद्भवन्ति नृपसन्निधौ ॥ इति ।

राक्षः शय्यायां शयन तदीयासनोपवेशन तत्पादुकारोहणमिति
 श्रीणि छलानि । वस्त्राभरणयोश्चैवेत्यत्रापि स्वयंग्राहेण परिधायक इति
 योज्यम् । परिधायकपद समासान्तर्गतमपि बुद्ध्या निष्कर्षणीयम् । स्मृ-
 तिचन्द्रिकाकारस्तु वस्त्राभरणयोश्चैत्यत्रादत्तग्राहक इति शेषमाह । तद्वे-
 यम् । पूर्वव्याख्यानेनोपपत्तौ शेषाभ्याहारस्यायुक्तत्वात् । मुक्तकेश इति
 द्विःपाठो सयतकेशमुण्डितकेशयोः न्यमावेशार्थः । अपराधानाह-
 नारद ,

आह्वालङ्घनकर्त्तारः स्त्रीवधो वर्णसङ्घुरः ।
 परस्त्रीगमन चौट्यं गर्भश्चैव पतिं विना ॥
 वाक्पादुष्यमवाच्याय दण्डपारुष्यमेव च ।
 गर्भस्य पातन चैवेत्यपराधां दशैव तु ॥ इति ।

पदान्याह वितामह —

उत्कृत्ती शस्यघाती चाप्यग्निदश्च तथैव तु ।
 विश्वसक कुमार्याश्च निधानस्योपभोजकः ॥
 सेतुकण्टकभेत्ता च क्षेत्रसञ्चरकस्तथा ।
 आरामच्छेदकश्चैव गरदश्च तथैव च ॥
 राक्षो द्रोहप्रकर्त्ता च तन्मुद्राभेदकस्तथा ।
 तन्मन्त्रस्य प्रभेत्ता च वस्रस्य च विमोचकः ॥
 भोगदण्डौ च गृह्णाति दान विक्रयमेव च ।
 पटहाघोपणाच्छादीं द्रव्यमस्वामीकं च यत् ॥

राजावलीढ द्रव्यं च यच्चैवाङ्गविनाशनम् ।

द्वाविंशतिपदान्याहुर्नृपक्षेयानि पण्डिताः ॥ इति ।

एतानि छलान्यपराधपदानि च राजाऽनावेदितान्यपि स्वयं कथञ्चित् शार्त्था विचारयेत् । यदा तु स्वयं ज्ञातुमशक्तस्तदा स्तोमकसूचकद्वारा ज्ञात्वा विचारयेत् ।

स्तोमकसूचकस्वरूपमुक्तम्—

कात्यायनेन,

शास्त्रेण निन्दित त्वर्धमुख्यो राक्ष प्रचोदित ।

आवेदयति यत्पूर्वं स्तोमक स उदाहृतः ॥

नृपेण विनियुक्तो यः परदोषानवेक्षणे ।

नृपस्य सूचयेज्ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृतः ॥ इति ।

शास्त्रेण निन्दितं छलादिकम् । अर्थो मुख्यः प्रयोजनं यस्य धनलाभप्रयोजनक इति यावत् । राजनियोगानपेक्ष एव यः परापराधं राक्षो निवेदयति स स्तोमकः । यस्तु तन्नियोगेन निवेदयति स सूचक इत्यनयोर्भेदः । आवेदकेन चैवम्बिधेन नावेदन कर्त्तव्यमित्याहोशना—

सशस्त्रोऽनुत्तरीयश्च मुक्तकेश सहासनः ।

वाहनस्योऽथ वा स्रग्धी घट्णु दण्डमवाप्नुयात् ॥ इति ।

मुक्तकच्छ इति माधवीयशठः । विनीतवेषो घटेदिति तात्पर्यम् । तदाऽऽवेदकवचन लेखकः फलकादिषु राजाघातया लिखेदित्याह—
नारदः,

(१) रागादिना यदैकेन कोपितः करणे वदेत् ।

तदोमि(२)ति लिखेत्सर्वं लेखकः फलकादिषु ॥ इति । ८५०५०४०१८

करणे=धर्माधिकरणे । ओमित्यनेन यथावेदितं तथैव लिखेदित्युक्तम् ।

लिखेन्नानन्तरकृत्यमाह—

कात्यायनः,

पयस्पृष्टः स यत् घृयात् ससभ्यैर्ग्राहणैः सह ।

विचार्य कार्यं न्याय्य चेदाह्वानार्थमत परम् ॥

मुद्रां वा निक्षिपेत् तत्र पुत्र्यं वा समादिशेत् ॥ इति ।

न्याय्य=न्यायादानपेक्षम् । मया जग्मान्तरेऽस्मै दत्तमृणं तत्र प्रत्यर्पयति इत्यादिषु द्विचारायोग्यं यत्र भयतात्पर्यं । तत्र=तस्मिन्नावेदके=पुत्र्य । साभ्यपालनामानम् । आह्वानार्थम्=अभियुक्तस्येत्यर्थात् ।

(१) रागादीनामिन्द्रिशाद्यो मुद्रितनारदस्मृती ।

(२) तदार्थं तु इति पठ्यते ।

तथा च बृहस्पतिः—

यस्याभियोगं कुरुते तत्त्वेनाशङ्कयाऽथवा ।

तमेयाह्वानयेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा ॥

उत्तरदाने तस्यैवाधिकारादितिभावः ।

कार्यायनः—

आधिकारोऽभियुक्तस्य नेतरस्यास्यसङ्कतेः । इति ।

इतरस्य=अभियुक्तदेकार्थमिन्नस्य । असङ्कतेः=असम्बन्धात् । अभि-
युक्तानामपि केपाञ्चिदनाह्वानमाह—

स एव,

अकल्पबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् ।

कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् ॥

मत्तोन्मत्तप्रमत्तात्तंभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः ॥

अकल्पो=व्याधितः । विषमस्थः=सङ्कटापन्नः । क्रियाकुले=नित्यनैमित्तिक-
कर्मकरणव्यग्रः । कार्यातिपाती=यस्य तदानीमागच्छतो गुरुतरका-
र्यहानिः । व्यसनी=इष्टवियोगादिजन्यशोकवान् । मत्तो=मदनीयसेवनेन
च्युतमतिः । उन्मत्तो=प्रहाद्याविष्टः । प्रमत्तः=तदानीं सर्वश्रानवधानवान् ।
आर्तो विपादवान् । भृत्यग्रहणमस्वतन्त्रोपलक्षणम् ।

अत एव—

न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम् ।

सर्ववर्णोत्तमां कन्यां तां क्षातिप्रभुकाः स्मृताः ॥

इत्यग्रास्वतन्त्रस्त्रीणामाह्वानं प्रतिषिध्य स्वतन्त्राणां तासामाह्वानमाह—

स एव,

तदर्धीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ।

निष्कुला याश्च पतितास्तीसामाह्वानमिष्यते ॥ इति ।

नारदः—

निर्वेष्टुकामो रोगार्तो वियधुर्व्यसने स्थितः ।

अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥

गवां प्रचारे गोपालाः सस्यावापे कृषीवलाः ।

शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विप्रहे ॥

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।

विषमस्थाश्च नासेध्या नचैतानाह्वयेन्नृपः ॥ इति । (अ०१ श्लो०५२।५३।५४)

निर्वेष्टुकामो=विवाहे . उन्मुखः । एते च कालान्तर आह्वानव्याः ।

यदा तु तत्कालाह्वानमावश्यकं तदा पुत्रादयस्तत्प्रतिनिधयः ।

इदमाह बृहस्पति —

अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीवालरोगिणाम् ।

पूर्वोत्तर वदेत् चन्धुभिः युक्तोऽन्योऽथवा नरः ॥

बन्धु = पुत्रादिः । तस्य परार्थवादि-त्वाभात् । नियुक्तश्च तस्वादेव । प्रतिनिध्याह्वानेन यदि न निर्वाहः कालातिपातासहृत्वं च यत्र च प्रति-निधिकरणप्रतिषेधस्तत्र यथाकथाञ्चिदकल्पाद्याह्वानमाह—

स एव,

काल ज्ञेशं च विज्ञाय कार्याणां च थलायलम् ।

अकल्पादीनपि शनैर्यानैराह्वानयेन्नृपः ॥

ज्ञात्वाऽभियोग येऽपि स्युर्वेन प्रवाजितादयः ।

तानप्याह्वापयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥

गुरुकार्येषु आह्वापयेदिति सम्बन्धः । निमित्तसप्तमी चैयम् ।

गुरुकार्यनिमित्तमाह्वापयेदित्यर्थः । अकोपयन् = सान्त्वयन् । प्रतिनिधि-प्रतिषेध क्वचिदाह—

कात्यायनः,

ब्रह्महत्यासुरापाने स्तेये गुर्वङ्गनागमे ।

अन्येषु चातिपापेषु प्रतिवादी न दीयते ॥

मनुष्यमारणे स्तेये परदारामिमर्शने ।

अभक्ष्यमक्षणे चैव षण्णाहरणदूषणे ॥

पारुष्ये क्लृप्तकरणे नृपद्रोहे तथैव च ।

• प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवदेत् स्वयम् ॥ इति ।

पुनः स्तेयग्रहणं सर्वथा तत्र प्रतिनिधिप्रतिषेधार्थमिति मदनरत्नाकरः । पूर्व स्तेयग्रहणं ब्रह्महत्यादिसन्दशात् सुवर्णस्तेयपगमिति तु वयम् । प्रतिवादी = वाद्विप्रतिवादिनोः प्रतिनिधिरीदृशेषु गुरुकार्येषु न ग्राह्य इत्यर्थः ।

राजाह्वानमतिक्रामतो दण्डो—

बृहस्पतिनोः

आह्वानो यत्र नागच्छेद् दर्पाद्बन्धुयलान्वितः ।

अभियोगानुरूपेण तस्य दण्ड प्रकल्पयेत् ।

अभियोगभेदेन दण्डभेदस्तु कात्यायनेनोक्तः —

आहृतस्ययमन्येत य शक्तो राजशासनम् ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्ड विधिदृष्टेन क्रमेण ॥

हीने कर्मणि पञ्चाशत् मध्यमे तु शतापरः ।

गुरुकार्येषु दण्डः स्यान्नित्यं पञ्चशतपरः ॥

गुरुकार्येषु नित्यं पञ्चाशत्स्यर इति विशेषणात्पञ्चानागमने दृष्टो नास्तीति कथितम् ।

व्यासेन तु स्पष्टमुक्तम्—

परानीकहते देशे दुर्भिक्षव्याधिपीडिते ।

कुर्वीत पुनराह्वानं दण्डं न परिकल्पयेत् ॥

आपन्मात्रमप्रागमनासम्भवेहेतुभूतं विवक्षितम् । आवेदनाय जिग-
मिपता कृतावेदनेन वा कार्यान्तरवैयम्न्यादिना राजाह्वानविलम्बे राज-
शपथादिना प्रतिवादिनः प्रतिरोधश्च आसेधापरपर्यायः कार्य इत्याह—
कात्यायनः,

उत्पादयति यो हिंसां देयं वा न प्रयच्छति ।

याचमानाय दौःशीलवादाकृत्योऽसौ नृपाक्षया ॥

आवेद्य तु नृपे कार्यमसन्दिग्धं प्रतिश्रुते ।

तदासेधं प्रयुञ्जीत यावदाह्वानदर्शनम् ॥ इति ।

प्रतिश्रुते=विचार्यत्येन निश्चिते प्रतिज्ञाते च ।

नारदोऽपि—

वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।

आसेधयोद्विवादार्थं यावदाह्वानदर्शनम् ॥ इति । (अ०१श्लो०४७)

वक्तव्ये=निर्णीतव्ये ।

आसेधस्य चातुर्विध्यमाह स एव—

स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा ।

चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् ॥ (अ०१श्लो०४८)

स्थानासेधो=यावन्निर्णयमस्मात् स्थानात्पदमपि न चलितव्यमित्यादि-
रूपः । कालासेधः=पतावन्तं कालं कार्यान्तरं न करणीयमनिर्णयाऽमुं
व्यवहारमितीदृशः । निर्णयावधि विदेशगमनं न कार्यं तथेत्येवंविधः
प्रवासासेधः । देशकालावधिरहितो निर्णयमाश्रावधिकः स्वनादिकर्म-
निरोधः कर्मासेधः ।

क्वचिदासेधानिपेघस्तेनैवोक्तः—

नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।

आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराधनुयात् ॥ (अ०१श्लो०४९)

आसिद्धस्यापराधमाधमुखेन निपेघ उक्तः । दुर्देशोति माधवायपाठो
दुर्देशा दुरवस्थेति तस्यार्थः । अत एवासेधानर्हासेध एव प्राप्तुत दण्ड
उक्तः कात्यायनेन—

आसेधयंस्त्वनासेधं रामा शास्य इति स्थितिः । इति ।

नारदोऽपि—

यस्त्विन्द्रियनिरोधेन ध्याहारोच्छ्वासनादिभिः ।
आसेधयेदनासेध्य स दण्ड्यो न त्वतिक्रमन् ॥ (१)

स एव—

आसेधकाल आसिद्ध आसेध योऽतिवर्धते ।
स विनेयोऽन्यथाकुर्वन् नासेद्धा दण्डभाग्भवेत् ॥ (अ१श्लो०५१)

वास्यायन—

आसेधयोग्य आसिद्ध उत्क्रामन् दण्डमर्हति । इति ।

अनासेध्या उक्तास्तेनैव—

वृक्षपर्वतमारुढा हस्त्यश्वरथनौस्थिता* ।
विषमस्याश्च ते सर्वे नासेध्या कार्य्यसाधके ॥
व्याध्यार्त्ता व्यसनस्याश्च यजमानास्तथेव च ॥ इति ।

“निर्वेष्टुकाम” इत्याद्याह्वाननिषेधप्रसङ्गेन अनासेधकमपि नारदवचन
प्राग्लेखितं ।

बृहस्पतिरपि—

शास्त्रोद्धाहोद्यतो रोगी शोकासौन्मसयालका ।
मत्तो बृद्धोऽभियुक्तश्च नृपकार्योद्यतो व्रती ॥
आसन्ने भैनिक सङ्ख्ये कर्पको घापसङ्घहे ।
विषमस्याश्च नासेध्या स्त्रीसनाथास्तथेव च ॥ इति ।

सङ्ख्ये=युद्धे । वापसङ्घ इत्येकवद्भायो ह्युद्धे । तथा च धीजघापे
तत्सङ्घे चेत्यर्थः । स्त्रियः सनाथाश्चेत्ययमपि ह्युद्धः । स्त्रियं पुल
स्त्रिय । धर्म्यासामाह्वानवदासेधेऽप्यविरोधात् । एनाया =परतन्त्राः
भृत्यादयः स्वाम्याद्यनुमतिमन्तरेण नासेध्या । स्त्रिया सह रद
सि स्थिताः क्षीतनाथास्तत्काले नासेध्या इति तु पौरुष्याः । आ-
सेधस्य कालान्तरेऽपि सम्मथादनुचितदेशकालावस्थासेधे
तासेध्यपीडातिशयप्रसक्तौ वा नासेधः कार्य्यस्तादृशासेधे घासेद्धा
दण्ड्या नासेध्यस्तदनतिक्रमकरणात् । यद्योचितासद्य तदतिक्रमे स दण्ड्य
इति सकल्पचनतात्पर्यम् । अत एवार्थसिद्धानामपि केषाञ्चिदासेधा
नासेधनिमित्तानां प्रपञ्चनम् । राजपुरुषाय च साध्यपालनामकाया
हताहायकद्वारा भृतिर्दापनीया देशकालाद्यनुसारेणेत्याह—

कात्यायना—

एकाहृद्यहाद्यपेक्षं देशकालाद्यपेक्षया ।
दूताय साधिते कार्ये तेन मक्तं प्रदापयेत् ॥
देशकालययःशक्त्याद्यपेक्षं भोजनं स्मृतम् ।
आकारकस्य सर्वत्र इति तत्त्वविदो विदुः ॥ इति ।

• आकारकस्य=आह्वानकर्तुः ।

अभियोक्त्रादीनामुक्तिक्रमः कात्यायनेनोक्तः—

तथाभियोक्ता प्राग्भूयाद्भियुक्तस्त्वनन्तरम् ।

तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राङ्ब्रविवाकस्ततः परम् ॥ इति ।

सभ्यप्राङ्ब्रविवाकयोरिदं पश्चादभिधानमनुयोगादिभ्यतिरिक्तप्रत्या-
कलितादिविषयकवचनपरमनुयोगादीनां प्रागेव तत्कर्त्तव्यत्वादित्यव-
धेयम् । प्राग्भूयात्=प्रतिज्ञां धदेदित्यर्थः । अभियुक्तस्त्वनन्तरमुत्तरं भूया-
दिति । चादिप्रतिवादिनोर्धर्माधिकरणं प्राप्तयोः प्रतिभूः ससभ्येन
समापतिना ग्राह्य इत्याह—

याज्ञवल्क्यः,

उभयोः प्रतिभूग्राह्याः समर्थः कार्यनिर्णये । (अ०२२श्लो०१०)

उभयोः=अर्थिप्रत्यर्थिनोः, प्रतिभूः=तत्स्थाने प्रतिभयति तद्ब्रूवतीति
प्रतिभूर्लक्षणः, कार्यनिर्णये=निर्णयकार्ये साधितफलधनदाने पराजयनि-
मित्तदण्डदाने जिताद्राजप्राह्यमागदाने च, समर्थः=शक्तो ग्राह्यो व्यवहा-
रद्रष्टा ससभ्येनेत्यर्थः । आहिताग्न्यादिषु पाठात्कार्यशब्दस्य परनिपा-
ताहस्यापि पूर्वनिपात इति विज्ञानेश्वरः । “नासिकास्तनयोर्धर्माघेटाः”
(३।२।२९) इत्यादिसूत्रप्रयोगात्पूर्वनिपातशास्त्रानित्यत्वज्ञापनात् । “तु-
ल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्” (१।१।९) । इत्यादिसूत्रे प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नं
इति वदता श्रीमता भगवता महाभाष्यकारेण पृष्ठीसमासे पठ्यन्तस्यापि
काचित्परनिपातज्ञापनाद्वा कार्यशब्दस्य परनिपाताहस्यापि पूर्वनिपात
इति मदनरत्नकारः । तत्त्वानुशासनाभावे ह्यापकानुसरणमन्यधीतिप्रसङ्गा-
दित्ययुक्तम् । केचित्प्रतिभूवो न ग्राह्या इत्याह—

कात्यायनः,

न स्वामी न च धै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।

विरुद्धा दण्डमश्चैव सशयस्थो न कुप्रचित् ॥

नैव रिक्थी न रिक्तश्च न धैवात्यन्तघासिनः ।

राजकार्यनियुक्ताश्च येच प्रवजिता नराः ॥

नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति ॥

४४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

रिक्थो=भ्रात्रादिः । रिक्तो=निर्धनः । अत्यन्तवासिनो=नैष्ठिकब्रह्मचारिण इति मिताक्षरादिषु । अन्यत्र वासिन इति पठि-या देशान्तरवासिन इति मदनरत्न व्याख्यातम् । अविज्ञातो=विशेषतोऽपरिचितः ।

याज्ञवल्क्य --

भ्रातृणामथ दम्पत्योः ऽपितु पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृण साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥ (अ०२श्लो०५२)

नारद —

साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ता परस्परम् ॥ (दाय०प्र०श्लो०३९)

इदमपि दृष्टार्थम् । तथा प्रतिभूमेदात् । तत्कार्यं च ऋणादानप्रस्तावे घटयते । प्रतिभूवो यद्यलामोऽधिप्रत्यधिर्नोरन्यतरस्य तदा किं कार्य-मित्यपोक्षित आह—

कात्यायन ,

अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु वादिनः ।

स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥

भृत्याय=राजपुरुषाय रक्षकाय साध्यपालात्वाय ।

अत्रैकत्वमाधिवक्षितम् । वादिन इत्युपलक्षण प्रतिवादिनोऽपि ।

अथ व्यवहारपादाः प्रतिज्ञादयः प्रस्तूयन्ते ।

ते चत्वारः ।

परस्पर मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।

वाक्यन्यायाद्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥

भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभि क्रमवृत्तिभिः ।

आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादमिधीयते ॥ इति घचनात् ।

बृहस्पति --

भाषापादोत्तरपादौ क्रियापादस्तथैव च ।

प्रत्याकलितपादश्च व्यवहारश्चतुष्पदः ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

पूर्वपक्षश्चोत्तर च प्रत्याकलितमेव च ।

क्रियापादश्च तेनाय चतुष्पात्समुदाहृतः ॥

बृहस्पति —

मिथ्यायां चतुरः पादाः प्रत्यवस्कन्दने तथा ।

प्राङ्गन्याये च स तु श्रेयो द्विपात्सम्प्रतिपत्तिषु ॥

तृतीयतुरीयपादयोः सम्प्रतिप्रचायसम्भवात् द्विपात्वमिति । अत्र विज्ञानयोगिना—“साध्यसिद्धिः ।

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा । (२।८) ।

इति योगीश्वरोक्तेर्जयपराजयावधारणं तल्लक्षणं चतुर्थपादः” इत्यभिधायोत्तराभिधानानन्तरं “सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया भ्यादित्यादिपरामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानुकेर्व्यवहृतसम्बन्धामावाक्यं न व्यवहारपादत्वम्” इत्युक्तम् । अपराकंस्तु साध्यसिद्धिपदेन प्रत्याकलितमेव व्याचख्यौ । यदाह—“अत्र च सिद्धिशब्देन सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थि जयपराजयावधारणोपायभूतप्रमाणस्यैवं शास्त्रतः प्राप्नोतीति विचारकाणां परामर्शः प्रत्याकलितादशब्दवाच्य उच्यते सिद्धिफलत्वात्” इति । प्रागुदाहृतं कात्यायनवचनं च तत्र संवादितवान् ।

पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरस्तथा ।

क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयस्तथा ॥

इति बृहस्पतिवचनमर्थं निर्णयफलकपरामर्शरूपप्रत्याकलितपरमेव निर्णयपदमुपचारादित्याह । इतरथा पूर्वोदाहृततद्वचनविरोधः स्यात् ।

तत्र (१)प्रतिज्ञावादी कः स्यादित्यपेक्षिते—

नारदः—

राक्षे कुर्यात् पूर्वभावेदनं यस्तस्य श्रेयः पूर्वधादो विधिज्ञैः । इति ।

(अ०२श्लो०३८)

पूर्ववादः=प्रतिज्ञा । पूर्वावेदकस्यैव प्रतिज्ञावादितेत्यस्यापवादमाह—

स एव,

यस्य वाभ्यधिका पीडा कार्यं वाभ्यधिकं भवेत् ।

तस्यार्थिवादो दातव्यो न यः पूर्वं निषेदयेत् ॥ इति ।

अर्थिवादः=प्रतिज्ञा ।

बृहस्पतिः—

अहंपूर्विकयायातःवर्धिप्रत्यर्थिनौ तथा ।

वादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य च ॥ इति ।

मनुरपि—

अर्थानर्थांबुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्थियणाम् ॥ (८।२४)

ग्राह्यणादीनां युगपदधर्माधिकरणं प्राप्तानां वर्णानुक्रमेण ग्राह्यण-

(१) पूर्ववादी इति पाठान्तरम् ।

स्यादौ ततः क्षत्रियस्तोत्रेवमादिक्रमेण चतुष्पाद्यवहारः प्रवर्त्तनीयो रा-
ज्ञा । पीडाधिक्यकार्यगौरवे चेदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य तदा न पूर्वावे-
दनक्रमो नापि घर्णक्रमः । यदा तु सर्वे सवर्णास्तदा आवेदनक्रमः ।
युगपदावेदने समानवर्णत्वे समानपीडित्ये च ससभ्यसमापतीच्छये-
ति निर्गलितोऽर्थः ।

प्रतिशालक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।

समामासतदर्शाहर्णामजात्यादिचिह्नितम् ॥ (अ०२३लो०६)

अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी तद्विपरीतः प्रत्यर्थी तस्य
अप्रत पुरतो लेख्यं लेखनीयं ससभ्येन समापतिना । यथावेदित=पूर्वावेद-
नमनतिक्रम्य । येन प्रकारेणावेदनसमये स्ववचनं लेखितं तथैव प्रत्यर्थि-
समक्षमपि न पुनरन्यथा । तथासत्यन्यवादित्वेन व्यवहारस्य भङ्गप्रस-
ङ्गात् । अन्यथादीत्यादि हीनलक्षणे वक्ष्यते । प्रागेवार्थिना स्वप्रतिज्ञातार्थस्य
लिखितत्वाद्बधुना लेखनमनर्थकमित्याशङ्कानिरासायाह—समामासेति ।
संवत्सरमासपक्षतिथिवारार्थिप्रत्यर्थिनामतदीयजातिभरादिशब्दोपा-
सैश्च द्रव्यसङ्ख्यातज्जातिऋणग्रहणादिस्थानवेलाक्षमालिङ्गादीभिर्यथो-
पयोगं चिह्नितमिति । कार्यमात्रमावदनकाले । लासतमधुनोपयुक्तवि-
शेषणसाहितं लिख्यते इति नानर्थक्यमिति भावः ।

आदिशब्दप्राह्याणि च कात्यायन आह—

निवेद्य कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा ।

८. घेलां प्रदेश विषयं स्थानं जात्याकृती वयः ॥

साध्यं प्रमाणं द्रव्यं च सङ्ख्यां नाम तथात्मना ।

राज्ञां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च ॥

९. क्रमात्पितृणां नामानि पीडांमाहर्तृदायकौ ।

क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं सङ्कल्प्य कीर्त्तयेत् ॥ इति ।

कालो=घनप्रयोगादिकालः । वर्षं=पत्रलिखनकालीनं, मासपक्षतिय-
योऽपि । सन्ध्याघन्दनादिक्रियोपलक्षितः कालो वेला । प्रदेश=क्षेत्रादि-
स्थलविशेषः । विषयोऽन्तर्वेद्यादिदेशः । स्थानं=विवादास्पदीभूतं गृहादि
ग्रामादि । आकृतिरवयवसंस्थानविशेषः । वयस्तारुण्यादि । प्रमाणं=निवर्त्त-
नप्रस्थादि । आत्मनो राज्ञां च नाम क्षेत्रादिभोगकालीनम् । बधुवचनं
तदीयपित्रादिप्रापर्यर्थम् । निवासो=निकटगृहादिः । पितृषुऽर्थिप्रत्यर्थिनो ।
पीडा=प्रतिभूप्रभृतीनां धनिकादिकृता । आहर्ता=प्रतिग्रहादिविषयवस्तुनि

मानेता । दायको=दातृविक्रेत्रादिः । क्षमालिङ्गानि=आत्मीयघनादेः परोपमो-
गाद्यपराधसहनचिह्नानि । अन्यत् सुबोधम् ।

सङ्ग्रहकारोऽपि—

अर्थधर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।

साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥

प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधनक्षमम् ।

सङ्क्षिप्तं निखिलार्थं च देशकालाविरोधि च ॥

वर्षसंमासपक्षाहोबेलादेशप्रदेशवत् । (१)

स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोर्युतम् ॥

साध्यप्रमाणसङ्ख्यावदारमप्रत्यर्थिनामवत् ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिराङ्कितम् ॥

क्षमालिङ्गात्मपीडावत् कथिताहर्तृदायकम् ।

यदावेदयते राशे तद्भाषेत्यभिधीयते ॥ इति ।

अर्थवत्=प्रयोजनवत् । धर्मसंयुक्तम्=अल्पाक्षरप्रभृतार्थत्वादिगुणयु-
क्तम् । परिपूर्णम्=अध्याहाराद्यनपेक्षम् । अनाकुलम्=असन्दिग्धाक्षरम् । साध्य-
वत्=साधनीयार्थयुतम् । वाचकपदम्=गौणलाक्षणिकपदरहितम् । प्रकृतार्थ-
ानुबन्धि=प्रागावेदितार्थेन सह सवादि । प्रसिद्धं=लोकप्रसिद्धानतिक्रान्त-
म् । अविरुद्धम्=पुरराष्ट्रपाद्द्विवाकराजाद्यविरुद्धम् पूर्वापराविरुद्ध व्याव-
हारिकधर्माविरुद्धं च । निश्चितं=संशयरहितम् । साधनक्षमम्=साधनार्ह-
म् । सङ्क्षिप्तं=शब्दाङ्गस्वरशून्यम् । निखिलार्थं=निरवशेषकव्यार्थप्रतिपाद-
कम् । देशकालविरोधि=मध्यदेशीयक्रमुकक्षेत्रं शरत्कालीनाम्रफलस-
हस्रं च मदीयमपहनमित्यादिदेशकालविरोधविधुरम् । परात्मभ्यः प्रति-
घादिवादिनोर्ये पूर्वजाः पित्रादयस्त्रयः अनेके राजानः क्षेत्रादिभुक्तिकाली-
नास्तेषां नामभिः अङ्कित युक्तम् । अत्रार्थवत्त्वादीनि देशकालाविरोधि-
त्वमर्थिनाम चेति सर्वत्र भाषायामैवश्यम्भावानि । तैर्विना साध्यनिर्दे-
शासिद्धेः । वर्षादीनि तु यत्र यावन्त्युपयुज्यन्ते तत्र तावन्त्येव भावे-

(१) वर्षमासपक्षाः प्रसिद्धाः । अहः=प्रतिपदादिः, वारो दिन च । बेला=प्रातरादि,
मुहूर्तरूपा च । देशो=मध्यदेशादिः । प्रदेशः=क्षेत्रादेः स्थलविशेषः । स्थानं=वाराणस्या-
दि । आवसथो=ग्रामादिः, इष्टरूपस्थलविशेषो वा । साध्याख्या=विवादास्पदीभूतवस्तुनाम ।
जगति =ब्राह्मणत्वादिः । आकारो=गनाश्वादिगतो वर्णादिविशेषः, गृहक्षेत्रादेः सस्थानविशे-
षश्च । वय =गवादेर्वय परिमाणं बाल्याद्यवस्थाविशेषः, साध्यप्रमाणसङ्ख्यावत्=साध्यस्य
क्षेत्रादेः प्रमाणं निवर्तनादिकम्, सत्या रूपकादीनाम् । कथिताहर्तृदायकम्=कथितौ
आहर्तृदायको यस्मिन् वचने तत् । आहर्ता=प्रतिग्रहादिना अधिगन्ता, दायको=दाता ।

शनीयानि न सर्वाणि । सर्वत्र अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । तत्र घटादीनां कालानां वृद्धिघनद्वैगुण्यादिविवादे प्रतिग्रहकयादिपौर्वापर्यवादे घोषयोगः । देशप्रदेशस्थानानामाहर्तृदायकयोरारम्भादिपूर्वजराजादिनाम्नां च स्थावत्क्षेत्रादिविवादेषु । साध्याख्याजात्याकारवयसां चौर्यास्वामिविक्रियादिविवादेषु । प्रमाणसङ्ख्ययोर्मैयतुलितादिद्रव्यविवादे चौर्यादिविवादे च । क्षमालिङ्गानामुपेक्षितपरोक्षभुज्यमानभूम्यादिविवादे । आत्मपीड्याया ऋणिकप्रतिभ्वादिविवादे । एवमन्यदप्युन्नेयम् । अत एवाशयादाह—

कार्यायन

देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च ।

जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाण क्षेत्रनाम च ॥

पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् ।

स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत् ॥ इति ।

एतेषां तत्रोपयोगित्वात् ।

हारीतोऽपि—

आसन शयने यानं ताम्रं कोस्यं मनोमयम् ।

धान्यमश्ममय यच्च द्विपदं च चतुष्पदम् ॥

मणिमुक्ताप्रवालानि हीरका रूप्यकाञ्चनम् ।

यदि द्रव्यसमूहः स्यात् सङ्ख्या कार्या तदैव तु ॥

यस्मिन्देशे च यद् द्रव्यं येन मानेन मीयते ।

तेन तस्मिन्स्तदा सङ्ख्या कर्त्तव्या व्यवहारिभिः ॥ इति ।

मानसङ्ख्याशब्दावत्रान्योन्योपलक्षणम् । अत्रैतावद्विहितम् । यत्र यावदुपयुज्यते तत्र तावन्निवेश्य भाषापत्रे । अन्यथा साध्यनिर्देशस्या पूर्वत्वात् पक्षाभासतापत्तेरधिकनिवेशाददृष्टार्थतापत्तेरिति ।

कार्यायनोऽर्थत एवाह—

देशकालविहीनश्च द्रव्यसङ्ख्याविवर्जितः ।

क्रियामानविहीनश्च पक्षो नादेय इष्यते ॥

क्रिया=प्रमाणम् । मान=साध्यपरिमाणम् । यद्यपि पूर्वोक्तपक्षलक्षणरहिताना पक्षाभासत्रयमर्थसिद्ध तथापि नारदादिभि स्पष्टार्थं प्रपञ्चितम् । तत्र नारद —

अन्यार्थमर्थहीनं च प्रमाणागमवर्जितम् ।

लेख्य हीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषा उदहृताः । (अ०२ श्लो०२)

। एतान् स एव विवृतवान् ।

(१) अर्थे साधारणेऽत्येकोऽसम्बन्धोऽथानियुक्तकः ।

लेखयेद्यत्तु भाषायामन्यार्थं त विदुर्बुधाः ॥

गणकार्यमेको वा यद्यसम्बन्धी तदनियुक्तो वा लेखयेद्यस्यां भाषायामित्यर्थः ।

ग्रहहायमिति द्वेषात् क्रोधाद्यापि वदेत्तु यः ।

साध्यं च मोचयेत्पञ्चादर्थहीनां तु तां विदुः ॥

प्रागुक्तं साध्यं वादिना यस्यां त्यज्यते सा भाषार्थहीनेत्यर्थः ।

गणिते तुलिते मेये तथा क्षेत्रगृहादिषु ।

यत्र संख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता ॥

सङ्ख्यायान् सङ्ख्येति व्युत्पत्त्या सङ्ख्याशब्देन गणतोऽन्यमानानां परिग्रहः ।

विद्यया प्राप्तमर्थार्थं लब्धं क्रीतं क्रमागतम् ।

न त्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा ॥

समा मासस्तथा पक्षस्तिथिर्वारस्तथैव च ।

यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनां तु तां विदुः ॥

अवश्यं यद्यत्र पूर्वाकरीत्या लेख्यं तद्रहिता लेख्यहीनेत्यर्थः ।

लेखयित्वा तु तां भाषामनिर्दिष्टे तथोत्तरे ।

निर्दिशेत् साक्षिणः पूर्वमधिकां तां विनिर्दिशेत् ॥

साक्षिण इति प्रमाणोपलक्षणम् । व्युत्क्रमादत्राधिक्यं तेनाप्राप्तकालता फलिता ।

यत्र स्यात्तु यथापूर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना ।

सन्दिग्धमेव लेख्येन त्रुष्टां भाषां तु तां विदुः ॥

उभय पूर्वमिति पाठे पक्षद्वयमपि प्रतिज्ञावादिनैव निर्दिष्टं स्यादित्यर्थः ।

कात्यायन —

अप्रसिद्धं निरावार्यं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।

असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥ •

अप्रसिद्धमाह वृहस्पति —

न केनचित् कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृत । इति ।

यथा फालसहस्रकृष्टक्षेत्रमपहृतमिति । 'मदीयं शशविषाण गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि अप्रसिद्धम्' इत्याह विश्वेश्वर । वृहस्पतिना त्विदमसाध्योदाहरणमुक्तं तच्च वक्ष्यते । निरावार्य=निरुपद्रवम् । अस्मन्मन्दिरे दीप्यमानदीपकप्रकाशनायं स्वमन्दिरे व्यवहरतीति प्रभृति । निरर्थम्=

(१) मुद्रितनारदस्मृतौ ॥ एतत्स्थाने 'लब्धव्यं येन यद्यस्मात्स तस्मात्तदवाप्नुयत्' । इत्यादिरूपेणान्यार्थत्वादिलक्षणबोधकानि प्रधान्युपलभ्यन्ते नैतानि ।

अभिधेयहीनं मदीयं फचटतपं जघगडर्दंशं गृहीत्वा न ददातीत्यादि
विज्ञानयोगी । बृहस्पतिवचनात्वन्यथा निरर्थकपदार्थः प्रतीयते ।

यथाह—

० स्वल्पापराधः स्वल्पार्थो निरर्थक इतिस्मृतः । इति ।

एतस्योदाहरणं स्मृतिचन्द्रिकायाम्—‘अहमनेन सस्मितमीक्षितः’
‘मामकी शिक्षा तेनापहता’ इत्यादि । निष्प्रयोजनम्=यथा ‘अयं देवद-
सोऽस्मद्गृहसन्निधौ सुस्वरमधीते’ इत्यादि मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकयोर्दाह-
० तम् । बृहस्पतिना तथैव लक्षितम् ।

कार्यैवाधाविहीनस्तु विज्ञेयो निष्प्रयोजनः । इति ।

स एव प्रकारान्तरेणापि निरर्थनिष्प्रयोजनौ लक्षितवान् ।

कुसीदाद्यैः पदैर्हीनो व्यवहारो निरर्थकः ।

वाक्पारुष्यादिभिश्चैव विज्ञेयो निष्प्रयोजनः ॥

कुसीदमृणदानं तत्प्रभृतिभिश्चतुर्दशभिरर्थविषयव्यवहारैर्हीनो नि-
रर्थकः । वाक्पारुष्यादिभिर्हिंसात्मकैश्चतुर्भिर्हीनो निष्प्रयोजन इत्यर्थः ।
अष्टादशपदाविषयः पक्षो दुष्ट इत्याशयः ।

असाध्यविरुद्धावाह स एव—

समानेन प्रदातव्य शशशृङ्गकृतं धनुः ।

असम्भाव्यमसाध्यं तं पक्षमाहुर्मनीषिणः ॥

यस्मिन्नावेदिते पक्षे प्राङ्घ्रिवाक्येऽथ राजनि ।

पुरराष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः सोऽभिधीयते ॥ इति ।

मिताक्षरायामसाध्यविरुद्धावन्यथोक्तौ । देवदत्तेनाहं सन्ममङ्गमुपहसित
इत्याद्यसाध्यम् । साधनासम्भवात् । अल्पकालत्वान्न साक्ष्यादिसम्भवो
लिखित दूरत, अल्पत्वान्न दिव्यमिति । मूकेनाह शप्त इत्यादि विरुद्धमिति । पुर-
राष्ट्रादिविरुद्धमपि विरुद्धपदेन व्याख्याय । “राज्ञा विचर्जित” इत्यादिस्मृ-
त्यन्तरं च तदर्थतयोदाहृतम् । तच्च पूर्वमस्माभिरनोदयव्यवहारनिरूपणे
लिखितम् । अन्येऽपि पक्षाभासाः स्मृतिचन्द्रिकोदाहृतवचनोक्ता ज्ञेयाः ।

यथा—

भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः ।

अतीतकालो विद्विष्ट पक्षोऽनादेय इष्यते ॥

यथास्थानानिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना ।

शस्यते तेन पक्षः स भिन्नक्रम उदाहृतः ॥

व्यत्यस्ताक्षरसन्निवेशो भिन्नक्रम इति यावत् । व्युत्क्रमार्थो=व्यवहिता-
न्वयेनार्थायोधकः । प्रकीर्णार्थोऽसङ्कलितार्थः ।

मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यत्र लिख्यते ।
 निरर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनवर्जितः ॥
 भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते ।
 अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः ॥
 यास्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शनम् ।
 विमृष्यते क्रियाभेदात्स पक्षो द्विष्ट उच्यते ॥

भूतसाधन=मूलभूतं साधनं तेन वर्जितः । भूतकाल=साध्यकालः ।
 अन्यानपि पक्षाभासानाह—

• स एव,

अन्याक्षरनिवेशेन अन्यार्थगमनेन च ।
 आकुलं तु भवेत्लेख्यं क्रिया चैवाकुला भवेत् ॥
 साधनं सह साध्येन निर्दिष्टं यत्र लेखयेत् ।
 उक्तक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिद्ध्यति ॥
 विरुद्धश्चाविरुद्धश्च द्वावप्यर्थौ निवेशितौ ।
 एकस्मिन् यत्र दृश्येते त पक्षं दूरतस्त्यजेत् ॥
 परस्परविरुद्धानि यः पदानि निवेशयेत् ।
 विरुद्धपदसङ्कीर्णा भाषा तस्य न सिद्ध्यति ॥ इति ।

यत्तु—

पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः ।
 अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्ध्यति ॥

इति स्मरणम् । तस्यायमर्थः । राज्ञा विवर्जितो=राजत्यक्तशुल्कादिविषय-
 कः । ऋणादानादिपदमिधितस्तु क्रियाभेदेन युगपन्नसिद्ध्यतीति । 'मदीया
 रूपका इयन्तोऽनया वृद्धानेन गृहीताः' 'सुवर्णं चैयदस्य हस्ते मया नि-
 क्षिप्तम्' 'अयमिदं मदीयक्षेत्रमपहरति' इत्यनेककपदविषयस्यापि पक्ष-
 स्य क्रमेणाप्यनुपादेयत्वे तत्त्वनिर्णयाभाधप्रसङ्गेन युक्तिविरोधात् ।

यद्दुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् ।

कामं तदपि गृहीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सया ॥

इति कात्यायनवचनाविरोधाच्च । तस्माद्युगपत् पक्षाभासतेत्येव रम-
 णीयम् । अनेकवस्तुसङ्कीर्णस्यापक्षत्वं त्वसम्बद्धम् । हिरण्य रूपकं वा-
 सासि वानेन मत्तो वृद्ध्या गृहीतान्यस्य हस्ते मया निःक्षिप्तान्यनेनाप-
 हृतानि वेत्येकस्मिन्नपि पदे युगपदपीडशपक्षोपन्यासस्यावुष्टत्वात् ।
 साध्यं च विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन वा पक्षे निक्षेपणीयमित्याह—

कात्यायनः,

न्यायं स्वं यच्छते कर्तुमन्यायं वा करोत्ययम् ।

न लेखयति यस्त्वेव तस्य पक्षो न सिद्ध्यति ॥ इति ।

न्यायं स्वमित्यनेन ममतायद्भनमादाय न ददातीत्यादिप्रतिषेधमुख-
तोपलक्षिता । अन्यायं घेत्यनेन ममेदमपहरतीत्यादि विधिमुखता
प्रदर्शिता ।

बृहस्पतिरपि—

प्रतिज्ञादोपनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥ इति ।

प्रतिज्ञादोपे=अप्रसिद्धार्थोपन्यासादिभिर्मुक्तं रहितम् । ते च दर्शिताः प्राक् ।
साध्यं=साधनार्हम् । प्रत्यर्थिधर्मविशिष्टधर्मिष्वचनमिति यावत् । सत्कारणा-
न्वितं=स्फुटदोषरहितहेतुसहितम् । निश्चितं=सन्देहाजनकवाक्यरचनायुक्तं
नतु स्वयमेव निश्चितम् । विप्रतिपत्तावर्थनिश्चयाभात् । लोकसिद्धं=व्यावहा-
रिकधर्माविरुद्धम् ।

अत एव मनु—

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात् प्रतिष्ठिता ।

वाहिश्चेद्भ्रम्यते धर्मान्नियताद्यावहारिकात् ॥ (अ०८श्लो०१६४)

प्रतिष्ठिता=अप्रसिद्धत्वादिदोपनिर्मुक्ता, भाषा=प्रतिज्ञा, व्यावहारिकधर्मवि-
रुद्धा चेत् सत्या=प्राज्ञा न भवति राजादीनामित्यर्थः । भवदेवस्तु यत्र श्रुत-
मात्र एव सति लोकानां सम्प्रत्ययस्तल्लोकसिद्धं तेन निर्धनकृतो लक्षा-
दिसङ्ख्यधनाक्षेपो न पक्ष इति व्याचख्यौ । तत् वाधरूपप्रतिज्ञादोपवाधे-
नैव तादृशपक्षस्य निराकरणात् प्रतिज्ञादोपनिर्मुक्तामित्यनेनैव मतार्थम् ।

अयं च पक्षः प्राक् पाण्डुलेख्यं भूमिफलकादौ कारयित्वा शोधितः
पञ्चाहपत्रे लेखनीयः ।

तथा च बृहस्पति—

अधिकाञ्छातयेदर्थान् न्यूनांश्च परिपूरयेत् ।

भूमौ निवेशयेत्तावद्यावदर्था विनिश्चितः ॥

शातयेत्=उद्धपत् । भूमाधिति पाण्डुलेख्ययोग्याधारोपलक्षणम् ।

अत एवाह—

स एव,

पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्घ्रिवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम् ॥ इति ।

स्वभावोक्तं=न भयाशुपाधिनोक्तम् ।

व्यासोऽपि—

पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
ऊनाधिकं तु संशोध्य पश्चात्पत्रे निवेशयेत् ॥

शोधनं चोत्तरयोग्यतावाधि विधेयम् । न ततः परम् । अनवस्थाप-
त्तेरदृष्टार्थतापाताच्च ।

तथा च नारदः—

शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥ (ना०स्मृ०नोपलब्धम्)

अवष्टब्धस्य=उत्तरयोग्यस्य । यस्त्वष्ट्यप्रगल्भत्वात् पक्षक्षेपगुणहानादा-
नाभ्यां शोधयितुमशक्तस्तस्य वक्तव्यार्थं निर्धार्य सभ्यैरेव संशोधनीयः ।

यथाह बृहस्पतिः—

अभियोक्ताऽप्रगल्भत्वाद्भक्तुं नोत्सहते यदा ।

सभ्यैस्तु शोधनं तस्य कार्यमर्थानुरूपतः ॥ इति ।

यदि भाषामशोधयित्वैवोत्तरं दापयन्ति सभ्यास्तदा 'रागाहोभा-
द्भयाद्वा' इत्याद्युक्तदण्डेन सभ्यान् दण्डयित्वा पुनः प्रतिज्ञालेनपूर्वकं
व्यवहारः प्रयत्नीयो राज्ञेति तात्पर्यम् ।

यदा त्वार्थप्रत्यर्थिनोर्लेखनापाटवाद्राजकीयलेखकद्वारा तौ भाषो-
त्तरे लेखयतः । स चान्यतरपक्षपातेनान्यथा लिखत्यन्यतरत् । तदा स
राज्ञा चौरवहण्ड्य इत्याह—

कात्यायनः,

अन्यदुक्तं लिखेदन्यद्योऽर्थिप्रत्यर्थिनां वचः ।

चौरवत्रासयेत्तं तु धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ इति ।

अत्र प्रासयेदित्युक्तेस्त्रासनमात्रं विधीयत इति नाशङ्कनीयम् ।
चौरवदिति दृष्टान्तासङ्गतेः । तस्माद्दण्डकृतस्त्रासनविशेषो लक्षणया
विधीयते । तत्प्रयोजनं पुनस्तादृशकार्ये वृत्तिनिरोधः । स्मृतिवृत्ते तु
चौरवच्छासयेदित्येव पठितम् । एवमुक्तलक्षणः पक्षधतुर्विधः ।

तथाच बृहस्पति—

शङ्कामियोगस्तत्त्वं च लभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं तथा ।

वृत्ते वादे पुनर्न्यायः पक्षो क्षेयधतुर्विधः ॥

चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैव च ।

चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कैश्चिदष्टविधः स्मृतः ।

भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा तत्त्वं (१) तत्स्वार्थदर्शनम् ।

लभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं मोहस्तथा वृत्ते पुनः क्रिया ॥ इति ।

नारद —

सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्धानी हीयते घादी तरस्तामुत्तरो भवेत् ॥ (अ०१५श्लो० ६)

उत्तर ५-उत्कृष्टो विजयीति यावत् । यद्यपि न्यायाध्यपञ्चायववा कयान्तर्गतं प्रतिज्ञास्वरूपं साध्यधर्मविशिष्टधर्मिवचनमात्रं, तथाप्यत्र "सत्कारणान्वितम्" इत्युक्तत्वात् सहेतुकसाध्यधर्मविशिष्टधर्मिवचनं प्रतिज्ञेति गम्यते । हेतोश्च पक्षभूताऽधमर्णादिनिष्ठत्वं तदनङ्गीकृतं क्रियापादेन सिद्ध्यतीति ध्येयम् । तथा सति स्थापनानुमानप्रयोग एव प्रतिज्ञा । प्रतिस्थापनानुमानप्रयोग एव चोत्तरमत्र पर्यवस्यति । अतएव स्मृत्युक्ता उभयाभासा यथायथमर्थान्तरमप्यनुयोज्यानुयोगासिद्ध्यादि निप्रहस्थानहेत्याभासादिष्वेव पर्यवस्यन्ति । ततश्च २३ शत मह्यं धारय सि ऋणत्वेन मत्तो गृहीततावद्धनत्वादिति भाषाशरीरम् । न धारयाम्यगृहीतत्वात् प्रतिदत्तत्वाद्धेत्याद्युत्तरशरीरम् । अत्र च न साधुशब्द-नियमस्तदनभिज्ञानामप्यर्थिप्रत्यर्थित्वदर्शनात् । बोधकैस्तु येषां ये शब्दाः प्रसिद्धास्तैरेव भाषादि लेखनीयम् । प्रतिवादिसभ्यादीनां तदनभिज्ञत्वे भाषाद्वयाद्यभिज्ञैस्ते बोधनीया इत्यादूह्यम् । अत एव विष्णुधर्मेऽध्यापनेऽपि साधुशब्दनियमानादर उक्तः ।

सस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैर्यः शिष्यमनुरुपतः ।

देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरु स्मृत ॥ इति ।

इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः ।

अधोत्तरपादो निरूप्यते ।

तत्र निर्दोषायां भाषायां निश्चिततदर्थेन प्रत्यर्थिनोत्तरं देयम् ।

तथा च बृहस्पति —

विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्राह्याविशोधिते ।

प्रतिप्रार्थे स्थिरीभूते लेखयेदुत्तर ततः ॥ इति ।

विनिश्चिते=सशयरहितज्ञानगोचरीकृतार्थे । विशोधितेऽत एव स्थिरीभूते । लेखयेदिति वाचयेदित्यस्याप्युपलक्षणम् । वाचनपूर्वकत्वाद्धेखनस्य । इदं चार्थिसन्निधावेव लेखनीयमित्याह—

याज्ञवल्क्य ,

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्य पूर्वावेदकसन्निधौ । (अ० २ श्लो०७)

श्रुतो भाषार्थो येन प्रत्यर्थिना सः श्रुतार्थस्तस्येति कर्त्तरि षष्ठी ।
तेन लेख्यमित्यर्थः । पूर्वविदकोऽर्था । पूर्वपक्षादुत्तरत्र उपन्यस्यत इत्युत्तरं
पूर्वपक्षोपमर्दकमुच्यते ।

यथाहतुर्नारदप्रजापती—

पक्षस्य व्यापक सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः ॥ इति ।

पक्षस्य व्यापकं=निराकरणसमर्थम् । सारं=न्याय्यम् । असन्दिग्धं=सन्दे-
हजनकनानार्थादिशब्दरहितम् । अनाकुलं=पूर्वापराविह्वलम् । अव्या-
ख्यागम्यम्=अप्रसिद्धदेशमापाभिधानेनाप्रसिद्धार्थपददुःश्लिष्टविभक्ति-
मासव्यवहितयोजनाव्यवधारणकल्पनाविपरिणामसाध्याहाराभिधाने-
न(१) वा यत् क्लिष्टव्याख्यानेन दुर्गमार्थं न भवति ।

हारीतोऽपि—

पूर्वपक्षार्थसम्बद्धमेकार्थमनाकुलम् ।

अनल्पमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभूरि च ॥

सारभूतमसन्दिग्ध स्वपक्षैकान्तसम्भवम् ।

अर्थिश्रव्यमगूढार्थं देयमुत्तरमादृशम् ॥ इति ।

अनेकार्थम्=अनेके ऽर्था उपयुक्ता विशेषणादयो यत्र तत्तथा । न
त्यनेकार्थपदयुक्तम् । तस्य सन्दिग्धत्वेन दुष्टत्वात् । अनाकुलम्=उक्तार्थम् ।
उपयुक्तशब्दैरन्यूनमनल्पम् । अव्यस्तानि व्यत्यासयोजनानपेक्षाणि पदा-
नि यत्र नदव्यस्तपदम् । व्यापकं=परिपूर्णार्थम् । नातिभूरि=अनुपयोगिविस्त-
ररहितम् । सारत्वासन्दिग्धत्वे व्याख्याते । स्वपक्षैकान्तसम्भवम्=स्वधेरिगृही-
तपक्ष पक्षैकान्तेन नियमेन सम्भवति न कथञ्चिदपि पक्षान्तरकक्षा-
मघगाहते तत् । अन्यद्यकार्थम् ।

शास्त्रदर्पादिभिर्यदोत्तरं न ददाति प्रतिवादी तदा कथञ्चित् सस-
म्प्रसिद्धिवाकेन राज्ञा उत्तरं दापनीयमित्याह—

बृहस्पतिः ,

पूर्वपक्षे यथार्थं तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।

प्रत्यर्था दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमै ॥

(१) अप्रसिद्धार्थेति । अप्रसिद्धार्थपदम्=अप्रसिद्धार्थपदप्रयोगः । दुःश्लिष्टी दु-
सम्बन्धौ दुष्टाविति यावत्, यौ विभक्तिसमासौ तौ, व्यवहितयोजना=व्यवहितान्वयः, व्य-
वधारणकल्पना=निश्चयवहितकल्पना, विपरिणामो=वचनादिविपरिणाम, अन्वयहारेण सह
वर्तते इति साध्याहारं साक्षाद्गमम् । ते च तत्र ज्ञाने । तैरभिधानं कथनं तेनेत्यर्थं ।

प्रियपूर्वं च साम भेदस्तूभयदर्शनम् ।
अर्थापकर्षण दण्डस्ताडनं घन्यतं तथा ॥
उभयैश्चोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरं तु यः ॥
'अतिक्रान्ते सप्तरात्रे जितोऽसौ दण्डमर्हति ।
उभयै = मृदुभिस्तीव्रैश्चोपायैरित्यर्थः ।

कार्यायन —

यथार्थमुत्तर दद्याद्यच्छन्तं च दापयेत् ।
मोहाद्वा यदि वा शाठ्याद्यन्नेकं पूर्ववादिना ॥
उत्तरान्तर्गतं वापि तद्ग्राह्यमुभयोरपि ।

मोहादिवशात् पूर्ववादिना प्रागनुक्तमपि उत्तरान्तर्गतम् = उत्तराभिधानसमय एव प्रोच्यमानम्, उभयोः = उत्तरवादिव्यवहारदर्शिनो, प्राण्य = प्रहणाहं भयतीत्यर्थः । उत्तरलेखनोत्तर तु न ग्राह्यमित्यर्थसिद्धमपि स्पष्टार्थमाह—

स एव,

उभयोर्लिखिते वाच्ये प्रारब्धे कार्यनिर्णये ।
अयुक्तं तत्र यो द्रूयात् तस्मादर्थात् स ह्ययते ॥ इति ।
अथोत्तरभेदाः ।

तत्र कार्यायन —

सत्य मिथ्योत्तर चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।
पूर्वभ्यायविधिश्चैवमुत्तर स्याद्यनुविधम् ॥ इति ।
सत्यं = सम्प्रतिपत्तिः । प्रत्यवस्कन्दनम् = कारणोत्तरम् ।

व्यास —

साध्यस्य सत्यवचन प्रतिपत्तिरदाहृता ।

यथा रूपकशतं मह्यं धारयसीत्युक्ते सत्य धारयामि दास्यामीति च । यद्यपि भाषार्थस्यानिराकरणादनुत्तरत्वमस्यामाति । तथाप्यभि योक्तव्या साध्यतयोपन्यस्तस्य सिद्धत्वोपन्यासान् साध्यत्वनिराकरणादुत्तरत्वमस्यावसेयम् । तथा च स्मरणम् ।

अनुक्त्वा कारण यत्र पक्ष वादी प्रपद्यते ।

प्रतिपत्तिस्तु सा ज्ञेया कारणे दूषण पृथक् ॥

कारणं = परोक्तहेतुदूषणम् । वादी = प्रत्यर्थी । कारणे = कारणोत्तरे । पृथक्दूषणं भवेदित्यर्थः । नचास्या सिद्धसाधनत्वेन सदुत्तरत्वे पूर्ववादिनो निप्रहस्थानं स्यादिति शङ्क्यम् । इष्टापत्तेः । पराजयेऽपि पूर्ववादिनो दण्डः पर न भयति । अपराधाभावात् । वाचस्पतिस्तु तत्त्वनिर्णिनीपुकथायाः

सिद्धसाधनस्यादोषत्वात् निग्रहोऽपीत्याह । न चैवं धर्माधिकरणप्रवेशपक्षालिखने पूर्ववादिनो वृथेति वाच्यम् । प्राग्विप्रतिपक्षस्यानुतापघतः प्रत्यर्थिनः पश्चादपि सम्प्रतिपत्तिसम्भवात् । सन्धिकरणोत्तरमिव । सन्धिकरणं च निरूपयिष्यते ।

मिथ्योत्तरं तु न धारयामात्यदि । यथाह—

कात्यायनः,

अभियुक्तो ऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्वयम् ।

मिथ्या तच्च विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥ इति ।

म्यसोऽपि—

मिथ्या स्यात् साध्यनिहनुतिः । इति ।

साध्यस्य=सहेतुकसाध्यस्य शब्दतोऽर्थतो वा निहवो मिथ्योत्तरमित्यर्थः । केवलसाध्यनिहवस्य सम्प्रतिपत्तिमिधोत्तरान्तरेष्वपि प्रसङ्गादिति वाचस्पतिः । तच्चिन्त्यम् । सहेतुकसाध्यनिहवस्य तत्रापि सम्भवात् । तस्मादपह्वयमात्रं कारणायसम्बलितं मिथ्योत्तरम् । कारणप्राप्त्यायसम्बलितं तूत्तरान्तरमिति घयम् । एतच्च मिथ्योत्तरं चतुर्विधम् ।

मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न सन्निधिः ।

अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधम् ॥

इति व्यासस्मरणात् । अत्र च मिथ्यैतदिति कण्ठनोऽपहवो न जानामीत्यादिरर्थनः । अत एवाह—

कात्यायनः,

श्रुत्वा भाषार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति ।

अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम् ॥ इति ।

अत्र वाचस्पति — भाषार्थस्य सहेतुसाध्यस्य मिथ्योत्तरेण निहवेऽपि हेत्वपह्ववांश एव स्वरूपसिद्धिरूपस्थापनाशेषः । साध्यापह्ववांशस्तु कारणोत्तरादिव्यवच्छेदकतयाऽप्रान्तर्भाव्यते । तथाहि । गृहीतंत्वाद्धारणे भाषावादिना साध्य उपन्यस्ते कालदेशविशेषागर्भायां तस्यां 'मया न गृहीतम्' इति हेत्वभावः शब्देनैवोच्यते । कालविशेषगर्भायां तु 'तदा नाहं जात' इत्यर्थात्, देशविशेषगर्भायामपि 'तदा तत्राहं नासम्' इत्यर्थादेव । सर्वस्यामपि तस्यां 'न जानामि' इत्यनेनार्थादेव हेत्वभावप्रतिपादनम् । अत एवार्थिकभाषाप्रतिषेधस्त्रिविधः सापदेशमिथ्योत्तरम् । आद्यस्तु केवलमिथ्योत्तरमिति । न चैवं ग्रहणास्कन्दनयोरसन्निधानाजन्मनोरेव प्रतिपाद्यतास्तु किमार्थिकाग्रहणपर्यन्ततात्पर्येणति वाच्यम् । यद्यपि तदा जातस्तत्र सच्च तथापि न गृह्णाति तादृशां सर्वेषां ग्रहणाभावतः

सन्निधानजन्ममात्रस्य ग्रहणाव्याप्यत्वाद्यापकत्वाभावात् व्याप्यग्रहणाभावासिद्धेस्तत्कालीनजन्ममात्रसन्निधानाभावयोरेव ग्रहणाभावसाधकता । न ह्यनुत्पन्नो गृह्णात्यसन्निहितो वेति सम्भवतीति तात्पर्यम् । तर्चात्पर्यायव्यवहारात् । अत एव सर्वस्मिन्नपि मिथ्योत्तरे स्थापकस्य ग्रहणस्थापनाय क्रियोपन्यास इत्याह ।

तत्तुच्छम् । साध्यानालिङ्गितहेत्वभावमात्रोपन्यासेऽर्थान्तरस्थापनात् । हेतुत्वस्य साध्यनिरूपितत्वेन तदभावमुखेन साध्याभावव्यवस्थान एव स्थापनाद्दूपाणासम्भवात् । उत्तरान्तरव्यवच्छेदमात्रस्यादृष्टार्थतापत्तेर्ष्व । यत्र तु पूर्ववादिना पित्रर्णादिग्रहणहेतुकधारणादिप्रतिज्ञा तत्राज्ञानद्वारक साक्षाद्वा तदपहवो मिथ्योत्तरम् । तत्कालाजन्मतद्देशाऽसन्निधानयोरेतद्विद्योस्तदीयग्रहणाभावासाधकत्वात् । अत एव प्रकाशाश्वामिकये नाष्टिकेनादत्तत्वादिकमपि प्रमापणीयमित्यभियुक्तस्मरणमपि सङ्गच्छते । अन्यथा दूषणदत्तत्वाद्यनुपन्यासाददत्तत्वादिप्रमापणमधिकं स्यात् । तेन तत्प्रतिपादने दत्तत्वादेर्नाष्टिकोक्ततत्त्वत्वात्स्कन्दकत्वादस्य प्रत्यवस्कन्दनरूपत्वादत्तस्यैव तत्साधनापत्तौ 'मिथ्या क्रिया पूर्ववाद' इति विरुद्धेत । इष्टापत्तानुच्यमानायां मिथ्योत्तरभेदत्वोक्तिविरोधात् ।

प्रत्यवस्कन्दन नाम 'सत्यं गृहीतं, परंतु प्रतिदत्तं प्रतिग्रहलब्धं वा' इत्यादि ।

यथाह नारद —

अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि त तथा ।

प्रपद्य कारणं श्रूयात् प्रत्यवस्कन्दन स्मृतम् ॥ इति ।

(नारद स्मृ० नोपलब्धम्)

. प्रपद्य=स्वीकृत्य । यद्यपि भाषार्थस्य न सर्वोदास्वीकारोऽत्र । सम्प्रतिपत्तित्वापत्तेः । कारणोक्तानर्थक्यापाताच्च । तथा च ग्रहणेन धारणम् । तेन च प्रत्यर्पणोपपत्तेः साध्यत्वेन प्रतिज्ञातेन ग्रहणांशमभ्युपेत्य प्रतिदानेन प्रतिग्रहादिना वाऽधारणं प्रत्यर्पणोपपत्त्याभाव प्रत्यर्थी साधयति । मिथ्योत्तरादत एवास्य भेदः । तत्र भाषार्थस्य सर्वस्यापहवाद्भ्रत्येकदेशानपहवात् । प्राङ्न्याये तु यथायथमुभयसम्भव इति ततोऽपि भेदः । एतच्च तत्र विवक्ष्यामः । यत्तु प्राङ्न्यायो धार्यमाणत्वादिसामान्याभावात्साधकः । कारणोत्तरं तु तद्व्यसङ्गापकमिति तयोर्भेद इति वाचस्पतिनोक्तम् । तत्तुच्छम् । प्राङ्न्यायेनापि कारणमुपेतनोभयोरपि स्थापनसम्भवात् । तस्मादस्मदुक्तमेव भेदकं ज्यायः । त्रिविधं चेतत् । स्थापनादि

कयलं तत्समबलवत् तदुनयलं चेति । उदाहृतमेवधिकयलम् । तत्र हि मह्यमयं शतस्य धारयः प्रतिदेयतया मत्तो गृहीततापद्धनत्वादित्यादि मापायां निर्यातनादिस्थले व्यभिचारवारणायेदानीन्तनधारणाद्यर्थापत्तिगम्यमपरिशोधितत्वादिविशेषणमर्थिनोऽवश्यं हृदिस्थमास्थेयम् । तथा च प्रतिदानाद्युपन्यासे न तदसिद्धिः प्रत्यर्थिनोक्ता भवतीति ध्येयम् ।

कात्यायनोऽपि स्पष्टमाचष्टे—

अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा

प्रपद्य कारणं द्रुयादाद्यर्थं भृगुरग्रवीत् ॥ इति ।

• आधर्यम्=अधरत्वं दुर्बलत्वमिति यावत् । पूर्वपक्षस्येति शेषः । पूर्वपक्षदीर्घत्व उच्यते उत्तरस्य प्राबल्यमर्थत उक्तम् ।

अत एव नारदः—

आधर्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशान्नवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः पूर्ववादिनः ॥ (ऋणा० प्र० श्लो० १६४)

अत्र साक्षिप्रहणं प्रमाणमात्रोपलक्षणम् ।

प्रदीपकृतस्तु धार्यमाणत्वे कारणं=गृहीतत्वं प्रपद्य द्रुयात् परिशोधनादिकमिति शेषः । अपरिशोधितत्वादिकं च स्थापनाहेतुविशेषणं कण्ठरवेण श्रेयमित्याहुः । तत्र । व्यवहितयोजनाध्याहारयोर्विना कारणमनुचितत्वात् । कारणं प्रपद्येत्यन्वये तमित्यस्य साकाङ्क्षत्वेनानन्वयप्रसङ्गाच्च ।

अन्ये तु प्रपद्य=स्थापनाहेतुमभ्युपेत्य यत्तद्विपरीतवचनं तत्कारणोत्तरमिति त्रितयपरमेवेदं वचनमिति वदन्ति ।

अत्राधिकसमबलकारणोत्तरयोः स्थापनाया आधर्यासम्भवेनैतद्वाक्यस्य त्रितयविषयत्वायोग इति वाचस्पत्युक्तं द्रुपण कारणोत्तरस्य त्रिविध्यं तदुक्तं खण्डयद्भिरनुपदमेवोद्धरिष्यते । समबलम्—'इयं भूर्मदीया क्रमागतत्वात्' इत्येकेन भाषितेऽपरोऽपि तदेवोत्तरयति सत्प्रतिपक्षरीत्येति । दुर्बल कारणोत्तरं तु 'मयेयं विशतिवर्षा वधि भूमिरमुकस्वामिकाहिता' इतिभाषायां स्वामिनैव पञ्चवर्षावधि मर्यादितत्वान्मदीयोति सत्प्रतिपक्षरीत्योत्तरितम् । "आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा" इति वचनादिदं दुर्बलम् । अत्र चाधिकबले प्रतिवादिनः प्रमाणोपन्यासाधिकारः प्रबलत्वसाधनाय । अन्ययोस्तु पूर्ववादिन एव ।

गुरावभिहिते हेतौ प्रतिवादिक्रिया भवेत् ।

दुर्बले वादिनः प्रोक्ता तुह्यैः पूर्वक्रियैव च ॥ इति स्मरणात् ।

कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वे प्रपद्यते ।

अतः क्रिया सदा प्रोक्ता पूर्वपक्षप्रसाधिनी ॥ इति,

कारणात्=बलवत्त्वात् । उत्तरत्वमुत्तमत्वम् । पूर्वपक्षबलवत्त्वाद्हेतुकां पूर्व-
वादिनः क्रियां प्रतिपादयता कार्यायनेनोत्तरस्यापि बलवत्त्व उत्तर-
वादिनः क्रियेत्युक्तं भवति । इदं वाचस्पतिमिश्रोक्तं व्यवहारतत्त्वकाराभ्युपेतं
च कारणोत्तरत्रैविध्यमयुक्तम् । वचनानारूढत्वाद् युक्त्यभावाच्च । तथा
हि “अर्थिना लेखित” इत्यादि नारदाक्षयस्याधिकबलकारणोत्तरविषयत्वे
न किञ्चिद्बीजमस्ति । प्रत्युत तस्य तन्मात्रविषयत्वे त्रितयसाधारण-
कारणोत्तरस्वरूपाभिधायकवचनान्तत्सामान्यस्वरूपाज्ञानप्रसङ्गः । भव
ताप्येतस्य त्रितयसाधारण्याभ्युपगमाच्च । समानबलोनवलविषय-
वचनान्तराभावाच्च ।

यद्योच्यते कार्यायनीये “अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्था यदि तं तथा ।
प्रपद्य कारणं” इत्यादि वाक्ये, नारदायै वा “आधर्ये पूर्वपक्षस्य” इत्यादि
वाक्ये तावदाधर्यशब्दोपादानात्समोनवलकारणोत्तरे विषयीभवितुम
नर्हति । तदेकवाक्यतया “अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्था” इत्यपि नारद-
वाक्यमधिकबलकारणोत्तरविषयमेवेति । तदबुद्धिपूर्वकम् । तथा सति
नारदायमेव वचनद्वयमनर्थकं प्रसज्यत इति सामान्यविशेषविषयत्वमेव
तस्याभ्युपगन्तव्यम् । अस्त्वेवं तथा सति सामान्यलक्षणानभिधानदोषो-
ऽपि प्रतिक्षिप्तः । आधर्येऽपि तव वचनयोस्तूक्तयुक्त्यांनवलमात्रविषयत्वम् ।
समबलातियलयोस्त्वाधर्याभावात्तदाक्षिप्तं लक्षणान्तरमूह्यमिति सर्वं
सुस्थमिति चेत्, न । आधर्यमुपमर्दकत्वं वाद्युपन्यस्तप्रहणाङ्गीकारे-
णाधारणादिकारणप्रतिदानाद्युपन्यासे तस्यैव साध्यत्वाधिर्भावे तदु-
क्तप्रहणधारणयोः प्रमाणोपन्यासानपेक्षत्वमेव । इदमेवाभिप्रेत्य कल्पतरी
लक्ष्मीधरोऽप्याह—“आधर्यं प्रमाणानर्हत्वं पूर्वपक्षस्येत्यर्थ” इति । अत
एव “कारणे प्रतिवादिनि” इति सामान्यत एव कारणोत्तरे प्रतिवादिन एव
क्रिया यक्ष्यते । तेन यत् त्रितयसाधारणत्वमस्य घञसोऽप्यमतमुपन्य-
स्याधर्योक्तिविरोधाद्दूषितम् । तदप्ययुक्तम् ।

यस्तुतस्तु प्रमाणोपन्यासे तत्सामीचीन्यासामीचीन्यकृतं त्रैवि-
ध्यमुत्तरान्तरेऽपि पारमार्थिकं सम्भवत्येवेति कारणोत्तरमात्रे तदभिधा
नमनर्हम् । ततः पूर्वं तत्रापि दुर्भेद्यम् । स्वस्वाभिमानेन तु पक्षोत्तरयोः
सार्धत्रिक्रमधिकबलत्वमेव । अन्यथा विवादांप्रवृत्तिप्रसङ्केः । प्रमा-
णोक्तिप्रत्याकलितयोस्तद्विषयवचनार्थयोरत एवोपयोगोऽन्यथाधिकबल-
कारणोत्तरे तयोरेनुपयोगाद्वात्वेत्त्वप्रसङ्गः सम्प्रतिपत्तियत् । “गुरो-

वमिहिते हेतौ' इत्यादेस्तु स्मरणस्य न कारणात्तरत्रैविध्येन क्रियाव्यवस्थापकत्वम् । "कारणे प्रतिवादिनि" इति सामान्यवचनसङ्कोचस्य निर्युक्तिकस्य प्रसक्तेः । किन्तु मिथ्याशुत्तरत्रैविध्येन तथाहि—
 मुरौ पूर्वपक्षोक्तहेतुभ्युपगमेन कारणोत्तरे कारणोपन्यासात् प्राङ्-
 न्याये च तदुपन्यासात्तयोः साध्यत्वाविर्भावे वाद्युक्तसाध्ये साध्यत्व-
 तिरोधानात् प्रतिवादिनः क्रिया । दुर्बले तुत्तरे मिथ्याख्ये भावरूपत्वेन
 मात्रप्रमाणाभावमात्रेण सिद्धे साध्यत्वानर्हे वादिसाध्यस्य साध्य-
 त्वातिरोधानात्तस्य क्रिया । तुल्ये द्वयोरपि भावसाधकयोरर्थिप्रत्यर्थि-
 नोः पूर्वं ममेदमिति यदतोऽन्यतरस्येत्यर्थः । इदं च "साक्षिपूमयतः
 सास्तु" इत्यादिवचन व्याचक्षाणा निपुणतरमुपपादयिष्यामः । "का-
 रणात् पूर्वपक्षोऽपि" इति कात्यायनीयं तु प्रामाणिकत्वनिबन्धनपूर्वपक्ष-
 स्योत्तमत्वं प्रतिपादयद्यत्र पूर्ववादिनः क्रिया वाक्यान्तरेणोक्ता तद्वि-
 पयत्वेनाप्युपपद्यते इति न किञ्चिदेतत् । अत एव मिताक्षराकल्पतरुना-
 करमदनरत्नस्मृतिचन्द्रिकाकारादिमिरिदमुपोक्षितम् ।

प्राङ्न्यायलक्षणमाह शरीतः—

अस्मिन्नर्थे ममानेन वादः पूर्वमभूत्तदा ।

जितोऽयमिति चेद् द्रूयात् प्राङ्न्यायः स्यात्तदुत्तरम् ॥

कात्यायनवृहस्पती—

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लक्षयते यदि ।

सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायश्च स उच्यते ॥ इति ।

अतः प्राङ्न्यायपदमन्वर्थम् । प्राङ्न्यायस्य च प्रागवस्थायां मि-
 थ्याकारणान्यतरोत्तरोपादानेनैव व्यवहारप्रवृत्तिरिति प्राङ्न्यायसा-
 धने तदेव सिद्धं भवति इति सम्भवति धार्यमाणत्वादिसामान्याभा-
 वतद्धंसोभयज्ञापकता प्राङ्न्यायस्येति मिथ्याकारणोत्तराभ्यामस्य
 भेदः । त्रिप्रकारश्च प्राङ्न्यायः । तथा च—

कात्यायनः,

विभावयामि कुलिकैः साक्षिभिर्लिखितेन वा ।

जितञ्चैवं मयायं प्राक् प्राङ्न्यायत्रिप्रकारकः ॥

कुलिकैरिति प्राकृतव्यवहारदर्शनामुपलक्षणम् ।

इत्युत्तरभेदाः ।

अथोत्तराभासाः ।

'यद्यद्युत्तरलक्षणराहित्यादेवोत्तराभासत्वमर्थसिद्धं भवतीति नो-
 त्तराभासाः पृथग्वाच्याः । योगीश्वरादिमिरत एव नोक्ताः । तथापि स्पष्टी-

६२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

करणाय कैश्चिदुक्ताः ।

तथा च मिताक्षराधृतवचनम् ।

सन्दिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च ।

पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत् ॥

यद्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।

व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये ॥

एतच्च तत्रैवोदाहरणनिष्ठतया व्याख्यातम् । सुवर्णशतमनेन गृहीतमिति उक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं मापकशतं चेत्येवं सन्दिग्धमुत्तरं भवेदिति । प्रकृतादन्यत्सुवर्णशताभियोगे पणशतं धारयामीति । अत्यल्पं=सुवर्णशताभियोगे पञ्च धारयामीति । सुवर्णशताभियोगे पञ्चशतानि धारयामीत्यतिभूरि । पक्षैकदेशव्यापि=हिरण्यवस्त्राभियोगे हिरण्यं गृहीतमित्येतावन्मात्राभिधानम् । व्यस्तपद=पदान्तरेणाभियोगे पदान्तरमादायोत्तरम् । यथा मदीयमेतावद्वहण धारयतीत्यभियोगेऽनेनाहं ताडित इत्यादि । अव्यापि=देशस्थानादिभाषाविशेषणाव्यापि । यथा मध्यदेशे धारणस्यां पूर्वदिगवस्थितं मदीयमनेन क्षेत्रमपहतमित्यभियोगे न क्षेत्रमपहतमिति । निगूढार्थं=मह्यं सुवर्णशतं धारयतीत्यभियोगे किमहमेवास्यै धारयामीति । अत्र ध्वनिना प्राङ्ध्विवाकः सम्भो वा अर्थो वान्यस्मै कस्मैचिद्धारयतीत्यादिसूचनसम्भवाग्निगूढार्थमिदम् । पूर्वापरविरुद्धमाकुलम् । यथा सुवर्णशतं मह्यं धारयतीत्यभियोगे धारयामि परन्तु गृहीतमेव नेति, गृहीतं परन्तु न धारयामीति वा कारणानुपन्यासमधारणादावकृतवैवोत्तरम् । व्याख्यागम्यम्=दुःशिलष्टसमासाध्याहारादिसापेक्षत्वेनानुमेयार्थम् । यथा सुवर्णशतविषये पितृकृतर्णाभियोगे गृहीतशतवचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । अत्र गृहीतशतसुवर्णस्य पितुर्वचनात्सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीत्यर्थविवक्षायामिदं क्षमसमर्थसमासाध्याहारादिसापेक्षत्वाद्भुक्तिरुतस्वाभिमतार्थपरव्याख्यावगम्यार्थम् । असारम्=न्यायविरुद्धम् । यथा सुवर्णशतमनेन मत्तो वृद्ध्या गृहीतं तस्य वृद्धिरेव दत्ता न मूलमित्यभियोगे सत्यं वृद्धिर्मया दत्ता मूलं तु न गृहीतमिति । अत्र क्वचित्पूर्वपक्षानिराकरणात् क्वचिदसम्बन्धार्थत्वात् कापि विलम्बितार्थप्रत्यायकत्वाद्यथायथमनुत्तरत्वमवसेयम् । यद्यप्युदाहृतमसारं पूर्वापरविरोध एव पर्यवस्यति । तथापि क्वचित्साक्षात् क्वचिन्न्यायविरोधात्तथात्वमिति भेदकं द्रष्टव्यम् । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु काकदन्तसद्भावोत्तरमिष्यत इति । कात्यायनवचनं च तत्र संयादितवान् ।

काकस्य दन्ता नो संन्ति सन्तीत्यादि प्रदुत्तरम् ।
असारमिति तत्तेन समं नोत्तरमिष्यते ॥ इति ।

कार्यावनेनान्येऽप्युत्तराभसा उक्ताः—

अप्रसिद्धं विरुद्धं यदत्यल्पमतिभूरि च ।
सन्दिग्धासम्भवाव्यक्तमन्यार्थं चातिदोषवत् ॥
यद्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।
व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये ॥ इति ।

एतान् स्वयमेव स व्याचष्टे—

चिह्नाकारसहस्रं तु समयं चाविजानता ।
भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धं तदुत्तरम् ॥
प्रतिदत्तं मया याल्ये प्रतिदत्तं मया नहि ।
यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्धं तदिहोत्तरम् ॥
जितः पुरा मया चायमस्मिन्नर्थं विवक्षिते ।
पुरा मयाऽयमिति यत्तदूनं चोत्तरं स्मृतम् ॥
गृहीतमिति वाच्ये तु कार्यं ते न कृतं मया ।
पुरा गृहीतं यद्द्रव्यमित्येतदतिभूरि तु ॥
दयं मयेति वक्तव्ये मया देयमितीदृशम् ॥
सन्दिग्धमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहारे बुधैः सदा ॥

मयादेयमित्यत्राकारप्रश्लेषस्यापि सम्भवात्सन्दिग्धमिदम् । असम्भवम-
स्माभिर्देयं धनमस्मत्प्रपौत्रपुत्रेण दत्तमित्येवमादि । अव्यक्त=सुखेन यद्-
क्षराण्येव निर्णेतुमशक्यानि । एतादुत्तराभासाङ्घ्रिदृष्टावपि स्पष्टाविति
तेन न लक्षितौ ।

यलाबलेन चैतेन साहस्रं स्थापितं पुरा ।

अनुकमेतन्मन्यन्ते तद्व्यार्थमिति रितम् ॥

एतेन च बलेन=प्राचल्येन अबलेन=दौर्यल्येन च पुरा साहस्रं=मनु-
ष्यमारणादि स्थापितं=कृत्वा गोपितमिति यावत् । इत्यादि प्रकृतानुप-
योगित्वादन्यार्थमित्यर्थः । व्यस्तपद=पदान्तरेणाभियोगे कृते पदान्तरस-
ङ्क्रमेणोत्तरमिति सोदाहरणं मिताक्षरायां व्याख्यातम् । तत्प्रागेवोक्तम् । स्मृति-
चन्द्रिकायां तु पूर्वपक्षनिश्चयात् प्रागुच्यमानं सर्वमेवोत्तरं व्यस्तपदमिति
व्याख्यातम् । व्यस्तं पदं स्थानमुपन्यासावसरो यस्येति व्युत्पत्तेः ।
भवदेवेन तु यदव्यस्तपदव्यापीति पाठं लिखित्वाऽनन्वितार्थपदव्याप्तमिति
व्याख्यातं व्यवहारतिलके । तच्च दोषान्तरसङ्करादयुक्तमिति प्राच्यमेव
व्याख्यातव्यमनुसन्धेयम् । उत्तरमित्येकवचनाद् याज्ञवाल्कीयाद्युत्तरस-

द्वारादप्युत्तराभासत्वं सूचितम् । कात्यायनोदिभिः स्पष्टमुक्तम् ।

पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् ।

मिथ्या चैवैकदेशे च सङ्करात्तदनुत्तरम् ॥ इति ।

सङ्करदनुत्तरत्वे योजं कात्यायनेनेषोक्तम्—

नचैकस्मिन् विधादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्धयोः ।

नचार्थसिद्धिरमयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम् ॥ इति ।

मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्करेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्धयोरैकस्मिन् व्यवहारे क्रियोपन्यासः प्रसज्यते ।

मिथ्या क्रिया पूर्वधादे कारणे प्रतिधादिनि ।

इति स्मरणात् । मिथ्या=मिथ्योत्तरे, पूर्वादे क्रिया=अर्थिनः क्रियोप-
न्यास इत्यर्थः । यथा—‘सुवर्णशतं रूपकशतं चानेन गृहीतम्’ इत्यभि-
योगे ‘सुवर्णशतं न गृहीतं रूपकशतं तु गृहीतं किन्तु प्रतिदत्तं प्रति-
ग्रहलब्धम्’ इत्यादि । द्वयोरैकक्रियोपन्यासाभावे च व्यवहारघट-
कभेदे व्यवहारद्वयप्रसक्ताद्येकसमाप्तयेव व्यवहारान्तरप्रवर्तनीयत्वा-
द्युपपद्यवहारासम्भवरूपा युक्तिर्योजम् । अत एव तस्य तस्यां
शस्य तत्प्रमाणमाश्रयाभ्यन्तरे क्रमणोत्तरत्वमेवेति क्रमिकं व्यवहारद्वयं
तयोरैव प्रवर्तनीयमित्युक्तं मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकादिग्रन्थेषु । कारणप्राङ्ग-
न्यासङ्करे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयं प्रसज्यते । “कारणे प्रतिधादिनि”
“प्राङ्गन्यासकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्” इति स्मरणात् ।
यथा पूर्वोदाहरण एव यद्येवं ब्रूयात् ‘सुवर्णशतं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकश-
ते तु प्राग्यं व्यवहारमागौणं मया पराजित’ इति । अत्र यद्यप्येकस्यैव
प्रमाणद्वयोपन्यासस्तथापि प्रागुक्त्या युक्त्या युगपद्यवहारासम्भवे एवो-
नुत्तरत्वे योजमतोऽप्रापि क्रमिकव्यवहारप्रवृत्तिरिष्टैव । कारणोत्तरे सा
क्षिलेत्वादिभिस्तद्विभावनीयम् । प्राङ्गन्याये तु तद्वर्तिभिर्जयपत्रेण वेति
क्रम आवश्यकः । एवमुत्तरप्रयसङ्करेऽपि । यथानेन सुवर्णं रूपशतं
यस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं च रूप-
कशतं न गृहीतं वस्त्रविषये प्राक् पराजित इति । अत्र द्वयोः क्रिया
एकस्य क्रियाद्वयमिति द्वयमप्यनुत्तरत्वे योजम् । सम्प्रतिपत्तौ
क्रियाभावाच्चतुःसङ्करो नोदाहार्यः । सङ्करसम्भवेप्रायेण तु मिताक्षरा
कारेण “एवं चतुःसङ्करेऽपि” इत्युक्तम् । अत एवात्र “यत्र सम्प्रतिपत्ते-
रुत्तरान्तरेण सङ्करस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारः प्रवर्तनीयः । सम्प्र-
तिपत्तौ क्रियाभावात्” इति तेनेषोक्तम् । सङ्करस्थले क्रमिकव्यवहार आ-
वश्यकः । क्रमोऽर्थिप्रत्यर्थिसम्भ्यानामन्यतरेच्छया बोधः । यत्र तु प्रभृता-

यंविषयत्वमन्यतरोत्तरस्य धर्लवत्तरत्व वा व्यवहाराकरणेऽन्यतरस्य पीडातिरेकादिक वा प्राप्तेर्विनिगमकमस्ति तत्र तदुत्तरोपादानेनैव प्रथमो व्यवहारः प्रवर्तनीय इत्याह—

हारात् ,

यत्प्रभूतार्थविषय यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।

उत्तर तत्र तद्ब्रह्मेयमसङ्कीर्णमतोऽयथा ॥

असङ्कीर्ण-सङ्करप्रयुक्तव्यवहारयोगपद्यासम्भवदोषाभावात् । अतोऽन्यथा सङ्कीर्णामिति शेष । तेन तत्रेच्छाक्रमेण व्यवहारक्रम इति भाष । सङ्करादनुत्तरत्वे प्रागुक्तयुक्तिरनेन सूचिता । अत एव—

मिथ्योत्तर कारण च स्यातामेकत्र चेदुभे ।

सत्य वापि सहान्येन तत्र ग्राह्य किमुत्तरम् ॥

इत्युक्त्वा तदुक्त हारीतेन । उदाहरण तु यथा 'सुवर्णं रूपकशतं घृणाणि च गृहीत्वाय न प्रयच्छति' इत्यभियागे 'सुवर्णं रूपकशतं च न गृहीतं घृणाणि गृहीतानि प्रतिदत्तानि' इत्युत्तरम् । अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतार्थविषयत्वात् तदुपादाय क्रियार्थिनं प्रथमं व्यवहारो द्रष्टव्यः । पश्चाद्विषयविषये कारणोत्तरमादाय प्रत्यधिक्रियाऽवलम्बनो व्यवहारः । एव मिथ्याप्राङ्गन्यायसङ्करोऽपि बोध्यम् । सम्प्रतिपत्तिर्यदि सुवर्णादौ तत्र क्रियाफलाभावादल्पविषयमप्युत्तरांतरमादायैव व्यवहारा मरति । एव तुल्यार्थविषयत्वऽप्युत्तरयोर्यत्र प्रथमदृष्टे फलं तदुत्तरावलम्बनत व्यवहारा द्रष्टव्यः । तथाचोक्तम्—“यत्र वा स्यात्क्रियाफलम्” इति ।

अहर्षविक्रया यातावर्धिप्रत्यर्थिनौ यदा ।

षादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्य पीडामवेक्ष्य च ॥ इति बृहस्पतिः ।

अत्र वाचस्पतिमिथा । मिथ्यभिन्नावच्छेदेन कारणादिसत्पत्तिं सङ्करादनुत्तरमिति “पक्षैकदेशे यत्सत्यम्” इत्यादिवाक्यार्थ एव न सम्भवति । अवच्छेदमदन साङ्कर्यस्यैवाऽभावात् । किन्तु पक्षस्यैकदेशे विषये यदुत्तरं सङ्कीर्णं न तदनुत्तरम् । शेषमेकदेशपदद्वयमनुवाद् । यथा शतं न गृहीतं गृहीतमपि परिशोधितं वा न धारयाम्येवेत्यादि । यत्तु शताभियोग पञ्चाशत् परिशोधिता पञ्चविंशतिस्तु नैव गृहीता पञ्चविंशतिस्तु धार्यं न देया इत्युत्तरम् । यच्च घस्तुभेदेन प्रागुदाहृतं, तत्र “यत्प्रभूतार्थविषयम्” इति घचनात् कारणोत्तरमादाय प्रथमं विचारकार्यं । पश्चात् पञ्चविंशतिरपन्हुता अर्धिप्रमाणनं वा साध्या प्रत्यर्धिप्रमाणेन वा साध्या । नचैव ‘नचैकस्मिन्’ इत्येतद्वचनविरोधः । न्यायमूलकत्वेनैतद्वचनस्य लघार्थप्रमाणपरिग्रहावाधकत्वात् । सति च

निर्णयप्रमाणे तदशसंशयस्यावश्यनिरस्येत्वात् । न च "यत्प्रभृतार्थं विषयम्" इत्येतद्वचनबलादेव लब्धार्थप्रमाणप्राप्तता । तथा सत्येतत्सृतीनां श्रुतिमूलकतापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । असम्भवमूलान्तरत्वस्यैव श्रुतिमूलकत्वप्रयोजकत्वात् । यूपहस्त्यादिस्मृतौ तथा सिद्धान्तवचनात् । अत्र च न्यायमूलकत्वस्यैव सम्भवात् । न च तादृशविषया सम्भव एव 'न चैकस्मिन्निति' वचनस्य मूलमिति युक्तम् । बहुशो विषयदर्शनात् । न चेदृशमुत्तरं न देयमित्युपदेशार्थमिदम् । यथावस्थितार्थकथनस्य निषेद्धुमशक्तेः । विज्ञा एव विषयदन्ते न त्वज्ञा इत्यपि वक्तुमशक्यम् । न चात एव ते पर्यनुयोज्या । "छलं निरस्य भूतेन व्यवहाराश्रयेन्नृप" इति वचनात्तादृशामपि तन्वतो योध्यत्वात् । नच वचनादेवास्योत्तरस्य हेयता । वचनस्यादृष्टार्थतापत्तेः ।

अपि च शतन गृहीतमित्यस्य नाग्रहणमात्रमर्थः । शतपदानर्थक्यप्रसङ्गात् । नापि शताग्रहणम् । विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञापत्तेः । नापि शतपदपक्षप्राप्तानुवाद् । एव सत्येकदेशस्य गृहीतत्वविभाषनादेव स्थापको "निहनुते लिखितेनैकमिति" वचनादेतावद्भेदनिर्पवादमेव लभेतेत्यनिष्टापादकमेवेदमुत्तरं स्यात् । "मिथ्या कारणयोर्वापि" इत्यादि वचनमप्येवं नेयम् । तस्माद्यावत्प्रकृतविषयः सशयोऽनुवर्त्तते निर्णायकं च प्रमाणं लभ्यते तावद्विचारणीयमिति परमार्थः । भवेदेवप्रदीपादयोऽप्येवम् । तस्मादस्मदुक्त एव "पक्षैकदेशे यत्सत्यम्" इत्यादेरर्थ इति ।

तदेतद्वागाडम्बरमात्राश्रयार्थक्षोदक्षमम् । तथाहि । मिताक्षराशुक्लरीत्यादृष्टार्थतयैव सकलवचनस्वरसामङ्गसम्भवात् । "नचैकस्मिन्" इत्यादिवचनपर्यालोचनया युगपदनुत्तरत्वस्यैवास्य वर्णितत्वात् । क्रमिकोत्तरत्वस्य सर्वैरपीष्टत्वात् । नचायौगपद्यमेव निर्वाजम् । युगपद्व्यवहारासम्भवास्यैतादृशी विषये उपपादितत्वात् । व्यवहारस्य चतुष्पात्त्वात् । क्रियारूपपादभेदे साध्यभेदेन भाषारूपपादभेदे चातद्वद्विते व्यवहारभेदप्रसङ्गस्य सचेतसा दुरपहृतत्वात् । किञ्च । भवेदुक्लरीत्या न्यायाभासमूलकतया 'नचैकस्मिन्' इत्यादेरप्रामाण्यप्रसङ्गः । यच्चैकदेशपदस्यैकविषयपरत्ववर्णनमेकदेशपदद्वयस्य चानुवादत्वप्रतिपादनम् । तदतिमन्दम् । एकदेशपदे रूढित्यागप्रसङ्गात् । सम्भवत्यस्मदर्थेनार्थवत्त्वे श्लिर्धका अनुवादस्यानर्थक्यापरपठ्यायस्याभ्युपगमानौचित्याच्च । यच्चैकविषयसद्वर उदाहृतम् । तदपि सन्दिग्धादिदोषसङ्कीर्णमसाधारण्येनैतद्वचनविषयतानर्हमिति समस्तवचनानर्थक्यम् । यदप्युक्तम्—असम्भवमूलान्तरत्वस्य श्रुतिमूलकत्वे प्रयोजकत्वमिति । तदपि मीमांसानभ्ययन-

निर्घणनम् । न त्वमभयम् मूलकस्य मएकादिस्मृतीनां श्रुतिमूलकत्वे प्रयो-
जकम् । तथा सति तुलापुटवादिस्मृतीनां लोभादिमूलकत्वस्य
सुतरां सम्भवाच्च श्रुतिमूलकत्वाभावात्प्रसङ्गः । यथाहुः—

वार्तिककाराः,

रागद्वेषमदोन्मादप्रमादादालस्यलुब्धताः ।

क वा नोत्प्रेक्षितुं शक्याः स्मृत्यप्रामाण्यहेतवः ॥ इति ।

यूपहस्रयादिस्मृतिषु मुक्तकस्येनात्तप्रणीताद्यानघञ्चारणाभूमूलभूत-
धृत्यकल्पनम् । कर्तृभामात्यामायादेति भाष्याभिमताप्रामाण्ये मूल-
युक्तिः । हेतुदर्शनं तदुपपत्तमकमन्धाचयमात्रमिति तत्रैव श्लाघाज्ञानैः धु-
ष्णमाकरे । वार्तिककाराणां तु दृढतरवैदिकं परिग्रहीतुं प्रामाण्यमेव ता-
सामभिमतामित्यपि तदभियोगमात्रां न दुर्लभम् । यद्यपि अपिचेत्याद्य-
सम्भयदुक्तिकस्य कपोलकल्पितविकल्पजालमुद्गाप्य एषिष्ठतं, तदपि
प्रस्तुतप्रतीपम् । तादृशोत्तरस्य सर्वैरभ्युपगन्तव्यत्वात् । शतग्रहणा-
भाषस्य तदर्थस्यादुष्टत्वाच्च । अयमत्र सकलवचनसन्दर्भसमाधानाभिष्ट-
ष्टोऽर्थः । क्रिया=लित्वितादिप्रमाणरूपा प्रत्ययस्कन्दने प्राङ्न्याये च प्रत्य-
र्थिन एव भवति । मिथ्यासरे चार्थिन एव । सम्प्रतिपक्षी न कस्या-
पीति द्युत्पादयिष्यते । एवं च सत्येन यत्रतरेषां त्रयणामुत्तराणां
सङ्करस्तत्र प्रत्यर्थिनः कारणप्राङ्न्यायसाधनाय प्रमाणद्वयमर्थिनश्च
स्वसाध्यसाधनायैक प्रमाण प्राप्नोति । यत्र कारणप्राङ्न्याययोस्तत्र प्र-
त्यर्थिनः प्रमाणद्वयम् । यत्र पुनर्मिथ्याकारणयोर्मिथ्याप्राङ्न्याययोर्वा
तत्रार्थिप्रत्यर्थिनोरेकैकं प्रमाणम् । न च यथाप्राप्तमेवाश्लिष्यति चा-
क्यम् । प्रमाणं हि साध्यमिच्छार्थम् । एकस्मिन् व्यवहारे चैकमेव साध्यमे-
कस्यैवोचितम् । तेन तत्र नोभयोः प्रमाणमेकमेकस्य वा प्रमाणद्वयं मधि-
तुमर्हम् । उभयोः साध्याभावादेकसाध्यस्य चैकेनैव प्रमाणेन सिद्धावि-
तरथैयर्थ्यात् । तस्मात् युक्तमुक्तम्—“सङ्करात्तदनुत्तरम्” इति । तथा च
सर्वत्र पक्षध्यापकमयोत्तर देयं दापनीयं च । यत्र पुनः सर्वथा तथा-
विधमुत्तरं न लभ्यते किन्त्वैकैकांशध्यापकमयोत्तरम् । तत्र नानोत्तर-
पक्षेन नानाप्रतिज्ञाः कृत्वा क्रमेणैकैकप्रतिज्ञायामेकैकोत्तरोपादानेन
व्यवहारः प्रवर्त्तनीयोऽन्यथा तत्र निर्णयप्रावप्रसङ्गः । स चानुचितः ।
“द्वल निरस्य” इत्यादिवचनात् । “सङ्करात्तदनुत्तरम्” इति हेतुपादाना-
दुक्तविधया सङ्करे निराकृते स्यादेवोत्तरत्वमित्यभिप्रायः । एतदेव व्यति-
रेकमुपेनोकम्—

यत्रप्रभृतार्थविधयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम् ।

उत्तरं तत्र तद्व्ययमसङ्कीर्णमतोऽन्यथा ॥ इति ।

अतोऽन्यथा=यौगपद्ये सङ्कीर्णं स्यादिति प्रागेव व्याख्यातम् ।
पक्षव्यापकानेकोत्तरविकल्पे तु न ज्ञातुचित्सङ्करावसरः । तस्मात्प्र
कापि सङ्करे सदुत्तरत्वमिति ।

अथ क्रियापादः ।

तत्र तदुपयोगि प्रत्याकलितं प्रथमं निरूप्यते । विज्ञानयोगिना तस्य
व्यवहारपादत्वानभ्युपगमेऽपि क्रियादानोपयोगित्वाभ्युपगमात् । अन्यै-
स्तु व्यवहारपादत्वस्यैव स्वीकारात् । क्रियापादप्राग्भावस्तूमयस-
म्मतः । प्रत्याकलितं नाम भूयोत्तरयोरर्थिप्रत्यर्थिभ्यां लेखितयोः
क्रियोपन्यासनमनयोर्मध्ये कस्य स्यात्का चास्मिन् पदे क्रिया स्यात् ही-
नवादी वानयोर्मध्ये क इत्यादिः ससभ्यप्राङ्घ्रिवाकस्य समापतेः सभ्य-
स्य प्राङ्घ्रिवाकस्य वा परामर्श उच्यते ।

तथा च वृहस्पति ।

ये तु तिष्ठन्ति करणे तेषां सभ्यैर्विभावना ।

कलयित्वात्तर सभ्यैर्दातव्यैकस्य घादिनः ॥

करणे=धर्माधिकरणे । ये तिष्ठन्ति=घादिनः प्रतिघादिनश्च । तेषामुत्तरं
मिथ्यादिचतुर्भेद, कलयित्वा=विचार्य, एतदुत्तरे कस्य क्रियोपन्यास
उचित इति निर्धार्य, विभाव्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियाप्रमाण-
मिति यावत् । एकस्य वादिन =अर्थिप्रत्यर्थिन्यतरस्य । सभ्यैर्दातव्या=उप-
न्यसनीयत्वेनाज्ञापयितव्येत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि—

लिखिते शोधिते सम्यक् सति निर्दोष उत्तरे ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापि क्रियाकरणमिष्यते ॥

क्रियाकरण=क्रियोपन्यासः । पुनर्वृहस्पति —

श्रुत्वा पूर्वोत्तरं सभ्यैर्निर्दिष्टा यस्य भावना ।

विभावयेत्प्रतिज्ञातं सोऽखिल लिखितादिना ॥

विभाव्यते साध्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियैव । पूर्वोत्तरं=पूर्व-
पक्षमुत्तरं चेत्यर्थः । द्वन्द्वेकधद्भाव । निर्दिष्टा=ब्रूहीत्युपदिष्टा । कस्मि-
न्नुत्तरे कस्य क्रिया क्रियारहितं च किमुत्तरमित्यपेक्षायामाह —

व्यास,

प्राङ्घ्रियायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् ।

मिथ्यौक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥

प्राङ्घ्रियायकारणोत्तरयोः प्राङ्घ्रियाये कारणे च साधितेऽर्थिसाध्यस्य

ग्रहणस्य धारणासाधकत्वाद्यर्थ साधनं प्रत्यर्थिनाऽभ्युपगमाच्चेति तत्रैव साध्यत्वाविर्भावात्तदुपन्यासकारिण एव प्रत्यर्थिनः प्रमाणोप-
पन्यासस्तत्साधनायोचितः । अर्थिसम्बन्धविरहप्रत्यर्थिसम्बन्धयोर्द्वि-
योरपि तेनैव निर्णयात् । मिथ्योत्तरे तु वादेनः प्रमाणदुर्भिक्षं यदि प्रति-
ज्ञातेऽर्थे, प्रमाणाभावादेव प्रत्यर्थ्यभिमतोऽर्थिप्रतिज्ञातसाध्यहेत्वभावः
सिंध्यतीति तत्परिहाराय भावामाद्ययोर्भावस्यैव साध्यत्वौचित्याच्चा-
र्थिन एव क्रिया । सम्प्रतिपत्तौ तु न कस्यापि साध्यमस्तीति निरर्थ-
कत्वात् क्रियैव नास्तीत्यर्थः ।

बृहस्पति —

प्रतिज्ञां भावयेद्वादी प्रत्यर्थी कारण तथा ।

प्राग्बृत्तवादिविजयं जयपत्रेण भावयेत् ॥ इति ।

प्राग्बृत्त=प्राङ्न्यायः । प्रतिज्ञां=प्रतिज्ञातार्थम् । इदं च परिशेषान्मिथ्यो-
त्तरविषयम् । जयपत्रेणेति प्राङ्न्यायदर्शप्रभृत्युपलक्षणम् ।

मनुः—

अपह्वेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।

अभियोक्ता दिशेद्देशं कारणं वान्यदुद्दिशेत् ॥ (८।५२)

दिशति कथयति यथादृष्टमर्थमिति देतः साक्षी । मेधातिथिस्तु
ऋणादिप्रयोगदेशवर्तिनः साक्षिणो देशशब्देन लक्ष्यन्त इत्याह । अन्य-
त्कारण=प्रमाणं साक्षिभिर्घं लेख्यादि । मेधातिथिना तु 'करणं वा समुद्दि-
शेत्' इति पठित्वा करणशब्दः प्रमाणसामान्यवाचकोऽपि गोयलीवर्द-
न्यायेन साक्षिभिर्करणमाचष्टे । पृथगुपादानात् । कारणं वा समु-
द्दिशेदिति पाठेऽप्ययमेवार्थ इत्युक्तम् । यत्र मिथ्याप्रत्ययस्कन्दनयोः
कृत्स्नपक्षव्यापिता यथा कश्चिच्छृङ्गप्राहिकया कञ्चिदभियुक्ते 'मशीयेयं
गौरमुकस्मिन् काले नष्टास्य गृहेऽथ दृष्टा' इति । तत्राभियुक्त उत्तरयति-
मिथ्यैतत् । यतः । एतत्प्रदर्शितनाशकालात्प्रागेवास्या मद्गृहेऽवस्थित-
त्वादिति । इदं तावत्पक्षप्रतिपक्षममित्यनुत्तरत्वानर्हम् । कारणो-
पन्यासात् शुद्धमिथ्योत्तरम् । एकदेशाभ्युपगमाभावाच्च 'अर्थिना
लेखितो योऽर्थ' इत्यादि प्रागुक्तप्रत्ययस्कन्दनलक्षणं नास्कन्दति । सा-
ध्यमेदाय प्रतिप्राभेदापादकत्वाभावाच्च न "पक्षैकदेशे यत्सत्यम्" इत्यु-
क्तसङ्ख्यगुणपक्षवहारासम्भक्तं युगपदनुत्तरम् । तस्मात्सकारणं
मिथ्योत्तरमेवेदम् । अन्यतरसाधनेनापि विवादापर्यवसानात् । यत्र
"मिथ्या क्रिया पूर्ववाद" इति वचनात् "कारणे प्रतिवादिनि" इति वच-
नाच्चान्यतरस्य यथाशक्ति क्रियोपन्यास इति भाति यद्यपि, तथापि

“मिथ्या क्रिया” इत्यादे शुद्धमिथ्याविषयत्वेनैतद्विषयत्वाभावात् । “कारणे प्रतिवादिनि” इति वचनात् प्रतिवादिन एवात्र क्रिया । नचास्यापि शुद्ध प्रत्यवस्कन्दनविषयत्वादेतद्विषयत्वाऽभावप्रसङ्गे न कस्यापि क्रिया प्राप्नोतीति निर्णयप्रतिबन्ध एवेति वाच्यम् । यतः प्रसिद्धप्रत्यवस्कन्दनेऽपि ग्रहणाद्यभ्युपगमेन प्रतिदानादिकारणोत्तरतैवास्यासम्भाविनीति वाच्यम् । एकदेशाभ्युपगमस्य प्रायिकत्वात् । कारणोपन्यासस्यैवोत्तरान्तरासङ्कीर्णतया तल्लक्षणत्वावश्यम्भावात् । एवं कृत्स्नपक्षव्यापि सप्राङ्न्यायं मिथ्योत्तरमपि द्रष्टव्यम् । यथा प्राक्तनाभियोग एव यद्येवं प्रतिवदति-मिथ्यैतत्, यतः प्रागयमस्मिन्नभियोगे मया व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अप्रापि “प्राङ्न्यायकारणोक्तौ” इत्यादि प्राक्प्रदर्शितवचनात्प्रत्यर्थिन एव क्रियोपन्यासः । प्राङ्न्यायसिद्धौ प्रतिज्ञायाः प्रकटमेव मिथ्यात्वपर्यवसानादस्य शुद्धप्राङ्न्यायविषयत्वासम्भवादेतादृशप्राङ्न्यायविषयताया अप्यवर्जनीयत्वात् । पक्षप्रतिक्षेपक्षमस्यास्य प्राग्बदेवानुत्तरत्वानर्हत्वात् । यत्र तु कारणप्राङ्न्याययोः कृत्स्नपक्षव्यापितयै कोत्तरत्वं तत्र प्राङ्न्याय एव साधनीयः । कारणसाधनस्य तदन्तर्भूतत्वात् । यथा रूपकशतमनेन मामकं गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तत्वादिदानीमस्मै न धारयामि । अस्मिन्नेवायं प्रागमुनाहमभियुक्तश्चतुष्पाद्यवहाररीत्यामुं पराजितवानिति ।

इदानीं हीनपरिहानोपायः ।

एतन्न मनुः,—

याहोर्विभावयेल्लिङ्गेर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

‘स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चोष्ठितेन च ॥ (८।२५)

स्वरो=विकृतो गद्गदत्यादिः । वर्णो=स्वभावाविकः कृष्णत्वादिः ।

इन्द्रितं=श्वेदयेपथुरोमाञ्जादि । आकारे=विकृतो स्रवक्रिमादिः । चक्षुः=कातरम् । चोष्ठितं=बुधा स्थानात् स्थानान्तरगमनादि ।

माहवल्क्यः—

देशाद्देशान्तरं याति सुकिणी परिलेदि च ।

ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैषण्यमेति च ॥

परिशुष्यत्स्खलप्राप्तयो विकृद्धं यद्गु मापते ।

याक्चक्षुः पूजयति नो तद्योष्टौ निर्भुज्यत्यपि ॥

स्वभावाद्धिठति गच्छेन्मनोवाक्यायकर्मभिः ।

अभियोगेऽद्य साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ॥

मनोवाक्यायकर्मभिर्यः स्वर्भावाविकृतिं गच्छति न भयादिनिमित्तमसावभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्तितः । मनःप्रभृतिविकृतीरेव विविच्य दर्शयति । देशदेशान्तर याति=नचैकत्रावतिष्ठते । सूक्ष्मणी=ब्रह्मोष्ठ-प्रान्तौ । परिलेडि=जिह्वया पुनः पुनः परिघट्टयतीति कर्मणो विकृतिः । अस्य ललट स्वयते=स्वेदविन्दुवृन्दोद्भाङ्कितं भवति । मुख वैवर्ण्य=वर्णाभ्यन्तं पाण्डुत्वकृशत्वादि एति=प्राप्नातीति कायस्य । परिशुष्यत्स्खलद्राज्यः=परिशुष्यत् सगद्गदं स्खलत् व्यत्यस्तपदवर्णं घाष्यं यस्य सः । बहु=मनु-पयुक्तं, विरुद=पूर्वापरविरोधवत् भापत इति घाचः । परोकां घाचं प्रति-घचनदानेन चक्षुश्च परस्य प्रतिघोक्षणेन न पूजयति नाभिनन्दतीति मनोविकृतेर्लिङ्गम् । परकीयमनोविकृतेरप्रत्यक्षत्वात् । तथा ओष्ठी निभुञ्जति घक्रयत्युपर्यधोभावेन चालयतीति कायस्यैव विकृतिः ।

मनुरपि—

आकारैरिङ्कितैर्गत्या चेष्टया भापितेन च ।

नेत्रघफप्रविकारैश्च शायतेऽन्तर्गतं मनः ॥ (८२६)

कात्यायनः—

आकारोद्भूतचेष्टाभिस्तस्य भावं विभावयेत् ।

प्रतिवादी मवेद्धीनः सोऽनुमानेन लक्ष्यते ॥

कम्पः स्वदेशोऽथ वैचर्यमोष्ठशोषाभिमर्षणम् ।

भ्रूलेखनं स्थानहानिस्तिर्यग्गूर्ध्वनिरीक्षणम् ॥

स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्नमाहुर्मनीषिणः ।

प्रतिवादिशब्देन परस्परप्रतिपक्षवादिस्वाद्बुभयोर्ग्रहणम् । अभिमर्षण= जिह्वयोष्ठप्राप्तावलेहनम् । द्वग्धैकपद्भाषः ।

श्रीरामायणे—

आकारं छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिर्गूहितुम् ।

यलाद्धि विवृणोत्येष भायमन्तर्गतं नृणाम् ॥

अनेन च पराजयसम्भाषनामाश्रं प्रतिपाद्यते । तस्य च फलं क्रिया-दिपरामर्शं सभ्यादीनामस्यवधानेन ध्यवहारशेषविचारः । न चैतावता पराजयनिश्चयो साक्ष्यनिर्णयो वा । नैसर्गिकनैमित्तिकविकारयोर्वैलक्ष-ण्यस्य विवेक्तुमशक्यत्वात् । यद्यपि कोऽपि निपुणतममतिविधेयं शक्यु-यात् तथापि न पराजयनिमित्तमसाक्षिस्थनिषम्भनं वा दण्डादिकार्यं सम्भवति । न हि निपुणभिपगमियोगमूलकमरणनिश्चयेऽपि मृतकार्य-मार्गाः समाचरन्ति ।

योगीश्वर —

१

सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत् ।

न चाहृतो वदेत्किञ्चिद्धीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः ॥ (अ०२२श्लो०१६)

सन्दिग्धम्=अधमर्णादिभिरनभ्युपगतमवार्थं यः स्वतन्त्र =प्रमाणनिरपेक्ष एव साधयेदोसेघादिना राजादिभ्यो ऽनिपेक्षेव तस्माज्जिघृक्षति तदुपरि दण्डाद्यापादयति वा स हीनो दण्ड्यश्च भवति । न पर प्रकृतार्थहानिमाप्नोति तत्प्रत्युत स्वातन्त्र्यनियन्धनं राजदण्डमपि दातुमर्हति । यश्च स्वयमभ्युपेत साधनेन वा साधित याच्यमानो निष्पतेत्=वलायेत सोऽपि तथा दण्ड्य 'साधित धनं च दाप्यः । यश्चाभियुक्तो राज्ञा चाहृत सदसि न किञ्चिद्धदति स प्रकृतार्थहानिं दण्डं च प्राप्नोति । प्रकरणात् (१)दुष्टपरिहानमेव माभूदिति दण्ड्यग्रहणम् । दण्ड्योऽपि 'शास्याऽप्यर्थान्न हीयते' स्वार्थान्न हीयते इति अर्थादहीनत्वदर्शनादत्र तन्माभूदिति हीनग्रहणम् ।

नारदाऽपि—

अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः ।

आहृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥ (अ०२२श्लो०३३)

अन्यवादी तथा हीनः स एव विवृताननः । (ना०स्मृ०न लघ्वम)

पूर्ववाद् परित्यज्य योऽन्यमालम्ब्य ते पुनः ।

वाद्सङ्क्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥ (अ०२२श्लो०३४)

कार्यायनेनापि—

ध्रावयित्वा यदा कार्यं त्यजेदन्यद्वदेदसौ ।

'अन्यपक्षाथयस्तेन वृत्तो वादी स हीयते ॥ इति ।

यश्च कञ्चिदभियुज्य नाहमेनमभियुज्ज इत्येष विरुद्धमभिदधीत सोऽप्यन्यवादितयो हीन इत्याह—

स एव,

न मयाऽभिहितं कार्यमभियुज्य परं वदेत् ।

विमुयश्च भवेदेव हीनः तमपि निर्दिशेत् ॥ इति ।

तथा पत्रलिखितं पूर्वपक्षमप्यन्यथा कुर्वन्नन्यथादितया हीन इत्याह—

स एव,

लेखयित्वा तु यो याक्यमूनं वाऽभ्यधिकं पुनः ।

वदेद्वादी स हीयते नाभययोगं तु सोऽर्हति ॥

(१) अभियोगे च एतदेव वा दुष्टं च परिहृयते । इत्युक्त्यादित्यर्थः ।

अभियोग=पूर्वपक्षं नार्हति=वादित्वयोग्यो न भवतीत्यर्थः । क्रियाद्वेषिणोऽनुपस्थातुश्च हीनतायास्तेनैव विवरणं कृतम् ।

सभ्याश्च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः ।

तां क्रियां द्वेषि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते ॥

आह्वानादनुपस्थानात् सद्य एव स हीयते । इति ।

निरुत्तरतया हीनमप्याह स एव—

ग्रहीत्युक्तोऽपि न ग्रूयात् सद्यस्तद्धनमर्हति । -

द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धेर्विद्यात्तस्य पराजयम् ॥

पराजय=पराजयचिन्हं हीनताम् ।

अत एव हरितः—

सापदेशं हरेत्कालमद्युबंध्यापि संसदि ।

उक्त्वा यत्रो विद्युबंध हीयमानस्य लक्षणम् ॥

सापदेश=सव्याजम् ।

यथाह कात्यायन —

व्याजेनैव तु यत्रासौ दीर्घकालमतिक्रमेत् ।

सापदेश तु तद्विद्याद्वादहानिकरं स्मृतम् ॥ इति ।

आहूतप्रपलायी=अभियोगपरिहारार्थमाह्वानयुद्ध्या प्रच्छन्नचारी । एते-
पामुत्तरोत्तरस्य हीनता गुर्वीति ज्ञापयितुं "हीनः पञ्चविध" इत्युक्तम् ।
न परिसङ्घर्षार्थम् । अन्येषामपि हीनत्वस्मरणात् हीनतागुरुत्वज्ञापनं द-
ण्डभूयस्त्वार्थम् । तद्योक्त कात्यायनेन—

अन्यघादी पणान् पञ्च क्रियाद्वेषी पणान्दश ।

नोपस्थाता दश द्वे च षोडशैव निरुत्तरः ॥

आहूतप्रपलायी च पणान्द्राप्यस्तु विंशतिम् ।

अत्रापि विशेष उक्तस्तेनैव—

त्रिराहूतमनायात्तमाहूतप्रपलायिनम् ।

पञ्चरात्रमतिक्रान्तं धिनयेत्तं महीपतिः ॥ इति ।

कात्यायनेनैव प्रकारान्तरेणापि हीन उक्त —

धावितव्यवहाराणामेक यत्र प्रभेदयेत् ।

धादिन लोभयेत्तच्चैव हीनं तमपि निर्दिशेत् ॥

धावितव्यवहाराणां सभ्यादीनां मध्ये एकमपि यः प्रभेदयेत्=अन्यद्वारानु

रौघाद्युत्पादनेनेत्यर्थः ।

गृहस्वतिरपि—

भय कुर्वति भेदं धा भीषण वा निरोधनम् ।

एतानि वादिनो यस्य व्यवहारे स हीयते ॥

भयादीनि व्यस्तसमस्तानि येन कृतानि स हीयत इत्यर्थः । मयं कुर्वति=करोति । भोषणम् अन्यमुद्येन भयोत्पादनमिति शेषः ।

मनुरपि—

अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापन्दुते च यः । (अ०८)

यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगीताप्रावबुध्यते ॥ (५३)

अपदिश्यापदेशं च पुनर्यस्त्वपधावति ।

सम्यक् प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नामिनन्दति ॥ (५४)

असम्भाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मिथः ।

निरुच्यमानं प्रदत्तं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥ (५५)

द्रुहीत्युक्तश्च न द्रुयादुक्तं च न विभाषयेत् ।

न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मदथात् स हीयते ॥ (५६)

(१)ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।

धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत् ॥ (५७)

अदेश्यम्=अनुपयोगासम्बन्धादिना निर्देशानर्हं दिशति=कथयति यः । यश्च कथितमपि न मयेदमुक्तमित्यपलपति । यश्च अधरोत्तरानर्थान् पूर्वापरामिहितान् विगीतान् विरुद्धांस्तत्त्वेन नावबुध्यते । यश्चापदेशं व्याजं पीडादिकम् अपदिश्यापदेशं अपधावति अपसरति सभातः । यश्च सम्यक् प्रणिहितं सम्यक्प्रणिधानेनाकलितमपि परोक्तमर्थं पृष्टः सन्नामिनन्दति=अनुवादप्रत्युत्तरदानादिना नाद्रियते । मेधातिथिस्त्वदेशमिति पठित्वा भाषायादिलिखितदेशभिन्नसम्भावितं वा देशम् । यद्वा "अभि योक्ता दिशेद्देशम्" इत्यत्रैव देशशब्देन साक्षिणो व्याख्याय साक्षिनिर्देशकाले अमम्भाषितसाक्षिणो निर्दिशतीति व्याचक्ष्यौ । यश्च ज्ञातारः साक्षिणो मनुक्तेऽर्थे सन्तीति सभायामुक्त्वा के ते वदेत्युक्तो न वदेत्तान् । अत्र मा=मां ज्ञातारः यथार्थवाचकमिति जानानाः साक्षिण इति याचत । द्वितीयैकवचनान्तस्यास्मच्छब्दस्य "त्वामौ द्वितीयायाः" (अ० ८ पा० १ सू० २३) इत्यनेन मामित्यस्य मा इत्यादेशः । ननु मे इति पष्ठयन्त मेतत् । "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थनृनाम्" (अ० २ पा० ३ सू० ६२) इति तन्निषेधात् । तेन मेति सन्धिरपि समाहित इति मेधातिथिः । आचार्यास्तु व्याकरणाधिकरणे सन्धिकरणमत्रापशब्द इति पूर्वपक्षप्रसङ्गेन वदन्तः पष्ठयन्ततामेवास्य मन्यन्ते । मे सन्तीति सम्बन्धान्न "तृनाम्" इति

सम्बन्धप्रयुक्तपट्टीप्रतिषेधावकाश इति तेषामभिसन्धिः । सन्ति शा-
तार इत्युक्तेति कल्पतर्कलिखितपाठस्त्वनाकर एवाचार्य्यमेधातिथिभ्या-
मधृतत्वादिति ध्येयम् । सिद्धान्ते त्वाचार्य्याणां छान्दस्त्वमत्र समा-
धिरभिमत । एतैः कारणैर्ब्यस्तैः समस्तैर्वा वादिप्रतिवादिनोरन्यतरं
हीनं निर्दिशेदित्यर्थः । हीनवादितया दण्डार्हतामात्रं न प्रकृतार्थहानि-
रिति प्रमादपरिहारार्थमेवार्थं प्रपञ्चः । “छलं निरस्य” इत्यादिवच-
नात् । अत एव—

नारदोऽपि,

सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति ।

परस्त्रीभूम्यूणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते ॥ इति ।

(अ० २ श्लो० २५)

अस्यार्थः । अर्थविवादेषु सर्वेषु वाक्छले प्रमादाभिधाने पूर्वप्रपञ्चि-
तेऽपि नावसीदति प्रकृतादर्थांश्च हीयते । अत्रोदाहरणमात्रं परस्त्री-
त्यादि । एतेषु प्रमादाभिधानेऽपि शास्यो दण्ड्योऽपि यथान् प्रकृतार्था-
ञ्छीयते एवं सर्वेष्वर्थविवादिष्वित्यर्थः । अन्यथा परस्त्रीत्यादेरानर्थक्यमेव
भवेत् । अर्थविवादोपादानान्मन्युकृतेषु प्रकृतार्थादपि हीयत इत्यर्थादुक्तं
भवति । यथा ‘अहमनेन शिरसि ताडित’ इत्यावेद्य भाषादिसमर्थे ‘हस्तेन
पादे ताडित’ इति वदन् दण्ड्यः पराजितश्च भवति । मन्युकृतांवेशदशा-
वशादेव ताडनादिकमयमस्मिन्नाराप्यावेदितवान् धर्माधिकरण इति
प्रतीतेः । अत एव—

दोषानुरूपं स प्राह्यः पुनर्वादो न विद्यते ।

इति बार्हस्पत्यः पुनर्वादिनिषेधोऽपि मन्युकृतव्यवहाराविषय एव ।
प्राह्यो दण्डमित्यर्थात् ।

असम्भाष्ये=सम्भाषणानर्हे विजन इति यावत् । नेच्छेत्=श्रुतमप्य-
श्रुतवत्कुर्यात् । राजकार्य्यादिव्याजमुत्पाद्य आमन्तरं गच्छेत् । ब्रूही-
त्यादि गतार्थम् । अत्रादेशमित्यादौ च ब्रूहीत्यादौ च “बहुकृतवो-
ऽपि पथ्य वदितव्यम्” इति शाबरभाष्योक्तरीत्यास्मिन् प्रकरणे पुन-
रुक्तिर्न दोष इति भगवान्मेधातिथिराह । क्वचिदर्थविवादेऽप्यर्थहानिः
“सन्दिग्धार्थम्” इत्यनेन दर्शिता ।

नारदोऽप्याह—

अनिवेद्य तु यो राज्ञे सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते ।

प्रसह्य स विनेयः स्यात्स चास्यार्थो न सिध्यति ॥ (अ० १ श्लो० ४६)

प्रवर्तते=साधयति घलादिनेत्यर्थः ।

बृहस्पतिरपि—

आहूतप्रपलायी च मौनी साक्षिपराजितः ।

स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्विधः ॥

साक्षिपरीजित साक्षिवचनाद्यः पराजितः । स्ववाक्यप्रतिपन्न सम्प्रतिपत्युत्तरदाता । अनयोर्दृष्टान्तत्वेनोपादानम् । यथाऽनयोरधिप्रतिपन्नार्थहानिस्तथान्ययोरपीत्यर्थः । अत्राप्युत्तरोत्तरहीनताधिप्यप्रतिपादनार्थं चतुर्विधग्रहणम् । न परिसङ्घर्षार्थम् । अन्यथान्येषां तत्कथनं विरुध्येत । कस्मिन् कदा हीनकार्यमित्यत्र कालावधिरुक्तस्तेनैव—

प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनकृतसप्तभिर्दिनैः ।

साक्षिभिन्नस्तत्पराजितः प्रतिपन्नश्च हीयते ॥ इति ।

साक्षिभिन्नस्तत्पराजितः । यश्च सामान्यतः साक्षिणो निर्दिश्य पश्चाद्विशिष्यानिर्दिशन्मनुना “ज्ञातार” इत्यनेन हीनतयोक्तस्तत्रापि कालावधिं बृहस्पतिरेवाह—

साक्षिणस्तु समुद्दिश्य यस्तु तान्न विवादयेत् ।

त्रिंशद्भ्रात्रात् त्रिपक्षाद्वा तस्य हानिः प्रजायते ॥ इति ।

दैविकराजिकान्तराये त्वधध्यतिक्रमेऽपि न दोष इत्यप्याह—

स एव,

आचारकरणे दिव्ये कृत्वोपस्थाननिर्णयम् ।

नोपस्थितो यदा कश्चिच्छूल तत्र न कारयेत् ॥

दैवराजकृतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत् ।

‘अवाधित्यागमात्रेण न भवेत् स पराजितः ॥ इति ।

आचारकरणे=व्यवहारकरणे । छल तत्र न कारयेदिति वदता यत्र वचनेनार्थहानिः प्रतिपादिता तत्रैव पुनर्विवादाभावोऽप्यत्र तु हीनतानि मित्त दण्डं कृत्वा पुनर्वादः प्रवर्त्तनीय एवेति सूचितम् । यत आह—

कात्यायनः,

पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण वा ।

हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य च ॥

स्ववाक्यजितस्येति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम् । तेनैव विवृतमिदम् ।

यो हीनचिह्नेन जितस्तस्योद्धारं विदुर्वुधाः ।

स्ववाक्यहीनो यस्तु स्यात् तस्योद्धारो न विद्यते ॥ इति ।

। उद्धार =पुनर्व्यवहारः । अत्रापि स्ववाक्यहीन इति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम् । विवादमुपक्रम्य राजानं वञ्चयित्वाऽन्योऽन्यं यौ वादिप्र

तिवादिनौ स्वयमेव विवादाश्रित्वेते तयोरुभयोरपि दण्ड्यत्वमाह—
बृहस्पतिः,

पूर्वोत्तरे सन्निविष्टे विचारे सम्प्रवर्तिते ।

प्रशमं ये मिथो यान्ति दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् ॥

मिथ इत्यनेन राज्ञो निवेदनमकृतवैवाऽन्योन्यमित्युक्ते राजवञ्जन-
मवगम्यते ।

कात्यायनस्तु स्पष्टमाह—

आवेद्य प्रगृहीतार्थं प्रशमं यान्ति ये मिथः ।

सर्वे द्विगुणदण्डाः स्युर्विप्रलम्भान्नृपस्य ते ॥ इति ।

द्विगुणो दण्डस्तु पराजयनिमित्तदण्डोपेक्षया । नतु विवादास्पदी-
भूतद्रव्योपेक्षया । अद्रव्यविवादेष्वव्याप्तेः । राज्ञे निवेद्याऽन्योन्यरुच्या
राजानुरोधेनैव वा सन्धिकरणे तु न दण्ड इत्यर्थात् सिद्धम् । स्फुटीकृतं
बृहस्पतिना,

पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये ।

द्वयोरुत्तरयोः सन्धिः स्यादयःपण्डयोरिव ॥

साक्षिसम्भयिकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि ।

दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातां तौ विचक्षणौ ॥

प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रचरित्रयोः ।

तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि शस्यते ॥

धर्मार्थोपग्रहः कीर्त्तिर्भवेत्साम्येन भूभृतः ।

न ह्यिदमन्ते साक्षिसम्भया वैरं च विनिवर्त्तते ॥

निग्रहानुग्रह दण्डं धर्मं प्राप्य यशोऽवशः ।

विग्रहाज्जायते नृणां पुनर्दोषस्तथैव च ॥

तस्मात्कुलगणाध्यक्षधर्मज्ञाः समदृष्टयः ।

अद्वेषलोभाद्यद्भ्रूयुस्तत्कर्त्तव्यं विजानता ॥ इति ।

साक्षिसम्भयिकल्प इति । उभयोरप्यर्थिप्रत्यर्थिनोः किमेते वक्ष्यन्तीति
साक्षिसम्भयिकल्पको विकल्पो भवेत् । तत्र=कार्यनिर्णये दोलायमानौ
सन्देहदोलाकृतौ यावधिप्रत्यर्थिनो सन्धिं कुर्यातां, तौ विचक्षणौ=च-
तुरौ पराजयजनिताप्रतिष्ठादिनिरोधनादित्यर्थ इति वक्तव्यः । राजाकस्तु
साक्षिणां सम्भयानां च विकल्पाः परस्परविरोध इत्याह । प्रमाणसमतेति ।
यत्र सम्भयानां वादिद्वयपक्षे प्रमाणसाम्यं प्रतिभाति । यत्र च सास्त्रचरि-
त्रयोर्भेदः शास्त्रे शास्त्रान्तरेण चरित्रे व्यवहारे चरित्रान्तरेण भेदो
विप्रतिपत्तिर्नतु शास्त्रव्यवहारयोः परस्परं भेद इति व्याख्यानम् । धर्म

शास्त्रविरोधे व्यवहारस्याद्यंशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात् तत्र राजाशया सन्धि कार्यत्वेन प्रशस्यते । धर्मार्थोपप्रदादिहेतुत्वात् । निप्रदानुप्र हाट्टव्यवस्थानिवर्त्तकत्वाच्च । अस्मादित्यादिना राजाशय केवलं न सन्धिहेतुः कुलगणाध्यक्षादिवचोऽपि राजयश्चनयेति प्रतिपाद्यते । एतच्च प्रत्याकलितं सभैरवश्यमादर्त्तव्यमित्याह—

नारद,

प्रमाणानि प्रमाणैः परिपाट्यानि यत्नतः ।

सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः ॥ (श्र०प्र०श्लो०६८)

अव्यवस्थितैः सृष्टिवन्दित्रिकाकारैरेवमुक्तं । अव्यवस्थितैः प्रमाणं प्रमाणानि प्रमाणकर्त्तारः प्रमाणशब्देन लक्ष्यन्ते । ते सीदन्ति=विनश्यन्ति निर्णयं नाप्नुवन्ति । अतः प्रत्याकलनकौशलेन प्रमाणैः सभैरव्यवस्थितानि प्रमाणानि परिपाट्यानि यथा व्यवस्थादु-स्थितानि न भवन्ति तथा विवेचनीयानीत्यर्थं इति । यद्य तु अव्यवस्थितैर्मूलशोधित्यादिना दु-स्थितैः प्रमाणैः=प्रमाणानुप्रादकैस्तर्कैः प्रमाणानि=साक्षात्कीनि सीदन्ति=निर्णयाक्ष-माणानि भवन्ति । हि=यत् । अतः प्रमाणैः प्रमाणानि यन्त परिपाट्यानि=सत्कर्त्तृपरिशुद्धानुग्रहेण तत्त्वनिर्णयफलानि कार्याणीति व्याचक्ष्महे । अनयोश्च ध्याष्यपानयोस्तारतम्य तत्त्वविद्भिर्निवेचनीयम् । इदं च प्रत्याकलितं व्यवहर्त्तुं सम्बन्धाभावाद् व्यवहारदर्शिमाप्रकर्त्तृकत्वात् व्यवहार-पादचतुष्टयान्तर्भूतामिति मिताक्षराकारस्य सम्मतम् । न त्वनुपादेयम् । एतदन्तरेण तृतीयक्रियापादानवतारात् । यथाह—“उत्तराभिधानानन्तरमर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया वा वा क्रियेति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानाप्यवहर्त्तुं सम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वम्” इति ।

अपरार्कस्तु । साध्यसिद्धिपदेन जयपराजयावधारणलक्षण प्रत्याकलित योगीश्वरवचने लक्षणया गृह्यत इति वदन् क्रियोपन्यासोत्तरकालीनविचारस्य सभैः क्रियमाणस्य प्रत्याकलितरूपतामभिप्रैति । सम्प्रतिपत्त्युत्तरेण क्रियापादेनापि जयपराजयावधारणलक्षणप्रत्याकलितपाद इति द्विपाश्वमेवेति श्रुवाणो वाचस्पतिरपि तदेवानुबध्नाति ।

कल्पतरुस्मृतिचन्द्रिकाकारौ मिताक्षराकारवदेवोत्तरलेखनानन्तरभाषितानां हीनपरिहानसन्धिकरणक्रियादानानां क्रियापादप्राग्भाषितानां प्रत्याकलितत्वमभिहितवन्तौ । व्यवहारोपयोगित्वाद् वृहस्पत्यादिवचनानां प्रागस्मल्लिखितानामनुरोधेन व्यवहारपादत्व पर तदनभ्युपगतमभ्युपगतवन्तौ । क्रियापादप्राग्भाषितमेव तु तस्य युक्तम् । “ये तु तिष्ठन्ति

करण" इत्यादिबचनात् । व्यवहारपादत्वमस्तु न वेत्यन्यदेतत् ।

यत्तु साध्यसिद्धेर्व्यवहारफलत्वात् व्यवहारपादत्वं युक्त-
मिति । तत्र । व्यवहारभावनायाः फलापवर्गिण्याः फलनिरूप्यत्वेन
फलस्य तदंशत्वेन तत्पादत्वे बाधकाभावात् । अत एव श्रंशा भाव
नेति मीमांसकानामुद्घोषः ।

तात्पर्यपरिशुद्धबुद्दयनाचार्यास्तु प्रमाणोपन्यासमेव प्रत्याकलितमभिमन्य-
न्ते । तदाहुः—“यद्यपि परीक्षायां न वादिप्रतिवादिनौ स्तः ।
पृच्छोपक्रममात्रेण द्वितीयोपयोगात् । सम्भवेऽपि तयोर्विषयो-
पस्थापनमात्रपर्यवसानात् स्थेयस्यैव परीक्षकत्वम् । तथापि
पूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रत्याकलितनिष्कर्षभेदेन चतुष्पाद्यवहारपूर्वप्रवर्तनात्
फलतो न कश्चिद्विशेषः । एककर्तृकत्वेऽपि तावत् एव व्यापारक-
लापस्य विचारे विश्रमानत्वात् । तस्मादप्यनिपुणो देशकस्तथापि दे-
श्यं साधगममेव” इति ।

यस्तु तस्तु न प्रमाणोपन्यासस्तेषां प्रत्याकलितत्वेनाभिप्रेतः ।
किन्तु समिककृतः प्रमाणोपपद्यम्भककृतकार्त्तिकपरामर्श एव । यतो
न शास्त्रायकथायां व्यवहारवत्पूर्वपक्षोत्तरपक्षौ स्वाभिमतसहे-
तुकसाध्यनिर्देशमात्रपरौ किन्तु पूर्वपक्षिणा कण्टकोद्धारोत्तरप-
क्षदूषणपुरःसरं स्वपक्षे स्थिरीकृते सिद्धान्तवादिना तदुभयप्रति-
क्षेपेण स्वपक्षसाधकप्रमाणकप्रमाणप्रथमप्रस्थापनं क्रियते । ततः
स्थेयैस्तदुभयविवेकारयप्रत्याकलितेन निष्कर्ष एकतरपक्षनिर्द्धारण-
रूपः क्रियते । तावता कथासमाप्तिर्वादि । जल्पवितण्डयोस्तु समिका-
दीनामुत्तरोऽपि व्यापारो विद्यत इत्यादि लक्षणमाकरे । अत्र तु सा-
ध्यादिविलक्षणं मानमुत्तरभेदेन नियतं प्रागुपन्यासानर्हमिति न पूर्वा-
त्तरपादान्तर्गतस्तस्य । अत एवात्र प्रत्याकलितस्यात्रोत्तरे कस्य क्रि-
येत्यादि विमर्शस्य स्थेयकृतस्य प्राच्यत्वं प्रमाणोपन्यासात् । तत्र तु
प्रतीच्यत्वमेव स्थेयकृतप्रमाणसाध्वसाधुताविवेकरूपता चेत्यस्तु वि-
स्तरः । एवं प्रत्याकलिमाकलितम् ।

अधुना क्रियापादो विविच्यते ।

तत्र साध्यायनः—

वादिना यदाभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्फुटम् ।

तत्साध्यं साधनं येन तत्साध्य साध्यतेऽद्विलम् ॥

सारभूतं पद मुक्ता निःसाराणि यहन्यपि ।

संसाधयेत् क्रियां यां तु तां जह्यात्सारवर्जिताम् ॥

पक्षद्वयं साधयेद्या तां जह्याद्दूरत क्रियाम् ।

क्रियां बलवतीं मुक्त्वा दुर्बल योऽवलम्बते ।

स जयेऽवधृते सभ्ये पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियाम् ॥ इति ।

ताम्=दुर्बलवतीम् । तेन प्रागेव प्रबलं प्रमाणमुद्भाष्यम् । दुर्बलप्रमाणा-
लम्बनेन पराजितस्य पश्चात्प्रबलप्रमाणोपन्यासावसरो नास्तीत्यर्थः ।
अत एवाह—

नारद ,

निर्णिके व्यवहारे तु प्रमाणमफल भवेत् ।

लिखित साक्षिणो वापि पूर्वमाधेदित न चेत् ॥ इति ॥ (अ०१श्लो०६२)

निर्णिके=शोधिते । अन्यतरजयपराजयान्यतरावधारण प्रापित इति
यावत् । पूर्वमेव दुर्बलप्रबलसकलप्रमाणोपन्यासे कृते तु सर्वप्रमाणा-
नुसारेण "छल निरस्य" इत्याभिधानात् पश्चादुद्भाषितं कृत्रिमत्वा-
दिशङ्काकलङ्कितमित्यनुपादेयमेवेत्यर्थः । अत एव पूर्ववाक्येऽपि मु-
क्त्वेति पुनरिति चोक्तम् ।

स एव यथा—

पक्षेषु धान्येषु यथा निष्फला प्रावृषो गुणाः ।

निर्णिकव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥ इति । (अ०१श्लो०६३)

उत्तरे पत्रनिवेशिते साध्यसिद्धेः साधनाय तत्साधननिर्देशं क-
कुर्यादित्यपेक्षिते—

याज्ञवल्क्य आह,

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्य प्रतिज्ञातायंसाधनम् । (अ०१श्लो००७)

तत=उत्तरलिखनानन्तरम् । अर्थी अर्थयत इत्यथ साध्य सोऽस्या

ऽस्तीत्यर्थी साध्यवान् । सद्य=एवाविलम्बेन । प्रतिज्ञातस्य=प्रतिज्ञा

विषयस्य अर्थस्य=साध्यस्य साधनम् । साध्यतेऽनेनेति साधन=प्रमाण
साध्यादि लौकिकमलौकिक वा । लेखयेत्=लेखकद्वारा । सद्य धा
लिखेदित्यपि द्रष्टव्यम् । दृष्टार्थत्वात् । अत्र सद्य इति वदन्नुत्त-
राभिधाने कालविलम्बनमप्यनुमन्यते । तद्य विशेषपरिभाषायां विव-
क्ष्यते । अर्थी लेखयेदित्यनेन सम्प्रतिपत्तौ न कस्याप्यर्थित्वमिति न
कोऽपि साधन लेखयेदिति पादद्वयेनैव व्यवहारनिर्वाहः । तथाचोक्तम्-
द्विपात् सम्प्रतिपत्तिरिति । मिथोत्तरे पूर्वधादिन एवार्थित्वात् स एव
साधन लेखयेत् । कारणोत्तरप्राङ्न्यायोत्तरयोस्तु प्रत्यर्थैव साध्य
वान् । कारणप्राङ्न्याययोस्तस्यैव साध्यत्वादिति स एव लेखयेदित्युक्त

भवति । तेन—

प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् ।
मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥ •
मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिधादिनि ।
प्राङ्न्यायेऽपि तथैव स्यात्प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥

इति श्यासादिस्मृत्युक्तोऽर्थोऽर्थपदेन संक्षेपतः सर्व एवोक्तो भ
वति । अत्र शण्डेश्वरः—

साहसस्तेयपादप्यगोमिशपात्याये स्त्रियाम् । •

विधादयेऽस्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥ (या०२।१२)

इत्यत्र सर्वो विवादयेत्=उत्तरं दापयेदित्यनेन प्रत्यर्थपक्षस्य लिखने
विलम्बप्राप्तौ साहसादिषु तत्पक्षमपि सद्य एव लेखयेदिति योऽपवादः
स यदि प्राग्भाषादिपक्षलिखने विलम्बोक्त्यार्थप्राप्तः प्रत्यर्थपक्षलि
खनाविलम्बः स्यात् तदैव घटते नान्यथेत्येतद्वाक्यव्याख्यानं यदर्थि
पदेन प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्याययोः प्रत्यर्थ्येवार्थी जात इति स एव सा
धनं लेखयेदिति प्रत्यर्थिनोऽपि ग्रहणमिति मिताक्षराकारेण व्याख्यातम् ।
तत् पूर्वापरविरोधात्प्रसन्दमित्याह । तदतिसाहसम् । भाषांतरवादिपक्ष
मात्रलेखनपरत्वं यद्यनयोर्वाक्ययोस्तर्हि साधनपदानन्वये समासानु
पपत्तेः सन्दर्भविरोधाच्च । साधनलेखनस्यैवोत्तरलिखनोत्तरमाकाङ्क्षे
तत्यात् । साहसादिष्वप्युत्तरभेदव्यवहारभेदव्यवस्थया द्वयोरपि पूर्व
वाक्योपात्तसाधनलेखनसद्यस्त्वार्थाक्षिप्तोत्तरलेखनाविलम्बापवादोपप
त्तेः । न चोत्तरलेखनं सर्वत्र प्रत्यर्थिन एवेति तद्विलम्बानुमतिविम
त्योस्तं प्रत्येव प्रतिपादनमर्हमिति धाच्यम् । एतावतापि क्रियोपन्या
सप्रतिपादकवचनस्थाधिपदेन भाषावादिमात्रग्रहणाग्रहे नियामका
भावात् । प्रत्युत "मिथ्याक्रिया" इत्यादिवचनार्थसङ्ग्रहाय द्वयोरपि ग्रहण
मधिपदेनेत्यस्यैव युक्तत्वात् । एवं सति मिताक्षरायां पूर्वापरविरोधापाद
नमज्ञानविलसितमेवेत्यास्तां तावत् ।

बृहस्पतिः—

द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।

एकैकानेकधा भिन्ना मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः ॥

साक्षिलेख्यानुमानं च त्रिविधा मानुषी क्रिया ।

साक्षिलेख्यानुमानमिति द्वन्द्वक्यद्वाचः ।

साक्षां द्वादशभेदस्तु लिखितं दशधा स्मृतम् ।

अनुमानं तु द्विविधं नवधा दैविकी क्रिया ॥

इदं सहस्रधाभिधानं न नियमाय भेदान्तराणामपि प्रमाणप्रकरणे
वक्ष्यमाणत्वात् ।

वात्स्यायनः—

लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं विदुः ।

लेशोद्देशस्तु युक्तिः स्याद्दिव्यानीह विपादयः ॥

लेशोऽन्यथानुपपन्नो घर्मस्तस्योद्देशो विमर्शो युक्तिरित्यर्थः ।

पूर्वपादेऽपि लिखिते यथाऽक्षरमशेषतः ।

अर्थं तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत् ॥

पूर्वपादो=भाषा लिखित=पूर्वपक्षतया लिखितम् उत्तरमिति यावत् ।
तृतीयपाद=प्रत्याकलिताख्यः तस्मिन् सति क्रियया=प्रमाणेन प्रतिपादयेत्
साध्यमितिशेषः । भाषोत्तरप्रत्याकलिताख्यपादत्रये सति क्रियया
स्वकार्यमर्थो साधयेदिति तात्पर्यार्थः । कार्यक्रियाशब्दौ व्या-
चष्टे व्याप्तः—

कार्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनं तु क्रियोच्यते ।

द्विभेदा सा पुनर्द्वया मानुषी दैविकी तथा ॥ इति ।

साधन=प्रमाणम् । प्रत्याकलितस्य तृतीयव्यवहारपादत्वमभ्युपगच्छता
स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमिदं वचो व्याख्यातम् । मिताक्षराकारमते तु तृतीयपा-
दक्रिययेति समुप्य एवार्थः । 'साक्षी द्वादशभेद' इत्यादि प्रमाणप्रकरणे
प्रपञ्चयिष्यामः ।

शाश्वतल्यः—

प्रमाण लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एवामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ इति । (२।२२)

दिव्येष्वन्यतममित्यर्थः ।

वात्स्यायन —

यद्येको मानुषीं नृयादन्यो नृयात्तु दैविकीम् ।

मानुषीं तत्र गृह्णीयान्नतु दैवीं क्रियां नृपः ॥

यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।

सा प्राप्ता नतु पूर्णापि दैविकी यदतां नृणाम् ॥

एकदेशप्राप्ता=साध्यैकदेशापिपया । अत्र यद्येको चादी मानुषी साध्या-
चन्यतमां क्रियां न्यपक्षसाधकतयोपन्यस्यति अन्यस्तु तत्रप्रतिपक्षतया
दैविकीम्, तदार्यादितरथादिपक्षसिद्धसिद्धोः सुलभावेन न दिव्यापे-
क्षेति प्रथमवचनार्थः । एवमेकोऽपि चादी साध्यानेकत्वे साध्यैकदेश-
मपि यदि प्रमाणन साधयति तदैकदेशापिभावितन्यायेनैकदेशान्तर-

स्यापि सिद्धेर्ब्रह्ममाणत्याश्च दिव्यावसर इति द्वितीययाम्यर्थः । दिव्य-
स्वरूपप्रमाणयोरामैकगम्यत्वान्मानुषप्रमाणासम्भव एव दिव्यस्य
प्रामाण्यमिति मुनिवचननिचयपर्यालोचनयावगम्यते । अन्यान्यपि
कचित् कचित्केपाञ्चित् प्रमाणानां प्राधान्याभिप्रायेण व्यवस्थापकानि
वचनान्पूर्याणाम् । यथा—

क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेख्ये च सति घादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिणः ॥
इति कात्यायनः ।

पितृमह—

स्यावरेषु विवादिषु दिव्यानि परिवर्जयेत् ।
साक्षिभिर्लिखितेनाथ भुक्त्या धैतान् प्रसाधयेत् ॥

इदमपि साक्ष्यादिसुभिक्षं स्यादवरविषयविवादिषु सुलभमतस्तत्सम्भ-
धान्येपणमेव कार्यमित्येवम्परम् । न सर्वथा दिव्यपरिहारपरम् । सर्वथा
साक्ष्याद्यसम्भवेऽपि दिव्याग्रहणे निर्णयाभावप्रसङ्गात् ।

कात्यायन—

दत्तादक्षेपु भृत्यानां स्वमिना निर्णये सति ।
विक्रीयादानसम्बन्धे क्रीत्या धनमनिच्छति ॥
दृते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम् ॥
पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता ।
तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः ॥
द्वारमार्गक्रियामोगजलघाहादिषु क्रिया ।
भुक्तिरेव तु शुर्वा स्यात्त दिव्यं न च साक्षिणः ।

दत्तादक्षे=प्रतिभृत्याप्रदाने दत्त्वा पुनः प्रत्यावृत्त्यग्रहणे वा । दत्ताप्रदानि-
के विवादपद इति यावत् । श्रमणामित्यादिना धेतनादाने । विक्रीयादाने-
स्यादिना क्रयविक्रयानुशये । इतरद् व्यक्तम् । दत्तादत्तादिषु घृष्टानां
लिखितकरणाप्रसिद्धिर्भुक्तेष्वसम्भवात् साक्षिणश्चैतादृशि विषये सुल-
भस्यान्मानुषप्रमाणसम्भवे च दिव्यासम्भवात् न दिव्यं न च लेख्य-
कम् इत्युक्तम् । पूगश्रेणीनां सविदि तु षड्कर्तृकायां लिखितं विना न
निर्वाहः सर्वेषां व्यवहृत्तत्वात्प्राप्तेर्दासीनसहितसम्भवे भानुदसत्त्वे च
दिव्यानवकाश इत्यभिसन्धायाभिहितं न दिव्यं न च साक्षिण इति ।
द्वारमार्गादिव्यपि गमनागमनादिरूपमोगस्यैव परं भावात्लेख्यस्य चा-
प्रसिद्धेर्मानुषाभाव एव च दिव्यावकाशात् दिव्यमित्यादि भुक्तिरेव तु

शुक्तीति चोक्तम् । एवं सर्ववचनानि विवेचनीयानि । अत एव—
अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्धश्मनि साहसे ।

न्सासापह्वने चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥ (अ०२श्लो०३०)
इति नारदेन सम्भवतीत्युक्तम् ।

स एव—

यदा साक्षी न विद्येत विनादे वदतां नृणाम् ।
तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च पृथग्विधैः ॥
स्त्रीणां शीलानियोगे च स्तेयसाहयोरपि ।
एष एव विधिर्दृष्टः सर्वार्थापह्ववेपु च ॥ इति ।

कार्यायन —

गूढसाहसिकानां तु प्राप्त दिव्यैः परीक्षणम् ।
शुक्तिलेशोक्लिताकारवाक्चक्षुश्चेष्टितैर्नृणाम् ॥
श्लेषसाक्षिके देवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत् ।
दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत् ॥

वृहस्पति —

मणिमुक्ताप्रवालानां फूटकृन्त्यासहारक ।
हिंसकाऽन्याङ्गनासेयी परीक्ष्यः शपथे सदा ॥
महापापाभिशापेषु निक्षेपहरणे तथा ।
दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु ॥
चिरन्तनोपांशुकृतचिरनष्टेषु साक्षिषु ।
प्रदुष्टेषु समानेषु दिव्यैः कार्यं विशोधयेत् ॥

अत्र सत्स्वपि साक्षिषु इत्यनेनैतादृशि विषये साक्षिण एव तावन्न
सम्भवन्ति । सम्भवन्तोऽपि वा कथाञ्चित्कृततया प्रायः प्रदुष्टा इति
विषक्षितं न तु यथाश्रुतम् । चिरन्तनकृते उपांशुकृते=रहसि कृत इत्यनेन
लेख्याद्यसम्भवमेवोपलक्षयति । अत एवाग्रे चिरनष्टेषु प्रदुष्टेषु समानेषु
इत्यनेनासाक्षिधन्निमित्तान्युपलक्षितयान् ।

म्यास —

प्रथमे यत्र भिद्यन्ते साक्षिणश्च तथाऽपरे ।
परम्यश्च तथाचान्ये स वाद् शपथैर्नयेत् ॥
भिद्यन्ते=विप्रतिपद्यन्ते ।

कार्यायन —

समस्य साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत् ।
प्राणान्निवयिनादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥

दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ।

साक्षिषु विद्यमानेष्वपि तत्र दोषाद्यष्टमेन दिव्यमालम्बत इत्यर्थः । समत्वं साक्षिणा यत्रेति । यत्रोभाभ्यां भाषावादिभ्यामुपन्यस्तानां साक्षिणां गुणतः सङ्ख्यातश्च तुल्यत्वमिन्वर्थः ।

व्यासः—

न मयैतन्कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः ॥

लेख्यदोषोद्गाढनेन लेख्ये निर्णयाक्षमे तदारूढसाक्षिषु सुतरां दण्डा-
पूषिकन्यायेन दोषोद्गाढनात्मानुपासम्भवे दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः ।
प्रजापतिः—

यत्रामगोत्रैर्यल्लेख्यं तुल्यं लेख्यं क्वचिद्भवेत् ।

अगृहीतघने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः ॥

मूललेख्येन नामगोत्रैस्तुल्यं लेख्यान्तरधिपरीतार्थं यदा तदा तद-
प्रमाणीकृत्य दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः ।

कात्यायनः—

यत्र स्यात्सोपधं लेख्यं तद्ग्राह्ये श्रायितं यदि ।

शोधयेत्तत्तु दिव्येन राजा धर्मासनस्थितः ॥

सोपधं=छलकृतम् । यत्र मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः क्रियादानं नो-
त्तरवादिन इति प्रागुक्तं तत्र भाषावादिनो मानुषप्रमाणसम्भवात्तुत्तर-
वादिनश्च तदसम्भवान्मानुषसम्भवे च दिव्यानवसरादिति न्यायो मूल-
मिति । यदि तत्रापि भाषावादिनो दिव्यभिन्नप्रमाणाभावेस्तदा—

न काश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु धिनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥

इति कात्यायनीयानुत्तरवादिन एव दिव्यं देयम् । पूर्वार्द्धेनापिनो
दिव्यनिषेधात् प्रत्यर्थिनोऽर्थात्तरित्स्वी पुनः परार्द्धेन तद्विधानस्य 'सिद्धे
सत्पारम्भो नियमाय' इति न्यायेन निषेधदर्शयित्वात् । प्राङ्न्यायकार-
णोत्तरयोः क्रियापदमुपयक्रियापरमपि मिथ्योत्तरे मानुषमात्रपरं का-
त्यायनीयानुत्तरवात् । नचैवमनुपह्णानुपपत्तिः । तदर्थकृतयोमयान्वय-
स्यानुपह्णहेतुत्वं न यावदर्थकरस्य । विद्वद्धार्यकर्ये व्यथायवत्सन्निधिया-
धेनानुपह्णस्य तुल्ययोगितानिबन्धनस्य भङ्गः । किञ्चिदर्थान्वयेऽपि
तुल्ययोगितायाः सत्त्वात्तदभङ्गात् । यदा तु प्रथमो सान्निधानस्तदा
तस्याधिकारनिश्चयमावात्मानुपप्रमाणाभावेऽपि न दिव्यं किरत्यर्थि-
नोऽधिकारनिश्चयादिति ध्येयम् । नच "न काश्चित्" इति कात्यायनव

चनविरोधः । अधिकारानिश्चये तत्प्रवृत्त्यसम्भवात् । धनं धनी साध-
यतीति लोकप्रवादोऽपीहगुविषयाभिप्रायक एव । यत्र विवादविषये
प्रत्यर्था सन्दिहानस्तत्र तस्योत्तरानर्हतेति व्यवहारतत्त्वलिखनं स्वत-
त्त्वमेव । अज्ञानरूपामिथ्योत्तरानर्हत्वात् । अज्ञानस्य निश्चयाभावरूप
स्य सन्देहेऽपि सम्भवात् । प्रत्यर्थिन एव सर्वत्रोत्तरकर्तृत्वाच्च । यदा तु
द्वयोरपि मानुषप्रमाणाभावो दिव्यानध्यवसायश्च तदा निर्णयोपायमाह-
पितामहः,

लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥
निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादाः सन्दिग्धरूपिणः ।
तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ इति ।

तादृग्व्यवहारे नृपेणैवोभयापीडया स्वेच्छया काचन व्यवस्था
कृत्वा देया सोमाभ्यां नातिक्रमणीयेत्यर्थः । दिव्यावान्तरभेदादि सर्व
दिव्यप्रकरणे वक्ष्यामः ।

अथ निर्णयापरपर्यायः सिद्धिवादः ।

येषां प्रत्याकलितं व्यवहारपाद इत्यभिमतं तेषां सिद्धेः फलत्वा-
द्यवहारपृथग्भावोऽन्येषां प्रत्याकलितस्य । चतुष्पात्त्वमेव तु सर्वमते
व्यवहारस्य ।

याज्ञवल्क्य —

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा । इति । (२।८)
तद्यत्=प्रमाणस्य विद्धौ=निःशङ्कप्रामाण्यव्यवस्थितौ सत्यां प्रमाणो-
पन्यासकर्त्ता सिद्धिः=जयलक्षणामाप्नोति । अन्यथा प्रामाण्यासिद्धौ विपरीत
मसिद्धिं पराजयलक्षणामाप्नोति ।

नारद —

सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।
तद्धानौ ह्यप्येते धादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ॥ (अ०१श्लो०६)
तत्त्वं=निर्याहयन् । उत्तर =उत्कृष्टो विजयीति यावत् । निर्णयप्र-
कारानाह—

व्यासः,

प्रमाणहेतुचरितैः शपथेन नृपाक्षया ।
यादिसम्प्रतिपत्त्या या निर्णयोऽष्टविधः स्मृतः ॥
विपृतवानेत्य एव—
लिपितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्

अनुमानं विदुर्हेतुस्तर्कश्चेति मनीषिणः ॥

देशस्थितिः पूर्वकृतां चरितं समुदाहनम् ।

अर्थानुरूपाः शपथाः स्मृताः सत्यघटादयः ॥

तेषामभावे राजाहां निर्णयं तु विदुर्धुधाः । इति ।

प्रमाणत्रयं सत्कर्त्तव्यमनुमानं चरितादिचतुष्टयमित्यष्टविधहेतु-
कार्वाणिर्णयस्याप्यष्टविधत्वम् । यद्यपि भुक्तिरप्यनुमानमेव तथापि
प्रत्याकलितकालीनं सभ्यानामनुमानमिहानुमानपदेन विवक्षितम् ।

धर्मण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाङ्गया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णयः ॥

इति बृहस्पत्युक्तानां धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वं प्रागेव "तत्र सत्ये स्थितो
धर्म" इत्यादिना तेनैव विवृतम् । तत् प्रागेव निरूपितम् ।

स एव—

एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्मनीषिभिः ।

क्रियाभेदात्=मानुषदैविकक्रियाभेदात् । धर्मनिर्णयस्य द्वैधमाह—

स एव,

सम्यग्विचार्यं कार्यं तु युक्त्या सम्परिकल्पितम् ।

परीक्षितं तु शपथैः स ज्ञेयो धर्मनिर्णयः ॥

प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र धर्मः स निर्णयः ।

दिव्यैर्विशोषितः सम्यक् द्वितीयः स उदाहृतः ॥

प्रतिवादी प्रपद्येतस्यस्य काकाशिवदुमयत्र सम्यग्धः । यत्र प्रतिवादी
युक्त्या सम्यग्विचार्यं सम्परिकल्पित=निर्धारितं पुनः शपथैः पुत्रशिखस्पर्शा-
दिभिः परीक्षितं कार्यं प्रपद्येत अङ्गीकुर्यात् स आद्यो धर्मनिर्णयः । दिव्यै
घंटादिभिर्विशोषितः प्रतिवादी यत्र कार्यं प्रपद्येत स द्वितीयो धर्माख्यो
निर्णय इत्यर्थः । व्यवहारनिर्णयस्यापि द्वैविध्यमाह—

स एव—

प्रमाणैर्निश्चयो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।

वाक्छलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः ॥

प्रमाणपदेनात्र साक्षिणो लिखितं च । व्यक्त्यभिप्रायेण च बहुव-
चनम् । भुक्तेरनुमानत्वाद्दिव्यस्य धर्मनिर्णयान्तर्मांघात् । वाक्छला-
नुत्तरत्वेन वाक्छलेनानुत्तरत्वेन च यो निश्चयो द्वितीयो व्यवहारः
स इत्यर्थः । चरित्रनिर्णयस्यापि भेदद्वयं तेनैवामिहितम्—

अनुमानेन निर्णीतं चरित्रमिति कीर्तितम् ।

देशस्थत्या द्वितीयं तु शास्त्रविद्भिर्दाहृतम् ॥

अनुमानेन=भुक्तिशुक्तिस्वरूपेण यो निर्णयस्तदेकं चरित्रम् । देश-
स्थित्या यो निर्णयस्तद्विद्वितीयं चरित्रमित्यर्थः । राजाज्ञानिर्णयस्यापि
द्विभेदताभिहिता तेनैव ।

* प्रमाणसहिताद्यस्तु राजाज्ञा निर्णयः स्मृतः ।

शास्त्रसम्भ्यविरोधे च तथान्य. परिकीर्तितः ॥

प्रमाणसहिता राजाज्ञा आद्यो निर्णय इत्यन्वयः । शास्त्राणां सभ्या-
नां च विरोधे परस्परं विप्रविपत्तौ या राजाज्ञा स द्वितीयो राजाज्ञा-
रूपो निर्णय इत्यर्थः । ननु शास्त्राणां सभ्यानां च विरोध एवासम्भवी
स्मृत्यपेताधिकारिणां सभ्यानां दृश्यत्वात् । न च शास्त्राणां परस्पर
विरोध सभ्यानां चेत्यर्थ इति वाच्यम् । सम्भ्यविरोधोपन्यासानर्थ-
क्यात् । शास्त्रविरोधे न्यायोपलब्धशास्त्रानुसारेण निर्णयः कार्य इत्य-
स्यार्थस्य—

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु घलवान् व्यवहारतः ।

धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।

केवल शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः ॥

युक्तिहीनविचारे हि धर्महानि प्रजायते ॥

न्यायाधिगमे नर्कोऽभ्युपायस्तेनाभ्युह्य यथास्थानं गमयेत् ।

इत्यादियोगीश्वरनारदपृहस्पतिगौतमादिधर्मोभिर्निर्धारितत्वात् । तादृशि
विषये राजाज्ञानवसरात् । अनोदशराजाज्ञाया निषिद्धत्वाच्चेति चेत्,

उच्यते । यत्र शास्त्रविरोधे घलवान् न्यायोऽन्यतराद्यधिनिगमकः

ससम्भ्यपाङ्गविषाकस्य सभापतेन हृदयमारोहति चिरतरं मीमांसितो

ऽपि तादृशशास्त्रविरोधे तन्मूलके चासमाधेये सम्भ्यविरोधे राजकृत

व्यवस्था वादिप्रतिषादिभ्यां मन्तव्येत्येतदर्थकमिदं वचनम् । अतः

पितामहवचन प्राग्लिखितं “निश्च्युते ये न शक्याः स्युः” इत्यादि ।

धर्मादीनां चतुर्णां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरापेक्षया दुर्बलत्वमाह -

नारद,

धर्मश्च व्यवहारश्च चरित राजशासनम् ।

चतुष्पाद्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वषाधकः ॥ इति । (अ०१श्लो०१०)

व्यवहारस्य धर्मषाधकतामाह पृहस्पतिः—

शास्त्रं केवलमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापह्रीयत ॥

शास्त्रशब्देन शास्त्रोक्त साह्यादिप्रमाण तेन यो निर्णय क्रियते स
व्यवहारः । तेन धर्म. उपस्थादिशुतो निर्णयोऽवधीयते वाध्यते । मानुषप्रमाणे-

सति दिव्यानवसरात् । अत एवाह—

कात्यायन ,

युक्तियुक्तं तु कार्यं स्याद्दिव्यं यत्र विवर्जितम् ।
धर्मस्तु व्यवहारेण बाध्यते तत्र नान्यथा ॥

चरित्रस्य व्यवहारबाधकतामाह बृहस्पति —

देशस्थित्यानुमानेन नैगमानुमतेन वा ।

क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बाध्यते ॥

नैगमा = पौरवणिजः । नैगमानुमतेनानुमानेनेति सम्बन्धः सामानाधिकरण्येन वाशब्दाद्देशस्थित्यपेक्ष ।

अमुमेवार्थं स्फुटयति कात्यायन —

प्रतिलोमप्रसूतेषु तथा दुर्गनिवासिषु ।

विरुद्धं नियतं प्राहुस्त धर्मं न विचालयेत् ॥

निर्णयं तु यदा कुर्यात्तत्र धर्मेण पार्थिव ।

व्यवहारश्चरित्रेण तदा तेनैव बाध्यते ॥ इति ।

स्मृतिविरुद्धमपि नियतत्वात् विचालयेद्वाजा ।

राजशासनस्य चरित्रबाधकतामाह बृहस्पति —

विहाय चरिताचारं यत्र कुर्यात् पुनर्नृप ।

निर्णयं सा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तथा ॥ इति ।

चरिताचार = पूर्वपूर्वाचरितमाचारम् । यद्यपि "तं धर्मं न विचालयेत्" इत्युक्तमत्र तु "विहाय चरिताचारम्" इत्युच्यते । तेन विरोधः प्रतिभाति । तथापि यदि तद्विचालने पुरराष्ट्रादिक्षोभो न भवति तदा स्मृत्यादि विरुद्धत्वात् दुरीकृत्य स्मृत्याद्यविरुद्धो राजाज्ञया निर्णयः कार्य इति तात्पर्यम् । अत एव पुरराष्ट्रविरुद्धस्य विवादस्यानादेयत्वमुक्तं पुरराष्ट्रक्षोभापादकतया, तदनापादकतया तु स्मृत्याद्यनुरोध एव कार्यो राज्ञेति ।

अत एवाह कात्यायन —

विरुद्धं न्यायतो यत्तु चरित्रं कल्प्यते युधे ।

एव तत्र निरस्येत चरित्रं तु नृपाज्ञया ॥ इति ।

नृपैर्यन्थाद्यविरुद्धं चरित्रं न प्राप्नोति कल्प्यते । तत्र नृपाज्ञया तच्चरित्रं निरस्यते बाध्यत इत्यर्थः । यद्योक्तप्रकारातिरिक्तप्रकारेणैवाबाध्यबाधकताकल्पने दोषमाह—

कात्यायन ,

अनेन विधिना युक्तं बाधकं यद्यदुत्तरम् ।
अन्यथाबाधन यत्र तत्र धर्मो विहन्यते ॥ इति ।

इति निर्णयपादः ।

अथ पुनर्न्यायः ।

पुनर्न्यायः यद्यपि निर्णयानन्तरं जयपत्रे दत्ते पराजितस्य दण्डार्ह-
त्वं तथापि यदि स पराजितमपि स्वमपराजितमेव मनुते पूर्वव्यव-
हारे कुदृष्टवृद्धा तर्हि द्विगुणदण्डमभ्युपगमय्य राज्ञा सभ्यान्तरोपा-
दानेन पुनर्व्यवहारस्तदीयो द्रष्टव्य इत्याह—

नारदः,

तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः ।

द्विगुणं दण्डमादाय पुनस्तत्कार्यमुद्धरेत् ॥ (२१६४)

तीरितं=समापितं निर्णयपर्यन्त प्रापितमिति यावत् । 'पारतीर कर्म-
समाप्तौ' इत्यस्य निष्ठान्तं रूपम् । अनुशिष्टम्=अधिप्रत्यर्थिनौ प्रति क-
थितं जयपत्रे चारोपितम् । विधर्मतो=धर्मविपरीतं कुदृष्टमिति यावत् ।
योऽधिप्रत्यर्थिनोरन्यतरो मन्येत स पराजयनिमित्तं दण्डं द्विगुणमादा-
याङ्गीकृत्य तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्=चतुष्पाद्यवहारप्रवर्तनेन निर्णाययेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विधादाद्विगुणं दमम् ॥

यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

सभायां तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं दमम् ॥

(अ० २ श्लो० ३०५३०६)

अस्यापवादमाह मनुः—

तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

कृतं तद्धर्मतो विद्यान्न तद्भूयो निवर्त्तयेत् ॥ (२१२३३)

धर्मतः कृतं चेत्कृतमेव विधादित्यर्थः ।

नारदः—

साक्षिसभ्यासप्रानां दूषणे दर्शनं पुनः ।

स्वचर्याव्यसितानां तु नोक्तः पौनर्भयो विधिः ॥ (अ० २ श्लो० ४)

साक्षिसभ्यावगप्रानां=साक्षिद्वारेण सभ्यद्वारेण याऽथसप्रानां दूषणे
साक्षिषु सभ्येषु या दोषोद्गायनेऽन्यतरेण कृते पुनर्दर्शनं व्यपहारद-
र्शनं राज्ञा कार्यमिति शेषः । स्वचर्याव्यसितानां=स्वचर्याया स्वव्यापारेण

पूर्वापरविरुद्धभाषणादिना ऽवसितानां पराजितानां तु पौनर्मवः पुनरु-
द्भवः पुनर्मवः पुनर्व्यवहारप्रवृत्तिरिति यावत् । तत्सम्बन्धी विधिर्नोक्त-
कत्तव्यत्वेन नाभिहितो मुनिभिरित्यर्थः ।

बृहस्पतिः—

पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण वा ।

हीनस्य गृह्यते षादो न स्ववाक्यजितस्य तु ॥

षादो गृह्यते=पुनर्न्यायो भवतीत्यर्थः । स्ववाक्येन=पूर्वापरविरुद्धेनोत्त-
रापरिस्फूर्त्यास्फुन्दितेन वा यो जितस्तस्य तु न भवतीत्यर्थः ।

बृहस्पतिकार्यायनौ—

कुलादिभिर्निश्चितेऽपि सन्तोषं न गतस्तु यः ।

विचार्य तत्कृतं राजा कुकृतं पुनरुद्धरेत् ॥

बृहस्पतिः—

निश्चित्य बहुभिः सार्द्धं ब्राह्मणैः शास्त्रपारगैः ।

दण्डयेज्जयिना सार्द्धं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः ॥

जयिना=पूर्वव्यवहारजयिना ।

नारदः—

दुर्दृष्टे व्यवहारे तु सभ्यास्तं दण्डमाप्नुयुः ।

नहि जातु विना दण्डं कश्चिन्मार्गोऽवतिष्ठते ॥ (१।६६)

मनुः—

अमात्याः प्राड्विवाको वा ये कुर्युः कार्यमन्यथा ।

तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात् तान् सहस्रं तु दण्डयेत् ॥ (२।२३४)

सहस्रं पणान् । दण्डव्यवहारे ऽनुक्तसङ्ख्येयायाः सङ्ख्यायाः पणगत-
त्वेन परिभाषितत्वात् । एतच्च दण्डनिरूपणप्रस्तावे विवेचयिष्यामः ।
यत्र द्विगुणदण्डः सहस्राधिकस्तत्रामात्यप्राड्विवाकयोरपि स पव ।
अन्यत्र सहस्रमेव । अमात्यप्राड्विवाकयोर्मुख्यत्वेन दण्डाधिक्यस्यो-
चितत्वात् ।

इति पुनर्न्यायः ॥

निर्णयानन्तरकृत्यं तु जयिने जयपत्रदानं, पराजितादण्डादानं, स-
पणाविधादे पणादानं, धनिने धनदापनं च ।

तथा च व्यास —

व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राड्विवाकतः ।

जयपत्रं ततो दद्यात्परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

पुनर्न्यायादिप्रसक्तौ प्राड्विन्यायपरिज्ञानाय ।

बृहस्पति —

प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात् ।
जयपत्रस्य चादानाज्जयी लोकैर्निगद्यते ॥

योगीश्वर —

सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनं तु दापयेत् ।
दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ (२१८)

बृहस्पतिः—

अपराधानुरूपश्च दण्डोऽत्र परिकल्पितः । इति ।

तत्र जयपत्रप्रकारं लेख्यप्रस्तावे, दण्डपणादाने दण्डनिरूपणे,
धनिने धनदानमृणादानप्रकरणे वक्ष्यामः ।

अथ सभ्यप्राड्विवाकसहितस्य समापतेरन्यथा व्यवहारदर्शने
सर्वथा दर्शनाभावे च दोषकथनम् ।

तत्रान्यथा दर्शने दोषमाह—

मनु ,

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्व्यान्नराधिपः ।
भचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ (८१७४)

कात्यायन.—

अस्यर्ग्या लोकनाशाय परानीकभयावहा ।
आयुर्वीर्यहरी राक्षां सति वाक्ये स्वयंछतिः ॥
तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।
वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टेन सन्नयेत् ॥

अदर्शने दोषमाह महाभारते कृष्णद्विपायन —

अर्थिनामुपसन्नानां यस्तु नोपैति दर्शनम् ।
सुरेषु सको नृपतिः स तप्येत नृगो यथा ॥ इति ।

नृगो नाम राजा ।

रामायणे वाल्मीकि —

पौरकार्यं हि यो राजा न करोति समास्थितः ।
व्यक्तं स मरुके घोरे पच्यते नात्र संशयः ॥ इति ।

समास्थितं =सुस्थितं । अनेन तु स्थितस्यादर्शने न दोष इति सुधि
सम् । अत एवानुकल्पतया दुःस्थितस्य स्वप्रतिनिधिप्राड्विवाकनि-
योगं प्राणुकः । प्राड्विवाकस्य सम्यानां चान्यथादर्शनादर्शनयोर्दोष
इति प्रागेव प्रपञ्चितं व्यवहारदर्शनविधिविचारप्रस्तावे । सम्यग्व्यव-
हारदर्शने फलमप्याह—

मनुः,

कामक्रोधौ तु संयम्य(१) योऽर्थान् धर्मेण पश्यति ।
प्रजास्तमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ (८।१७५)
इदं दृष्टफलम् । अदृष्टमपि फलमाह-

नारदः,

एवं पश्येत् सदा राजा व्यवहारान् समाहितः ।
वितत्येह यशो लोके प्रेत्याप्नोति त्रिविष्टपम् ॥ (१।७४)

बृहस्पतिः—

एवं शास्त्रोदितं राजा कुर्वन्निर्णयपालनम् ।
वितत्येह यशो लोके महेन्द्रसच्चिवो भवेत् ॥
फलान्तरायपि व्यवहारदर्शनविधिप्रस्तावेऽभिहितानि ।

अथ कृतनिवृत्तिः ।

तत्र मनुविष्णु—

यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाह्यं कृतं भवेत् ।
तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥

नारदः—

स्त्रीषु रात्रौ बहिर्गामादन्तर्वेद्मन्यरातिषु ।
व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्त्तव्यतामियात् ॥ (अ०१३श्लो०४३)

मनुनारदौ—

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
बहिश्चेद्भाष्यते धर्माश्रियताद्यावहारिकात् ॥

(म०८।१६४ना०२।१५)

नियताद्यावहारिकात्=नियतव्यावहारिकधर्मवाह्याविषया या भाषा सा
यद्यपि प्रतिष्ठिता=साक्षिलेख्यादिप्रमाणवती भवति तथापि सत्या ग्राह्या न
भवति । यथा पुत्राद्यन्ययोपेतं कश्चिदभियुक्ते सर्वस्वं महामनेन प्रति-
श्रुतमिदानीं न ददातीति ।

मनुः—

योगाधमनाधिकीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वाप्युपधि पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥
बलाद्वर्त्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यद्यापि लोखितम् ।
सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनुरग्रवीत् ॥ (८।१६५।१६८)

९४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

योग = लुप्त । आधमनम् = आधीकरणम् । उपधि = छलम् । पूर्वोत्तरा-
र्द्धाभ्यां छलकृतसर्वव्यवहाराणां निवर्त्तनं सार्वत्रिकमित्युक्तं भवति ।
एवमुत्तरश्लोकेऽपि यलकृतसर्वव्यवहारानामपि ।

योगीश्वरः—

मत्तोन्मत्तात्ताध्यधीनैर्यालेन स्थविरेण वा । (१)

असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ (२।३२)

अध्यधीनो = दासः । अधिकमधीन इति व्युत्पत्तेः । असम्बद्धेन = वादि-
प्रतिवाद्यसम्बद्धेन कृतस्तत्प्रतिनिधीभूय सम्पादितः । समासान्तर्गत-
मपि कृतपदं प्राक्तनतृतीयान्तैरपि बुद्ध्या निष्कृत्य सम्बन्धनीयम् ।

नारद —

यद्बाल कुरुते कार्यमस्वतन्त्रस्तथैव च ॥ (ऋणा०प्र०)

अकृतं तदपि प्राहु शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥ (३९)

स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।

तदप्यकृतमेवाहुरस्वतन्त्रः स हेतुतः ॥ (४०)

कामकोधामिभूतार्त्तभयव्यसनपीडिताः ।

रागद्वेषपरीताश्च श्रेयास्त्वप्रकृतिं गताः ॥ (४१)

तथा दासकृत कार्यमकृतं परिचक्षते ।

अन्यत्र स्वामिसन्देशान्न दासः प्रभुरात्मनः ॥ (२९)

पुत्रेण च कृत कार्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः ।

तदप्यकृतमेवाहुर्दासः पुत्रश्च तौ समौ ॥ (३०)

कार्यायन —

न क्षेत्रगृहदासानां दानाधमनविक्रियाः ।

अस्वतन्त्रकृता सिद्धिं प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः ॥

नानुवर्णिता स्वतन्त्रेण पित्रादिना लानुमताः । अनुमता सिद्धयुरे-
वेत्यर्थादुक्तं भवति । अत एवाह—

स एव—

प्रमाणं सधं पधेते पण्यानां क्रयविक्रये ।

यदि संव्यवहारात्ते कुर्वन्तो ह्यनुमोदिताः ॥

क्षेत्रादीनां तथैव स्युर्ज्ञाता भ्रातृसुतः सुतः ।

निष्पृष्टा कार्यकरणे गुरुणा यदि गच्छता ॥

निष्पृष्टार्थन्तु यो यस्मिस्तस्मिन्नर्थे प्रभुस्तु सः ।

तद्गर्त्ता तद्वृत्तं कार्यं नान्यथा कर्त्तुमर्हति ॥

बृहस्पतिरपि—

यः स्वामिना नियुक्तस्तु धनायव्ययपालने ।
कुसीदकृपिवाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥
प्रमाणं तत्कृतं सर्वं लाभालाभव्ययोदयम् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तन्न विसंवेदेत् ॥

अनुमत्यभावेऽपि कुटुम्बभरणार्थमस्वतन्त्रकृतमष्टगुणादिव्यवहारं
स्वतन्त्रो न निवर्त्तयेदित्याह—

मनुः,

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा त स्वामी न विचालयेत् ॥ (८।१६७)

अध्यधीनः=पुत्रस्नातृपुत्रदासादिः ।

अथ स्वतन्त्रास्वतन्त्रलक्षणम् ।

तत्र नारद —

स्वातन्त्र्यं तु स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्ये गुणवयःकृतम् ।

(ऋणा०प्र०श्लो०३१)

तथा—

अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रं पृथिवीपतिः ।
अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्ये तु स्वतन्त्रता ॥ (३३)
अस्वतन्त्राः स्त्रियः पुत्रा दासाद्याश्च परिग्रह ।
गर्मस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमाह्नसराच्छिशुः ॥ (३४)
बाल आपोहशाह्नर्पात् पौगण्डश्चेति शब्धते ।
परतो व्यवहारश्च स्वतन्त्रः पितरावृते ॥ (३५)
जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ।
तयोरपि पिता श्रेयान् धीजप्राधान्यदर्शनात् ॥ (३६)
अभावे धीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ॥ (३७)

कार्यायनः—

पिताऽस्वतन्त्रः पितृमान् स्नाता स्नातृव्य एव वा ।
कनिष्ठो वाऽविभक्तस्थो दासः कर्मकरस्तथा ॥
पितृमान् पिताप्यस्वतन्त्र इत्यर्थः । णीविभक्तस्थः=अविभक्तधनः ।

हारीतः—

दानार्थं वा धनार्थं वा धर्मार्थं वा विशेषतः ।
आदाने वा विसर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

नारदः—

स्वतन्त्राः सर्व एवैते परतन्त्रेषु नित्यशः ।

अनुशिष्टौ विसर्गे च विक्रये चेदधरा मताः ॥ (ऋणा०प्र०३८)

एते=पूर्वोक्ता राजादयः । स्वतन्त्रस्य पित्रादेरपि विषयविशेषे न स्वातन्त्र्यमित्याह—

कात्यायनः,

सुतस्य सुतदाराणां वशित्वमनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः ॥

एतदप्यनापदीति वक्ष्यते ।

इति सामान्यपरिभाषा ।

अथ विशेषपरिभाषा ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

अभियोगमनिस्तीर्यं नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥(२।९)

अभियुज्यत इत्यभियोगो ऽपराधः, ऋणं मदीयं गृहीत्वा न प्रत्यप्यं
त्ययमित्यादिरर्थिनोपन्यस्तस्तमनिस्तीर्योपरिहृत्यैवमभियोक्तारं न प्रत्य-
भियोजयेत्=अपराधेन न संयोजयेत् । युगपद्यवहारस्य प्रतिज्ञाभेदेनास-
म्भवात् प्रत्यभियोगानर्थक्यात् इत्ययं प्रत्यर्थिनं प्रत्युपदेशोऽन्यथादि-
त्वेन हीनतापरिहारार्थः । यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं प्रत्यभियोगरूपमेव
तथापि स्वापराधपरिहारार्थत्वाद्दानेन प्रतिषिध्यते । अन्येनाभियुक्तं
चानिस्तीर्णतदीयाभियोगमर्थी नाभियुञ्जीत । अन्याभियोगापेक्षयात्र
प्रत्यभियोगशब्दोऽनुवादत्वेन यथाकथञ्चिन्नेयः । अयमपि युगपद्यव-
हारसम्भवनियन्धनोऽर्थिनं प्रत्युपदेशः । किञ्च उक्तम्=आवेदनसमये
यदुक्तं तद्विप्रकृतिं=विरुद्धस्वभावतां न नयेत् न प्रापयेत् । यद्वस्तु यत्र
कारिणावेदनसमये निवेदितं तत् तथैव भाषायां लेखनीयं नान्यथेत्य-
यमप्यर्थिन एवान्यवादेत्वनिघन्धनहीनतापरिहारार्थ एवोपदेशः । यद्यपि
“यथावेदितमर्थिना” इत्यत्रैवेदमुक्तमिति पुनरुक्तमाभाति । तथापि तत्
वस्त्वन्तरावेदनप्रतिषेधकम् । इदं तु पदान्तरसंक्रमनिवारकमित्यपुनरु-
क्ता । तथा—‘रूपकशतं मदीयं वृद्ध्या गृहीत्वा न प्रयच्छति’ इत्यावेद्य
भाषायां ‘वस्त्रशतं वृद्ध्या गृहीत्वा न प्रयच्छति’ इति ऋणादानपद एव व-
स्त्रन्तरगमनम् । ‘रूपकशतं वृद्ध्या गृहीत्वा मदीयं न प्रयच्छति’ इत्यावेद्य
भाषायां ‘रूपकशतं मदीयं बलादपहतवान्’ इति तस्मिन्नेव वस्तुनि सा-

हसाख्यं विधादपदं लेखयतीति । तत्र यथाशब्दोपादानादत्र च विप्रकृ-
तिपदोपादानात् । यस्वन्तरगमने लोकत्रयं विधादपदे प्रकारभेदमात्रं
प्रकारवाचिधालप्रत्ययेन प्रत्याच्यते । पदान्तरसङ्क्रमे तु विरुद्धस्वमा-
घता व्यक्तेति भावः ।

“अभिधोगमनिस्तीर्य” इत्यस्यापवादमाह स एव—

कुर्यात्प्रत्यभियोगं तु कलहे साहसेषु च । (२।१०)

कलहे=वाग्दण्डपादस्यरूपे । साहसेषु च विपशस्त्रादिकृतप्राणिव्या-
पादनादिषु यदि सम्भवति प्रत्यभियोगस्तदा स्वाभियोगमनिस्तीर्य-
प्यभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् ।

ननु प्रतिज्ञान्तररथापत्तौ युगपद्यवहारासम्भवस्य प्रत्यभियोगप्र-
तिषेधधीजस्यापि तौल्यात्कथं तत्प्रतिप्रसवः । प्राङ्गन्यायप्रत्ययस्कन्द-
नयोस्तु पूर्वपक्षोपमर्दनकत्वेनोत्तरलक्षणलक्षितयोः प्रत्यभियोगात्चेऽपि
न प्रतिज्ञान्तरापत्त्या युगपद्यवहारासम्भवदोप इति धर्मस्यम् । अन्य-
था तयोदत्तरथमेव न स्यात् । सर्वत्रैतत्प्रतिषेधप्रस्तत्वादेति चेत्,
न । यद्यप्यत्रापि युगपद्यवहारासम्भवस्तुल्यस्तथापि न्यूनदण्ड-
प्राप्तयेऽधिकदण्डनिवृत्तये च कलहसाहसयोः प्रत्यभियोगः सार्धको-
ऽन्यत्र निरर्थक इति प्रतिप्रसयोपदेशः । तथाहि—‘मनेनाहं तादितः
शतो वा पूर्वमय मत्प्राणव्ययाय व्यापार कृतवान्’ इत्यभियुक्तो यथाह—
‘सत्यमेतम्’ । तथापि मत्तः पूर्वतरमयं ताडनादि मम कृतवान्’ इति प्रत्य-
भियोगे । तस्मिन् साधिते दण्डाल्परत्व प्रत्यभियोक्तुः कलम् ।

तथा च नारदः—

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु निपत स्यात्स दोषमाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः ॥ इति (व्य०प०१५।६)

विनयो=दण्डः । यदा तु युगपद्द्वयोस्ताडनादिषु प्रवृत्तिस्तत्राधि-
कदण्डनिवृत्तिः प्रत्यभियोगफलम् । तद्व्याह—

स एव,

पादस्ये साहसे चैव युगपरसम्प्रवृत्तयोः ।

विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥ इति । (व्य०प०१५।१०)

तेनायमत्र तात्पर्यार्थः । पूर्वपक्षोपमर्दनरूपप्रत्यभियोगस्य प्रति-
ज्ञोत्तररथेन युगपद्यवहारासम्भवरूपदोषाभावादेवाप्रतिविद्धत्वम् ।
कलहादिषु युगपद्यवहारासम्भवं सत्यव्यवधान् प्रत्यभियोगः क्रियमा-
णो न दुष्यति । पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपोऽनर्थकश्च प्रत्यभियोगो न काव्यं
श्रुणादानादिषु विधादपदेऽप्यिति । यथा ‘मयं मदीयमृणमिषादियथा वृञ्चा

गृहीत्वा न प्रयच्छतिः इत्यभियोगे 'मह्यमप्ययं धारयति' इति प्रत्यभियोगो न कार्यो निष्प्रयोजनत्वात्प्रतिज्ञान्तरत्वाच्चेति ।

इति प्रत्यभियोगनिर्णयः ।

अथ निह्नुवादिविधिर्निह्नुवादिषिवेचनं च ।

तत्र याज्ञवल्क्य —

निह्नुते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः ।

दाप्य सर्वं नृपेणार्थो न प्राह्यस्वनिवेदितः ॥ (२।२०)

नैकम्=अनेकम् । निषेधार्थकनकारसमासत्वात् "न लोपो नञ्" (६।३ ७३) इति नकारलोपामावे नैकधेतिचद्रूपम् । अर्थिनाभियुक्त सुवर्णरजतवस्त्रादि घस्तु भाषायां लिखितम् उत्तरलेखनवेलायां प्रत्यर्थी यः सर्वमेव निह्नुते=मिथ्यैतदित्यपलपति सोऽर्थिना एकदेशे=प्रतिज्ञाविषयभूतकतिपय घस्तुनि भाषितो=लिखितसाक्ष्यादिप्रमाणबलादङ्गीकारितः सर्वमप्यर्थिप्रतिज्ञात नृपेण दाप्योऽर्थिने दापनीयः । यस्वर्थोऽर्थिनैव व्यामोहप्रमादादिना भाषापत्रशोधनावधि न निषेदितः पश्चात्निवेद्यते प्राक्प्रमादादिना विस्मृत मयेदमिति । स नृपेण न प्राह्यो नादर्त्तव्यः प्रमाणादिप्रत्याकलनेनेत्यर्थः ।

पनु—

छल निरस्य भूतेन व्यवहाराद्येन्नुपः ।

इत्यनेन विरुद्धमिदम् । तथा हि—

भूतं तत्त्वार्थसयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥

इत्युक्ते । भूतेन=घस्तुतत्त्वानुसरणेन छल=प्रमादादर्थाभिहितं निरस्य व्यवहारान्नुपो नयेत् निर्णयपर्यन्तं प्रापयेत् । तस्माद्यथाधिप्रत्यर्थिनौ सत्यमेव निवेद्यत साक्ष्यादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव । साक्ष्यादयोऽपि शपथादिभिर्भाषितास्त्वमेव प्रतिपादयन्ति, तथा ससभ्येन समापतिना यतितव्यमिति भावः । एवञ्चैकदेशस्य प्रमाणसिद्धावप्येकदेशान्तरस्य सिद्धिः कुतस्त्या । अन्यविषयप्रमाणेनान्यसिद्धेरसम्भवात् । छलप्रसक्तैर्दुर्वारत्वात् । एव प्रमादादिविस्मृतस्य प्रामाणिकस्यार्थस्वानादरे छलव्यक्तमेव । काल्यायनघचनविरोधश्चैव सति । यदाह—

अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत्ससाधयेद्धनी ।

साक्षिमिस्तावधेवासौ लभते साधितं धनम् ॥ इति ।

साक्षिग्रहण लेख्याद्युपलक्षणम् । अप्रापरार्थं — "अपह्वयवादिनः साधयन्म यन् मिथ्योत्तरं तद्विषय "निह्नुत" इत्यादि । यथा—यद्यर्थिना-

मियुक्तः प्रत्यद्यैवमुत्तरयति—'भयदमियुक्तानामर्थाणां मध्ये यद्येकमपि मयान् साधयति तदा सर्वमहं वास्यामि'इति । छलोदाहरणत्वादस्य । कात्यायनवचनं त्वसावष्टम्भमिद्योत्तरविषयम् । तेनासाधितांशेऽर्थिना प्रमाणात्तरमुपादेयम् । तदभावेऽपि साधितमात्रलाभेन सगतोऽष्टम्भः ।

अनेकार्थाभियोगे तु सर्वार्थव्यपलापिना ।

विभावेतैकदेशेन देयं यदमियुज्यते ॥

इति नारदवचोऽपि सावष्टम्भमिद्योत्तरविषयमेव" इत्याह ।

तदनुपपन्नम् । "सपणञ्चेद्विवादः स्यात्" इत्यनेनास्य गतार्थतृपत्तेः । ईदृशावष्टम्भस्य पणादनतिरेकात् । न च पणस्य सहा ग्रहणमस्य स्वर्थिनेति भेद इति याच्यम् । एतादृशमेवस्याप्रयोजकत्वात् । स्वपणं दापयेदित्येतावन्मात्रस्यैव तदर्थात्वात् । प्रतिशानुरोधित्वात् पणस्यस्य । निह्वमात्रस्यात्र प्रतीतिः सावष्टम्भनिह्वविषयत्वकल्पनाया अप्रामाणिकत्वाच्च । एवं नारदवचोऽपि । न च तत्र 'व्यपलापिना' इति विशदोपादानादवष्टम्भसहितनिह्वप्रतीतिरिति याच्यम् । अनन्यथासिद्धतास्पष्ट्यं प्राहकाभावे सावष्टम्भरूपविशेषपरत्वस्य तत्रानियतत्वात् ।

वाचस्पतिचण्डेश्वरै त्वाह तुः—तत्रैकदेशसिद्धिरेकदेशान्तरसिद्ध्यादिनाभूना । तद्विषयं योगीश्वरनारदवचोर्वचनं तदतिरिक्तविषयं तु कात्यायनीयमिति ।

तदप्यसत् । निह्वोपादानवैयर्थ्यात् । अनिह्ववेऽपि तस्य युक्तियुक्तत्वात् । प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्म्यायोत्तरयोल्प्येकदेशे कारणादिसाधने तद्विनाभूतैकदेशान्तरे कारणादिसिद्धेरुपरत्वात् ।

यत्तु वाचस्पतिना अपराकौकसपणविवादाविषयत्वमस्याभ्युपेयं तदाहेत्यादिना सपणञ्चेद्विषयादि तत्र योगीश्वरवच एव संवाचितम् । तेन स्पष्टमेव गतार्थत्वं प्रदर्शितमिति महान् प्रमादः ।

विज्ञानयोगिनस्त्वाहुः—यथा भूतानुसरणेन छलानिरासेन च व्यवहारनिर्णयो भवति तथा विधेयमिति मुख्यः कल्पः । तत्र हेतुः—भूतमप्यनुपगम्यस्तं हीयते व्यवहारतः । इति ।

तस्यायमर्थः—यतो भूत=यस्तु तस्यमप्यनुपगम्यस्तमकथितं वादिप्रतिपादन्यतरेण साधयादिना वा । तद्व्यवहारतो=व्यवहाररीत्या हीयते । यद्यपि पश्चात् प्रमाणेन साध्यते प्रमाणं विनैव कैकदेशविभावेन, तथापि वादिप्रतिवादि सम्बन्धिभ्येन हीनं भवति । पश्चादादिना प्रमाणात्तरणेन साधितमपि प्राक् प्रतिष्ठाकाले न निवेदितं यत्र लभ्यते । तथा सर्वापहृषकारिणा कतिपयानि वस्तूनि साधयादिभिरङ्गीकारितेनाभ्याग्यपि साक्षात् प्रमाणमासाधितान्यप्यभियोगे हातम्यतया प्रतिवादिना ह-

काशाङ्गीयन्त इति । तस्माद्वादिप्रतिवादिनोः साक्ष्यादिषु वा गूढा-
शयताकूटकारित्वादिना यदा भूतानुसरणमशक्यं तदा चतुष्पाद्यव-
हारमार्गेण प्रवर्त्तिने व्यवहारे भूतानुसरणामावेऽपि ससभ्यसभापते
दोषलेश्ये नास्ति । रागलौभादिभिरन्यथाशास्त्रकारित्वाभावादित्यर्थः ।
अत्रोदाहरणम्—“निन्दुने लिखितं नैक” इति । एकदेशे प्रत्यर्थिनो मिथ्या-
वादित्वे निश्चितेऽन्यविषयेऽपि मिथ्यावादित्वसम्भवात् । अर्थिनक्षेकदेशे
मत्तयादित्वनिश्चयेऽन्यविषयेऽपि सत्यवादित्वसम्भवादितीदृशसम्भा-
व्यापरनामकर्तृकानुगृहीतादस्मादेव घचनात् सर्वमर्थिने प्रत्यर्थी रागा
दापनीयः । प्रतिज्ञाकाले चानिषेदितमिदानीमुपन्यस्यतीति नम्भावनारूपतर्कानुगृहीत-
मेतदेव घचनमनिषेदितस्यादापनप्रमाणमित्येतत्तर्कवाक्यानुसारेण स-
सभ्येन सभापतिना निर्णये क्रियमाणे यदि सहस्रत्रमेऽप्यंशे घस्तुनो-
ऽन्यथात्व मवति तर्हि तस्य न दोष इति तात्पर्यम् । एतदभिप्राय-
कमेव गीतमवचनम्—

न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायस्तेनाभ्यूह्य यथास्थानं गमयेदिति ।

अत्र च तेनोपसहन “तस्माद्वाजाचार्यावनिर्घा” इति । नचै-
कदेशयिमावितप्रामाण्येदितनिषेदकयोर्वादिप्रतिवादिनोर्हीनतामात्रप्रति-
पादकमिदं याज्ञवल्क्यादिवचनमिति वाच्यम् । “सर्वं दाप्यो न प्राण”
“देय यदभियुज्यत” इति घचनात् । हीनतामात्रप्रतिपादनपरत्वे तद-
भिधानानर्धक्यात् । कात्यायनवचने तु यत्र पित्रादिगृहीतयद्द्वयविषया-
मियोगः पुत्रादेस्तद्विषयहरस्य कियते । सचाभियुक्तोऽह तायदत्र
किमपि न जानामि यावत् प्रमाणेनायं साधयति तावद्वाभ्यामीत्युक्त-
रयति । नत्रासौ निद्वयवादी न मवति । तेनैकदेशयिमावितोऽपि न
कश्चिदप्यसत्यवादीति पूर्वोक्ततर्कानुप्रतारात् । तदनुगृहीतमेतद्वचनमत्र
न प्रवर्त्तत इति सामान्यविषयत्वात् निद्वयोत्तरमपहायाज्ञानोत्तर इदंशो
प्रवर्त्तत इति न तत्र सहास्य विरोधः । भिन्नविषयात्वात् ।

ननु—

श्रणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।

उने धाम्यधिके धार्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति ॥

अर्थिना यावानर्थो भाषायां लिखितस्ततो न्यूनधिके धार्थे नास्ति-
भिः प्रोक्ते सर्वमेव साध्यं न सिध्यति प्रतिज्ञाप्रमाणयोर्विसंवादादित्य-
र्थेनानेन कथावचनवचनेन प्रायुत साक्ष्यादिषुभाषितैकदेशस्याप्यसिद्धि-
रयति । तस्मिन्ना तद्विभाषितैकदेशसिद्धिरुपाहता ।

उच्यते—यत्र वादी सकलप्रतिज्ञातार्थसाधनत्वेन साक्षिलेख्यादि-
कमुपन्यस्यति । ततश्च न्यूनोऽधिकौ वाथो विभाव्यते । तत्र कृदसम्भा-
घनया कृत्स्नसाध्यासिद्धिः । तत्रापि निश्चितं “न सिध्यतीति” वच-
नात् संशयतादवस्थे प्रमाणान्तरेण सम्भवता निर्णयः कार्यः । छलं
निरस्येति नियमात् इतिकात्यायनीयस्यास्य वचनस्यार्थः । यत्र तु
वाद्येवं वदति—एतावत्यंशे ममैते साक्षिणो लेख्यं चास्ति अन्यमंशम
लौकिकप्रमाणेन विभावयिष्यामीति । तत्रोक्तकानुगृहीताग्निहोत
इत्यादियोगीश्वरनारदवचनादेकदेशविभाघनेऽपि कृत्स्नसाध्यसिद्धेर्लौ-
किकप्रमाणप्रतीक्षेति योगीश्वरवचनस्य । अज्ञानोत्तरे तु वाघागंशो लौ-
किकेन प्रमाणेन प्रमितस्तावानेव ततो निर्धार्योऽभ्यस्तु दिव्यात् । तद-
सम्भवे न सिध्यत्येव । “अनेकार्थाभियोगेऽपि” इति वचनात् । अत
एवाभिप्रायात् प्रागुपन्यस्तं वचनम्—

यद्येकदेशव्याप्तापि क्रिया विधेत मानुषी ।

सा प्राद्या तु न पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम् ॥

इति कात्यायनीयम् । तेन न कापि विरोधलेश इति ।

वयं तु ‘छलं निरस्य’ इत्यस्य विधेर्हेतुरयं ‘भूतमप्यनुपन्यस्तं’
इत्युपोद्बलकः । यतो भूत तत्त्वमप्यनुपन्यस्तं व्यवहारतो हीयते वा-
दिप्रतिवादिभ्यामनुपन्यस्तं प्रमाणतोऽसाधिते शयते हानिमाप्नोति
व्यवहारतो व्यवहाररीत्येति तस्यार्थः । तदुपपादनं “निह्नुते लिखितं
नैकम्” इत्यादि । तस्याप्ययमर्थः । वादिनः कतिपयांशे सत्यवादिनो-
ऽन्यांशेऽपि सत्यवादित्वसम्भवात् प्रतिवादिनश्च सर्वापहववादिनः
कतिपयांशे मिथ्यावादित्वनिश्चयादन्यांशेऽपि तत्सम्भवात् स सर्वमर्थं
नृपेणार्थिने दाप्यो दापयितुं योग्यो भवति निरुत्तरत्वात् । एव प्रागनि-
वेदितोऽर्थिनाथो भूतोऽपि=प्रामाणिकोऽपि न प्राद्यः=प्रहणार्हो न । यदि
तवायमर्थः सत्यः स्याद्वापायामेव निवेदितः स्यादित्याक्षेपे
ऽर्थिनोऽपि निरुत्तरत्वात् । तस्मादुत्तरदानसमये प्रत्यर्था राजादिभि-
रेवं बोधनीयो यावत्येवांशे तव मिथ्यात्वनिश्चयस्तावदेवापहोतव्य-
मन्यत्सम्प्रतिपत्तव्यम् । क्वचिद्व्यंशेऽनेन भवदुपरिसाधिते तव निरु-
त्तरत्वापत्तेः । एवं वाद्यपि भाषासमये सावधानेन त्वया स्वीयं यावदस्ति
साध्यमेतदुपरि तत्सर्वं स्मारं स्मारं लेखनीयमन्यथा तदंशे निरुत्तरता
तवापद्येतेति बोधनीयः । एव साक्षिणोऽपि प्रमादादिभ्यः प्रव्यावनीयाः
तथा सत्यनायासेन तत्त्वानुसरणं भवति । तथावश्यकमन्यथा दिव्या-

दिना तत्त्वानुसरणं कर्त्तव्यं स्यादिति सर्वथा तत्त्वानुसरणेनैव व्यवहारपर्यवसानं विधेयमिति छलं निरस्येत्यस्यैव विधेः सर्वोऽयं शेषो न स्वतन्त्रो विधिर्न दापनं सर्वस्य विधीयेत अनिवेदिनग्रहणं वा प्रति विधेयम् । नारदवाक्येऽपि देयं दानयोग्यमित्येवार्थः । नचैवं "दाप्य" इत्यादीनामानर्थक्यमेव स्यादिति वाच्यम् । यतो लौकिकप्रमाणावष्टम्भेनैवमेव प्रतिभाति । तस्मात्तत्त्वानुसरणायान्यतरस्मादादिदृशि विषये दिव्यमेव प्राह्यमित्यत्र तात्पर्यात् । कात्यायनादिवचनानामप्यत्रैव तात्पर्यम् । "कृणादिषु विवादेषु" इत्यताऽप्ययमेवार्थो दृढतामुपैति । यतः प्रमाणप्रतिज्ञाधिसंधीदे निश्चयाभावस्ततस्तत्त्वानुसरणाय प्रमाणान्तराद्विवाच्यक इति । अत एवाह साहसादौ प्रतिज्ञातार्थकदेशविभाषनेऽपि नैकदेशे प्रमाणान्तरानुसरणम् । साहसिनो हि राजदण्डमात्रं न प्रत्यपणं कस्मै चित् । यद्यपि चौर्यं प्रत्यर्पणमस्ति । तथापि कालेपयचौरः सर्वं दाप्यत इति लोके प्रसिद्धतरत्वाद्यदि मद्गृहात्ताद्यदियच्चौर्येण गतमस्य च सविधे प्रमाणप्रमितमित्यदस्तीति चौराभियोक्ता साधयति तथा तत एव सर्वं लभते । यदि त्यनष्टमपि कियन्नष्टसाधनावष्टम्भेन लब्धुमुपन्यस्यति तर्हि मिथ्यावादित्वात्प्राप्तिक एव दण्ड्यो भवति इत्यपि लोके प्रसिद्धतरम् । अनेनैवाभिप्रायेणाह कात्यायनः—

साधयार्थीशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् ।

स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकीर्तितम् ॥ इति ।

तत्त्वानुसरणं स्मृत्योर्विरोधे कथं स्यादित्यपेक्षायामाह—

• स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः । इति ।

व्याख्यातं चैतत्प्रयोगे । अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्विरोधे धर्मशास्त्रानुसरणेनैव तत्त्वानुसरणमित्याह—

अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः । इति ।

इदमपि प्रपञ्चितं प्राक् । तस्मादस्मन्मते "छलं निरस्य" इत्याद्येतदन्तःप्रघटकेन छलनिरासतत्त्वानुसरणाद्यद्वयम्भाषप्रतिपादनमेवैकवाक्यतया लभ्यत इति श्रुम् ।

इति निहवादिविचारः ।

अधोत्तरदाने चिलम्बायिलम्बव्यस्था ।

तत्र योगीश्वरेण—

ततोऽर्घ्यं दत्तयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।

इति क्रियोपन्यासे सद्यस्त्वं विदधतोत्तरदाने विलम्बोऽयमनुमत
इति प्रतीयते ।

तदाह बृहस्पतिः—

शालीनत्वाद्गयार्चत्वात्प्रत्यर्था स्मृतिविभ्रमात् ।

कालं प्रार्थयते यत्र तत्रैवं लब्धुमर्हति ॥

। एकाहपञ्चाहसप्ताहं पक्षमेव वा ।

मास ऋतुत्रय वर्षे लभते शक्त्यपेक्षया ॥ इति ।

कात्यायनः—

सद्यः कृतेषु कार्येषु सद्य एव विधादयेत् ।

कालार्तीतेषु वा काल दद्यात् प्रत्यर्धिने प्रभुः ॥

प्रभुर्विचारकः ।

श्रुत्वा लेखयतो ह्यर्थं प्रत्यर्था कारणाद्यदि ।

कालं विधादे वाचेत तस्य देवो न संशयः ॥

सद्यो वैकाहपञ्चाहौ ऽप्यहं वा शुकलाद्यवात् ।

लभेतासौ त्रिपक्षं वा सप्ताहं वा ऋणादिषु ॥

अत्र व्यवस्था तेनैवोक्ता—

सद्यः कृते सद्योवाद्ः समातीते दिनं क्षिपेत् ।

पञ्चदिके त्रिरात्र तु सप्ताह द्वादशादिके ॥

विंशत्यन्दे दशाहं तु मासार्द्धं वा लभेत सः ।

मासं त्रिंशत्समातीते त्रिपक्ष परतो लभेत् ॥

कालं शक्तिं विदित्वा तु कार्याणां च बलाबलम् ।

अल्प वा बहुकालं वा दद्यात्प्रत्यर्धिने प्रभुः ॥

यो वा यस्मिन् समाचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

तं प्रतीक्ष्य यथान्यायं दाप्येदुत्तरं नृपः ॥

मूलं वा साक्षिणो वाय परदेशस्थिता यदा ।

तत्कालो हि भवेत्पुंसां स्वदेशे वक्तुमागमात् ॥

दिनमासार्द्धमास वा ऋतुः संवत्सरोऽपि वा ।

क्रियास्थित्यनुरूपस्तु देयः कालः परेण तु ॥

लेखयतः आर्थेन इति शेषः । अर्थं श्रुत्वेत्यन्वयः । काले देवो राज्ञेति
शेषः । समातीते=संवत्सरातीते । यस्मिन्=देशकुलादौ । मूलशब्देन
विवादास्पदीभूतधनममुष्मात्पुरुषाल्लब्धमिति वादी यं कथयति स
उच्यते । तत्र विषये पुंसां मूलभूतानां साक्षिणां वा । स्वदेशे आगमात्=
आगमनावधि । वक्तुम्=उत्तरं दातुं काले देवो भवेत् दातव्य इत्यर्थः ।

अत्रापवादमाह—

याज्ञवल्क्य,

साहसस्तेयपारुष्यगोमिश्रापात्यये स्त्रियाम् ।

० विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥ (२।१२)

साहसे=विपशस्त्रादिभि प्राणिव्यापादनमित्यादि सहसा=बलाद्य
 म्मस्तेन यत्कृतम् । गौ =दोग्धी । अभिशाप =पातकाभिशासनम् । अत्यय =
 प्राणघनातिपातः । द्वन्द्वैकवद्भाषादेकवचनम् । स्त्रियां=कुलस्त्रियां चा
 शिप्रविषये विवादे । दास्या स्त्रियां स्वत्वविवादे । कर्मकरणकाला-
 तिपातविषये धा विवादे । सद्य एव=प्रागुक्तकालप्रतीक्षामवृत्तैव विवादयेत्=
 उत्तर दापयेत्। अन्यत्र=एतद्भिन्नऋणादिविषय विवाद काल=उत्तरदानकाल
 इच्छया=अर्थिसभ्यसमापतीनामनुमत्या स्मृत=उक्तो मन्वादिभि । अत्ययो=
 विवादविषयीभूतघस्तुविनाश इति कल्पतरौ । साहसादिपूत्तरकालदानाद्य
 लभ्येऽन्यतरस्य क्षतिरवश्यम्भाविनीति सद्य एवोत्तरलेखनम् । ऋणादिपु
 विलभ्येऽपि न क्षतिस्तथाति सोऽप्यनुमतः । स चैकाहादिरूपेण प्रागु
 क्तवचनैरर्थिवेचितः । यत्र तु न धाचनिकी व्यवस्था तत्रार्थ्यादीच्छयेति
 तात्पर्यम् ।

अत एवाह नारद —

गहनत्वाद्धिवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि ।

ऋणादिपु हरेत्काल काम तस्वयमुत्सया ॥ इति । (अ०१०श्लो०४४)

नारद —

गोभूहिरण्यस्त्रीस्तेयपारुष्यात्यायिकेषु च ।

साहसेऽभिशापे च सद्य एव विवादयेत् ॥ (१।४५)

अभिशाप'—पापाभिशासनम् । तस्य पारुष्यशब्देन ग्रहणोऽप्याह्वार्ये
 पुनर्वचनम् । आत्ययिक कात्ययनेनोक्तम्—

व्यपैति गौरव यत्र विनाशस्त्याग एव धा ।

काल तत्र न कुर्यात् कार्यमात्ययिक हि तत् ॥ इति ।

अन्यत्रापि सद्य एवोत्तरदानमाह—

कात्यायन,

धेनायनदुहि क्षेत्रे स्त्रीषु प्रजनने तथा ।

न्यासे चाचितके दृष्टे तथैव क्रयविक्रये ॥

क-याया दृष्टे चैव कल्ह साहसे निधी ।

उपर्या कौटसाक्षे च सद्य एव विवादयेत् ॥

प्रजननमत्र विवादः । अन्यत्र विवादासम्भवात् । उपधि =पूटगण-

कादिकृतव्यवहारः । विनाशे त्याग इति न सामानाधिकरण्यम् ।
किन्तु विनाशे सति यत्र त्याग एव सम्पद्यत इत्यर्थेनैक एव विषय
इति कल्पतहरनाकरी । तत्र । सतिसत्तम्यनुपङ्गयोः प्रतीतिविपरीतयोः
कल्पनानुपपत्तेर्वाशब्दस्वरसाच्च पृथग्विषयताया एवौचित्यत् । वस्तु-
तस्तु विनाशस्त्याग एव वेति प्रथमान्त एव पाठ । तथाचायमर्थः—
यत्रोत्तरदानविलम्बे सति गौरवं वस्तुनो मूल्यादिकृतं व्यपैति, वस्तुन
एव वा विनाशो ध्वंसः त्यागः प्रच्यवो वा भवति, तत्रोत्तरदानकालमेका-
हादिकृतं न कुर्वीत सद्य एवोत्तरं दापयेदित्यभिप्रायः ।

बृहस्पतिकाल्यायनी—

साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापे तथात्यये ।

भूमौ विवादयेत् क्षिप्रमकालेऽपि बृहस्पतिः ॥

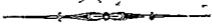
अभिशापान्तो द्वन्द्वैकवद्भावः । अकाले=राश्यादावपि । बृहस्पतिरि-
दमाहेत्यर्थः ।

इत्युत्तरदाने विलम्बाविलम्बव्यवस्था ।

समाप्ता च विशेषपरिभाषा ।

इति श्रीमत्सकलसामेन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरणकमल-
श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापहस्तनृज-श्रीमन्महाराजमधुकरसाहसुनु-
श्रीमन्महाराजाधिराजचतुर्दधिलयलयधसुन्धराहृदय-
पुण्डरीकविकाशदिनकर-
श्रीवीरसिंहदेवोद्योजित-श्रीहंसपण्डितात्मज-श्रीपरशुरामसूनु-
सकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजगद्गारिद्रथ-
महागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातु-
श्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमित्रौदयाभिषनिबन्धे व्यवहारप्रकाशे
परिभाषापरिष्काराख्यं
व्यवहारमातृकापरपर्यायं प्रथमप्रकरणम् ॥ १ ॥

अथ प्रमाणनिरूपणाख्यं द्वितीयं प्रकरणमारभ्यते ।

तत्र प्रमाणभेदप्रमाणविषयव्यवस्थे क्रियापादप्रस्तावे विविके । अधुना साक्ष्यादिप्रमाणानामवान्तरभेदः प्रस्तूयते । तत्र साक्षिस्वरूपमाह—
मनुः,

समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाद्यैव सिद्ध्यति । इति । (अ०८।श्लो०७४
समक्षदर्शनस्य साक्ष्यहेतुत्व पाणिनिरपि स्मरति—“साक्षाद्गृष्टरि
सज्ञायाम्” (अ०५पा०२सु०२१) इति । तच्च व्युत्पत्तिमात्रमव्यापकत्वात् ।
श्रुतसाक्ष्यादीनामपि साक्षित्वव्यवहारविषयत्वात् । अत एव श्रवणादित्यु-
पलक्षणम् । प्रमाणमात्रस्य विवादविषयप्रमाता साक्षीति विवक्षितम् ।
साक्षिप्रयोजनमाह—

नारदः,

सन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विषदमानेयोः ।

दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम् ॥ इति । (व्य०प०१०।१४७)

दृष्टश्रुताभ्यामनुभूतत्वादित्यर्थः । यद्वा दृष्टत्वात् श्रुतत्वादानुभूतत्वा-
द्येत्यर्थः । अनुभूतत्वादित्यनेन च गोचरपन्थायेन प्रमाणान्तरजन्योऽनु-
भवो गृह्यते । व्यक्तिदर्शन=विधेकज्ञानम् ।

कात्यायन—

अधिप्रत्ययिंसाग्निध्यादनुभूतं तु यद्भवेत् ।

तद्वाह्य साक्षिणो वाक्यमन्यथा न गृहस्पतिः ॥

अधिप्रत्ययिंसाग्निध्यादनुभूतमिति मुख्यः कल्पः । तदसाग्निध्वेऽपि
श्रवणादिना साक्ष्यस्य वचनान्तरैरनुमतत्वात् । तच्च साक्षिभेदनिरूपणे
व्यक्तीमविष्यति ।

गीतम—

विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता व्यवस्थेति ।

स च साक्षी प्रथम द्विविधः । कृतोऽकृतश्च । साक्षित्वेनाधिप्रत्य-
यिभ्यां निरूपितः कृतः । अनिरूपितोऽकृतः । पुनश्च कृतस्य पञ्चविध-
त्वाद्दृष्टस्य षड्विधत्वादेकादशविधः ।

यथाह नारदः—

एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोऽकृत उच्यते ॥ (व्य०प०१०।१४९)

लिखितं स्मारितश्चैव यदृच्छामिन्न एव च ।

-- गूढश्चात्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः ॥ इति । (व्य०प०१०।१५०)

पञ्चानामपि कात्यायनेन स्वरूपमभिहितम्--

अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये सन्निवेश्यते ।

स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकाहते ॥ इति ।

स्मारितः पत्रकाहते इत्यपि विवृतं तेनैव--

यस्तु कार्यप्रसिद्धयर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः ।

स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते ॥

दृष्ट्वेति दर्शयित्वेत्यन्तर्भावितव्यर्थः । कार्यं=व्यवहारपदं दर्शयित्वा

प्रमाणपत्रं कार्यप्रसिद्धयर्थं=कालान्तरे व्यवहारनिर्णयसिद्धयर्थं पुनः पुनः

स्मार्यते कार्यमेव विस्मरणनिरासाय यः स स्मारितो नाम साक्षी

त्यर्थः । यस्तु यदृच्छया प्रसङ्गादागतस्वमत्र साक्षी भवेति साक्षित्वेन

निरूप्यते स यदृच्छामिन्नः । स्मारितस्यास्य च पञ्चानारूढत्वेन साम्ये

पि स्वरूपभेदः स्पष्टोऽपि तेनैव विवृतः--

प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः ।

सौ साक्षिणो त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ ॥ इति ।

गूढमाह--

अर्थिना स्वार्थसिद्धयर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।

यः श्राव्यते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥ इति ।

उत्तरसाक्षिस्वरूपमाह--

साक्षिणाभपि यः साक्ष्यमुपटुर्वुपरि भाषते ।

ध्वणाच्छ्रावणादपि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः ॥ इति ।

पञ्चविधस्याप्यकृतस्य भेदो नारदेनैव दर्शितः--

प्रामथ्यं प्राह्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥

कार्येष्वधिहृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।

कुट्टयाः कुलविवादेषु विशेषास्तेऽपि साक्षिणः ॥ (व्य०प०१०।१५१।१५२)

प्राह्विवाकप्रहणलेखकसम्बयोरुपलक्षणम् ।

लेखकः प्राह्विवाकश्च सम्बधैवानुपूर्वशः ।

नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृताः ॥

इति यचनात् । षडक्षितिलेखितमधिकमादायैतानेव द्वादश सा-

क्षिण आह--

लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुट्टयदूतकौ ॥

पाहञ्छिकश्चात्तरश्च कार्यमप्यगतोऽपरः ॥

नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः ॥ इति ।

तल्लक्षणान्यपि कानिचिद्विलक्षणानि कानिचित्पूर्वसंवादीन्याह—
स एव,

प्रभेदमेपां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

जातिनामाभिलिखितं येन स्वं पिश्यमेव च ॥

निवासश्च स विज्ञेयः साक्षी लिखितसंज्ञकः ।

अर्थिना च क्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा ऋणादिकम् ॥

प्रत्यक्ष लिख्यते यस्तु लेखितः स उदाहृतः ।

कुट्यप्यवहितो यस्तु ध्राव्यते ऋणिमापितम् ॥

विनिह्नुते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्तितः ।

आहूय यः कृतः साक्षी ऋणन्यासक्रियादिके ॥

स्मार्यते यो मुदुश्चैव स्मारितः सोऽभिधीयते ।

विभागदाने विपणे ज्ञातिर्यत्रोपदिश्यते ॥

द्वयोः समानो धर्मज्ञः स कुट्यः परिकीर्तितः ।

अर्थिप्रत्यर्थिवचनं शृणुयात्प्रेषितस्तु यः ॥

उभयोः सम्मतः साधुर्दूतकः स उदाहृतः ।

क्रियमाणे च कर्त्तव्ये यः कश्चित्स्वयमागतः ॥

अत्र साक्षित्वमस्माकमुक्तो यादृच्छकस्तु सः ।

यस्तु साक्षी दिशं गच्छेत् मुमुर्षुर्वा यथाश्रुतम् ॥

अन्यं संश्रावयेत्तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ।

उमाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्यं चापि निवेदितम् ॥

गूढचारी स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्याप्य यच्छ्रुतं भृशृता स्वयम् ॥

स एव तत्र साक्षी स्याद्विद्ययादे द्वयोरपि ।

निर्णोते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ॥

अध्यक्षः सम्भसहितः साक्षी स्यात् तत्र नान्यथा ।

दूषित घातितं यच्च सीमायास्तु समन्ततः ॥

अहृतोऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः । इति ।

लिखितलेखितयोः स्वपरलिखनमाप्रभेदादेकादशद्वादशसङ्ख्ययो-
रपिरोचः । सर्वे च यथासम्भय इष्टधुतरूपद्विविधसाक्षिभेदा ज्ञेयाः ।
क्रियाभेदैर्व्यवहारप्रकारभेदैः । तस्य=प्रत्यर्थिनः । ऋणादिकमित्यादिशब्दात्
यथासम्भयं सर्वविधाहपदानिदर्शनम् । इत्यप्रहणं व्यवधायकोपलक्ष-
णम् । विनिह्नुते इति भाषे काः । निह्वये सम्भावित इति शेषः । इत्युक्तं

इतीतिशब्दाध्याहारः । दिश=देशान्तरम् । तम्=अन्यमित्यर्थः । उभाभ्याम्=अर्थिप्रत्यर्थिभ्याम् । यस्य विश्वस्त=यदीयो विश्वासः कृत इति सम्बन्धसा-मान्यविवक्षया पृष्ठी भावे कं चाभ्युपेत्य व्याख्येयम् । गूढनारीकार्यमध्यगः तद्धेत्येकस्यैव संज्ञाद्वयमिति द्वादशत्वाधिरोधः । दूतप्रहणं लेखकस्यापि प्रदर्शनार्थम् । "दूतकः खटिकाग्राही" इति वृहस्पतिवचनात् । प्रामप्र-हणमप्यकृतसाक्ष्युपलक्षणम् । येन योऽर्थः प्रमितस्तत्र साक्षित्वेन प्राग-निरूपितोऽपि पश्चात्साक्षित्वेन विज्ञायोपन्यस्तः पृष्टश्च समायां साक्ष्यं दातुमर्हतीति फलितोऽर्थः । इतरथा घेतनादानादिषु लिखितसाक्ष्य-सम्भवे साक्ष्यभावप्रसङ्गः । इदमेवाभिसन्ध्यायाद्—

मनुः,

यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन । .

पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ (अ०८।श्लो०७६)

अनिबद्धोऽकृतः । कल्पतरुमदनरत्नयोः अर्थिक्रियां क्रियामेदेरिति पठि-तम् । तत्रार्थिक्रियाम्=अर्थिव्यवहारं क्रियामेदे=प्रमाणविशेषैराप्तवाक्यादि-भिः तस्य कृत्वा तत्सम्बन्धितयावधार्यं ऋणादिके विवादविषये यः प्रत्यक्षं=प्रत्यर्थिसमक्षं लेख्येऽर्थिनैत्यर्थात् स तत्र लेखितः साक्षीति व्याख्येयम् । कालावधिरपि साक्ष्ये स्मर्यते—

सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।

सञ्ज्ञानघ्रात्मनो लेख्यमजानन्तं तु लेखयेत् ॥

सम्यग्ज्ञानघ्रात्मनो लेख्यं कुर्यादिति शेषः । अजानन्तं=लिप्यन-मिष्टमात्मानमन्यद्वारा साक्ष्यहमत्रेति लेखयेत् । स द्विविधोऽपि लि-खितः साक्षी चिरकालेनापि सिद्धिं निर्णायकतामाप्नुयादित्यर्थः ।

कारत्यायनः—

अथ स्वहस्तेनारूढस्तिष्ठंश्चैकः स एव तु ।

न चेत्प्रत्यभिजानीयात् तत् स्वहस्तैः प्रसाधयेत् ॥

नारदः—

आष्टमाद्वत्सरारिसिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः । (४५०५०१०)

आपञ्चमात् तथा सिद्धिर्यदच्छोपगतस्य तु ॥ (१६८)

आतृतीयात् तथा चर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।

आसंवत्सरारिसिद्धिं तु वदन्त्युत्तरसाक्षिणः ॥ इति । (१६९)

इदं च प्रायोघादेन । यतः स एवाह—

अथवा कालनियमो न दृष्टः साक्षिणं प्रति ।

स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्यमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥ (१७०)

११० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणप्र०

यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः धोत्रं च नित्यशः ।

सुदीर्घेणापि कालेन स वै साक्षित्वमर्हति ॥ (१७१)

ते च साक्षिणः कादशाः कार्य्या इत्यपेक्षयामाह—

मनुः,

यादशा अर्थिभिः (१)कार्य्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।

तादृशान् सम्प्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृत च तैः ॥

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविद्गृह्योनयः ।

अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये कंचिदनापदि ॥

आताः सर्वेषु घर्णेषु कार्य्याः कार्येषु साक्षिणः ।

सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत् ॥ (अ०८।६१।६२।६३)

मौलः=प्रख्यातकुलोद्भवा इति कल्पतरुः । मूलं पूर्ववृत्तान्तस्तद्विद्वन्तीति मौलः । "तदधीते तद्वेद" (४।२।५९) इत्याणिति मदनरत्ने । वक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्यवचनसंवादात्साक्षित्वेनैव पूर्ववृत्तान्तवेदित्वाक्षेपात्तदर्थक-
मौलपदानर्थक्यप्रसङ्गाच्च कल्पतरुव्याख्यानमेव सम्यक् । रत्नाकरेऽपि मौलाः कुलीना इत्येव व्याख्यातम् । मूलं प्रतिष्ठा सा येषामस्ति ते मौलाः । शर्थकधनेमेतत् । तद्धितस्तु भवार्थ एव कर्त्तव्यः । यो हि यत्र भवः सोऽपि तस्यास्तीत्याविरुद्धमिति वदन् मेधातिथिरपीममर्थमनुमन्यते । प्रतिष्ठान्तरस्य साक्षिलक्षणांनुपयोगात् । पुत्रादिप्रतिष्ठायाः पदान्तरैरेषोपादानात् । अप्र क्षत्रियादिप्रहणं नात्यन्तिकग्राहणव्युदासपरं, किन्तु सति सम्भवेऽनेकाध्यापनामिहोत्रादिकार्य्यस्य तस्य न साक्षित्यम् । साक्ष्यन्तरासम्भवे तु तस्यापि साक्षित्वं भवत्येव । अतएव ब्रूहीति ग्राहणं पृच्छेदिति तस्यापि साक्षित्वेन प्रश्नकारविधिरुपपद्यत इति ध्येयम् । अर्थ्युक्ता=अर्थिना ममेते साक्षिणः सन्तीति निर्दिष्टा नतु स्वयमेवागत्य वयमत्र साक्षिणः स्म इति वदन्तः ।

याज्ञवल्क्यः—

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । (अ०२)

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो घनाविताः ॥ (६८)

श्रवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः ।

यथाजाति यथाघर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ (६९)

श्रवणः=प्रिभ्यो न्यूना न भवन्ति परतस्तु यथेच्छं भवन्तीत्यर्थः । जानपो=मूर्धावसिकादयः । वर्गा=ग्राहणादयः । तथाच मूर्धावसिका-

दीनां मूर्धाघसिकादयो ब्राह्मणादयो ब्राह्मणादीनां साक्षित्वेनोपा-
देयाः । असम्भवे सर्वे=सर्वजातीयाः सर्वेषु=सर्वजातीयेषु यादिप्रतिवादिषु
साक्षिणो ब्राह्मण इत्यर्थः ।

व्यासः--

-- धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
श्रौतस्मात्क्रियायुक्ता विगतद्वेषमत्सराः ॥
श्रोत्रिया मपराधीनाः सूर्यश्चाप्रवासिनः ।
युवानः साक्षिणः कार्य्या ऋणादिषु विजानता ॥ इति ।

कात्यायनः--

प्रत्यातकुलशीलाश्च लोभमोहविदार्जिताः ।
आप्ताः शिष्टा विशुद्धा ये तेषां वाक्यमसंशयम् ॥
विभाष्यो वादिना यादृक् सहशैरेव भावयेत् ।
नोत्कृष्टश्चाधकृष्टस्तु साक्षिर्भर्मावयेत्सदा ॥ इति ।

आप्ताः=यथार्थवादिनः । विशुद्धा=विषयादविप्रयीभूतार्थज्ञानघन्तः शा-
स्त्रार्थज्ञानघन्तश्च । "मतिशुद्धिपूजाधैम्यश्च" (३२।१८८)- इति
कसैरिक्तः । "आदिकर्मणि" (३।४।७१) इति मदनरत्ने । तेषां वाक्य-
मसंशयं यथा भवति तथा वादिना विभाष्योऽङ्गीकारयितव्योऽर्थप्रति-
वादी । तत्र विशेषमाह--यादृक् प्रतिवादी तत्सदृशैस्तज्जातीयैरेव
भावयेत् । वादिनेत्युपलक्षणम् । याद्यपि प्रतिवादिना तज्जातीयैरेव
विभाष्यः ।

तथा च नारदः--

श्रेणीषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः ।
बाहिर्यासिषु याहाः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः ॥ इति ।
(व्य०प०१०।१५।१)

मनुरपि--

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्यपोनयः ॥ (८।६८)
श्रेणिपुरुषाणां सत्यपि वर्गित्वे पृथङ्निर्देशो गोष्टपग्यायेन । प्रयो-
जनं चात्राप्यभ्यर्हितत्वबोधनम् । वर्गिणश्च दर्शिता --
कात्यायनेन,

लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च धनिग्रातास्तथापरे ।
समूहस्याश्च ये चान्ये वर्गास्तानग्रथीद्भृगुः ॥
दासचारणमहानां हस्त्यदवायुधजीविनाम् ॥

प्रत्येकैकं समूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः ।

तेषां वादः स्ववर्गेषु वर्गिणस्तेषु साक्षिणः ॥

अत्र सर्वत्र न्यूनधिकविशेषणोपादानं न दोषाय । अनृतभाषणमी
रुत्वसत्यवर्धनशालत्वस्य च साक्षित्वप्रयोजकस्योपलक्षणार्थत्वात्ते-
षाम् । तेच साक्षिणः कियत्सङ्ख्याकाः कुत्र प्राच्या इत्यपेक्षायामाह—
वृहस्पतिः,

नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा ।

उमौ वा श्रोत्रियौ वयातौ नैकं पृच्छेत्कदाचन ॥

लिखितादिषु स एवाह—

लिखितौ द्वौ तथा गृहौ त्रिचतुष्पञ्च लेखिताः ।

यदृच्छाः स्मारिताः कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥

दृतकः खटिकाप्राही कार्यमभ्यगतस्तथा ।

एक एव प्रमाणं स्यान्नृपोऽध्यक्षस्तथैव च ॥

खटिकाप्राही=गणकः । एक एवेत्येवकारो वाद्यपेक्षायाम् 'नैकं पृच्छे-
त्कदाचन' इत्यनेनोक्त्या अनावश्यकत्वाद्यर्थो न नियमार्थो ऽदृष्टार्थत्व-
प्रसङ्गात् । "इयधराः साक्षिणो ज्ञेयाः" इति योगेश्वरीयमप्येतदभिप्राय-
कमेव । लिखितादीनामुभयानुमतत्वे प्राहृत्यमेकस्यापीत्याह योगेश्वर—

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।

यद्यपि श्रौतस्मार्त्तक्रियापरा धर्मप्रधाना इत्यादिविशेषणोपादानात्
इयधराणामपि धर्मवित्त्व समानम् । तथापि तेषामुभयानुमतानामपि
भवत्येव साक्षित्वम् । द्वयोरेकस्य चोभयानुमत्यैवेति भेद इति मिताक्षरा ।
नारदोऽपि—

उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विधदमानयोः ।

(१) स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि । (व्य० प० १०।१०२)

आप्तत्वेन राजादिभिरवधारितोऽप्येकः साक्षीत्याह—

व्यासः,

शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यस्त्यनुभूतवाक् ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साहसेषु विशेषतः ॥ इति ।

अनुभूता यथार्थत्वेन प्रमितचरा वागस्येत्यनुभूतवाक् ।

भातयान —

(२) अभ्यन्तरस्तु निक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि वाच्यते ।

अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते ॥

याचित इति निक्षेपविशेषणम् । न्यायतौल्यादन्यत्रापीति वाचस्पतिः ।
मदनरत्नकारस्तु याचितम् विवाहाद्यर्थं याचितं गृहीतमाभरणादिकं याचि-
तकामिति याचदित्याह । निक्षेपविशेषणवैयर्थ्यादयाचिते तस्मिन्नभ्य-
न्तरस्यैकस्यासाक्षित्वप्रसङ्गाद्यवहितान्वयप्रसक्तेश्चोत्तरैव । व्याख्या
प्रख्या । कुण्डलादिपण्यविवादे तन्निर्मातैकोऽपि साक्षीत्याह—

स एव,

संस्कृतं येन यत्पण्यं तत्तैनेव विभावयेत् ।

एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्तितः ॥

इदं च बहुनामसम्भवे सत्यवादिनोद्ध्वयोरैकस्य धानुमतिप्रदर्श-
नार्थं न नियमार्थम् । अट्टार्थत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम् । उक्तलक्षणसा-
क्ष्यसम्भवे प्रतिषेधरहितानां साक्ष्यनुकल्पनां सूचयितुमसाक्षिणो-
ऽपि स्मृतिपूर्काः । उक्तलक्षणविप्रालाभेऽप्रतिषिद्धानुमत्यै धास्ये कति-
पयप्रतिषेधवत् ।

तत्र नारदः—

असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः ।

वचनाद्दोषतो भेदात् स्वयमुक्तिमृतान्तरः ॥ (व्य०प० १।१५७)

धोत्रियाद्यास्तु वचनात् स्तेनाद्या दोषदर्शनात् ।

भेदाद्धिप्रतिपत्तिः स्याद्धिवादे यत्र साक्षिणाम् ॥(१)

स्वयमुक्तिरानिर्दिष्टं स्वयमेवैतस्य यो वदेत् ।

सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥ (व्य०प० १।१६१)

मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमुषुंभाविताहते ।(२)

वचनादसाक्षिणः धोत्रियाद्यानाह—

स एव,

धोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रमजितादयः ।

असाक्षिणस्ते वचनाप्राथ हेतुरुदाहृतः ॥ इति । (१।५८)

तापसा=वानप्रस्थाः । प्रमजितादय इत्यादिशब्देन शस्त्रैकयोगोपासा-
वित्रा विषदमानादयो गृह्यन्ते ।

तथाय शङ्खः—

वित्रा विषदमानगुरुकुलवासिपरिवाजकवानप्रस्था निग्रन्थाद्यासा-
क्षिणः । इति ।

(१) इदं पद्य मु० न० नोपलभ्यते ।

(२) अस्याप्यस्य स्थाने व्य० १० १ श्लो० १४ अन्वयः भावितापरमत्तवयमानु-
मप्यस्तुना । इत्यर्थो दृश्यते ।

१५ धी० मि०

पित्रा विषदमाननिर्ग्रन्थयोर्दोषाद्रूप्यसाक्षित्वसम्भवे घचनादप्य-
साक्षित्वे न विरोधः । दोषादसाक्षिणोऽपि तेनैव दर्शिताः—(१)

स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा घञ्जकास्तथा ।

० असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते ॥ (११५९)

चण्डाः=कोपनाः । कितवा=घृतकृतः । योगीश्वरस्त्वसाक्षित्यमात्रविषयया
सर्वानेतानेकीकृत्याह—

स्त्रीयालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिः शस्तकाः ।

रक्षावतारिपापण्डकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥

पतिताप्तार्थसम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः ।

साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥ इति । (अ०२श्लो०७०७१)

अत्र वृद्धग्रहणं थोप्रियादीनां घचनादसाक्षिणां नारदाशुक्तानामुप-
लक्षणम् । स्त्रीयालादिग्रहणमन्येषामपि दोषादसाक्षिणां स्मृत्यन्तराभि-
हितानाम् । आद्यग्रहणाद्भेदादसाक्षिणां स्वयमुक्तेः मृतान्तरस्य च प्र-
हणम् । तत्र स्त्रिया असाक्षित्वं स्त्रीकृतव्यवहारातिरिक्ते । “स्त्रीणां सा-
क्ष्यं स्त्रियः कुर्युः” इति घचनात् । कालोऽप्राप्तव्यवहारः । दृष्टोऽशीतिकाव-
धिः । मत्तो=मदनीयद्रव्येण । उन्मत्तो=ग्रहाद्याविष्टः । अभिशस्तको=महापातका-
भिः शस्तः । स्वार्थं कः । रक्षावतारी=चारणः । पापण्डिनो=निर्ग्रन्थप्रभृतयः ।
कूटकृत=कपटलेखयाधिकारी । विकल=श्रोत्रेन्द्रियादिदोषवान् । पतितो=नि-
श्चितग्रहणहत्यादिः । भाप्त=सुहृत् । अर्थसम्बन्धी=विप्रतिपद्यमानार्थसम्ब-
न्धी । सहाय=एककार्यकारी । रिपु=शत्रुरन्यतरस्य । साहसी=बलावष्टम्भेन
कार्यकारी । दृष्टदोषो=दृष्टासत्यघचनः । निर्धूतो=धन्धुभिस्त्यक्तः । भेदा
दसाक्षित्वं च सङ्ख्यागुणसाम्ये । अन्यथा

द्वैधे बहूनां घचनं समेषु गुणिनां वचः ।

गुणिद्वैधं तु यत्र स्यात् प्राह्या ये गुणवत्तमाः ॥ (या०२।७८)

बहुत्वं परिगृहीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ (मनु०८।७३)

इति याज्ञवल्क्यमन्वादिघचनविरोधापत्तिः ।

ननु—

साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिनाम् ।

तेषामेकोऽन्यथा ब्रूते भेदात्सर्वेऽप्यसाक्षिणः ॥

इति कार्यायनेनैकस्यान्यथावादिस्त्वे सर्वेषामेव भेदादसाक्षित्वमुक्तम् ।
तद्विरोध इति चेत्, न । त्रयाणां साक्षिणामेकस्यान्यथावादे द्वितीय

साक्षिणिरूपणे स्वयमुक्तिमृतान्तरादेरसाक्षित्वानिरूपणम् । ११२

स्य तत्तुल्यस्य सत्प्रतिपक्षितत्वात्तृतीयस्य चैकतमा तत्र साक्षितो न निर्णय इत्यत्र कात्यायनतात्पर्यात् । सत्प्रतिपक्षितावशिष्टानां त्वनेकत्वे तत एव निर्णय इत्यत्र च याज्ञवल्क्यतात्पर्यात् । मूलभूतन्यायविरोधेऽनयोर्वचनयोरेवमवश्यं सङ्कोच्यत्वादिति वाचस्पतिः । पञ्चपेभ्यपि साक्षिष्वधिकगुणस्यैकस्याप्यन्यथावादित्वे तद्विरुद्धार्थाभिधायिनां सर्वे पामन्येषामसाक्षित्वम् । अधिकगुणस्याप्येकस्य बहुवाक्यविरुद्धाभिधानादसाक्षित्वमिति सर्वेऽपि ते न साक्षिण इति न गन्वादिधिरोध इति मदनरत्नकारः ।

घयं तु गुणवत्त्वस्यैव 'शतमप्यन्धानां न पश्यति' एकेनापि घहूनां प्रतिबन्धाच्च इत्यादिन्यायेन प्राधान्यात् गुणवतः साम्ये वादिनिर्दिष्टानामेकस्याप्यन्यथावादित्वे सङ्ख्याधिक्येऽपि गुणवत्त्वभावे सर्वेष्वसाक्षित्वम् । "द्वैधे बहूनाम्" इत्यत्रापि विनिगमकान्तराभावे बहुत्वमेव विनिगमकमत एव सङ्ख्यानपेक्षमेव गुणवत्त्वमात्रं प्राप्यवचने हेतुमाहेति ध्रुमः । स्वयमुक्तेरसाक्षित्वमपि विवृतं कात्यायनेन, यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाहूतो नैव देशितः ।

ध्रुयान्मिथ्येति तथ्यं वा दण्ड्यः सोऽपि नराधमः ॥ इति । अथमत्र साक्षीति ज्ञानवानान्तरोऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरः स मृते यस्येति मृतान्तरः । तस्यासाक्षित्वमपि सहेतुकं विवृतं नारदेन—

योऽर्थस्तु श्रावितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । क तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः ॥ इति । (१।१६२)

येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा योऽर्थः स्वीयः श्रावितव्यः स्यात् श्रावणीयत्वेनाभिमतो भवेत् तस्मिन् अर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्मिन् अस्ति मृते प्रोपिते वाऽभिमतार्थे चानिवेदिते स साक्षित्वं क कस्मिन्नर्थे वदतु कस्य वा कृते वदत्वित्यर्थः । सामान्यतो यः श्रावयोः कश्चिद्यवहारसम्यन्वोऽस्ति तत्र त्वया साक्षिणा भाव्यमित्येतावन्मात्रमुक्तं, विशिष्य च व्यवहारविषयो न तस्मै श्रावितः श्रावयिता च नास्ति स पृष्टोऽपि विशिष्यविषयाज्ञानादसाक्षीति यावत् । इदमेवाभिप्रेत्योक्तम्—"मुमुर्षुश्राविता हते" इति । मुमुर्षुप्रहणमश्रावणप्रयोजकाभावपरम् ।

तथा च स एव—

श्रावितश्चातुरेणापि यस्तथ्यो धर्मसंहितः ।

मृतेऽपि तत्र साक्षी स पदसु चान्वाहितादिषु ॥ (१।१६)

इत्याह । अत्र धोत्रियादयो न साक्षिणः कार्यास्तेषां रागादिशून्यानां सत्यवादित्वातिशयेऽपि तपःस्वाध्यायाग्निहोत्रादिव्यासङ्गेव श्रावितार्थः

विस्मरणसम्भवात् अतिपूज्यानां धर्माधिकरणप्रवेशाह्वानाद्यनौचित्याच्चे-
त्यर्थः । अहतास्तु तस्यं जानन्तो भवन्त्येव साक्षिणः । अत एवोक्तम्-
“उभौ तु श्रोत्रियो ग्राह्यौ” इत्यादि । अन्यथा सर्वथा साक्षित्वनिषेधे
तद्विरोधश्चस्यात् । तथा च नात्र हेतु असत्यवादित्वप्रयोजको हेतु स्ते-
नत्वादिर्नोदाहृत इत्यर्थः । वचनादित्यस्यापि साक्षित्वकरणनिषेध-
कवचनादित्यर्थः ।

एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्बहुषु शुच्योऽपि न स्त्रियः ।

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः ॥ (अ०८८श्लो०७७)

इति मनु । अलुब्ध एकोऽपि पुमान् साक्षी भवति । बह्व्य शुच्यो लोभादि-
दोषपरहिता अपि स्त्रिय साक्षिण्यो न भवन्ति । तत्र हेतुः स्त्रीबुद्धेरिति । एको
लुब्धस्त्वसाक्षीति मेधातिथिनान्याभिमतत्वेनेमं पाठमभिप्रेत्य-“अन्ये त्व-
कारप्रश्लेषेणालुब्धोऽप्येको न साक्षी किं पुनर्लुब्ध इत्येवं व्याचक्षते,
तदा द्वयोरभ्यनुष्ठान भवति स्त्रियस्त्वलुब्धा यद्द्वयोऽपि न साक्ष्यार्हा
किमुताशुचय” इति मणितम् । तत्र अन्ये त्वित्यस्वरसर्वाजमेकस्य
प्रागेव निरस्तत्वात् स्त्रीसाक्ष्यपर्युदासायानुवादे तु यथोक्तपाठेऽप्युप-
पत्तेस्तत्र चैकस्यालुब्धस्य पुस्त्वेन प्रतिप्रसवपूर्वक स्त्रीणां सर्वथा
निषेधपरत्वे सन्दर्भसामञ्जस्यमिति । अलुब्ध इत्यकारप्रश्लेष विनैव
पूर्वपाठ एव लुब्धश्चेदेको न साक्षी अलुब्धस्त्वेकोऽपि पुमान् साक्षीति
जीमूतवाहनेनैव व्याख्यातम् । तत्र लुब्धानां यद्द्वयमप्यसाक्षित्वे एकपद-
वैयर्थ्यमिति व्यवहारत्वे दूषणमुक्तम् । तदप्युत्तरवाक्यशेषत्वादस्य न
सम्यगिति द्रष्टव्यम् । शुच्य इति ङीप् छान्दसः । गुणवचनादुकारान्तादेश
“वोतो गुणवचनात्” । (४।१।४४) इति तद्विधानात् “कृदिकारादस्तिन”
इति धा समर्थनीयम् । अन्येऽपि=स्त्रीव्यतिरिक्ता अपि रागद्वेषादिदोषै-
र्यै वृता=आक्रान्तचित्तास्तेऽपि न साक्षिणः । यद्यपि केचन द्रष्टा असा-
क्षितया पृथगप्युक्तास्तथापि सर्वेषां पृष्टाकोटेन वक्तुमशक्यतयाऽनु-
क्तत्सद्ब्रह्मार्थमिदमुक्तम् । अत एव मेधातिथि-“सामान्यविशेषामिधान
दि सर्वे ग्रन्थकारा अमन्यन्त” इत्याह ।

मनुष्य-

नार्थसम्बन्धिनो नाता न सहाया न धैरिणः ।

न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दुषिताः ॥

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कायककुशीलवौ ।

न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेष्यो धिनिर्गतः ।

अध्यधीनो न धकव्यो न दस्युर्न विवर्महृत् ।

न वृद्धो न शिशुर्नैको नातो न विकलेन्द्रियः ॥
 नासौ न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।
 न श्रमात्तो न कामात्तो न क्रुद्धो नातितस्करः ॥ इति ।

(अ०७श्लो०६४।६५।६६।६७)

अत्र सर्वविशेषणैरसत्यसम्भाषणाविस्मरणादिकमसाक्ष्यनिमित्त-
 मुपलक्ष्यते । अत एव वृद्धविकलेन्द्रियविकर्मकृतस्करादीनां गोवृ-
 पन्यायेन पुनरुपादानम् । अत्र बहवः शब्दाः स्पष्टार्थाः । अन्ये मेधातिथ्य-
 नुसारेण विवियन्ते । अर्थसम्बन्धिनः=उत्तमर्णाधमर्णाद्याः । उत्तमर्णो ह्यध-
 मर्णवचनेन पराजीयमानस्तदानीमेव रोषाविष्टोऽधमर्णादृष्टं प्रत्यादानुं
 प्रयतत इति तच्चित्तानुवृत्तिरधमर्णस्य तदनुगुणकौटसाक्ष्यहेतुत्वेन
 सम्भाव्यते । उत्तमर्णो निर्धनोऽधमर्ण स्वसाक्षितया धनं प्राप्य स्वस्मै
 तदर्पयिष्यतीति बुद्ध्या तदनुगुणवादी सम्भाव्यते । तथा अर्थः=प्रयो-
 जनम् । तत्सम्बन्धिनोर्वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्माद्येषां स्वप्रयोजनं सि-
 साधयिषितं तेष्युपकारगन्धान्न साक्ष्यार्हा इत्यादि सर्वत्र कौटसाक्ष्य-
 सम्भावनोन्नेया । दृष्टदोषा=अन्यत्र कृतकौटसाक्ष्याः । व्याप्यार्ता=वचनवि-
 संवादापादकव्याधिपीडावन्तः । दूयिता=अभिशास्ताः । नृपतेरसाक्षित्वं
 कृताभिप्रायेणातो न प्राकननारदोक्तिविरोधः । लिङ्गस्थोऽपत्यादिः ।
 सङ्ग्रेभ्यो विनिर्गतः=परित्यक्तः पित्रादिगुरुजनसंसर्गात् । वृद्धानुपसेवना-
 दस्यासत्यसम्भावना । अध्वधीनो=वन्धकीकृतः । तस्य तदाज्ञावशवर्ति-
 त्वात् । वक्तव्यो=निन्दास्पदम् । विकर्मकृत=अधमर्माभीष्टः । वृद्धविकले
 न्द्रिययोर्वाङ्मकस्वभावेहेतुकेन्द्रियवैकल्येन भेदः । आर्त्तः=शोकेन ।

नारदोऽपि—

दासनैकृतिकाधृष्टवृद्धस्त्रीवालचाक्रिकाः । (व्य०१०१)
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तात्तैकितथप्रामयाजकाः ॥ (१७८)
 महापथिकसामुद्रवणिकप्रव्रजितातुराः ।
 व्यङ्गैकश्रोत्रियाचारहीनङ्गयिकुशीलवाः ॥ (१७९)
 नास्तिकमात्यदारामित्यागिनोऽयाज्ययाजकाः ।
 एकस्थालीसहायारिचरन्नातिसनाभयः ॥ (१८०)
 प्राग्दृष्टदोषशैलूपधिपजीव्यहितुण्डिकाः ।
 गरदाग्निदकीनाशशूद्रापुत्रोपपातिताः ॥ (१८१)
 क्लान्तसाहसिकाथ्रान्तनिर्दूर्ध्वतान्यावसायिनः ।
 भिन्नवृत्तासमावृत्तजडतैलिकमूलिकाः । (१८२)
 भूताधिपनृपद्विष्टवर्षनक्षत्रसूचकाः ।

अथशस्यात्मविक्रेतृहीनाङ्गभगवृत्तयः ॥ (१८३)

कुनसिश्वावदच्छिन्निमित्रधुक्शठशौण्डिका ।

पेद्रजालिकलुब्धोप्रथेणीगणविरोधिन ॥ (१८४)

अथकश्चिन्नरुत् शङ्खः पतितः कूटकारकः ।

कुहक प्रत्यवसितस्तस्करो राजपूरुषः ॥ (१८५)

मनुष्यपशुमांसास्थिमधुक्षीराम्बुसर्पिणाम् ।

विक्रेना ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्धुपिकश्च यः । (१८६)

च्युतः स्वयम्मात्कुलिकः सूचको हीनसेवक ।

पिना विवदमानश्च भेदरुचेत्यसाक्षिणः ॥ (१८७)

श्रेण्यादिषु तु वर्गेषु कश्चिच्छेद्व्येयतामियात् ।

तस्य तेभ्यो न साक्ष्य स्याद्द्वेषारः सर्वं एव ते ॥ (१५६)

नैकृतिक = परापकारशीलः । चाकिकः = तैलिकः । प्रमत = सदाऽनव

हितः । महापथिको = महापथगामी । सामुद्रवणिकः = वहिन्नग्राही । एकभ्रोत्रियो =

द्वयोरनुमतः । एकः श्रोत्रिय इति पृथग्वा । प्रपञ्चित च प्रागेवैतत् । अ-

पराकेण तु युग्मैकेति पठित्वा युग्मौ द्वाधिति व्याख्यातम् । एकस्थालीष

हाय = एकपाकमोर्जी । सहाय = अन्यतरसाहाय्यकारीति मिश्रचण्डेश्वरी । म-

दनरत्नाकरस्तु एकस्थाली सहाय इति विशेषणमप्य पृथक्कृत्य स्थाली स्या

दयधिकरणकं पाको लक्ष्यते स एको यस्येत्येकस्थालीति व्याचक्ष्यौ ।

समासान्तविधेरनित्यत्वादेकस्थालीत्यत्र "नद्युतश्च" (५।४।१५३) इति

न कप् । अङ्गपिप्पलीत्यादिवन्न ह्रस्व इति च समादधे । अरिचर = भूतपू-

र्वः शत्रुः । "भूतपूर्वै चरट्" । (५।३।५३) कल्पतरौ त्वारिचर इति पठित्वा

शस्त्रधर इति व्याख्यातम् । शतय = सगोत्राः । सनामयो = मानुलतस्तुतमा-

तृप्वस्त्रीयादयः । शैल्य = स्त्रीणा नर्तयिता । कुशीलवस्तु रङ्गोपजीवी नट

इति भेदः । विपजीवी = विपक्रयजीवीति मदनरत्ने । विपधैद्य इति

रत्नाकरे । अद्वितुण्डिकः = सर्पक्रीडोपजीवी व्यालग्राही । धीनाशः = कर्कश

क्षुद्रो वा । कृपण इति तु मदनरत्ने । उपपातितः = उपपातकीति कल्पतरु ।

मदनरत्ने तूपपातक इति पठितम् । उप समीपं पातक यस्येति विगृह्य

पातकयुक्त इति व्याख्यातं च । कलान्तो = ऽतिक्षिन्नः । अधान्तोऽनवरतक

मंकारीति मदनरत्ने । अशाश्वत इति पठित्वाऽयोग्यकर्मकारीति रत्नाकरे ।

निद्रो = बान्धवस्त्यक्त इति मदनरत्ने । ग्रामराजकुलश्रेण्यादिभिर्नि सारित

इति रत्नाकरे । लोकमयशून्य इति भवदेव । मूलः = विप्रलम्भस्ताकारीति

कल्पतरुः । "मूलकर्म तु कामंणम्" इत्यमरकोशात्तत्कार्यं तु युक्तम् । अपराकेण तु पौपिक इति पठित्वा पौपिकः = पूपादिविक्रयीति व्याहृतम् ।

वर्षसूचको=वृष्टिशकुनवेदी । नक्षत्रसूचको=ज्यौतिषिकः । अधशंसी=परकीय-
पापप्रकाशकः । हीनाङ्ग=उचितपरिमाणातिन्यूनङ्गः । व्यङ्गस्तु छिन्ना-
ङ्गल्यादिरिति भेदः । मगवृत्तिः=भार्यादास्यादिसम्मोगशुलक्रोपजीवी ।
घञ्जो=वृषभनर्तनजीवीति मदनरत्नरत्नाकरयोः । कुहको=दाम्भिकः । प्रत्यवसि-
तः=प्रव्रज्यादिष्युतः । कुलिको=राज्ञा व्यवहारपरिच्छेदकतया नियुक्तः ।
अस्य च साक्षित्वकरणे निषेधो विधिस्त्वकृतसाक्ष्य इति कल्पतवः ।
मदनरत्ने तु कुलं ब्राह्मणादिगणस्तदधिकारी कुलिक इति व्याख्यातम् ।
सूचको=राज्ञा परदोषान्वेषणपूर्वकं स्वस्मै तन्निवेदने नियुक्तः । भेदकृत्=
मित्रादिप्रीतिभङ्गकर्त्ता । श्रेण्यादिष्वित्यस्यायमर्थः । येषु श्रेण्याविषु य-
स्यैकोऽपि द्वेष्यतां शत्रुतामाप्तस्तदीयविवादे तच्छ्रेण्यादिनिविष्टाः सर्व-
एव न साक्षिणः । तत्र हेतुर्द्वेषारः सर्व एव त इति । तच्छ्रेण्यन्तर्गतै-
कद्वेष्यनुरोधकृतधैरनिर्यातनार्थमन्यथावादिष्वसम्भवात् ।

अत एव नारदः—

यालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत् ।
विभ्रूयाद्धान्धवः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिः ॥ इति । (व्य०प०१।१९१)

कात्यायनः—

तदृत्तिजीविनो ये च तस्सेवाहितकारिणः ।
तद्वन्धुसुहृदो भृत्या आपास्ते तु न साक्षिणः ।
मातृष्वसुः सुताश्चैव पितृष्वसुसुतास्तथा ।
मातुलस्य सुताश्चैव सोदर्यसुतमातुलाः ॥
एते सनाभयः प्रोक्ताः साक्ष्यं तेषु न योजयेत् ।
कुल्याः सम्बन्धिनश्चैव विवाहो भागिनीपतिः ॥
पिता बन्धुः पितृव्यश्च दवशुरो गुरवस्तथा ॥

तथा बृहस्पतिः—

मातुः पिता पितृव्यश्च भार्याया म्नात्मातुलौ ।
म्नाता सखा च जामाता सर्ववादेश्वसाक्षिणः ॥
परस्त्रीपानसक्तश्च कितधाः सर्वदृपकाः ।
उन्मत्ताः साहसिका नास्तिकाश्च न साक्षिणः ॥ इति ।

अत्र मातृष्वस्त्रादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वादर्थिनोरन्यतरस्य
एतादृशसम्बन्धिनो न साक्षिणः सम्बन्धिनि स्नेहादन्यत्र धैरसम्भ-
वादिति ध्येयम् ।

चङ्गलिखितौ—

शुल्कगुल्माधिकृतौ दूतो वेष्टिताशिराः स्त्रियो गुरुकुलवासिनः

परिवाजकघानप्रस्थनिर्ग्रन्थाः शङ्खव्यालप्राहिणः । इति ।

अत्राऽसाक्षिण इति प्रकृतम् । शुल्काधिकृतः=शुल्कग्रहणस्थानाधि-
कारी । शुल्क=स्वस्थाननिवेशितः पदातिसमूहस्तदधिकृतः । वेष्टितशिरा=
उद्धतघेष्ये मूर्द्धव्याध्यमिभूतो घा । इतरे प्रसिद्धा व्याख्यातराश्च ।
अनेन प्रपञ्चेन लोभादिकमसाक्षित्वनिमित्तमेव व्यक्तोक्तम् ।

यथाह मनु —

लोभान्मोहाद्भयात्क्रोधान्मैऽपात्कामात्तथैव च ।

अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्षी वितथ उच्यते ॥ इति । (अ०८श्लो०११८)

असाक्षित्वेनोक्तानां क्वचित्प्रतिप्रसवमाह—

नारदः,

आसाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकृतिकादयः ।

कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥ (व्य०प०१।११८)

स्त्रियाप्यसम्भवे कार्ये बालेन स्थाविरेण वा ।

शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भूतकेन वा ॥ (म०८।७०)

मनुरप्येवमेव द्वितीय वचनं पठितवान् । इदं चासत्यवादित्वनिश्च-
यामावे साक्ष्यन्तरस्य तद्विषयविशिष्टस्यासम्भवे बोध्यम् ।

श्रीसङ्ग्रहणादिषु योगेश्वरः—

सर्वं साक्षी सङ्ग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे । (२।७२)

अत्र च—

मनुष्यमारण चौर्यं परदारामिमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम् ॥

इति वचनात् श्रीसङ्ग्रहादीनां सत्यपि साहसत्वे बलानवष्टम्भेन
किं माणानां तेषामसाहसत्वात् तत्सङ्ग्रहार्थं ततः पृथगुपादानम् ।

वचना—

दासोऽन्धो बाधिरः कुर्षा श्री बालस्थाविरादयः ।

पतेऽप्यनभिसम्यन्धा साहसे साक्षिणो मताः ॥

अनभिसम्यन्धाः=विवाद्गोचरिभूतार्थासम्यन्धिनः । अपक्षपातिन
इति मदनरत्ने ।

मनुनारदौ—

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसङ्ग्रहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥

(मनु०८।७२ना०व्य०१।१८९)

मनु —

अनुभावी तु यः काश्चित्कुर्व्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।
अन्तर्धर्ममन्यरण्ये वा शरीरस्यापि घात्यये ॥ (८।६९)

अनुभावी=तदर्थानुभवशीलः । यत्तु—

ऋणादिषु परीक्षेत साक्षिणः स्थिरकर्मसु ।

साहसात्ययिके चापि परीक्षा कुत्रचित्स्मृता ॥

इति परीक्षाभिधानम् । तदस्पृष्टासत्यवादिदोषविषयम् । अत एव

“कुत्रचित्” इत्युक्तम् । अस्मिंश्च प्रघट्टके प्रकटदोषानभिपङ्गे काचित्क-
घिसंवादादिदोषपुरस्कारेण साहसादिसाक्षिता न कक्षीकरणीयेत्यत्र
तात्पर्यम् । अत एव विज्ञानयोगिनोक्तम्—“दोषादसाक्षिणो भेदादसाक्षिणः
स्वयमुक्तिश्चात्रापि न साक्षिणो भवन्ति सत्याभावादिति हेतोरनपगमा-
त्” इति । अपराकौडपि—“सर्वः साक्षी न तु गुणवानेवेत्यर्थः । दोषवांस्तत्रापि
परिहरणीय एव । वक्तृदोषाणां वचनाप्रामाण्यहेतुत्वात्” इत्याह । तस्या-
पि सर्वदोषाभावे न तात्पर्यम् । प्रतिप्रसवानुपपत्तेः । यत्तु केनचिदुक्तं
साक्षिगुणदोषप्रतिप्रसवा यथाश्रुता एव ग्राह्या अन्यथा तत्र तत्र तत्त-
द्विशेषणोपादानमनर्थकमुपलक्षणं वा प्रसज्येतेति । तद्वालिष्यम् । न्या-
यमूलकत्वात्तेषां तदविरोधेनैव नेयत्वात् । अत एव न्यूनाधिकविशेष-
णोपादानमविरुद्धम् । अदृष्टार्थत्वे ताद्विरोधो दुष्परिहरः स्यात् । एव-
मन्यतरेण साक्षिपूपन्यस्तेष्वसत्सु तद्दोषेष्वपरस्योपन्यस्तेऽसदुद्-
भावने दण्ड इत्याह—

दृष्टस्पति—

साक्षिणो हि समुद्दिष्टान् सत्स्वदोषेषु दूषयेत् ।

अदुष्टान् दूषयन्वादी तत्समं दण्डमर्हति ॥

तत्सम=विवादाविषयसममिति बहवः । तदर्थानुभवविवादेष्वव्याप-
कमिति तत्सम=कूटसाक्षिदण्डसममिति व्याख्येयम् । साक्षिदूपणेऽन्य-
तरेणोद्भाविते प्रत्यक्षेषु घात्यादिदूपणेषु तेनैव निर्णयः । अयोग्येषु
लोकप्रसिद्धादिनां न साक्ष्यन्तरेण । अनवस्थापत्तेः ।

तथा च व्यास —

सभासदां प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथापि वा ।

साक्षिणां दूपणं ग्राह्यमसाध्य दोषवर्जनात् ॥

अन्यस्तु साक्षिभिः साध्ये दूपणे पूर्वसाक्षिणाम् ।

अनवस्था भवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवात् ॥ इति ।

वसाप्य=लोकादिसिद्धत्वात्साधनानर्हम् । यत् इति हेतुगममिति । दोष-

१२२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणप्र०

वज्रनात=अनवस्थादोषाभावादित्यर्थः । यद्यपि लोकसभ्यप्रसिद्धिरपि साक्षिप्रसिद्धिरेव पर्यवस्यति । तथापि तत्र साक्षित्वोद्भावनानपेक्षत्वाश्रानवस्था । अत एवातिगूढवादिप्रतिघादिमात्रविदितदूषणसाधनमन्यतरेणलौकिकप्रमाणेन क्रियमाणं न दुष्यतीत्यभिप्रायः । न च साक्षिदूषणविभावनं व्यवहारान्तरत्वाद्युक्तमिति वाच्यम् । प्रकृतोपयोगित्वेनार्थान्तरत्वानापत्तेः । कात्यायनः स्फुटमेतदेवाह—

प्रत्यर्थिनार्थिना चापि साक्षिदूषणसाधने ।

प्रस्तुतार्थोपयोगित्वाच्चव्यवहारान्तरं न च ॥ इति ।

अविद्यमानदोषोद्भावनेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्विकल्पिकौ हानिदण्डौ । अत्र तराज्ञाता राज्ञा सभ्यैरथ वा ज्ञाताः साक्षिदोषास्तदा तैरेव साक्षित्वेनोपादेया इति—

स एवाह,

नातथ्येन प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।

मिथ्याभियोगे दण्ड्य स्यात्साध्याथांश्चापि ह्यियते ॥

प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिना ।

गूढास्तु प्रकटाः सभ्यैः काले शास्त्रप्रदर्शनात् ॥ इति ।

ये गूढाः=प्रत्यर्थिना न ज्ञानास्ते काले=साक्षिवादात्पूर्वकाले कार्य्या इति शेषः । शास्त्रप्रदर्शनात्=दुष्टानां शास्त्रे साक्षित्वेनानुपादेत्वदर्शनात् । छलं निरस्येति च छलनिरासस्यावश्यकत्वादिति तात्पर्यार्थः । साक्षिभिरुक्ते साक्ष्ये दोषोद्भावनं तेषां न कार्य्यामित्याह—

पृहस्पतिः,

लेख्यदोषास्तु ये केचित्साक्षिणां चैव ये स्मृताः ।

वाद्यकाले तु वक्तव्या पश्चादुक्तान् दूषयेत् ॥

न दूषयेत्=दोषत्वेन नोपादद्यात्ससभ्यो राजेत्यर्थात् । पश्चादुक्तो

दण्डमप्याह—

कात्यायनः,

उक्तेऽर्थं साक्षिणो यस्तु दूषयेत्प्रागदूषितान् ।

न च तत्कारणं श्रूयात् प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

तच्च दण्डनिरूपणप्रस्ताये विवेचयिष्यामः । अन्यतरोद्भाविता दोषा स्वकार्यास्तैरेव यः साक्ष्युद्भावयितानेन वा परिहरणीया इत्याहतुः व्यासपृहस्पती—

साक्षिदोषाः प्रवक्तव्याः ससदि प्रतिघादिना ।

पत्रेऽभिलिपितान्सर्वान् वाच्याः प्रत्युत्तरं तु ते ॥

लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूर्विताः ।
तस्य कार्यं न सिध्येत यावत्तत्र विशोधयेत् ॥

पत्रेऽभिलिखितान् सर्वान् दोषान् प्रति साक्षिण उत्तर=परिहारं वाच्या वाचनीया इति पूर्ववचनार्थः । यस्य साक्षिणो लेख्यं वा यदुद्भावितं परेण दूर्पितं स यावत्तत्र विशोधयेत् तद्दोषरहितं न कुर्यात्तावत्तत्र प्रमाणाभास-त्वसंभावनया तेन प्रमाणेन तस्य तत्कार्यं न सिद्ध्येदिति द्वितीयवचनार्थः । इदं च समाक्षोभादिना साक्षिणं स्वदोषपरिहाराक्षमतायां द्रष्टव्यम् । तदिति [तच्च] लेख्यं च [ते च] साक्षिणश्चेति ऋद्धे "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" (१।२।६४) इति नपुंसकैकशेषैकवद्भावौ ।

अन्यतरः साक्षिदोषमुद्भाव्य यदि त भावयितुं न शक्नोति तदा स दण्ड्यः । साधिते तु दोषे त्याज्यः । अथर्यपि प्रमाणान्तरमनुपम्यस्यन् पराजीयत इत्येतदाह—

व्यास ,

असाधयन्दम दाप्यो दृपणं साक्षिणां स्फुटम् ।
भाविते साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः ॥
जितः स विनय दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसभ्येष्ववस्थितः ॥ इति ।

विनयं=दण्डम् । स= वादी । मदनरत्ने तु सविनय=विनयः शिक्षा तत्साहितं यथा तथा दाप्यो विवादविषयीभूतधनमिति शेष इति व्याख्यातम् । तत् जित इत्यनेनैव साधितधनदानस्यार्थसिद्धत्वेन निरर्थकाभ्याहारदोषापत्तेः क्लिष्टत्वाच्चोपेक्ष्यम् ।

यस्तु विवादविषयीभूतार्थानभिज्ञान् विपरीताभिज्ञान्वा भयलोमादिप्रदर्शनेन स्थानुकूलं वादयति तस्य दण्डमाह—

कार्यायनः,

येन कार्यस्य लोभेन निर्दिष्टाः कूटसाक्षिणः ।
गृहीत्वा तस्य सर्वस्व कुर्यान्निर्विषयं ततः ॥ इति ।

सर्वस्वमिति गुरुलभ्यपराधानुसारेण दण्डतारतम्योपलक्षणम् । निर्विषय=विवादविषयीभूतार्थशून्यम् । तत =कूटसाक्ष्यकरणात् । साक्षि-दोषानुद्भावनेऽपि ससभ्येन समापतिनैवैते परीक्ष्योपादेयाः ।

तथाच कार्यायन —

उपस्थितान् परीक्षेत साक्षिणो नृपतिः स्वयम् ।

१२४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणम्०

बृहस्पतिरपि—

उपस्थिताः परीक्षयाः स्युः स्वरवर्णैर्ह्रितादिभिः ॥ इति ।
स्वरवर्णैर्ह्रितानि मनुयोगीश्वरोक्तानि हीननिरूपणे विवृतानि ।

नारदोऽप्यह—

यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वाद्स्वस्थ इव लक्ष्यते । (व्य०प०१)
स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं चानुधावति ॥ (१९३)
काशत्यकस्माच्च भृशमभीक्षणं निःश्वसित्यपि ।
विलिखत्यधर्मां पश्यां याहू वासश्च धूनयेत् ॥ (१९४)
मिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं स्विद्यते तथा ।
शोपमागच्छतश्चोष्ठावूर्ध्वं तिर्यङ्निरीक्षते ॥ (१९५)
त्वरमाण इवायद्धमपृष्टो बहु भापते ।
कूटसाक्षा स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम् ॥ (१९६)

अवद्धम्=असम्यद्धम् । विनयेत्=शिक्षयेद्यथा कौटसाक्ष्याद्विमेती-
त्यर्थः । न तु दण्डयेदित्यर्थः । प्राकृतिकवकारिकविकाराविवेकस्य
दुःशकत्वात् । सम्भावनामात्रेण च दण्डनस्यान्याथ्यत्वादिति युक्तम् ।
'मदनरत्ने त्वाविद्धमिति पाठित्वा आकुलमिति व्याख्यातम् ।

शङ्खलिखितावपि—

मन्त्रिभिः शास्त्रसामर्थ्यात् दुष्टलक्षणं ग्राह्यम् । तिर्यक्प्रेक्षते सम-
न्ताद्देवावलोकयति अकस्मान्मूर्धं पुरीषं विसृजति देशादेशं गच्छति-
पाणिना पाणिं पीडयति नखाभिश्छन्दति मुखमस्य विवर्णतामेति प्र-
स्विद्यति चास्य ललाटं न चक्षुर्न च याचं प्रतिपूजयत्यकस्माद्दाति
प्रशंसति पुनः पुनरन्यमपवदाति बहिर्निरीक्षते शस्त्रं परामृशति शिरः
प्रकम्पयत्योष्ठी निर्भुजति खड्गिणी पुरिलोदि अतिविस्मितः कर्मस्व-
महत्स्वपि भ्रुवौ संहरति तूष्णीं ध्यायति पूर्वोत्तरविरुद्धं व्याहरति
एवमादिदुष्टलक्षणं क्रुद्धस्य च स्वामिनोऽन्यत्र प्रकृतिशीलात् ॥ इति ।

अकस्मादिति तूष्णीमिति च यथायोगमनेकत्र सम्यन्धनीम् । अन्यत्र प्रकृ-
तिशीलादिति । प्रकृत्या स्वभावात् शीलं तिर्यक्प्रेक्षणादिधर्मो यस्य स
तथोक्तस्ततोऽन्यत्रैतानि दुष्टक्रुद्धलक्षणानि । एतेन अध्वान्तरवैलक्षण्य-
स्य दुर्ध्वत्वाद्दृश्यध्वानेन परीक्ष्य यस्तुतरधानुसरणं करणीयमिति
सूचितम् ।

एवं गुणवत्तया दोषामाषयत्तया च परीक्षितान् साक्षिणो विद्या-
दास्पदाभूतमर्थं पृच्छेदित्याह—

कात्यायनः,

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेद्वं द्विजान् ।
उदङ्मुपान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाङ्गे वा शुचिः शुचीन् ॥
सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
प्राङ्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ॥
यद्द्वयोरनयोर्वैद्य कार्थ्येऽस्मिञ्चेष्टितं मियः ।
तद्भूत सर्व सत्येन युष्माक ह्यत्र साक्षिता ॥

अर्थिप्रत्यर्थिसन्निधिवद्दवादिगोचरविवादेषु केषु चित्तस्ता-
क्षिप्रश्नमपेक्षितव्यमित्यप्याह—

स एव,

अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्ये साध्यार्थस्य च सन्निधौ ।
प्रत्यक्ष वादयेत्साक्ष्यं न परोक्षे कथञ्चन ॥
अर्थस्योपरि कस्यचि तयोरपि विना क्वचित् ।
चतुष्पादेषु धर्मोऽयं द्विपादस्थावरेषु च ॥
तौल्य गणिममेयानामभावेऽपि हि वादयेत् ।
क्रियाकारेषु सर्वेषु साक्षित्वं न त्वतोऽन्यथा ॥

तयोः=वादिनोर्विनापीति सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । अपिशब्दात्
कैमुतिकन्यायेन तदुभयसन्निधाने न तात्पर्यम् । किन्तु साध्यार्थसा-
न्निध्यावश्यकतायाम् । यद्दोभयासान्निधिः प्रत्यर्थ्यसान्निध्यानुमत्यर्थः ।
तेन कथञ्चित्प्रत्यर्थ्यसन्निधानेऽपि साक्षिप्रश्ने न दोषः । क्वचिदित्यस्यैव
विवरणं चतुष्पादेष्वित्यादि । तौल्यम्=तौलनाहं सुवर्णादि । गणिमम्=गण-
नाहं चराटकादि मेयम्=मानाहं गोधूमादि । अभावेऽपि=साध्यार्थसान्निध्या-
भावेऽपि । क्रियाकारा व्यवहारास्तेषु ।

वधरूपविवादपदे साक्षिण शिवाल्लिङ्गप्रतिमादिसन्निधाने प्रष्टव्या
इत्यप्याह—

स एव,

वधे च प्राणिनां साक्ष्यं वादयेच्छिवसन्निधौ ।
तद्भावे तु चिह्नस्य नान्यथैव प्रवादयेत् ॥

चिह्नस्य=वधचिह्नस्याभियोज्यसम्बन्धिनोऽभाव तत्=साक्ष्यं वादयेत् ।
अन्यथा=तत्सद्भावे नैव वादयेत्साक्ष्यम् । वधचिह्नेनैव निर्णयसम्भवादित्यु-
त्तरार्द्धार्थोऽनुवादः । विधेयस्तु पूर्वार्द्धार्थः । स तु रूपं एव । उपस्था-
पिता । साक्षिणोऽविलम्बेन प्रष्टव्या इत्यप्युक्तम्—

तेनैव,

न कालहरणं कार्यं राज्ञा साक्षिप्रभाषणे ।

मदान्दोषो भवेत्कालाद्धर्मव्यावृत्तिलक्षणः ॥

ते च साक्षिणः शपथपूर्वकं प्रष्टव्या इत्याह नारदः—

आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम् ।

समस्तान् विदिताचारान् विज्ञातार्थान् पृथक् पृथक् ॥ इति ।

(व्य०प०१।१९=)

अथ साक्ष्यं कचिद्विषये मिलितैर्वक्तव्यं कचिदप्रत्येकम् इत्याह—
वशिष्ठः,

समवेतैस्तु यद्दृष्टं वक्तव्यं तु तथैव तद् ।

विभिन्नैरेव यत्कार्यं वक्तव्यं तत् पृथक् पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्कार्यं विज्ञातं यत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत् तत्र विधिरेव प्रकीर्तितः ॥

यत्कार्यं दृष्टमित्यनुपङ्गः । यत्तु गौतमेनोक्तम्—

नासमवेताः पृष्टाः प्रभूयुरिति ।

तदपि वशिष्ठोक्तसमवेतसाक्ष्यविषयम् । हरदत्तस्तु नासमेवतापृष्टाः

प्रभूयुरिति पाठं धृत्वा समवेता अपृष्टाश्च न प्रभूयुरिति व्याचक्ष्यौ ।

पूर्वपाठस्तु मिताक्षराकारधृतेः सम्पत्तिः ।

धर्मोपबृंहितैरधर्मगर्हावचनैस्तेऽनृतमापणाद्भीषणीया इत्याह—
नारदः,

पौराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्त्तनैः ।

अनृतस्यापवादैश्च भृशमुत्रासयेदिमान् ॥ (व्य०प०१।२००)

शपथे च विशेषो दर्शितो मनुना—

सत्येन शपथेऽग्निं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोपीजकाञ्चनैर्वैश्यं शुद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ इति । (८।१।३)

अन्यथा मृगतस्ते सत्यं न हृदयतीति ग्राहणे शपथो देयः । क्षत्रिये

वाहनायुधानि ते विकलतामेव्यन्तीति । वैश्ये गोपीजकाञ्चनानि तवा-

पचयमुपयास्यन्तीति । शुद्रेऽन्यथां वादिनस्तत्र सर्वाणि पातकानि

भविष्यन्तीत्यर्थः ।

ग्राहणविशेषस्यापवादं स एवाह —

गोदक्षकान्याणिजकांस्तथा कारकुशीलवान् ।

प्रेष्यान् धार्पुविकांश्चैव विप्रान् शुद्रवशाचरेत् ॥ इति । (८।१०२)

धिप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरापि तदृत्तिर्जीविनोरुपलक्षणम् । उपाधेस्तु-
व्यस्वात् विशेषान्तरानुक्ते च । साक्षिणां श्रावणं विधाय श्रावणीयमाह—
याज्ञकल्पयः, (अ०२)

साक्षिणः श्रावयेद्वादिप्रतियादिसमीपगान् ।

ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ॥ (७३)

अभिदानां च ये लोका येच स्त्रीबालघातिनाम् ।

स तान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ (७४)

सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् ।

तत्सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥ (७५)

“शूद्रं सर्वंस्तु पातकैः” इति मानवसंघादात् पातकश्रावणं शूद्रविप-
यकमिति मिताक्षराकारपराकीं । शपथदानश्रवणविधिभेदान्मानवे च शप-
थदान एव तन्नियमादस्य सर्वविषयतां तु युक्तामुन्नयामः । तत्र
“प्राङ्घ्रियाकोऽनुयुञ्जीत” इत्यादिसाङ्गश्लोकः कात्यायनियः पूर्वलिखित एव ।
मनुरपि (अ०८)

सत्यं साक्ष्ये भुवन् साक्षी लोकानामोति पुष्कलान् ।

इह चानुत्तमां कीर्त्तिं वागेवा ब्रह्मपूजिता ॥ (८१)

साक्ष्येऽनृतं वदन् साक्षी पाशैर्बध्येत वारुणैः ।

विषयः शतमाजातीस्तस्मात् साक्ष्ये वदेद्वृतम् ॥ (८२)

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते ।

तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ (८३)

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।

माधमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ (८४)

मन्यन्ते वै पापकृतो न काश्चित्पश्यतीति नः ।

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वर्गैवान्तरपूरुषः ॥ (८५)

सौमिरापो हृदयं चन्द्रार्काम्भियमानिलाः ।

रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ (८६)

आजातीः=आजतनानि जन्मानीतियावत् ।

बृहस्पतिरपि—

आजन्मनश्चाभरणात् सुकृतं यदुपार्जितम् ।

तत् सर्वं नाशमायाति अनृतस्य तु शंसनात् ॥

वशिष्ठोऽपि—

अथ चेद्वृतं घृयात् सर्वतो मिथ्यलक्षणम् ।

मृतो नरकमायाति तिर्यग्गच्छत्यसंशयम् ॥

शूकरो दश वर्षाणि दश वर्षाणि गर्दभः ।
 श्वा चैव दश वर्षाणि भासो वर्षाणि विंशतिः ॥
 कृमिकीटपतङ्गेषु चत्वारिंशत्तथैव च ।
 मृगस्तु दश वर्षाणि जायते मानवस्ततः ॥
 मानुष्यं तु यदाप्नोति मूकोऽन्वस्तु भवेद्धि सः ।
 पामरो जायते पश्चात् स परित्यक्तवान्धवः ॥
 पङ्गवन्धवाधिरो मूक कुष्ठी नग्नः पिपासितः ।
 बुभुक्षितः शत्रुगृहे भिक्षते भार्यया सह ॥
 ज्ञात्वैताननृते दोषान् ज्ञात्वा सत्ये च सहुणान् ।
 धेयस्करमिहान्यत्र सत्य साक्ष्ये वदेदतः ॥

बौधायनः—

श्रीनेवच पितृन् हन्ति श्रीनेव प्रपितामहान् ।
 सप्त जातानजातांश्च साक्षी साक्ष्य मृपा द्रुवन् ।

मनुनारदौ— (म०अ०८।ना०४५०प०१)

यावतो बान्धवान् यस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।
 तावन्तः सद्भ्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वश ॥

(म०९७।ना०२०७)

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ (म०९८।ना०२०८)
 हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्षेऽनृत वदन् ।
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं घदीः ॥ (म०९९।ना०२०९)
 अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगेऽथ मैथुने ।
 अजेषु चैव रक्षेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च ॥ (म०१००)
 पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्व्यानेषु च तथाप्नुयात् ।
 गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्रह्मणि चैव हि ॥ (म०१०१)
 पतान्दोषानवेक्ष्य त्व सर्वाननृतभाषणे ।
 यथाश्रुतं यथा हृष्ट सत्यमवाञ्जसा वद ॥ (म०१०२)

अन्वेषु रत्नेषु=मुक्ताफलादिषु । ब्रह्मणि=वेदे । अत्र हरदत्तेन “क्षुद्रपश्वनृते दश हन्ति गोऽश्वपुरुषभूमिषु दशशुणोत्तरम्” इति गौतमवचनव्याख्याने मनुवचः “पञ्च पश्वनृते हन्ति” इत्याद्युपन्यस्य पञ्चसहस्राह ननदोषोत्पन्नशुद्रपशुविषय इति गौतमवचोविरोधं परिहृत्य यद्विषयमनृतसाक्ष्यं दत्त तत्तत्प्राणिनां दशादिसहस्रशकानां हनने यो दोषस्तमाप्नोति । भूम्यनृते तु यदीया भूमिस्तज्जातीयलक्षहननदोष सर्वप्राणि

हननदोषो वेति व्याख्यातम् । तच्च "यावतो वाग्धवान्" इति मानवो-
पक्रमानालोचननिबन्धनमित्युपेक्षम् । तस्मात् साक्षिसम्बन्धिपिशा-
दिगतसङ्ख्यापरतयैव व्याख्यानं सूचितम् । गौतमीयमपि मानवसंवा-
देनैव व्याख्येयमेकमूलकल्पनालाघवाय । 'श्रीनेव च पितृन् हृष्टि' इत्या-
दि बौधायनादिवचनसंवादोऽप्येवम् । यस्तु जानन्नपि दौरात्म्यात् सा-
क्षित्वमेव नाङ्गीकुरुते । तं प्रत्याह—

योगीश्वरः,

न ददातीह यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

स कूटसाक्षिणां पापिस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥ (१७७)

पृष्टः साक्षिणो येन विधिना ब्रूयुस्तमाह—

शृहस्पतिः,

विहायोपानदुष्णीपं दक्षिणं पाणिमुद्धरन् ।

हिरण्यगोशकृद्भान् समादाय ऋतं वदेत् ॥ इति ।

साक्ष्यभिहितस्य वचनस्य परीक्षाविधानमप्याह—

शृहस्पतिः,

देशकालवयोजातिसंज्ञाद्रव्यप्रमाणतः ।

अन्यूनं चेन्निगदितं सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥

तत्र नारदः— (व्य०प०१)

निर्दिष्टैश्वर्यजातेषु साक्षां चेत् साक्ष्यमागतः ।

न ब्रूयादक्षरसमं न तन्निगदितं भवेत् ॥ (२३२)

देशकालवयोद्रव्यप्रमाणाकृतिजातेषु ।

यत्र विप्रतिपात्तिः स्यात् साक्ष्यं तदपि कुत्सितम् ॥ (२३३)

ऊनमप्यधिकं वापि प्रब्रूयुर्यत्र साक्षिणः ।

तदप्यनुक्तं विज्ञेयमेव साक्ष्यविधिः स्मृतः ॥ इति । (२३४)

न चाधिकामिधानमसम्भवि वादितः प्रतिवादितो वाऽश्रुतेऽदृष्टे
घानुभवमूलकसंस्काराभावेनास्मृततत्प्रतिपादनासम्भवादिति वा-
च्यम् । करणापाटवादिना श्रुतिदृष्ट्योरुभयोरपि सम्भवात् । अत
एव भ्रान्तिमूलत्वेन प्रामाण्यात् । तत्र=उक्तमपि अनुकमित्युक्तम् । नच
तथाप्युनाभिधाने कुत उक्तिः साक्षिवचनात्तावतः सिद्धावेकदेशवि-
भाषितन्यायेनान्यांशस्यापि सिद्धेर्जयफलकतया न्यूनतोक्तेरदृष्टत्वा-
दिति वाच्यम् । प्रतिज्ञातसकलसाध्यसाधकतयोद्दिष्टेषु न्यूनमभिहि-
तवत्सु न तन्न्यायावसर इति प्रागावेदितत्वात् । साक्ष्यमङ्गीकृत्य धा-
वणविधिना श्रावितश्चेन्नाभिधत्ते तदा किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षिते आह

१३० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणम्

साक्षवचनः—

अद्युचन् हि नरः साक्ष्यमृणं सदशबन्धकम् ।

राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् पट्चत्वारिंशकेऽहनि ॥ (२१७६)

सर्वं=सप्तवृद्धिकम् । सदशबन्धकम्=राजदेयदशमांशसाहितम् । राज्ञे दशमांशदानमृणादानप्रस्तावे वक्ष्यते । पट्चत्वारिंशकेऽहनि इत्याभिधानात्ततोऽर्वाग्वदन् न दाप्यः । तदपि व्याध्याद्युपद्रवराहित्ये ।

यदाह मनु.—

त्रिपृक्षादद्युचन् साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगद ।

तद्वृणं प्राप्नुयात् सर्वं दशबन्ध च सर्वशः ॥ इति । (८१८७)

अगद इति राजदेवोपद्रवविरहस्याप्युपलक्षणम् । साक्षिवचनाज्य-पराजयव्यवस्थां स्पष्टमाह—

योगीश्वरः,

यस्योच्युः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवं तस्य पराजयः ॥ इति । (२१२९)

उत्तरार्धापवादमुरेन कूटसाक्षिण आह स एव—

उक्तेऽपि साक्षिभि साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ।

द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥ इति । (२१८०)

अन्यथा=अन्यतरप्रतिज्ञातार्थविपरीतम् । यद्यप्यर्थिप्रत्यर्थिसभ्यसभापतिभिः परीक्षितसाक्षिगुणलक्षितसाक्षिवचनानन्तरं प्रमाणान्तरान्वेषणमेवानर्हम् । अनवस्थाप्रसङ्गात्, "निर्णिके व्यवहारे" इत्यादिप्रागुक्तनारदवचनविरोधाच्च । तथापि वादिप्रतिवाद्यन्यतरस्य स्वोक्तार्थे अन्तरात्मसाक्षितया तद्विसवादिबचनसाक्षिषु यदि दोषाध्यवसायस्तदा प्रमाणान्तरान्वेषण वारयितुमशक्यम् । अत एव तदा दिव्येनान्यतरेण स्वसाध्ये साधिते साक्षिणः कूटत्वेन दण्ड्या इति वक्ष्यते । अर्थविसंवादिनि चक्षुरादौ स्पष्टदोषादर्शनेऽपि यथा तज्जनितज्ञानाप्रमाण्यमेव दोषकल्पक तथाऽत्रापि ।

यथाह —

(१) यस्य च दुष्ट करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्यय स एवासमीचीनः प्रत्यय इति ।

(१) यस्य च=सप्तप्रत्ययस्य करण=चक्षुरादिकं दुष्ट=काचकामलादिदोषयुक्तं, यत्र च='इद रजतम्' इत्यादिज्ञानविषये, मिथ्येति प्रत्यय='नेद रजतम्' इति वाधक-प्रत्ययः, स एव=द्विविधः प्रत्ययो ज्ञानरूपोऽसमीचीन इति गौतमोक्तेरस्या अर्थः ।

अत एव साक्षिपरीक्षातिरेकेण तद्वाक्यपरीक्षोद्देशोऽपि घटते ।

साक्षिभिर्भाषितं वाक्यं सह सम्यैः परीक्षयेत् । इति ।

कार्यायनोऽप्याह—

यदा शुद्धा क्रिया न्यायात्तदा तद्वाक्यशोधनम् ।

शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धः स शुद्धोऽर्थ इति स्थितिः ॥ इति ।

क्रिया=साक्षिरूपा "नार्थसम्यन्धिनो नात्ता" इत्याद्युक्तसाक्षिदोषराहित्यलक्षणाद् "गृहिणः पुत्रिण" इत्याद्युक्तसाक्षिगुणसाहित्यलक्षणाच्च न्यायाद्यदा शुद्ध=परीक्षिता भवति तदा तद्वाक्यस्य=साक्षिवाक्यस्य शोधनं कार्यमिति शेषः । वाक्यशुद्धिश्चार्थाविसंवाद् एव । "सत्येन शुद्धयते वाक्यम्" इति स्मरणात् । एवं क्रियावाक्याभ्यामुभयभ्यां शुद्धाभ्यां सकाशात् य शुद्ध साधुरवगतोऽर्थः स शुद्ध =तास्विक इति स्थिति = मर्यादा इति कार्यायनवचनार्थः । कारणदोषवाचकप्रत्ययप्रत्यासे(१) तथाभूत एवार्थ इति तात्पर्यम् । नारदवचन तु जयावधारणोत्तरं न प्रमाणान्तरपरिग्रह इत्येतत्परम् । निर्णिकपदोपादानात् । ततः प्रागुक्तप्रमाणान्तराऽन्वेषणे न क्षतिरिति न तद्विरोधः । एवञ्च सति यदि दत्तनिगदेभ्यः साक्षिभ्योऽन्ये गुणवत्तमा द्विगुणा वा पूर्वनिर्दिष्टा असन्निहिताः सन्ति तदा त एव प्रमाणीकर्तव्याः । तदभावे पूर्वनिर्दिष्टा अपि साक्षिणो वादिना वादनीया न दिव्यमप्यवलम्बनीयम् ।

सम्भवे साक्षिणां प्राज्ञो दैविको वर्जयेत् क्रियाम् ।

इति वचनात् । यदा तु तदसम्भवस्तदा दिव्यमप्यवलम्बनीयम् । "सम्भव" इति वचनात् । यदि दिव्येऽपि वादिनोऽपरितोषस्तदा प्रमाणान्तरस्यावाचनिकत्वात्सम्यैः समापनीयो व्यवहारः । यदि तु वाद्युद्भाषितसाक्षिभिस्तदनुगुणेऽभिहिते प्रत्यर्थेन एव स्वप्रत्ययविसवादेन तेषु दोषाभ्यवसायस्तदा प्रत्यर्थेन क्रियावसराभाषाद्वैविकराजिकयोर्महाव्यसनयोः सप्ताहाभ्यन्तरोपनिपातेन ते परीक्षणीयाः । यथाह—

मनुः,

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दम च सः ॥ इति । (८।१०८)

दम=कौटसाक्ष्यप्रयुक्त दण्डम् । असति सप्ताहाभ्यन्तरव्यसनोपनिपाते प्रत्यर्थिना तावता सन्तोषव्य दिव्य वा सत्याभ्यवसायमवलम्बनीयमित्यर्थसिद्धम् ।

(१) निरासे इत्यर्थः । तथाभूत इति अवितथ इत्यर्थः ।

यत्तु कौञ्चित् "उक्तेऽपि" इत्यादिवचनमर्थिनिर्दिष्टसाक्षिभिस्तदनुगुणे-
ऽभिहितेऽपि प्रत्यर्थिना यद्यन्ये ततो गुणवत्तमा द्विगुणा घान्यथा वाद्यन्ते
तदा पूर्ववादिनः साक्षिणः कूटा इति व्याख्यातम् । तदयुक्तम् । किमिदं
मिथ्योत्तरविषयं कारणाद्युत्तरविषयं वा । नाद्यः । तत्र प्रत्यर्थिनः क्रि-
योपन्यासानवसरात् । अभाववादित्वात् । अभावस्य च भावज्ञानसापे-
क्षत्वात् । भावाभावयोर्भावस्यैव साध्यतौचित्यात् । अत एव मिथ्योक्तौ
पूर्ववादी क्रियां निर्दिशेत् इत्युक्तम् । "नचैकास्मिन्निवादे तु क्रिया स्या-
द्वादिनोर्द्वयोः" इति वचनादेकस्मिन् व्यवहारेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोः
क्रियोपन्यासानुपपत्तेश्च । न द्वितीयः । "ततोऽर्थां लेखयेत्" इत्यनेन
पौनरुक्त्यात् । अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यं सोऽस्यास्तीत्यर्थी साध्यवान्
प्रतिज्ञातार्थसाधनं साध्यतयोपन्यस्तस्यार्थस्य साधनं=प्रमाणं लेखयेदिति ।
प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोश्च तयोरेव साध्यत्वात् प्रत्यर्थ्यैवार्थां स्सपक्ष
इति स एव क्रियां निर्दिशेदिति । स्पष्टीकृतश्चायमर्थः स्मृत्यन्तरे--

प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थां निर्दिशेत्क्रियाम् ।

मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥ इति ।

"उक्तेऽपि" इत्यादिसङ्गतेश्च । प्राङ्गयायादौ हि तस्यैव साक्षिण इति
अन्ये इत्यसङ्गतमेव भवेत् ।

अन्ये तु यत्र द्वावपि भावप्रतिज्ञावादिनौ । तावपि द्विविधौ । कौञ्चित्पूर्-
वोत्तरकालमेवेन प्रतिजानाते । एको वदति इदं क्षेत्रं मया पूर्वं प्रतिप्र-
हादिना लब्ध्वा कियत्कालं भुक्त्वा देशान्तरं सकुटुम्बेन गतम् । अन्यस्तु
वदति--सत्यमनेन पूर्वं प्रतिप्रहादिना लब्धं परं तु पश्चादित एव राज्ञा
क्रीत्वा मह्यं दत्तमन्येन वास्मात्प्रतिगृह्य क्रीत्वा वा मह्यं दत्तमित्यादि ।
कौञ्चित्तु पूर्वोत्तरकालमेवं विनैव वदतः । तत्र प्रथमौ

साक्षिपूमयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।

पूर्वपक्षे ऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥ (२।१७)

इत्यस्य याज्ञवल्क्यवचनस्य विषयौ । पूर्वकालं ममेदमिति यो वदति स
पूर्ववादी तस्य साक्षिणः प्रमाणतयाङ्गीकार्याः । तदीयस्वत्वानपगमेऽन्य-
स्य प्रतिप्रहादिस्वत्वोपायासम्भवादेति तत्रोपपत्तिः । तस्य क्रया-
दिना स्वत्वापगमेऽन्येनोपन्यस्ते तत्पक्षोऽधरीभूत इत्युत्तरकालं ममे-
दमिति यो वदति स उत्तरवादी तस्य साक्षिणोऽङ्गीकार्याः पूर्ववादि-
स्वत्वस्य सापवादत्वात् इति मिताक्षराकारोक्ततदर्थम् । न तु पूर्वं यो
निवेदयति स पूर्ववादी प्राङ्न्यायकारणोत्तराभ्यां तत्पक्षेऽधरीभूत उत्त-
रवादिनः प्रतिषादिन इति व्याख्येयम् । "ततोऽर्थां लेखयेत्" इत्यनेन-

साक्षिनि० उक्तेऽपीति याज्ञवल्क्यीयवचोव्याख्याम् । १३३

घास्यार्थस्योक्त्या पौनरुक्त्यापत्तेः । "नचैकस्मिन्" इत्यादिनिषेधाद्वादि-
द्वयस्य क्रियोपन्यासानुपपत्तेश्च ।

यस्वत्रापरकणोक्तम्—'सम्भवत्येव क्वचित्प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्यायो-
त्तरवत्यपि न्याये घादिद्वयस्य क्रियोपन्यासाघसरो यत्र प्रतिवा-
दी—'सत्यं त्वदीयमृणं धारितवानहं किन्तु प्रत्यर्पितवान्' इत्यु-
त्तरयति । तत्र वादी चेत्प्रत्युत्तरयति—'सत्यं त्वयार्पितं तन्तु प्रयो-
गान्तरे नास्मिन् प्रयोग' इति । तदा तस्माधनाय द्वयोरपि साक्ष्युपन्या-
ससम्भवः । परस्परोपमर्दकत्वेन युगपच्छब्दद्वारासम्भवस्यैकविवादे
द्वयोः क्रियानिषेधबीजस्याभावात् । एवं प्रतिवादिना प्राङ्न्यायोत्तरे
दत्ते यदि वादी तदैव वदति 'न्यायान्तरे त्वया अहं पराजितो नास्मि-
न्न्याय' इति । तदापि पूर्वोक्तरीत्या द्वयोः साक्षिसम्भवः । तत्राप्रसा-
क्षिसत्त्वे पूर्ववादिनः साक्षिणः प्रथमं स्वीकारार्थाः । प्राग्वादिनो निरु-
त्तरीभावेन पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरवादिनः प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्यायसा-
धकसाक्षिण इति न विरोध इति ।

तत्रापि वक्तव्यम् । तादृशविषयेऽपि प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्याययोर-
साध्यतया प्राग्वादिन एवार्थद्विद्विषि जाते तस्य निरुत्तरतायां तु
प्रत्यर्थिन एवेति द्वेषापि "ततोऽर्थो लेखयेत्" इत्यनेन गतार्थतास्य
नापैति । मिताक्षराव्याख्याने तु द्वयोरपि भाववादितयार्थत्वसाम्ये "ततो-
ऽर्थो लेखयेत्" इत्येतद्वचनाविषयत्वात्कस्यात्र क्रियेत्यपेक्षायामेतद्व-
चनारम्भो घटते । तथाच मिताक्षरायामुक्तम्—"एतस्य च सर्वव्यवहारवि-
लक्षणत्वाद्भेदेनोपन्यास" इति । नारदेन तु स्पष्टमेवायमर्थ उक्तः ।

मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि ।

प्राङ्न्यायविधिसिद्धौ तु जयपत्रं क्रिया भवेत् ॥

इत्युक्त्वा—

द्वयोर्विवदतोरर्थं द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।

पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भव्युस्तस्य साक्षिणः ॥ (व्य०प०१श्लो०१६४)

इत्यभिधानात् । द्वितीयौ(१) तु "उक्तेऽपि" इत्यस्य वचनस्य विष-
यो । पूर्वोत्तरवादिनोः समगुणेषु समंसङ्ख्येषु च साक्षिषु सत्सु पूर्व-
वादिनः साक्षिणोऽभ्युपेयाः । यदा तुत्तरवादिनो गुणवत्तमा द्विगुणा
वा तद्विपरीतमभिदधति तदा त एव । पूर्ववादिनस्तु साक्षिणः कृटा
विज्ञेया इति च तदर्थः । एवं च नाभावस्य साध्यतापत्तिर्द्वयोरपि भा-
ववादित्वात् चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्च । नात्र "मिथ्या क्रिया पूर्ववादे"

(१) पूर्वोत्तरकालभेद विनैव वादिनौ ।

इत्याद्युक्ता क्रियाव्यवस्था । यथा चात एव तदात्रैकस्य वादिनः क्रिया-
प्रतिषेधो न प्रवर्तते तथा ममापि द्वयोः क्रियाप्रतिषेध इति वदन्ति ।

तदप्यापातमनोहरम् । "उक्तेऽपि" इत्यादिवचनादेतावतोऽर्थस्य
शब्दतः प्रकरणादर्थोद्घातनवगमात् । "साक्षिपूभयतः सत्सु" इत्यस्य
योगीश्वरवचनस्य "द्वयोर्धिवदतोः" इत्यादि नारदवचनस्य च पूर्वोपपादित-
रीत्या पूर्वापरकालालिङ्गितभाषावादिर्विषयत्वे तदनालिङ्गितविषयस्या-
स्य तदपवादत्वासम्भवाच्च । नचान्यमते(१) अपरार्कमिदमतवत्तयोरपि धा-
दिविषयत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । तस्योक्तदूषणत्वात् । ईदृश्यपि विषये
धादिप्रतिषेधन्यतरस्योक्तौ मिथ्यात्वकारणान्यतरपर्यवसानावश्य-
म्भावे चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वासम्भवाच्च । द्वयोरपि साववादितया-
धित्वसाम्यमेव केवलं व्यवहारान्तरवैलक्षण्यमस्य, विधाचतुष्कमिन्न-
विधोत्तरासम्भवाच्च ।

ननु कात्यायनेनाप्युपन्यस्तसाक्षिमिस्तदनुगुणेऽभिहिते प्रत्यर्थी यदि
ततो गुणवत्तमान् बहून्वान्यथा वादयति तदा वादिनः साक्षिणः कूटा
इति स्फुटमुक्तम् ।

यथाह—

यत्र वै भावितं कार्यं साक्षिभिर्वादिना भवेत् ।

प्रतिषादी यदा तत्र वादयेत्कार्यमन्यथा ।

बहुभिस्तत्कुलीनैर्वा कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥ इति ।

तत् कायेमिति सम्यन्धः । बहुभिरिति पूर्वसाक्ष्यपेक्षया बहुत्वम् ।
कुलीनैरित्यनेन तदपेक्षया गुणवत्तरत्वं विवक्षितम् । अपरार्कमदनरत्तकारा-
भ्यामेतत्संवादादेव योगीश्वरवचोऽपि "उक्तेऽपि" इत्यादिकमेतदर्थकत-
यैव व्याख्यातम् । न च कथमेकविवादे, द्वयोः क्रियेति वाच्यम् । यत-
स्तुल्यबहुमयोर्मास्तु क्रियाप्राप्तिर्युगपद्यवहारासम्भवात् । यदा शा-
खत प्राप्तक्रियेणैव क्रियोपन्यासे कृते परेण तददूषणायैव क्रियान्तर-
मुपन्यस्यते तदा को दोषः । अनवस्थाप्रसङ्गस्तु सङ्घागुणसाम्ये न
तु वैषम्ये । तेन जयावधारणात्प्राग्यधैकस्य क्रियाद्वयमेवं द्वयोरपि क्रि-
याद्वये न विरोध इत्यपराकेण समाहितमिति ।

उच्यते । अस्तु वचनात् कात्यायनीयादेवमपि । योगीश्वरवचन्तु "त-
तोऽर्थो लेखयेत्" इति तद्वचस्येव सर्वस्यार्थस्य सङ्ग्रहसम्भवाद्गता-
र्थविज्ञानयोगिव्याख्ययैव सङ्गच्छते । साधनपदेन साधनक्षममेवो-
च्यते । प्रतिवादिना तस्मिन्नाभासीकृते साधनत्वमेव तस्याप्यमत-

मिति तेनैव तदर्थलाभात् । अत एवाह—

स एव,

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा । इति ।

कूटसाक्षिणो दण्डार्हाः प्रायश्चित्तार्हाश्च । तथाच—

शाश्वत्कर्मः,

पृथक् पृथक् दण्डनीयाः कूटकृतसाक्षिणस्तथा ।

विवादाद्द्विगुणं दण्डं विवास्थो ब्राह्मणः स्मृतः ॥ (२८१)

नारदः—

अधीचिनरके कल्पं वसेयुः कूटसाक्षिणः ।

शूद्रस्पतिः—

कूटसभ्यः कूटसाक्षी ब्रह्महा च समाः स्मृताः ॥

मनुस्तु—

उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥ (११८८)

इत्यादिना कूटसाक्षिणां ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमाह । तत्तत्रैव विवेचयिष्यामः । दण्डस्त्वप्र विविच्यते । विवादात्=तत्पराजयनिमित्तदण्डात् । न तु विवादास्पदीभूतादनात् । अधनव्यधहारेष्वव्यासेः । कूटकृत=यो लोभभयादिप्रदर्शनेन साक्षिणः कूटान् करोति । न तु सुवर्णादिकूटकृतवृह्यते । अप्रकृतत्वात् । विवास्थो=राष्ट्रात् । एतच्च लोभादिकारणविशेषज्ञानेऽनभ्यासे च बोध्यम् । लोभादौ ज्ञातेऽभ्यासे तु मनुकम्—

लोभात्सहस्रं दण्ड्यः स्यात् मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।

भया(१)द्वे मध्यमो दण्डो मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥

कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधार्तुं त्रिगुणं परम् ।

अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिद्याच्छतमेव तु ॥ इति । (८१२०।१२१)

तत्र मोहो=विपर्ययज्ञानम् । अज्ञानमस्फुटज्ञानम् । तात्कालिको भ्रम इति कल्पतः । बालिस्यं=ज्ञानानुत्पाद इति तेषां भेदः । स्फुटमन्यत् । पौरस्पनिबन्धेषु रत्नाकरादिषु बालभावबालिस्यपदार्थत्वेन यौवनोन्मेषप्राप्तौ मद इति व्याख्यातम् । तदशब्दार्थत्वात् सन्दर्भविरोधाद्योपेक्ष्यम् । सहस्रादिसङ्ख्येयाश्च ताम्रिकाः पणाः । व्यवहारविषये तथैव परिमापणात् इति मिताक्षराकारः ।

आहात्रापारकं-नेयं व्यवस्था युक्ता । लोभादीनिमित्तकमेव हि कूटसाक्ष्यमुपन्यसं मनुना । नच सम्भवत्यन्यत्तन्निमित्तम् ।

यथाह स —

लोभा-मोहान्मयान्मैत्र्यात् कामान् क्रोधासथैव च ।

अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्य वितथमुच्यते ॥ (८।११८)

अज्ञान=किञ्चिज्ज्ञानम् । बालभावो=अपरिणतत्वम् । तस्माद्योगीश्वरो को दण्ड स्वल्पापराधेऽनभ्यासे च ज्ञेय । गुर्वपराधे अभ्यासे च म नूक्त इति व्याख्या व्यवस्था इति ।

तत्रेदं वाच्यम् । लोमादौ सहस्रादिदण्डस्य मानवस्य विवादप राजयहेतुकद्विगुणदण्डाद्याश्वत्कर्षायात्राधिक्यनियमो येन गुर्वपरा धविषयताभ्यां सविषयता वा कल्पेत । क्वचिद्वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् । नच कौटसाक्ष्ये लोभाद्यतिरिक्तकारणासम्भवात् मनुनापि तावतामेव परिगणनाद्य न कारणभेदे कृता व्यवस्था सुस्थेति वाच्यम् । वस्तुतो हेत्वन्तरासम्भवे तु हेतुविशेषापरिज्ञानतज्ज्ञानयो सम्भवात् तत्कृत व्यवस्थायामदोषात् । अत एव मिताक्षराया लोभादिति विशेषज्ञानाज्ञाने एव व्यवस्थापकत्वमोक्ते न तु लोभादितद्भिन्नहेतुसत्त्वात्त्वे । या तु मिताक्षराकृताभ्यासानभ्यासकृता व्यवस्थोक्ता सा क्वचित् तथापि सम्भवतीत्याशयेन । ज्ञानाज्ञानकृतैव तु तार्त्विकी । अत एव मदनल्ल- कृतापि सैवाहता ।

तथा मयुरेव—

कौटसाक्ष्य तु कुर्वाणास्त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृप ।

प्रधासयेदण्डयित्वा ब्राह्मण तु विवासयेत् ॥ (८।१२३)

ब्राह्मणभिन्नान् श्रीन्=क्षत्रियादीन् प्रागुक्तदण्डेन दण्डयित्वा प्रवास येत्=मारयेत् । प्रपूर्वस्य वसतेरर्थशास्त्रे मारणे प्रयोगात्, प्रवासनमप्य पराधानुरोधेनोष्ठच्छेदजिह्वाच्छेदप्राणवियोजनरूप वेदितव्यम् । ब्राह्मण विवासयेत्=विवासनमपि राष्ट्रान्त्रिकासनम् । विगतवासा विवासास्त करोतीति व्युत्पत्त्या नम्रीकरणम् । वसत्यस्मिन् वासो गृह तद्वि युक्त करोतीति व्युत्पत्त्या गृहमहकरण वा । कौटसाक्ष्यविषयानुसा रेण गुणागुणद्रव्यानुबन्धानुसारेण चार्धदण्डसाहित्य यथायथ विज्ञे यम् । दण्डयित्वेत्यशस्याप्राप्यनुपङ्गात् । पतस्थाभ्यासविषयम् । कुर्वाणा निति वत्समाननिर्देशात् । न च वत्समाननिर्देशादतीतादिव्यापृत्तिमात्र व्यवसीयते न त्वभ्यास इति वाच्यम् । तद्यावृत्तेरनुपयोगात् । प्रत्युत कौटसाक्ष्यमभ्यासेन कृत्वोपरतस्य पश्चादेतदण्डाभावाप्रसङ्गात् । तस्मात्कौटसाक्ष्यमत्यजत इत्यर्थकतयाभ्यासावगति । न च दण्ड यित्वेत्यस्याश्रानुपङ्ग प्रमाणाभावात्तुशुद्धवशाच्च विवासनमेव कूटसा

क्षित्वाभ्यासकारिणो ब्राह्मणस्य दण्डो न त्वर्थदण्ड इति वाच्यम् ।

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् । (मनु० ८।३८०)
न शारीरो दण्डो ब्राह्मणस्य ।

इत्यादिवचनैः शारीरदण्डनिषेधात् । अर्धदण्डस्याप्यभेदे स्वल्प-
विषयेऽपि कौटसाक्ष्याभ्यासे निर्वासननग्नीकरणगृहमहान्नादिप्रसङ्गात् ।
दण्डाभावस्य चाप्रसङ्गे । तत्र तत्रार्थदण्डस्य ब्राह्मणविषयस्यापि
वक्ष्यमाणत्वाच्च । तुशब्दस्तु प्रधानविषयप्रवासनक्रियामात्राद्यभि-
प्रायकत्वेनाप्यविद्वद्भिः ।

बुद्धवत्त्वयः—

यः साक्ष्यं धावितोऽन्येभ्यो निहनुते तत्तमोवृतः ।

स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विधासयेत् ॥ (२।८२)

यः साक्ष्यमह्नीकृत्य अन्यैः साक्षिभिः सह साक्ष्यं धावितः सन्
निगदसमये तमोगुणेनावृतो रागद्वेषाद्याक्रान्तचित्तस्तत्साक्ष्यमन्येभ्यो
निहनुते नाहमत्र साक्ष्यं स्वीकरोमीति प्रकाशयति । यथा तेष्येतदनुरो-
धात्तत्र स्वीकुर्वन्ते कूटतां वा कुर्वन्ति, स विधादपराजयनिमित्तकदण्डा-
पेक्षयाष्टगुणदण्डं दाप्योऽपराधमहत्त्वात् । अन्येभ्य इति "श्लाघ-
हनुद्धस्थाशपां स्त्रीष्यमानः" (१।३।३४) इत्यनेन सम्प्रदानसंज्ञार्या च-
तुर्था । तेन पूर्वोक्तार्थलाभः । ब्राह्मणं तु तथा कुर्याणं विधासयेत् । विधा-
सनं च व्याख्यातरीत्या देशनिर्यासननग्नीकरणगृहमहान्नान्यतमरूपमनु-
बन्धाद्यपेक्षया व्यवस्तसमस्तविधया श्रेयम् । यन्तु मिताक्षरकृता अष्टगुणद-
ण्डदानासमर्थमिति व्याख्यातम् । तत्प्रधानक्रियानिरूपितवैलक्षण्यप्रति-
पादकतुशब्दविरोधादुपेक्ष्यम् । नचैवमल्पविषयेऽपि विधासनमदण्ड-
ता वा प्रसज्येतेति वाच्यम् । वचनोपात्तविषयस्यैव दण्डस्य युक्त-
त्वात् । अत एवाह—

नारदः,

धावित्वा ततोऽन्येभ्यः साक्षित्वं यो विनिहनुते ।

स विनेयो भृशतरं कूटसाक्ष्यधिको हि सः ॥ इति ।

(व्य ०१० १ श्लो० १९०)

तथा चापराधोऽपि—'ब्राह्मणभेदेर्धविधस्तं विधासयेन्नतु दण्डयेत्'
इत्येवं व्याख्येयौ । क्षत्रियादीनां तु दण्डदानासामर्थ्यं स्वजायुचित्तकर्म-
करणनिगडबन्धनकारागृहानिरोधनादि तावद्द्रव्यसमीकरणानुरूपं यो-
ष्यम् । सर्वेषामपि निह्वकारित्वे समानदोषत्वात्सर्वेऽपि प्रत्येकमष्ट-
गुणं दण्डयाः ।

१८ धी० मि०

प्रागन्यथोक्त्वा पुनरन्यथोक्तौ कात्यायन आह—

उक्तान्यथा युवाणाश्च दण्ड्याः स्युर्वाक्यलान्विताः ।

अनुबन्धादितारतम्येनात्र दण्डतारतम्यं कल्प्यम् । अन्यतरेणोप-
न्यस्ताः साक्षिणोऽन्येन यदि रहसि संघाद्यन्तेऽन्यद्वारेण भेद्यन्ते वा
तदा प्रकृतार्थहानिस्तस्येत्याह—

नारदः,

न परेण समुद्दिष्टमुपयात्साक्षिणं रहः ।

भेदयेच्चैव नान्येन हीयेतैवं समाचरन् ॥ इति ।

(व्य० प० १ श्लो० १६४)-

साक्षिणामवचनानृतवचने प्रतिपिच्छे क्वचित् तत्प्रतिप्रसवमाह—

याज्ञवल्क्यः,

घणिनां तु यधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं घदेत् । इति । (२।८३)

साक्षिणा सत्ये उक्ते यत्र घर्णवतां ग्राहणादीनां राजदण्डरूपां यध
आपद्यते तत्र यधप्रयोजकतारयमहादोषपरिहाराय साक्ष्यनृतं घदेत् ।
सत्यं न घदेदित्यर्थः । तथा चावचनानृतवचनयोर्द्वयोरप्यभ्यनुज्ञा
लभ्यते । शङ्कामियोगादिस्थले साक्षिसत्यवचनेन यद्यभियुक्तस्य यधः
प्रसज्यतेऽभियोजकतुश्च शङ्कामियोगकारित्वात् तत्प्रसक्तिस्तत्रानृतवच-
नाभ्यनुज्ञा । तस्याभियोगादौ च सत्यासत्यवचने यत्रान्यतरयधप्रसक्ति-
रपरिहाय्यां तत्र तूष्णीम्भाषोऽभ्यनुज्ञायते । यदि तु राजा कथञ्चिद-
प्यकथनं नानुमन्यते तदाऽसाक्षिता सम्पादनोपेत्यर्थसिद्धम् । तदस-
म्भवे सत्यमेवामिधेयम् । घर्णिवधप्रयोजकत्वदोषापरिहारेऽनृतवचनदो-
षस्वीकारस्यानुचितत्वात्प्रायश्चित्तद्वयप्रसक्तैर्घर्णिवधप्रायश्चित्तं परं य-
थाशास्त्रमादरणीयमिति विज्ञानयोगिनः ।

मनुरपि—

शूद्रपिद्मप्रविप्राणां यत्र सौक्तौ भवेद्वधः ।

तत्र यक्तव्यमनृतं तस्मिन् सत्याद्विशिष्यते ॥ इति । (८।१०४)

इदमपि योगीश्वरवचनघट्टिशिष्टाभाषपरतया ध्यात्वेपम् । अवच-
नानृतवचनानुज्ञालालामाय । सत्याद्विशिष्यत इत्यस्यायमर्थः । ग्राहणादि-
यधप्रयोजकतानियन्चनाधिकदोषपरिहारायावचनानृतवचनप्रयुक्तादप-
दोषस्वीकार उचित एवेति प्रशंसार्थम् । यद्यपि

न जानु ग्राहणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रादेनं यद्भिः कुर्यात्समप्रधनमक्षतम् ॥

न ग्राहणपथाद्भूयानघमो विद्यते क्वचित् ।

साक्षिनि० अनृतवचनाद्यभ्यनुज्ञा प्रायश्चित्तं च । १३९

तस्मादस्य घघं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥ (८१३८०१३८१)
इत्यादिमन्वादिवाक्यैर्ब्राह्मणवधदण्डनिषेधाद्विप्रप्रहणमनर्हम्, त-
थापि तस्य घघस्थानीयदण्डप्रसक्तेस्तत्परिहारायैवावचनानृतवच-
नाभ्यनुज्ञा ।

तथाच मनुः—

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु घर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ इति । (२१३७५)

स्मृत्यन्तरेऽपि—

ब्राह्मणस्य घघो मौण्ड्यं पुराश्रिवांसनं तथा ।

ललाटे चाङ्ककरणं प्रयाणं गर्दभेन च ॥ इति ।

न च घघशब्देनार्धद्वयपरिग्रहे वैरूप्यम् । निमित्तांशपातिनि तत्प्र-
सक्तावपि विधिवैषम्याप्रसक्तेः । यद्वा—

गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्यान्धार्षुपिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥ (८१०२)

इति मानवाक्षेपां शूद्रवद्वधाभ्यनुज्ञाप्रतीतेस्तत्परं विप्रप्रहणम् ।
तथा च घघपदमुभयत्र मुख्यार्थकमेव । अयं त्वपराकृतसमाधिरनुपा-
देयः । तस्य मानवस्य प्रकरणाच्छपथपरत्वेन दण्डविषयत्वाभावात् ।
“सर्वपापेष्वपि स्थितम् । तस्मादस्य घघ राजा मनसापि नचिन्तयेत्”
इत्यादिधवणाद्विप्रघमप्रस्यैव परिहरणीयत्वप्रतीतिश्च । अथवा यत्र
क्रोधाद्यावेशवशेनातिक्रम्य निषेधं विप्रस्यापि राजा म्लेच्छादिना घा-
घघदण्डः कर्त्तव्य इति सम्भावना तत्रैवेदमस्तु । यथाकथञ्चित्प्रसक्त्यु-
पजीवकत्वादस्य, राज्ञोऽस्तु परं दोषः । पापीयसस्तु क्षत्रियादेर्वधप्रस-
क्तावपि नोभयाभ्यनुज्ञेत्याह—

गौतमः,

नानृतवचने दोषो जीयतश्चेत्तदधीनं न तु पापीयसो जीवनमिति ।
नचैवमवचनानृतवचनयोरभ्यनुज्ञानात्प्रत्यवाय एव तत्र सर्वथा ना-
स्तीति मन्तव्यम् । प्रायश्चित्तस्मरणात् ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः । इति । (२१८३)

मनुष्ये—

याग्द्वैवतैश्च चरुभिर्यजैरंस्ते सरस्वतीम् ।

अनृतस्यैतसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥

कृष्माण्डैर्वापि जुहुयात् घृतमग्नौ यथाविधि ।

उदित्यूचा वाञ्छारूपया ऽयुचेनाद्दैवतेन वा ॥ इति ॥ (८।१०५।१०६)

ते इति प्रकमाञ्जुहुयादिति छान्दसो वचनव्यत्यय । उदुत्तमञ्चति पाठे उदुत्तम वरुणपासेति ऋक् । तदित्यूचेति पाठे तत्त्वायामि ब्रह्मणेति वारुणी श्लेषा । न चाभ्यनुज्ञावच सार्धक्याय प्रत्यवायाभावकल्पनमावश्य कामिति प्रायश्चित्तविधान नैमित्तिकक्षामवत्यादिवत् पुञ्जलीवानरदशादिनिमित्तकद्वादशरात्रादिवहेति वाच्यम् । “तत्पावनाय” “अनृतस्यै नसस्तस्य” इत्यस्य वैयर्थ्यापत्ते । न चैव प्रतिप्रसववैयर्थ्यम् । यतोऽनृतवचनप्रतिषेधो द्विविध पुरुषमात्रसाधारणः साक्ष्यप्रयुक्तश्च । तत्र साक्ष्यप्रयुक्तप्रतिषेधनिबन्धनप्रत्यवायस्य प्रतिप्रसवादभावो नतु साधारणनिबन्धनप्रत्यवायस्यापीति प्रायश्चित्तविधिवलात् कल्प्यते । यद्यपि भूयस साक्ष्यनृतप्रभवप्रत्यवायस्यापगमेऽल्पस्यानृतमात्रप्रभवस्य तस्याभावोऽप्यविनाभावादानुपङ्गिकोऽवश्यम्भावी । ब्रह्मवधसुरापानादि प्रभवप्रत्यवायनाशकद्वादशाब्दादेनाऽवगोरणाघ्राणादिप्रभवतन्नाशवत् । तथाप्यत्राभ्यनुज्ञाया प्रायश्चित्तविरुद्धयोरुभयोरपि सार्धक्यापभूयो निवृत्तयोरप्यानुपङ्गिकोऽप्यविनाभूतोऽपि स्वल्पोऽपि न निवर्त्तत इति गम्यते । अत्र चरुरिति योगाक्षरवचन एकवचनाद्द्वैव तैफयाश्च मानवे चरुभिरिति बहुवचन कर्त्तृबहुत्व-न्यायप्राप्तबहुत्वानुयादकम् । द्विजग्रहणात् शूद्रस्यैतत्प्रायश्चित्त किन्त्व-यत् ।

तथा च विष्णु —

तत्पावनाय कृष्माण्डीभिर्द्विजोऽग्निं जुहुयात् । शूद्रश्चैकाहिकं गोदशकस्य प्राप्तं दद्यादिति ।

एकाहिकम्=एकाहभक्षणपर्याप्तम् । यद्य तु “तत्पावनाय” “अनृतस्यै नसस्तस्य” इत्यादियोगादिवरम-वादिबचनेषु तच्छब्दोपादानात् साक्ष्यनृतपातकमेव गृह्यते । तन्निरसनायैवेद् प्रायश्चित्तम् । नच तस्याभ्यनुज्ञावचनेनाभावाद्यगमात् कथमेतदिति वाच्यम् । घर्णिगधत्रोपापेक्षया साक्षिपितथवचनदोषस्याल्पस्य सहातेति “तद्धि सत्याद्विशिष्यते” इति वाक्यशेषपर्यालोचनेन तस्य तात्पर्यात् । अत एवावचने दोषपरिहारोऽप्यनेन प्रायश्चित्तेन । सामान्यत साक्षिभिर्गस्यावचनदोषमाघात् । नच ‘अमुषन्विमुषन्वापि’ इति वचनमवचने सामान्यतो दोषप्रतिपादकमिति वाच्यम् । तस्य प्रकरणात् ‘समाधान प्रवेष्टव्या’ इति वाक्यशेषाच्च सम्यपरत्वात् । अत एव साक्षिणा पृथग्वचने दोषवचनसफलम् । नच साक्षिणामवचनानृतवचनयोर्दोषाधिक्यादिदमल्पप्रायश्चित्तमनुचितमिति वाच्यम् । अभ्यनुज्ञाविधेरस्मिन्विषयेऽल्पदोषपर

त्वस्योक्तत्वात् । एतेन भूयोदोषनिवृत्तावल्पदोषनिवृत्तिरविनामावाद्-
न्यत्र तु विधिद्वयसाफल्याय न तथेत्यपि कल्पनीयम् । ततश्च वर्णिवध-
प्रसक्तौ साक्षिणोऽप्यनृतवचनावचनयोर्वधप्रयोजकतादोषापेक्षायाम्पो
दोषस्तत्र चेदं प्रायश्चित्तं तेन च ततोऽप्यल्पः सामान्यानृतवचनप्रति-
षेधातिक्रमनिबन्धनो दोषः सुतरामुपैतीति तात्पर्यमिति ब्रूमः ।
इति साक्षिनिरूपणम् ।

अथ लेख्यं निरूप्यते ।

तत्र बृहस्पतिः—

साक्षिणामेव निर्दिष्टः सङ्ख्यालक्षणनिश्चयः ।
लिखितस्याधुना वच्मि विधानमनुपूर्वशः ॥
पाणमासिकेऽपि समये भ्रान्तिः सञ्जायते नृणाम् ।
धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा ॥
राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा ।
लेख्यं तु त्रिविधं प्रोक्तं भिन्नं तद्बहुधा पुनः ॥
भागदानक्रियाधानसंविदासश्रुणादिभिः ।
सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥

मरीचिरपि—

स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च ।
लिखितेनाप्नुयात् सिद्धिमविसंवाद्भवे च ॥

भागो=विभागः । आधानमाधीकरणम् । सवित्=समयः । आधिशब्देन
विशुद्धाधिग्रहणम् । भागपत्रादीनां लक्षणमाह—
बृहस्पतिः,

भ्रातरः संधिमक्ता ये स्वच्छया तु परस्परम् ।
विभागपत्रं कुर्वन्ति मागलेख्यं तदुच्यते ॥
भूमिं दत्त्वा तु वापत्रं कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम् ।
अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यं तु तद्विदुः ॥
गृहक्षेत्रादिकं प्रीत्या तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।
पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते ॥
जङ्गमं स्थावरं बन्धं दत्त्वा लेख्यं करोति यत् ।
गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यं तदुच्यते ॥
ग्रामो देशश्च यत्कुर्यात् मतलेख्यं परस्परम् ।
राजाविरोधि घर्मार्यं सधिरपत्रं वदन्ति तत् ॥

वस्त्राग्रहीजः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यः ।
 कर्माणि ते करिष्यामि दासपत्र तदुच्यते ॥
 धन वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत् ।
 उद्धारपत्र तत्प्रोक्तमृणलेष्यं मनीषिभिः ॥ इति ।

विशुद्धिपत्रमुक्तं कार्यायनेन—

अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।
 विशुद्धिपत्रकं देयं तेभ्यः साक्षिसमन्वितम् ॥

रुन्धिपत्रमप्याह स एव—

उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागते ।
 वृत्तानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं रुन्धिपत्रकम् ॥

अन्याधिपत्रमाह प्रजापतिः—

धनी धनेन तेनैव परमाधि नयेद्यदि ।
 कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वं चास्य स्मर्षयेत् ॥

पूर्वमाधिपत्रम् । सीमापत्रमप्याह—

कार्यायन,

सीमाविवादे निर्णयिते सीमापत्रं विधीयते । इति ।

ऋणशोधने कृते ऋणपत्रनाशादौ सति प्राप्तिपत्रमुत्तमर्णेनाधमर्णा-
 य देयमित्याह—

याज्ञवल्क्यः,

दत्तवर्णं पाटयेत्तलेष्यं शुद्धैः धान्यक्षु कारयेत् । (अ० २ श्लो० १४)
 अत्र लौकिकं सप्तविधलेष्यं स्वकृतान्पकृतभेदेन द्विविधं नारदेनोक्तम्—
 लेष्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्पकृतं तथा ।

स्वकृते साक्ष्यनियमोऽन्यकृते तृणियम इत्याहोत्तरार्द्धेन—

स एव,

असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥ इति ।

(द्य० प० २ श्लो० १३५)

असाक्षिमत्साक्षिमदपीत्यर्थः ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

विनापि साक्षिभिल्लेष्यं स्वहस्तलिखितं च यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं यलोपधिहताहते ॥ इति । (२८९)

अपिशब्दात्प्रागुक्तसाक्षिमदपि । यलोपधिहताहतेऽस्यः सर्वलेष्य-
 विषयो न स्वकृतमाश्रयिष्यः ।

तथा च मनुः—

धलाद्भुक्त धलाद्भुत्तं धलाद्यच्चापि लेखितम् ।
सर्वान् धलकृतानर्थानकृतान्मनुरग्रवीत् ॥ (७।१६८)

नारदोऽपि—

मत्ताभियुक्तस्त्रीषालबलात्कारकृतं च यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथा ॥ इति । (२।३७)

अन्यकृते विशेषान्तरमाह योगीश्वरः—

यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् ।
लेख्यं तु साक्षिप्रकार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥

समामासतदर्द्धार्हनामजातिस्वगोश्रकैः ।

सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ (२।८४=५)

धनिकनामपूर्वकमित्यनेनोक्तमर्णनामापरि लेख्यमधमर्णनाम तद्वध इत्यर्थः । एतच्चर्णपत्रादिविषयमन्यत्रासम्भवात् । समामासादि यथासम्भयमन्यत्रापि । सब्रह्मचारिकं बहुचादिशाखाप्रयुक्तगुणनाम बहुचः कठ इत्यादि ।

वशिष्टोऽपि—

कालं निवेश्य राजानं स्थानं निवसनं तथा ।
दायकं ग्राहकं चैव पितृनाम्ना च संयुतम् ॥
जातिं गोश्रं च शाखां च द्रव्यमाधि ससह्यकम् ।
वृद्धिं ग्राहकहस्तं च विदितार्थं च साक्षिणी ॥

स्थान=जनपदः । निवसन=पुरप्रामादिकम् । ग्राहकोऽधमर्णः । ग्राहकहस्तनिवेशनप्रकारमाह—

योगीश्वरः,

समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदश्रोपरि लेखितम् ॥ इति । (२।८६)

साक्षिणावित्यनेन द्वयोरभ्यनुष्ठानात् इवशरत्वनियमो नाश्रेत्युक्तेकस्तु न भवत्येवेति । अत्र साक्षिलेखकस्वहस्तचिह्नं कार्यमित्यप्याह—

स एव,

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षां लिखेयुरिति तं समाः ॥

उभयाभ्यर्चितेनतन्मया ह्यमुकसुनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥ (२।८७८८)

समा इत्यनेन गुणसाम्यं सङ्गत्तासाम्यं च धैर्यव्यापानियमाय विवक्षितम् । असमा इत्यकारप्रश्लेषस्तु धैर्यम्यस्य सामान्यत एव साक्षिपु प्राप्तौर्नोपादेय । श्रुणिसाक्षिणो सर्वथा लिप्यनभिज्ञत्वे—

नारद एव,

अलिपिज्ञं श्रुणी यः स्यात्स्रमत्तं स तु लेखगेव ।

साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः ॥ इति ।

“त्रिविध राजशासनम्” इत्युक्त त्रैविध्य विविधार्थ-
वृहस्पति ,

दृष्ट्या भूम्यादिक राजा ताम्रपट्टे पटेऽथ वा ।

शासन कारयेत्सर्वं स्थानवश्यादिसयुतम् ॥

मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूत्रये ।

दत्त मयामुकायाश्च दान समस्तचारिणे ।

चन्द्रार्कसमकालीन पुत्रपौत्रान्वयानुगम् ।

अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभागविधर्जितम् ॥

दातुं पालयितुः स्वर्ग्यं हर्षुर्नरकमेव च ।

पष्ठिर्वर्षसहस्राणि दानोच्छेदफल लिखेत् ॥

ज्ञात मयेति लिखित सन्धिषिप्रहलेपकैः ।

समुद्र वर्षमासादिघनाध्यक्षाक्षरान्वितम् ॥

एषविध राजदृत शासन समुदाहृतम् ।

देशादिक यस्य राजा लिखितन प्रयच्छति ॥

सेषाशीर्ष्यादिना तुष्टः प्रसादलिखित तथा ।

पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्णयान्ते यदा नृपः ।

प्रदद्याज्जयिने लेख्य जयपत्र तदुच्यते ॥

समस्तचारिणे=अमुकशाखाध्यायिने । सर्वभागविधर्जितम्=सकलराजपु
रपादिदेशाशरहितम् ।

योगेश्वर शासनमाह— (अ०१)०

भूमिं दृष्ट्वा निघन्थ वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ।

आगामिमद्रनृपतिपरिक्षिणाय पार्थिव ॥ (३१८)

पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनो वश्यानात्मानं च महीपति ॥ (३१९)

प्रतिप्रहपरीमाणं दानच्छेदोपघर्जनम् ।

स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरम् ॥ इति । (३२०)

इयति पर्णक्रममुकभारादाधियन्ति पर्णक्रममुकदीन्यस्मै देयानीति

राज्ञो नियतदानाज्ञा निषन्धः॥ कारयेत् सन्धिविग्रहाद्यधिकारिद्वारेत्यर्थात् ।
तथा च स्यात् —

राज्ञा तु स्वयमुद्दिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः ।

ताम्रपट्टे पट्टे वापि प्रलिखेद्राजशासनम् ॥ इति ।

प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहो भूम्यादिस्तत्परीमाण प्रतिग्रहपरीमाणम् । उप-
सर्गस्य दीर्घो बाहुलकः । दीयत इति दानम्=भूम्यादि तस्य छेदः=
क्षेत्रादेर्मर्यादा तदुपवर्णन=तन्निर्देशम् । आत्मवश्यादीनभिलेख्येत्य-
न्वयः । इदं च साधुशब्दैरेव लेखनीयं न लौकिकवचननियमः । तथा च

सुज्ञहकार —

राजस्वहस्तचिह्नेन राजादेशेन सयुतम् ।

युक्तं राजामिधानेन मण्डितं राजमुद्रया ॥

सुलिप्यनपशब्दोक्तिसम्पूर्णावयवाक्षरम् ।

शासनं राजदत्तं स्यात् सन्धिविग्रहलेखकैः ॥

अन्तिमपदोत्तरं लिखितमिति शेषः । तस्मिन्निधे लौकिके देशमा-
पादिप्रतिषेधो नेत्याह--

नारदः

देशाचाराविरुद्धं यद्यत्काधिधिधिलक्षणम् ।

तत्रप्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम् ॥ इति ॥

(व्य० प० १ श्लो० १३६)

शासने राजा स्वहस्तेनैव स्वसम्मतं लेख्यमित्यप्याह—

व्यासः

सन्निवेशं प्रमाणं च स्वहस्तेन लिखेत्स्वयम् ।

मत्तं मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः ॥

सन्निवेशं प्रमाणं चत्यस्य पूर्णवाक्ये प्रलिखेदित्यप्राग्वयः ।
तयो राजस्वहस्तलिखनानियमात् । इदं च राजा प्रतिग्रहीत्रे समर्पणी-
यमित्याह विष्णु —

पट्टे च ताम्रपट्टे वा लिखितं स्वमुद्राङ्कमागामिनृपतिपरिज्ञानार्थं

दद्यादिति ।

अत एव दत्तापहारदोषप्रतिपादनमपि भाविनृपप्रत्यापनार्थं तत्रा-
वश्यकमित्यप्याह—

व्यासः

पट्टिर्वर्षसहस्राणि दानाच्छेदफलं तथा ।

आगामिनृपसामन्तबोधनायामिलेखयेत् ॥ इति ।

पट्टिर्षसहस्राणित्यादि पुराणघचनप्रसिद्धम् । दानच्छेदयोः दानाप-
हारयोः स्वर्गादिनरकादि कलं लेखयद्वाजेत्यर्थः । जयपत्रे विशेषमाह—
ध्यास ,

त्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राङ्ग्विधाकतः ।
जयपत्रं ततो दद्यात् परिष्ठानाय पार्थिवः ॥
जङ्गमं स्थावरं येन प्रमाणेनात्मसात्कृतम् ।
भागामिशापसन्दिग्धे यः सम्यग्बिजयी भवेत् ॥
तस्य राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुनिश्चितम् ।
पूर्वोत्तरक्रियापादं तत्प्रमाणं परीक्षणम् ॥
निगदस्मृतिवाक्यं च यथासभ्यविनिश्चितम् ।
एतत्सर्वं समासेन जयपत्रेऽभिलेखयेत् ॥ इति ।

प्रमाणस्य पृथक्ग्रहणात्क्रियापदेन प्रत्याकलितमत्र गृह्यते । परिष्ठाना-
य=प्राङ्गन्यायस्य बोधनाय । भागेऽभिशापे वा सन्दिग्धे । विधादपद-
मात्रोपलक्षणमेतत् । तेन विधाद्विषयो यो यत्र विधादे स तत्र लेख-
नीय । जयपत्रं राजमुद्राङ्कितं कार्यमित्याह—

इदवाशिष्ठ,

यद्योपन्यस्तसाध्वार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् ।
सावधारणकं चैव जयपत्रकमुच्यते ॥
प्राङ्ग्विधाकादिहस्ताङ्क मुद्रित राजमुद्रया ।
अत्र च राज्ञः सम्यानां च स्वहस्तोऽप्यपेक्षित इत्याह—
कात्यायन —

सिद्धेनार्थेन संयोज्यो धात्री सत्कारपूर्वकम् ।
लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः ॥
सर्भासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः ।
यथा लेख्यविधौ तत्र स्वहस्तं ददुरेव ते ॥
कचित्पञ्चात्काराण्योऽपि जयपत्रभेद उक्तस्तेनैव—
अनेन विधिना लेख्यं पञ्चात्कारं विदुर्बुधाः ।
निरस्ता तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव चादिना ॥
पञ्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ।
अन्यथायादि हीनेभ्य इतरेषां प्रदीयते ॥
वृत्तानुवादससिद्धं तच्च स्वाज्जयपत्रकम् । इति ।
वशिष्टेन तु राजपत्रस्य लक्षणाभिधानपूर्वकं तस्य चातुर्विध्यमुक्तम्—
राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राङ्कितं तथा ।

लेख्यनिरूपणे पूर्वलेख्यनांशे लेख्यान्तरकरणम् । ३४७

राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत् ॥

शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथाऽपरम् ।

आज्ञाप्रज्ञापनापत्रं राजकीयं चतुर्विधम् ॥ इति ।

आज्ञाप्रज्ञापनापत्रयोः स्वरूपमुक्तं तेनैव--

सामन्तेश्वर्यभृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च ।

कार्यमादिद्रयते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यमान्येष्वभ्यर्चितेषु तु ॥

कार्यं निवे(१)द्यते येन पत्रं प्रज्ञापनेति तत् ॥ इति ।

लेख्यप्रयोजनमाह मरीचिः—

स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च ।

लिखितेनाप्नुयात्सिद्धिमाविसर्वाद्मेव च ॥

सिद्ध्यते वाचिकोऽप्याधिः स्थावरेषु दशाब्दिकः ।

प्रतिग्रहे च कृते च नालेख्या सिद्ध्यति क्रिया ॥ इति ।

पूर्वलेख्ये कथञ्चन व्यवहाराक्षमतामुपगते तद्विधमेवापरं लेख्यम
धमर्णेनोत्तमर्णाय लिखित्वा देयम् । शासनादौ तथाभूते राजादिद्वारा-
न्यत्करणीयमित्याह—

योगीश्वरः,

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हते तथा ।

मिश्रे दग्धे तथा छिन्ने लेख्यमन्यत्र कारयेत् । (२९१)

सर्वैरेतैर्विशेषणैर्व्यवहाराक्षमता विवक्षिता । दुष्टलिप्यक्षरपरिलोपे-
नावाचकतया वा यल्लेख्यं तत्तु दुर्लेख्यम् । नष्टं=सर्वथा नाशमुपगतम् ।
उन्मृष्टं=मसीदोषादिना मृदितलिप्यक्षरम् । यद्यपि दग्धमपि नष्टमेव त-
थापि कालमात्रकृता शीर्णता नष्टपदेनात्र विवक्षिता । पत्रान्तरकरणं
चाधिप्रत्यधिनाः परस्परसम्प्रतिषत्तौ । विमतौ तु देशान्तरस्थपत्रा-
नयनाय कालो देयोऽध्वापेक्षया व्यवहारो वा प्रवर्त्तनीयः । दुर्लेख्यादौ
तु सम्प्रतिषत्तौ पत्रान्तरकरणमन्यथा, व्यवहारप्रवृत्तिरेवेत्यवसेयम् ।
साक्षिषु सत्सु तैरेव निर्णयः ।

तथा च नारदः—

लेख्ये देशान्तरस्थे तु शीर्णे दुर्लिखिते हते ।

सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥ इति ।

(अ० प० १ श्लो० १४६)

सतो विद्यमानस्य लेख्यस्यानयनाय कालकरणम् । असत इत्यना-
दरे पृष्ठी । तद्विनापीत्यर्थः । द्रथरः साक्षिणस्तैर्दर्शनं निर्णयः कार्यः ।
तच्च लेख्यं परीक्ष्यैव प्रमाणीकरणीयमित्याह—

कात्यायनः

राजा क्रियाः समाहूय यथान्यायं विचारयेत् ।
लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥
दर्पणस्य यथाधिभ्यमसत्सादिव दृश्यते ।
तथा लेख्यस्य विम्बानि कुर्वन्ति कुटिला नराः ॥

व्यासः—

लेख्यमालेख्यवत्केचित् कुर्वन्ति कुशला नराः ।
तस्मान्न लेख्यसामर्थ्यात्सिद्धिरैकान्तिकी मता ॥

शृङ्खलितः—

ज्ञात्वा देशं च कालं च कुशलाः कूटकारकाः ।
कुर्वन्ति सदृशं लेख्यं तद्यत्नेन विचारयेत् ॥
स्त्रीपालात्तालिपिज्ञांश्च वञ्चयन्ति स्वयान्धवाः ।
लेख्यं कृत्वा स्वनामाङ्कं शेषं युक्त्वागमैस्ततः ॥

कात्यायनः—

साक्षिदोषाद्भवेद्दुष्टं पत्रं वै लेखकस्य च ।
धनिकस्यापि वै दोषात् तथा धारणिकस्य च ॥
बुष्टैर्दुष्टं भवेत्लेख्यं शुद्धैः शुद्धं विनिर्दिशेत् ।
तत्पत्रमुपधादुष्टैः साक्षिलेखककारकैः ॥
उपधानं दुष्टान्तकरणता ।

ए एव—

धनिकेन स्वहस्तेन लिखितं साक्षिवर्जितम् ।
भवेत् कूटं नचेत्कर्त्ता कृतं हीति विभावयेत् ॥
देशाचारविरुद्धं यत्सन्दिग्धं कमवर्जितम् ।
कृतमस्वामिना यच्च साध्यहीनं च दुष्यति ॥

नचेदित्यादेर्यमर्थः । कर्त्ता लिखनकर्त्ता धनिकाधमर्णसम्प्रतिपर्या-
मयैतल्लिखितमिति यदि न विभावयेत्तदा तत् पत्रं कूटं भवेदप्रामाण्य-
शङ्कास्कन्दितं स्यादिति ।

व्यासः—

अदृष्टं ध्रावितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् ।
अवन्धलग्नकं चैव बहुकालं न सिध्यति ॥

एतदपवादमाह बृहस्पतिः—

उन्मत्तजडबालानां राजमीतिप्रवासिनाम् ।

अप्रगल्भमयात्तानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात् ॥ •

उन्मत्तादीनां लेख्यं तददर्शनादिनापि हानिं नाप्नुयादित्यर्थः ।

बृहस्पतिः—

दुपितो गर्हितः साक्षी यत्रैकोऽपि निवेशितः ।

कूटलेख्यं तु तत्रोक्तं लेखको वापि तद्विधः ॥

कात्यायनः—

न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साक्षिभिस्तथा । •

एवं प्रत्यर्थिनो लेख्यं कूटलेख्यं प्रकीर्तितम् ॥ इति ।

कूटमप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितमित्यर्थः । तस्माद्दुष्टलेख्यपरीक्षाप्रवश्या-
पेक्षणीयेत्यभिप्रायः ।

परीक्षाप्रकारमाह कात्यायनः—

त्रिविधस्यापि लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते नृणाम् ।

ऋणिसाक्षिलेखकानां हस्तोक्त्या साधयेत्ततः ॥

स एव—

अथ पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।

तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां विशुद्धिः स्यान्न संशयः ॥

ऋणिस्वहस्तसन्देहे जीवतो वा मृतस्य वा ।

तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णयः ॥

याज्ञवल्क्यः—

सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः ॥ (११२) •

एतद्देशकालयोरस्येदं द्रव्यं घटत इति युक्त्या प्राप्तिः युक्तिप्राप्तिः ।
क्रिया=साक्ष्यादि । चिह्नसमाधारणं यस्य यच्छ्रीकारादि । सम्बन्धः=पूर्व-

मपि परस्परविश्वासकृतस्तयोर्दानग्रहणादिसम्बन्धः । आगमे=एताव
तो द्रव्यस्यास्मिन्देशे कालेऽस्य सम्भावितः प्राप्त्युपायः । एतैर्हेतु
भिः(१) । हेतुरसाधारणोऽन्यो गोवृषनयेन पृथगेव वा । प्रतिवादिना
लेख्यदोष उद्भाविते वादिना तत्पुत्रेण वा तदुद्धारः करणीय इत्याह—

बृहस्पतिः,

उद्धरेल्लेख्यमाहर्त्ता तत्पुत्रो भुक्तिमेव तु ।

अभियुक्तः सभातश्चेत् तत्पुत्रोऽपि तदुद्धरेत् ॥

यजु कात्यायनः—

(१) सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादिति शेषः ।

साक्षिलेखककर्तारः कूटतां यान्ति ते यथा ।

तथा दोषा प्रवक्तव्या दुष्टैर्लेख्य प्रवृष्यति ॥

शाहर्ता भुक्तियुक्तोऽपि लेख्यदोषान् विशोषयेत् ।

८ तत्सुतो भुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषानवाप्नुयात् ॥ इति,
तदनभियुक्तपितृमरणे वेदितव्यम् । दोषानुसारे दण्डमाह—
कार्यायन ,

कूटोक्तौ साक्षिणा वाक्याल्लेखकस्य च पत्रकम् ।

नयेच्छुद्धिं न यः कूटं स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ इति ।

उत्तमं साहसमिति शेष । राजशासने निर्णयप्रकारमाह—
प्रजापति ,

कार्यो यत्नेन महता निर्णयो राजशासने ।

राज्ञः स्वहस्ततो मुद्रालेखकाक्षरदर्शनात् ॥

मुद्रालेखकाक्षरयोर्दर्शनान्निर्णयाद्राजस्वहस्ततश्च निर्णय इत्यर्थं ।
स्थाघरविक्रयबन्धकादौ कूटत्वेन लेख्यं दूषयतो साधयतश्च दोषे शरी
रदण्डमाह—

ध्यास ,

स्थाघरे विक्रयाधाने लेख्यं कूटं करोति यः ।

स सम्यग्भावितः कार्यो जिह्वापाण्यङ्घ्रिर्जित ॥

सम्यग्भावित प्रमाणेन सल्लेख्यत्वमङ्गीकारितः । अनेन कूटलेख्य
कर्तृन्नायं दण्डं किन्तु कूटत्वोद्भावनकर्तुरिति गम्यते । तथा च लेख्य
परकीयं यः कूटं करोति कूटमेतदिति षडतीत्यर्थं । कूटलेख्यकर्तुंस्तु
दण्डान्तरं षड्यते । ऋणादानादावपि लेख्यदोषमुद्भाषयितुस्तदसाधय
यतो विषयानुबन्धानुरोधेन दण्डः कल्प्यः ।

लेख्यप्रायस्यमप्याह षड्दहति ,

कुलश्रेणिगणादीनां यथाकालं प्रदर्शयेत् ।

श्रावयेत् स्मारयेच्चैव यथा स्याद्बलवत्तरम् ॥

नारद ,

दर्शितं प्रतिकालं यत् श्रावितं(१) स्मारितं च यत् ।

लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि हि साक्षिषु ॥ (ऋणा०प्र०श्लो० १४०)

कार्यायन —

दृष्टे पत्रे स्फुटं दोषं नोक्तवान्मृणिको यदि ।

ततो विंशतिवर्षाणि स्थितं पत्रं स्थिरं भवेत् ॥
श्रुणिकप्रदहनं प्रतिवादिमात्रोफलक्षणम् ।

स एव—

शक्तस्य सन्निधावर्थो यस्य लेख्येन भुज्यते ।
विंशद्वर्षाण्यतिक्रान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितम् ॥
अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनिश्चितः ।
तेन लेख्येन तद्विसृष्टिलेख्यदोषवर्जिता ॥
सीमाविवादे निर्णयिते सीमापत्रं विधीयते ।
तस्य दोषाः प्रथक्कव्या यावद्वर्षाणि विंशतिम् ॥
प्राप्तं वा तेन यत् किञ्चिद्देयं वाय निरूपितम् ।
विनापि मुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ॥
अपिशब्दो मृतसाक्षिकमित्यत्राप्यन्वेति ।

न्यासः—

स्वहस्तकाज्ञानपदं तस्मात् नृपशासनम् ॥
प्रमाणान्तरमिष्टं हि व्यवहारार्थमागतम् ।
द्वित्रलिपिस्तः स्वकृतमन्याह्लिष्येत युक्तितः ॥
कुर्व्याद्विसृष्टं लेख्यं तस्माज्ञानपदं शुभम् ।
अप्रकाशात् साक्षियुक्तं लेखकाक्षरमुद्रितम् ॥
लोकप्रसिद्धं स्वकृताक्षरमन्यकृतं शुभम् ।
देशाध्यक्षादिलिखितं यत्र जानपदं कृतम् ॥
समकालं पश्चिमं वा तत्र राजकृतं शुभम् ।

सर्वतः—

लेख्ये लेख्यक्रिया प्रोक्ता वाचिके वाचिकी मता ।
वाचिकी तत्र सिध्येत्सा लेख्यस्योपरि या क्रिया ॥
लेख्यस्योपरि यत्साह्यं कृतं तद्विधीयते ।
अधर्मस्य हि तद्द्वारमतो राजा विवर्जयेत् ॥
वाचिकी यदि सामर्थ्यमक्षराणां विहन्यते ।
क्रियाणां सर्वनाशः स्यादनवस्था च जायते ॥ इति ।

अर्थः । लेख्ये सति लेख्यक्रिया प्रोक्ता सैव बलीयसीत्यर्थः । वाचिके
साक्षिरूपे प्रमाणे सति वाचिकी क्रिया=साक्षिरूपा क्रिया सैव मता बली-
यसी । लेख्यस्योपरि या वाचिकी=साक्षिरूपा क्रिया लेख्यानाकृतेति यावत् ।
तत्र सा सिध्येत् । लेख्यस्योपरि यत्साह्यं लेख्यसाधकतयोपन्यस्तामित्यर्थः ।
अधर्मस्य च तद्द्वारमित्यत्र हेतुर्वाचिकीति । तत्रापि हेतुः क्रियाणामिति ।

तत्राप्युपपत्तिरनवस्थेति । प्रमादपरिहारमातियत्नेन कृत्वा हि प्रायशो लेख्यं भवति । तेन तत्राप्रामाण्येशङ्कापि नोचिता । साक्ष्यादावपि तत्सम्भवादिति तात्पर्यम् । नतु सर्वथा तत्र साक्ष्यादिनिवर्तनमभिप्रेतम् । लेख्यपरीक्षोपदेशविरोधात् ।

इति लेख्यनिरूपणम् ।

अनयोश्च साक्षिलेख्ययोः शब्दाभिव्यञ्जकत्वाच्छब्दप्रमाणेऽन्तर्भावः । तथा हि । यथोक्तगुणवतां दोषराहितानां च साक्षिणामाप्तवाक्यावश्यम्भावात् । आप्तवाक्यस्य च प्रामाण्यात् । तदुभयविशेषणघत्तानिर्धारणायैव साक्षिपरीक्षोपदेशः । आप्तवाक्यस्य च वक्तृज्ञानानुमापकत्वेन स्वातन्त्र्येण वा प्रामाण्यमित्यन्यदेतत् । लेख्यं तु स्वस्य हितकारित्वेन स्वस्मिन्नाप्तत्वात् तद्वचनभिव्यञ्जकमित्याप्तवाक्यमेव तत्रापि प्रमाणम् । अत एव तत्रानाप्तच्छलकृतत्वशङ्कानिरासाय उन्मत्तादेः स्वहितानभिज्ञतया स्वस्मिन्प्यनाप्तत्वाच्छङ्कानिरासाय च लेख्यपरीक्षोपदेशोऽप्यर्थवान् ।

अथ भुक्तिः ।

इयं च याज्ञवल्क्यादिभिरेकैव त्रिविधमानुषप्रमाणान्तर्गततथोक्ता ।

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कर्त्तितम् ।

एवामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ (अ०२श्लो०२२)

इ यादिवचनैः । बृहस्पत्यादयो मानुषप्रमाणमेतयोपन्यस्ते तद्भेदत्रैविध्ये भुक्तियुक्तिचोदनाऽप्रतिकालानाख्यातवन्तः ।

साक्षि द्वादशमेदं तु लिखितं दशधा स्मृतम् ।

अनुमानं त्रिधा भिन्नं नद्या दैविकी क्रिया ॥

इत्युक्त्वा भुक्तियुक्तिचोदनाऽप्रतिकालान् बृहस्पतिर्विवृतवान् । तत्र युक्तिचोदनाऽप्रतिकालयोः प्रमाणान्तरसहकारित्यैव प्रामाण्यम् । भुक्तेस्तु वक्ष्यमाणविशेषणघत्याः स्वत्वहेत्वाविनाभावात् स्वत्वानुमापकत्वं स्वत एवेत्यभिसन्धाय योगेश्वरादिभिर्भुक्तिरेव प्रमाणतथोक्ता, अन्यैस्तु यथाकथञ्चिदनुमापकतामभिसन्धाय युक्तिचोदनाऽप्रतिकालसद्ब्रह्मायानुमानत्वेनैव सोक्तेति सौकर्याय त्रयमपि निरूपयाम । तत्र एवचित् सागमाया भुक्तेः प्रामाण्यमनासि सन्द्धानः सप्त स्थावरान्मोपायान् प्रदर्शयस्तत्र भुक्तेः प्रामाण्यमाह—

बृहस्पतिः ।

एतद्विधानमाख्यातं साक्षिणा लिखितम् च ।

साम्प्रतं स्थावरे प्राप्ते भुक्तेश्च विधिरुच्यते ॥

विद्यया क्रययन्धेन शौर्यभाट्यान्वयागतम् ।

सपिण्डस्याप्रजस्यांश स्थावरं सप्तधा कृतम् ॥

पिण्डे लब्धक्रयाधाने रिक्त्यशौर्यप्रवेदनात् ।

प्राप्ते सप्तविधे भोगः सागमः सिद्धिमाप्नुयात् ॥ इति ।

स्थावरग्रहणमत्र भुक्तेरावश्यकत्वसूचनाय न तु तत्रैव भोगस्य प्रामाण्यनियमाय । जहमेऽपि तत्सम्भवात् । तदेतदुत्तरत्र विवेचयिष्यामः ।
 शीघ्र्या=प्रातिग्रहादिकप्रयोजकतया । स्वयोपायः क्रयः प्राप्तिः । कर्णा=शब्द-
 कं सोपाधिकस्वत्वहेतुर्नष्टाधिधिधौ चात्यन्तिकस्वत्वहेतुः । तदप्युत्तर-
 त्र विवेचनीयम् । क्रययन्धेनेति समाहारद्वन्द्व एकत्वम् । शौर्यागत=युद्धार्जि-
 तम् । भायागत=विद्याहकाले प्राप्तम् । अन्वयागत=पित्रादिक्रमोपाप्तम् ।
 अप्रजस्य सपिण्डस्यांश=रिक्त्यहरान्तरामांशे पिण्डदानाद्यधिकारितया प्रा-
 प्तम् । विद्य इत्यादिना प्रागुक्तानेष सप्त स्थावरागमोपायाननूय तत्र भो-
 गस्य प्रामाण्यं विधीयते । तत्र प्रवेदनं विद्याहः ।

त एव—

क्रमागतः शासनिकः क्रयाधानागमाम्बितः ।

एवविधस्तु यो भोगः स तु सिद्धिमयाप्नुयात् ॥

एविभागक्रयप्राप्त पितृलब्धं च राजतः ।

स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या हानिमुपेक्षया ॥

प्राप्तमात्रेण येन भुक्तं स्वीहृत्यापरिपन्थिनम् ।

तस्य तसिद्धिमाप्नोति हानिद्योपेक्षया तथा ॥

अध्यासनात् समारभ्य भुक्तिर्यस्याविधातिनी ।

त्रिंशत्तृपाण्यविष्टिषा तस्य तां न विचालयेत् ॥

अपरिपन्थिनम्=विरोध्यप्रतिषेद्धम् । अध्यासनात्=परिग्रहात् ।

नारदः—

आगमेन विदुजेन भोगो याति प्रमाणताम् ।

अविदुजायमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥

(ऋ० प्र० श्लो० ८५)

आगमस्याविदुजस्य विरोध्यास्कन्दनं भवेत् ।

(इदं ना० स्मृ० न लभ्यम्)

व्यास —

सागमो दीर्घकालश्च पिच्छेदोपरवोत्थितः ।

प्रत्यर्थिसन्निधानश्च परिभोगोऽपि पञ्चधा ॥

विच्छेदोऽन्तरायः उपरव आक्रोशस्ताभ्यामुज्झितो रहितः । यद्वा छे-
दो व्यवधानं तद्विगमवान् विच्छेदो निरन्तर इति यावत् । अपरवो=वर्जन
विषयो रतः । मदीयं क्षेत्रादि त्वया किमिति भुज्यत इति प्रतिषेधः ।
अपशब्दस्य वर्जनार्थत्वात् । तेनोज्झितः ।

नारद —

सम्मोगं केवलं यस्तु कीर्त्तयेन्नागमं क्वचित् ।

भोगोऽल्लोपदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः ॥ (क्र० प्र० श्लो० ८६)

इदं सागमत्वविशेषणं तदनुपन्यासे वृषणं च स्मरणयोग्यता यश्च
गमस्य तत्र काले योज्यम् । स च कालः शतवर्षावधिकः “शतायुर्वै
पुरुष” इति श्रुतेरिति विज्ञानयोगिनः । पुत्रादिक्रमेणापि स्मरणासम्भवाद्
यावति काले स्मरणं तावानेव विवक्षितोऽस्मार्त्त इति तु वयम् । अनेना-
भिप्रायेणाह स एव—

स्मार्त्तं कालं क्रिया भुक्तेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

अस्मार्त्तं ऽनुगमाभावात् क्रमाद्विपुरुषागता ॥ इति ।

(क्र० प्र० श्लो० ८९)

भुक्तिः प्रमाणमिति शेषः । अनुगम=आगमाभावनिश्चयः । कल्पतस्का
रस्त्वनुगम आगमानुसन्धानमिति व्याचरयौ । तत् त्वागमाभावनिश्च
यस्य बाधत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकस्याभाववचनस्यावश्यकत्वादागमानु
सन्धानस्य च भोगेनैव क्रियमाणत्वेन तदभावासम्भवाच्च हेयम् ।

याज्ञवल्क्य —

आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् । (२१७)

पूर्वेषां त्रयाणां क्रमेणागतोऽस्मार्त्तकाल इति यावत् । तस्मात् गो-
गात् विना स्मार्त्तकालाद्भोगात् आगमो=दानक्रयादिरूपः स्वत्वहेतुरभ्यधिक
उपजीव्यत्वात् । आगमं विना भोगमात्रात् स्वत्वानुत्पत्तेः । स्मरणयोग्ये
च काले स्मर्त्तव्यास्मरणरूपया योग्यानुपलब्ध्या तदभावनिश्चये भोगे
नागमानुसन्धानमित्यसम्भवात् । अस्मार्त्तं तु तदभावनिश्चयाभावे नि-
श्चयप्रतिषेधेन निरन्तर्यादिविशेषणवता भोगेन स्वत्वहेतवाक्षेपद्वारा स्वत्वा-
क्षेप इति तात्पर्यम् । अनेनैवाभिसन्धिनाह—

नारद ,

अन्योयनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।

न तच्छक्यमपाहर्त्तुं क्रमाद्विपुरुषागतम् ॥ (व्य० प० १ श्लो० १३)

पूर्वतरैस्त्रिभि सह पित्रा भुक्तमपायेनापि यदि किमुतान्यायानि

भुक्तिनिरु० आगमाभावनिश्रये भुक्तेनिष्फलत्वम् । १५५

श्रये तदपाहर्तुं न शक्यमर्थिना । स्वाध्यक्ष निराक्रोशनिरन्तरोपभोगे
सति तस्य निरुत्तरत्वात् । अत्र च सर्ववचनेषु त्रिपुरुपागतत्व भोगस्य
स्मार्त्तकालीनत्वोपलक्षण न तु यथाश्रुतम् । स्मरणयोग्येऽपि द्वितीया
दिवर्षरूप काले पुरुषत्रयात्ययसम्भवात् । तत्र च धाधेनानुष्मित्यर्थाप-
त्योरनुदयात् । इदमेवाभिप्रेत्याह—

ध्यात,

पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रापितामह । ;
त्रयाणा जीवता भोगो विज्ञयस्त्वेकपूरुष ॥
पितामहेन भुक्तस्य तत्पुत्रेण विना च तम् ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपूरुषः ॥

कार्यायनोऽपि—

मुष्या पैतामही भुक्ति पैतृकी चापि समता ।
त्रिभिरेतैरविच्छिन्ना स्थिरा पश्याद्भिका मता ॥

ध्यात एव—

वर्षाणि विंशतिर्भुक्ता स्वामिनाऽऽपाहृता सती ।
भुक्ति सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा च द्विपौरुषी ॥
त्रिपौरुषी च त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगमः ॥

भुक्ता भुक्ति पाक पचतीतिवत्प्रत्ययानुप्रहाय धातोःस्तुवाद । त-
त्रागमस्तादृशभोगेनैवाक्षिप्यते । आगमाभावानिश्रये तु सर्वत्र भोगो
निष्फल एव ।

अनागम तु यो भुङ्क्ते षट्-यन्द्शता-यपि ।
चौरदण्डेन स पाप दण्डयेत् पृथिवीपतिः ॥

(ना०स्मृ०अ०प०१०श्लो० ८७)

न च यो भुङ्क्ते इत्येकवचनध्वजादेकपुषोपभोग एतदण्डविधान
मनेकपुरुषपापभागे तु भोगस्य प्रायस्यमिति धार्यम् । द्वितायादावप्या
गमाभावानिश्रये भागस्याप्रयोजकत्वात् । इदमेवाभिप्रेत्याह—

नारदा,

भादौ तु कारणं दान मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।
कारण भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनी ॥ (१)

यदपि वचनम्—

यद्विनागममयन्त भुक्त पूर्वेऽस्त्रिमिमंवेत् ।
न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुपागतम् ॥ इति ।

(१) भुक्तिनारदास्मृती नापलभ्यत ।

१६६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणम्

तदपि अत्यन्तमल्पफलभवमानम् आगम विना आगमाभाषनिश्चया-
भाव इति व्याख्येयम् ।

ननु स्मार्त्तं काले सागमत्व भुक्तिविशेषणमसम्भ्रमम् । सि-
द्धे प्रमाणान्तरादागमे तेनेव स्वत्वसिद्धौ भोगस्य विशेष्याश-
स्यानुमानार्थापर्योरनुपयोगात् । असिद्धे विशेषणासिद्धेरिति चेत्,
न । प्रमाणान्तरसिद्धागमसहित एव विशेषणान्तरविशिष्टो भोगः का-
लान्तरे स्वत्वमवगमयति, भोगराहितोऽवगतोऽप्यागमः साक्ष्यादिभिर्न
कालान्तरे स्वत्वमवगमयितुमीष्टे मध्ये दानक्रयादिना स्वत्वापगम-
सम्भवादिति विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि नानर्थक्यमसिद्धिर्वा । इदमि-
दानीं मम स्वमिति साध्ये स्वत्वभागे आगमस्तत्र तस्येदानीं पर्यन्तमन-
नुवृत्तौ भोग इति निगर्व । याज्ञवल्क्यादिभिः सर्वप्रकारकानुपभोगे पूर्ण-
स्वत्वोत्पादकता दानाद्यागमस्य नास्तीत्युक्तम् ।

आगमेऽपि फल नैव भुक्ति स्तोकापि यत्र नो ।

(या० अ० २ श्लो० २७)

फल=पूर्णता ।

भारद —

विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ।

विशेषतः स्यावराणां यत्र भुक्त न तत्र स्थिरम् ॥

(व्य० प० १ श्लो० ७७)

दानविक्रयादेरुपभोगनिरपेक्षस्यैव स्वत्वोत्पादकत्वात् किमिति
भोगलघोऽप्यवश्य तत्रापेक्ष्यत इत्याशङ्कापामुपपत्तिरुक्ता विशनेश्वराना-
र्थे । दानादेः परस्वत्वापादने परकर्तृकस्वीकारापेक्षाऽवश्यम्भाषि-
नी । स्वीकारश्च त्रिविधो मानसो वाचिकः कायिकश्च । ममेदमित्य-
ध्ववसायो मानस । ममेदमित्याद्यभिलापो वाचिक । उपादानाभिमर्शना
दिरूपेणानेकप्रकारक कायिक । तत्र मानस विना स्वत्वासम्भवात् स
तावदावश्यक एव । दानविशेषपुरस्कारेण शब्दप्रयोगविशेषनियमोपा-
दानाभिमर्शनादिचेष्टाविशेषनियमाच्च वाचिककायिकाव्यावश्यकवि-
त्यवसीयते । तत्र हिरण्यवस्त्रादौ दातृकर्तृकजलत्यागादनन्तरमेव प्रति-
ग्रहीतुरुपादानादिसम्भवात् त्रिविधोऽपि व्यापारः सम्पद्यते । क्षेत्रादौ
तु फलोपभोग विना कायिकस्वीकारासम्भवादल्पेनाप्युपभोगेनाव-
श्यम्भवेति ध्येयमन्यथा दानक्रयादे सम्पूर्णता न भवत्युत्तरकालीनस्वी-
कारामावात् । तेन तत्सहितादागमान्तराद्विकल आगमो दुर्बलो भव-
ति । एतच्च द्वयोरुपभोगयोः पूर्वापरभावानवगमे । तदवगमे तु स्वल्प-

भोगधिकलोऽपि प्राक्तन एवागमो बलवान् । पूर्वेण दानादिना स्वत्वा-
पगमे दानाद्यन्तरासम्भवात् । नचैवं तस्य क्षेत्रादिमध्यमत्वापत्तिः । पूर्व-
स्याप्यागमादुत्तरस्वाम्यानुत्पत्तेश्चेति वाच्यम् । प्रतिश्रुतन्यायेनापेक्ष-
णीयस्वत्वस्य सत्त्वात् । पूर्वस्याभ्यसत्त्वेऽपि राक्षस्य प्रतिग्रहीत्यादेः
काधिकस्वीकारस्य निष्प्रतिपक्षस्य सम्पादनीयत्वात् । अथवा साक्षादे-
घानेन योगीश्वरचवनेन साक्ष्यादीनामुक्तानां मानुषप्रमाणानां बलाबल-
मुच्यते । पूर्वव्याख्याने त्वार्थिकम् । द्वितीयव्याख्याने चैतर्था-आद्ये
पुरुषे साक्षिलेख्याभ्यां भावित, आगमो भोगादधिको बलवान् । तेन
शुक्तिः साक्षिलेख्ययोस्तत्र बलवत्त्वमुक्तं भवति । पूर्वक्रमगतस्तु भो-
गो घिनापि भावितादागमाच्चतुर्थे पुरुषेऽधिको मध्यमे तु पुरुषे भोग-
रहितागमात् स्तोत्रमोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति । स्पष्टञ्चेदम्
“भादौ तु कारणं दानम् ” इत्युदाहृते नारदवाक्ये ।

प्रथमपुरुषेऽपि स्वाभ्यनुपभोगेन समक्षनिराक्रोशपरोपभोगेन क्षेत्रा-
दिभूमेर्हिरण्यादेश्च कियताचित्कालेन स्वाभ्यर्हानिः पूर्वस्यामिन इत्याह-
याज्ञवल्क्यः,

पश्यतोऽभुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवर्षिकी ।

परेण भुज्यमानस्य धनस्य दशवर्षिकी ॥ (२। २४)

मनुनारदौ—

(१)यं कश्चिद्दशवर्षाणि सन्निधी प्रेक्षते धनी ।

भुज्यमानं परैरर्थं (२, न स तं लब्धुमर्हति ॥ (ना०व्य०प० १३०७२)

(मनु० ८।१४७)

व्यासः—

उपेक्षिता यथा धेनुर्विना पालेन नश्यति ।

पश्यतोऽन्यैस्तथा भुक्ता भूमिः कालेन हीयते ॥

वर्षाणि विंशतिर्वस्य भूर्भुक्ता तु परैरिह ।

सति राशि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्यति ॥

नारदः—

भुज्यमानान् परैरर्थान् यः स्वान्मोहादुपेक्षते ।

समक्षं जीवतोऽग्र्यस्य नात्मशुक्तिः । शुक्तेः श्वशर ॥

(व्य०प० १३०७३)

पश्यतो भुवत इत्यादि पष्ठवनादरे ।

बृहस्पतिः—

ऋक्थिभिर्वा परैर्द्रव्यं समक्ष यस्य दीयते ।

अन्यस्य भुञ्जतः पश्चात् स तद्द्रव्यमर्हति ॥

अद्वयन्नन्यस्य ददत क्षितिं यो न निवारयेत् ।

सतापि लक्ष्येन भुव न पुनस्तां समाप्नुयात् ॥

एतेषु वचनेषु विंशतिवर्षाधिकस्वामिसमक्षनिराक्षेपभोगनियन्धना भूमेर्दानिर्दशवर्षाधिकतादृशपरोपभोगनियन्धना च हिरण्यादिघनस्य ह्यनिरित्यूर्ध्वं प्रतीयते । सा न तावत् स्वत्वहानि । दर्शनकालीनाप्रतिषेधस्य दानादिवत्स्वत्वनिवर्त्तकत्वस्य लोकाप्रसिद्धत्वात् । उपभोगस्य च तादृशस्य स्वत्व प्रति प्रमाणत्वेन प्रमाणस्य प्रमेय प्रति ज्ञापकत्वेन स्वत्वरूपाजनकतया स्वत्वोत्पादकत्वाभावात् । स्वत्वस्य तदुत्पत्तिनिवृत्तिहेतूनां च लौकिकत्वस्य दायभागप्रस्तावे विस्तरेणोपपादयिष्यमाणत्वात् । गीतमादिमिस्तदुभयकथनस्य लोकप्रसिद्धानुवादात् । अनागमभोगस्य नारदवचनेन पूर्वोदाहृतेन “अनागम तु” इत्यादिना स्वत्वहेतुताया निरस्तत्वाच्च ।

अत्राहापरार्कं—व्यवहारस्थितिमाश्रित्येदमुच्यते न(१) धर्मगतिमिति परस्वापहारप्रत्यघायभीरुणा परेण पूर्वस्वामिने तदर्पणीयम् । समापतिसभ्यादीना व्यवहाररीत्या तत आच्छिद्य तद्दानेऽपि न क्षति । अत एव—

मनुः,

अजडश्चेदपौगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।

भग्न तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति ॥ (८।१४८) —

व्यवहारेण भोक्ताहतीति व्यवहारस्थितिमेवोक्तवान् । बृहस्पतिरपि “सतापि लक्ष्येन” इत्याह । “अनागमम्” इत्यादि नारदवचनं तु षडुत्तरधनभूमिविषयमेकपुरुषनियमाभावनिश्चयविषयं वा । अत एव योगेश्वर — “भागमस्तु कृतो येन” इत्युक्तवान् । तस्मात् ‘निहृते लिखितम्’ इत्यादि वचनेन यथा यथापक्षिततर्कसहकृतनैकदेशसाधनेऽन्यैकदेशदापने निवेदितैकदेशस्य प्रागनिवेदितस्यादापनेऽपि न व्यवहारदर्शिना दोषस्तथाप्रापीति ।

तदयुक्तम् । “छल निरस्य” इत्यादिना व्यवहारदर्शिनामप्येतादृशविषये दोषावर्जनीयत्वात् ‘निहनुत’ इत्यादिवदत्र सत्तर्कामा

घाथ । अस्मनुपपादितरीत्या तत्रापि तथानभ्युपगमात् । तच्च प्रपञ्चितं विशेषपरिमापाप्रस्तावे । एवंविधा हि भुक्तिस्तूर्णीम्भूतस्य पश्यतः स्वामित्वे सति न घटते किन्तु भोक्तुरेव स्वामित्वे सति युज्यते इति मयति तत्र भुक्तिः प्रमाणमिति पूर्वं स्वयमेव स्वामिस्वत्वहानिपरस्वत्वोत्पत्तिपरत्वव्याख्यानानेनास्य विरोधाच्च । न च तदप्येतदनुप्रादकतर्कप्रदर्शनेन व्यवहारस्थितिपरमेव न वस्तुगतिपरम् । व्यवहारहानिश्च भोक्ता यद्येवमुपन्यस्यति-अजडोऽयमपौगण्डोऽयमेतत्समक्षं मया भुज्यमानं क्षेप्रादि यद्येतदीयमनेन कुतो विंशतिवर्षावाधि न प्रातिपिद्म अस्मिन्धार्ये गुणोपेता बहवः साक्षिण सन्तीति, तद्योपन्यस्ते चायं निरुत्तरोऽपश्यन्भवतीति वाच्यम् । अस्य सत्तर्कत्वाभावात्, आगमप्रमाणानुपन्यासेन मूलशैथिल्यात् । उपेक्षाहेत्वभावकृतव्यवहारहानावपि वस्तुनुरणस्यावश्यकत्वात् । तथा च नास्ति उपेक्षालिङ्गाभावकृतमेव व्यवहारहानिमाह न वस्तवभावकृताम् ।

उपेक्षां कुर्वतस्तस्य तूर्णीम्भूतस्य तिष्ठतः ।

काले विपन्ने पूर्वोक्ते व्यवहारो न सिध्यति ॥ इति ।(१) ।

न च निरुत्तरताप्रयुक्तव्यवहारहानिशङ्कानिरासाय प्रत्यक्षं स्वीये वस्तुनि परेण भुज्यमाने तूर्णीं न श्येयमित्युपदेशार्थमिदं घचनं हीनादिलक्षणवदिति वाच्यम् । विंशत्यादिग्रहणस्यैवमानार्थक्यप्रसङ्गात् । ततोऽर्थागपि व्यवहारहानिशङ्कायास्तुत्पत्त्यात् । लेख्यदोषोद्भावनमुत्तरकाले न कार्यं ततोऽर्वाक्यु कार्यमित्येतदर्थं तद्ग्रहणमिति चेत्, न । आध्यादिष्वपि विंशत्याद्युत्तरकाले तदनुद्भावनस्य तुल्यतयैतदपचादस्थेनोत्तरवाक्यासङ्गतेः । तच्च लेख्यप्रस्तावेऽभिहितम् ।

अत्र मिताक्षराकारा-न वस्तुहानिर्न व्यवहारहानिरनेन घचनेन प्रतिपाद्यते । किन्तु परकृतसमक्षभोगेऽप्रतिषेधलक्षणस्वापराधप्रयुक्ता क्षेप्राशुत्पन्नष्टफलहानिः । विद्यमानफलेऽपि तदीयस्वावापगमात् परस्वत्वानुत्पादाच्च न्यायतस्तद्वस्तु विद्यमानफलसहितमेव लभते यद्यपि स्वामी, तथापि नष्टे फले धर्मिनाशादेव स्वावापगमाधिष्कयद्वारेण चौरादिव भोक्तुः सकाशात् तदग्रहण प्राप्तमुपेक्षारूपापराधात् भवति । परस्वोपभोगलक्षणापराधनिवन्धनो राजदण्डस्त्वनपवादाद्भोक्तुर्भवत्येव । "अनागम तु" इत्यादिनारदवचनात् । परोक्षभोगे साक्रोशे सोपेक्षे

(१) अर्थं श्लोक ना० स्पृ० व्य० प० १।७९ श्लोकादन्तर पुस्तकान्तरपादत्वेन दृष्टो वर्तते ।

संमक्षभोगे च नष्टमपि फलं निष्क्यरूपेण स्वामी लभत एव । "पश्यतो ऽद्युवेत" इति वचनात् । विंशतिवर्षेभ्यो भूमेर्दशवर्षेभ्यश्च प्राग्धनस्य नष्टमपि फलं तान्निष्क्यरूपेण प्राप्नोति विंशतिदशशब्दोपादानादिति ।

अत्रेकं वक्तव्यम् । नष्टफलालाभे प्रतिषेधरूपापराध एव धर्जं वचनं यां । नाद्यः । विंशत्यादिवर्षोपभोगवत्ततः प्रागपि समक्षभोगेऽप्रतिषेधापराधस्य तुल्यत्वात् तत्कृतनष्टफलालाभप्रसङ्गे विंशत्यादिग्रहणाधिक्याप्रसङ्गोपसाम्यात् । तत्परिहाराय धाचनिकत्वं यदि नष्टफलालाभस्य तर्हि यथाश्रुतभूम्यादिस्वत्वहानिरेव वचनादस्तु किं नष्टफलपरतया लाक्षणिक्या । अत एव कल्पतरुत्नाकरस्मृतितत्त्वस्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिर्वचनस्वरसायात एव एवार्थोऽभ्युपगतः ।

अत्र भूमः । यावता विना वचनमनुपपन्नं तावदेव वचनमस्तके कल्प्यम् । अत एव यथाश्रुतार्थग्रहणे समक्षभोगोपेक्षया स्वत्वनाशकत्वमुपभोगस्य परकृतस्य तत्कालीनस्य स्वत्वोत्पादकत्वमलौकिकं वचनान्तरविरुद्धं च कल्प्यम् । अस्मन्मते तु नष्टफले धर्मिनाशात् स्वत्वनाशः फलत एव परस्वत्वोपभोगे चौरादिवन्निष्क्यरूपेण तत्प्रत्यर्पणमपि लोकप्रसिद्धत्वात् प्रसक्तं विंशतिवर्षाद्युत्तरमपराधविशेषात् स्वामिनस्तदलाभमुत्तेन प्रतिविध्यते स एव चास्य दण्डः । इतरत्सर्वं वचनान्तराधिक्यमेवेति ।

भवदेवस्तु-किमयं विंशतिवर्षाद्यवच्छिन्नोऽप्रतिरवो भोगो वचनाधगतो भोक्तुः स्वत्वं जनयति प्रमापयति वा ? । नाद्यः । याजनादिषदस्य स्वत्वजनकत्वस्य लोकशास्त्रयोरप्रतीतत्वात् । नापि द्वितीयः । लिङ्गतया वा प्रमापकत्वमनुपपन्नतया वा ? । न ह्ययमपि । इदंशभोगस्य स्वत्वेन सह कुत्रापि व्याप्तिरगृहीतत्वात् । अत एव न तस्य स्वत्वेन विनानुपपत्तिरपि । तस्या अपि व्याप्तिच्छायोपजीवकत्वात् । किञ्चानेन प्राचीनस्वत्वस्य सत एव प्रमापणमानुमानद्वारा तन्निरेपेक्षतया वा ? । न तावत् प्रथमः । स्मार्त्तकालीनस्यागमाभायनिश्चये तदनुमापकत्वस्य बाधेनासम्भवात् । प्रमाणान्तरेणागमनिश्चयेऽस्य सिद्धसाधनेनानुमापकत्वाक्षेपकत्वयोरसम्भवात् न द्वितीयः । ध्यामिचाराद्य । "अग्यायेनापि यद्मुक्तम्" इतिवचनविरोधाच्च स्वस्यान्यायेन भोगासम्भवात् । किञ्चेयमनुपपन्नता स्त्रीराजादिघनगोचरापि सम्भवतीति तत्र न कदाचिदपि भोगः प्रमाणमिति कुतः । तस्मादेवं वाच्यम् । यद्यं यथोक्तो भोगः पूर्वस्वामिनो भोक्तृदेशेन त्यागात् तत्स्यावर्ष्यसमर्थापयति अनुमापयति वा । नहि सम्भवति तत्र जहाति, परभोगश्चे-

शे तस्मिन्वस्तुनि क्षम्यत इति । तथा च तदुद्देशेन त्यक्ते तत्परिग्रह-
णादेश परस्य तत्र स्वत्वमभ्युत्पद्यते । यथा सर्वभूतोद्देशेन त्यक्ते तडा-
गतोयारामपुष्पफलादाधिति नियमात्तदपि भोक्तुः स्वीभवति । स्त्रीराज-
धनादौ तु नैवम् । स्त्रीणामज्ञत्वादप्रागल्भ्याद्राजधनस्य बहुलतया जडा-
देरप्रागल्भ्याच्छ्रोत्रियस्य बहुकालीनाध्यापनादिव्यग्रतयाऽऽध्युपनि-
धिर्सीमादीनामाधित्वादित एष स्वत्वध्वंसजनकपूर्वस्थामित्यागाऽक-
ल्पकत्वात् । अतो भूम्यादौ विंशतिवार्षिको गवादौ दशवार्षिको भोगः
पूर्वस्वामिनः स्वत्वध्वंसे भोक्तुः स्वत्वोत्पत्तौ च प्रमाणम् । यद्य काल-
नैपम्यं तद्भूम्यादेर्महाफलत्वेन तत्र चिरकालेनैव स्वत्वहानिकल्पन-
स्योचितत्वात्, द्रव्यान्तराणां चातथात्वादल्पकालेनापि स्वत्वहानिक-
ल्पनाया उचितत्वादौचित्यसिद्धम् । यच्च भूम्यादावेव कालवैपम्येण
भोक्तुः स्वत्वजनन तदपि पचनादेश युक्तम् । यथा तदेव जग्ग पुत्रस्य
पितृधने स्वत्वजनकं न तु पुत्र्या इति ।

अत्र प्रदीपकृतः । यत्र हि मत्कृत्येदानीं नात्र फलसम्भावना
तदधुना तावत्पर एव भुङ्क्तां पश्चादेतत्सर्काशात् सफलोपभोगं
भुवं प्रहीष्यामीत्याद्यमित्यन्वाय भूम्यादिस्वामी तत्र परोपभोगं क्षमते ।
तत्रापि विंशत्याद्यर्षधिको भोगोऽस्ति स्वाप्रिनस्तदुद्देशेन त्यागश्च ना-
स्तीति व्यभिचारात्प्रेक्ष्यभोगस्य पूर्वस्वामिस्वत्वत्यागे प्रामाण्यम् । न
चात्र पूर्वस्वामिना स्वीयत्यागाभार्थं प्रतिज्ञाय दिव्यं कार्यम्, तत्र च त-
द्भङ्गे त्यागनिर्णये परिग्रहात्परस्य स्वत्वं निर्याधिमिति वाच्यम् । यतस्त-
स्यापि पूर्वभोगसिद्धस्य पूर्वस्वामिपरिग्रहस्य त्यागानवधारणकालीन-
त्वेन भोक्तुः स्वत्वाजनकतया तद्वैयर्थ्यात् । किञ्च भूस्वामी सचेता।
किमिति वृथैव तत्र स्वत्व जहात् । न ह्यत्र दृष्टमुद्देश्य नाप्यदृष्टम्, धर्म-
शास्त्रोक्तिकर्तव्यतापिरहात् । मीहेच्छत्यसुशीलत्वदयालुत्वादिनापि
न त्यागसम्भवः । स त्यजन्नपि तैरेव हेतुभिः क्षमते इत्यस्यापि सम्भ-
वात् । नापि यदुद्देशेन यरप्यज्यते तत्तस्य स्वमिति नियमः । उद्देश्ये-
नागृहीते व्यभिचारात् । अपि च । त्यागाद्भोक्तुः स्वत्वं स्वरूपसतो ज्ञा-
नाद्वा । नाद्यः । अदृष्टयरत्वात् । द्वितीये च तज्ज्ञानं भोक्तुः स्वामियच-
नात् स्यात् । तथा च तदुद्देशेन मयेदं त्यक्तमिति स्वामिनस्तदमित्यन्धिपू-
र्यकं घचसं ज्ञापकं दानमेवेति तत एव स्वामिनः स्वत्वध्वंसे कृतमुपेक्षा-
नुसरणेन । नच यद्योक्तक्षमयैव त्यागानुमानम् । अत्यक्तेऽपि सौशील्या-
दिना क्षमासम्भवात् । नचैवं यद्योक्तक्षमया भोक्तुः स्वत्वानुमानमपि
न स्यात् । पूर्वस्वामिनः स्वत्वसत्वेऽपि सौशील्यादिना तस्य अन्यथा

सिद्धत्वादिति वाच्यम् । तावत्काल सौशील्यादिना क्षमाया असम्भवसहकृतो भोगो भोक्तु स्वत्वप्रमापक इति स्मृतिबलादवगतम् । तत्र स्वत्व पूर्वागमाद्योत्पद्यता स्वामिनो भोक्तुद्देशेन तद्वस्तुत्यागाद्वेत्यत्र न नो ग्रह इति ।

अत्र वदाम । प्रदापकद्विर्यत्सिद्धान्तित क्षमायास्तावत्कालीनाया सौशील्यादिहेतुकत्वासम्भवेन सहकृतो भोगो भोक्तु स्वत्व प्रमापयति । तच्च भाक्तुः पूर्वागमाद्योत्पद्यता भोक्तुद्देश्यकस्वामिकृतत्यागाद्वेत्यत्र न नो ग्रह इति । तत्र प्रष्टव्यम् । भोक्तु स्वत्वोत्पादकौ पूर्वागमस्वामिकृतभोक्तुद्देश्यकत्यागा प्रमाप्य तावत्कालीनो भोगो भोक्तुः स्वत्वमनुमापयत्यप्रमाप्य वा । नाद्य । भोक्तु पूर्वागमसिद्धौ सम्प्रति तत्र स्वामिन स्वाम्यासम्भवेन तदीयाप्रतिरवधिशत्यादिवर्षकालीनभोगोपन्यासधैर्य्यात् । तेनैव तदनुमानात् तद्वैयर्थ्यामिति चेत्, न । तत्र व्यभिचारेणानुमानासम्भवात् । भोक्तुद्देश्यकत्यागप्रमापणऽपि तद्दृपणानपगमात् । न द्वितीय । पूर्वस्वत्वध्वसानवगमे भोगसहस्रेणापि स्मार्त्तकालीनेन भोक्तु स्वत्वानुमान न । अनुमानवाधात् । स्मर्त्तव्या स्मरणरूपयोग्यानुपलब्धेर्जागरूकत्वात् । यद्वात्र न नो ग्रह इत्यनास्थावादः सोऽप्ययुक्त । पूर्वागमभोक्तुद्देश्यकस्वत्वत्यागयो फलमेदेन तत्त्वनिर्णयफलके निर्धारणेऽन्यतरनिर्धारणस्यावश्यकत्वात् । पूर्वागमो हि यदि भोक्तुरेव सम्प्रति स्वामिमन्यस्याभोक्तुर्मिथ्याभियोगनियन्धनो दण्डोऽपि स्यात् केवल भूधनहानि । तस्य स्वत्वस्यागमसिद्धौ तदपलापदण्डमात्र न मिथ्याभियोगित्वनिमित्तो द्विगुणो दण्ड । स्वत्वहानिरुभयपक्षे तुल्या । विशत्यादिग्रहणाविध्वंसाप्रसक्तिश्चोभयपक्षेऽपि कर्त्तव्यकरणीया । भोक्तुपूर्वागमपूर्वस्वामिकर्त्तृकभोक्तुद्देश्यकत्यागस्य द्विप्रादिवर्षोपभोगस्थलेऽपि सिद्धौ भोक्तुस्वत्वस्यावारणीयत्वात् । भवदेवमताश्च भवन्मतस्य नातीव भेद । यथोक्तभोगो भोक्तुद्देश्यकपूर्वस्वामिकर्त्तृकत्याग फलपयस्ततस्तत्स्वत्वध्वसे सति परिग्रहान्नोक्तु स्वत्वोत्पत्ति निर्वाधामादधातीति तमर्थमिदं ध्वचन बोधयतीति तन्मतम् । तच्च त्वयाप्यभ्युपगत तावत्कालीनभोगस्य सौशील्यादिहेतुकक्षमाहेतुकत्वासम्भवेन पूर्वस्वामिन इदानात्तनभोगकर्त्तृद्देश्यकत्याग विना तदीयपूर्वागम विनाऽसम्भवाद्भोक्तुः स्वत्वनिमित्तत्वेन तदुभयान्यतरानास्थाषादमभ्युपगच्छता । तथा च यत्तन्मते नैकान्तिकत्वस्य दृपणमापादित तद्भवन्मतेऽपि तुल्यम् । यत्र सौशील्यादिहेतुकत्वं तावत्कालीनक्षमाया न सम्भवतीत्युक्तं तत्त्वन्मतेऽपि समाधान

क्षममेवेति । वस्तुतस्तु तावत्कालीनक्षमायाः सौशील्यादिहेतुकत्वासम्भवोऽपि न नियतः । अतिसुशीलतादिस्वभावानामाजन्माप्युपेक्षायाः सम्भवात् । वचनमस्तकेऽतिगौरवं चोभयमते तुल्यम् । विज्ञानेश्वरमते त्वतिलाघवमुपपादितमेव । किञ्च स्मार्त्तकाले स्मर्त्तव्यास्मरणरूपया योग्यानुपलब्ध्या भोक्तुरागमाभावनिश्चये पूर्वस्वामिनश्च त्यागाभावनिश्चये तदीयपरिग्रहकृतस्वत्वोत्पत्तिपूर्वस्वामिस्वत्वध्वंसावुभावपि कल्पयितुमशक्याविति मतद्वयमपीदमत्ययुक्तम् ।

यच्चापरमत्र प्रदीपकृद्भिरुक्तम् । आधेरनुपभोगेन यत्रासिद्धिस्तद्विषयं "पश्यतोऽद्भुवत" इत्यादि वचनम् । तेन यत्राधिग्रहीत्राधिर्भूम्यादि न भुज्यते, किन्त्वाघात्रा चिर भुक्तवान्यत्राधीयते तत्रोत्तरस्याधिग्रहीतुस्तत्र भूम्यादौ प्रभुत्वं नतु प्रथमस्येति—

आधौ प्रतिग्रहे कृते पूर्व्या तु बलवत्तरा ।

इत्येतदपवादार्थमिदमीदृशे विषये वचनम् । तेनात्र द्वितीयस्यैवाधिः सिद्ध्यति । यद्वा हानिपदमुपेक्षिनकोटौ विचारकाणामुपेक्षानिमित्तान्यूनता प्रतिभातीति सशयतादवस्थपरं न तु हानिर्भङ्ग एव । तथा सति "हीनस्य गृह्यते वाद" इत्यादिवचनसिद्धं दण्डमन्तरेणैव पुनर्व्यवहारदर्शनं न घटत इति पुनर्विचारेणैवात्रापि निर्णयः । अत एव "उपेक्षिता यथा धेनुः" "वर्षाणि विंशतिर्यस्या" इत्यादिव्यासवचनयोः पश्यन्तमनादृत्य ये यदीये भूमिधने परैरुपभुज्येते तदीयत्वेन ते हीयेते न निश्चीयेते इति व्याख्यानं स्माकरकृतापि कृतम् । किञ्च यदि विंशतिवर्षिणी भुक्तिः स्वतो भोक्तुः स्वत्वे प्रमाणं तर्हि तत एव साध्यसिद्धौ "शक्तस्य साधिघावर्ध" इत्यादिकावयनवचनेन यद्भोगस्य लेख्यादिदोषनिराकरणार्थमुक्त तदपार्थक्यं स्यादिति ।

तदपि चिन्त्यम् । तस्यैतादृगाधिर्विषयत्वं न प्रकरणादर्थतः शब्दतो वावगम्यते । अस्य चाधिविशेषविषयतायामाधिसीमेत्यस्यैतदपवादस्यैतादृगाधिभिन्नाधिविषयताप्यशाब्दी कल्प्या । "आधौ प्रतिग्रह" इत्यादेरयमपवाद इत्ययुक्तम् । अतिव्यवहितस्य तस्यात्रानुपस्थितेः । विंशत्यादिवर्षात्प्रागपि चैतादृगाधिभोगे परक्रियायाः प्रावच्यस्याप्रतिहतेर्विशत्यादिग्रहणाविवक्षाप्रसक्तिः । वचनं तावत्कालीनैतादृगाधिभोग एव तथेति यदि, तर्हि श्रुतभूमिधनसामान्यातिक्रमेणैतादृगाधिकृततद्विषयत्वस्याशाब्दस्य कल्पनं जल्पनमेव । उपेक्षानिमित्तकविचारकसशयतादवस्थ्यात्पुनर्विचारः कर्त्तव्य इत्येतन्मात्रपरमिदं वचनं न तु सर्वथा भङ्गरूपहानिपरमिति च यदस्य वचनस्य तात्पर्यान्तरवर्णनं, तत्रापि

विंशत्यादितः प्रागपि तादृगुपेक्षाहेतुकसंशयतादवस्थ्यापरिहारात् पुन
 व्यंघहारप्रवृत्त्यावश्यकत्वे विंशत्यादिपदार्थाविवक्षाप्रसक्तिर्दुर्वारा ।
 प्रत्युत विंशत्यादिवर्षोत्तरं तादृगुपेक्षायाः पुनर्विचारपुरासरं निर्णय-
 कर्त्तव्यः प्राक्तु नेत्यनौचित्यापत्तिश्च । अतः प्राङ्नापेक्षककोटिन्यूनता-
 प्रतिभासाश्चिरतरोपेक्षायास्तावदेकः स इति न शक्यम् । सत्यां सामग्र्यां
 प्रागपि तस्य वारयितुमशक्यत्वादसत्यां तूत्तरमपि तदसम्भवात् कालवि-
 शेषनियमानुपपत्तेः । हानिपदस्यानिश्चयपरता च बहुषु वचनेष्वयुक्ता-
 स्मिन् पक्षे प्रसज्यते । यच्चोक्तं तावत्कालीनभोगस्य भोक्तृस्वत्वोत्पत्ति
 हेतुत्वस्यै यथाश्रुतस्याश्रयणे "शक्तस्य सन्निधावर्थ" इत्यादिवचनोक्तं
 लेख्यादिप्रमाणान्तरस्य स्वत्वसाधकस्य दोषानिराकरणमपार्थकं तावद्भो-
 गादेव स्वत्वसिद्धिरिति तादृग्वचनतात्पर्यबीजम् । तदमूलकम् । विज्ञान-
 योगिव्याख्याने तदनभ्युपगमात् ।

वाचस्पतिस्तु हानियोधकस्मृतीनां प्रमाणपरिपालनकर्त्तव्यताविधिशे-
 पत्वम् । यस्मादुपेक्षायां हानिशङ्का भवति तस्मात्स्वप्रमाणं सर्वथा
 परिपालनीयं न तु तत्रोदासितव्यामित्यत्र तात्पर्यम् । अत एव कल्पतरौ
 हानिवचनानि लिखित्वा प्रमाणपरिपालनमुपसंहृतमित्याह ।

तदपि यद्वा तद्वा । विंशत्यादिग्रहणाविवक्षाप्रसक्तितादवस्थ्यात् ।
 ततः प्रागपि प्रमाणपरिपालनस्यावश्यकत्वात् । हानिशङ्काप्रस-
 क्तितौल्यात् । प्रदेशान्तरस्थाविधिशेषत्वानुपपत्तेरत्र च तद्विध्यश्र-
 वणात् । अन्यत्र स्पष्टं तद्विधिसत्त्वेन तदुन्नयनस्याप्यनुपयोगात् ।
 हानिपेदेनातत्फलकप्रमाणापरिपालनलक्षणया तत्प्रतियोगिभूतप्रमा-
 णपरिपालनकर्त्तव्यतापरत्वेऽत्यन्तफिलष्टत्वापत्तेश्च । तस्मात् समस्त
 दोषशून्या विज्ञानयोगिव्याख्यैवास्य वचसो ज्यायसी ।

ननु—

अध्यासनात्समारभ्य भुक्तिर्यस्याविघातिनी ।

त्रिंशद्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत् ॥

इति वृहस्पतिवचने त्रिंशद्वर्षभुक्तेर्हान्यापादकत्वोक्त्या विंशतियर्षभुक्ते-
 स्तन्न्यूनवर्षभुक्तेरिष हान्यनापादकत्वमर्थसिद्धमिति योगीश्वरव्यासादिवचने-
 रस्य विरोधः ? मैवम् । योगीश्वरादिवचनेषु "अनुवत" इत्येतावन्मात्रामिधा-
 नाद्यत्र विरुद्धं वाङ्मात्रमपि भूमिस्वामिनो नास्ति तत्र विंशतिवर्षभोग
 एव हानिकारणम् । वृहस्पतिवचने तु अध्यासनात् भूमिपरिग्रहादारभ्य यस्य भुक्ति-
 रविपातिनीत्यविघातिनीपदप्रयोगाद्विघातस्य च कलहताडनादिरूपत्वे
 न लोके प्रसिद्धैर्वाङ्मात्रविप्रतिपत्तौ सत्यामपि यत्र भोक्तृना सह पूर्व

स्वामिना तद्भोगप्रातिरोधकं कलहताडनादि नाचरितं तत्र विशद्वर्ष-
भोगस्तादृशो हान्यापादक इतिवचनस्वरसेनैव विरोधपरिहारात् ।

मम तु प्रतिमाति । विशतिवार्पिकीत्यादिहानिविशेषणाद्युत्पन्न-
नष्टफलस्य विशतिवार्पिकादेर्हानिस्तावत्कालीनं तत्फलमुपेक्षुलक्षणाद-
पराधान्न प्राप्नोति । विशतिदशवर्षेभ्यः प्रागुक्तभोगकालगणनया तदुत्पन्नं
नष्टमपि फलं निष्कयरूपेण लभत एव । विशत्यादिशब्दोपादानात् अन्य-
था तावत्कालीनपरकृतभोगोपेक्षा तावत्कालीननष्टफलहानिमेव सामा-
न्येन वदेत् । एतावता विशत्यादिग्रहणस्यार्धवस्वे विशत्याद्याधिकवर्षी-
यफलहानिर्दण्डापूपिकया सिध्यति भुक्तिविशेषणतायामिव विशत्या-
दिसहस्रायाः । न चैवं वचनान्तरसंवादायत्तभुक्तिविशेषणत्वव्याख्यातो-
ऽस्य व्याख्यानस्य न फलतो विशेष इति ब्राह्म्यम् । यतो विशत्यादि
ग्रहणस्य भुक्तिविशेषणत्वे कियत्कालीननष्टफलहानिरिति साकाङ्क्षमे-
वेति । अत एवापराधमावादाध्यादौ न तद्भानिरपीत्याह—

योगीश्वरः,

आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना ।

तयोपनिधिरजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ (२।२५)

भोग्याधेर्मोर्गार्थमेवाधीकरणादुपेक्षायामपि न स्वामिनोऽपराधः ।
गोप्याधौ स्वाम्यनुमतिमन्तरेण भोक्तुरपराधातिशयमायादयितुमेवो-
पेक्षोपपत्तिः । जडबालयोस्त्वश्वत्योदेवोपेक्षा । उपनिधुपनिक्षेपयोरपि
भुक्तेः प्रतिपिद्धत्वात्तदतिक्रमे चोपनिक्षेपुत्पन्ननिधानुश्च सोदयतल्लाभा-
दुपेक्षा । राज्ञोऽनेकराजकार्येव्यग्रत्वात्, स्त्रीणामप्रागल्भ्यानभिन्नत्वाभ्यां
श्रोत्रियस्याध्ययनाध्यापनतदर्थविचारश्रौतस्मार्त्ततत्तत्कर्मानुष्ठानव्यस्त-
तयेति सर्वत्र स यथायथमपराधविशेषसमाधानसहकृतादस्माद्वच-
नादत्र कदाचिन्नष्टोपचयदानिरपि भवतीत्यर्थः । अत एवाध्यादिभोगे
दण्डमाधिकमाह—

स एव,

आध्यादीनां विहर्त्तारं धनिने दापयेद्धनम् ।

दण्डं च तत्समं राक्षे शक्त्यपेक्षमथापि वा ॥ (२।२६)

एतत्तत्प्रस्तावे विवेचयिष्यामः । क्वचिदन्वत्रापि नष्टफलहान्यप-
वादो मनुजैः—

सम्प्रतिया भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

धेनुरुष्ट्रो बहन्नश्वो यश्च दम्भ्यः प्रयुज्यते ॥ (८। १४६)

दम्भ्यो=दमनार्थं यः प्रयुज्यते ।

विंशत्यादितः प्रागपि तादृगुपेक्षाहेतुकसंशयतादवस्थ्यापरिहारात् पुन
व्यवहारप्रवृत्त्यावश्यकत्वे विंशत्यादिपदार्थाविवक्षाप्रसक्तिर्दुर्बला ।
प्रत्युत विंशत्यादिवर्षोत्तर तादृगुपेक्षायाः पुनर्विचारपुरःसरं निर्णय
कर्त्तव्यः प्राक्तु नेत्यनौचित्यापत्तिश्च । अत प्राङ्नापेक्षककोटिन्यूनता
प्रतिभासाश्चिरतरोपेक्षायास्तावदेकः स इति न शक्यम् । सत्यां सामग्र्यां
प्रागपि तस्य वारयितुमशक्यत्वादसत्यां तूत्तरमपि तदसम्भवात् कालवि
शेषनियमानुपपत्तेः । हानिपदस्यानिश्चयपरता च बहुषु वचनेष्वयुक्ता
स्मिन् पक्षे प्रसज्यते । यद्योक्तं तावत्कालीनभोगस्य भोक्तृस्वत्वोत्पात्ति
हेतुत्वस्यै यथाश्रुतस्याश्रयणे "शक्तस्य सन्निधावर्थ" इत्यादिवचनोक्त
लेख्यादिप्रमाणान्तरस्य स्वत्वसाधकस्य दोषनिराकरणमपार्थक्यं तावन्नो
गादेव स्वत्वसिद्धिरिति तादृग्वचनतात्पर्यधीजम् । तदमूलकम् । विज्ञान
योगिव्याख्याने तदनभ्युपगमात् ।

याचस्पतिस्तु हानियोधकस्मृतीनां प्रमाणपरिपालनकर्त्तव्यताविधिषो
पत्वम् । यस्मादुपेक्षायां हानिशङ्का भवति तस्मात्स्वप्रमाणं सर्वथा
परिपालनीयं न तु तत्रोदासितव्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अत एव कल्पतरौ
हानिवचनानि लिखित्वा प्रमाणपरिपालनमुपसंहृतमित्याह ।

तदपि यद्वा तद्वा । विंशत्यादिग्रहणाविवक्षाप्रसक्तितादवस्थ्यात् ।
ततः प्रागपि प्रमाणपरिपालनस्यावश्यकत्वात् । हानिशङ्काप्रस
क्तितौल्यात् । प्रदेशान्तरस्थविशेषत्वानुपपत्तेरत्र च तद्विध्यथ
वणात् । अन्यत्र स्पष्ट तद्विधिसत्त्वेन तदुभयनस्याध्यनुपयोगात् ।
हानिपदेनातत्फलकप्रमाणापरिपालनलक्षणया तत्प्रतियोगिभूतप्रमा
णपरिपालनकर्त्तव्यतापरत्वेऽत्यन्तक्लिष्टत्वापत्तेश्च । तस्मात् समस्त
दोषशून्या विज्ञानयोगिव्याख्येवास्य वचसो ज्यायसी ।

ननु—

अध्यासनात्समारभ्य भुक्तिर्यस्याविधातिनी ।

त्रिशद्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत् ॥

इति नृहस्पतिवचने त्रिशद्वर्षभुक्तेर्हान्यापादकत्वोक्त्या विंशतिवर्षभुक्ते
स्तन्यूनवर्षभुक्तेरिव हान्यनापादकत्वमर्थसिद्धमिति योगेश्वरव्यासादिवचने
रस्य विरोधः ? मेवम् । योगेश्वरादिवचनेषु "अद्भुवत" इत्येतावन्मात्रामिधा
नाद्यत्र विरुद्धं वाङ्मात्रमपि भूमिस्वामिनो नास्ति तत्र विंशतिवर्षभोग
एव हानिकारणम् । नृहस्पतिवचने तु अध्यासनात् भूमिपरिग्रहादारभ्य यस्य भुक्ति
रविपातिनीत्यविधातिनीपदप्रयोगाद्विधातस्य च कलहताडनादिरूपत्वे
न लोके प्रसिद्धेर्याङ्मात्रविप्रतिपत्तौ सत्यामपि यत्र भोक्तृना सह पूर्व

स्वामिना तद्भोगप्रातिरोधकं कलहताडनादि नाचरितं तत्र त्रिंशद्वर्ष-
भोगस्तादृशो हान्यापादक इतिवचनस्वरसेनैव विरोधपरिहारात् ।

मम तु प्रतिभाति । विंशतिवार्षिकीत्यादिहानिविशेषणाद्भूम्याद्युत्पन्न-
नष्टफलस्य विंशतिवार्षिकादेर्हानिस्तावत्कालीनं तत्फलमुपेक्ष्यालक्षणाद-
पराधान्न प्राप्नोति । विंशतिदशवर्षेभ्यः प्रागुक्तभोगकालगणनया तदुत्पन्नं
नष्टमपि फलं निष्क्रयरूपेण लभत एव । विंशत्यादिशब्दोपादानात् अन्य-
था यावत्कालीनपरकृतमोगोपेक्षा तावत्कालीननष्टफलहानिमेव सामा-
न्येन वदेत् । एतावता विंशत्यादिग्रहणस्यार्धवत्त्वे विंशत्याद्यधिकवर्षा-
यफलहानिर्दण्डापूपिकया सिध्यति भुक्तिविशेषणतायामिव विंशत्या-
दिसहस्रायाः । न चैवं वचनान्तरसंवादायत्तभुक्तिविशेषणत्वव्याख्यातो-
ऽस्य व्याख्यानस्य न फलतो विशेष इति ब्राह्म्यम् । यतो विंशत्यादि
ग्रहणस्य भुक्तिविशेषणत्वे कियत्कालीननष्टफलहानिरिति साकाङ्क्षमे-
वेति । अत एवापराधाभावादाध्यादौ न तद्वानिरपीत्याह—

योगीश्वरः,

आधिसीमोपनिक्षेपजडबालघनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ (२१२५)

भोग्याधेर्भोगार्थमेवाधीकरणादुपेक्षायामपि न स्वामिनोऽपराधः ।
गोप्याधौ स्वाम्यनुमतिमन्तरेण भोक्तुरपराधातिशयमापादयितुमेधो-
पेक्षोपपत्तिः । जडबालयोस्त्वज्ञत्वादेवोपेक्षा । उपनिधुपनिक्षेपयोरपि
भुक्तेः प्रतिपिद्धत्वात्तदतिक्रमे चोपनिक्षेपतुरूपनिघातुश्च सोदयतल्लाभा-
दुपेक्षा । राज्ञोऽनेकराजकार्यव्यग्रत्वात्, स्त्रीणामप्रागल्भ्यानभिन्नत्वाभ्यां
श्रोत्रियस्याध्ययनाध्यापनतर्धेविचारश्रौतस्मार्त्ततत्तत्कर्मानुष्ठानव्यस्त-
तयेति सर्वत्र स यथायथमपराधविशेषसमाधानसहकृतादस्मादूषच-
नादत्र कदाचिन्नष्टोपचयहानिरपि भवतीत्यर्थः । अत एवाध्यादिभोगे
दण्डमाधिकमाह—

स एव,

आध्यादीनां विहर्त्तारं धनिने दापयेद्धनम् ।

दण्डं च तत्समं राशे शक्त्यपेक्षमथापि वा ॥ (२१२६)

एतत्तत्प्रस्तावे विवेचयिष्यामः । क्वचिद्भ्यग्रापि नष्टफलहान्यप-
वादो मनुनोक्तः—

सम्प्राप्त्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

धेनुरुष्ट्रो वृहन्नद्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥ (८ । १४६)

दम्यो=दमनार्थं यः प्रयुज्यते ।

मनुनारदौ—

आधिः सीमा बालघन निक्षेपोपनिधी स्त्रियः ।

रुजस्व धोत्रियस्य च नोपभोगेन नश्यति ॥ (मनु०८।१४९)

(नार० ऋणा०प्र०८१)

नारद—

अन्वाहितं हृतं न्यस्तं बलावष्टब्धयाचिते ।

अप्रत्यक्ष च यद्भुक्तं पडेतान्यागमं विना ॥ (ऋणा०प्र०९२)

अन्वाहितम्=एकप्राहितमन्यत्र पुनराहितम् । बलावष्टब्धं=राजादिबला
वष्टम्भेन स्थापितम् । इतरत्प्रसिद्धम् ।

बृहस्पतिः—

भुक्तिस्त्रैपूरुषी सिञ्जेदपरेषा न संशयः ।

अनिवृत्ते सापिण्डत्ये सकुल्यानां न सिञ्जति ॥

अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम् ।

सुहृद्बन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते ॥

विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राक्षामात्यैस्तथैव च ।

सुदीर्घेणापि कालेन तेषां सिञ्जेन्न तद्धनम्-॥

.....वित्तापनयनेषु च ।

बालश्रोत्रियवित्ते च प्राप्ते च पितृतः क्रमात् ॥

नोपभोगे बल कार्यमाहर्त्रा तस्मृतेन वा ।

पशुस्त्रीपुरुषार्दानामिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

भोगे न कल्पयेत्-प्रमात्वेन नाद्रियेतेत्यर्थः ।

गीतम् —

अज्जडापैगण्डघनं दशवर्षभुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुर्न धोत्रियप्रप्रजि-
तराजपुरुषैः । पशुपुरुषस्त्रीणामनतिभोगः । अतिभोगे तद्भानिरेवेत्यर्थः ।

कात्यायन—

सनाभिभिर्यान्धवैश्च भुक्तं यत् स्वजनैस्तथा ।

भोगात्तत्र न सिञ्जि. स्याद्भोगमन्येषु कल्पयेत् ॥

अन्येषु=असंबद्धेषु । सर्वत्रोपभोगे सकुल्यत्वाद्यनुरोधेन शीलादेरु-
पेक्षाहेतोः सम्भवात्त भोगस्यान्यथापपन्नस्य स्वत्वहेतुकल्पनद्वारा स्व-
त्वसाधकत्व नाप्युपचयहानिहेतुत्वमिति तात्पर्यम् । क्वचिदेकदेशोप-
भोगेन समस्तसिद्धिमाह—

बृहस्पतिः,

यद्येकशासने ग्रामे क्षेत्रारामाश्च लेखिताः ।

एकदेशोपभोगेऽपि सर्वं भुक्ता भवन्ति ते ॥

“आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो” इत्यस्यायमप-
घादः । एकशासनपत्रारूढेषु किञ्चिदुपभोगेऽपि शासनारूढभोगस्या-
नपेतत्वात् प्रत्येकभोगापेक्षत्याशयः । विच्छिन्नभोगनिर्णयोपायमाह—
गृहस्पतिः,

छिन्नभोगे गृहे क्षेत्रे सन्दिग्धं यत्र जायते ।

लेखयेन भोगविद्भिर्वा साक्षिभिः शुद्धिमाहरेत् ॥

, नामाघाटागमं सङ्ख्यां कालं दिग्भागमेव च ।

भोगच्छेदनिमित्तं च ये विदुस्तत्र साक्षिणः ॥

तदुत्पन्नाश्च सामन्ता येऽन्यदेशे व्यवस्थिताः ।

मौलास्ते तु समुद्दिष्टाः प्रष्टव्याः कार्यनिर्णये ॥

अदुष्टास्ते तु यद्भूयुः सन्दिग्धे समदृष्टयः ।

तत्प्रमाणं प्रकृतव्यमेवं धर्मो न हीयते ॥

स्थावरस्यैतदाख्यातं लामभोगप्रसाधनम् ।

प्रमाणहीनघादे तु निर्देया दैविकी क्रिया ॥ इति ।

सीमाविवादनिर्णय एतत्प्रपञ्चं विधेक्ष्यामः ।

एव भुक्तिर्निरूपिता ।

युक्तिस्वरूपमाह कात्यायनः,

लिङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्यात् । इति ।

लिङ्गस्य=अग्निदत्त्वाद्यव्यभिचारिण उल्काहस्तत्वादेः उद्देशो=निश्चयः
तेन चाग्निदत्त्वाद्यनुमानम् । यद्यपि भुक्तिरपि निरन्तरत्वानिराक्रोशत्या-
दिप्रागुक्ताविशेषणोपहितानुमानविधयाऽर्थापत्तिविधया वा साधिकेति
तत्रापि लक्षणमिदमतिप्रसक्तमेव, धक्ष्यमाणचोदनाऽप्रतिकालेऽपि ।
तथापि स्मर्तृप्रासेद्धिबलाद्गोचृपवसाद्भिन्नलिङ्गोद्देश एव युक्तिरूपत्वेन
लक्ष्यः । अत एव तत्प्रवृत्तिस्थल तादृशमेवाह—

नारदः,

असाक्षेप्रत्ययास्त्वन्ये पद्विवादाः प्रकीर्तिता ।

लक्षणान्येव साक्षित्वे तेषामाहुर्मनीषिणः ॥

उल्काहस्तोऽग्निदो क्षयः शस्त्रपाणिश्च घातकः ।

केशाकेशिशृहीतश्च युगपत्पारदारिकः ॥

कुडालपाणिर्विज्ञेयः सेतुमेत्ता समापगः ।

तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्तितः ॥

प्रत्यक्षाचिन्दैर्धिज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः ।

असाक्षिप्रत्यया छेते पारुष्ये तु परीक्षणम् ॥ (ऋणा० प्र० श्लो०
१७२।१७३।१७४।१७५)

साक्षित्वे=साक्षिकार्ये । समीपग इत्यन्यत्रापि सम्यध्यते । तच्चावि
नाभावापादकविशयणान्तरोपलक्षणम् । प्रत्यक्षचि है शोणिताकखड्गा
दिभि । पारुष्ये-वाक्पारुष्ये । परीक्षण=साक्षिगवेपणम् । यद्यपि गालि
दानादिश्रवण प्रत्यक्षचिह्न सम्भवति । तथापि प्रथमप्रवृत्त्यादिनिश्चयाय
साक्ष्याद्यपेक्षेति ध्येयम् ।

शङ्खलिखतां—

केशाकेशिप्रहणात् पारदारिक, उत्काहन्तोऽग्निद, शस्त्रपाणिर्घा
तको, लोप्प्रहस्तश्चौर ।

केशाकेशिप्रहणादिति स्त्रीसङ्ग्रहणे वक्ष्यमाणानामन्येषामपि चिह्नानामु-
पलक्षणम् । लाप्त्र=चौर्यप्राप्त वस्तु ।

वृहस्पति —

असाक्षिके चिरकृते पृच्छेदुत्तरसाक्षिणः ।

शपथैर्वानुयुक्तीत उपधा वा प्रयोजयेत् ॥

उपधा=युक्तिरिति कल्पतरे । शपथाभ्यनुज्ञानमन्यथासिद्धयुक्त्यभावे
क्षेयम् । अत एव नारद —

युक्तिभ्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् । (प्र० श्लो० २३९)

अदयत्-पीडयेत् । पराजयेदिति यावत् ।

इति युक्ति ।

चोदनाप्रतिकालस्वरूप तु चोदनाया घनदानादिविषयकप्रेरणा
या अप्रातकालाऽप्रतिषेध । सोऽपि यद्ययमस्य ऋणादिसम्बन्धी न
स्याद्याच्यमान एन निराकुर्यादनिराकरणादस्त्यस्यानेन सम्यन्ध इत्य
र्थापत्तिविधयाऽनुमानविधया वा ऋणादिसम्बन्ध साधयन् भवति प्र
माणम् इदमेवाभिप्रेत्याह—

वात्स्यायन,

अर्थिनाभ्यर्थितो यस्तु विघ्नात् न प्रयोजयेत् ।

त्रिचतु पञ्चकृत्यो वा परतस्तदणी भवेत् ॥

नारदोऽपि—

अभीक्ष्ण चोद्यमानोऽपि प्रतिह-यान्न तद्वच ।

त्रिचतु पञ्चकृत्यो वा परतोऽर्थं स दाप्यते ॥

(ऋणा० प्र० श्लो० २३७)

परत =तदूर्ध्वम् । चोदनाप्रतिकालस्य शीलादिप्रयुक्तस्यापि स

म्भवाद्युक्त्वादि सहकार्यपेक्षामाह—

नारदः,

चोदनाप्रतिघाते च युक्तिलेशैस्तमन्वियात् ।

देशकालार्थसम्बन्धपरिमाणक्रियादिभिः ॥

(ऋणा० प्र० श्लो० २३८)

अत एव तस्य विषयमप्याह स एव—

प्रमादाद्भानिनो यत्र न स्याल्लेख्यं न साक्षिणः ।

अर्थ चापहनुते घादी तत्रोक्तस्त्रिविधो विधिः ॥

चोदनाप्राप्तकालश्च युक्तिलेशस्तथैव च ।

तृतीयः शपथः प्रोक्तस्त्वैरेन साधयेत् क्रमात् ॥

(ऋणा० प्र० २४६)

कात्यायनः—

दानं प्रक्षापनाभेदः सम्प्रलोभक्रिया च या ।

वित्तापनयनं चैव हेतवो हि विभावकाः ॥

एषामन्यतमो यत्र वादिना भावितो भवेत् ।

मूलक्रिया तु तत्र स्याद्भावितो वादिनिहवे ॥

दानम्=उत्कोचदानम् । प्रक्षापनाभेदः=प्रक्षापकस्वहस्तचिह्नाद्यन्यथाकरणम् । सम्प्रलोभक्रिया=साक्षिसभ्यादिभ्यो लोभप्रदर्शनम् । वित्तापनयनं=वित्तगोपनम् । एषामन्यतमो हेतुर्यत्र वादिना=प्रतिवादिना ऽधमर्णादेरुपरि भावितः=प्रमाणेन साधितो भवेत्तदा मूलक्रिया=ऋणापहरणादिरूपा तदुपरि सिद्धैव । एषां तदविनाभादिति भावः ।

एवं साक्षिलेख्ययुक्तिरूपं त्रिविधं मानुषं प्रमाणं निरूपितम् ।

अथ दिव्यान्युच्यन्ते ।

तत्र दिव्यं नाम मानुषप्रमाणाभाव एव यस्मिर्णायकं तदुच्यते । यस्तु स्मृतिरूपे एवकारस्थले अपिशब्दं दत्त्वा मानुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र दिव्याङ्गीकारस्तत्रापि तद्भवतीति प्रयोजनमुक्तम् । तदयुक्तम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते (२।२२)

इति यदता याज्ञवल्क्येन

प्रमाणहीने घादे तु निर्दोषा दीवकी क्रिया ।

इति यदता बृहस्पतिना च

युक्तिष्वप्यसमर्थानु शपथैरेतमर्हयेत् ।

इति नारदेनापि मानुषप्रमाणासत्त्वे एव दिव्यस्य विधानात् ।

२२ धी० मि०

तत्र बृहस्पतिः दिव्यभेदानाह—

घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः ।

पृष्ठं तु तण्डुलः प्रोक्तः सप्तमं तप्तमापकम् ॥

अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं तथा ।

दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुषा ॥ इति ।

नारदः—(व्य०प०१)

युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् ।

अर्थकालयत्नापेक्षमग्न्यम्युसुकृतादिभिः ॥ (२३९)

घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः ।

उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्ध्यर्थं महात्मभिः ॥ (२५२)

सन्दिग्धेऽर्थेऽभियुक्तानां परीक्षार्थं महात्मनाम् ।

प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यानृतविशुद्ध्ये ॥ इति । (२५३)

अर्दयेत्=पीडयेत् । अर्थापेक्षत्वं सिद्धायिपितार्थस्याल्पत्वमहत्त्वानुरूपमित्यर्थः । नन्वप्येवमपि शपथानां मानुषप्रमाणाभाध एव निर्णायकत्वेन दिव्यत्वात् कथं दिव्यानि नवेत्यभिधानम् ।

तथा च शङ्खः—

तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं विषाशनमप्सु प्रवेशो लोहधारणमिष्टापूतदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत् । इति ।

तांश्च शपथानाह बृहस्पतिः—

सत्यं वाहनशस्त्राणि गोधीजकनकानि च ।

देवव्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरोसि च ॥

एते च शपथाः प्रोक्ताः स्वल्पार्थं सुकराः सदा ॥ इति ।

नारदोऽपि—

सत्यं वाहनशस्त्राणि गोधीजकनकानि च ।

देवतापितृपादाश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥

(व्य० प० १ श्लो० २४८)

स्पृशोच्छिरासि पुत्राणां दाराणां सुहृदां तथा ।

अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा ॥ (१)

इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे । इति ।

सत्यम् । अत्र समनन्तरभाविनिर्णयनिमित्तस्य दिव्यत्वेन विवक्षितत्वात् । तादृशत्वं च घटादीनामेव ननु शपथानाम् । तेषां कालान्तरभाविनिर्णयनिमित्तत्वात् । नन्वेवं कोशस्य कथं तेषु ग्रहणमिति चेत्,

(१) इदं नार. सृष्टौ न दृश्यते ।

सत्यम् । तस्य तेषु पाठो महाभियोगविषयत्वसाम्यात् सावष्टम्भामि-
योगविषयत्वसाम्याच्च । वस्तुतस्तु शपथानाम् नारदादिवचनानुसा-
राद्गोबलीवर्द्धन्यायेन दिव्यत्वाभ्युपगमेन नवशब्दस्योपलक्षणत्वात् ।

मनुः--

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः ।

अविन्दंस्तत्त्वतः सत्य शपथेनापि लम्भयेत् ॥

अग्निं वाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् ।

पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥ (८।१०९।११४)

यस्माद्देवैः प्रयुक्तानि पुष्करार्थं महात्मभिः ।

परस्परविशुद्ध्यर्थं तस्माद्दिव्यानि नामतः ॥ (इदं न दृश्यते)

असाक्षिकेष्विति मानुषप्रमाणरहितेष्वित्यर्थः । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये
तुलादीनि महाभियोगे प्रयोज्यानि ।

तथा च याज्ञवल्क्यः--

तुलाभ्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्ध्ये ।

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोजरि ॥

रुच्या चान्यतरः फुर्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ।

(अ० २ श्लो० १५।२६) ।

अत्राग्निशब्देन तप्तायःपिण्डादयो गृह्यन्ते । शीर्षकं=लक्षणया जयपरा-
जयनिमित्तो दण्डः । तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः तत्प्रयुक्तदण्डमागित्य-
र्थः । रुच्या=च्छया । अन्यतरः=अभियुक्ताभियोजनोरन्यतरः । इतरः शिरो
वर्त्तयेत्=दण्डं स्वीकुर्यादित्यर्थः । ननु "कोशमल्पेऽपि दापयेत्" इति स्व-
ल्पाभियोगेऽपि काशस्य विधानात् कथं "महाभियोगेष्वेतानि" इति
चेत्, न । तस्य तुलादिषु पाठोऽवष्टम्भामियोगेऽपि प्राप्तवर्था ननु
महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः । अन्यथा कोशस्य शङ्काभियोग एव प्रा-
प्तिः स्यात् ।

अवष्टम्भामियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेतौ नियोजयेत् ॥ (१)

इति पितामहस्मरणात् । अवष्टम्भ=शीर्षकस्थः । अवष्टम्भोऽत्र निश्चय
इति स्थितत्वे । यदा शीर्षकस्थोऽभियुक्ता न स्यात्तदा एतानि दिव्या-
नि न निर्दिशेदिति ।

तथा च नारदः--

शिरावर्त्ता यदा न स्यात्तदा दिव्यं न दीयते । इति ।

(वय० प०१ श्लो० २५७)

दिव्यदाने नियममाह—

पितामह,

अभियोक्ता शिरःस्थाने दिव्येषु परिकीर्त्यते ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिदर्शनात् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् । इति ।

“अभियुक्ताय दातव्यम्” इत्यस्यापवादं “रुच्या घान्यतर” इत्यनेनाह याहवत्वय ।

नारदोऽपि—

अभियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैकः प्रकल्पितः ।

इच्छया त्वितरः कुर्यादितरो घर्त्तयेच्छिरः ॥ इति ।

(ना० स्मृ० न दृश्यते)

कचिद्विषयविशेषे शिरो विनापि दिव्यं देयमित्याह—

याहवत्वयः,

विनापि शीर्षकात्कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके । इति । (अ०२श्लो०९६)

शीर्षकादिनापि=पराजयप्रयुक्तदण्डभागिनोऽभियोक्तुरभावेऽपि पातके=

ग्रहहत्यादौ ।

कात्यायनोऽपि—

पार्थिवे शक्तितानां च निर्दिष्टानां च दंस्युमिः ।

आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरो विना । इति ।

कालिकापुराणेऽपि—

परदाराभिशापे च चौर्यागम्यागमेषु च ।

महापातकशस्ते च स्याद्विव्यं नृप ! साहसे ॥

विप्रतिपत्तौ विवादेऽवर्णस्य ख्यापने कृते ।

तत्रैव दापयेद्विव्य शिरःपूर्वं महीपतिः ॥

परदाराभिमर्शे च बहवो यत्र वादिनः ।

शिरोहीन भवेद्विव्यमात्मनः शुद्धिकारणात् ॥ इति ।

विप्रतिपत्तौ=परदारगमनाद्यभियोगरूपायाम् । विवादे=ऋणादानादिविषये । अवर्णोऽपवादः । परदाराभिमर्शे चेति चौर्यादीनामप्युपलक्षणम् ।

विष्णु—

राजद्रोहे साहसे च विना शीर्षं प्रवर्त्तनात् । इति ।

विषयविशेषेषु दिव्यविशेषानाह सङ्ग्रहकार —

घटादीनि विषाम्स्तानि गुरुष्वर्षेषु दापयेत् ।

पितामहोऽपि—

अथष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ।
तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वंतौ नियोजयेत् ॥ इति ।

काल्यायनः—

शङ्काविश्वाससन्धाने विभागे रिक्थिनां सदा ।
क्रियासमूहकर्तृत्वे कांषमेघ प्रदापयेत् ॥ इति ।
क्रियासमूहकर्तृत्वे=सम्भूयैकक्रियाकारित्वे ।

पितामहोऽपि—

विध्रम्मे सर्वशङ्कासु सन्धिकार्ये तथैव च ।
एषु कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये ॥
शिरःस्थापिर्विहीनानि दिव्यादीनि विवर्जयेत् ।
घटादीनि विषान्तानि कोश एकः शिरः स्मृत् ॥ इति ।

तण्डुलानां विषयं च एवाह—

चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥ इति ।

अन्यत्र=स्त्रिसङ्घहादौ न तु दंष्ट्रापहृषे । “तदर्द्धस्य तण्डुला” इति
वक्ष्यमाणकाल्यायनवचनेन तण्डुलदिव्यविधानात् । एतदल्पचौर्यशङ्कायां
वेदितव्यम् ।

चौर्येऽभिशङ्कायुक्तानां तप्तमाषो विधीयते ।

इति महाचौर्यशङ्कायां तप्तमाषस्य तेनैव विधानात् । द्रव्यसङ्ख्या-
या दिव्यविशेषानाह विष्णुः—

अथ शपथक्रिया राजद्रोहादिषु यथाकामं निक्षेपणस्तेष्वेवधर्ममाः
णात् । इति ।

शपथो=दिव्यम् । राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधादिव्यं, निक्षेपादिषु
धनतारतम्यादित्यर्थः । वस्त्रादिविषयविवादे तु तन्मूल्यद्रव्यपरिमाणं
प्राहाम् ।

बृहस्पतिरपि—

विषं सहस्रेऽपहृते पादोने च हुताशनः ।
त्रिपादोने च सलिलमर्द्धे देयो घटः सदा ॥
चतुःशताभियोगे तु दातव्यस्तप्तमाषकः ।
त्रिशते तण्डुला देयाः कोशश्चैव तदर्द्धके ॥
शते हृतेऽपहृनुते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।
गोचौरस्य प्रदातव्यं सद्यः कालावलेहनम् ॥(१)

एषा सङ्ख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता ।
चतुर्गुणोत्तमानां च कल्पनीया परीक्षकैः ॥ इति ।

धर्मशोधनम्=धर्मजदिव्येन शोधनम् । निकृष्टानां जातिगुणधर्मैः । मध्यम-
त्वमुत्तमत्वं च तैरेव । यत्तु—

नासहस्राद्धरेव फालं न विपं न तुलां तथा । (२१९९)
इति याज्ञवल्क्यवचनं तन्मध्यमोत्तमपुत्रविषयम् ।

यत्तु—

सहस्रे तु घटं दद्यात्सहस्राद्धं तथायसम् ।

अर्द्धस्याद्धं तु सलिलं तस्याद्धं तु विष स्मृतम् ॥

इति पितामहवचनम् । तद्यत्रारूपद्रव्यापहारे पातित्यं भवति तद्विष-
यम् । एतत् स्तेयसाहसविषयम् । दत्तापहवे तु—
कात्यायनः,

दत्तस्यापहवो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् ।

स्तेयसाहयोर्दिव्य स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ॥

सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।

हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं प्रयोजयेत् ॥

ज्ञात्वा सङ्ख्या सुवर्णानां शतनाशे विष स्मृतम् ।

अशतिस्तु विनाशे वै दद्याच्चैव द्रुताशनम् ॥

पष्ट्या नाशे जल देयं चत्वारिंशतिं वै घट्टम् ।

विंशद्दशविनाशे तु कोशपातं विधीयते ॥

पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्द्धस्य तण्डुलाः ।

ततोऽर्धाध्विनाशे हि स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकम् ॥

ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु लौकिकपथ क्रियाः स्मृताः ।

एवं विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ इति ।

अत्र सुवर्णशब्दः दोहशमापोत्मकः । नाशोऽपहव । विंशद्दशविनाशे=
विंशतेर्दशानां वेत्यर्थः । विंशद्दशविनाशे त्रिंशद्धिनाशन इति स्मृतिचन्द्रि-
कायाम् । पञ्चाधिकस्य=पञ्चभ्योऽधिकस्य षट्प्रभृतेरिति यावत् । तदर्द्धस्य
सुवर्णप्रभृतेः । ततोऽर्द्धार्द्धस्य=अष्टमापोनसुवर्णार्द्धप्रभृतेः । ततोऽर्धाधि-
नाशे=सार्द्धसप्तमापोनसुवर्णार्द्धप्रभृतेर्विनाशे । लौकिकपथ क्रिया=अपहवे
तव दशगुणो द्रव्यनाशो मविष्पतीत्यादिकाः । चशब्दः स्मार्त्तशपथ
सङ्गद्दार्थः । अत एवाह—

विष्णु —

सर्वेभ्येवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् । तत्र च कृष्णलोने शर्द्रं

दुर्वाकरं शापयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरम् । त्रिकृष्णलोने रजतकरम् ।
चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरम् । पञ्चकृष्णलोने सीरोद्भूतमहीकरम् ।
तत्र सुवर्णादीनि कोशो देयः शूद्रस्य । ततः परं यथाहं धृताग्न्युदकवि-
पाणामन्यतमम् । द्विगुणार्थं यथाभिहिता समयक्रिया वैश्यस्य । त्रिगुणे-
ऽर्थे राजन्यस्य । कोशवर्जं चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्य । न ब्राह्मणस्य कोशं
दद्यादन्यत्रागामिकालसमयनिघन्धनक्रियातः । कोशस्थाने ब्राह्मणं सीरो-
द्भूतमहीकरमेव शापयेत् । प्राग्दृष्टोपे स्वल्पेऽप्यर्थं दिव्यानामन्यतम-
मेव कारयेत् । ससु प्रथित सच्चरितं न महत्यर्थेऽपि ॥ इति ।

सीरोद्भूतमहीकर=लाङ्गलाद्भूतलाष्टहस्तमित्यर्थः । ऊनग्रहणमधिके
शापनिवृत्त्यर्थम् । शापे तु विशेषमाह—

मनुः,

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोवोजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वेस्तु यातके ॥ इति । (८।११३)

यद्यहमर्थापहृवी स्यां तदा सत्याभिघानधर्मो मम निष्फलः स्यादि-
ति शपथकारिण ब्राह्मणं वाचयेत् । एवं क्षत्रियादीनां वाहनादीनि नि-
ष्फलानि स्युरित्यादौत्यर्थः । पादस्पर्शादीनां विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—

निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् ।

ऊनत्रिके तु पुष्पं स्यात् कोशपानमतः परम् ॥ इति

अत्र निष्कशब्देन कपेचतुर्थांशो मुद्रामुद्रितः प्रतिपाद्यते । काचेद्दे-
शे तत्रापि निष्कव्यवहारात् । न तु मनुको निष्कः । तस्य राजतपलात्म-
कत्वेन मूलकाञ्चनकपादधिकत्वात् । तत्र सत्यवचनविधौ “चतुर्गुणे-
ऽर्थे ब्राह्मणस्य” इति विरोधः स्यात् । दिव्ये दण्डे च मनुकं परिमाणं
प्राह्यामिति बृहस्पतिराह—

सङ्ख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुदाहृता ।

क पापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥ इति ।

सङ्ख्या=परिमाणम् । रश्मिरजोमूला=प्रसरेणवादिना विनये=दण्डे । तच्च
परिमाणं प्रतिज्ञाप्यैकं मन्त्राह—(अ० ८)

लोकसंभवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।

ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ (१३१)

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां प्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ (१३२)

प्रसरेणवोऽष्टौ विशेषा लिखेका परिमाणतः ।

ता राजसर्पपस्तिघ्नस्ते त्रयो गौरसर्पपः ॥ (१३३)

सर्पपाः पद् यवो मध्यस्त्रियधं त्वेककृष्णलम् ।
पञ्चकृष्णलको मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ (१३४)

पलं सुवर्णाञ्चत्वारः पलानि धरणं दश ।

द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमापकः ॥ (१३५)

ते षोडश स्याद्धरणं पुराणञ्चैव राजतः ।

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥ (१३६)

कार्पापणस्तु विज्ञेयः कार्पिकस्ताम्रिकः पणः ।

चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥ इति । (१३७)

अत्र ताम्ररूप्यसुवर्णानामिति ताम्ररूप्ययोरल्पत्वात् प्राक्प्रयोगो न तु क्रमप्रदर्शनार्थः । पलानि धरणं दशेत्यन्तं सुवर्णपरिमाणाभिधानम् । चतुःसौवर्णिको निष्क इत्यन्तं रूप्यपरिमाणाभिधानम् । अवाशिष्टेन ताम्रपरिमाणाभिधानम् । जालान्तरप्रविष्टे सूर्यरश्मौ यत्सूक्ष्मं रजो दृश्यते तत् प्रसरेणुसंज्ञकम् । अष्टौ प्रसरेणवो लिखा तिस्रो लिखा राजसर्पपाः । त्रयो राजसर्पपाः गौरसर्पपाः । पद् गौरसर्पपा मध्यमो यवो न सूक्ष्मो न स्थूल इति मध्यमयवस्य परिमाणमुक्तं मिताक्षरायाम् । मध्यशब्दः पादपूरणार्थः । तथा च सम्पूर्णयवपरिमाणमुक्तमिति मनुभाष्ये । त्रयो यवाः कृष्णलम् । मापः पञ्च कृष्णलानि । सुवर्णः षोडश मापाः । पलं सुवर्णाञ्चत्वारः । धरणं दश पलानि । रूप्यमापो द्वे कृष्णले । राजतस्य धरणं षोडश रूप्यमापाः । अस्य च पुराण इति संज्ञान्तरम् । राजतः शतमानः राजतदशधरणानि राजतपलसंज्ञाप्यस्य भवति ।

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव तु । (अ०१६लो०३६५)

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । पूर्वोक्तसुवर्णचतुष्टयपरिमित एको राजतनिष्कः । कार्पिकः=कर्पसंमितः ताम्रिकस्ताम्रविकारः कार्पापणो विज्ञेयः । पण इति च संज्ञा अस्यैव विज्ञेयेत्यर्थः । चशब्दोऽध्याहार्यः ।

अत एव बृहस्पतिः—

निष्कं सुवर्णाञ्चत्वारः कार्पिकस्ताम्रिकः पणः ।

ताम्रकर्पकृता मुद्रा विज्ञेयः कार्पिकः पणः ॥

स एव चान्द्रिका प्रोक्ता ताम्रतस्त्रस्तु धानकाः ।

ता द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः स एव तु ॥ इति ।

कर्पः=पलचतुर्धाशः । “ते षोडशाक्षः कर्पोऽस्त्री पलं कर्पचतुष्टयम्” इत्यमरविदेनाभिधानात् । ते=मापाः षोडशाक्षः कर्प इति च संज्ञेत्यर्थः । तेनाक्षकर्पशब्दयोः सुवर्णपरिमाणवचनत्वमित्यवगम्यते । याज्ञवल्क्ये पले विकल्पमाह—

दिव्यनिरूपणे वर्णभेदेन दिव्यव्यवस्थापनम् । १७७

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् । इति । (१३६४)
तस्य चतुर्थाऽशो विंशतिर्भाषाः तत्परिमितः कार्पापणः ।

अत एव कात्यायन —

मापो विंशतिभागस्तु द्वेयः कार्पापणस्य तु ।

काकिणी तु चतुर्भागा मापकस्य पणस्य च ॥ इति ।

राजतोऽपि कार्पापणोऽस्तीत्याह नारद —

कार्पापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यं प्रवर्त्तते । इति ।

(परिशि० प्र० अ० ५०)

व्यासस्तु सौवर्णनिरूपकस्य प्रमाणमाह —

पलान्यष्टौ सुवर्णा स्युस्ते सुवर्णाश्चतुर्दश ।

एव निष्कप्रमाणं तु व्यासेन परिकीर्तितम् ॥ इति ।

वर्णभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारद —

ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशन ।

धैर्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विपमेव तु ॥

भाधारणं समस्तानां कौशः प्रोक्तो मनीषिभिः ।

विषं विना ब्राह्मणस्य सर्वेषां वा तुला स्मृता ॥ (१) इति ।

अनित्या चेयं व्यवस्था ।

राजग्येऽग्निं घटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् ।

सर्वेषु सर्वदिव्यं वा विपवर्जं द्विजोत्तमे ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापक्षे वयोविशेषादिना व्यवस्था
पनीयम् ।

तदाह नारद —

ह्यीषातुरान् सश्वर्हीनान् परितश्चादितान्नरान् ।

पालवृद्धातुरांस्त्रीश्च परिक्षेत घटे सदा ॥

स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं न वापि सलिलं स्मृतम् ।

घटकौशादिभिस्तासामन्तस्तस्य विद्यारयेत् ॥

नास्तीनां तोयशुद्धिः स्यात् न विषं पित्तरोगिणाम् ।

शिवशयन्धकुनखादीनां नाग्निं कर्मं विधीयते ॥

(व्या० प० १ अ० २१५)

(१) एते श्लोका ना. स्मृ. व्य. प. १ मे २५४ इत्येकान्तरं तद्विदुष्यम्
दृश्यन्ते ।

२३ वी० भि०

१७८ वीरामित्रैदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणप्र०

न मज्जनीयाः स्त्रीघाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।

रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः ॥ (३१३)

निरुत्साहान् व्याधिक्लिष्टान् चार्त्तास्तोये निमज्जयेत् ।

सद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः ॥ (३१४)

साहसेनागतानेतास्रैव तोये निमज्जयेत् ।

न चापि हारयेदग्निं न विपेण विशोधयेत् ॥ इति (३१५)

हारयेत्=कारयेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

तुलैः स्त्रीघालवृद्धान्धपद्भुब्राह्मणरोगिणाम् ।

अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य च ॥ इति । (२१८)

स्त्री=स्त्रीमात्रं जातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण । बाल=आपोऽशा-
द्वर्षाजातिविशेषानादरेण । वृद्धो=ऽशीतिकावर । अन्धो=नेत्रविकलः ।
पद्भु=पादविकलः । ब्राह्मणो=जातिमात्रम् । रोगी=व्याधितः । एतेषां शो-
धनार्थं तुलैवेति नियमः । अग्नेन वचनेन सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशी-
र्षे चैत्रवैशाखेषु स्याद्दीनां सर्वदिव्यप्रसक्तौ तुलैवेति नियम्यते न तु
सर्वकालं स्त्रीणां तुलानियमः कांशादिविधानात् । अग्निः फालस्तप्तमा-
पश्च क्षत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । वा एवार्थं । शूद्रस्य विपस्य सप्तैव यवा
उक्तप्रमाणलक्षणा भवन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तुलाविधानात् शूद्रस्य
विपविधानात् अग्निर्जलं वेति क्षत्रियवैश्यविपयमित्यवगम्यते ।

अत एव पितामह—

ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।

वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विपः शूद्रस्य दापयेत् ॥ इति ।

कारायनोऽपि—

न लोहशालिपनामग्निः सलिलं नाम्बुसेविनाम् ।

मन्त्रयोगविद्वां चैव विपं दद्यात् न क्वचित् ॥

तण्डुलैर्न वियुञ्जीत व्रतिनं मुखरोगिणम् ॥ इति ।

व्रतिनः=पयोव्रतानिनियमस्थम् ।

हारीतोऽपि—

कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् ।

पित्तं श्लेष्मवतां नित्यं विपं च परिवर्जयेत् ॥ इति ।

विष्णुरपि—

न श्लैष्मिकाणां व्याध्यर्दितानां भीरूणां श्वासकासिनामभ्युजी-
विनामुदकं हेमन्तदिशिरयोश्च । इति ।

पितामहोऽपि—

कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् ।
पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषं तु परिवर्जयेत् ॥
मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ।
कोशः प्राक् न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ॥ इति ।

यत्तु पितामहेनोक्तम्—

सद्यतानां भृशात्तानां व्याधितानां तपास्विनाम् ।
स्त्रीणां च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते ॥ इति ।
तुलेतरविषयं तदिति केचित् । तदयुक्तम् ।
घटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत् ।

इति पूर्वोदाहृतनारदवचनेन स्त्रीणां कोशादिविधानात् । तदग्न्यभ्यु-
पयमित्युक्तं विद्यारण्यश्रीपादैः । विज्ञानेश्वरान्नायांस्तु—'पुंस्त्रियोर्विधादे—'रुच्या
वान्यतरः कुर्यात्' इत्यनेन पक्षे स्त्रीणामपि दिव्यप्रसक्तौ पुरुषस्यैव दि-
व्यं न स्त्रीणामित्येतत्परमिदम् । अन्यथा सर्वथा तासां दिव्यनिषेधे
'घटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत्' इत्यनेन विरोधः स्यात्
इति प्राहुः ।

वात्स्यायनः—

गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।
प्रेष्यान्वाहुं पिकांश्चैव प्राहयेच्छूद्रघट्टिजान् ॥

वाल्मीकिपुराणेऽपि—

वर्णान्त्यस्य सदा देयं मापकं तप्तहेमजम् ॥ इति ।
वर्णानामन्त्यः प्रत्यन्त्यः तस्येत्यर्थः ।

नारदोऽपि—

(व्य० प० १ श्लो० ३३२)
महापराधे निर्द्धर्मे हतमे क्लीवःकुम्भिते ।
(१) नास्तिकं दृष्टदोषे च कोशदानं विवर्जयेत् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

मातापितृद्विजगुरुवृद्धस्त्रीयालघातिनाम् ।
महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥
लिङ्गिनां प्रमदानां च मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।
वर्णसङ्करजातीनां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ।

१८०. वीरामिश्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणानिर्हणप्र०

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्देष्वेव प्रयत्नतः ।

दिव्यं प्रकल्पययेन्नैव राजा धर्मपरायणः ॥

एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ।

(१) न सन्ति साधवो यत्र तत्र शोभ्याः स्वर्केनैरे ॥ इति ।

साधूनां दिव्यमर्हति राजा कल्पयितुमिति शेषः । प्रतिनिधिद्वारा एतैर्दिव्य कारणीयमिति द्रढयितुमाह स एव—

महापातकयुक्तेषु नास्तिकेषु विशेषतः ।

न देय तेषु दिव्य तु पापाभ्यासरतेषु च ॥ इति ।

स्यु —

येषु पापेषु दिव्यानि प्रतिपिद्धानि यत्नतः ।

तारयेत्सज्जनैस्तानि नाभिश्चस्त त्यजेन्नरः ॥ इति ।

तारयेत्=शोधयेत् । अभिश्चस्त प्रतिनिधिद्वारा शोधनमकारयित्वा न त्यजेदित्यर्थः । यत्तु तेनैवाक्तम्—

अस्पृश्याधमदासानां म्नेच्छानां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोभ्यप्रसूतानां निश्चयो नतु राजनि ॥

तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशेत् ॥ इति,

तत् तैर्नियुक्तानां साधूनामभावे विज्ञेयम् । तत्प्रसिद्धानि=सर्पघटादीनि इति स्मृतिरत्वे । साधूनामप्यसामर्थ्ये प्रतिनिधिमभ्युपजानाति—
स एव,

कालदेशाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।

अन्येन हारयेद्दिव्य विधिरेव विपर्यये ॥ इति ।

विपर्यये=सामर्थ्याभावे । सर्ववर्णविषये विशेषमाह—
हारीतः,

राजन्येऽग्निं घट विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् ।

न विषं ब्राह्मणे दद्याद्विष घर्णान्तरे स्मृतम् ॥

कोशतण्डुलघर्मास्तु धर्मसम्भवमेव च ।

पुत्रदारादिशपथान् सर्ववर्णे प्रयोजयेत् ॥ इति ।

अथ दिव्यकालः ।

तत्र पितामह —

यो यस्य विहितः कालो विधिर्यस्य च यो यथा ।

त प्रवक्ष्यामि तस्वेन वादिनश्च बलाबलम् ॥

(१) नेच्छन्तीति पाठान्तरम् ।

चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।
एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥
घटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो घाते घाति विवर्जयेत् ।
अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः ॥
शरद्व्रीषमे च सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥ इति ।

५ विष्णुरपि—

स्त्रीप्राह्वणविकलासमर्थरोगिणां न तुला देया न घाति घायौ न
कुष्ठयसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः शरद्व्रीषयोश्च न कुष्ठिपैत्तिकप्राह्व-
णानां विषं देयं प्रावृषि च । न श्लैष्मिकाणां व्याध्यर्दिताणां भीरुणां
श्वासकासिनामभ्युजीविनामुदकं हेमन्तशिरयोश्च । इति ।

हेमन्तनिषेधोऽत्र पौषमासविषय एव न तु मार्गशीर्षविषयोऽपि ।
मार्गशीर्षस्य “चैत्रो मार्गशिरा” इति पूर्वादाहृत पितामहवचनेन सकल
दिव्यसाधारणत्वाभिधानात् ।

नारदोऽपि—

(इयं पं १ दिव्यं प्र०)

विचार्य धर्मनिपुणैर्धर्मशास्त्रविशारदैः ।
धर्मं सर्वर्तुकं प्रोक्तं पण्डितैर्घटधारणम् ॥ (२६०)
वर्षासु समये घटिर्हेमन्तशिशिरे तथा ।
व्रीषमे सलिलमित्युक्तं विषं काले तु शीतले । (२४५)
न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।
न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रघाते न तुलां तथा ॥ (२५९)
नापराहे न मध्याहे न सन्ध्यायां कदाचन । इति । (३२०)
मध्याहे दिव्यनिषेधो जलव्यतिरिक्तविषयः । अत एव—

पितामहः,

पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे च घटो भवेत् ।
मध्याह्णे तु जलं देयं धर्मतत्त्वमसाप्सता ॥
दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिविधीयते ।
रात्रौ तु पश्चिमे भागे विषं देयं सुशीतले ॥ इति ।

अत्र विशेषतो वर्षासु निषेधात् सिंहरवाधेव । परीक्षामात्रनिषेधा
च दिव्यान्तरं सिंहेतरवर्षास्वपि कुर्वन्ति । अतो—

यान्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत् ।

इत्यस्य न विषयम् । तथा च ज्योतिषे—

सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते भृगौ ।
मलमासे न कर्त्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा ॥

तथा—

रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुकेऽस्तङ्गते पुनः ।
सिंहमध्ये च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधे ॥
नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणम् ।
न परीक्षाधिवासश्च शनिभौमदिने भवेत् ॥ इति ।
रविशुद्धौ गुरौ चैवेत्यत्र शस्यत इति शेषः ।

तथा च दीपिकायाम्—

नो शुक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमन्दौ
विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ ॥
नाडानक्षत्रहाने गुरुरविरजनीनाथताराविशुद्धौ
प्रातः कार्य्या परीक्षा द्वितनुचरप्रहांशोदये शस्तलम्ने ॥ इति ।
यद्यपि दिव्ये धारविशेषाधिधानाभावस्तथापि शिष्टाचारादादित्य
यारे दिव्यानि दातव्यानीति मिताक्षरायाम् ।

अथ दिव्यदेशाः ।

तत्र पितामहः—

प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटः सदा ।
इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे ॥ इति ।
घटग्रहणं दिव्यान्तरस्याप्युपलक्षणम् । इन्द्रस्थानग्रहणं च प्रसि
द्धदेवतायतनान्तरस्याप्युपलक्षणम् । अत एव दिव्यमात्रमुपक्रम्य—

नारदः,

(व्य० प० १ दि० प्र० २६५)

समाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे इति ।

विषयविशेषे इन्द्रस्थानादीनां व्यवस्थामाह—

कात्यायनः,

इन्द्रस्थानेऽमिशस्तानां महापातकिनां नृणाम् ।

नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारं प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।

अतोऽन्येषु तु कार्य्येषु सभामध्ये विदुर्वुधाः ॥ इति ।

इन्द्रस्थाने=इन्द्रध्वजपूजास्थाने । दिव्यदेशाद्यनादरे दिव्यं विसंघ
दतीत्याह—

नारदः,

अदेशकालदत्तानि बहिर्वासकृतानि च । (१)

व्यभिचारे सदर्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः ॥

(ना० स्मृ० न लघ्वम्)

(१) बहिर्वादीति बालमंत्र्या पाठ । यादिनमभियोक्ता बहिर्वादीति तदुपार्थं तत्रैव कृतं ।

वासो=जननिवासस्तस्माद्द्विष्कृतानि । निर्जनप्रदेशकृतानीति यावत् ।
अत एव पितामहः—

प्रत्यक्ष दापयेद्दिव्यं राजा बाधिकृतोऽपि वा ।

ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च ॥ इति ।

प्राह्मणानां श्रुतवताम् प्रकृतयोऽमात्यास्तेषां चेत्यन्वयः ।

अथ दिव्यसाधारणविधिः ।

तत्र बृहस्पतिः—

स्नेहात्क्रोधात्लोलभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः ।

विधिदत्तस्य दिव्यस्य न भेदो जायते क्वचित् ॥ इति ।

विधिश्च पितामहेन दर्शितः—

दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत् ।

अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो नृपाक्षया ॥

तत आवाहयेद्देवान् विधिनानानेन धर्मवित् ।

वादिप्रत्यूषोपैश्च गन्धमाद्याजुलेपनैः ॥

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् ।

एहोहि भगवन्धर्म ! ह्यस्मिन्दिव्ये समाविश ॥

आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चाद्द्वानि विन्यसेत् ।

सर्वकार्याणि=साधारणानि असाधारणानि च । ततः=तदुपयोगिसाम-
प्रसम्पादनानन्तरमित्यर्थः । घटप्रहणमत्र दिव्यमात्रोपलक्षणम् । अस्मि-
न्दिव्य इति मन्त्रलिङ्गदेतेषां धर्माणां दिव्यमात्रे साम्यम् ।

इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत् ।

आवाहनं च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ॥

इत्युपसंहरता तेनैवोक्तत्वाच्च ६ अङ्गानि कानित्याकाङ्क्षायां—
स एवाह,

इन्द्रं पूर्वे तु विन्यस्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥

अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतो यम इयामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥

कुबेरस्तु सुवर्णाभो ह्यग्निश्चैव सुवर्णमः ।

तथैव निष्प्रतिः इयामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ॥

ईशानस्तु भवेद्रक्त पशं ध्यायेत्क्रमादिमान् ।

इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसुनास्थापयेद्वृषुघः ॥

धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानलोऽनिल ।
 प्रत्यूपश्च प्रभातश्च च घसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
 देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्याना तथाऽयनम् ।
 धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशो भगस्तथा ॥
 इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो वृशम स्मृतः ।
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघ-यजः ॥
 इत्येते द्वादशादित्या नामभि परिकीर्त्तिताः ।
 अग्रे पश्चिमभागे तु रुद्राणामयन विदुः ॥
 धीरमद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशा ।
 अजेकपादहिवुंध्य पिनाकी चापराजितः ॥
 भुवनाधीदवरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः ।
 स्थाणुर्मयश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृता ॥
 प्रेतेशरक्षोमध्ये च मातृस्थान प्रकल्पयेत् ।
 ब्राह्मी माहेदवरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसयुता ।
 निर्वृत्तेरुत्तरे भागे गणेशायतन विदुः ॥
 वरुणस्यात्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
 पवन स्पर्शनो वायुरनिलो मरुतस्तथा ॥
 प्राणाः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
 घटस्थोत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्वयुध ॥
 एतासा देवताना तु स्वनाम्ना पूजन विदुः ।
 भूपावसान धर्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं क्रमात् ॥
 अर्घ्यादि पश्चादङ्गाना भूपान्तमुपकल्पयेत् ।
 गन्धादिकां निवेद्यान्ता परिचर्या प्रकल्पयेत् ॥
 चतुर्दिक्षु तथा होम कर्त्तव्यो वेदपारगैः ।
 आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥
 सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहा-तेनैव होमेयेत् ॥

अङ्गानाम्=इन्द्रादिवुर्गा-तानाम् । अर्घ्याद्युपकल्पनं च न काण्डानुस-
 येन । तथात्वे प्रयोगवचनावगताङ्गसहभाववाधापत्तेः । कि-तु पदार्था-
 नुसमयेन । तथा च दुर्गायै भूषणं दत्त्वा धर्मस्येन्द्रादिवुर्गा-ताना च ग-
 न्धादिपरिचयं प्रकल्पयेदिति । गायत्रीं प्रणवादिक्कामुष्कार्यं पुनः प्रणव-
 स्वाहाकारान्तमुष्कार्यं समिदाज्यचरुभिः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।
 अनुकसङ्ख्या यत्र स्याच्छतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

इति स्मरणादित्यर्थः । होमानन्तरकर्त्तव्यं स एवाह —
यमर्थमभियुक्तः स्याद्विहित्वा तं तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं च शिरोगतम् ॥ •

मन्त्रश्च—

आदित्यचन्द्राघनिलानलौ च द्यौर्मूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ इति ।
एतत्सर्वं पूर्वाह्णे कर्त्तव्यम् । तस्य प्रधानकालत्वात् ।

तथा च नारदः—

(व्य०प०१दि०प्र०श्लो०२६८)

अहोरात्रोपिते स्नाते आर्द्रवासासि मानवे ।
पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितम् ॥ इति ।
एतत्प्राङ्ग्विवाकेनोपवासादिनियमपूर्वकं कर्त्तव्यम् ।

तथा च नारदः—

प्राङ्ग्विवाकस्ततो विप्रो घेदघेदाङ्गपारगः ।
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः शान्तचित्तो धिमतसरः ॥
सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः ।
उपोषितश्चाद्रवासाः कृतदन्तानुधावनः ॥
सर्वेषां देवतानां च पूजां कृत्वा यथाविधि । इति ।

कर्त्तुरुपवासादिकमाह पितामहः—

त्रिरात्रोपोषिता ये स्युरेकरात्रोपिताय वा ।
नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये चार्द्रवाससे ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ।
कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपग्राहणसन्निधौ ॥ इति (अ०२श्लो०९७)

अत्र सूर्योदयपदेन पूर्वाह्णं एव ग्राह्यः ।

पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितम् ॥ (व्य०प०१श्लो०२६८)

इति नारदवचनानुरोधत् । त्रिरात्रैकरात्रपक्षयोः शकाशकविषयत्वेन
व्यवस्था ज्ञेया । दिव्यप्रयोगानन्तरं दक्षिणादानमुक्तेन विधिना
दिव्यप्रयोगं कारयित्वा राहः फलं चाह—

पितामहः,

सद्भिः परिवृतो राजा शुद्धिमेतां प्रभूजयेत् ।
ऋत्विक्षु रोहिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत् ॥
एवं कारयेता राजा भुङ्क्त्वा भोगान्मनोरमान् ।
महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूषाय कल्पते ॥ इति ।

२४ वी० मि०

१८६ धीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिर्ूपणप्र०

अयं च विधिः सर्वदिव्यसाधारण इत्याह—

स एव,

इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत् ।

आवाहनं च देवानां तथैव परिकीर्तितम् ॥ इति ।

सर्वदेवावाहनादि संशोष्याशिरसि पशारोपणान्त सर्वदिव्यसाधारणमित्यर्थः ।

इति दिव्यमातृका ।

अथ घटाविधिः ।

तत्र पितामहः—

विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां घटशालां तु कारयेत् ।

यत्रस्थो नोपहन्येत इवमिश्राण्डलवायसैः ॥

कपाटवीजसंयुक्तां परिचारंकरक्षिताम् ।

पानीयादिसमायुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः ॥ इति ।

वीजानि=यववीजाद्यादीनि । घटार्थानि काष्ठानि--

नारद आह,

खादिरं कारयेत्तत्र निर्घणं सुष्कवर्जितम् ।

शांशप तदभावे वा शालं वा कोटरैर्विना ॥

अर्जुन तिन्दुकीसारं तिनिश रक्तचन्दनम् ।

अर्जुनास्तिलकोऽशोकतिनिसो रक्तचन्दनः ॥

इति माघवीये पाठः ।

एवं विधानि काष्ठानि घटार्थं परिकल्पयेत् ॥ इति ।

(दिव्यप्र० श्लो० २६४, २६५)

शांशपं=शिशपावृक्षसम्बन्धि । "देविकाशिशपा" (अ०७पा०३सू०१)

इति पाणिनिस्मरणादिकारस्याकारः । एवविधानीति अन्यस्याप्योदु-

म्बरादेर्यज्ञियस्य काष्ठस्य ससारस्य ग्रहणम् ।

अत एव पितामहः—

छित्वा तु यज्ञिय काष्ठं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः ॥

मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यश्छेदने जप्य एव च । इति ।

यूपवन्मन्त्रपूर्वकमित्यनेन ॐ ओपधे त्रायस्यैनामित्यादिच्छेदनमन्त्रप्रयोगा-

दिकमुक्तम् । वानस्पत्य वानस्पते शतवल्शो विरोहेति मन्त्रः । छेदने कृते इति

शेषः । वानस्पत्यस्य छेदनानन्तरं प्रयोगे यूपवदित्यतिदेशात्सिद्धेऽपि

पुनर्विधानम् औपदेशिकेन सोमदैवत्येनातिदेशिकस्य तस्य वाधनिवृत्त्यर्थम् । अत्र अप्य एव चेति चशब्दस्य घानस्पत्य इत्यनेनागम्यात् तस्य च समुच्चयद्योतकत्वात्समुच्चय इति केचित् । सौम्यवानस्पत्ययोरेकार्थत्वात् । "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरेन्" इत्यनेन न्यायेन ग्रीहियधुवद्विकल्प इत्यपरे ।

पितामहः—

प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे घटः सदा ।

इन्द्रस्थाने सभायां वा धर्मस्थाने चतुष्पथे ॥ इति ।

घटनिर्माणप्रकारं तत्प्रमाणं चाह—

पितामहः,

चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ कार्य्या तथाविधौ ।

अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव च ॥ इति ।

पादौ=तुलाधारकाक्षनामककाष्ठधारणाण्यौ स्तम्भौ । तथाविधौ=चतुर्हस्तौ । अन्तरं=मध्यम् । अर्द्धं=सार्धहस्तद्वयम् । अक्षकाष्ठस्य प्रमाणं पादस्तम्भमध्यप्रमाणाभिधानेनैव सूचितमिति न पृथगुपन्यस्तम् । अन्तरालप्रमाणपर्यालोचनया ततः किञ्चिदधिकमक्षकाष्ठं कर्त्तव्यम् । पादस्तम्भयोर्मस्तकप्रदेशाद् यथा चहिर्न निःसरति तथा अक्षकाष्ठं कार्यमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अत्र निखातभागपरित्यागेन पादस्तम्भयोश्चतुर्हस्तत्वाभिधानं श्रेयम् ।

अत एव पितामहः—

हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपि । इति ।

व्यासोऽपि—

हस्तद्वयं निखेयं तु प्रोक्तं मुण्डकयोर्द्वयोः ।

षड्हस्तं तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः ॥ इति ।

मुण्डकौ=पादस्तम्भौ । हस्तप्रमाणं दर्शितं

कालिकापुराणे,

यवानां तण्डुलैरेकमङ्गुलं चाष्टमिर्भवेत् ।

अदीर्घयोजितैर्हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलैः ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा ग्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलोकं हि वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥

हस्तो वितस्तिर्द्वितयं षण्डो हस्तचतुष्टयम् ।

तस्मिन् हस्तद्वयं कौशो योजनं तश्चतुष्टयम् ॥ इति ।

हस्तो वितस्तिद्वितयं चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्त इत्यर्थः ।

धारदातिलकेऽपि--

चतुर्विंशत्यङ्गुलाख्यं हस्ते तन्त्रविदो विदुः ।

यवानामष्टभिः फलसं मानाङ्गुलामितीरितम् ॥ इति ।

यवानां=यद्यतण्डुलानामित्यर्थः । "यवानां तण्डुले" इति स्मरणात् ।

तुलायां विशेषान्तरमाह--

पितामहः,

चतुरस्रा तुला कार्य्या दृढा ऋज्वी तथैव च ।

कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः ॥ इति ।

कटकानि=लोहमयानि घलयानि । त्रिषु स्थानेषु अन्त्ययोर्मध्ये । कटक-
ग्रहणं लोहकीलादीनामुपयुक्तानामुपलक्षणम् ।

नारदोऽपि--

ऋज्वी धटतुला कार्य्या खादिरी तेन्दुकी तथा ।

चतुरस्रा त्रिभिः स्थानैर्धटककटककादिभिः ॥ इति ।

(व्य० प० १ श्लो० २६३)

धटो=मध्यम् । कटकौ=अन्त्यौ । पादस्तम्भादीना स्थूलता तु विशेष-
'पानभिधानात् यावति स्थौल्ये दाढ्यं भवति तावत्येव कार्य्या । शिष्टा
चाराद्विशेषो ज्ञेयः । पादस्तम्भादुद्गदक्षिणसंस्थानौ कृत्वा तुला प्राङ्मु-
खा कार्य्या ।

पश्चिमे तोलयेत्कर्तृनन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ।

इति पितामहस्मरणात् । पूर्वपश्चिमसंस्थानौ कृत्वोद्गमुखा वा
कार्य्या ।

धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ॥

(व्य० प० १ श्लो० २७२)

इति नारदस्मरणात् । धटाङ्गत्वेन तोरणादिकं कार्य्यमित्याह--

पितामहः--

तोरणे तु तथा कार्य्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ।

घटादुच्चतरे स्याता नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥

अवलम्ब्यौ तु कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।

मृन्मयौ सूत्रसम्यद्धौ धटमस्तकचुम्बिनौ ॥ इति ।

घटारोहणमाह नारदः--(व्य० प० १ श्लो० २७१/२७२)

शिक्यद्वयं समासज्य धटककटयाईदम् ।

एकशिक्ये तु पुरुषमन्पत्र तुलयेच्छिलाम् ॥

धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।

(१)पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निष्टकापांशुलोष्टकैः ॥ इति ।

इष्टकाभिर्प्रावभिः पांशुभिर्लोष्टैर्वैत्यर्थः । मापराशिभिरपि पिटकं पूरयेत् । “मापराशिमथापि वा” इतिस्मृत्यन्तरवचनात् ।

पितामहोऽपि—

शिक्षयद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि ।(२)

प्राग्भ्रान् कल्पयेद्दूर्मास्तत्र विप्रः समाहितः ॥

पश्चिमे तोलयेत्कर्तृन्म्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् ।

इष्टकाभस्मपापाणकपालास्थिविधर्जिताम् ॥ इति ।

अत्र इष्टकापापाणयोर्वर्ज्यत्वोक्तिः समुच्चयनिराकरणार्था न तु विकल्पनिराकरणार्था । पूर्वोदाहृते नारदवचने तयोरपि विधानात् । एतेन मृत्तिकापापाणादीनां सम्भूयतोलनकर्तृत्वमिति मतमपास्तम् । मृत्तिकाशिलेष्टकादीनामेकार्थत्वात् “तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्” इति न्यायेन विकल्प इति मिताक्षरयाम् ।

विष्णुरपि—

अत्रैकशिक्षये पुरुषमारोपयेत् द्वितीये प्रतिमानं शिलादीति ।

समतानिरीक्षणार्थं राक्षा ताद्विशो नियोक्तव्याः ।

तथा च पितामहः—

परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।

घणिको हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ॥ इति ।

नियुक्ताश्च निरीक्षेरन्नित्याह नारदः—(व्य०प०१इलो०२७४)

सुवर्णकारा घणिकः कुशलाः कांस्यकारकाः ।

तां तुलामन्ववेक्षेरन् तुलाधारणकोविदाः ॥ इति ।

निरीक्षकान् प्रत्याह पितामहः—

कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो घटः ।

उदकं च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः ॥

यस्मिन्न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो घटः ॥ इति ।

अवलम्बसमः=तोरणयोर्लम्बमानौ यौ मृन्मयाववलम्बौ तयोः समः ।

नारदोऽपि—(व्य०प०१इलो०२७३)

प्रथमारोहणे प्राह्यं प्रमाणं निपुणैः सह ।(३)

तुलाशिरोम्भां तुल्यं तु तोरणं न्यस्तलक्षणम् ॥ इति ।

(१) पिटकं=शिक्षयम् । (२) शिक्षयोरुभयोरपीत्यपि पाठः ।

(३) तद्गुणैः सहैत्यपि पाठः ।

तोलनानन्तरं कर्त्तव्यं पितामह आह—

तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतार्य्य तु ।

धटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥

स्तत आवाहयेद्देवान्विधिनानेन मन्त्रवित् ।

वादित्रतूर्यनिर्घोषैर्गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिभूत्वा प्राङ्घ्रिवाकस्ततो वदेत् ॥ इति ।

विवादानुरूपं प्रदत्तं पृच्छतीति प्राद् तद्विवेचयतीति विवाकं प्राद्
चासौ विवाकश्च प्राङ्घ्रिवाकः ।

प्राङ्घ्रिवाकसमाख्याव्युत्पत्तिमाह—

कात्यायनः,

व्यवहाराश्रितं प्रदत्तं पृच्छति प्राङ्घ्रिति श्रुतिः ।

विवेचयति यत्तस्मिन् प्राङ्घ्रिवाकस्ततः स्मृतः ॥ इति ।

ततोऽभियुक्तं तोलयित्वावतार्य्य धर्मावाहनादारभ्याभियुक्ताशिरसि
पत्रबन्धनान्तं साधारणविधिं कुर्यात् । घटपूजायां गन्धादिविशेष-
नारद आह—

रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपापाक्षतादिभिः ।

अर्चयेत्तु घटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत् ॥ इति ।

(ना० स्मृ० न लब्धम्)

शिथनवशिष्टानिन्द्रादीन् । पत्रबन्धनानन्तरं घटमामन्त्रयेत् प्राङ्घ्रि-
वाक इत्याह—

पितामहः,

घटमामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन शास्त्रवित् ॥ इति ।

विधिना=मन्त्रेण । शास्त्रवित्=प्राङ्घ्रिवाकः । मन्त्रश्च तेनैव दर्शितः—

त्वं घटं ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।

धकाराङ्गमूर्त्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ॥

धृतो धारयसे यस्माद्घटस्तेनाभिधीयसे ।

त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥

त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

व्यवहाराभिः शस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥ इति ।

शोष्यस्याभिमन्त्रणं चाह साङ्ख्यस्य —(अ०२)

तुलाधारणविद्यद्भिरभियुक्तस्तुलाधितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेषां श्रुत्वावतारितः ॥ (१००)

त्वं तुले ! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

तत्सत्यं वद कल्याणि ! संशयान्मां विमोचय ॥ (१०१)

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।

शुद्धं चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामिभ्यभिमन्त्रयेत् ॥ इति ॥ (१०२)

तुलाश्रितः=तुलामारूढः । प्रतिमानसर्माभूतः=प्रतिमानेन मृदादिना समी-
कृतः । रेखां कृत्वा अवतारणे साम्यचिह्नं कृत्वा । अभिमन्त्रणमेवावता-
रणानन्तरं कार्त्तव्यम् । अवतारित इति कप्रत्यय दर्शनात् । ततः प्राङ्वि-
षाकः तुलाधारकं शपथैर्नियम्य शिरोगतपत्रकं पुनर्धृतमारोपयेत् ।

अत एव नारदः—

समयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयेन्नरम् ।

निर्वाते वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पत्रकम् ॥ इति ।

(व्य०प० १३श्लो० २२६)

समयैः=शपथैः । परिगृह्य=नियम्य । ते च विष्णुना दर्शिताः ।

ब्रह्मणो ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः ।

तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥ इति ।

पुनरारोहणकाले ऽभिमन्त्रणमाह—

नारदः,

त्वं घेतसि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।

त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानसाः ॥

(व्य०प० १३श्लो० २७८)

व्यवहाराभिश्स्तोऽयं मानवस्तोऽव्यते त्वया ।

तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥

देवासुरमनुष्याणां सत्ये ध्यमभिपिच्यसे ।

सत्यसन्धोऽसि भगवन् ! शुभाशुभविभावने ॥

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्चरात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ इति ।

(ना० स्मृ० न लघ्वम्)

मन्त्रोच्चारणानन्तरं कर्तव्यं पितामह आह—

ज्योतिर्विद्वाहणश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।

विनाऽप्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः ॥

साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः ।

ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥

१९२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणप्र०

शंसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्धशक्ती नृपे तदा । इति ।
दशगुर्वक्षरोष्धारणकालः प्राणः ते पद् विनाडिकाः ।

तथा च स्मृत्यन्तरम् ।

दशगुर्वक्षरः प्राणः पद् प्राणाः स्याद्दिनाडिका ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

लघ्वक्षरसमा मात्रा निमेषः परिकीर्तितः ।

अतः सूक्ष्मतरः कालो नोपलभ्यो भृगूत्तमः ॥

द्वौ निमेषौ शुद्धिंक्षया प्राणो दशश्रुटिः स्मृतः ।

विनाडिकास्तु पद् प्राणास्तत्पट्टया नाडिका स्मृता ॥

अहोरात्रं तु तत्पट्टया नित्यमेव प्रकीर्तितम् । इति ।

कानि पुनर्जयपराजयचिह्नानीत्यपेक्षायामाह—

नारदः,

तुलितो यदि वर्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः ।

समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः ॥ इति ।

(व्य० प० १ श्लो० २८३)

वर्धेत=उपरिगच्छेत् । हीयमान अधो गच्छेत् । यत्पुनरुक्तं पितामहेन—

तुलितो यदि वर्धेत शुद्धो भवति धर्मतः ।

हीयमानो न शुद्धः स्यादेकेषां तु समोऽशुचिः ॥

अल्पपाप समो श्रेयो बहुपापस्तु हीयते ॥ इति ।

अल्पत्व व्यभिचारे समालिङ्गनादिना, चौर्ये तद्देशगमनादिना । तत्र
एकेषामिति पूजार्थं नतु स्वमतं समस्य शुचित्वघोतनार्थम् । अल्पपा-
पिनोऽप्यशुचित्वात् । तेन हीयमानसमयोर्न कश्चिद्विशेषः । दण्डे प्राय-
श्चित्ते पर विशेषस्तयोर्दोषानुसारित्वात् । यत्तु कैश्चित् "एकेषां तु समो
ऽशुचिः" इति वचनं । 'अल्पपाप समो श्रेयः' इति च वचनं साम्ये संश-
यपरमेवेत्युक्तम् । तत्र क्लृप्तकल्पनया वाक्यानाज्जवास्तैरपेक्षणीयम् ।
यत्तुक्तम्—

शुद्धसतिना,

घटेऽभियुक्तस्तुलितो हीनश्चेद्दानिमाप्नुयात् ।

तत्समस्तु पुनस्तौटपो वर्द्धितो विजयी भवेत् ॥ इति ।

अयमर्थः । पुनर्दयतायाहनाद्यद्दत्तं सर्वं कर्म विधाय तोलनीय
इति । समस्याशुचित्वनिश्चयो न प्रथमतोलनपर्याये कार्यः । किन्तु पुन-
स्तौटव्यमानस्य समतैप यदि भवति तदा अशुद्धिरवधारणीयेत्यर्थः इति

स्थितिचाग्निः । यत्तु कैश्चित्स्मिन्नेव प्रयोगे तोलनमुक्तं, तन्न । 'प्रधाना वृत्तावङ्गावृत्तिः' इति न्यायेन तोलनस्य फलसम्बन्धेन प्रधानत्वात् तदा-
वृत्तौ देवतावाहनाद्यङ्गानामप्यावृत्तेरेवोचितत्वात् । शिष्यादिच्छेदेऽपि
पुनः समीकृत्य तोलनीय इत्याह—

कात्यायनः,

शिष्यच्छेदे तुलाभङ्गे तथा चापि गुणस्य वा ।

शुद्धेस्तु संशये चैनं परीक्षेत पुनर्नरम् ॥ इति ।

शुद्धिसंशयकारणान्याह नारदः—

तुलाशिरोभ्यामुद्भ्रान्तं विचलं न्यस्तलक्षणम् ।

यदा वायुप्रणुन्नं वा तदा नैकतरं वदेत् ॥ इति ।

अयमर्थः । यदा तुलान्तौ तिर्यक्चलितौ, यदा च समताज्ञानार्थं
न्यस्तं चिह्नमपैति, यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्वमधश्च कम्पते तदा
जयं पराजयं च न वदेदिति ।

व्यासोऽपि—

कक्ष्यच्छेदे तुलाभङ्गे घटककटयोस्तथा ।

रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृपः ॥ इति ।

कक्ष्यं=शिष्यतलम् । कर्कटी=तुलापान्तस्थौ शिष्याधारावीपद्रकौ क-
कटशृङ्गसन्निभौ लोहकीलकौ । अक्ष=पादस्तम्भयोरुपरिनिहितस्तुला-
धारपट इति मिताक्षर । दाढ्यप्रयोजकः कीलक इति हल्युषः ।

यत्तु बृहस्पतिवचनम्—

कक्ष्यच्छेदे तुलाभङ्गे घटककटयोस्तथा ।

रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथैवाशुद्धिमाप्नुयात् ॥ इति,

तत् आकस्मिककक्ष्यच्छेदादिविषयम् । कात्यायनवचनं तु दृश्यमानकार-
णकशिष्यच्छेदादिविषयमिति विश्वामिश्वराचार्यादयः ।

इति घटविधिः ।

अथाग्निविधिः ।

तत्र पितामहः—

अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।

कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तात्प्रथमं तथा ॥

आग्नेयं मण्डलं त्वाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा ।

तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् ॥

पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौशेरमुच्यते ।

सतम सोमदैवत्यमष्टमं शर्वदैवतम् ॥

पुरस्तान्नवम यत्तु तन्महत्पार्थिवं विदुः ।

गोमयेन कृतानि स्युराङ्गिः पर्युक्षितानि च ॥ इति ।

सावित्रं त्वष्टम तथा । नवमं शर्वदैवत्यमिति दिव्यविदो विदुः ॥ इति
मिताक्षराया पाठः । प्रख्यातदेवतायतनादिपूर्वोक्तदिव्यप्रदेशभृशुद्धि सम्पा-
द्य तत्र प्राङ्घ्रिवाकः सोपंवासो नृपाज्ञया प्रवृत्तो नव मण्डलानि कुर्या-
त् । तानि च प्राक्सस्थानि कर्त्तव्यानि । पुरस्तात्तवमम् इत्यष्टानां मण्ड-
लानां पूर्वभागे नवममण्डलस्य कर्त्तव्यतामिधानात् । पश्चिमे मण्डले
स्थित्वेति वक्ष्यमाणवचनलिङ्गाच्च । तानि चाष्टौ क्रमेणान्यादिदैवत्या-
नि । नवम महत्=मण्डलान्तरापेक्षयाऽधिकपरिमाणम् अपरिमिताङ्गुलम् ।
पार्थिव=पृथिवीदैवत्यम् । ननु मण्डलानामन्यादिदैवत्यत्वं न सम्भवति ।
तत्प्रकाशकात्वाभावात् । तदुद्देशेन त्यज्यमानत्वाभावाच्चेति चेत्, न । 'प्रेतु
होतुश्चमसो ब्रह्मण' इति न्यायेन आग्नेयेत्यादिदेवतातद्धितान्तलक्षण-
समार्यावलेनाग्न्यादिदेवतापूजनस्थानत्वेनाग्न्यादिदैवत्यत्वसम्भवात् ।
अतस्तेष्वग्न्यादिदेवतापूजन कार्यम् । मण्डलपरिमाणं स एवाह—

द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ।

अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥

पट्पञ्चाशत्समधिक भूमेस्तु परिकल्पना । इति ।

मण्डलान्तरम्=अन्यमण्डलम् । सान्तरालमेकैकमण्डलं द्वात्रिंशदङ्गुलम् ।
एवञ्चान्तरालसहितैराष्टभिर्मण्डलैरङ्गुलानां पट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं
भवति । नवममण्डलस्यापरिमिताङ्गुलकत्वाद्गणना । मण्डलं सान्तरालं
द्वात्रिंशदङ्गुलम् । तत्र मण्डलं षोडशाङ्गुलं षोडशाङ्गुलं तदन्तरालम् ।

तथा च याज्ञवल्क्य —

षोडशाङ्गुलकं क्षेत्रं मण्डलं तावदन्तरम् ॥ इति । (२।१०६)

तावत्=षोडशाङ्गुलम् अन्तरं=मध्यम् । यत्तु नारदवचनम्—

अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिमग्नेर्यथोदितम् ।

द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ॥

अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ।

चत्वारिंशत् समधिक भूमेरङ्गुलमानतः ॥ इति । (१)

(इय०प०१ श्लो०२८५।२८६)

तत् नवमाष्टमयोरङ्गुलयोर्यदन्तरालं षोडशाङ्गुलं तस्यागन्तव्यत्वा

दनन्तराभावेनाङ्गुलानां परिगणनमिति न कश्चिद्विरोधः । यत्तु कल्प-
तरुकारेण एतदेव वाक्यम्—

चतुर्विंशतिराख्याता भूमेस्तु परिकल्पना ।

इति पठितम् ।

तत् षोडशाङ्गुलस्य प्रथमावस्थान मण्डलस्यागन्तव्यत्वेन । तद्
प्यनन्तर्भावगम्यभूमेरङ्गुलानां परिगणनविषयमिति न कश्चिद्विरोधः ।
यदा तु दिव्यकर्तुः पद षोडशाङ्गुलादधिकं तदा तत्पदसम्मित मण्ड-
लम् अवशिष्टाङ्गुलमन्तरालमित्येव द्वात्रिंशदङ्गुलता सम्पादनीया ।

तथा च नारद —

मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात् तत्पदसम्मितम् । इति । (व्य०प०१।२९९)

पितामहोऽपि—

कर्तुः पदसम कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतः । इति ।

अङ्गुलप्रमाणं तु “तिर्यग्भयोदराण्यष्टौ” इत्यादिना धराविधिप्रकरणे
दर्शितम् । यत्तु विष्णुवचनम्—

षोडशाङ्गुलं तावदन्तरमण्डलसप्तकं कुर्यादिति ।

तद्गन्तव्यमण्डलविषयम् ।

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत् । (२।१०६)

इति शास्त्रवचनेन समानार्थकं ज्ञेयम् । यत्तु स्नाकरे एतच्च मण्ड-
लसप्तकं मण्डलाष्टकलङ्घनासामर्थ्यं इत्युक्तम् । तदयुक्तम् ।

पश्चिमे मण्डले स्थित्वा प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः ।

इति वचनेन—

अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निःक्षिपेद्बुधः ।

इति वचनेन च मण्डलसप्तकलङ्घनस्यैवोक्तत्वेन मण्डलाष्टकलङ्घ-
नस्यानुकत्वात् । प्रोक्षितेष्वेतेषु प्रांग्रामाः कुशाः प्रसारणीयाः ।

तथा च पितामह —

मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः ।

विन्येसश्च पद कर्त्ता द्वेषु नित्यमिति स्थितिः ॥ इति ।

तत् प्राङ्गुलैः प्रथममण्डलाद्दक्षिणतो लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य
शान्तिहोमं कुर्यात् ।

शान्त्यर्थं जुहयादमौ घृतमष्टोत्तरं शतम् ।

इति स्मरणात् । होमश्चात्र ‘अग्नये पावकाय स्वाहा’ इत्यनेन मन्त्रेण
कुर्यादित्युक्तं व्याख्यातम् । ततस्तस्मिन्मग्नौ लोहकारात् पिष्टं
तापयेत् ।

तथा च नारद—

जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि ।

दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ प्रतापयेत् ॥

अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्षितम् ॥ इति ।

(व्य०प०१ श्लो०२८८)

सुरक्षितम्=चाण्डालादिस्पर्शो यथा न सम्पद्यते तथा रक्षितम् ।

अयं पिण्डस्य परिमाणदिक

पितामह आह,

अग्निहीनं समं कृत्वा अष्टाङ्गुलमयोमयम् ।

पिण्डं तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम् ॥ इति ।

सममग्निहीनम्=समन्ततः कोणरहितं समवृत्तमिति यावत् । अष्टाङ्गुलम्= अष्टाङ्गुलविस्तारः, पञ्चाशत्पलिकं=पञ्चाशत्पलपरिमितं समं तापयेदित्यन्वयः । सर्वतस्तापयेदित्यर्थः ।

यत्तु—

शतार्धपलिकं वृत्तं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।

लोहमग्निमयं ध्मातं देयं राज्ञामिशापितं ॥

इति कालिकापुराणे लोहपिण्डस्य द्वादशाङ्गुलायामत्वमुक्तम् । तदष्टाङ्गुलेन सह विकल्पितं ज्ञेयम् ।

यत्तु शङ्खलिखिताभ्याम्—

अथवा सन्ताश्चत्थपत्रान्तरितं षोडशपलमपि अग्निवर्णं लौहपिण्डमञ्जलिवादाय सप्तमपदमर्थ्याद् गच्छेत् ।

इति पिण्डस्य षोडशपलत्वमुक्तम् । तदपि वैकल्पिकम् । सप्तमपदमर्थ्याद=सप्तममण्डलं यावत् । अग्निवर्णपरिपोऽत्र मर्थ्यादाशब्दः । केचित्तु षोडशपलसङ्ख्या अस्मादर्थ्य इति प्राहुः । इदं च पिण्डप्रतापनं त्रिः कर्त्तव्यम् ।

अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्षितम् ।

पञ्चाशत्पलिकं भूयः कारयित्वा शुचिर्द्विजः ॥

तृतीयतापे तप्तं तं मूयात्सत्यपुटस्त्वृत्तम् । (व्य०प०१।२८९)

इति नारदवचने तृतीयतापे तप्तं तमिति लिङ्गात् । सुतप्तमयं पिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः सन्ताप्योदके निक्षिप्य पुनः प्रतापयेत् । तस्मिन् काले प्राङ्मुखो धर्मावाहनादिशोषशिरपत्रारोपणान्तं साधारणं विधिं कुर्यात् । यादृशपूजायां चन्दनादेर्विशेषं

पितामह आह,

तत्र पूजां हुताशस्य कारयेन्मनुजाधिपः ।

रक्तचन्दनमाल्यैश्च रक्तपुष्पैस्तथैव च ॥ इति ।

तत्र=अयं पिण्डाग्नौ । हुताशस्य=आवाहितस्य धर्मरूपस्याग्नेः । ततः

शोधकसंख्यमाह—

हारितः,

प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत्प्रसारितकराङ्गुलिः ।

श्वाङ्गवासाः शुचिश्चैव शिरस्यारोप्य पत्रकम् ॥ इति ।

अवस्थितिश्च प्रथमे मण्डले कर्त्तव्येत्याह—

पितामहः,

प्रथमे मण्डले तिष्ठेत्प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः ॥ इति ।

तत्र स्थितस्य करौ शोधनीयावित्यप्याह—

स एव,

लक्षयेयुः क्षतादीनि हस्तयोस्तस्य कारिणः ॥ इति ।

कारिणः=नियुक्ताः पुरुषाः ।

नारदोऽपि—

लक्षयेत्तस्य चिह्नानि हस्तयोरुभयोरपि ।

प्राङ्मानीय मूढानि सप्रणान्यप्रणानिच ॥ इति । (न लघ्वम्) •

शोधनप्रकारं विष्णुराह—

करौ विमृदितग्रीहौ तस्यादावेव लक्षयेत् । इति ।

विमृदिता ग्रीहयो याभ्यां तौ । ग्रीहिमर्दनं तयोर्यथावस्थितरूपज्ञा-
मार्थम् । एवं शोधनयोर्मणादिचिह्नेषु सप्तसु प्राकस्थितरथशानार्थमल-
कादिरसेन तेषां चिह्नं कर्त्तव्यमिति—

नारद आह,

हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्यात्सप्तदानि तु ।

तान्येव पुनरालक्ष्येद्गर्स्तां विन्दुविचित्रितौ ॥ इति ।

(स्य० प०१ दलो०३०१)

तानि=प्राक्कृतचिह्नानि । पुनः=पिण्डधारणानन्तरम् । ततः प्राङ्वि-
वाककृत्यं—

वात्पत्रव्य आह,

करौ विमृदितग्रीहैर्लक्षयित्वा ततो भ्यसेत् ।

सप्तादवस्थस्य पत्राणि तापसूत्रेण धेष्टयेत् ॥ इति । (२।१०३)

तापसू=तापसूत्रस्य सप्तहृत्पत्रः सूत्रेण वेष्टयेदिति तत्रदिश्यस्य क्रियाविशेष-
पणस्य मन्त्रैः कृत्योक्तोऽर्थो मित्याश्रयात् । तापतां सूत्राणां समाहारस्ता-
पासूत्रं तेन । सप्तभिः सूत्रैर्वेष्टयेदित्यर्थः । “सप्तभिः सूत्रमग्न्यभिः”

इति वक्ष्यमाणनारदादेवचनसंवादी प्रतिभाति । तावच्छब्दः सह्यशा-
ब्दस्तेन समाहारे द्विगुः ख्रीलिङ्गत्वाभावाच्च न डीप् त्रिभुवनमिति
वत् । सप्तह्रस्वो वेष्टनं तु वचनालाभेऽपि शिष्टाचारतः कर्त्तव्यमिति
मदनरत्ने । वेष्टेन चाश्वत्थपत्रहस्तयोः सूत्रं च शुक्लमित्याह—

नारदः,

वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिःसूनतन्तुभिः । इति ।
अश्वत्थपत्राणि सप्तापि समानानि ।

तथा च स्मृति —

पत्रैरञ्जलिमाप्ये ह्याश्वत्थैः सप्तभिःसमैः । इति ।
शमीपत्रादीन्यप्यश्वत्थपत्राणामुपरि स्थापयेत् ।

तथा च स्मृतिः—

सप्त पिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथाक्षतान् ।
द्वार्याः सप्त पत्राणि दध्यकांश्चाक्षतान्नि्यसेत् ॥ इति ।
पुष्पाणि च तत्र स्थापनीयानि ।

तथा च पितामह—

सप्त पिप्पलपत्राणि चाक्षतान् सुमनो दधि ।
हस्तयोर्निःक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथा ॥ इति ।

सुमनस = कुसुमानि । सूत्रेणेति जातावेकवचनम् । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

अथस्तप्तं तु पाणिभ्यामकंपत्रैस्तु सप्तभिः ।

अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्त्वदग्धं सप्तमे पदे ॥ इति,

तत् अश्वत्थपत्राभावेऽकंपत्रविधायकं ज्ञेयम् । अश्वत्थपत्राणां पि-
तामहप्रशंसावचनेन मुख्यतावगमात् ।

पिप्पलाज्जायते षड्विः पिप्पलो वृक्षराट् स्मृतः ।

अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्निक्षिपेद्बुधः ॥ इति ।

ततस्तप्तलोहपिण्डे प्राङ्घ्रिषाकस्तत्राग्निमावाद्याग्निमभिमन्त्रयेत्-
"श्वमग्ने वेदा" इत्यनेन मन्त्रेणेत्याह—

पितामह,

तापिते तु ततः पश्चादग्निमावाहयेच्छुचिः ।

आवाहनं तु देवानां कृत्वा पूर्वविधानवित् ॥

श्वमग्ने ! वेदाश्चत्पारस्य च यज्ञेषु ह्यसं ।

स्य मुग्ध सर्वदेवानां स्य मुखं ब्रह्मयादिनाम् ॥

जठरग्धा हि भूतानां ततो धेरिस शुभाशुभम् ।

पापारपुनासि धं यस्मात् तस्मात्पापकः उच्यसे ॥

पापेषु दशयात्मानमचिष्मान् भव पावक ! ।
 अथ वा शुद्धभावेन शान्तो भव हुताशन ! ॥
 त्वमग्ने ! सर्वभूतानामन्तश्चरासि साक्षिवत् ।
 त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
 व्यवहाराभिशास्तोऽथ मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
 तद्देने संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ इति ।

विष्णुस्तु "त्वमग्ने सर्वभूतानाम्" इत्यादि "धर्मतस्त्रातुमर्हसि", इत्य-
 न्तं पितामहवचनवदेवाभिमन्त्रणे मन्त्रमाह । तदस्य मन्त्रस्य समुच्च-
 येनाभिमन्त्रणसाधनत्वं न तु विकल्पेन । प्रार्थनीयार्थस्य शोध्यव्य-
 क्तिविशेषनिष्ठतया प्रकाशनेन भिन्नकार्यत्वात् । पितामहेन एकवाक्यतया
 पठनाच्च ।

यत्तु—

तूर्तप्रतापतं तं दृयास्तस्यपुरस्कृतम् ।

शृण्वेम मानवं धर्मं लोकपालरधिष्ठितम् ॥ (व्य० प० १।२९०)

त्वमग्ने ! सर्वदेवानां पवित्रं परमं मुखम् ।

त्वमग्ने ! सर्वभूतानां हृदिस्थ वेत्सि चेष्टितम् । (२९१)

सत्यानृते च जिह्वापास्त्वत्तं समुपलभ्यते ।

वेदादिमिरिदं प्रोक्तं नान्यथा कर्तुमर्हसि ॥ (२९२)

अनेनादाविदं प्रोक्तं मिथ्या चेदमसौ वदेत् ।

सर्वथा च यथा मिथ्या तथाग्निं धारयाम्यहम् ॥ (२९३)

स एष त्वां धारयति सत्येनानेन मानव ।

सत्यवाक्यस्य चास्य त्वं शान्तो भव हुताशन ! ॥

सृपावाक्यस्य चास्य त्वं दृह हस्तौ च पापिनः । (२९४)

इति नारदोक्तमभिमन्त्रणं विष्णुपितामहाभ्यामुक्तेनाभिमन्त्रणेनैकार्थ-
 त्वाद्विकल्पते । "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्" इति न्यायात् । यदा नारदो-
 क्ताभिमन्त्रणं क्रियते तदा तदनन्तरं कर्त्तव्यमाह—

स एव,

अमुमर्थं च पत्रस्थमभियुक्तं यथार्थतः ।

संश्राव्य मूर्ध्नि तस्यैव न्यस्य देवो यथाक्रमम् ॥ इति ।

(व्य० प० १।२९५)

पूर्वोक्ताभिमन्त्रणमन्त्रार्थं शिरसि निहितपत्रस्थमन्त्रार्थं च संश्राव्य
 तत्पत्रं यथास्थानं निधाय लोहपिण्डो देय इत्यर्थः । यदा तु विष्णुपि-
 तामहोक्तान्यभिमन्त्रणं क्रियते तदा तस्मिन् कृते कर्त्तव्यमाह—

पितामहः—

ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायण ।

सन्दर्शेन नियुक्तो वा हस्तयोस्तस्य निक्षिपेत् ॥ इति ।

नियुक्तः=प्राङ्घ्रिधाक । सन्दर्शेन त=लोहपिण्ड समुपादाय=गृहीत्वा तस्य=शोभ्यस्य हस्तयो निक्षिपेदित्यर्थः । निक्षेपणात् प्राक् पक्षद्वयेऽपि शोभ्यमभिन्त्रयेत् । अभिमन्त्रितवतश्च तस्य हस्तयोरुपरि लोहपिण्डं स्थापयेत् ।

तथा च याज्ञवल्क्य — (अ०२)

त्वमग्ने ! सर्वभूतानामन्तश्चरसि पायक । ।

साक्षिघृतपुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥ (१०४)

तस्येत्युक्तवतो लोहं पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

अग्निघर्षं न्यसेत्पिण्ड हस्तयोश्चभयोरपि ॥ (१०५)

पापेभ्य इति ह्यव्लोपे पञ्चमी । पुण्यपापानि पर्यालोच्येत्यर्थः । ब्रूहि=दर्शयेत्यर्थः । इत्युक्तवत=पूर्वोक्तमन्त्रेणान्यभिमन्त्रणं कृतवतस्तस्य हस्तयो रक्षयत्पत्रादिसहितयोः सुधैवेष्टिनयोरित्यर्थः । गृहीतलोहपिण्डस्य शोभ्यस्य कर्त्तव्यमाह—

स एव,

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्मजेत् । इति । (२।१०६)

अस्यार्थविवरणपुरःसरं विष्णुरपि—

ततस्तत्राग्निघर्षं लोहपिण्ड पञ्चाशत्पलिकं समं दद्यात् । तं समादाय नातिद्रुतं न च विलम्बितं मण्डलेषु पदन्वासं कुर्वन् मजेत् । ततः सप्तममण्डलमतीत्य भूमौ लोहपिण्डं पातयेदिति ।

मण्डलेषु=द्वितीयादिमण्डलेषु सप्तममण्डलमतीत्य=सप्तमं मण्डलमतिक्रम्य अष्टम मण्डलं गत्येति यावत् । भूमौ=शुष्काभिनयवृणुषुञ्जान्वितायां नयममण्डलरूपायामित्यर्थः । बह्व्यमाणकालिष्ठापुराणवचनानुरोधेन ।

नारदोऽपि—

हस्ताभ्यां तं समादाय प्राङ्घ्रिधाकसमीरितं । (१)

स्थितैश्चस्मिस्ततोऽन्यानि मजेत्सप्त स्थजिह्वग ॥ (व्य० प० १।२९६)

असम्प्रान्तः शनैर्गच्छेद्बुद्धः सोऽनलं प्रति ।

न पातयेत्तामप्राप्य या भूमिं परिकल्पिता ॥ (२९७)

(१) एतदर्थस्यने सु० ना० स्मृती स्नातक मण्डलावयव ततः सदृश पापघ्नम् । हादर्थे बर्त्तेन । अमेतन्नम्-अगन्त्रन्तः इत्यर्थं च न दृश्यते । तथा 'न मण्डलमनि क्रमेण' मण्डलं नष्टम्' अत्रद्वारार्थेद्वारप्रत्यक्षमर्थेपरिचयेन वदः इति ।

सेन" इति श्रुतेः । वसन्तस्य सर्वसाधारणत्वात् तत्रापि सप्तयवा शरदि
ततोऽप्यदृष्या पश्यवेत्यर्थः । घत्सनाभोऽपि प्राह्य इत्याह—

पितामहः,

यवाः सप्त प्रदातव्याः शुचिहेतोर्न संशयः ।

शुक्लानो घत्सनाभस्य हिमजस्य विपस्य च ॥ इति ।

यवाः संसेति शीतलकालविषयम् ।

रात्रौ तु पश्चिमे भागे विषं देयं सुशीतले ।

इति पूर्वोदाहृतवचनात् । वज्र्याविषमाह—

पितामहः,

धारितानि(१) च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।

भूमजानि च सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत् ॥ इति ।

नारदोऽपि—

भृष्टं च चारत चैव धूपितं मिश्रितं तथा ।

कालकूटमलासु च विषं यत्नं वर्जयेत् ॥ इति । (व्य०प०१श्लो०३२१)

घत्सनाभस्यरूपमाह कात्यायनः—

घत्सनाभनिभं पीतं वर्णज्ञानेन निश्चितम् ।

शुक्तिशुक्लाकृतिर्भङ्गे विद्यात्तद्वत्सनाभकम् ॥

मधुक्षीरसमायुक्तं स्वच्छं कुर्वीत तत्क्षणात् ।

याह्यमेवं समाख्यातं लक्षणं धर्मसाधकैः ॥ इति ।

शाङ्गस्वरूपमाह स एव—

अजाशुक्लनिभं श्यामं सुपीतं शुक्लसम्भवम् ।

भङ्गे च शुक्लघेरामं ख्यातं तच्छार्ङ्गिणं विषम् ॥

रक्तस्थमसितं कुर्यात्काठनं चैव तत्क्षणात् ।

अनेन विधिना ज्ञेयं विषं दिव्यं विशारदैः ॥ इति ।

भङ्गे=छेदनं यत्रघेरामम्=आर्द्रकतुल्यम् । भङ्गे आर्द्रकतुल्यं सुपीत-

मित्यन्वयः । शार्ङ्गिणं=शुक्लिगां, सम्बन्धि । "इत्यप्यनपत्ये" (पा०सू०अ०६

पा०४सू०१६४) इति प्रकृतियद्वावाञ्च टिलोपः । यत्रकस्य तत्क्षणाद्भक्त-

मसितं कुर्यादिति सम्बन्धः । अर्थं च घृतप्लुतं देयमित्याह—

नारदः,

विषस्य पलपद्मासाद्भागो विंशतिमस्तु यः ।

तमष्टभागहीनं तु शोध्य दद्यात् घृतप्लुतम् ॥ इति (व्य०प०१श्लो०३२३)

(१) चारितानि=सधारितानि कर्मविहितानि ।

२७ धी०, मि०

पल चात्र चतु सुवर्णिक तस्य षष्ठो भागो दश मापा दश यथाश्च भ
 वन्ति । 'त्रियव त्वेककृष्णलम् । पञ्चकृष्णलको माप' इत्येको माप, पञ्च
 दश यथा भवन्ति । पञ्चदशाना मापाणा यथा सार्द्धशत भवन्ति । पूर्वं
 च दश यथा इति षष्ट्यधिकशत यथा पलस्य षष्ठो भागस्तस्माद्द्विश
 तितमो भागोऽष्टौ यथा तस्याष्टमभागहीन = एकयवहीनः त विंशति
 तम भाग सप्तयव घृतप्लुत दद्यादित्यर्थ । घृत च विपात्रिंशद्दण
 प्राह्यमित्यप्याह—

नारद —

पूर्वाह्णे शीतले देशे विष देय तु देहिनाम् ।

घृतेन योजित श्लक्ष्ण पिष्ट त्रिंशद्दणान्वितम् ॥ इति । (न लब्धम्)

कात्यायनाऽपि—

पूर्वाह्णे शीतले देशे विष देय तु देहिनाम् ।

घृतेन योजित श्लक्ष्ण पिष्ट त्रिंशद्दणान्वितम् ॥ इति ।

एतच्च विष सोपवासेन प्राद्विषाकेन पूर्वाकदिव्यदेशे काले च देव
 द्विजसन्निधौ शिवपूजा कृत्वा तत्पुरतो विष स्थापयित्वा धर्मावाहना
 दिशोऽध्यासित्वा प्रतिष्ठापत्र निधाय विषमभिमन्त्र्य दक्षिणामिमुखाय
 उदरमुखेन प्राङ्मुखेन वा देयमित्याह—

नारद ,

दद्याद्विष सोपवासो देवब्राह्मणसन्निधौ ।

धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥

द्विजाना सन्निधावेव दक्षिणामिमुखे स्थिते ।

उदरमुखं प्राङ्मुखो वा दद्याद्विष समाहितः ॥ इति ।

(ना०स्मृ०न लब्धम्)

अभिमन्त्रणमन्त्रमाह विष्णु —

विपत्वाद्द्विषमत्थाच्च क्रूरत्वात्सर्वदेहिनाम् ।

त्वमेव विष ! जानीषे न विदुर्वानि मानवा ॥

व्यवहाराभिश्चस्तोऽय मानुष शुद्धिमिच्छति ।

तदेन सशयादस्माद्धर्मतस्त्रानुमर्हासि ॥ इति ।

नारदोऽपि—

विष ! त्व ब्रह्मण पुत्र सत्यधर्मे व्यवस्थित ।

शोधयेत् नर पापारसत्येनास्वामृत मय ॥ इति । (व्य०प०१६लो०३२५)

अनपारेकार्थत्वाद्विकल्प । शाध्यस्याभिमन्त्रणमन्त्रमाह—

याज्ञवल्क्य ,

विष ! त्व ब्रह्मणः पुत्र सत्यधर्मे व्यवस्थित ।

त्रायस्यास्माद्मीशापारसत्येन भव मेऽमृतम् ॥ इति । (२।११०)

पितामहोऽपि—

दीयमानं करे कृत्वा विषं तु परिशापयेत् ।

विष ! त्वं ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥

पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव ।

अनयोरपि विकल्पः । अभिमन्त्रणानन्तरकत्तव्यमाह—
याज्ञवल्क्यः,

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् । इति । (२।१११)

शुद्धिप्रकारमाह बृहस्पति—

विषिदत्तं विषं येन जीर्णं मन्त्रौपधैर्विना ।

स शुद्धः स्यादन्यथा तु दण्डघो दाप्यश्च तद्धनम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

यस्य वगैर्विना जीर्णेषु तस्य विनिर्दिशेत् । इति (२।१११)

वेगो नाम धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिः ।

धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः ।

इति घचनात् । धातवश्च त्वगादयः सप्त ।

त्वगसृष्ट्वांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि घातवः ।

इति घचनात् । विषवेगाश्च सप्त तेषां लक्षणानि विपतन्त्रे दर्शितानि—

वेगो रोमाञ्चमाद्या रचयति विषजः स्वेदघफत्रोपशोषौ

तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ घपुपि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ ॥

यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयति विषशतां कण्ठमङ्गं च द्विकां

पष्ठो निःश्वासमोहौ वितरति च मूर्तिं सप्तमो भक्षकस्य ॥ इति ।

शोष्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः ।

अत एव पितामहः—

त्रिरात्र पञ्चरात्र वा पुरुषैः स्वीरधिष्ठितम् ।

कुहकादिभयाद्राजा धारयेत् दिव्यकारिणम् ॥

बीषधीमन्त्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान् ।

कर्तुं शरीरसंस्थांश्च मूढोत्पन्नान् परीक्षयेत् ॥ इति ।

दिनान्तपर्यन्तं विषवेगराहित्ये शुद्धिरवधारणीयेत्याह—

विष्णु,

विषं वेगङ्गमातीतं सुखेन यदि जीर्यते ।

विशुद्धमिति तं ज्ञात्वा दिवसान्ते विसर्जयेत् ॥

पितामहोऽपि—

भक्षिते तु यदा सुस्थो मूर्च्छांछादिविषजितः ।

निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥ इति ।

नारदोऽपि—

छायानिवेशितो रक्ष्यो दिनशेषमभोजन ।

विषवेगकृमातीतः शुद्धोऽसौ मनुरग्रवीत् ॥ इति । (द्य०प०१श्लो०३२६

मिताक्षरायां तु—

पञ्चतालशत काल निर्धिकारो यदा भवेत् ।

तदा भवति सशुद्धस्तत कुर्याच्चिकित्सितम् ॥

इति नारदवाक्य पठित्वा विषे पीत यावत्करतालिकाशतपञ्चक क्रियते तावत्काल निर्धिकारश्चच्छुद्ध । अनन्तर तु चिकित्सनीय । यानि तु विनान्तावधियोघकानि पितामहादिवचनानि सान्यरूपमात्रविषयाणीत्युक्तम् ।

इति विषविधि ।

अथ कोशविधिः ।

तत्र नारद —(द्य० प० १)

अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।

शास्त्रविद्विजयथा प्रोक्तं सर्वकालाधिरोधिनम् ॥ (३२७)

पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च ।

सशकस्याऽव्यसनिन कोशपानं विधीयते ॥ (३२८)

इच्छत धद्धानस्य देवप्राह्मणसन्निधौ । (ना० स्मृ० नलब्धम्)

सशकस्य=असत्यन दिव्यकरणेऽनिष्टशङ्कायुक्तस्य । कोशपानम्—उग्र-
देवताज्ञानोदकपानम् । द्यताज्ञानोदकं च प्रसूतित्रयं प्राह्यमित्याह—

विष्णु, उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तस्मानोदकात्प्रसूतत्रयं पिबेदित्
मया न कृतमिति व्याहरन् देवतामिमुख इति ।

माहवत्कथोऽपि,

देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तस्मानोदकमाहरेत् ।

संध्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात् प्रसूतित्रयम् ॥ इति । (२।११२)

उग्रान् देवान्=दुर्गादित्वादीन् । तथामन्यतमं देव प्राह्वविधाकः सोप-
वासो गन्धपुष्पादिभिः सम्पूज्य आपयित्वा तस्मानोदकं दिव्यदेशं न
योद्दस्यर्थः । नीरथा च तत्र निधाय घमायाहनादि शोषशिरसि पत्रा
शोषणान्तं सर्वदिश्यसाधरणविधिं विधाय द्यतायतनसर्मापे मण्डलं च
विधाय तत्र शोष्यं प्राह्वमुत्पद्यत्वापयित्वा तमसत्येनैतादिव्यकरणेऽनिष्ट
संध्राव्यं जलापघायुकन "तोयं । स्व प्राणिनां प्राणं" इत्यादिना मन्त्रेणा
मिमन्त्र्य पूर्वनिहितादकात् प्रसूतित्रयं पाययेत् । शोष्यश्च जलविधाये

शोक्तेन "सत्यानृतविभागस्य" इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पिबेत् ।

तथा च नारदः—

तमाहूयाभिशस्त्रं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।

आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् ॥ इति ।

पितामहोऽपि—

प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् ।

पूर्वोक्तेन विधानेन स्नातमात्रं स्थिरं शुचिम् ॥ इति ।

कारिणं=दिव्यकारिणं शोष्यमिति यावत् । पूर्वोक्तं=सकलादिव्य-
साधारणतया प्रागुक्तेनैतदर्थः ।

नारदोऽपि—

अर्चयित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सलिलेन तु ।

एनञ्च धावयित्वा तु पाययेत्प्रसृतित्रयम् ॥ इति ।

एनः=पापम् । तच्च तत्फलमिधानमुखेन तेनैव दर्शितम्—

स्वेच्छया यः पिबेत्कोशं न क्वचिद्दूषितो नरः ।

न संवदन्नरो लोमात् दिवशी भवति दुर्मतिः ॥

जानानः कामकारेण कोशं पीत्वा विसंघेदत् ।

दरिद्रो व्याधितो मूर्खः सप्तजन्मनि जायते ॥ इति ।

सशिरस्केऽभियोगे अभियोक्तुः धाव्यमनिष्टमप्याह—

स एव,

बलात्कोशं हि यो दत्त्वा हितमिच्छेत चात्मनः ।

स विनाशी भवेत्तस्य तच्च कार्यं न सिद्ध्यति ॥ इति ।

एवं यस्य कस्य चिद्बुद्धदेवस्य स्नानोदकमाहृत्य कोशानुष्ठाने प्राप्ते
नियमार्थमाह—

पितामहः,

सको यो यस्य वेषस्य पाययेत्सस्य तज्जलम् ।

समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥

दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।

मास्करस्य तु यत्तोर्यं ब्राह्मणं तन्न पाययेत् ॥ इति ।

उग्रदेवतायुधानि स्नापयित्वा तद्बुद्धं स्वल्पेऽपराधे पाययेत् ।

तथा च कात्यायनः—

स्वल्पेऽपराधे देवानां स्नापयित्वाऽऽयुधोदकम् ।

पाप्यो विकारे चाशुद्धो नियम्यः शुचिरन्यथा ॥ इति ।

पाप्यः=पापयित्तस्यः । नियम्यः=दृष्यः । आयुधग्रहणं ताम्रादिनिर्मिता-

दित्यमण्डलस्याप्युपलक्षणम् ।

२१४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणप्र०

अत एव बृहस्पतिः—

यद्भक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्तस्यैवायुधमण्डलम् ।
प्रक्षाद्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतिप्रथम् ॥ इति ।

अथ विशेपमाह पितामहः—

दुर्गायाः पाययेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ।
अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि तु ॥ इति ।

कृतकोशपानस्य शोधयस्य किं तत्कालमेव शुद्धिर्नेत्याह—
कात्यायनः,

अथ दैवघिसंवादस्त्रिसप्ताहं तु दापयेत् ।

अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेव च ॥ इति ।

दैवविसम्पाद.=दैविकध्याध्युद्भवः । दैविकध्याध्यादीनपि—

स एव दर्शयति,

ज्वरातिसारविस्फोटाः शूलास्थिपरिपीडनम् ।

नेत्ररुग्भालरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ।

शिरोरुभुजमङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम् ॥ इति ।

शुद्धिकालविधिं विष्णुरभ्याह—

यस्य पश्येद्विसप्ताहात् त्रिसप्ताहादथापि वा ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापि वा ॥

तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्यये ।

दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्याद्दार्मिको नृपः ॥ इति ।

पितामहोऽपि—

त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहादथापि वा ।

धैकृतं यस्य दृश्येत पापकृतस तु मानघः ॥

तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं नैव तस्य विभाधना ॥ इति ।

तद=रोगादिधैकृतं तस्य=कृतकोशपानस्यैकस्य यदि भवेत् तदैव स
पापकृदिति न किन्तु तदीयस्य सर्वस्य जनस्य मध्येऽपि यदि कस्यचि-
द्भवेत् तदापीत्यर्थः ।

अत एव बृहस्पति —

सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यासिर्न प्रजायते ।

पुत्रदारधनानां च स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

अर्थाक्चतुर्दशादहो यस्य नो राजदैविकम् ।

ध्वंसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥ इति । (२११३)

एतेषां च त्रिरात्रादीनां पक्षाणाम् अभियोगाल्पत्वमहत्वाभ्यां व्य-
घस्था ज्ञातव्या । अवधेरूर्ध्वं तु रोगाद्युद्भवेऽपि न पराजयः ।

तथा च नारदः—

ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतं तु महद्भवेत् ।

नाभियोज्यस्तु विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात् ॥ इति ।

(व्य० प० १ श्लो० ३३१)

अत्र द्विसप्ताह इत्यधिककालमात्रोपलक्षणम् । कृतकालव्यतिक्रम-
हेतोरभिधानात् । तेनैकविंशतिरात्रस्याधिककालत्वाभ्रयणे चतुर्दशरा-
त्रादूर्ध्वमपि वैकृतोत्पत्तौ पराजयः । एवं त्रिरात्रात्सप्तरात्रात्प्रागपि वैकृ-
तोत्पत्तौ न पराजय इति सिद्धम् ।

इति कोशविधिः ।

अथ तण्डुलविधिः ।

तत्र पितामहः—

तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितम् ।

चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥ इति ।

चौर्यग्रहणमर्घ्यविवादप्रदर्शनार्थम् । “तदर्द्धार्द्धस्य तण्डुला” इति
धनविधादे कात्यायनेनोक्तत्वात् ।

पूर्वशुच्यर्कत्तद्व्यं तत्त एवाह—

तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेनाम्यस्य कस्पचित् ।

मृन्मय भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥

स्नानोदकेन सन्निधान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादिपूर्वं तु कृत्वा रात्रौ विधानतः ॥ इति ।

शुचिः प्राङ्घ्रियाकः सूर्यस्थाने घर्मावाहनादिहोमान्तं सर्वदिव्य-
साधारणविधिं कृत्वा आदित्यस्नानोदकेन शुक्लान् शालितण्डुलानाम्ना-
द्य रात्रावेवं कृत्वा तथैव प्रातःकालपर्यन्तं स्थापयेदित्यर्थः । स्नानो-
दकं देवताया इत्याह—

कात्यायनः,

देवतास्नानपानीयदिग्धतण्डुलभक्षणम् । इति ।

प्रातःकर्त्तव्यमपि स एवाह—

प्रभाते कारिणे देया आदित्याभिमुखाय तु । इति ।

कारिणे=शोभ्याय । देयाः तण्डुला इत्यनुपङ्गः । भक्षणं च सोपवासेन

२१६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणप्र०

सूर्यालयमध्ये एव कर्त्तव्यमित्याह—

बृहस्पति,

सोपवासः सूर्यगृहे तण्डुलान् भक्षयेच्छुचि । इति ।

शोष्यानुष्ठयमनुधावव्याजनं दर्शयति पितामह —

प्राङ्मुखोऽपि स्नात शिरोरोपितपत्रकम् ।

तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः ॥ इति ।

भक्षयित्वा=भक्षणं कारयित्वा । हेतुमतो णिजन्तस्य भक्षेरयं प्रयोगः ।

पत्रे विशेषं—

स एवाह,

भूर्जस्यैव तु नान्यभ्य अभावे पिप्पलस्य तु । इति ।

शुद्धशुद्धवधारणोपायः स एवाह—

शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते ।

गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

शुद्धं स्याच्छुक्लानिष्ठीवी रक्तमिश्रे तु दोषभाक् । इति ।

c कारयायनोऽपि—

शुफलनिष्ठीवनाच्छुद्धो नियम्योऽशुधिरन्वया । इति ।

इति तण्डुलविधिः ।

अथ तप्तमापविधिः ।

तत्र पितामह —

तप्तमापस्य घक्ष्यामि विधमुद्धरणे शुभम् ।

कारयेदायस पात्रं ताम्रं वा योडशाङ्गुलम् ॥

चतुरङ्गुलखातं तु मृन्मयं चापि मण्डलम् ।

मण्डलं=सूर्यमण्डलाकारं घर्तुं लामति यावत् । एतादृशं पात्रं घृ-
ततैलाभ्यां पूरेदित्याह—

स एव,

पूरेद्घृततैलाभ्यां पलैर्विंशतिभिस्तु तत् ।

सुवर्णं मापकं तस्मिन् सुतप्तं निक्षिपेत्ततः ॥

अङ्गुलैः कर्त्तव्यं तप्तमापकमुद्धरेत् ॥ इति ।

सुवर्णं मापकं कर्त्तव्यं योडशांशप्रमाणम् । सुवर्णग्रहणं रूप्यमापनिवृत्त्य-
र्थम् । तप्तमापपरिमितं हिरण्यं ताम्रं वा विण्डीकृत्य निक्षिपेत् । अङ्गु-

प्राङ्मुख्येन=अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमाभिरित्यर्थः । इदं च तप्तमापोद्धरणं प्राङ्मुख्येन घृततैलयोस्तापे समारब्धे धर्मावाहनादिशोध्यशिरःपत्रारोपणान्तं सर्वसाधारणं कर्म विधाय "त्वमग्ने ! वेदाश्चत्वारः" इत्यादिना अग्निद्विद्वयप्रकरणोक्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य कारयितव्यम् । शोध्यस्तु याज्ञवल्क्योक्तेन "त्वमग्ने ! सर्वभूतानाम्" इत्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्र्य तप्तमापमुद्धरेत् ।

अत एव घृहस्पतिः—

समुद्धरेत्तैलघृतात्सुतप्तात्तप्तमापकम् । इति ।

कल्पान्तरमाह स एव—

सौवर्णे राजते ताम्र आयसे मृन्मयेऽपि वा ।

गव्यं घृतमुपादाय तद्ग्री तापयेच्छुचि ॥

सौवर्णां राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोभेनाम् ।

सलिलेन सहृद्दौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥

अमहीचितरङ्गाढ्ये हानखस्पर्शगोचरे ।

परीक्षेदाद्रूपेणैव चुरुकार सघोपकम् ॥ इति ।

ततः प्राङ्मुख्येन धर्मावाहनादिपत्रारोपणान्तं साधारणं कर्म कृत्वा घृतमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः—

ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ।

पर पवित्रममृतं घृतं । त्वं यज्ञकर्मसु ॥

दह पावक ! पाप त्व हिमशीतोऽशुचौ भव । इति ।

ततः प्राङ्मुख्येन शोध्येन "त्वमग्ने ! सर्वभूतानां" इत्यादि मन्त्रेणाभिमन्त्रणं कारयित्वा मुद्रिकां प्राहयेदित्याह—

स एव,

उपोषितं ततः स्नातमाद्रिवाससमागतम् ।

प्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा ॥

प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः । इति ।

अत्र तर्जन्यैव मुद्रिकोद्धरणं कार्थ्यम् । तस्याः परीक्षाभिधानात् । पक्षद्वयेऽपि शुद्धवधारणोपायं घृहस्पतिराह,

कराग्र यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ।

शुद्धो भवति धर्मेण पितामहवचो यथा ॥ इति ।

वालिहापुराणेऽपि—

न धुनेद्य कराग्रं तु यस्य रक्तं न जायते ।

विस्फाटाद्येस्तथा दौषे स शुद्धो यस्य चोद्भूतम् ॥ इति ।

रक्तं=रक्तवर्णम् । यस्य पराप्र विस्फोटगौरुत्तिन्नमिन्वन्वयः ।

पितामहोऽपि—

सस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसाधन्यथाऽशुचिः । इति ।

इति तप्तमापविधि ।

अथ फालविधिः ।

वृद्धस्यति —

आयस द्वादशपलघटितं फालमुच्यते ।

अष्टाङ्गुल भवेदीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥ इति ।

एवंविधं फालं प्रतिष्ठितेऽग्नौ प्रक्षिप्य प्राङ्विवाको धर्मावाहनादि-
शोधयशिरःपन्नारोपणान्त साधारण कर्म कृत्वा "त्वमग्ने" इत्यादिना
प्रागुक्तमन्त्रेणाभिमर्शय शोधयेन "त्वमग्ने ! सर्वभूतानां" इत्यादिना
प्रागुक्तमन्त्रेणामन्त्रण कारयित्वा लेहयेत् ।

तथा च स एव—

अग्निवर्णं ततश्चौर जिह्वया लेहयेत्पट्टत् ।

न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते ॥ इति ।

इति फालविधि ।

अथ धर्मजाविधिः ।

तत्र पितामह —

अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिना नृणाम् ॥ इति ।

हन्तृणामिति साहसामियोगेषु, याचमानानामत्यर्थाभियोगेषु, प्रायश्चित्तार्थि-
ना नृणामिति पातकाभियोगेषु पतद्विष्य भवतीति सूचितम् । धर्माधर्म-
प्रकारमाह—

स एव,

राजत कारयेद्धर्ममधर्मं सौंसकायसम् ।

लिखद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मो सितासितौ ।

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यै समर्चयेत् ॥

सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृत् ।

एवविधायोपलिप्य विण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥

गोमयेन मृदा वापि विण्डौ कार्यौ समन्तत ।

मृद्गाण्डके उपहृते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥

॥ दिव्यनिरूपणे धर्मनविधिः ।

उपलिप्ते शुचौ देशे देवप्राह्मणसन्निधौ ।
आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥
धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ॥

इति मन्त्रं शोभ्यो म्प्यात् । अहमिति मन्त्रलिङ्गात् ।
बृहस्पतिरपि—

पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ ।
जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः ॥
आमन्त्र्य पूजयेद्बन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः ॥
समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
ततः कुम्भात्पिण्डमेकं प्रगृह्णीतानुपाचितः ॥
धर्मं गृहीते शुद्धः स्यात् स पूज्यश्च परीक्षकैः । इति ।

जीवदानादिकैर्मन्त्रैः “माप्रगामपथोवयं” इत्यादिमुक्तपठितैः ऋहमन्त्रैः ।
अन्यैर्वा आगमोक्तैः प्राणप्रतिष्ठामन्त्रैरित्यर्थः । ते च शारदातिलके उक्ताः—

पाशाङ्कुशपुटा शक्तिर्वाणीविन्दुविभूषितः ।
पाद्याः सप्त रकारान्ता ध्योमसत्येन्दुसयुतम् ॥
तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात्ततोऽमुष्यपदं भवेत् ।
प्राणा इति षदेत् पश्चादिह प्राणास्ततः परम् ॥
अमुष्य जीव इह तु स्थितोऽमुष्यपदं भवेत् ।
सर्वेन्द्रियाप्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः ॥
धोत्रप्राणपदे प्राणा इहागत्य सुरतं चिरम् ।
तिष्ठन्त्वग्निपधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः ॥
प्रत्यमुष्यपदात्पूर्वं पाशाङ्कुनि प्रयोजयेत् ।
प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिः ॥ इति ।

इति धर्मनविधिः ।

अथ शपथविधिः ।

तत्र मनुः—

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्थ्यार्थं शपथाः कृताः ।

(१) अस्मिन्नुक्त्यादि शपथं शोषे वै यश्चेत् शोषे ॥ इति । (८।१।१०)

(१) षक्तिशोऽपि पुत्रगतमेवैव भक्षितमिति विश्वामित्रेणाकुटः स्वपरिशुद्धयेऽपि
यवनापत्ये मुशाम्नि राजनि शपथं चार । अत्र शपथानुः करोत्यर्थं । धातुनामनेकार्थत्वात् ।
इति कुल्लुकाः ।

नारदोऽपि—(व्य० प० १ श्लो० २४३२४४)

शपथा अपि देवानामृषीणां च महात्मनाम् ।

(१) वसिष्ठः शपथं लेभे यातुधाने तु शङ्कितः ॥

महर्षयस्त्वथेन्द्रश्च पुष्करार्थे नियोधिताः ।

शपुः शपथमब्रुवाः परस्परविशुद्धये ॥ इति ।

शपथे विशेषमाह मनुः—(८।११३)

सत्येन शापथेद्विप्रं क्षत्रियं ब्राह्मणायुधैः ।

गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वस्तु पातकैः ॥ इति ।

व्याख्यातमेतत् पूर्वमेव ।

वृहस्पतिरपि—

सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च ।

देवब्राह्मणपादाश्च पुत्रदारशिरांसि च ॥

पते च शपथाः प्रोक्ता मुनिभिः स्वल्पकारणे ॥ इति ।

पुत्रदारादीनां शिरःस्पर्शः कार्यः ।

तथा च मनुः—

पुत्रदारस्य घात्पेनं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् । इति । (८।११४)

स्पर्शनं च दक्षिणकरेण कुठ्यात् ।

तथा च कात्यायनः—

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥ इति ।

शपथे कृते कियंता कालेन शुद्धिरवधारणीयेत्याकाङ्क्षायां शुद्धि-
प्रकारमाह—

स एव,

आचतुर्दशकादहो यस्य तोराजदैविकम् ।

व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ इति ।

व्यसनमापत् । घोरम्=अतिपीडाकरम् । अल्पस्य शरीरधर्मत्वात् ।
तच्च प्राणुकरोगादि । अत्राहो दिवसस्य योऽयं चतुर्दशभागस्तस्मा-
दर्थां व्यसनं न जायते स शपथे शुचिरित्यर्थः । कर्त्तव्यस्य शपथ-
स्य स्वल्पविषयत्वेन बह्वधेरशुचित्वात् ।

यमिद्धो न दहत्याग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च ।

न चास्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ (८।११५)

(१) वसिष्ठः शपथं शपे यातुधानेन शङ्कितः ।

सप्तर्षयस्त्वथेन्द्रेण पुष्करार्थेन शङ्कितः ॥ इति मु० ना० स्पृ० पाठः ।

इति मनुना शीघ्रमेव शुचेरभिधानाच्च । मिथ्याशपथकरणे दोषमाह—
यम ,

कृत्वा मृषा तु शपथं कीटस्य वधसंयुतम् ।
अनृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ॥

तस्मान्न शपथं कुर्वान्नरो मिथ्या वधेऽपि तम् । इति ।

कीटस्येति यज्जन्तुवधेऽल्पदोषस्तस्योपलक्षणम् । तेनात्यन्तानुप-
युक्तकीटादीनामपि वधसंयुक्तः शपथोऽनर्थहेतुः । तद्व्यपापेन मृषाश-
पथकर्ता युज्यत इत्यर्थः । यत्तु स्मृतितत्त्वे प्राणिमात्रोपलक्षणमित्यु-
क्तम् । तदयुक्तम् । ब्राह्मणादीनां प्राणित्वेन सद्ब्रह्मिन्मिथ्याशपथकरणे
तद्वधजनितदोषप्रसङ्गात् ।

मनुरपि—

न वृथाशपथं कुट्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो युवः ।

वृथा हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ इति (८।१११)

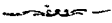
अत्र शपथानामपि दिव्यत्वादुपवासादिसाधारणदिव्यविधिरत्रा-
तिदेष्टव्यः । यत्तु स्मृतितत्त्वव्यवहारादिन्तामणिकाराभ्यां शपथानां दिव्यमेवेऽनु-
पन्यासाद्धटादिमध्ये परिगणनाभावाच्च न दिव्येति कर्त्तव्यताया अति-
देश इत्युक्तम् । तदप्यसत् । पूर्वकारादिवचनैः शपथानामपि दिव्यत्वस्यो-
क्तत्वात्, घटादिपरिगणनवाक्यस्योपलक्षणत्वेन व्याख्यातत्वाच्च । किञ्च
त्वदुक्तदिव्यलक्षणस्यापि सत्त्वाच्च त्वयापि तेषां दिव्यत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् ।
अन्यथा तल्लक्षणमव्याप्तं स्यात् । तस्मात् शपथानामपि दिव्यत्वाद्-
स्त्येव दिव्यधर्मातिदेश इत्यलम् ।

इति शपथविधि समाप्तः ।

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमञ्जरीनीराजितचरणकमल-
श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापवर्द्धतनूजश्रीमन्महाराजमधुकरसाहसुनु-
श्रीमन्महाराजाधिराजचतुष्टयधिवलयवधसुन्धराहृदय-
पुण्डरीकविकासदिनकर-

श्रीशिवसिंहेदेवोद्योजितश्रीहृदयगण्डितात्मज-श्रीपरशुराममिश्रसुनुसकलयि-
द्यापारावारपारिणधुरीणजगद्गारिद्यमहागजपारिन्द्र
विराजन्जीवातु-

श्रीमन्मन्मथकृते शिवश्रीशोदशभिधनिग्रन्थे व्यवहारप्रकाशे
प्रमाणनिरूपणार्थं द्वितीय प्रकरणम् ॥ २ ॥

एव लौकिकालौकिकेषु प्रमाणेषु निरूपितेषु प्रमेयाणि व्यवहारपदानि निरूप्यन्ते तृतीये प्रकरणे । तेषां चोद्देशो व्यवहारेभेदप्रदर्शनप्रस्ताये "ऋणादानं ह्युपनिधिः" इत्यादि नारदवचनेन दर्शितः ।

मनुरपि—(अ० ८)

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।

सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ (४)

वतनस्यैव चादानं सविदश्च व्यतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुशयो विवाद् स्वामिपालयोः ॥ (५)

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवान्तिके ।

स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसङ्ग्रहणमेव च ॥ (६)

स्त्रीपुधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताधिह ॥ इति । (७)

यद्यपि नारदवचने "द्यूतं प्रकीर्णकं चैव" इत्यष्टादशपदान्युक्तानि । तथापि प्रकीर्णरूपदेनोपयुक्तशेषाभिधानाद्वाश्वेव स्वाज्ञानिकमादौ परेण वृत्ते प्रतिवादित्वमास्थाय निर्णेतव्यम् । यच्च ऋणादिषु पूर्वोक्तव्यवहारपदेषु नोक्तं तत्सर्वं प्रकीर्णकमिति नारदेनैव तल्लक्षणकरणाद्यवहर्तुसम्यन्धनियमाभावात् मनुना प्रकीर्णकस्य व्यवहारपदत्वानुक्तिरिति ध्येयम् । द्यूताह्वययोस्तु अप्राणिपाशादिकृतत्वप्राणिमह्लमेपादिदृश्यात्ममात्रभेदादेकपदत्वविवक्षयाऽष्टादशसङ्ख्योपपादनीयाः । अन्यथोनविशतिसङ्ख्यत्वापत्तेः । यथा सपणक्रीडत्वेन तयोरभेदाविवक्षयैक्यमुक्तं तथा पारुष्यरूपेण चादण्डपादुष्यघोरत्वायैक्यविवक्षा सम्भवति तथापि तन्न विवक्षितम् । स्वतन्त्रेच्छस्य पर्यनुयोगानर्हत्वात् । मनुना द्विवचनप्रयोगान्नारदादिनिबन्धनेषु पृथङ्निर्देशाच्च ।

ननु पारुष्यद्वयस्य वक्ष्यमाणसाहसंविशेषत्वात्पदान्तरवोक्तिरयुक्ता । सत्यम् । बलावष्टम्भेन क्रियमाणस्य तस्य साहसत्वञ्चलकृतस्य तु साहसलक्षणाभावात्पदान्तरत्वम् ।

तथाचाह नारद —

तस्यैव भेदं स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते ।

आधि साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिदछलेन तु ॥

(व्य० प० १४ श्लो० १२)

तस्येति पूर्वाक्तं साहसं परामृष्टम् । आधिरर्थाहरणद्वारा क्रियमाणपरस्य मानसं क्लेशः । "पुस्याधिर्मानसी व्यथा" इति कोशात् । स आ-

कम्प=बलावष्टम्भेन विधीयमानः साहमित्युच्यते । छलेन तु विधीयमान आधिः स्तेयमित्युच्यते इत्यर्थः । नन्वेतन्न स्तेयस्य साहसाद्भेद उपपादितो न पारुष्यद्वयस्य । सत्यम् । नारदेन स्वयं व्यवहारपदेन पृथगनुद्दिष्टस्यापि स्तेयस्य साहसादुपपादिते भेदे पृथगुद्दिष्टस्य पारुष्यद्वयस्य सुतरां ततः स उच्येतुं शक्य इत्यभिप्रायो नारदस्य ।
तदुक्तं सङ्ग्रहकारेणापि—

मनुष्यमारणादीनि कृतानि प्रसभ यदि ।

साहसानीति कथ्यन्ते यथाख्यान्यन्यथा पुनः ॥

अन्यथा पुनः=यद्यप्रसभ कृतानि तदा यथाख्यानि=स्वस्वाख्यानि स्तेय-
स्त्रीसङ्ग्रहणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्यसंज्ञकानि भवन्तीत्यर्थः । अत एव
मनुना स्तेयस्त्रीसङ्ग्रहणे अपि व्यवहारपदत्वेन साहसात् पृथगुद्दिष्टे ।
नारदेन तु तयोः प्रायेण लोके छलेनैव क्रियमाणत्वात्पदान्तरत्वं स्फु-
टमित्यनुक्त्वा साहसत्वमस्फुटमिति तदेवोक्तम् । वाक्पारुष्यदण्डपा-
रुष्ययोस्तु विपरीतम् । प्रायेण ते प्रसभमेव क्रियमाणे लोके दृश्येते ।
छलेन तु तयोः करणं साहसभेदापादकं स्फुटमिति तद्यत्कीकरणाय
ते एव साहसात्पृथगुपदिष्टे । अत एव तेनाप्राणिप्राणिकृतत्वविशेषा
पुरस्कारेण समाह्वयोऽपि श्रुतत्वेनोद्दिष्ट इति ध्येयम् । यद्यप्युपनि-
घिनिक्षेपयोरपि तत्प्रकरणवक्ष्यमाणरीत्यावान्तरभेदोऽस्ति तथापि
तमविधाक्षित्वा मनुनारदाभ्यां पर्यायत्वेनैव द्वयं विधाक्षितम् । एतयैव दि-
शा स्मृत्यन्तरयोरप्यविरोध उद्भेदः । एव व्यवहारपदानां प्रातिस्वि-
कानि लक्षणानि तदवान्तरभेदाश्च तत्तस्थाने व्यक्तीकरिष्यामः ।
बृहस्पतिः—

पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोदितानि तु ।

मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीक्षकाः ॥ इति ।

यत्तु नारदेन—

एवामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशास्त्रो निगद्यते ॥ इत्युक्तम् (अ०१३७०२०)

यच्च कात्यायनेन—

अष्टादशक्रियाभेदाद्भिन्नान्यष्टसहस्रशः । इति ।

तत्र क्रियाभेदात्=साध्यभेदादित्यर्थः । तद्व्यमप्यवान्तरभेदभूयस्त्वाभि-
प्रायेणप्रकीर्णप्रकारप्राचुर्याभिप्रायेण चेत्यष्टादशत्वाविधातः । अत एवा-
ष्टोत्तरशतसङ्ख्यात्वाष्टोत्तरसहस्रसङ्ख्यात्वयोरपि नारदकात्यायनोक्तयोः
प्रकारभूयस्त्वमात्रपरत्वादविरोधः ।

इति व्यवहारपदानामुद्देशः ।

एषां सामान्य लक्षणं तु "स्मृत्याचारव्यपेतेन" इत्यादि योगीश्वरवचनेन व्यवहारसामान्यलक्षणप्रस्तावप्रदर्शितेन प्रकटितम् । व्यवहारस्य=चतुष्पा-
द्यवहारस्य षट्=विषय इति योगव्युत्पत्त्यापि तदेव पर्यवस्यति ।

यत्तु बृहस्पतिना—

पदाङ्गसहितस्त्वेव व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विवादकारणान्यस्य पदानि शृणुताऽधुना ॥

इति विवादकारणत्वं लक्षणमुक्तं, तदपि विषयस्यापि कारणात्वादवि-
रुद्धमिति ।

अथ क्रमशः ऋणादानादीनि अष्टादश व्यवहारपदानि निरूपयि-
ष्यता प्रथमं तावत् ऋणाख्यमाद्यं पदं निरूप्यते ।

बृहस्पतिः—

पदाङ्गसहितस्त्वेव व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विवादकारणान्यस्य पदानि शृणुतानि तु ॥

ऋणादानोद्ग्रहादीनि श्रुताह्वानान्तिकानि च ।

क्रमशः सम्प्रवक्ष्यामि क्रियाभेदांश्च तत्त्वतः ॥ इति ।

तस्य सप्तविधत्वं दर्शयन् स्वरूपमाह—

नारदः,

ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् ।

दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥ इति ।

(व्य०प०१श्लो०१)

तत्राधमर्णे पञ्चविधम्--ईदृशमृणं देयम्; ईदृशमदेयम्, अनेना-
धिकारिणा देयम्, अस्मिन् समये देयम्, अनेन प्रकारेण देयमिति ।
उत्तमर्णे द्विविधो दानविधिरादानविधिश्चेति । एषं समुदितं सप्तप्रकारं
यस्मिन्विधादविषये तद्विधादानाख्यव्यवहारपदमित्यर्थः । तत्रैतरेषां दान-
विधिपूर्वकत्वाद्वादा दानविधिरुच्यते ।

तत्र बृहस्पतिः—

परिपूर्णं गृहीत्वाधि बन्धं वा साधुलभकम् ।

लेख्यारूढं साक्षिमद्धा ऋणं दद्याद्दनी सदा ॥ इति ।

परिपूर्णं=सवृद्धिकमूलद्रव्यपर्याप्तम् । आधिवन्धकम् । तद्विषये
विशेषोऽत्र वक्ष्यते । नन्वाधिवन्धयोरेकार्थत्वेन लोकप्रसिद्धत्वात्कथं
बन्धं वेत्युक्तिरित्याशङ्क्यात्र विवक्षितं बन्धशब्दस्यार्थमाह—

नारदः,

निक्षेपो मित्रहस्तस्थो बन्धो विश्वासकः स्मृतः । इति ।

उत्तमणस्य विश्वासहेतुस्तन्मिप्रहस्तस्थो निक्षेप एव यन्धशब्दे-
नोच्यत इत्यर्थः । तत्रापि विशेषोऽग्रं वक्ष्यते । एमक.=प्रतिभूः । तथा
चायमर्थः । उत्तमणः परिपूर्णमार्धि यन्धं या समीचीनलग्नकं वाधम-
र्णहस्तलिखितं साक्षियुक्तं वा पत्रं गृहीत्वा ऋणं दद्यात् । ऋणशब्द-
समानार्थककुसीदशब्दार्थप्रदर्शनध्याजेन तत्प्रयोजनमाह—

नारदः,

स्थानलाभनिमित्तं यद्दानप्रहणमिष्यते ।

तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन वृत्तिः कुसीदिनाम् ॥ इति ।

(व्य०प०११श्लो०९८)

स्थानं=मूलधनस्यावस्थितिः, लाभो=वृद्धिः तन्निमित्तं तत्प्रयोजन-
मित्यर्थः । कुसीदशब्दस्यावयवार्थं दर्शयति—

गृहस्पतिः,

कुत्सितात्सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते ।

चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमृणं ततः ॥

कुत्सितात्सीदत इत्येते अधमर्णविशेषणे ।

वृद्धिप्रकारान् स एवाह—

वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधान्यैः प्रकीर्त्तिता ।

पद्मिधान्यैः समात्प्राप्ता तत्त्वतस्तां नियोधत ॥ इति ।

पद्मिधा मे इति क्वचित्पाठः । तत्र मे=मम मते । तान् प्रकारान्—
स एवाह,

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतोऽपरा ।

कारिता सशिखा वृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च ॥ इति ।

स्वरूपमेतेषां स एवाह—

कायिका कर्मसंयुक्ता मासप्राया तु कालिका ।

वृद्धेर्वाृद्धिक्षकवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता ॥

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ।

गृहात्तोषः फलं क्षेप्राद्भोगलामः प्रकीर्त्तितः ॥ इति ।

कायिका कर्मसंयुक्ता=यत्र पन्धकीकृतस्य गवाद्यादेर्दोहनवाहनादिकं
कायिकं कर्म वृद्धित्वेन परिकल्पितं तत्र सा कायिकेत्यर्थः ।

तथा च ध्यातः—

दोहवाहकर्मयुता कायिका समुदाहृता । इति ।

गदन्रत्ने तु भोग्वाधितया स्थापितस्य यो दोहनवाहनादिकर्मरूपो

२६ धी० मि०

२२६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

भोगस्तत्सहिता या वृद्धिः सा कारिकेत्युक्तम् । मासप्रात्या तु कालिका=प्रति
मासं लभ्या या वृद्धिः सा कालिकेत्यर्थः ।

प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता । (व्य०प०१।१०३)
इति नारदवचनात् । वृद्धेश्चिन्मृद्धिः=वृद्धेरपि प्रतिमासं मूलभावेन
पुनर्वृद्धिरित्यर्थः ।

वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चकृद्धिरुदाहृता । (व्य०प०१।१०४)

इति नारदवचनात् । कारिता ऋणिना कृता=ऋणिनाऽधमर्णेन स्वेच्छया कृता
वृद्धिः कारितेत्यर्थः ।

वृद्धिः सा कारिता नाम यणिकेन स्वयं कृता । (व्य०प०१।१०३)

इति नारदवचनात् । अधमर्णकारितैव वृद्धिर्देया नोत्तमर्णकारिता ।

तथा च बृहस्पतिः—

ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता ।

आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु कारिता ॥

अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चन । इति ।

उत्तमर्णप्रलोभनार्थम् आपत्काले शास्त्रोक्तादधिका स्वयं कल्पिता
या सा वृद्धिर्दातव्या न पुनरेवविधा धनिकेन कारिता दातव्येत्यर्थः ।
प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता=प्रतिदिनलभ्यात्मशिखासाहृद्या-
च्छिखावृद्धिरिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । किं पुनः शिखासाहृद्यं वृद्धेरि-
त्याकाङ्क्षायां—

बृहस्पतिरेवाह,

शिखेय वद्धते नित्यं शिरदलेदाग्निवत्तते ।

मूले दत्ते तथैषया शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ॥ इति ।

प्रत्यहं गृह्यत इति अधमर्णप्रतिश्रुतदिनसङ्ख्यया वृद्धिग्रहणकालोप-
लक्षणम् ।

तथा च कात्यायनः—

प्रतिकालं ददात्येव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता । इति ।

गृह्यतोप फल क्षेत्राद्भोगलाभ प्रकीर्तित=बन्धकीकृताद्गृह्याग्निवासादि-
जनितः सन्तोष, क्षेत्रार्त्तं शस्यादिफलं च भोगलाभाख्यो वृद्धिप्रकार
इत्यर्थः । गृह्यक्षेत्रग्रहण स्थावरात्मकभोग्याधेरुपलक्षणार्थम् ।

अत एव कात्यायनः—

आधिभोगस्त्वशेषो यो वृद्धिस्तु परिकल्पितः ।

प्रयागे यत्र धैवं स्यादाधिभोगः स उच्यते ॥ इति ।

यस्मिन्गृणादानप्रयोगे स्थावरोपभोग आधित्वेन परिकल्पितस्तत्र

सा वृद्धिराधिभाग इत्युच्यते इत्यस्यार्थः । अपराकांक्षी गृहास्तेमः शदः
क्षेत्रादिति पाठः । स्तोमो भाण्डक इति कल्पतरौ । शदः=शस्यादिफलम् ।
वृद्धेः परिमाणं दर्शयति—

मनुः,

यसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्विस्तविवर्द्धिनीम् ।

अशीतिभाग गृहीयात् मासाद्धार्युषिकः शते ॥ इति । (८।१४०)

निष्कशते प्रयुक्ते मासस्य सपादनिष्कपरिमर्ता वृद्धिं धार्युषिको
वृद्धये गृहीयादित्यर्थः । एतत्सबन्धकविषयम् ।

अत एव याज्ञवल्क्यः,

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।

वर्णकमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ इति ॥ (२।३७)

सबन्धके प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिः । पणशते प्रयुक्ते
सपादः प्रतिमासं चर्द्धते इत्यर्थः । अन्यथा=बन्धकराहित्ये वर्णकमात्=ब्राह्म-
णादिवर्णकमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो
वा इति द्वित्रिचतुःपञ्चा अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं
शतम् । 'तदस्मिन् वृद्ध्यायलामशुल्कोपदा दीयते' इति कन् । (५।१।४७)
तथा चायमर्थः । बन्धकरहिते पणशते प्रतिमासं ब्राह्मणात्पणद्वयं, क्षत्रि-
यात् पणत्रयं, वैश्यात्पणचतुष्टयं, शूद्रात्पणपञ्चकं ग्राह्यम् । यत्तु मनुनीकम्-
द्विकं शतं वा गृहीयात्सतां धर्ममनुस्मरन् । (८।१४१)

इति, तद्व्यवस्थितविकल्पविषयम् ।

अत एव व्यासः—

सबन्धे भाग आशीतः पाष्टो भागः सलग्नके ।

निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः ॥ इति ।

सबन्धे=आधिसहिते आशीतः=अशीतितमः । पाष्टः=पष्टितमः । सलग्नकः=
सप्रतिभुः । निराधाने=बन्धकरहिते । आधानप्रदणं प्रतिभुधोऽप्युपलक्षणम् ।
कल्पतरौ साष्टभाग इति पठित्वा सलग्नके अशीतितमो भागः स्वकी-
याष्टमभागसहितो मासवृद्धिरित्युक्तम्

मनुः—

द्विकं त्रिक चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम् ।

मासस्य वृद्धिं गृहीयाद्द्वर्णानामनुपूर्वशः ॥ इति । (८।१४२)

द्विकं द्वौ वृद्धिर्दीयते यस्मिन्मूलधने, तच्चथा । एवं त्रिकाद्यपि । सम
मात्रयाप्यनधिकम् ।

विष्णुरपि—

अधोत्तमर्णोऽधमर्णकाद्यथादत्तमर्थं गृहीयात् । द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकं शतं मर्णानुक्रमेण प्रतिमासमिति ।

अधमर्णविशेषे वृद्धिविशेषमाह याज्ञवल्क्य —

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रां विंशकं शतम् । इति । (२।३८)

ऋणं गृहीत्वा कान्तारं महावनं तद्गच्छन्तीति कान्तारगाः दुर्गमवर्त्मगन्तारो घञ्जादिप्रकारिणः पणशतस्य दशकं प्रतिमासं दशपणान् दद्युरित्युत्तरवाक्यस्थस्यानुबद्धः । समुद्रं तरन्तीति सामुद्राः=समुद्रगन्तारः प्रतिमासं विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायां तु न नियम इत्याह—

स एव,

दद्युवा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु । इति । (२।३८)

सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः सर्वधकेऽवन्धके वा सर्वासु जातिषु उत्तमर्णभूतासु स्वयमङ्गीकृतां वृद्धिं दद्युरित्यर्थः ।

द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह स एव—

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुःस्त्रिद्विगुणा परा ॥ इति । (२।३९)

पशुस्त्रीणां=महिषीप्रभृतीनां वृद्धयर्थं प्रयुक्तानां तदीया सन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य=घृताद्रेरष्टगुणा । वस्त्राणां चतुर्गुणा, धान्यानां त्रिगुणा, हिरण्यानां द्विगुणा । परेति प्रत्येकं सम्बध्यते । परा=परमा । अतः परमधिका वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । न च गवादीनां ऋणत्वेन दानं न सम्भवतीति वाच्यम् । तत्पोषणाद्यशक्तस्य तत्पुष्टिसन्तत्याद्यर्थिनो दानसम्भवात् । ग्रहणं तु क्षीरवाहनसेवाद्यर्थम् ।

बृहस्पतिरपि—

हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके ।

धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवाहलवेषु च ॥

उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजैश्चौ पद्मगुणा स्मृता ।

लवणस्त्रेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥

शुद्धे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके । इति ।

कुप्य=त्रुषीसकादिकम् । शद=श्वेप्रफलम् । तच्च गोषलीवर्दन्यायाद्धान्यव्यतिरिक्तं पुष्पमूलफलादिकम् । वाह्योऽश्ववादिः । लवो=मेघोर्णाचमरीकेशादिः । अत्र चिरकालशब्देन प्रतिश्रुताया अशीतिभागाया वृद्धेर्यस्मिन् समये द्वैगुण्यादिप्रापकत्वं भवति ततोऽधिकः कालो

गृह्यते । यत्तु “धान्ये शदे लवे वाह्ये न” इत्यादि मनुनोक्तं, तत्प्रत्यर्पण-
समये समृद्धाधमर्णविषयम् । पाद्गुण्यनिषेधपरमिति मदनरत्ने । यत्तु
वशिष्टवचनम्—

द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा ध्यायताः । पुष्पमू-
लफलानि च तुलाधृतमष्टगुणमिति ।

तत् त्रिगुणमेव धान्यादिकं दातव्यमिति यत्र देशे स्थितिस्तद्विष-
यम् । दरिद्राधमर्णविषयं वा । एवमन्यत्रापि न्यूनाधिकपरमवृद्धिप्रतिपा-
दकानि वचनानि देशविशेषविषयतया दरिद्रादिविषयतया वा ध्यव-
स्थापनीयानि ।

व्यासोऽपि—

धदन्यष्टगुणान् काले मद्यस्नेहरसासवान् । इति ।
स्नेहस्तैलादि । रस = क्षीरादिः ।

कात्यायनोऽपि—

तैलानां चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् ।
वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च ॥ इति ।

विष्णुरपि—

हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रस्य धान्यस्य चतुर्गुणा रस-
स्याष्टगुणा सन्ततिः स्त्रीपशूनामिति ।

व्यासोऽपि—

शाकपापाणयीजेक्षौ षड्गुणा परिकीर्तिता । इति ।

वशिष्टोऽपि—

वज्रशुक्तिप्रवालानां हेम्नश्च रजतस्य च ।
द्विगुणा त्विष्यते वृद्धिः कृतकालानुसारिणी ॥ इति ।
शुक्तिशब्देनात्र मुक्ताफलं लक्ष्यते । वज्रसाहचर्यात् ।

अत एव कात्यायन —

मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च ।
तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फलकैटोविकस्य च ॥ इति ।

कैटं=कौटोद्भवं षट्सूत्रादि । आविकं=कम्बलादिकम् ।

वशिष्टोऽपि—

ताम्रायःकांस्यरतिनां त्रपुण. सीसकस्य च ।
त्रिगुणा तिष्ठतो वृद्धिः कालाचिरकृतस्य तु ॥ इति ।
रीतिरारकूटम् । देशभेदेन परा वृद्धिं दर्शयति—

नारद, (व्य०प०१)

अणानां सार्वभौमोऽयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः ।

(१) देशाचारस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते ॥ (१०५)

द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथान्यस्मिन्ननुगुणम् ।

तथाष्टगुणमन्यस्मिन् तत्तु देशेऽवतिष्ठते ॥ इति । (१०६)

यत्र वृद्धिविशेषो न श्रूयते तत्र द्विगुणैव प्राह्येत्याह—

विष्णुः,

अनुक्तानां द्विगुणेति ।

अयं च द्वैगुण्यादिरूपो वृद्ध्युपरमः सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे वेदितव्यः ।

तथा च मनुः—

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहिता । इति । (८।१५१)

उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिः द्वैगुण्यं नात्येति=नातिक्रामति । यदि सकृदाहिता=सकृत् प्रयुक्ता । पुरुषान्तरसङ्क्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकसेकाभ्यां(२) प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववद्वद्धत एवेत्यर्थः । द्वैगुण्यग्रहणं द्वैगुण्यादीनामुपलक्षणम् । सकृदाहतेति पाठे यदि प्रतिमासं प्रातवत्सरं वा न गृह्यते किन्तु सकृद्गृह्यते तदा द्वैगुण्यं नातिक्रामतीत्यर्थः ।

गौतमोऽपि—

चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति ।

प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमः । चिरस्थान इति निर्देशात् शनैःशनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो भवतीति सूचितम् । उक्तस्य वृद्ध्युपरमस्य क्वचिद्द्रव्याविशेषेऽपवादमाह—

वृहस्पतिः

तृणकाष्ठेऽकाशुप्राकिण्वचमोर्ध्ववर्मणाम् ।

हेतिपुष्पफलानां च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते ॥ इति ।

किञ्च=सुराद्रव्योपादानकारणभूतो मलविशेषः । चर्म=शरादिनिवारकः फलकः । किण्वं=सुराद्रव्योपादानकारणं, चर्महरकमित्यपराकं(३)वर्म=कवचम् । हेतिः=आयुधम् । पुष्पफलयोर्वृद्धेरनिवृत्तिः प्रतिदानवेलायामत्यन्तसमृद्धाधमर्णविषया देशविशेषविषया वा वेदितव्या । अन्यथा

(१) या देशस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते । इति मु० ना स्मृ० पाठः ।

(२) प्रयुक्तद्रव्यैकदेशग्रहणेन न्यूनीकरणं रेकः, तत्रैव प्रक्षेपेणाधिकीकरणं सेकः । रिचिर् विरेचने पिच क्षरणे इति धातुभ्यामनयोर्निष्पत्तिः ।

(३) फरकं फलकमिति पाठद्वयम् ।

त्रेगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात् ।

विष्णुरपि—

किण्वकार्पाससूत्रयमंचर्मायुषेष्टकाङ्गाराणामक्षयेनि ।

कार्पासे तु पद्मगुणवृद्धिविधायकव्यासवचनविरोधः पूर्ववत्परिह-
रणीयः ।

वासिष्ठोऽपि—

दन्तचर्मास्थिशृङ्गाणां मृन्मयानां तथैव च ।

अक्षया वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च ॥ इति ।

अक्षया=मूलप्रतिपादनाभावे शतगुणापि वर्द्धत एवेत्यर्थः । शि-
खावृद्ध्यादीनामनुपरममाह—

बृहस्पतिः,

शिखावृद्धिं कायिकां च भोगलाभं तथैव च ।

धनी तावत् समादद्याद्यावन्मूलं न शोधितम् ॥ इति ।

न शोधितं=न प्रतिदत्तमृणिकेनेत्यर्थः । कचिदनङ्गीकृतापि वृद्धिर्भव-

तीत्याह—

विष्णुः,

यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं श्वो दास्यामीति सामकम् ।

न दद्याल्लोभतः पश्चात्तदङ्गा वृद्धिमाप्नुयात् ॥ इति ।

इति प्रतिश्रुतस्य प्रनिदानकालावधेरुपलक्षणम् । सममेव
सामकम् । अवृद्धिकामिति यावत् । योऽमुकास्मिन्दिने सममेवाहं त्वदीयं
धनं दास्यामीति प्रतिज्ञाय ऋणं गृहीत्वा पश्चात्लोभाद्विलम्बं कुर्यात्
सोऽवधिदिनमारभ्य वृद्धिं दद्यादित्यर्थः । कालावधयनङ्गीकारेण गृही-
तस्य धनस्य पणमासादूर्ध्वं वृद्धिर्भवतीत्याह—

नारदः,

न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्वादनाकारिता क्वचित् ।

अनाकारितमप्यूर्ध्वं घत्सराद्गृहीत्ववर्द्धते ॥ इति ।

(व्य० प० १२लो० १०८)

अनाकारिता=अनङ्गीकृता । प्रीतिदत्तानां प्रतियाचनप्रतिदानदिननिर्दे-
शशून्यानामिति शेषः । अनाकारितमित्यादेरयमर्थः । वृद्धिमकृत्वा गृ-
हीतमपि पणमासादूर्ध्वं प्रतिदत्त वृद्धिं प्राप्नोतीति । प्रतियाचितस्य
प्रीतिदत्तस्यादाने वृद्धिविशेषमाह—

कात्यायनः,

प्रीतिदत्तं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।

याव्यमानमदत्तं च वर्द्धते पञ्चकं शतम् ॥ इति ।

२३२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयानिरूपणप्र०

पञ्चकं=पञ्चाधिकम् । प्रतियाचनदिनमारभ्य पणशतस्य पणपञ्चकं प्रतिमासं वर्द्धत इत्यर्थः । याचितकं गृहीत्वा अप्रतिप्रदायैव देशान्तरगमने विशेषमाह—

कत्यायनः

यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।

ऊर्ध्वं सभ्यत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते याचितकमदत्त्वा यदि देशान्तरं गच्छति तदा विशेषमाह—

स एव,

कृतवोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।

ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ इति ।

कृतवोद्धारं याचितकं गृहीत्वा याचितोऽप्यदत्त्वेत्यन्वयः । देशान्तरगमनाभावे तु याचितकालादारभ्य याचितकस्य वृद्धिविशेषमाह—

स एव,

स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् ।

ते ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत् ॥ इति ।

ततः=प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः । एतत् कश्चिद्वधमपरिकल्प्य याञ्चाऽप्राप्ते क्षेयम् । अर्वाधि स्वीकृत्य तदतिक्रमे त्वतिक्रमदिनमारभ्य तद्धनस्य वृद्धिर्ज्ञेया । “तदहो वृद्धिमाप्नुयात्” इति न्यायसाम्यात् । गृहीतपण्यस्य मूल्यमदत्त्वा देशान्तरगमने वृद्धिविशेषमाह—

स एव,

पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।

ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचने स्वैतस्य निश्चितवृद्धिशेषयोश्च तद्दिनमारभ्य प्रतिमासं शते पञ्चकं वर्द्धत इत्यप्याह—

स एव,

निश्चितं वृद्धिशेषं च ऋषविक्रय एव च ।

याव्यमानमदत्तं चेद्धर्तते पञ्चकं शतम् ॥ इति ।

नन्वकृतायां वृद्धौ परिमाणविशेषस्यानुक्तेः किंपरिमाणं ग्राह्यमिति चेत्, ‘अशीतिभागो वृद्धिः स्यात्’ इत्यादि याज्ञवल्क्यानुक्तपरिमाणं ग्राह्यमिति दूमः ।

अत एव विष्णुः—

वृद्धिं दद्युर्वत्सरातिक्रमे यथाभिहिताम् । इति ।

वत्सरातिक्रम इति, यत्र यदतिक्रमे वृद्धिरुक्ता तस्योपलक्षणम् । यथा-
भिहितां धर्मशास्त्रे इति शेषः । धर्मशास्त्रे यथोक्ता तथाविधामित्यर्थः ।
ननु यथाभिहितां दद्यादित्यर्थः कस्मात् भवति ? अतिप्रसङ्गापत्तेः ।

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति ।

कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हति ॥ (८।१५२)

इति मनुकेषु । अस्यार्थः । शास्त्रविधिनियमितशास्त्रकृतवृद्धानुसारी
यो वृद्धिग्रहणे लौकिकानां समाचारः स कृतानुसार तस्मादधिका वृद्धि-
रुत्तमर्णादेरकृतवृद्धौ न सिद्ध्यति यतः सा व्यतिरिक्ता=धर्मशास्त्रयाह्या ।
अत एव कुसीदपथमाहुस्तं न धर्मपथमिति । पथकं शतमर्हतीति प्रतियाचितवि-
षयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पूर्वोक्ताच्छास्त्रानुसारादधिकाऽधर्मर्णनाकृता
वृद्धिर्न सिध्यति । यतः कुसीदपथमाहुस्तम् । यदा तु व्यवहाराद्यष्टम्बादुत्त-
मर्णाऽधिकमधर्मर्णाकारितं लाभमिच्छति तदा ब्राह्मणे पञ्चकं शतं प्र-
हीतुमर्हति न ततोऽधिकमधर्मर्णाकारितमित्यर्थमाह रत्नाकरः । अकृत-
वृद्धेरपवादमाह—

नारदः,

पण्यमूल्यं भृतिन्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।

वृथादानाक्षिकपणा वृद्धन्ते नाविवक्षिताः ॥ इति ४ (अ०२।३६)

पण्यस्य=वस्त्रादिमूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । न्यासो=निक्षेपः । वृथादानं=वे-
द्यादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आक्षिकपणो=दूनद्रव्यम् । आविवक्षिताः=अनाकारि-
ताः । अत्र पण्यमूल्यस्य वृद्धेरभावोक्तिः प्रवासप्रतियाचनपोरभावे वेदि-
तव्या । अन्यथा पूर्वोक्तकारत्यायनवचनेन विरोधः स्यात् । न्यासस्य च
वृद्धिभाववचन प्रतियाचनाभावे,

न वृद्धिः स्त्रीधने लामे निक्षिप्ते च यथास्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात् स्थयंकृता ॥

इति सर्वसाधारण्ये यथास्थित इति विशेषणोपादानाद्यस्यन्यथाकरणा-
भावे च ज्ञातव्यम् । तथा च "निक्षिप्तं वृद्धिशेष च" इत्यादिपूर्वोक्त-
कारत्यायनवचनविरोधो नेति ।

कारत्यायनोऽपि—

वर्मशस्यासवचूने पण्यमूल्ये च सर्वदा ।

स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात्प्रातिभाष्यागतेषु च ॥ इति ।

सर्वदेत्यनेन प्रतियाचनादेः परस्तादपि वृद्धिरुक्ता नास्तीत्युक्तम् ।
यद्यपि सर्वदेति सर्वशेषत्वात्पण्यमूल्यशेषे प्रतियाचनादेः परस्तादकृत-
वृद्ध्युपरमः प्रतिभाति । तथापि पूर्वोक्तकारत्यायनवचनविरोधात् तच्छे-

२३४ वीरभिन्नोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

पता सर्वदेवस्य । एव च पूर्वोक्त एव परिहारः । एव धर्मणोऽपि वृद्धभाषोक्तिः प्रतियाचनाभावे । तथा च न तच्छेषतापि । एवं च न पूर्वोक्तभ्रूयवृद्धिप्रतिपादकवसिष्ठादिवचनविरोधः । अन्यत्रापि धृद्धभाषं—

व्यास आह,

प्रतिभाष्यं भुक्तयन्धमगृहीत च दित्सतः ।

न वर्धते प्रपन्नस्य दमः शुक्ल प्रतिश्रुतम् ॥ इति ।

भुक्तयन्धमित्यनेन स्थापितस्य गुप्ताधेर्वस्त्रालङ्कारादेरुपभोगे वृद्धिर्न भवतीत्युक्तम् ।

अत एव गौतम —

भुक्ताधिर्न वर्धते वस्त्रालङ्कारादिरिति ।

अगृहीत च दित्सत इति । दित्सत = प्रतिदातुमिच्छोरधमर्णादुत्तमर्णो वृद्धिलोमादिवशात् गृह्णाति तदा तस्य कृतापि वृद्धिस्तद्दिनादारभ्य न देयेत्यर्थः ।

तथा च याज्ञवल्क्य —

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्त यत् स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्थापितं चेत्स्याद्बद्धं न ततः परम् ॥ इति । (२४४)

मध्यस्थस्थापितमिति विशेषणेनाधमर्णो यदि स्वनिकटे स्थापयति तदा भवत्येव वृद्धिरिति ।

तदेव प्रसङ्गागता सविशेषा वृद्धिर्निरूपिता ।

इदानीमाधिर्निरूप्यते ।

तत्र आधिर्नाम अधमर्णेनोत्तमर्णविश्वासार्थं- गृहीतद्रव्यनिमित्तं यन्निकटे स्थाप्यते भूषणादि स उच्यते । अधिक्रियत इत्याधिरिति व्युत्पत्तेः । तत्स्वरूपं तद्भेदं चाह—

गृहस्पति ,

आधिर्बन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।

यादृच्छिकः सावधिश्च लेख्यारूढोऽथ साक्षिमान् ॥ इति ।

गोप्यो = रक्षणीय । यादृच्छिकः = अकृतावधि । सावधि = अमुकस्मिन्दिने अहमेन मोचयिष्यामि नो चेत्तत्रैवत्युक्त्या स्थापितः । यद्यप्यत्राधिरष्टविधो दर्शितस्तथापि गोप्यभोग्ययादृच्छिकसावधिरूपाणां भेदानां नात्राविधाभ्युपयोगे तात्पर्यातिशय इति सूचयितुं चतुर्विधत्वोक्तिरिति

ऋणा० अधिनिरूपणे प्रकारान्तरेणाधिचातुर्विध्यम् । २३६

स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अत्र स्वरूपप्रकारकालप्रमाणैश्चतुर्विधत्वम् । तत्र स्वरूपं द्विविधं जङ्गमस्थावरभेदेन, प्रकारश्च द्विविधो गोप्यभोग्यभेदेन, कालद्वैविध्यमवधानियमानियमाभ्यां, प्रमाणमपि लक्ष्यसाक्षिभेदेन द्विविधमित्येवमष्टविधत्वमिति कृत्यकल्पतरौ ।

नारदोऽपि—

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

कृतकालोपनेयश्च यावद्देवोद्यतस्तथा ।

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च । इति ।

(व्य० प० १ श्लो० १२४।१२५)

कृतकालः=कृतावधिः । उपनेयः=स्वसर्मापे नेयो मोचनीय इति यावत् ।
यावद्देवोद्यतः=यावद्यज्ञं दीयते तावत् स्थितः अवधिरहित इत्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण चतुर्विधत्व भारद्वाज आह—

आधिस्तु त्रिविधः प्रोक्तो भोग्यो गोप्यस्तथैव च ॥

अर्थप्रत्ययहेतुर्यश्चतुर्थस्थाज्ञया कृतः ।

आपणात्पूर्वाल्लिखितो भोग्याधिः ध्रष्ट उच्यते ॥

गोप्याधिस्तु परेभ्यः स्वं दत्त्वा यो गोप्यते गृहे ।

अर्थप्रत्ययहेतुर्यः प्रत्ययाधिः स उच्यते ।

आज्ञाधिर्नाम यो राज्ञा संसदा धाज्ञया कृतः ॥ इति ।

स आधिर्नाशादिमिर्यथा विकृतो न भवति तथा परिपालनीय इत्याह—

हारीतः,

बन्धं यथा स्थापितं स्यात् तथैव परिपालयेत् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा तद्यतिक्रमात् ॥ इति ।

यथा=येन प्रकारेण गोप्यत्वेन भोग्यत्वेन वा स्थापितमाधि तथैव गोप्यं गोप्यत्वेन भोग्यं भोग्यत्वेनैव पालयेत् । अन्यथा=वैपरीत्ये । तस्य समयस्य व्यतिक्रमात् लाभो वृद्धिः मूलं द्रव्यं वा नश्यत इत्यर्थः ।

नारदोऽपि—

उपचारस्तथैवास्य लाभहानिर्विपर्यये ।

प्रमादाद्धनिनस्तद्ददाधौ विकृतिमागते ॥ इति । (व्य०प०१श्लो०१२६)

उपचारो=रक्षणम् कर्त्तव्यमिति शेषः । ततो धनिनः प्रमादाद् विपर्यये नाशे विकृतिं घागते आधौ लाभहानिर्भवतीत्यर्थः ।

बृहस्पतिरपि—

अशांत्लाभ च ऋणे तथा पूर्णेऽवधौ धनी ।

१ यो भुङ्क्ते बन्धकं लोभात् स लामो भवेत्पुनः ।

न्यासव-परिपालयोऽसौ वृद्धिर्नश्यति हापिते ॥ इति ।

अत्र शान्तलामे ऋणे भोक्तव्य इति परिभाषितो गोप्याधिरशान्तलामे न भोक्तव्य । इत्यसमयेनाय भोक्तव्य इति परिभाषितस्तु अवधौ पूर्णं भोक्तव्य । अन्यथा यो भुङ्क्ते तस्य स लामः पुनर्न भवेदित्यर्थः । असी=आधि । न्यासवपरिपालनो यो न नाशनीय । हापिते तु वृद्धिर्नश्यतीत्यर्थः । केचित्तु तथापूर्णेऽवधावित्यत्राकारप्रश्लेषं कृत्वा अवधावपूर्णे न भोक्तव्य इत्याहुः ।

(याज्ञवल्क्योऽपि—

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते । इति । (२।५९)

गोप्याधरत्वेऽपि भोगे महत्यपि वृद्धिर्न देया । सोपकारे भोग्याधौ हापिते व्यवहारायोग्यतां प्रापिते वृद्धिर्न देयेत्यर्थः ।

मनुरापे—

न त्वेषाधौ सोपकारे कौसीर्दिं वृद्धिमाप्नुयात् । इति । (८।१४३)

हापित इति शेषः । एतच्च यलात्कारविषयम् ।

तयञ्च मनु —

न भोक्तव्यो यलादाधिभुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् ।

मूढ्येन तोपयेद्येनमाधस्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥ इति । (८।१४४)

१ अधमर्णेन भोगो न कर्त्तव्य इति निषिध्यमानस्तद्वचनमुल्लङ्घ्य भोगकर्तुरल्पभोगेऽपि सर्ववृद्धिनाश इत्यर्थः । यलात्कारभावे तु

स एवाह,

य स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्ते विचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ इति । (८।१५०)

अर्धप्रहणमननुज्ञाताधिभोगानुष्ठारेण कल्पितस्य वृद्धिभोगस्योपलक्षणार्थम् । अन्यथा महाभोगस्य अर्धविसर्जनेन निष्कृतेरसम्भवात्सस्य भोगस्य निष्कृतिरिति वाक्यशेषविरोधः स्यात् । अथ विरोधपरिहारार्थमल्पभोगविषयमेवेदं कृतं न भवति । तथा सत्यननुज्ञाता महाभोगविषये लामहानिरनेनानुक्ता स्यात् । न चानेनानुक्तोऽपि "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः" इति याज्ञवल्क्यवचनमेवात्र लामहानिविधायकं भविष्यति । न भविष्यति । तस्य यलात्कृताल्पभोगविषयत्वात् । तस्मादर्धप्रहणस्योपलक्षणत्वमेव युक्तम् । यत्तु हापितवचने मूलनाशाभिधानं तद्वलात्कृतं बहुभोगविषयमिति स्मृतिसिद्धिकाम्याम् । आधिधिनाशविषयमिति कश्चित् । गोप्याधित्वेन स्थापितत्वात्वादेः कर्मकारणे विशेषान्तरमुक्तम्—

ऋणा० आहितद्रास्यादेः पीडने आधेर्नाशादिषु च व्यवस्था । २३७

कार्यायनेन,

अकाममननुज्ञातमार्धिं यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा न लभेत सः ॥ इति ।

अकाममिच्छारहितम् । कर्मफल=वेतनम् । दाप्य अधमर्णाय राक्षेति शेषः । एवं गोप्याधितया स्थापितेऽश्वादौ तद्भाटक दाप्यो वृद्धिर्वा त्याजनीयेत्यर्थः ।

आहितदास्यादिपीडने स एवाह—

यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाण वाचा दण्डेन मर्मभिः ।

पीडयेद्भर्त्सयेद्येव प्राप्नुयात् पूर्वसादसम् ॥ इति ।

आधावन्यथाकरणे याज्ञवल्क्य आह—

नष्टो देवो विनष्टश्चैवैवराजकृतादृते । इति । (२।५९)

नष्ट = विवृति गतः पूर्ववत्कृत्वा देयः । विनष्ट = आत्यन्तिकनाश प्राप्तः सोऽपि देवो मूल्यादिद्वारेण । दैवम् = अग्न्युदकदेशोपप्लवादि तत्कृता-
द्विनाशाद्विना । तथा स्वापराधरहिताद्राजकृतादपि विनाशाद्विनेत्यर्थः ।
दैवराजकृते तु विनाशे सवृद्धिकं मूल्यं दातव्यमधमर्णेनाध्यन्तर वा ।

तथा च स्मृति —

स्रोतसापहृते क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते ।

आधिरन्योऽथ कर्त्तव्यो देय वा धनिने धनम् ॥ इति ।

तत्र स्रोतसापहृत इति दैवकृतोपलक्षणम् ।

बृहस्पतिरपि—

दैवराजोपघातेन यत्राधिर्नाशमाप्नुयात् ।

(१) तत्रान्य दापयद्वन्ध शोधयेद्वा धन ऋणी ॥ इति ।

राजोपघातोऽत्र उच्छृङ्खलेन राज्ञा कृत उपद्रवः । न तु धनिकापरा-
धनिर्मित्तकः ।

अत एव व्यास —

दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनः क्वचित् । इति ।

कार्यायनोऽपि—

न चेद्भनिकदोषेण निष्पतेद्वा म्रियेत वा ॥

आधिमन्य स दाप्य स्यादणान्मुच्येत नर्णिकः ॥ इति ।

निष्पतेत् = नश्येत् । म्रियेतेति पश्वाद्यभिप्रायेण । अदाने तस्मादणान्
मुच्येतेत्यर्थः । आधेर्विनाश तन्मूल्यं देयम् ।

(१) तत्राधि दापयेद्वात्साधयेद्वा धन ऋणी । इतिपाठान्तरम् ।

२३८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणं प्र०

तथा च व्यासः—

प्रहीतदोषाघ्नश्चेद्वन्धो हेमादिको भवेत् ।

ऋण सलाभं संशोध्य तन्मूल्यं दापयेद्धनी ॥ इति ।

सलाभमृण संशोध्य=सम्यक् विचार्य विनष्टाघेर्मूल्यं दत्त्वा सवृद्धिकं धनं गृह्णीयात् । अन्यथा मूलनाश इत्यर्थः ।

अत एव नारदः—

विनष्टे मूलनाशः स्याद्देवराजकृतादृते । इति । (व्य०प०१श्लो०१२६)
हारीतोऽपि—

आधौ नष्टे धन नष्टं घनिकस्याधिरेव च । इति ।

भोगेन विकृतिं गतस्याधेस्तथैवार्पणे मूलनाशमाह—
वृहस्पतिः,

भुक्ते चासारनां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते । इति ।

यहुमूल्याधिनाशे तु सलाभमृणादुपरि आधिमूल्यमाधात्रे देयम् ।

तथा च स एव—

यहुमूल्यो यत्र नष्ट ऋणिकं तत्र तोपयेत् । इति ।

न च तोपयेदिति घचनाद्यावता धनेनाधाता तुष्यति तावद्धनं देय-
मिति शङ्कनीयम् । यत आह—

मनुः,

मूल्येन तोपयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् । इति ।

सलामऋणापगतावाशिष्ट्यन्धकांशेनेत्यर्थः । यद्युत्तमर्णः सलाम-
मृणावशिष्ट मूल्यमधमर्णाय दत्त्वा न तोपयति तदा त्वाधिप्रत्यर्पणप्रति-
मूल्येनाधमर्णं तोपयेत् ।

तथा च हारीतः—

यादको वित्तहीनश्चेद्वल्यको वित्तवान्यदि ।

मूल्यं तस्य मधेह्यं न वृद्धिं दातुमर्हति ॥ इति ।

आधीकृतस्य धनस्य प्रीतिदत्तधनस्येवाकारितवृत्तसम्भवादित्या-
शयः । सादधे=यन्धरादकः आधिनाशक उत्तमर्ण इति यावत् । लग्नकः=
प्रतिभूः । मूल्यं=नाशिताघेर्मूल्यम् । यद्यत्राधमर्णो बलाद्वृद्धिं गृह्णाति
तदा गृहीतवृत्तशके महापराधानुसारं दण्डं दद्यात् ।

तथा च स एव—

द्विगुणं त्रिगुणं धापि यः साधयति लग्नकम् ।

गजगामि तु तद्रूप्यं साधको दण्डमर्हति ॥ इति ।

य. एतयोर्न लग्नकः=लग्नकायः साधयतीत्यर्थः । लग्नकप्रहणमुत्तमर्ण-

ऋणा० रक्ष्यमाणाधेरसारत्वे धनमाध्यन्तरं वा देयम् । २३९

स्याप्युपलक्षणार्थम् । अधिद्यमानवृद्धिसाधनस्योत्तमर्णेऽपि समानत्वात् ।
यद्युत्तमर्ण आधिनाशेऽपि ऋणपत्रावष्टम्भेनाधमर्णाद्धनं जिघृक्षति सो-
ऽपि दण्डभागित्याह—

कात्यायनः,

आधिदृष्टेन लेख्येन भुङ्क्ते यदणिकाद्धनी ।

नृपो दमं प्रापयित्वा आधिलेख्यं तु नाशयेत् ॥ इति ।

दमं=दण्डम् । ऋणिकद्रव्यभोगद्रव्यनिष्कृत्यर्थं वृद्धिहानिरप्युन्नेयेति
स्मृतिचन्द्रिकायाम् । सम्यग्रक्ष्यमाणस्याप्याधावसारतां गते सति ऋणिकेन
धनमाध्यन्तरं वा उत्तमर्णाय देयमित्याह—

नारदः, (६५०प०१श्लो०१३०)

रक्ष्यमाणोऽपि यथाधिः कालेनेयादसारताम् ।

आधिरन्योऽथ वा कार्यो देयं वा धनिने धनम् ॥ इति ।

असारताम्=सवृद्धिकमूल्यद्रव्यापर्याप्ताम् । केचिदेकसंवासरभवे-
वृद्धिसहितमूलद्रव्यापर्याप्तामसारतामाहुः । तच्छिन्त्यम् । एतादृश-
विशेषकल्पने कारणाभावात् ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

आधेः स्वीकरणात्सिद्धौ रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत् ॥ इति । (२६०)

आधेः स्वीकरणादुपभोगात् सिद्धिर्न लेख्यमात्रेणेत्यर्थः । एतदेवामि-
प्रेत्याह—

नारदः,

आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जज्ञमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यपि नान्यथा ॥ इति ।

गोप्याधौ भोगः स्वीकारः भोग्याधौ फलभोगः । एतच्चाधेर्भोगात्
सिद्धिप्रतिपादनम्—

आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु धलयत्तरा ।

इत्येवमादिवाक्योक्तनिर्णयार्थम् । अत एव द्वयोर्धनिकयोर्दुष्टाधम-
र्णिकेन एकस्य वस्तुन आधीकरणे भोगान्निर्णय इत्याह—

विष्णुः,

ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ चिवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना कृता ॥ इति ।

द्वयोरपि भोगसत्त्वे निर्णयप्रकारमाह—

वसिष्ठः,

तुल्यकाले निम्नानां लेख्यानामाधिकर्मणि ।

२४० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र० ।

येन भुक्तं भवेत् पूर्वं तस्याधिर्यलवत्तरः ॥ इति ।

निष्ठाना=कृतानां लेख्याना सद्भावेऽपीति शेषः । अयमर्थः । तुल्य-
कालोत्पन्नानां लेख्यानां सद्भावसाम्येऽपि भोग्याधिसिद्धौ भोगस्योत्कृ-
ष्टकारणत्वात् तत्र धर्म्यनिश्चयना बलवत्ता युक्तेति ।

बृहस्पतिरपि—

क्षेत्रमेकं द्वयोर्वन्दे दत्तं यत्समकालिकम् ।

येन भुक्तं भवेत् पूर्वं तस्य तत्सिद्धिमाप्नुयात् ॥ इति ।

क्षेत्रग्रहणं भोग्याधिमात्रोपलक्षणार्थम् । यत्राधिविशेषे भोगाभावः,
भोगार्थं च युगपत्प्राप्तौ तत्र निर्णयप्रकारमाह—

बध्निष्ठ ,

यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामाभुपागतौ ।

विभज्याधिः समं तेन भोक्तव्य इति निश्चयः ॥ इति ।

तेन=ताभ्यामित्यर्थः । द्वयोरेकमाधि कुर्वतोऽधमर्णस्य दण्डमाह—
कात्यायनः,

आधिमेकं द्वयोर्वस्तु कुर्यात्का प्रतिपद्भवेत् ।

तयोः पूर्वकृतं ग्राह्य तत्कर्त्ता चौरदण्डभाक् ॥ इति ।

ऋणग्रहणोपक्रमत्वादाधिक्रिया, प्रतिपदित्युच्यते । पूर्वकृत=पूर्वाध्यु-
पादानादिना सिद्धम् । आधिविशेषे दण्डविशेषमाह—

विष्णु ,

गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधीकृतामन्यस्य यः प्रयच्छेत् स
घड्यः ऊनां चेत् षोडशसुवर्णं दण्ड्य इति ।

उपादानादियौगपद्ये त्वाह—

बृहस्पति ,

तुल्यकालोपस्थितयोर्द्वयोरपि समं भवेत् । इति ।

उपस्थितयोः उपादानादिक कर्त्तुमिति शेषः । साक्षिलेख्यसिद्धयो-
र्लेख्यसिद्धं बलवदित्याह—

कात्यायनः,

आधानं विक्रयो दानं लेख्यसाक्षिकृतं यदा ।

एकक्रियाविरुद्धं तु लेख्य तत्रापहारकम् ॥ इति ।

लेख्यमाधिकृतं=लेख्यसाक्षिसिद्धम् । अपहारकं=बलवत् । लेख्यसिद्धत्व-
विशेषेऽपि पलायलमाह—

म एव ,

अनिर्दिष्टं च निर्दिष्टमेकत्र च विलेखितम् ।

• ऋणा० आधिनि० लेख्यासिद्धत्वविशेषे बलावलविचा० । २४?

विशेषलिखितं ज्याय इति कात्यायनोऽप्रवीत् ॥ इति ।

एकत्र=आधिकरणादौ । विशेषलिखितं=निर्दिष्टलिखितं ज्यायो बलवदित्यर्थः । लेख्ये निवेशितं लिखितम् । अनिर्दिष्टनिर्दिष्टपदयोरर्थमाह—

स एव,

यो विद्यमानं प्रथममनिर्दिष्टस्वरूपकम् ।

आकाशभूतमादध्यादादिष्टं नैव तद्भवेत् ॥

यद्यत्तदास्य विशेषत तदादिष्टं विनिर्दिशेत् । इति ।

प्रशब्दः पादपूरणार्थः । अनिर्दिष्टस्वरूपकमनिरूपितस्वरूपकम् । आकाशभूतमविद्यमानस्वभावम् । अयमर्थः । आधातुराधिकरणकाले यद्भनं विद्यते निरूपितस्वरूपं च तद्धनमाधित्वेनादिष्टं सन्निरिष्टमित्युच्यते । तद्विपरीतं तु घनमाधित्वेन कल्प्यमानमनिर्दिष्टमिति । आधिकरणकाले विद्यमानत्वसाध्येऽप्याह—

स एव,

यस्तु सर्वस्वमुद्दिश्य प्राक् पश्चात्प्रामचिहितम् ।

आदध्यात्तत्कथं न स्याच्छिहितं बलवत्तरम् ॥ इति ।

यः पूर्वमविशेषेण सर्वस्वमाधित्वेनोद्दिश्य कस्यचिद्धस्तादृशं गृहीत्या पश्चात्क्षेपनसमये विशेषेण क्षेत्रादिकमेव लेखयति तत्रोत्तरकालं विधादे सति यावत्पश्चात्क्षेपनं तावदेव प्रमाणं नोद्दिष्टमित्यर्थः । चिहितमिति चिरोऽभ्युत्तरक्रियोपलक्षणार्थम् । तेन यदि प्रथममाधिमादाय घनी धनं दत्त्वा पश्चादबन्धकत्वं विधाय आधिमन्तरेणैवात् ऊर्ध्वं त्वयि ऋणमास्तामिति प्रकारान्तरेण पुनः क्रियां करोति तदा निराधिक्रिया बलवतीत्यवगम्यम् । अत एवाह—

याज्ञवल्क्य,

सर्वेष्वर्थविधादेषु बलवत्पुत्तरा क्रिया । इति । (२।२३)

उत्तरा क्रिया पूर्वस्याः क्रियायां बाधिका भवतीत्यर्थः । निर्दिष्टत्वा विशेषे उत्तरक्रियाबलवत्त्वस्यापवादमाह—

स एव,

आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥ इति ॥ (२।२३)

एकमेव क्षेत्रमेकस्याधि कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याधि कृत्वा किमपि गृह्णाति तत्र पूर्वस्यैव तत्क्षेत्रं भवति नोत्तरस्येत्यर्थः । एव प्रतिग्रहे क्रये च खेजलीयम् । स्यात्प्रतिग्रहप्रतिग्रहभावमाभ्यां प्रातेव पूर्वस्याः क्रियायां कृतत्वादिति भावः ।

एतदेवाभिप्रेत्य वसिष्ठोऽप्याह—

यः पूर्वतरमाधाय विक्रीणीते तु तं पुनः ।

३१ बी० मि०

किमेतयोर्धर्तीयः स्यात्प्राक्तनं यलवत्तरम् ॥ इति ।

आध्यादीनां यौगपद्येऽयाह—

स एव,

कृतं यत्रैकदिवसे दानमाधानविक्रयम् ।

‘त्रयाणामिति सम्बन्धे कथं तत्र विधिं नयेत् ॥

त्रयोऽपि तद्धनं धर्म्यं विभजेयुर्यथांशतः ।

उभौ क्रियानुसारेण त्रिभागेन प्रतिग्रही ॥ इति ।

आधीकृतस्य धनस्य स्वत्वनिवृत्तिकालमाह—

याज्ञवल्क्य,

आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते । (१)

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥ इति । (२।५८)

प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्वैगुण्ये जातेऽधमर्णेन तावद्दन दत्त्वा यदि न मोक्ष्यते तदासौ नश्येदधमर्णस्य स्वं न भवेत्किन्तुत्तमर्णस्यैव भवेत् । यस्तु कालकृतः कृतकाल । आहिताग्न्यादिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः । यद्वा “जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्यः” इत्यनेन घात्तिकेन निष्ठान्तस्य परनिपातः । स यदि सम्प्रतिपक्षे काले न मोक्ष्यतेऽधमर्णेन तदा सोऽपि पूर्ववन्नश्येत् । फलभोग्य क्षेत्रादिकदापि न नश्येत्किन्तुत्तमर्णेन यावत् स्वधनं न प्राप्यते तावदुत्पन्नफलमेव भोक्तव्यमित्यर्थः । अत्र कालकालकृतो नश्येदित्यनेन कृतकालस्योभयविधस्याधेस्तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः । फलभोग्यो न नश्यतीत्यनेनाकृतकालस्य भोग्याधेर्नाशाभाव उक्तः । पारिशेष्यादाधि प्रणश्येदित्येतदहृतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते ।

द्वैगुण्यतिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यमित्याह तुर्प्यासवृहस्पती—

हिरण्ये द्वैगुणीभूते पूर्णे काले कृतेऽधधौ ।

बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताह प्रतीक्ष्य तु ॥

तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात् । इति ।

तत्तस्मात्कारणात् । अत्र चतुर्दशदिवसमध्ये इत्यर्थः । अत्र द्वैगुण्यग्रहण द्वैगुण्यादीनामुपलक्षणार्थम् । वक्ष्यमाणवृहस्पतिवचने शान्तलाम इति सामान्येनेयाभिधानात् । नन्वाधेर्नादिस्वत्वनिवृत्तिकारणस्य प्रतिग्रहादिस्वत्यापत्तिकारणस्य चामायात् “आधि प्रणश्येत्” इत्ययुक्तमिति चेत्, भैषम् । न केवलं दानादिरेव स्वत्वनिवृत्तिकारणं प्रति

क्राणां० शान्तलाभे बन्धकेऽधर्मणमरणादौ व्यवस्था । २४३

ग्रहादिरेव वा स्वत्वापत्तिकारणं किन्तु द्वैगुण्ये निरूपितकालप्राप्तौ च
द्रव्याधानमपि । तस्य याज्ञवल्क्यवचनेनैवाधर्मोत्तमर्णयोरात्यन्तिकस्वत्व-
निवृत्तिस्वत्वापत्त्योः कारणत्वावगमात् लोकाश्च । न च-

न चाधेः कालसंरोधात्प्रिसर्गोऽस्ति न विक्रयः । (८।१४३)

इति मनुवचनम् । तस्यायमर्थः । कालेन संरोधः कालसंरोधः=चिरका-
लावस्थानं तस्मात्कालसंरोधात् आधेन निसर्गोऽस्ति नान्यत्राधीकरणमस्ति
न च विक्रय इति, तेन विरोध इति वाच्यम् । “न त्वेवाधौ सोपकार”
इत्याद्युपक्रम्य कथनेन एतस्य भोग्याधिविषयत्वात् ।

यत्तु बृहस्पतिना—

पूर्णावधौ शान्तलाभे बन्धे स्वामी धनी भवेत् ।

अनिर्गते दशाहे तु ऋणी मोचितुमर्हति ॥

इति दशदिवसप्रतीक्षणमुक्तम् । तद्वत्त्वादिविषयम् । “हिरण्ये द्वि-
गुणीभूत” इति व्यासबृहस्पतिभ्यां विशेषोपादानात्प्र हिरण्यविषयम् ।
शान्तलाभे=त्रैगुण्यादिपरमबृद्ध्या निवृत्तलाभे । यत्तु पुनस्तेनैवोक्तम्—

गोप्याधिद्विगुणादूर्ध्वं कृतकालस्तथावधेः । (१)

आवेदयित्वाणिकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरम् ॥ इति,

तत् स्वत्वापत्तेरर्वागाधर्भोगमात्रविधिपरं न पुनः स्वत्वापत्तिप-
रम् । तथा च न यार्हस्पत्यवचनयोः परस्परं विरोधो नापि व्यासबृह-
स्पतिवचनयोः । यदा तु शान्तलाभे धने बन्धकस्य तथैवाधस्थितस्य
मोचनात्प्रागधर्मणस्य मरणादि भवेत्तदा किं कर्त्तव्यमिति परीक्षा
यामाह—

बृहस्पतिः,

हिरण्ये द्विगुणीभूते पश्चात्प्रेऽधमणिके ।

द्रव्यं तदीयं सद्ब्रह्म विक्रीणीते ससाक्षिकम् ॥

रक्षेद्वा कृतमूल्यं तु दशाहं जनसंसदि ।

ऋणानुरूप परतो गृह्णीतान्यत्तु वर्जयेत् ॥ इति ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते पश्चादाधिमोक्षणादर्वागितिशेषः । हिरण्यग्रहणं च-
ख्रादीनामुपलक्षणम् । द्विगुणीभूत इति त्रैगुण्यादीनामुपलक्षणम् । नष्टे-
कुत्रचिद्रते चिरमाविज्ञाते । द्रव्यं=बन्धकीकृतं द्रव्यम् । ऋणानुरूपं द्विगु-
णीभूतद्रव्यपर्याप्तम् । परतः=दशाहादूर्ध्वम् । अन्यत्तु वर्जयेत्=अवशिष्टं
ऋणिवन्धवे तद्भावे राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । अत एव—

कात्यायनः,

आधाता यत्र चै न स्याद्धनी बन्धं निवेदयेत् ।

राज्ञस्ततः स विज्ञातो विक्रेय इति धारणा ।

सवृद्धिकं गृहीत्वा तु शेषं राजन्यथार्पयेत् ॥ इति ।

राजन्यार्पयेदिति न्यायात्प्रत्यासन्नाभावविषयम् । तत्सद्भावे तत्रैवा
र्पणस्य न्याय्यत्वात् । यत्र तेनार्पणं क्रियते तत्रैव यदि सवृद्धिकं धनं
दत्त्वा बन्धो गृह्यते तदा न विक्रेयः प्रयोजनस्य सिद्धत्वात् । अस्मिन्वि-
षयेऽन्यत्राधिकरणं न विरुद्धं दण्डाभूषणन्यायात् । किन्त्वन्यत्राधि कृत्वा
मूलमात्रं ग्रहीतव्यम् । न तु सवृद्धिकम् । यदाह—

प्रजापतिः,

धनो धनेन तेनैव परमाधि नयेद्यदि ।

कृत्वा तदाधिलिपितं पूर्वं वास्य समर्पयेत् ॥ इति ।

यद्बन्धस्वामिभिर्धनं प्रयुक्तं तत्तुल्येनैव धनेन परं=धनिकान्तरमार्धि न
येत् न तु सवृद्धिकेनेत्यर्थः । अयं चान्वाधिर्धनस्य द्वैगुण्ये सति । प्रति-
पत्तौ तु द्वैगुण्यादर्वांगपि द्रष्टव्यः । क्वचिद्दोष्याधेर्द्वैगुण्याद्यतिक्रमेऽपि
ऋणिकस्य स्वत्वनाशो न भवतीत्याह—

याज्ञवल्क्यः,

चरित्रबन्धककृतं स वृद्ध्या दापयेद्धनम् ।

सत्यद्वारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ इति । (२।६१)

चरित्रं=शोभनचरितं तेन यद्बन्धकं तच्चरित्रबन्धकं तेन यत् द्रव्यं
स्वाधीनं कृतं पराधीनं वा कृतं तच्चरित्रबन्धककृतम् । अयमर्थः । अधम-
र्णेन धनितः शुद्धान्तकरणत्वेन बहुमूल्यमपि बन्धकीकृत्याल्पमेव धनं
स्वाधीनं कृतम् । यदि वा उत्तमर्णेनाधमर्णस्य निर्दोषतामवगत्याल्पमेव
बन्धकं गृहीत्वा बहुधनमधमर्णाधीनं कृतं तदा तद्धनं स=राजा वृद्धिस-
हितं दापयेन्नत्याधिनाश इति । अथवा चरित्रं=गङ्गास्नानाद्यग्निहोत्रादि-
जनितापूर्वं तद्बन्धकीकृत्य गृहीतं चरित्रबन्धककृतमिति । एतादृशं बन्ध-
कं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति किन्तु द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव दात-
व्यमित्याभिप्रायः । तथा सत्यद्वारकृतम् । करणं कारः । भावे घञ् । सत्य-
स्य कारः सत्यद्वारः । "कारे सत्याऽगदस्य" इति मुम् । (६।३।७०)
तेन कृतं सत्यद्वारकृतम् । तदपि द्विगुणमेव देयं नाधिनाशः । बन्धका-
र्पणसमय एव द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यं ना-
धिनाश इति समये कृते द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव दातव्यं नाधिनाश इ-
त्यभिप्रायः । कथयिष्यादिनिर्वाहाय यद्दण्डार्थिकादि परदस्ते समर्पितं

तत्सत्यङ्गारकृतं तत्राङ्गुलीयकादिप्रहीता व्यवस्थामतिकामन् तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपादयेत् । इतरन्धेदङ्गुलीयकादिकमेव जह्यात् ।

चरिभ्रवन्धादिस्थले द्वैगुण्यादूर्ध्वं चाधिनाशो न माविष्यतीति बुद्ध्या अधमर्णेन मोचने विलम्बो न कार्यः ।

तथा च व्यासः—

गोप्याधिं द्विगुणादूर्ध्वं मोचयेदधमर्णिकः । इति ।

अस्मिन्नेव विषयेऽधमर्णासन्निधाने उत्तमर्णेनाधिर्विक्रंतव्यः ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

विना धारिणकाद्वापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् । इति । (२६३)

धारिणिकात्=अधमर्णात् । अयमर्थः । असाभिहिते अधमर्णे उत्तमर्णः साक्षिभिस्तदासिद्ध सह तमाधिं विक्रीय धनं गृह्णीयादिति । वाशब्दोऽध्यवस्थिविकल्पार्थः । यदर्णदानकाले द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये द्रव्यमेव देयं नाधिनाश इति परिभाषितं तदा अयं पक्षः । इतरथा “आधिः प्रणश्येद्द्विगुण” इत्यनेनोक्त आधिनाशपक्ष इति ।

यदि द्वैगुण्यादधिकालयोरर्वागेवाधिमोचनार्थमधमर्णः समायाति तदा उत्तमर्णेन मोक्तव्यो न वृद्धिलोभेन स्थापनीय इत्याह—

बृहस्पतिः,

धनं मूलीकृतं दत्त्वा यदाधिं प्रार्थयेदणी ।

तदैव तस्य मोक्तव्यस्त्वन्यथा दोषभागधनी ॥ इति ।

मूलीकृतम्=अधमर्णेन देयं धनम् । तच्च भोग्याधौ मूलमात्रं गोप्याधौ तु सवृद्धिकं दत्त्वा ऋणी यदाधिं प्रार्थयते तदा धनिना स मोक्तव्यः ।

अन्यथा दोषभाक्=स्तेयदोषभागित्यर्थः । यदाह—

याज्ञवल्क्यः,

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् । इति (२६२)

स्तेनः=स्तेनवद्दण्ड्य इत्यर्थः । उत्तमर्णस्यासन्निधाने तदासहस्ते धनं दत्त्वा आधिमधमर्णो गृह्णीयात् ।

तथा च स एव,

प्रयोजकेऽसति धनं कुले भ्यस्याधिमाप्नुयात् । इति । (२६२)

प्रयोजके=उत्तमर्णे असति=असाभिहिते सति कुले=तदासहस्ते सवृद्धिकं धनं निघायाधमर्णः स्वीयं वन्धकं गृह्णीयादित्यर्थः । क्वचित्प्रयोजकोऽसति कुल इति पाठः । तत्र प्रयोजको धनप्रयोक्ता असति=धनिके इति शेषः । आनुयातदानीमेवेति शेषः । तथा च उत्तमर्णेऽसन्निहिते तदासहस्ते

सवृद्धिक धनं निधाय प्रयोजको=धनप्रयोक्तः।ऽधमर्णस्तदानामेव स्वाधि
माप्नुयादित्यर्थः ।

यदि तु तदाप्तोपि न सन्निहितः अधमर्णस्य चाधिविक्रये-
णाग्रिमवृद्धिव्यवच्छेदाय धनदानेच्छा भवति तदा किं विधेयमि-
ति वीक्षार्यामाधिमूल्यं परिकल्प्य तद्गृहे एवाधि स्थापयेत् । तथा च
स्थापनदिनमारभ्य तद्धन न यद्धत इत्याह—

स एव,

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः ॥ इति । (२४६३)

तिष्ठेदधिरिति शेषः । तत्रोत्तमर्णे तत्कुले वा । एतच्चाधिमोचनं यदि
भोग्याधिर्गोप्याधिश्च तावता कालेन मोचनीय इत्यर्थः कृत्वा स्थापि-
तस्तदाधमर्णेनाउधेरर्वांग्लोभेन न कर्त्तव्यम् । इदमेवाभिप्रेत्य फलमो-
ग्याधिविषये—

व्यास आह,

फलमोग्य पूर्णकाल दत्त्वा द्रव्यं तु सामकम् । इति ।

ऋणी यन्धमवाप्नुयादित्यनुपहः । मूलमात्रं दत्त्वा परिभाषितकाल-
मापन्न फलमोग्याधिमाप्नुयादित्यर्थः । फलमोग्यग्रहणमाध्वन्तरोप-
लक्षणम् । सामकग्रहणं सवृद्धिकस्याप्युपलक्षणम् । मोग्याधिविषये काञ्चि-
द्विशेषमाह—

बृहस्पतिः,

क्षेत्रादिक यदा भुक्तमुत्पन्नमधिकं ततः ।

मूलोदय प्रविष्टं चेत्तदाधि प्राप्नुयादणी ॥

परिभाष्य यदा क्षेत्रं प्रदद्यादतिके ऋणी ।

त्यथैतच्छ्रुत्तलामेऽर्थं भोक्तव्यमिति निश्चयः ॥

प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यं त्वया मम । इति ।

अधिक=मूलापेक्षयाऽधिक क्षेत्रार्थव्ययद्रव्यम् । तत =तस्मात् क्षेत्रा-
देः । उदयो=वृद्धिः । शान्तलामेऽर्थे=परमवृद्धिसहिते मूलद्रव्ये । इयं निमि-
त्तसप्तमी । परमवृद्धिसहितं क्षेत्रार्थव्ययसाहितमेतन्मूलद्रव्यमस्मिन्
क्षेत्र उपभोक्तव्यम् । उपभोगान् च सवृद्धिकधने प्रविष्टे त्वयैतत्क्षेत्रं भोक्त-
व्यमिति परिभाष्य यदा क्षेत्रादिक यन्धकीकुर्यात्तदा क्षेत्रादिफलमो-
ग्यं क्षेत्रार्थव्ययसाहिते सवृद्धिके धने प्रविष्टे ऋणी किमप्यदत्त्वा तमा-
धि प्राप्नुयादित्यर्थः । एषविषयाधे पूर्वगृहीते ऋणे कालक्रमेण परा-
वृद्धिं प्राप्त सति तदनन्तर यः सवृद्धिकमूलद्रव्योपभोगार्थं क्षेत्रादिरा-
धिः कियते स क्षेत्रार्थव्ययद्रव्यसाहितसवृद्धिकमूलोपभोगानन्तरं
धनिकेनाधमर्णाप्य प्रत्यर्पणीयः ।

ऋणा० प्रतिभूनिरूपणे प्रातिभाष्यसंघीकरणप्रकारादि । २४७

तथा च याहवस्वयः—

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा सल्लु ।

मोक्ष्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे घने ॥ इति । (२१६४)

आधौ तदादत्त इति शेषः । अयमेव क्षयाधिरित्युच्यते ।

इत्याधिविधिः ।

अथ प्रतिभूः ।

तत्र प्रातिभाष्यं नाम विद्वासायै पुरुषान्तरेण सह समयः ।

तद्भेदानाह—

बृहस्पतिः,

दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा ।

चतुष्प्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥ इति ।

प्रत्ययो=विद्वासाः । दानम्=ऋणापाकरणार्थमर्घ्यार्पणम् । ऋणिद्रव्यार्पणम्=ऋणिनो यद्द्रव्यं गृहीतोपकरणादि तदर्पणम् । चतुष्प्रकाराणां प्रतिभूवां प्रातिभाष्याङ्गीकारप्रकारं दर्शयति—

स एव,

आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् ।

दाताहमेतद्भविणमर्पयामीति चापरः ॥ इति ।

एको=दर्शनप्रतिभूरहमेनं पलायनप्रवृत्तं दर्शयिष्यामीत्याह । अपर = प्रत्ययप्रतिभूरेव साधुर्न त्वां प्रतारयिष्यति यतोऽयं श्रोत्रियपुत्रोऽस्य सर्वस्वसम्पन्नो प्रामोऽस्ति मत्प्रत्ययेनास्य द्रव्यं देहीति ब्रवीति । दानप्रतिभूर्यद्यं न ददाति तदा सवृद्धिकमृणमर्हं दातेति । अपर = ऋणिद्रव्यार्पणप्रतिभूर्यद्यं न ददाति तदाहमेतदीयगृहोपकरणादिकमर्पयिष्यामीति कथयतीत्यर्थः ।

दर्शनप्रतिभूवा यदा घनिकस्य धारणिकदर्शनापेक्षा तदैव स दर्शनीय इत्याह—

वात्सायनः,

दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत् ।

यस्मिन्देशे काले च घनिकस्तद्दर्शनमपेक्षते तत्रैव दर्शयेत् अध-मर्णमिति शेषः । दर्शिते च तस्मिन् घनिकेन प्रातिभाष्यात् स मोक्षव्यस्युत्तरार्द्धेनाह—

स एवाह,

यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्षव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥ इति ।

एव प्रत्ययादिप्रतिभुवोऽपि तद्विस्रवादे मोक्तव्या अन्यथा धारणिकदेयं धन दाप्या इत्याह तु —

कात्यायनवृद्धस्पती,

यो यस्य प्रतिभृस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ।

‘अदर्शयन् स त तस्मै प्रयच्छेत् स्वधनाहणम् ॥

आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालोवेदित धनम् ।

उत्तरो तु विस्रवादे सौ विना तत्सुतौ तथा ॥ इति ।

यन्तु योगाश्वरेण प्रतिभुवा प्रविध्यमेवोक्तम्—

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्य विधीयते । इति ।

तद्दानार्पणयोरनतिभेदाभिप्रायेण ।

आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥ (२५३) इति ।

वितथे=दर्शनप्रत्ययदानविस्रवादे । इतरस्य सुता अर्थात् वचनात् पूर्वयो सुता न दाप्याः । सुता इत्यभिधानात्त पौत्रा इत्युक्तं भवति । दान=स्वधनार्पण धनिकाय । अपण तु धारणिकधनमानीय तस्य अर्पणम् । धनिकस्य स्वधनलाभे उभयतो न विशेष । अत एव सूक्ष्मभेदविश्रक्षया पञ्चप्रकारा अपि प्रतिभुवो द्वास्तेनोक्ता —

अमये प्रत्यये दाने उपस्थाने प्रदर्शने ।

पञ्चस्वेषु प्रकारेषु प्राहो हि प्रतिभृर्धुवै ॥

अमयमुपद्रवधारणम् । उपस्थानमत्र धारणिकधनस्य धनिकायानीयापणं न दर्शनम् । तस्य पृथङ्निर्देशात् । पञ्चस्वित्यन-वयाच्च । व्यामस्तु सप्तभिर्विषयैः सप्तप्रकारक प्रतिभुवमाह—

लेख्ये हृते च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने ।

गृहीतयन्धोपस्थाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा ।

प्रतिभृर्प्राह इत्यत्र प्रष्टवम् ।

कात्यायनोऽपि—

दानोपस्थानवादिषु विश्वासशपथेषु च ।

लग्नश्च कार्येदेव यथायोग्य विपर्यये ॥

वाशे-विषादस्तत्र प्रतिभृप्रहणम् ।

उभयो प्रतिभृर्प्राह. समर्थं कार्यनिर्णये ॥ (२१०)

इति शार्ङ्गश्रेणाप्युक्तम् । तत्र प्रागेव व्याख्यातम् । दर्शनप्रत्ययदानेषु यथायथ सर्वेषामन्तर्भावसम्भव इति परमार्थं । दर्शनप्रतिभुवे नष्टधाराणिकान्येपणाय कालायधिदेय इत्याह—

शृणुते,

नष्टस्यान्येपणे काल दद्यात् प्रतिभुवे धनी ।

ऋणा० ऋणिंकाद्यनुपस्थापने प्रतिभूभिर्ऋणं देयम् । २४९

देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्धमथापि वा ॥

सार्द्धमासमिति परमावधिः ।

तथा च कात्यायनः—

नष्टस्यान्वेषणार्थं तु देयं पक्षत्रयं परम् ।

यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूभवेत् ॥

काले प्रतीते प्रतिभूर्यदि त नैव दर्शयेत् ।

स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात्प्रेते चैव विधिः स्मृतः ॥

पर=परमावधिभूतम् । प्रतीते=अन्वेषणाय परिकल्पिते । प्रेते चैव वि-
धिरिति धारणिके मृते प्रतिभूस्तमर्थं प्रदाप्य इति विधिः । कालावधि-
विधेस्तत्रान्वयवाधात् । एतदपि देवराजकृतप्रतिबन्धाभावे बोध्यम् ।

अत एव कात्यायन —

दर्शनप्रतिभूर्यस्त देशे काले न दर्शयेत् ।

नियन्धमावहेत्तत्र देवराजकृतादृते ॥

निबन्धमृणम् । देवकृतो=दीर्घरोगमरणादिरूप ऋणदानप्रतिबन्धः ।
राजकृतो=बन्धनासेधदण्डादिरूपः । प्रतिभूभेदेन स्पष्टमाह—

नारदः,

ऋणिव्यप्रतिकुर्वन्सु प्रत्यये वाच्य हापिते ।

प्रतिभूस्तद्वर्णं दद्यादनुपस्थापयंस्तथा ॥ इति । (व्य०प०१।११९)

ऋणिव्य=अधमर्णेषु अप्रतिकुर्वन्सु=असाध्येषु निर्घनत्वादिना ऋणमप्रत्य-
र्पयस्त्विति दानप्रतिभूविषयम् । प्रत्यये=विश्रुते हापिते=विसंवादिते
इति प्रत्ययप्रतिभूविषयम् । अनुपस्थापयन्नुग्निमदर्शयन्नुग्निः सकाशा
दाधिभृणं=पर्याप्तं तद्धन वात्तमर्णायानर्पयामिति दर्शनद्वयार्पणप्रति-
भूविषयमिति विवेकः ।

हारीतः—

विद्वांसार्थं कृतस्त्वाधिर्न प्राप्तो धनिना यदा ।

प्रापणीयस्तदा तेन देयं वा धनिने धनम् ॥

तेन=बन्धकार्पणप्रतिभूया ।

तथाच पितामहः—

आधिपालकृतस्त्वाधिर्मित्रकालोपलक्षणम् ।

नचेत् स्वधानिने दत्तस्तस्याधेस्तीः समर्पणम् ॥

ते=आधिपालैराधिसमर्पणप्रतिभूमिः । बहुत्वमप्राविवक्षितम् । ए-
वममवाधिप्रतिभूद्यपि तुल्यभ्यायतया योज्यम् । अमयप्रतेभूरधमर्णा-
दुत्तमर्णस्य भयोपस्थितौ तत्प्रतीकारमाचरेत् । तद्धयेन द्रव्यक्षती त-

दीय तत् द्रव्यं दद्यात् । प्रमाणप्रतिभूः प्रमाणप्रदर्शनं कारयेत् । अश-
कौ विवादास्पदीभूतं धनं दद्यात् । वादप्रतिभूर्वादपराजितस्याधम-
णस्य देयमुत्तमर्णाय दद्यात् पराजयदण्डं च राज्ञ इति । प्रतिभुवि-
मृते तत्पुत्रादीन् प्रत्याह—

योगीश्वर,

दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋण दद्युर्दण्डुर्दानाय य म्थितः ॥ (२५४)

“दर्शने प्रत्यये” इत्यर्थस्य पूर्वश्लोकोक्तस्यैव स्पष्टीकरणमत्रेति न
पुनश्क्तिरिति मिताक्षराया मदनरत्ने चोक्तम् । वस्तुतस्तु तत् जीवति
सति प्रतिभुवि, मृते त्विदमिति न पोनरुक्त्वाशङ्का । “वितथ” इति
तत्रात्र च “मृत” इत्युपादानात् । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्यापीदमेवाभिसंहितम् ।
प्रतिभूपुत्रादीनां विधिरिति प्रस्तावे लिखनात् । दानाय यः स्थितः प्र-
तिभूस्तत्पुत्रा दद्युरित्यर्थः ।

! घृहस्वतिरपि—

आद्यौ तु वितथे दाप्यो तत्कालावेदित धनम् ।

उत्तरी तु विसंवादे, तौ विना तत्सुतौ तथा ॥ इति ।

आद्यौ=दर्शनप्रत्ययप्रतिभुयौ । वितथे=दर्शनप्रत्ययदानविसंवादे ।
उत्तरी=दानार्णिद्रव्यार्पणप्रतिभुयौ । विसंवादे=द्वेषादिना धनिकेनादाने । तौ
विना=तयोर्देशगमने मरणे च । अत्र ताविति द्विवचनान्तेन सर्वनाम्ना
दानार्णिद्रव्यार्पणप्रतिभुवोः परामर्शः । सर्वनाम्नामसति बाधके सन्नि-
हितपरामर्शकत्वात् । पूर्वोदाहृत-“दर्शनप्रतिभूर्यत्र” इति यावत्त्वयवच-
नाच्च । तेन दर्शनप्रत्ययप्रतिभूसुतैर्न तद्देयमिति घोष्ठव्यम् । प्रतिभूपुत्र-
पौत्रयोर्मूलमात्रदानादाने आह—

कार्यायन,

प्रातिभाव्यागतं पौत्रैर्दातव्यं न तु तत् क्वचित् ।

पुत्रेणापि समं देयमृणं सर्वत्र पैतृकम् ॥ इति ।

सर्वत्र प्रातिभाव्यागतमृणमित्यन्वयः ।

व्यासोऽपि—

ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुत ।

समं दद्यात्सुतौ तु न दाप्याचिति निश्चयः ॥ इति ।

पौत्रेण प्रातिभाव्यातिरिक्तं पैतामहमृणं यावद्गृहीतमेव देयम् । तथा
पुत्रेण प्रातिभाव्यागतं पैत्रमृणं यावद्गृहीतमेव देयम् । तयोः पौत्रपुत्रयोः
पुत्री प्रपौत्रपौत्री यथाक्रममप्रातिभाव्यायातं प्रातिभाव्यायातं च गृही-

तधनौ न दाप्यावित्यर्थः ।

यत्तु नारदवचनम्—

खादको वित्तहीनः स्वाल्लभको वित्तवान्यदि ।

मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति ॥ इति ।

तदपि, खादकोऽधमर्णः । लग्नक = प्रतिभूर्यदि वित्तवान्मृतस्तदा तत्पु-
त्रेण मूलमात्रं देयं न वृद्धिरिति मृतपदाध्याहारेण व्याख्येयम् ।

विषयविशेषे दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवः पुत्रेण सवृद्धिक देयमित्याह—

काश्यायनः,

गृहीत्वा बन्धक यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् ।

विना पित्रा धनात्तस्माद्दाप्यः स्यात्तदणं सुतः ॥ इति ।

दर्शनग्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणम् । समानन्यायत्वात् । दर्शने स्थित =
दर्शने प्रतिभूत्वेन स्थित इत्यर्थः । विना पित्रा = पितरि प्रेते दूरदेश गते चे-
ति । सुतग्रहणमुपलक्षणार्थम् । यस्य हस्ते बन्धकमायाति तस्य सर्व-
स्यापि तस्माद्बन्धकप्रतिदानस्य युक्तत्वादिति केचित् ।

यत्तु—

दानप्रतिभुवे प्रेते दायादानपि दापयेत् । (८।१६०)

इति भनुवचनम् । तत्र दायादशब्दो विशेषलक्षणया सुतविषय एव ।
अन्यथा सपिण्डमात्राभिधाने "तत्सुतौ न दाप्याविति निश्चय" इत्यादि-
पूर्वोदाहृतवचनविरोध स्यादिति । केचिदिदं प्रतिभूवन्धकविषयं पूर्वो-
दाहृतवचनानि स्वबन्धकप्रतिभूविषयानीति विषयभेदात्त विरोध इत्या-
हुः । अनेकप्रतिभूदेयविषये दानप्रकारमाह—

योगेश्वरः,

यहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दत्तु प्रतिभुवो धनम् ।

एकच्छायाधितेषु धनिकस्य यथाहचि ॥ इति । (२।५५)

एकच्छायाधितेषु = एकस्याधमर्णस्य छाया प्रत्येकं सकलधनदायकत्व-
रूपसादृश्यमाश्रितास्तेषु । धनिकस्य यथाहचि धनिकस्योत्तमर्णस्य यथाहचि =
यथाकामम् । यमेवोत्तमर्णो याचते स एव सर्वं दद्यादित्यर्थः । रुच्य-
विशेषे तु "समं स्यादधुतत्वात्" इति न्यायेनात्रापि यथांशमेव दद्युः ।

एकच्छायाधितेषु लग्नकेषु यद्यन्वतरो दूरदेश गतो मृतो वा भवति
उत्तमर्णस्य च तस्माद्देव ग्रहणेच्छा तदा प्रकारमाह—

काश्यायनः,

एकच्छायाप्रविष्टाना दाप्यो यस्तत्र दृश्यते ।

प्रोषिते तामृतं सर्वं पित्रयं तु मृते समम् ॥ इति ।

२५२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिर्दिष्टम्

प्रोपिते=देशान्तरगते । सर्वं=सवृद्धिकमृणम् । मृते तु पितुरंशमवृद्धिकं दद्यादित्यर्थः ।

स्मृतिचन्द्रिकाया तु—

एकच्छायाधिते सर्वं दद्यात् प्रोपिते सुतः ।

मृते पितरि पित्रंशं परर्णं न बृहस्पतिः ॥

इति पठित्वा इत्थं व्याख्यातम् । तथाहि । सर्वं=परर्णमपि न पित्रंशमाश्रित्यर्थः । नतु सर्वं सवृद्धिकमिति व्याख्येयम् ।

पुत्रेणापि सम देयमृण सर्वं तु पैतृकम् ।

इति बृहस्पतिस्मरणात् । सम=मूलमात्रम् । एतच्च धनिकेच्छायां प्रोपितस्य पुत्रो महा दद्यादित्येवविधायां सत्यां, सर्वदानविधानं द्रष्टव्यम् । असत्यां धनिकेच्छायां पित्रंशं प्रोपितपितृकः पुत्रो दद्यादिति धावगन्तव्यम् । परर्णम्=परस्य पितृव्यतिरिक्तस्य ऋणं पितरि मृते तु सुतः सत्यामपि धनिकेच्छायां सर्वं न दातुमर्हति किन्तु पित्रंशमवृद्धिकमेवेति श्रुते इत्यर्थः । परर्णम्=अन्येषां प्रतिभुवामंशमिति मदनरत्ने । प्रातिभाष्यापलापे दण्डमाह स एव—

यो यस्य प्रतिभूर्भूत्वा मिथ्या चैव तु गच्छति ।

धनिकस्य धन दाप्यो राज्ञा दण्डं च तत्समम् ॥

कुर्याच्चैः प्रातिभूर्वादमृणिकार्थेऽर्थिना सह ।

सोपसर्गस्तदा दण्डयो विधादाद्विगुण धनम् ॥ इति ।

सोपसर्गो विप्लवकारीति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । प्रतिभूभ्यो धनग्रहणे विशेषमाह—

बृहस्पतिः,

नात्यन्त पीडनीयाः स्युर्ऋण दाप्याः शनैः शनैः । इति ।

अथ प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह—

कार्यायन,

यस्यार्थं येन यदत्तं विधिनाभ्यर्थितेन तु ।

साक्षिभिर्भावितेनैव प्रतिभूस्तत्समाप्नुयात् ॥ इति ।

यस्य=प्रातिभाष्यकारयितुः कृते येन=प्रतिभुवा धनिकादिभिर्याचितेन साक्ष्यादिभिरङ्गीकारितेन यत्=स्वकीयसुवर्णधान्यवस्त्रादिक धनिकादिभ्यो दत्त तत्सकलमेव प्रातिभाष्यकारयितुः सकाशात्सममेवाप्नुयादित्यर्थः ।

यत्तु—

प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिनां धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥ (२।५६)

इति याज्ञवल्क्यवचनम् । तद्भनिकपीडितप्रतिभूविषयम् । यत आह—
नारदः,

यं चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्भनिकेनोपपीडितः ।

ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ इति । (६५०५०१।१२१)

यतत् द्विगुणदानं त्रिपक्षानन्तरं बोध्यम् । यत आहतुः—

कात्यायनवृहस्पती,

प्रतिभाष्यं च यो दद्यात्पीडितः प्रतिमाधितः ।

त्रिपक्षात्परतः सोऽर्थं द्विगुणं दातुमर्हति ॥ इति ।

प्रतिभाष्यं=प्रतिभाष्यागतं धनम् प्रतिभाषितः=प्रतिभूत्वेन कृतः । अत्र यदन्ति । “द्विगुणं प्रतिदातव्यम्” इत्यादिभिर्वचनैर्द्विगुण्यमात्रं प्रतिपाद्यते । “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते” इति (१)विहितजातेऽप्येया शुचित्वाद्यथाधेनैव प्रवर्त्तते तथा इदमपि (२)कालकलाकमायाधेनाप्युपपन्नं भवति । एवं च पश्वादीनामपि सवृद्धिकमेव दानं भविष्यति । अन्यथा त्रिपक्षादूर्ध्वं सवृद्धिकदानपक्षे तेषां मूल्यदानमेव स्यात्सन्तत्यसम्भवात् सन्ततेरेव तद्वृद्धित्वेनोक्तत्वादिति । तत्र सुन्दरम् । घचनानर्थक्यात् । कथमानर्थक्यम् ।

(१) पू० मी० चतुर्थाध्याये ३ पादे द्वितीयवर्णकम्—“अत्रानां तृत्पातसंशो-
गो निमित्तार्थः” (४-३-३९) इति । तत्र “वैश्वानरं” इति वाक्ये संशयः पुत्रजन्मान-
न्तरमेवेतिमिष्टिः कार्योत जातकर्मानन्तरमिति । निमित्तानन्तरं निमित्तकृत्यावश्याभावि-
त्वाज्जन्मन एव निमित्तत्वाज्जन्मानन्तरमेवेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—“वसिमजात एतामिष्टिं
निर्वपति पूत एव तेजस्यप्राद इन्द्रियावी पशुमान् भवति” इति वाक्यशेषपुत्रपुत्रगत-
पवित्रत्वादिकलकामनावान् वैश्वानरेष्टावधिद्यौ १ तत्र कथं जीवरेव पुत्रेऽर्भोऽम् । जी-
वन च शिशोर्जातमात्रस्य स्तनपानाधीनमेव । तत्र स्तनपान जातकर्मानन्तरमेव न ततः
प्राक् । अतः पुत्रगतपवित्रत्वादिकलाधरोधेन जातकर्मानन्तरमेवेतिरिति । एवं स्थिते
तृतीयवर्णके—जातकर्मानन्तरमेवेतिद्यौशौचावगम इति विन्तायाम् उक्तप्रशोधनव-
त्त्वाज्जन्मरूपप्रयोजनाभावाभिहितानन्तरं प्रसत्तापीमिष्टिर्जातकर्मानन्तरमुत्कृष्टा । एवमु-
त्कृष्टायाः पुनराशौचानन्तरमुत्कृष्टं प्रयोजनाभावाज्जातकर्मानन्तरमेवेति पूर्वपक्षः । अत्रो-
च्यते—निमित्तानन्तरमिष्टेस्तत्तदुपाधितमेव । तत्रतोक्तप्रयोजनावशात् । बाधिते च निमित्ता-
नन्तर्मे शुद्धकालप्रतीक्षया आशौचावगमे पूर्वमाहवादी काले कार्यं । शुद्धकालत्वाप्यत्र-
त्वात् । ‘शुचिना कर्म कर्तव्यम्’ इत्यवशान्नवादादिति । एव च शुद्धकालकामनावधि-
रैव जातेऽपिपानम् ।

(२) काले=मासादी कला=वृद्धिः तस्याः कर्मः तदभाधेनापि ।

वस्त्रधान्याहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणां परा ।

इत्यादिभिः कालकलाक्रमेण द्वैगुण्यदानस्य सिद्धत्वादिति गृहण ।
ननुक्रमेव जातेष्टिवदिति । प्रत्युक्तमेव तद्वचनानर्थक्यादिति । नहि तत्र
वचनानर्थक्यमस्ति येन तथा न कल्प्येत ।

यत्तु पदवादी मूल्यदानमेव प्राप्नोति सद्यःसवृद्धिकदानपक्षे तथापि
समानं कालक्रमेण सन्तत्यजननपक्षे, सम्भवति चास्मत्पक्षेऽपि सवृद्धि-
कदान कालान्तरेऽधमर्णेन सह सद्दृष्टते गर्भिण्यादिनादावेवेति ।

ननु प्रायेण प्रीत्यैव प्रतिभूर्भवति अतः प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव
न च तद्वदंते याचनात् प्राक् ।

प्रीतिदत्त तु यत्किञ्चिद्वदंते न त्वयाचितम् ।

याच्यमानमदत्त चेद्वदंते पञ्चक शतम् ॥

इति स्मरणात् । अतश्चानेनास्य प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दान
दिवसादारभ्य यावद्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्युच्यत इति चेत्, न ।
वचनबलात् सर्वं द्विगुणं भविष्यति । न च तस्यातिमारोऽस्तीति स्मृति-
चिद्विषयम् । तत्र । अस्यार्थस्यास्माद्द्वचनादप्रतीतेरिति मितक्षयाम् ।
अथ च द्विगुणलाभो हिरण्यविषयः । पदवादी तु—

सन्वति. स्त्रीपशुष्वेव धान्य त्रिगुणमेव च ।

वस्त्र चतुर्गुणं प्रोक्त रसश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥ (२५७)

इति याज्ञवल्क्येन द्वैगुण्यापवादस्योक्तत्वात् । दर्शनप्रतिभूर्यद्यहीकृते
काले अधमर्णे दर्शयितुमशक्तस्तदा तदन्वेषणार्थं पक्षत्रय देयम् । यदि
तत्र दर्शयति तदा मोक्षनीयम् । अथ न दर्शयति तदा प्रयुक्त धन दा-
प्य इत्याह—

कात्यायन,

नष्टस्यान्वेषणार्थं तु देयं पक्षत्रयं परम् ।

यद्यसौ दर्शयत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥

काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि त नैव दर्शयत् ।

निबन्ध दापयेत्त तु प्रेते चैव विधि स्मृतः ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात् प्रतिभुवे धनी ।

देशानुरूपतः पक्ष मास सार्द्धमथापि वा ।

नात्यन्त पीडनीयाः स्युर्मेण दाप्या शनैः शनैः ।

स्वसाक्षेण नियोज्या स्युर्विधि प्रतिभुवामयम् ॥ इति ।

स्वसाक्षेण=स्वयं समक्षदर्शने । प्रातिभाष्ये निषिद्धानाह—

कात्यायनः,

न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।
 * विरुद्धो दण्डितश्चैव सन्दिग्धश्चैव न कश्चित् ।
 नैव रिक्थी न मित्रं च न चैवात्यन्तवासिनः ।
 राजकार्यनियुक्ताश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥
 नाशक्तो धनिने दानुं दण्डं राक्षे च तत्समम् ।
 जीवन् वापि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः ॥
 नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभू' स्वक्रियां प्रति ॥ इति ।

सन्दिग्धो=ऽभिशास्तः । अत्यन्तवासिनो=नेष्टिकग्रहचारिणः ।

नारदोऽपि—

साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानग्रहणमेव च ।
 विभक्ता भ्रातरः कुयुर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितु पुत्रस्य चैव हि ।
 प्रातिभाष्यमृण साक्ष्यमविभक्तं न तु स्मृतम् ॥ इति । (२५२)

ननु "जायापत्योर्न विभागो विद्यत" इत्यापस्तम्बेन विभागस्य निषिद्धत्वाद्दम्पत्योर्विभागात् प्राक् प्रातिभाष्यादिप्रतिषेधोऽनुपपन्न इति तदंशे विभागात् प्रागिति विशेषणार्थक्यमिति चेत्, न । अनेन वचनेन धौतस्मात्प्राग्मिमाध्येषु कर्मसु तत्फलेषु च विभागाभावस्योक्तत्वात् । यतो "जायापत्योर्न विभागो विद्यत" इत्यभिसन्धाय "पाणिग्रहणादि सहस्रं कर्मसु" "तथा पुण्यफलेषु च" इति हेतुमुक्तवान् । हि=यस्यात् पाणिग्रहणादारभ्य सहस्रं कर्मसु ध्रूयते "जायापती धामिमादधीयाताम्" इति । तस्मादाधाने सहाधिकारात् तत्सिद्धामिसाध्येषु कर्मसु सहाधिकारः । एवं विद्याद्दामिसाध्येष्वपि कर्मसु—

कर्मं स्मार्त्तं विद्यादाप्तो कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

इति योगेश्वरेणामिधानात् । तथा पुण्यफलेषु स्वर्गादिषु महत्त्वं ध्रूयते ।

(१) "द्विषि ज्योतिरजरमारभेताम्" इत्यादि । येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहस्रमित्यर्थः । तेन भर्तृनुज्ञयानुष्ठितानां पूर्वानां फलेषु न सहत्वमिति ।

केचित्तु अनेनैव विभागात् प्राक् दम्पत्यो' प्रातिभाष्यादि निषिद्ध

(१) द्विषि=पुलोहादा अजर=धारणभूतमुहृतनाशपर्यन्तमविनश्यत् जरारहितं वा ज्योतिः=त्रैजःप्रधानं कृत्वरमारभेतामित्यर्थः ।

ममिदघता अनयोर्विभागोऽस्तीत्यर्थादुक्तं भवतीति । न चापस्तम्बवचन-
विरोधः ग्रहणाग्रहणघत् (१)विकल्पालङ्गीकरणादित्याहुः ।

तदतिफल्यु । शाब्दार्थिकयोस्तुल्यव्यवहाराभावेन विकल्पानुपपत्तेः ।
अत एव "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्" (अ०१२पा०३आधि०४सु०१०) इति भ-
गवता जैमिनिनेकम् । "पाणिग्रहणास्त्रि सहत्व कर्मसु" इत्यादौ कर्मादिग्रह-
णानर्थक्यापाताश्च । किञ्च पूर्वोक्तप्रकारेणैवोपपत्तौ सत्यामपदोपदुष्टविक-
ल्पालङ्गीकरणस्याप्यनुचितत्वात् । न चैवं ग्रहणाग्रहणादावपि विकल्पो न
स्यात् । न स्याद्यदि गत्यन्तरयुतत्वं स्यात् । न च तदस्तात्यनन्यगति
कतया तस्याङ्गीकारात् ।

ननु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वं श्रूयते "द्रव्यपरिग्रहेषु च न हि म-
र्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति" इति चेत्, सत्यम् । अनेन
विभागाभावो नोक्तः । किन्तु पत्न्या द्रव्यस्वामित्वमुक्तम् । यतो द्रव्यपरि-
ग्रहेषु चेत्युक्त्वा न हि मर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्त्तव्येऽतिथिभोजना
दौ हि=यस्मात् स्तेयमिति नोपदिशन्ति मन्वादयस्तस्माद्भार्याया अपि
द्रव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथा स्तेयं स्यादिति । तस्माद्भार्याया अपि मर्तु-
रिच्छया द्रव्यविभागोऽस्ति न स्वेच्छया । अत एव—

आश्वत्थय ,

यदि कुट्यात् समानंशान् पत्न्यः कार्ष्णः समांशिकाः । इति । (२११५)

तस्मात् सुभूक्तं प्राग्धमागात् दम्पत्योर्न प्रातिभाव्यादिकमिति ।
अथर्णग्रहणप्रकारमाह बृहस्पति —

प्रतिपन्नमृण दाप्य सामादिभिरुपक्रमैः । इति ।

प्रतिपन्नम्=ऋणसत्तायां सम्प्रतिपन्नम् (२) । दाप्य =दातुमुन्मुखः कर्त्त-
व्यो धनिनेत्यर्थः ।

तथा च मनु —

यैर्यैरुपायेरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।

तैस्तैरुपाये सङ्गृह्य साधयेदधमर्णिकम् ॥ (८४८)

के ते उपाया इत्यपेक्षायां स एवाह—

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥ इति । (८४९)

बृहस्पतिरपि—

धर्मोपधिवलात्कारैः गृहसरोधनेन च । इति ।

गृहसरोधनेन=आचरिताख्योपायेन ।

कात्यायनोऽपि—

पीडनेनोपरोधेन साधयेदणिकं धनी ।
कर्मणा व्यवहारेण सान्धेनादौ विभावितम् ।
आददीतार्थमेवं तु व्याजेनाचरितेन च ॥ इति ।

धर्मादीनां स्वरूपमाह बृहस्पति —

सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्त्यानुगमेन च ।
प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एव उदाहृतः ॥
छद्मना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी ।
अन्वाहितादि सङ्गृह्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥
यद्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
ऋणिको दाप्यते यत्र घलात्कारः स कीर्तितः ॥
दारपुत्रपशून्यङ्गा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ।
यत्रणिको दाप्यतेऽर्थं तदाचरितमुच्यते ॥ इति ।

सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः=सुहृदां सम्बन्धिनां सन्देशैः । सामोक्त्या=प्रियवा-
क्येन । अनुगमेन=अनुसरणेन । प्रायेण=प्रार्थनायाहुत्येन । छद्मना=उत्सवा
दिश्याजेन गृहीततदीयभूषणाद्यप्रत्यर्पणेन । अन्वाहितम्=अभ्यर्च्य दातुम् ।
पितम् । आदिशब्दात् प्रकारान्तरस्यापि ग्रहणम् । उक्तप्रकारेणाधमर्ण
स्य भूषणादि स्वाधीनीकृत्य यत्र स ऋणं दाप्यते स उपधिरित्यर्थः ।
दाप्यते=प्रतिदानोन्मुखीक्रियते । अर्थं=स्वकीयमर्थम् । शेषं स्पष्टार्थम् । ध-
र्मादयश्चोपायाः पुरुषोपेक्षया प्रयोक्तव्याः । अत आह—

कात्यायन ,

राजानं स्वामिनं धिप्रं सान्धेयैव प्रदापयेत् ।
ऋक्षिभं सुहृदं वापि छलेनैव प्रसाधयेत् ॥
धनिजः कर्षकाक्षैव शिल्पिनश्चाग्रधीद्भृगुः ।
देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान् सम्पीड्य दापयेत् ॥ इति ।

सान्धेयैव=साम्ना धर्माख्योपायेनेत्यर्थः । धनिमादयो देशाचारानुसा-
रेण दाप्याः स्युरित्यन्वयः । सम्पीड्येति घलात्काराचरिताख्योपाययोर्ग्र-
हणम् । कः पुनर्देशाचार इत्याकाक्षायां—

स एवाह,

धार्योऽघरुद्धस्वृणिकः प्रकाश जनसंसदि ।
यावन्न दद्यात्तदेव देशाचारस्थितिर्यथा ॥ इति ।

यत्र देशे धनिकेन स्वयमेव धार्य इत्याचारस्तत्र तथैव धार्यः । यत्र
३३ धा० मि०

उत्कोचादिना अन्येनावरुध्य धार्य इति देशाचारस्थितिस्तत्र तथैवेति यथेत्यस्यार्थः ।

अवरुद्धस्य विष्णुशङ्कायां तत्प्रतिरोधो न कार्य इति स एव दर्शयति—

विष्णुशङ्का यत्र स्याद्धार्यमाणस्य देहिनः ।

पृष्ठतो घानुगन्तव्यो निवद्धं वा समुत्सृजेत् ॥ इति ।

निवद्धमिति शृङ्खलादिना यद्धमेव मूत्राद्युत्सर्गार्थं प्रेषयेदित्यर्थः । अत्र निकृष्टविषयो द्वितीयः पक्षः तदितरविषयस्त्वाद्यपक्ष इत्युचितव्यवस्थावगन्तव्येति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । दर्शनप्रतिभुवं गृहीत्वाऽवरुद्धस्य भोजनादिकाले मोकः करणीयः । यत आह—

स एव,

स कृतप्रतिभूश्चैव मोक्तव्यः स्याद्दिने दिने ।

आहारकाले प्राप्ते च निवन्धे प्रतिभूः स्थितः ॥ इति ।

निवन्धे=पलायनप्रतिबन्धे । यदा तु प्रतिभूर्न लभ्यते लब्धो वाऽधमर्णो न ददामीति घदति तदा पक्षद्वयमाह—

स एव,

यो दर्शनप्रतिभुवं नाधिगच्छेन्न चाश्रयेत् ।

स चारके निरोद्धव्यः स्याप्यो वावेद्य रक्षणः ॥ इति ।

नाधिगच्छेत्=न प्राप्नुयात् । नाश्रयेत्=नाङ्गीकुर्यात् । चारके=कारागृहे । रक्षिणो=रक्षकान् रक्षणे पुरुषाभियुज्य प्रस्थाप्यो वेत्यर्थः । एतस्य प्रतिभूविशेषे प्रतिषेधमाह—

स एव,

न चारके निरोद्धव्य आर्यः प्रात्ययिकः शुचिः । इति ।

प्रात्ययिक =विश्वास्यः । कथं तर्हि स मोचनीय इत्यपेक्षिते—

स एवाह,

सोऽनिवद्ध प्रमोक्तव्यो निवद्धः शपथेन वा । इति ।

अनिवद्धः=रक्षकशून्यः । निवद्ध =नियमितः । एवमुक्तधर्मादिप्रयोगेण साधयन् धनिको न निवारणीयो राज्ञेत्याह—

मनुः,

यः स्वयं साधयेद्धंमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ।

स राज्ञा नाऽभियोक्तव्यः स्वक संसाधयन्धनम् ॥ इति । (८।५०)

विष्णुरपि—

प्रयुक्तमर्थं यथाकथञ्चित्संसाध्यमानो न राज्ञो वाच्यः स्यादिति ।

यथाकथञ्चित्=स्मृत्याचाराविरुद्धेन मार्गेण ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

प्रपन्न साधयन्नर्थं न घाच्यो नृपतेर्भवेत् ॥ इति । (२४०)

साध्यमानश्चेद्राजसन्निधिं गत्वा घनिकं धारयति तदा स दण्ड्य इत्याह—

स एव,

साध्यमानो नृपं गच्छन् दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम् ॥ इति । (२४०)

तस्य घनिकस्य धनं तत्समं च दण्डं दाप्य इत्यर्थः ।

अत एव विष्णु—

साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत्तरसमं दण्ड्य इति ।

तरसमम्=घनिकद्रव्यसमम् ।

यत्तु मनुना—

य साधयन्तं छन्देन वेदयेद्घनिकं नृपे ।

स राज्ञा तद्यत्तुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ (८१०६)

इति स्वल्पदण्ड उक्तः स दरिद्राधमर्णविषयः । ब्राह्मणविषय इति केचित् । छन्देन=स्वेच्छया । स्मृतिचन्द्रिकायां तु दण्ड्य इति सामान्याभिधानम् असमर्थविषये श्वल्पो दण्डो यथा स्यादित्येवमर्थमिति व्याख्याय मनुवचनं प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम् । विप्रतिपत्तो विशेषमाह—

बृहस्पतिः,

प्रतिपन्नस्य धर्मोऽयं व्यपलापी तु ससदि ।

लेपेन साक्षिभिर्घाति माचयित्वा प्रदाप्यते ॥ इति ।

अयं=पूर्वोक्तो धर्मः ऋणसत्तायां प्रतिपन्नस्य=सम्प्रतिपन्नस्य अधमर्णस्य विषये घनिकस्य । व्यपलापी तु=अपहृषी तु ससदि सभायां प्रमाणेनर्णे संसाध्य प्रतिदानान्मुख्यं कार्यं इत्यर्थः । एवं च पूर्वोक्तः—

धर्मेण व्यवहारेण दुर्लेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥ (८४२)

इति मनुवचने व्यवहारेणेति व्यपलापिविषयम् इतरतरसम्प्रतिपन्नविषयमिति शोद्धव्यम् । व्यवहारेण=साह्याद्युपन्यासेन । अत एवासम्प्रतिपत्ते व्यवहारातिरिक्तोपायनिषेधमाह—

स एव,

न रोद्धव्यः क्रियायाश्चै मन्दिग्धेऽर्थं कथञ्चन ।

आनेधयस्त्वनासेष्य दण्ड्यो भयति धर्मतः ॥ इति ।

न रोद्धव्य इति व्यवहारातिरिक्तच्छुलाद्युपायोपलक्षणम् । क्रियायादिसन्दिग्धपदयोरेवंमाह—

स एव,

प्रदातव्यं यद्भवति न्यायतस्तद्दाम्यहम् ।
एवं यत्राणिको भ्रूते क्रियावादी स उच्यते ॥
रूपसह्यादिलोभपु यत्र भ्रान्तिद्वयोर्मवेत् ।
देयानादेययोर्वापि सन्दिग्धोऽर्थः स कीर्तितः ॥ इति ।

सन्दिग्धेऽर्थे घनग्रहणं कुर्वतोऽर्थहानिदण्डावाह—

स एव,

अनावेद्य तु राज्ञे यः सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते ।
प्रसह्य स विनेयः स्यात्स चाप्यर्थो न सिद्ध्यति ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम् ।
तस्मादर्थार्त्वं स हीयेत तत्समं चाप्नुयाद्दमम् ॥ इति ।

सावधिकमृणमवधिप्राप्तौ निरवधिकं द्वैगुण्यादिपरमवृद्धेः प्राप्तौ
कार्यविशेषोपनिपातश्चेत्तस्या अप्राप्तावपि पूर्वोक्तैर्धर्मादिभिरुपायैः सवृ-
द्धिकं प्राह्यम् । । यद्वा परमवृद्धिसाहितं मूलं कृत्वा लेख्यान्तरं प्राह्यम् ।
अथवा सवृद्धिकमूलोपभोग्य आधिप्राह्यः ।

तथा च बृहस्पतिः—

धूर्णाविधौ शान्तलाभमृणमुद्गाहयेद्धनी ।
कारयेद्वा ऋणी लेख्यं चक्रवृद्धिव्यवस्थया ॥
द्विगुणस्योपरि यथा चक्रवृद्धिः प्रगृह्यते ।
मोगलाभस्तदा तत्र मूलं स्यात्सोदयं त्वृणम् ॥ इति ।

शान्तलाभग्रहणमशान्तलाभस्योपलक्षणम् । उद्ग्रहणं धर्माद्युपायेन
साधनम् । यदा चक्रवृद्धिमौग्याधिर्वा गृह्यते तत्र सोदयं मूलमृणं
स्यादित्यर्थः ।

मनुषि (अ० ८)

ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम् ।
स दृष्ट्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत् ॥ (१५४)
अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।
यावती सम्भवेद्दृष्टिस्तावती दातुमर्हति ॥ (१५५)
चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः ।

अतिक्रामद्देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥ इति । (१५६)

निर्जितां लभ्यत्येताः माघीनर्त्यं सम्पन्नम् । करणं परिवर्त्तयेत्=अन्यत्तुल्यं-
साध्यादि कुर्यात् । अस्तमित्वा हिरण्यं दीयमानमिति शेषः । तेन धनिने

सर्वं सवृद्धिकमृणमदस्वेत्यर्थः । तत्रैव परिवर्तयेत्=पुनः करण परिवर्तयेत् ।
साक्षिसमक्षमेतत् द्रव्याद्यदेताद्यन्मूलमस्मै धारयामि, एतावती
च वृद्धिरिति पत्रे चारोपयेदित्यर्थः । एतच्च यावद्बुद्धि धनं दातुं शक्तो-
ति तावद्दस्या करणपरिवर्तनं कार्यम् । समाह्व =प्रतिपन्नः । अङ्गीकृतधा-
निति यावत् । तत्फल=चक्रवृद्धिलक्षणम् ।

कार्यायनोऽपि—

प्राह्य स्याद्द्विगुणं द्रव्य प्रयुक्तं धनिना सदा ।

लभेत चेन्न द्विगुणं पुनर्वृद्धिं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

अधमर्णस्य धनदानाशक्तौ ग्रहणप्रकारमाह—

नारदः,

अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।

शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम् ॥ इति । (व्य०प०११३१)

यथोदय=यथाधनोत्पत्तिं दाप्यो ब्राह्मण इति शेषः ।

तथा च याज्ञवल्क्य—

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परीक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥ इति । (२४३)

अत्र च हीनजातिग्रहणं सजातेरप्युपलक्षणम् । अतश्च समानजा-
तिमपि परीक्षीणं यथोचितं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणग्रहणं च श्रेयोजाते-
रुपलक्षणम् । अतश्च क्षत्रियादिरपि परिक्षीणो यथोदयं शनैः शनैर्बद्ध्या-
देर्दाप्य इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टमाह—

मनु,

कर्मणाऽपि समं कुर्याद्भिनिकस्याधमर्णिकः ।

समोऽपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥ इति । (८१७७)

कर्मणापि समं कुर्यात्=अधमर्णिकत्वेनोत्तमर्णादधरीभूतमात्मानं ताव-
द्भनकार्यकर्मकरणेनापि समं कुर्यात् अधमर्णत्वमपनयेदित्यर्थः ।
श्रेयान्=उत्तमजातीयो गुणाधिकश्च ।

वृहस्पतिरपि—

निर्द्धनमृणिनं कर्म गृहमानीय कारयेत् ।

शौण्डिकाद्य ब्राह्मणस्तु दापनीयः शनैः शनैः ॥ इति ।

शौण्डिकाद्यं=समापकृष्टजाती । ब्राह्मणग्रहणमुत्कृष्टजातेरुपलक्षणा-

र्थम् । यत्तु कार्यायनवचनम्—

कर्षकान् क्षत्रविदशूद्रान् समहीनांस्तु दापयेत् । इति ।

तत् तेषां यथोदयं धनदानसामर्थ्ये मन्तव्यम् । कल्पनरो तु

कर्मणा क्षत्रविद्शूद्रान् समहीनांस्तु दापयेत् ।

इति पठितम् । तत्र कर्मणा दापयेदित्यन्वयात्तत्र कोऽपि विरोधः ।

कार्यायनोऽपि—

धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।

कर्मकरणासहं तु बन्धनागारे वासयेदित्याह—

स एव,

अशकौ बन्धनागारे प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते । इति ।

अत्र कर्मकरणाशकौ बन्धनागारे प्रवेशाभिधानं सामर्थ्योत्पत्तौ कथञ्चिद्व्यवहाराद्यर्थमित्यभिहितं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यस्तु पूर्वमनावेद्या-
शुभं कर्म कारयति तत्रापि विशेषं—

स एवाह,

यदि ह्यादायनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत् ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वमृणान्मुच्येत चणिकः ॥ इति ।

युगपदनेकोत्तमर्णसमवाये दानानुक्रममाह—

याज्ञवल्क्यः,

गृहीतानुक्रमाद्वाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।

इत्या तु ब्राह्मणाद्यैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥ इति । (२।४१)-

नृपतेः क्षत्रियस्य । समानजातीयेषुत्तमर्णेषु ब्रह्मणक्रमेण देवम् ।

विजातीयेषु तु ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणेत्यर्थः ।

कार्यायनोऽपि—

नानर्णसमवाये तु यद्यत्पूर्वकृतं भवेत् ।

तत्तदेवाप्रतो देयं राज्ञः स्याच्छ्रोत्रियानु च ॥ इति ।

श्रोत्रियानु=ब्राह्मणानन्तरम् । एकदिनकृतनानर्णसमवाये युगपदेयम् ।

धनाल्पस्य बहुस्योस्तु तदनुसारेण भागं परिकल्प्य दापनीयम् ।

तथा च कार्यायन एव—

एकाहं लिखितं यत्र तत्र कुर्याद्वर्णं समम् ।

ब्रह्मणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम् ॥ इति ।

ब्रह्मणं=बन्धकदानम्, रक्षणं=बन्धकपरिपालनम्, लाभं=बन्धकमार्गं

च एव=युगपदेव कुर्यात् । अन्यथा अहर्भेदे तूक्तक्रमेण कुर्यादित्यर्थः ।

अनेकणसमवायेऽपि अधमर्णो यदुत्तमर्णाद्द्रव्यं गृहीत्या यद्यवहारा-

दिकं करोति तस्मात्प्राप्तं धनं तदुत्तमर्णावैव दद्यान्नान्येषाम् ।

तथा च स एव,

यस्य द्रव्येण यन्मर्णं साधितं सो विभाययेत् ।

तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नाम्यथा ॥ इति ।

एवकारस्तस्येत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । अधमर्णाभावे तत्पुत्रेण सृष्टिक-
मृणं देयमित्याह—

बृहस्पतिः,

याचमानाय दातव्यमल्पकालमृणं कृतम् ।

पूर्णावधौ शान्तलाभमभावे च पितुः सुतैः ॥ इति ।

अल्पकाल=अदीर्घकाल निरवधिकमिति यावत् । निरवधिकं याचना-
नन्तरमेव देयं परमवृद्धौ जातायामिति मदनले । सावधिकमवधि-
पूर्त्वां शान्तलाभं शान्त्यनन्तरम् । ऋणप्रहीतुः पितुरभावे पितृकृतमृणं पुत्रै-
रवश्यं देयमित्यर्थः । आवश्यकदाने हेतुमाह—

नारदः, (व्य०प०१)

इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।

उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां मामय मोचयिष्यति ॥ (५)

अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यदातः ।

ऋणास्पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत् ॥ (६)

यतस्ततः=येन केनाप्युपायेन । उत्तममृणम् "जायमानो ये ब्राह्मण-
मिर्गणया जायते" इत्यादिनैत्तिरीयभृत्युक्तम् । अधममृणं परहस्तात्
कुसीदविधिना गृहीतम् । जातेन=व्यवहाराभिमतया निष्पन्नेनेत्यर्थः ।

अप्राप्तव्यवहारश्चेत् स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णमाक् ।

स्यात्तस्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयःकृतम् ॥

(ना०स्मृ०व्य०प०१श्लो०३१)

इति स्मरणात् । अप्राप्तव्यवहारस्यासेधाहाननिषेधश्च स्मर्यते—

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुञ्चो यती ।

विषमस्थाश्च नासेप्या न चेतानाहपेन्नृपः ॥ इति । (ना०स्मृ०अ०१।५४)

कार्यायनोऽपि—

पितृणां स्रुनुभिर्जातैर्दानेनैवाधमाहणात् ।

विमोक्षस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान् ॥

नाप्राप्तव्यवहारैस्तु पितर्युपरते क्वचित् ।

काले तु विधिना देयं यसेयुर्नरकेऽग्यथा ॥ इति ।

नाप्राप्तव्यवहारैः=हेयोपादेयपरिष्ठानविशेषसहितैः षोडशवर्षैरित्यर्थः ।
षोडशवर्षिकस्य व्यवहारस्यमाह—

नारदः, (व्य०प०१)

गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः आहमाह्वसराच्छिन्नुः ।

१६४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

वाल अपोऽशद्वर्पात् पौगण्डञ्चेति शब्द्यते ॥ (३५)

परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते । इति । (३६)

यस्य वहवः पुत्रास्तेषां विभक्ताविभक्तभेदेन दानप्रकारमाह—
नारद, (व्यू०प०१)

पितर्युपरते पुत्रा ऋण दद्युर्यथांशतः ।

अविभक्ता विभक्ता वा यो वा तामुद्गहेद्दुधुरम् ॥ इति । (२)

एतदुक्तं भवति विभक्तैः स्वाशानुरूपं देयम् । अविभक्तैरपि सम
प्रधानतयाऽऽस्थाने सम्भूय समुत्थानेन देयम् । गुणप्रधानभावेनाय
स्थाने यो मुख्यस्तेन देयमिति ।

पुत्रेण रिक्थग्रहणाग्रहणयोः सवृद्धिकमेव देयम् । पुत्राभावे पौत्रेण
रिक्थग्रहणे सोदय देयम् । अग्रहणे मूलमेव । प्रपौत्रेण तु रिक्थाग्रहणे
मूलमपि न देयम् ।

तथा च बृहस्पति —

ऋणमात्मीयवत्पितृय पुत्रेदेयं विभावितम् ।

पैतामहं समं देयं न देयं तत्सुतस्य तु ॥ इति ।

आत्मीयवत् सवृद्धिकमित्यर्थः । तत्सुतस्य-अगृहीतधनस्य प्रपौत्रस्य ।
एतदेवामिप्रेत्य—

नारद, (व्यू०प०१)

क्रमादव्याहृतं प्राप्तं पुत्रैर्यथार्णमुद्धृतम् ।

देयं पैतामहं पौत्रैस्तद्यतुर्थांशवर्त्तते ॥ इति । (४)

कात्यायनोऽपि—

पित्रभावे तु दातव्यमृण पौत्रेण यत्नतः ।

चतुर्थेन न दातव्यं तस्मात्तद्विनिवर्त्तयेत् ॥ इति ।

देयमृणमनेन देयमस्मिन् काले देयमित्येतद्विहितमाह—
याज्ञवल्क्य,

पितरि प्रोपिते प्रेते व्यसनामिच्छुतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्वये साक्षिभाषितम् ॥ इति । (२।५०)

यदि पिता दातव्यमृणमदत्त्वा मृतो दूरदेशान्तरं गतोऽचिकित्स
नीयव्याप्याद्यमिमृतो वा तदा तद्वृत्तमृणं पुत्रेण तदभावे पौत्रेण देयमि
त्यर्थः । पुत्रेण पौत्रेण वापहनुतेऽर्थिना साख्यादिभिर्मायित्तमृणं देयं
पुत्रपौत्रैस्तिर्यग्यथ । प्रोपिते यत्प्रतिदानं तत्प्रयासादारभ्य विंशतिवर्षा-
दूर्ध्वं मन्तव्यम् ।

तथा च नारदः,

नार्थाङ्गसम्पत्सराद्विंशत् पितरि प्रोषिते सुतः ।

ऋणं दद्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥ इति । (इय०प०१।१४)

कात्यायनोऽपि—

विद्यमानेऽपि रोमासौ स्वदेशात् प्रोषिते तथा ।

विद्यमानेऽपि=जीवत्यपि । विंशत् संघत्सरादूर्ध्वमिति शेषः ।

अत एव विष्णुः—

धनप्राप्तिनि प्रेते प्रयजिते द्विदशाः समाः प्रोषिते वा तत्पुत्र-
पौत्रैर्देयं वातः परमभीप्सुभिरिति ।

प्रयजिते=संन्यस्ते । द्विदशा. समा =विंशतिवर्षाणि । अथ्य प्रोषित इत्य-
नेन सम्बन्धः । अतः परं=विंशतिवर्षादूर्ध्वमभीप्सुभिर्देयमित्यर्थः । एत-
दुक्तं भवति । पितरि मृते प्रयजिते वा पुत्रपौत्रैः प्राप्तव्यवहारैर्देयं
प्रोषिते तु विंशतिवर्षादूर्ध्वमिति । नातः परमभीप्सुभिरित्यपि पाठस्त-
स्यायमर्थः । विंशतिवर्षादूर्ध्वं न विलम्बः कार्यः ऋणप्रतिदानमभीप्सु-
भिरिति ।

अदेयमृणमाह याज्ञवल्क्यः—

सुराकामघ्नकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।

वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यात् पैतृकम् ॥ इति (२।४७)

सुरापानेन यत् कृतमृणम् । कामकृतं=स्त्रीव्यसनेन कृतम् । वृथे परा-
जयनिर्मुक्तम् । दण्डशुल्कावशिष्टकं=दण्डशुल्कयोरवशिष्टम् । वृथादानं=घन्यादि-
भ्यो यत्प्रतिज्ञातम् ।

धूर्त्तं वान्दिनि मल्ले च कुर्वये कितवे शटे ।

घाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलम् ॥

इति यचनात् । न च दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यनेनावशेषस्य दान-
निषेधात् सर्वं दातव्यमिति शङ्कनीयम्, यत् आहोशना—

दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा ।

न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम् ॥ इति ॥

न व्यावहारिकं=सुरापानादिनिमित्तमित्यर्थः ।

गौतमोऽपि—

मद्यशुल्कघ्नकामदण्डान् पुत्रा नाऽप्यायदेयुरिति ।

न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः ।

वृहस्पतिरपि—

(१) सौराष्ट्रिके वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

(१) सं'रम्=सुरापानहन्म् । आश्रितम्=घ्नकृतम् ।

३४ वी० पि०

प्रातिभाष्य दण्डशुल्कशेषं पुत्रो न दापयेत् ॥ इति ।

प्रातिभाष्य=प्रातिभाव्यागतम् । कामक्रोधप्रतिश्रुतयो स्वरूप दर्शयति-
काल्यायन,

लिखित मुक्तक चापि देय यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वास्त्रियै तत्तु विद्यात्कामकृत नृणाम् ॥

यत्र हिंसा समुत्पाद्य क्रोधाद्द्रव्य विनाश्य वा ।

उक्त तुष्टिकर यत्तु विद्यात्क्रोधकृत तु तत् ॥ इति ।

मुक्तक=लेखनरहितम् । पित्रारमादिकृतर्णसमवाये दानक्रममाह—

घृहस्पति,

पिश्य पूर्वमृण देय पश्चादात्मीयमेव च ।

तयो पैतामह पूर्व देयमेवमृण सदा ॥ इति ।

तयो=ताभ्या पित्रारमीयाभ्यामि यर्थ । रिक्थग्राहामावेऽपि पुत्रेण
देयमित्याह—

काल्यायन,

पिश्यर्णं विद्यमाने तु न च पुत्रो घन हरेत् ।

देय तद्धनिके द्रव्य मृते पुत्रस्तु दाप्यते ॥ इति ।

विमक्त पुत्रो विभागानन्तर पितृकृत ऋणे तिष्ठति तस्मिन्मृते त
द्धन न गृह्णीयात्किं तु घनिकाय दद्यात् । यदि किञ्चित्ततोऽवशिष्ट भव
ति तर्हि गृह्णीयात् । पितृघनाभावे रिक्थग्रहणराहित्येऽपि स्वघन दद्या
न्निश्चयं । अत्र पुत्रग्रहण पौत्रस्याप्युपलक्षणम् । "पुत्रपौत्रैर्ऋण देय"
इति घचने उभयो साम्येन ग्रहणात् । पौत्रस्यावृद्धिकदान तु घाचनि
कमिति न तस्यानेन साम्यपाठेन निवृत्ति । अनेकऋणदातृसमवाये
क्रममाह—

याज्ञवल्क्य,

रिक्थग्राह ऋण दाप्यो योपिग्राहस्तथैव च ।

पुत्रोऽनन्याधितद्रव्य पुत्रहीनस्य रिक्थिन ॥ इति(२५१)

दायविभागक्रमेण प्राप्त यद्द्रव्य तद्रिक्थ तद्यो गृह्णाति स रिक्थग्राहो
यदीव द्रव्य रिक्थरूपेण गृह्णाति स तद्गृह्णतमृण दाप्य इत्यर्थः । योपित
भाष्यो गृह्णातीति योपिग्राहो यदीया योपित गृह्णाति स तद्गृह्णतमृण दा
प्य इत्यर्थः । पुत्रोऽनन्याधितद्रव्य अन्यमाधित अन्याधितम् एतादृश
यद्द्रव्य परकीय द्रव्य मानापितृमन्वन्धिद्रव्यमिति यावत् । अन्यदा
धेन पित्रोऽप्येवमृणत् । तन्मातापितृद्रव्य यस्य नास्ति दायग्रहणायो
गम्यात् स ऋणदादि पुत्रोऽनन्याधितद्रव्य इत्यर्थः । पुत्रहीनस्य=दायप्र

हणाहंपुत्रहीनस्य रिक्थिनः ऋणं दाप्य इत्यर्थः । एतेषां समवाये पाठ-
क्रमादेव दाप्याः । यत्तु—

सपुत्रस्य घाप्यपुत्रस्य रिक्थग्राही दद्यात् ।

इति विष्णुवचनम् । तदायानर्हपुत्रस्य सद्भावेऽप्यसद्भावेऽपि वा तद-
नादरेण रिक्थग्राही ऋणं दद्यादित्येवम्परम् । रिक्थग्राह्यभावे योपि-
ग्राही दाप्यः । अस्मिन्नर्थे विष्णुरपि—

विधनस्य स्त्रीग्राहीति ।

विधनस्य=रिक्थग्राहिरहितस्य ।

बृहस्पतिरपि,

स्त्रीहारी च तथैव स्यादभावे धनहारिणः । इति ।

योपिग्राह्यभावे दायभागानर्हः पुत्रोऽदाप्य इत्यस्मिन्नर्थे-
नारदोऽपि,

धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ॥ इति ।

(व्य०प०१।२३)

स्त्रीधनिनोरसतोः पुत्र एव ऋणभागित्यन्वयः । स्त्री च धनं च स्त्री-
धने तद्वतोः स्त्रीधनहारिणोरित्यर्थः । अत्र स्त्रीहारी धनिपुत्रयोरिति पुत्राभावे
योपिग्राहस्यर्णदायित्वाऽभिधानं दायार्हपुत्राभावे मन्तव्यम् । अपुत्रस्य
चेत्यनुवृत्तौ—“विधनस्य स्त्रीहारी” इति विष्णुनाऽभिधानात् । “पुत्रोऽसतोः
स्त्रीधनिनोः” इति स्वोक्तिविरोधाच्च ।

ननु “रिक्थग्राह ऋणं दाप्य” इति वचनमेतेषां समवाये क्रमवि-
धायकम् । स एव तु नोपपद्यते । पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थग्राहित्वासम्भ-
वात् । न च पुत्रे सत्यपि पितृस्रात्रो रिक्थहारित्वमिति वाच्यम् ।

न भ्रातरौ न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।

इति वचनेन पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थहारित्वनिषेधात् । योपिग्राहोऽपि
न सम्भवति ।

न द्वितीयश्च माध्वीनां क्वचिद्भ्रष्टोपदिश्यते । (मनुः ५।१६२)

इति वचनेन परत्यन्तरनिषेधात् । पुत्रोऽनन्याधितद्रभ्य इत्येतदपि न यक्त-
व्यम् । “रिक्थग्राह ऋणं दाप्य” इत्यनेन गतार्थत्वात् । न च रिक्थग्रा-
हित्वाभावेऽपि पुत्रेण दातव्यमित्येतदर्थमिदम् । तथा सत्यनन्याधित
इत्यस्य वैषम्यं स्यात् । पुत्रे सति मातापितृद्रव्यस्य अन्यगामित्वा-
सम्भवात् । “न भ्रातरः” इति पूर्वोदाहृत्यवचनात् । पुत्रहीनस्य रिक्थिनः
इत्येतदपि न यक्तव्यम् । “रिक्थग्राह ऋणं दाप्य” इत्यनेन सति पुत्रे रि-

कथप्राहिण एव ऋणापाकरणाधिकारित्वस्याभिधानेऽसति पुत्रे कैमु
तिकन्यायेन तत्सिद्धिरिति चेत्, भेदवादीः । सत्स्वपि क्लीवादिषु पुत्रेषु
अन्यायवर्तिषु च सघर्णापुत्रेषु पितृव्यादीना रिक्थप्राहित्वसम्भवात् ।
क्लीवादीनां रिक्थप्राहित्वाभावं दर्शयति—

मनु,

अनशो क्लीवपतितौ जातवन्धवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ इति ॥ (१।२०१)

यत्नवल्क्येनापि क्लीवादीनननुक्रम्य “भर्त्तव्याश्च निरशका” इत्युक्तम् ।

अन्यायवृत्तस्य सघर्णापुत्रस्य रिक्थप्राहित्वाभाव दर्शयति—

गौतम, सघर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभतैकेषामिति ।

तस्मात् पुत्रे सत्यपि रिक्थप्राहान्यः सम्भवति । योपिप्राहित्वमपि
रागकलुषीभृतचित्तस्यातिक्रान्तनिषेधस्य सम्भवति । तस्य ऋणापा
करणे ऽधिकारो भवत्येव । यश्चतसृणां स्वैरिणीनामन्तिमां गृह्णाति य-
श्च पुनर्भवां तिसृणां प्रथमाम् ।

तथा च नारद — (६य०प० १)

अन्तिमा स्वैरिणीना या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।

ऋण तयो पतिकृत दद्याद्यस्ते उपाश्रुते ॥ (२४)

अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।

ऋण बाहु स भजते तदेवास्य धनं स्मृतम् ॥ इति (२२)

चतसृणा स्वैरिणीना या अन्तिमा तिसृणा पुनर्भुवां च या प्रथमा तयो
पत्या कृतमृण ते य उपाश्रुते=पतित्वेनोपभुङ्क्ते स दद्यादित्यर्थः । उपैति=
पतित्वेनोपभुङ्क्ते । पुनर्भवः स्वैरिणीश्च दर्शयति—

स एव, (६य०प० १२)

परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्या सूत्र प्रोक्ता यथाक्रमम् ।

पुनर्भूस्त्रिविधा तासा स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥ (४५)

कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणद्वयिता ।

पुनर्भू प्रथमा प्रोक्ता पुनः सस्कारमणा ॥ (४६)

देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।

उपन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥ (४७)

असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैषां प्रदीयते ।

सघर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥ (४८)

स्त्रीप्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।

वामाःसमाश्रयेदस्य स्वैरिणी प्रथमा तु सा ॥ (४९)

कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।

पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥ (५०)

मृते भर्त्तरि तु प्रातान्देवरादीनपास्य या ।

उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥ (५१)

प्राप्ता देशाद्धनकीता क्षुत्पिपासानुरा तु या ।

नवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता ॥ इति । (५२)

उत्पन्नसाहसा=क्षतयोनिः प्रौढेति यावत् । अन्यस्मै=देवराय । 'अस-
त्सु देवरेपु' इत्यग्रंऽभिधानात् । कीदृशस्य योपिद्वाहस्यर्णदानेऽधिकार
इत्यपेक्षिते—

स एवाह, (व्य०प०१)

या तु सप्रधनेव स्त्री सापत्या वान्यमाश्रयेत् ।

सोऽस्या दद्यादणं भर्त्तुं कृत्स्नजेद्वा तथैव ताम् ॥ इति (२१)

सप्रधना=प्रकृष्टधनसाहता बहुधनेति यावत् । अस्या भर्त्तुः ऋणं
दद्यादित्यन्वयः । न च योपिद्वाहणस्य दानाधिकारशास्त्रीवान्यथानुपप-
त्या योपिद्वाहणमपि पूर्धपतिकृतमृणं दातुं शास्त्रीयमिति शङ्कनीयम् ।
रागप्राप्तयोपिद्वाहणसम्भवात्त शास्त्रानुपपत्तिः । अत एवाह—

सद्गृहकारः,

यत्र दद्यादणं घोदुः पुनर्भूस्वैरिणीपतिः ।

न तेन तदुपादानं शास्त्रेण विहितं भवेत् ॥ इति ।

तदुपादानं=पुनर्भवा रैरिणीतं च प्रहणम् । ऋणं पुत्रो दाप्य इति पुनर्ध-
चनं योपिद्वाहाभावेऽस्य ऋणदानेऽधिकारो न तस्मिन् सतीति क्रम-
निरूपणार्थम् । अनन्याश्रितप्रव्य इति न व्यर्थम् । पित्र्यरिक्षाभावेऽपि य
दुपु पुत्रेषु सत्सु दायप्रहणयोग्यस्यैव ऋणदानेऽधिकारो न स्त्रीयादेर्दा-
यानर्हस्येति प्रतिपादनार्थत्वात् । पुत्र्येनस्य रिक्षेय इत्येतदपि न व्यर्थम् ।
पुत्रप्रहणमुपलक्षणार्थम् । पुत्रपौत्रहीनस्य ये समनन्तरं रिक्ष्यप्राहित्वेन
दायभागे निरूपिताः प्रपौत्रादयस्ते सर्वे दायभागोक्तक्रमेण दाप्याः,
यदि रिक्ष्यं गृह्णन्ति, न चेन्न दाप्याः, पुत्रपौत्रौ तु रिक्ष्यप्रहणाभविऽपि
दाप्यौ इति पुत्रपौत्रापेक्षया प्रपौत्रादीनां वैषम्यप्रतिपादनार्थत्वात् ।
पुत्रपौत्रयोः प्रपौत्राद्यपेक्षया वैषम्यं दर्शयति—

नारदः, (व्य० प०२)

क्रमादव्याहृतं प्रातं पुत्रैर्यर्णमुद्धृतम् ।

दसुः पैतामहं पौत्रास्तच्छतुर्थाश्रिवर्त्तते ॥ इति । (४)

यदा योपिद्वाहाभावे पुत्रो दाप्य शयुक्तम् "सैष चास्य घनं स्मृतम्"

इति स्मरणात् लक्षणया रिक्थशब्देन योषितमङ्गीकृत्य पुत्राभावे योषिद्
 ग्राहो दाप्य इत्युच्यते 'पुत्रहीनस्य रिक्थिन' इत्यनेन । पुत्रहीनस्य सयो
 पितृकस्य ऋण योषिद्ग्राहो दद्यादित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे बहुधनस्त्रीहा
 रिणाऽन्तिमस्वीरिणीप्रथमपुनर्भूहारिणाश्चाभावे पुत्रो दाप्यः पुत्राभावे
 निर्धनानरपत्ययोषिद्ग्राही दाप्य इति व्यवस्था द्रष्टव्या । अन्यथा यो
 पिद्ग्राहपुत्राभावयो पुत्रयोपिद्ग्राहौ दाप्यादिति व्याख्याने उभयसद्भावे
 कस्याप्यदानप्रसङ्गः स्यात् । अत एव—

नारदः, (व्य० प० १)

धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धन हरेत् ।

पुत्रोऽसतो स्त्रीधनिनो स्त्रीहारो धनिपुत्रयोः ॥ इति । (२३)

कस्मिंश्चित् स्त्रीहारिण्यसति पुत्रो दाप्यः पुत्रेऽसति कश्चित् स्त्री
 हरीत्यर्थः । अथवा । एते रिक्थग्राहादयः क्रमेण दाप्या इत्युक्ते कस्य
 दाप्या इत्यपेक्षिते उत्तमर्णस्य तदभावे तत्पुत्रादे तस्याप्यभावे कस्ये
 त्यपेक्षिते आह—'पुत्रहीनस्य रिक्थिन' इति । पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्त
 मर्णस्य यो रिक्थो रिक्थग्रहणयोग्यः सापिण्डादिस्तस्य दाप्या इत्यर्थः ।
 तथा च नारदः । (व्य० प० १)

ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति स । (१)

निर्घपन्तु सकुल्येषु तदभावेऽस्य यन्धुषु ॥ (११०)

इत्यभिधायामिहितवान्—

यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्यन्धियाः धवा ।

तदा दद्याद्द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत् ॥ इति । (१११)

इति विश्वेश्वरानुषासी पन्था । अत्र कश्चिद्वादमयश्चरुदाह—

अहो यतः जगत्ख्यातविद्वानेश्वरयोगिनः ।

पूर्वापरविरोधेऽपि नानुसन्धानमद्भुतम् ॥

'रिक्थग्रहणार्हस्य गृहीतरिक्थस्य पुत्रस्यान्येन रिक्थग्राहिणा सह
 कदा वा स समापेशः सम्भवति । अपि च पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति
 पदं त्रिभिरपि सम्यच्यते द्वाभ्यामेव वा । प्रथमे पुत्र इति व्याघातस्य
 मुख्यमुदाहरणम् । द्वितीये मिश्रापेयता, तेषामप्यसमापेश इत्येतदपी
 ति । तन्मन्-दधियां धनमात्रम् । रिक्थग्रहणार्हपुत्रसत्त्वे एतद्व्यनाप्रगृह्येः
 पुत्रहीनस्येति त्रिभिरपि सम्यच्यते । न च पुत्रहीनस्य पुत्र इति व्या
 घातः । पुत्रहीनस्य रिक्थग्रहणार्हपुत्रहीनस्य पुत्रा रिक्थग्रहणानर्हपुत्र
 इत्यर्थस्योक्त्यात् । वादमयश्चरुः स्वयमिदं व्याख्यातम् । तथाहि । यथे

वान्येषां पुत्रवतामृणमनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रो दाप्यस्तथैव पुत्रहीनस्य-
रिक्थिन ऋणं रिक्थग्राही दाप्यः । तदभावे योपिद्ग्राही ऋणं दाप्यः ।
तदाह—

नारदः,

अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।
ऋणं षोडशुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम् ॥ इति ।

तथा,

धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणमाग्यो धनं हरेत् ।
पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ॥ इति ।

ननु स्त्रीहारिधनहारिणोरसतोः पुत्रः धनहारिपुत्रयोरसतोः स्त्री-
हारीत्युभयसद्भावे न कश्चिद्दाप्य इति विरोध इति चेत्, न । पुत्रपदस्य
भ्रातृपुत्रपरत्वात् । तदाह—

मनुः,

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् ।
सर्वास्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरग्रवीत् ॥ इति । (१।१८२)

तदप्यसत् । क्रमत्यागे मानाभावात् । नारदवचन त्वस्मन्मतेऽप्यविरु-
द्धम् । किञ्च नारदवचने पुत्रशब्दस्य मुख्येऽर्थे सम्भवति गौणग्रहणे
प्रमाणाभावात् । न च भ्रातृपुत्रेऽपि मुख्यः प्रयोगः "पुत्रिणो मनुरग्र-
वीत्" इति स्मरणादिति वाच्यम् । वृद्धव्यवहारेण जन्यपुंसि मुख्यनि-
र्णयात् । न च मनुवचनविरोधः । गौणत्वेनाप्युपपत्तेः । न च शक्तिरेवा-
स्तु । 'अन्यायश्चानेकार्थत्वम्' इति न्यायविरोधात् । न चैवं सैन्धवादि-
शब्दानामप्यनेकार्थत्वं न स्यात् । न स्यादेव, यदि विनिगमकं स्यात् च
तदस्तीत्यगत्याङ्गीकारादिति ।

दायभागानर्हस्यापि भूयिष्ठधनवृत्ते योपिद्ग्राहो न दाप्य इत्याह—
कत्यायनः,

पूर्वं दद्याद्भ्रान्नाहः पुत्रस्तस्मादनन्तरम् ।
योपिद्ग्राहः सुताभावे पुत्रे वात्यन्तनिर्घने ॥ इति ।

पूर्वं रिक्थग्राहो दद्यात्तदभावे बहुतरधनयुक्तो दायानर्हः पुत्रो द-
द्यात्तस्याभावे योपिद्ग्राहो दद्यादित्यर्थः ।

मर्यापि दायाहं पुत्रे तस्य यदा दुश्चिकित्सरोगाद्युपद्रवेण वा-
स्येन वा ऋणदानासामर्थ्यं नस्यामवस्थायां तपितृधनं स्वसर्मापि यः
स्थापयति पितृभ्यादिः स ऋणं दद्यात् । तस्याभावे योपिद्ग्राहो द-
द्यादित्याह—

न एव,

श्रुणु तु दापयेत्पुत्र यदि स्यान्निरुपद्रवः ।
द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत् सुतम् ॥
व्यसनामिप्लुते पुत्रे घाले वा य प्रहृश्यते ।
द्रव्यहृदापयेत्तु तस्याभावे पुरन्धिहृत् ॥ इति ।
कुटुम्बार्थं पितृव्यादिना कृतमृणं कुटुम्बिना दातव्यम् ।

तथा च बृहस्पति —

पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासाशिष्यानुजीविभिः ।

यद्गृहीत कुटुम्बार्थं तद्गृही दातुमर्हति ॥ इति ।

शिष्यशब्देनान्तेषास्यपि गृह्यते । छात्रमात्रस्य विवक्षितत्वात् ।
गृहीत्यनेन न गृह्यमात्राभिधानम् किन्तु कुटुम्बिनस्तस्यैव विव-
क्षितत्वात् ।

अत एव नारद — (व्य० प० १)

शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रेष्यवृत्त्यकरैश्च यत् ।

कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं दातव्य तत्कुटुम्बिना ॥ इति । (१२)

शिष्योऽथ वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी = शिल्पविद्यार्थी । कुटुम्बहेतो कुटु-
म्बिना कुटुम्बार्थं कृतमृणम् । असाश्रितानादिना स्वानुशानाभावेऽपि दे-
यमित्याह —

शात्यायन ,

प्रोपितस्यागतेनापि कुटुम्बार्थमृण कृतम् ।

दासस्त्रीभ्रातृशिष्यैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा भृशुः ॥ इति ।

मनुरपि —

कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यवहार समाचरेत् ।

स्वदेशे वा विदेशे वा तत्विद्वान्न विचालयेत् ॥ इति । (८।१६७)

अप्यधीनो = दासादिः । अन्यदपि कुटुम्बकृत कुटुम्बिना दातव्यमृणं
दर्शयति —

शात्यायन ,

कुटुम्बार्थमशक्ते तु गृहीत व्याधिते तथा ।

उपप्लवनिमित्तं च विद्यादापरकृतं तु तत् ॥

वन्यायैर्वाहिके चैव प्रेतकार्येषु यरकृतम् ।

एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन एत प्रभो ॥ इति ।

अशक्ते = कुटुम्बभरणासमर्थे कुटुम्बिनोरर्थः । अकार्यैर्वाहिके वन्यायैर्वा-
दनिमित्तम् । यरकृतम् = येन घनेन कृतम् । प्रभो = कुटुम्बिनः । कुटुम्बार्थव्य-

तिरिक्ते ऋणविषये—

याज्ञवल्क्य आह,

न योपित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्याद्वते कुटुम्बार्थांश्च पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥ इति । (२४६)

पतिपुत्राभ्यां कृतमृणं क्रमेण योपित् भार्यामाता च न दद्यात् । तथा भार्याकृतं पतिः । कुटुम्बार्थाद्वत् इति सर्वान्वयि । तथा च कुटुम्बिनां कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं देयमित्यर्थः ।

नारदोऽपि—(अ०प०१)

न स्त्री पतिकृतं दद्याद्वणं पुत्रकृतं तथा । इति । (१६)

विष्णुरपि—

न स्त्री, पतिपुत्रकृतं न स्त्रीकृतं पतिपुत्राविति ।

पुत्रेण कृतं पिता नेत्यस्यापवादं कचिदाह—

बृहस्पतिः—

ऋणं पुत्रकृतं पित्रा शोष्यं यदनुमोदितम् ।

सुतस्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

ऋणं पुत्रकृतं पित्रा न देयमिति धर्मतः ।

देयं प्रतिश्रुतं यत् स्याद्यद्य स्यादनुमोदितम् ॥ इति ।

प्रतिश्रुतम्=अनुज्ञातम् । अनुमोदितम्=ऋणकरणानन्तरमङ्गीकृतम् । यत्पुत्रेणापदुन्दारार्थं कृतं तदपि देयमित्याह—

नारदः, (अ०प०१)

पितुरेष नियोगाद्वा कुटुम्बमरणाय वा ।

कृतं वा यद्वणं कृच्छ्रे दद्यात्पुत्रस्य तत्पिता ॥ इति ।

“न योपित्पतिपुत्राभ्याम्” इत्यङ्गुयापवादमाह—

कात्यायनः,

भर्त्रा पुत्रेण वा सार्द्धं केषलेनात्मना कृतम् ।

ऋणमैर्घयिर्घं देयं नाभ्यधा तत्कृतं रित्रया ॥ इति ।

भर्त्रा पुत्रेण वा सार्द्धं कृतमृणं तयोरभावे देयम् । स्वयंकृतं तु तयोर्भावेऽपि देयमित्यर्थः । अत एव—

ए एवाह,

देयं भार्याकृतमृणं भर्त्रा पुत्रेण मातृकम् ।

भक्त्यर्थं कृतं यत् स्यादविधाय गते दियम् ॥ इति ।

अविधाय=अनपाहृत्य दिव गते=मृते सतीत्यर्थः ।

३५ धी० मि०

२७४ श्रीरामित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

याज्ञवल्क्योऽपि—

प्रतिपन्न स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

स्वयंकृतं वा यद्वहणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति ॥ इति । (२४२)

प्रतिपन्न=देयत्वेनाङ्गीकृतम् । तद्विक्रयग्रहणेऽनङ्गीकृतमपि देयमित्याह—
कात्यायन ;

मर्तुकामेन या भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया ।

अप्रपन्नापि सा दाप्या घनं यद्याश्रित स्त्रिया ॥ इति ।

‘ न पतिः स्त्रीकृतं तथा ’ इत्यस्यापवादमाह—

याज्ञवल्क्य ,

गोपशौण्डिकशैलूपरजकव्याधयोपिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्भृत्तिस्तदाश्रया ॥ इति । (२४८)

शैलूपो=नटः । भृत्तिर्जीवनम् । गोपादिग्रहणं पक्षघनीजनानां त्रैलि

कादीनामुपलक्षणम् ।

कात्यायनोऽपि—

शौण्डिकव्याधरजकगोपनाधिकयोपिताम् ।

अधिष्ठाता ऋणं दाप्यस्तासां भर्तृक्रियासु तत् ॥ इति ।

अधिष्ठातात्र पतिरेव । भर्तृक्रियासु तत्=यतो मर्तुः कर्त्तव्येषु प्रयोजनेषु
तद्वहणं जातं तासामित्यर्थः । भार्यया आपदुद्धारार्थं यत्कृतं तदपि देय
मित्याह—

स एव,

न च भार्यादृतमृण कथञ्चित्पर्युराभवेत् ।

आपत्कृताहते पुंसां कुटुम्बार्थं हि दुस्तरः ।

अन्यत्र रजकव्याधगोपशौण्डिकयोपिताम् ॥

तेषां तु तत्परा भृत्तिः कुटुम्ब च तदाश्रयम् ॥ इति ।

आभवेत्=देयं भवेदित्यर्थः । ‘ न स्त्री पतिदृतं ऋणं दद्यात् ’ इत्यस्या
पवादमाह—

नारद , (४५० प० १)

दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता या मुमुक्षुणा ।

यो वा तद्विक्रयमादद्याद्यमो रिक्रयमृणं ततः ॥ इति । (१७)

मातृकृतमृणं पुत्रेण देयमित्याह—

विष्णु ,

पैतृकमविमक्ता मातृकं च । विमक्ताश्च दायानुरूपमिति ।

दत्तुरित्यनुपपन्नः ।

मातुर्दौस्थ्येऽपि निर्घनायास्तस्या ऋणं पुत्रेण दातव्यमित्याह—
नारदः,

पुत्रिणी तु समुत्पृज्य पुत्रं स्त्री याऽभ्यमाधयेत् ।
तस्या ऋणं हरेत् सर्वं निःस्वायाः पुत्र एव तु ॥ इति ।

अन्यं भर्त्तारमितिशेषः । तस्या एव सधनत्ये—

कात्यायन आह,

यालपुत्राधिकार्या या भर्त्तारं चान्यमाधिता ।
आधितस्तद्वर्णं दद्याद्वालपुत्राविधिः स्मृतः ॥ इति ।

यद्वर्णं कुटुम्बपोषणार्थमविमक्तैः कृतं तत् तद्वर्णनाधिकारिणि कुटु-
म्बिनि म्रैते देशान्तरगते वा तद्रिषयहरैर्देयमिति—

याज्ञिक्य आह,

अविमक्तैः कुटुम्बार्थं यद्वर्णं तु कृतं भवेत् ।
ददुस्तद्रिषयनः म्रैते प्रोपिते वा कुटुम्बिनि ॥ इति । (२१४५)
तत्रापि केषाञ्चिदभावे यस्तिष्ठति स एव दद्यात् ।

तथा च विष्णुः—

अविमक्तैः कृतमृणं यस्तिष्ठति स दद्यादिति ।
अविमक्तैरिति वदुष्यन्नं पूर्णप्राविषक्षितम् ।

तथा च नारदः—(६५०५०१)

पितृव्येणाविमक्तेन भ्रात्रा वा यद्वर्णं कृतम् ।

मात्रा वा याकुटुम्बार्थं ददुस्तद्रिषयनोऽत्रिलम् ॥ इति । (३)

ऋणकर्त्तरि म्रैते प्रोपिते वेति शेषः । तस्मिन् प्रधानभूते दियते साये-
तेषां गुणभूतानामृणदानाधिकारात् । अत एव—

मनुः,

प्रदीता यदि नष्टाः स्यात् कुटुम्बार्थं कृतो ध्ययः ।
दातव्यं बान्धवेऽन्तस्त्वात् प्रविमक्तैरपि स्वतः ॥ इति । (८१६६)

ऋणस्य महीतापितृव्यादियंदि न्यः प्रोपितो मृतो वा स्यात् तदा
तद्रिषयभिर्विमक्तेस्तत्कुटुम्बव्ययाय कृतगुण दातव्यं सः किमुता-
विमक्तैरित्यर्थः । एवं वृत्तिकारेण व्याख्यातम् । अस्मिन् व्याख्याने
वचनान्तरे वृत्तेषाविमक्तप्रहण स्यादिति महामाध्यकारेण प्रविमक्तप्र-
नेः पितृव्यादिभिः स्वधनादातव्यमित्यर्थः कृत इति स्पष्टिबन्धकम् ।
एतच्च ऋणम्रैतेशामृणमर्णामाये तन्पुत्रादिषु कर्त्तव्यं तेषामभावे तत्स-
गात्रे तेषामभावे तद्वन्पुत्राणां मातुलादिभिरित्याह—

२७६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिर्हृणप्र०

नारद, (व्य० प० १)

ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः ।

निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तदभात्रेऽस्य बन्धुषु ॥ इति (११२)

ब्राह्मणग्रहणमुत्तमर्णोपलक्षणार्थम् । अन्वयः=पुत्रसन्ततिः दुहितृ
सन्ततिश्च । बन्धूनामभावे त्वाह—

स एव, (व्य० प० १)

यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिवान्धवाः ।

तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु नि क्षिपेत् ॥ इति ॥ (११३)

प्रजापतिरपि—

बन्ध्वभावे तु विप्रेभ्यो देयं क्षेप्य जलेऽपि वा ।

जले क्षिप्तं तथाभौ च धनं स्यात्पारलौकिकम् ॥ इति ।

अग्नौ हुतमिति शेषः । न तु क्षिप्तमित्यस्यानुपङ्गः । अत एवोक्तम्—
स्मृतिसङ्गदे,

द्रव्यं यत्स्वधमर्णस्थं कचिद्ब्राह्मणगं भवेत् ।

सुतादिब्राह्मणान्तानां रिष्यभाजामसम्भवे ॥

पलाशस्य पलाशिनं जुहुयान् मध्यमेन तु ।

यत्कुसीदमिति प्रास्येदथ घाट्यैव तद्धनम् ॥ इति ।

मन्त्रस्य होमेनैव सम्यग्धो न तु प्रक्षेपेण “मध्यमेन पर्णेन जु
हुयात् कुसीदम्” इति गोभिले होमसम्बन्धित्वेनैव स्मृतत्वात् । य
स्मृत्प्रतिदानकाले समग्रं सवृद्धिकं मूलं दातुमसमर्थस्तं प्रायाह—

, याज्ञवल्क्यः,

लेख्यस्य पृष्ठे ऽमिलित्येहत्वा दत्तशर्णिको धनम् ।

धनी घोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ इति ॥ (२१३)

अयमर्थः । यथाशक्ति दत्त्वा दत्त्वेतावत्सवृद्धिकं मया दत्तमिति
मूलपत्रस्य पृष्ठे लिखेत् । यद्वा उत्तमर्ण एतावन्मया लब्धमिति स्वह
स्ताक्षरचिह्नितं यथा भवति तथा मूलपत्रे लिखेत् । स्वहस्तालिखितमु
पगताय प्रवेशपत्रं घाघमर्णाय दद्यादिति । एतच्च प्रवेशपत्रदानं मू
लपत्रासन्निधानविषयम् । अत एवाह—

विष्णुः,

असमप्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णः स्वलिखितं दद्यादिति ।

प्रवेशपत्रदाने त्वाह—

नारदः, (व्य० प० १)

शुद्धीघोपगतं दद्यादणिकापोदयं धनी ।

अददद्याद्यमानश्च शेषहानिमवाप्नुयात् ॥ इति ॥ (११४)

ऋणाः लेख्यारूढणप्रतिदानानन्तरकर्तव्यम् । २७७

उदयमृणिकदत्तं धनम् । उदयं गृहीत्येत्यन्वयः । एतच्च शेषत्वम-
ल्पस्य विषयम् । बाहुल्ये तु

धर्मादिनोद्गाह्य ऋणं यस्तुपरि न लेखयेत् ।

न चैवोपगतं दद्यात्तस्य तद्वृद्धिमाप्नुयात् ॥

इति गृहस्पत्युक्तोत्तमर्णस्य गृहीतांशवृद्धिदानमेव । उद्गाह्य=गृहीत्वा
ऋणमसमप्रमिति शेषः । ऋणाप्रतिदाने आनिष्टमाह—

व्यासः,

तपस्वी घामिहोत्री वा ऋणवान् भ्रिपते यदि ।

तपश्चैवाग्निहोत्रं च सर्वं तद्भूतानि भवेत् ॥ इति ।

तेनायं द्यभृणमपाकरणीयमित्याशयः । अनेनैवाशयेन

कारत्यायनोऽप्याह—

उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः ।

स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे ॥ इति ।

आदिशब्देन निक्षेपादीनां ग्रहणम् । दासः=कृतः भृत्यो=घृतनिक इति
तयोर्भेदः ।

नारदोऽपि—(६५० प० १)

याच्यमानं न दद्याद्यद्वृणं वापि प्रतिग्रहम् ।

तद्द्रव्यं धर्षते तायद्यात्कोटिशतं भवेत् ॥ (७)

(१) ततः कोटिशते पूर्णे घेष्टितस्तेन कर्मणा ।

अश्वः सरो वृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥ इति । (८)

प्रतिग्रहः=प्रतिश्रुतम् । लेख्यारूढऋणप्रतिदानानन्तरं कर्तव्यमाह—

माहवल्क्यः,

दक्षिणं पात्येत्कलेष्यं शुद्धैः पान्यत्तु कारयेत् । इति । (२१५)

लेख्य मूलपत्रम् । शुद्धैः=श्रुणापाकरणव्यापनार्थम् । अन्वत्=विशुद्धिपत्रं
योत्तमर्णात् गृहीत्यादित्यर्थः । मूलपत्रासन्निधाने कथञ्चिद्विशुद्धिपत्रास-
म्भवे किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षिते—

नारद आह, (६५० प० १)

लेख्यं दद्याद्विशुद्धं तदभावे प्रतिग्रहम् ।

धनिकर्णिकयोरेषं विशुद्धिः स्यात् परस्परम् ॥ इति । (११६)

प्रतिग्रहः=प्रतिदानं कृतमिति साक्षिभिः भावणम् । साक्षिमहणप्रति-

(१) कोटिशते तु सम्पूर्णे जायते तस्य वेदमनि । ऋणमशोधनार्थाय दासो जन्मनि
जन्मनि । इति पाठो मु० ना० १५० ।

दातार प्रत्याह—

याज्ञवल्क्य ,

साक्षिमच्च भवेद्यद्वा तदातव्यं ससाक्षिकम् । इति । (२१५)
ससाक्षिकमृण पूर्वसाक्षिणां समक्ष तेषां कथञ्चिदसम्भवे साक्ष्य
न्तरसमक्ष'वा दातव्यमित्यर्थ । उत्तमर्णेन साक्ष्यादिभिः साधितमृण
दापितवतो राज्ञोऽधमर्णाद्दण्डग्रहणमुत्तमर्णाद्भृतिग्रहणं चाह—

स एव,

राज्ञोऽधमर्णिको दाप्यः साधिताहशकं शतम् ।

पञ्चक च शतं दाप्य. प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः ॥ इति । (२१४२)

अधमर्णात् साधितार्थस्य यो दशमोऽशस्तावद्द्रव्यं दण्डत्वेन गृह्णा
यात् । उत्तमर्णात्तु साधितार्थस्य विंशतितममंशं भृतित्वेनेत्यर्थः । अत एव
विष्णु ,

उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्तस्तद्विभाषितेऽर्थे ऽधमर्णो राज्ञे धनदश
मभागसम दण्ड दद्यात् प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशतितममंशमिति ।

तद्विभाषिते=उत्तमर्णेन साधिते सति । यत्तु मनुवचनम्—

यो याचाञ्छिन्दुधीतार्थं मिथ्या वा याचति घदेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम् ॥ इति । (८१५९)

तत् बहुधनातिदुर्वृत्ताधमर्णोत्तमर्णविषयम् । याचन्निदनुवात याचति मि
थ्या वा वदत् मयैतावद्दत्तमित्यसत्यं घदेत्तावुभावापि तावतो धनस्य द्विगुण
धन दण्ड्यादित्यर्थं । यत् पुनस्तस्यैव वचनम्—

अर्थेऽपव्ययमान तु कारणेन विभाषितम् ।

दापयेद्दैनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तिः ॥ इति । (८१५१)

तत् दशमंशदानासमर्थसहृत्ताधमर्णविषयम् । अपव्ययमानमपलप
न्तम् । यस्तु प्रभुत्वाद्यवलेपादुत्तमर्णेन याचितस्तदाऽसम्प्रतिपद्य राज-
समायामानीतः स्वयमेव सम्प्रतिपद्यते सोऽभियुक्तार्थस्य विंशतितम
मंशं दण्डनीय इत्याह—

नारदः (व्य० प० १)

ऋणिक सधनो यस्तु दौरारम्यान्न प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वाश तु विशकम् ॥ इति । (१३२)

मनुरपि—

ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चक शतमर्हति ।

अपहृथे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ इति । (८१६९)

यः पूर्वमप्रतिपद्य राजसमायामानीतोऽधमर्णं ऋणं देयतया प्रति

जानीते सत्यमस्मै धारयामीति स पञ्चकशतमहति दानुमिति शेषः ।
यस्तु सभायामप्यपहनुते नाहमस्मै धारयामीति पञ्चाष्टाङ्गीकरो-
ति स तद्विगुण प्रतिपादितपञ्चकशतात् द्विगुणं दशकं शतं दण्डमह-
तीत्यर्थः । यस्तु यावदवचनवचने—

निहवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ॥ (२।११)

इति अपलपितुः समदण्ड उक्तः । स द्विगुणघनदानासमर्थादुच्यते।
मणवियोगः । अन्यथा निहवे द्विगुणदण्डप्रतिपादकं “यो यावद्विहनुधीता-
र्थम्” इति पूर्वोदाहृतमनुष्यवचनविरोधः स्यात् । अभियोगादभियुक्तधनात् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ।

कारणे विधिरेव स्याज्जितस्यैकतरस्य तु ॥

प्राङ्गन्यायवादे च तथा यथासत्येन युज्यते ।

इति व्यासवचनविरोधश्च स्यात् । कारणे=कारणोत्तरे । असत्येन=मि-
थ्योत्तरेण । प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्गन्याये मिथ्योत्तरे च वादिप्रतिवादिनोर्म-
ध्ये यस्यैकतरस्य पराजयस्तस्यापि पूर्वोक्तधनाद्विगुणो दण्ड इत्यर्थः ।

यत्तु मिताक्षर्यां मिथ्योत्तरेऽपह्नोतुः पराजये समो दण्डः, मिथ्या-
भियोगतुद्विगुणो दण्डः । एवं प्राङ्गन्याये प्रत्यवस्कन्दने चार्थिनोऽपह-
ववादित्वात् प्रत्यर्थिना प्राङ्गन्यायकारणसाधने कृते प्रकृतधनसम
एव दण्डः । यदि प्रत्यर्था प्राङ्गन्यायकारणे न साधयति तदा स मिथ्या-
भियोग्येवेति तस्य द्विगुणो दण्ड इत्युक्तम् । तत्पूर्वोक्तव्यासवचनविरोधा-
द्विभाषनीयं विद्वद्भिरिति ।

इत्युणादानाख्यं व्यवहारपदम् ।

अथ निक्षेपाख्यं व्यवहारपदम् ।

तत्र निक्षेपो नाम स्वद्रव्यस्य विश्वासेन पुरुषान्तरे स्थापनम् ।

तथा च नारदः (व्य० प० २।१)

स्वं द्रव्यं यत्र विधम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ।

निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं युधैः ॥ इति ।

न च न्यासोपनिष्योरतिव्याप्तिस्तयोर्लक्ष्यत्वात् । निक्षेप एव
प्राहकस्यासमक्षं समर्पितो न्यास इत्युच्यते । अत एव—
पृथस्पतिः,

राजचीरारातिभयाहायादानां च यञ्जनात् ।

स्थाप्यतेऽन्यगृहे द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः ॥ इति ।

अयमेवांगणितद्रव्यस्थापने उपनिधिर्निर्युच्यते ।

तथा च नारद, (१)

असङ्घातमविज्ञात समुद्र यन्निधीयते ।

तज्जानीयादुपनिधि निक्षेप गणितं विदु ॥ इति ।

असङ्घातम्=अदर्शितम् । अविज्ञातम्=अनाख्यातम् ।

अत एव गृह्यति,

अनाख्यात व्यवहितमसङ्घातमदर्शितम् ।

मुद्राङ्कितं च यद्द्रव्य तदौपनिधिक स्मृतम् ॥ इति ।

व्यवहितं=करण्डकादौ प्रक्षिप्य पिहितम् । अत एव -

याज्ञवल्क्य,

घासनस्थमविज्ञात(२) हस्तेऽन्यस्य यदपर्यते ।

द्रव्य तदौपनिधिक प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ इति । (२।६५)

घासनं=द्रव्याधारमूत करण्डकादि तत्स्य घासनस्थम् । हस्तप्र

हणमुपलक्षणम् । अत एव—

नारद, (व्य० प० २)

निक्षिप्यते परगृहे तदौपनिधिक स्मृतम् । इति । (५)

तथाचायमेतेषां भेदः । ग्राहकस्य समक्ष गणयित्वा स्थापित निक्षेप ।

गृहस्वामिनोऽसमक्ष गणितमगणितं वा तस्मिन्नागते एतद्वातव्यमि

त्युक्त्वाऽन्यस्य तत्पुत्रादेर्हस्ते दत्तं न्यासः । मुद्राङ्कितं समक्षगणितं

स्थापितमुपनिधिरिति । निक्षेपादीनां स्थापनप्रकारमाह—

मनु,

कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मक्षे सत्यवादिनि ।

महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुध ॥ इति । (८।१७९)

महापक्षे=बहुतरवन्धुयुक्ते । निक्षेपप्रहणमुपलक्षणम् ।

गृह्यति,

स्थानं गृहं गृहस्य च तद्वर्णं विविधान् गुणान् ।

सत्यं शौचं यन्धुजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिम ॥ इति ।

निधिरुपनिधिः । एतदप्युपलक्षणम् । निक्षेपादीनां रक्षणं कर्तुं

यं ग्राहकेणेत्याह—

(१) अप्र मु० ना० स्मृतौ—अथद्रव्यव्यवाहृत द्रव्यमप्याहृतं च यत् । निधिप्यने परगृहे तदौपनिधिकं स्मृतम् ॥ इति पद्यं वनतः । (व्य० प० २।५)

(२) अनाख्यातेति किञ्चाराधम्मन पाठः ।

निक्षेपाख्यव्य० देवादिना निक्षेपादेर्नाशे न ग्रहीतुर्दोषः । २८१

बृहस्पतिः,

ससाक्षिकं रहोदत्तं द्विविधं समुदाहृतम् ।

पुत्रवत्परिपाल्यं तद्धिनद्यत्यनवेक्षणे ॥ इति ।

पालयितुः फलमपालयितुर्दोषं चाह स एव—

ददतो यद्भवेत्पुण्यं हेमकुप्याम्बरादिकम् ।

तत्स्यात्पालयतो न्यासं तथैव शरणागतम् ॥

भर्तृद्रोहे यथा नार्याः पुंसः पुत्रसुहृद्वधे ।

दोषो भवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नृणाम् ॥

न्यासद्रव्यं न गृहीयात्तन्नाशस्त्वथशस्करः ।

गृहीतं पालयेद्यत्नात् सकृद्याचितमर्पयेत् ॥ इति ।

न्यासग्रहणमुपलक्षणम् । तेन फलभृत्यादिकं(१) निक्षेपादित्रयसाधारणमिति मन्तव्यम् । दैवराजोपघाते ग्राहकस्य न दोष इत्याह—

बृहस्पतिः,

दैवराजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात् ।

गृहीतद्रव्यसहितं न तद्दोषोऽत्र विद्यते ॥ इति ।

ग्रहोत्तुरिति शेषः । उपेक्षादिद्रव्यदोषाभावादेति भावः । गृहीतद्रव्यसहितमित्युपेक्षाभावनिश्चयायुक्तम् । तेन कथञ्चिन्निक्षिप्तमात्रस्य विनाशे प्रमाणान्तरादुपेक्षाभावे निश्चिते ग्रहीतुर्दोषो न विद्यते इति मन्तव्यम् । दैवराजग्रहणमसमाधेयनिमित्तोपलक्षणार्थम् । अत एव—

कार्यायनः,

राजदैविकचौरैर्वा निक्षिप्तं यत्र नाशितम् ।

ग्रहीतुः सह भाण्डेन दानुर्नष्टं तदुच्यते ॥ इति ।

भाण्डेन=अर्थेन ।

नारदोऽपि—(व्य०प०२)

ग्रहीतुः सह योऽर्थेन भ्रष्टो नष्टः स दायिनः ।

दैवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्वाकारितम् ॥ इति (२)

तद्वदिति पदेनैकमुपमेयमन्यदुपमानमित्यवगम्यते । तेनैवं योजना । ग्रहीतुर्थेन सह यो नष्टः स दायिन एव । एवं दैवराजकृते यो नष्टः सोऽपि दायिन एव नष्ट इति । दैवग्रहणं तस्करोपलक्षणम् । अत एव—

याज्ञवल्क्यः,

न दाप्योऽपहृतं तं (२)तु राजदैविकतस्करैः । इति । (२।६६)

(१) मृतिः=पालनम् ।

(२) तम्=उपनिधिम् ।

दैविकपदस्यार्थो विवृतो मनुना—

चौरैर्हृत जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा ।

न दद्याद्यदि तस्मात् स न सहरति किञ्चन ॥ इति । (८१८९)

यदि तस्मात्=निक्षेपादल्पमपि धनं न सहरति=न गृह्णाति तर्हि न दद्यादित्यर्थः ।

तथा च स एव—

(१) समुद्रे नाप्नुयात्किञ्चिद्यदि तस्मान्न सहरेत् ॥ इति । (८१९०)

क्वचिद्येन केनचिद्धेतुनानष्टमपि ग्रहीता मूल्यद्वारेण न दाप्य इत्याह—

कात्यायन,
शाश्वता द्रव्यवियोगं तु दाता यत्र विनिक्षिपेत् ।

सर्वोपायविनाशेऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते ॥ इति ।

निक्षेपग्रहीतार प्रत्याह—

कात्यायन,

निक्षेपस्य यस्य यत्किञ्चित् तत्प्रयत्नेन पालयेत् ।

दैवराजकृतादन्यो विनाशस्तस्य कीर्त्यते ॥ इति ।

यस्य पार्श्वे यत् स्थापितं तस्तेनाघहितेन रक्षणीयम् । यतो दैवराजकृतादन्यो विनाशस्तस्य=प्राहकस्य दोषेण कृतत्वेन कीर्त्यते इत्यर्थः । न केवलं दुष्कीर्त्तिरेव तस्य । किन्तु विनाशे जाते यस्तुगत्या दोषो यद्दर्पदा निश्चेत्याह—

स एव,

यस्य दोषेण यत्किञ्चिद्विनश्येत् हियेत वा ।

तद्द्रव्यं सोदय दाप्यो दैवराजकृतादिना ॥ इति ।

दोष = उपेक्षादिलक्षणः ।

वृहस्पतिरपि—

भेदेनोपेक्षया न्यासं ग्रहीता यदि नाशयेत् ।

याच्यमानो न दद्यात् दाप्यं तत्सोदय मधेत् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

न्यासादिकं परद्रव्यं प्रमक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितं चैव येन दाप्यं स एव तत् ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह तुष्यावकार्यायनी—

मक्षिते सोदयं दाप्यं समं दाप्यं उपेक्षिते ।

किञ्चिद्दूतं प्रदाप्यं स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितम् ॥ इति ।

निक्षेपाख्यव्य० याचनोत्तरं निक्षेपनाशे ग्राहकस्य दण्डः । २८३

क्रियेदत्तं=चतुर्थ्यां शन्यूनमिति मिताक्षरायाम् । याचनानन्तरमदत्तस्य प-
श्चाद्देवराजकृतेऽपि विनाशे स्थापकाय मूल्यमात्रं दातव्यमित्याह—

व्यासः,

याचनानन्तरं नाशे देवराजकृतेऽपि सः ।

ग्रहीता प्रतिदाप्यः स्यात् ।

मूल्यमात्रमिति शेषः । प्रत्यर्पणविलम्बमात्रापराधे सवृद्धिकदान-
स्यान्याप्यत्वात् । राज्ञे च तत्समो दण्डो देय इत्याह—

नारदः, (व्य०प०२)

याच्यमानस्तु यो दातुर्निक्षेपं न प्रयच्छति ।

दण्ड्यः स राज्ञो भवति नष्टे दाप्यश्च तत्समम् ॥ इति । (७)

नष्टे=दैवतो राजतो धेतिशेषः ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

भ्रेषश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥ इति । (२६६)

मार्गिते=याचितेऽदत्ते सति यदि भ्रेषो=दैवराजकृतो नाशो भवति त-

थापि तद्रूपं मूल्यपरिकल्पनेन धनिने ग्राहको दाप्यो राज्ञे च तत्समं द-
ण्डमित्यर्थः । यः पुनः स्थापकाननुज्ञया निक्षेपमुपभुङ्क्ते तस्य दण्डमाह—

नारदः, (व्य०प०२)

यः स्वार्थं साधयेत्तेन निक्षेप्तुरननुज्ञया ।

तत्रापि दण्ड्यः स भवेत्तं च सोदयमावहेत् ॥ इति । (८)

दण्ड्यः=साधितद्रव्यानुसारेण ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ॥ इति । (२६७)

आजीवन्=भोगवृत्त्यर्थं प्रयोगादिना उपजीवन् । स्वेच्छया=स्वाम्यननु-
ज्ञया । वृद्धिप्रमाणं चाह—

कात्यायनः,

निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च ।

याच्यमानं न चेद्द्याद्वर्द्धते पञ्चकं शतम् ॥ इति ।

निक्षेपहर्त्तारं प्रत्याह—

विष्णुः,

निक्षेपापहारी वृद्धिसहितं धनं धनिकस्य दाप्यः ।

अस्य दण्डमाह मनु —

निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमम् ।

तद्योपनिधिहर्त्तारमविशेषेणैव पार्थिवः ॥ इति । (८१९२)

निक्षेपापह्वे कर्त्तव्यमाह—

व्यास,

निक्षेपं निन्द्यते यस्तु नरो बन्धुबलान्वितः ।
साक्षिभिर्वाथ दिव्येन विभाव्य प्रतिदाप्यते ॥ इति ।

दण्डमाह बृहस्पतिः—

गृहीत्वापह्नुते यत्र साक्षिभिः शपथेन वा ।
विभाव्य दापयेन्न्यासं तत्समं विनयं तथा ॥ इति ।

विनयं=दण्डम् । ससाक्षिकनिक्षेपादौ स्थापकस्यानृतवादिष्वे साक्षि-
भ्यो यथास्थितमर्थमवगत्य दण्डनीयः स राज्ञेत्याह—

मनुः,

निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ ।
तावानेव स विक्षेपो विधुवन् दण्डमहंति ॥ इति । (८।१९४)

कुल=साक्षिवृन्दम् । असाक्षिके त्वाह—

बृहस्पतिः,

रहोदत्ते निधौ यत्र विसंयादः प्रजायते ।
विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम् ॥ इति ।

उभयोर्मध्ये एकस्येत्यर्थः । उभयप्रहणं "रुच्या धान्यतरः कुर्यात्"
इत्ययमेव पक्षो यथा स्यादिति । प्रहीतृस्थापकयोरनृतवादिष्वे
दण्डमाह—

मनुः, (८।१९०।१९१)

निक्षेपस्थापहर्त्तारमनिक्षेप्तारमेव च ।
सर्वरुपायैरविच्छेच्छपधैश्चैव धैदिकैः ॥
यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
उभौ तौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥ इति ।

चौरवच्छास्यौ=चौरवदण्ड्यौ चौरदण्डेन दण्ड्यावितियायत् । दण्ड-
श्च प्रथमसाहस इत्युक्तं मनुवृत्तौ । यस्तु मात्स्यपुराणे—

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
ताद्युभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ च द्विगुणं दमम् ॥

इति द्विगुणो दण्ड उक्तः स दुर्बृत्तविषयो प्राहणातिरिक्तविषयो
या । अन्यथा समदण्डप्रतिपादकमनुष्यचनविरोधः स्यादिति ।

निक्षिप्त द्रव्यमकाले ददतो द्विगुणो दम इत्याह—

आत्मायनः,

प्राह्यस्तूपनिधिः काले कालहीनं तु धर्मयेत् ।

निक्षेपाख्यङ्ग्यं० अकाले निक्षेपं ददतो द्विगुणदण्डः । २८५

कालहीने दददण्डं द्विगुणं च प्रदापयेत् ॥ इति ।

प्राह्य निक्षेपकारिणेति शेषः । यद्गयादुपनिधिरन्यस्य हस्ते न्यस्त-
स्तद्गयातीते काले स प्राह्य इत्यर्थः । तद्गयातीतेऽपि काले स्वयमेव नाया-
चित्तमर्पणीयम् । “सकृद्याचित्तमर्पयेत्” इति बृहस्पतिस्मरणात् । तद्गये
घत्तमाने स्वयमेवायाचितं दीयमानं कालहीनम् तस्य दानं दौष्ट्येनैवे-
ति तद्ददतोऽपि दण्डो युक्तः । प्राङ्निवाकं प्रत्याह—

मनुः, (८।१८१।१८३)

यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेप्तुर्न प्रयच्छति ।

स याच्यः प्राङ्निवाकेन तन्निक्षेप्तुरसन्निधौ ॥

स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् । (१)

न तत्र विद्यते किञ्चिद्यत्परेणाभियुज्यते ॥ इति ।

यदा तु न प्रतिपद्येत तदा राजानं प्रत्याह—

स एव, (८।१८४।१९६)

तेषां न दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि ।

द्वयं निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥

निक्षिप्तस्य घनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च ।

राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिण्वन्न्यासधारिणम् ॥ इति ।

तेषाम्=अभियोक्तृणाम् । द्वयं=द्विगुणम् । निगृह्य=दण्डयित्वा । अ-
क्षिण्वन्-अताडयन् । निक्षेपप्रहीतारं प्रत्याह—

बृहस्पतिः,

स्थापितं येन विधिना येन यच्च यथाविधि ।

तथैव तस्य तद्देयं न देयं प्रत्यनन्तरे ॥ इति ।

स्थापकेतरस्य यस्य स्थापितद्रव्यस्वाभ्यमस्ति स इह प्रत्यनन्तर उ-
च्यत इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । प्रत्यनन्तरे=पुत्रादाविति कल्पतरौ । स्थापकं
प्रत्याह—

मनुः, (८।१८०।१९५।१८८)

यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।

स तथैव प्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥

मिथोदायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा ।

मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥

समुद्रे नाप्नुयात् किञ्चिद्यदि तस्मान्न संहरत् ॥ इति ।

(१) यथाकृतम्=कटक्याकारेण निर्मितम् ।

दायो=दानं स्थापनमिति यावत् । ग्रहो=ग्रहणम् । मिषः=अन्योन्यमेव । एतदुक्तं भवति । ससाक्षित्वेन स्थापितं साक्षिसमक्षं ग्रहीतव्यम्, रहसि स्थापितं रहस्येवेति । समुद्रे=मुद्रासहिते निक्षेपे मूपकादिनोपहते निक्षेपस्थापयिता न किञ्चिद्दूषणमाप्नुयात् । यदि तस्मान्निक्षेपात् प्रतिमुद्राऽश्रावणादिना नापहरेत्किञ्चिदित्यर्थः ।

स्थापयितुर्मरणे प्रत्यनन्तरे तद्वदेयमित्याह स एव—

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स रागाऽभियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च वन्धुभिः ॥ इति । (८१२६)

अनेन वचनेन वचोमज्ञा स्थापके मृते प्रत्यनन्तरे प्रत्यर्पणं ग्राहकेण कार्यमित्युक्तम् । स्वयमेव=याचनमन्तरेणेत्यर्थः । याचनमन्तरेण दानं भयादिकालापाये मन्तव्यम् । अन्यथा दोषापत्तेः । प्रत्यनन्तरयदुत्वे तु नैकस्मिन् प्रत्यनन्तरे देयम् । किन्तु सर्वप्रत्यनन्तरसन्निधाविति न निक्षेप्तुवन्धुमिरभियोक्तव्य इत्यनेन सूचयाम्यभूव ।

यदा तु ग्राहकः स्वयमेव न ददाति तदा प्रत्यनन्तरकर्त्तव्यमाह—

स एव,

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य्यं तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिसाधयेत् ॥ इति । (८१२७)

अन्विच्छेत्=अवधारयेत् । परिसाधनं ग्राहकसकाशादादानं, तत् ग्राहकवृत्तं विचार्य्यं सहस्रग्राहकविषये साम्नैव कार्यं न भयादिप्रदर्शनेन । दुर्घृत्तग्राहकविषये तु श्रुणादानप्रकरणोक्तेन भयादिप्रदर्शनाद्युपायान्तरेण छलादिना वा कार्यमित्यस्मादेव वचनादवगम्यते । तथा सहस्रे विप्रतिपन्ने भूतानुसारेण साधयितुमशक्यं साक्ष्याद्यभावे प्रत्यनन्तरादिना साधयेत् । दुर्घृत्ते तु विप्रतिपन्ने शपथादिना परिहरेदिति आस्मादेव वचनादवगम्यते । सहस्रे छलादिप्रयोगवच्छुपयेन शोधनस्याप्यनुचितत्वात् । ग्राहके तु मृते पश्चाद्यधीनं निक्षेपादि जायते तेनैव स्थापके प्रत्यनन्तरे वा प्रत्यर्पणीयमित्यतिस्थूलत्वात् स्मृतिकारैरुपेक्षितमित्यस्मादणकारणमुपेयम् । यदि ग्राहकयत्सौ स्वयं न ददाति तदा स्थापकः प्रत्यनन्तरो वा पूर्वोक्तमार्गेणान्विच्छेत् असम्प्रतिपन्नं पूर्वोक्तेन प्रकारेण परिग्रहं साधयेदित्येतदपि स्मृतिकारैरुपेक्षितं ज्ञानुमशक्यत्वाविति स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

निक्षेपेऽभिहितं धर्मं याचितादिप्यतिदिशति —

नारद, (ध्य० प० २)

एव एव विधिर्हो योचिताग्वाहितादिषु ।

निक्षेपाल्यव्य० निक्षेपोक्तधर्माणां याचितादिष्वतिदेशः । २८७

शिल्पिपूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥ इति । (१४)

याचितम्=उत्सवादिषु परकीयमलङ्कारादि याचित्वा समानीतम् । अन्वाहित=स्वस्मिन् स्थितं परधनमन्यहस्ते कृतम् । शिल्पिषु न्यासे=कुण्डलादिकरणाय स्वर्णकारादिहस्तन्यस्तसुवर्णादावित्यर्थः । प्रतिन्यासे=मिथःकार्यापेक्षया त्वदीयमेतन्मया स्थाप्यते मदीयमेतत् त्वया स्थापनीयमिति स्थापिते । नारदेन निक्षेप एव विध्युपदेशादुपनिधिन्यासयोस्तदतिदेशः ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

याचितान्याहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः । इति । (२१६७)

यद्यपि स्मृत्यन्तरे न्यासनिक्षेपयोर्विधिरुपदिष्टस्तथाप्यस्या स्मृतौ नोपदिष्ट इत्युपनिधिधर्माणामतिदेशो युक्तः ।

शृङ्गतिरापि—

अन्वाहिते याचितके शिल्पिन्यासे सवन्धके ।

एष एवोदितो धर्मस्तूथा च शरणागते ॥ इति ।

अनेनायाचितस्य शिल्पिन्यासस्य दैवादिना नाशे स्वर्णकारप्रभृतिस्तं न दाप्य इत्युक्तं, तस्य क्वचिदपवादमाह—

कात्यायनः,

यश्च संधीयते न्यासो दिवसैः परिनिष्ठितैः ।

तद्दूर्ध्वं स्थापयादिल्लिपी दाप्यो देवहृतेऽपि तम् ॥ इति ।

रजकादिहस्ते नैर्मल्यार्थं दत्तस्य जीर्णवस्त्रादेर्यद्यवघातादिना नाशः अवघातादिश्च नैर्मल्यार्थस्तदा शिल्पिदोषाभावात्तत्र शिल्पी न दाप्यः । नूतनादौ तु पटुतरावघातादिकृतनाशस्य शिल्पिदोषकृतत्वात्तन्मूल्यं दाप्य इत्यभिसन्धायाह—

स एव,

न्यासदोषाग्निनाशः स्याच्छिल्पिनं तं न दापयेत् ।

दापयेच्छिल्पिदोषात्तत्संस्कारार्थं यदर्पितम् ॥ इति ।

शिल्पिदोषादित्यत्र विनाशः स्यादित्यनुपज्यते । यत्र तन्त्वादि वस्त्रार्थं कुविन्दादौ न्यस्तं खण्डपटादिदशायां नष्टं परिपूर्णदशायां वा कुविन्दादिना दीयमानं स्वामिना न गृहीतं पश्चात्तत्र तत्राप्याहनुः—

मनुकात्यायनौ,

स्वल्पेनापि च यत्कर्म नष्टं चेद्भूतकस्य तत् ।

पर्य्याप्तं दिस्ततस्तस्य विनश्येत्तद्गृह्यतः ॥ इति ।

यत्कर्म=वस्त्रनिर्माणादि स्वल्पेनापि=प्रान्तधानादिनापि विकलं नष्टं चेत्

भृतस्य शिल्पिन एव नष्टम् । पुनर्वैतनप्रहणं विनैव घानादिक्रियां कुर्व्या-
दित्यर्थः । यदि स्वामी तत्रयादिकं पुनर्नार्थयति तदा पुनर्घानाद्यभावेऽपि
शिल्पिने दत्तं घेतनं स न लभते । पर्याप्तं परिपूर्णं वस्त्रादिकं दत्ततो भृत-
कस्य यः स्वामी तस्य दीयमानप्रगृह्यतस्तरपर्याप्तं न दयतीत्यर्थः । एवं
चात्र भृतको नष्टं न दाप्य इति पर्य्ययसितोऽर्थः । एवं शिल्पिन्यास-
विषये विशेषमुक्त्वा याचितव्यपयेऽप्याह—

स एव,

यदि तत्कार्यमुद्दिश्य कालं परिनियम्य वा ।

याचितोऽर्घ्यहृतो यस्मिन्नप्राप्ते न तु दाप्यते ॥ इति ।

तात्पर्यं तावदुच्यते—

याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यं तत् सोदयं भवेत्—

इत्ययं धर्मो याचितकेऽतिदेशप्राप्तो ऽनेन घत्नेन क्वचित्प्रतिषिध्यते ।
प्रतिषेधकवचनस्यायमर्थः । यद्वागर्थकालसाध्यं कार्यं तत्कार्यार्थं याचि-
तं, यदि वा घर्षपर्य्यत दीयतामिषेद्य कालं परिनियम्य याचितम् ।
तत्र कार्यमध्ये परिनियतकालमध्ये वा प्रतियाच्यमाने यो याचितकं न
ददाति असौ सोदयं न दाप्यः । किन्तु कार्यं कृते परिनियतकालात्यये वा
याचितकमात्रं दद्यादिति । यदि तदापि याचितकं न ददाति तदा दैवा
दिना नाशे हरणे वा जाते तन्मूल्यमात्रं देयमित्यप्याह—

स एव,

प्राप्तकाले कृते कार्यं न दद्याद्याचितोऽपि सन् ।

तस्मिन्नष्टे कृते वापि प्रहीता मूल्यमाघेत् ॥ इति ।

क्वचित् कार्यमध्ये परिनियतकालमध्ये वा याचितकं दाप्य इत्याह—

स एव,

अथ कार्यविपत्तिस्तु तस्यैव स्वामिनो भवेत् ।

अप्राप्ते वै स काले तु दाप्यस्त्वर्द्धकृतेऽपि तत् ॥ इति ।

यदि याचितकाप्रतिदाने तस्वामिनः कार्यनाशः सम्भाव्यते तदा
दद्यादित्यर्थः । याचितकाप्रतिदाने तु कर्त्तव्यमाह—

स एव,

यो याचितकमादाय न दद्यात् प्रतियाचितः ।

स निगृह्य षलाद्दाप्यो दण्ड्यश्च न ददाति यः ॥ इति ।

स षलादिगृह्य दाप्यो दानोन्मुखीकर्त्तव्यः । एवमपि यो न ददाति स
दण्ड्यश्चेत्यर्थः । प्रक्षालनार्थं नेजकहस्ते दत्तं यद्व्यं तस्य तेन नाशे
कृते तन्मूल्यं तस्माद् ग्राह्यम् । तदाह—

निक्षेपाख्यव्य० शिल्पिन्यासोपभोगादौ शिल्पिनो दण्डयत्रम् । २८९

नारदः, (व्य०प०९)

मूल्याष्टमागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः ।

द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्द्धौतेऽर्धमेव च ॥ (८)

अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् ॥ इति । (९)

सकृद्धौतस्य नाशेऽष्टमांशान्यूनं तन्मूल्यं ग्राह्यम् । द्विर्द्धौते चतुर्था-
शान्यूनम् । एवं त्रिर्द्धौते तृतीयांशान्यूनमित्येवमुत्तरत्रावि योज्यम् । चत्वारि-
णां प्रक्षालनं नेजकेन न पापाणे कार्यं किन्तु श्लक्ष्णे शात्मले फलके । न
च तेषां व्यत्यासः कार्यो नच तानि स्वगृहे रात्रौ स्थापनीयानि । अमु-
मेवार्थमभिसन्धायाह—

मनुः,

शात्मले फलके दलक्ष्णे निज्याद्वासांसि नेजकः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेत्त च वासयेत्(१) ॥ इति । (८।३९६)

निज्यात्=प्रक्षालयेत् । अन्यवासांसि अन्यवासोभिर्न निर्हरेत्=न मेलये-

दित्यर्थः ।

शिल्पिन्यासोपभोगादौ शिल्पिनो दण्डयत्रमाह—

याज्ञवल्क्यः,

वसानस्त्रीन् पणान्दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान्दश ॥ इति । (२।२३८)

नेजको=वस्त्रप्रक्षालकः । अवक्रयः=कस्माच्चिद्गतं गृहीत्वा तस्योप-
भोगार्थं कालफलसि विधाय समर्पणम् । आधानं=बन्धकीकरणम् । याचितम्=
स्वसुहृद्भ्यो याचितत्वेन दानम् ।

सुवर्णकारादिहस्ते कङ्कणादिनिर्माणार्थं यानि सुवर्णादीनि दत्तानि
तेषां मध्ये सुवर्णं यत्परिमाणक दत्तं तत्परिमाणक एव सुवर्णविकारः
शिल्पिनो ग्राह्यः । रजतादयस्तु किञ्चिन्न्यूना ग्राह्याः । कम्बलादयस्तु
ऊर्णापेक्षया किञ्चिद्दधिका ग्राह्याः । यद्येवं शिल्पी न ददाति तदा राक्षा
दाप्यो दण्डनीयश्चेत्येतत्सर्वं मनसि निधायाह—

स एव, (अ०२)

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥ (१७८)

शते दशपलावृद्धिरौर्णे कार्पाससूत्रके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥ (१७९)

कार्मिके रोमबन्धे च त्रिशङ्गागः क्षयो मतः ।

(१) न वासयेत्=अन्यवासांसि अन्यस्मै परिधानार्थं न दद्यादित्यर्थः ।

३७ धी० मि०

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये घालकलेषु च ॥ इति । (१८०)

अग्नौ प्रताप्यमानमिति शेषः । शतपले प्रताप्यमाने पलद्वयम् । अणु
णि सप्ते च पलाएकम् । ताम्रे पल्पञ्चकम् । लोहे पलदशकं च क्षीयेत
इत्यर्थं । कास्यस्य तु प्रपुताभ्रप्रमवत्वात्तदनुसारेण क्षय कल्पनीय
इति पृथङ्भोक्तं । स्थूलेषु ऊर्णाकार्पांससूत्रेषु शतपलेषु पलदशकम् ,
अनतिभुक्ष्मेषु तेषु पञ्चकम्, सूक्ष्मेषु पलत्रयं घर्षत इत्यर्थं । एतद्वप्रक्षा
लितविषयमित्युक्तं मिताक्षरायाम् । कार्मिकम्=चित्रेण कर्मणा निर्मितं कार्मि
कम् । यत्र निर्मिते पटे स्थितिकादिकं चित्रं सूत्रैः क्रियते इत्यर्थः । यत्र
प्राचारादौ(१)रोमाणि वध्यन्ते स रोमबन्धः । अनयोः सूत्रापेक्षया त्रिंशा
शस्य क्षय इत्यर्थः ।

इति निक्षेपाख्य व्यवहारपदम् ।

अथास्वामिविक्रयारूपं व्यवहारपदम् ।

तत्स्वरूपमाह नारदः, (व्य०१०७)

निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्यापहत्य वा ।

विक्रीयतेऽसमक्षं यत्स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः ॥ (१)

निक्षिप्तग्रहणं याचेतादीनामुपलक्षणार्थम् । असमक्षं स्वामिन इति
शेषः । अत एव—

व्यासः,

याचिताऽन्वाहितन्यासं हृत्वा घान्यस्य यद्जनम् ।

विक्रीयते स्वाम्यभावे स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः ॥ इति ।

स्वाम्यभावे=स्वाम्यसन्निधाने । अत्र विक्रयपदं दानबन्धकयोरप्युपल
क्षणम् । वक्ष्यमाणकाल्यायनवचने तयोरपि निवर्त्यत्वामिधानात् । अस्वा
मिन दर्शयति—

बृहस्पतिः,

निक्षेपान्वाहितं न्यासं हृतं याचितबन्धकम् ।

उपाशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते ॥ इति ।

निक्षेपादिग्रहणं प्रनष्टाधिगतादेः परद्रव्यस्योपलक्षणम् । यत आह—
मनुः,

विक्रीणीते परस्य स्वयोऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः । इति । (८।१९७)

उपाशु=अप्रकाशम् । इदमुपलक्षणम् । यो निक्षेपादिकं परद्रव्यं
प्रकटमेव विक्रीणीते तस्यापि । अस्वामिकृतत्वादस्य निवर्त्यत्वमाह—

(१) प्रावार=उत्तरासन्नः । 'द्वौ प्रावारोत्तरासन्नौ समौ बृहत्तिका तथा इत्यमरात् ।

नारदः,

अस्वामिना कृतो यस्तु क्रयो विक्रय एव च ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यशः ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

अस्वामिविक्रयं दानमार्थि वा विनिवर्त्तयेत् । इति ।

अस्वामिविक्रयम्=अस्वामिना कृतं विक्रयम् । अस्वामिकृतत्वं दानाध्यो-
रपि । तत्साहचर्यात् । अत एव—

यमः,

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यशः ॥ इति ।

दायो=दानम् । स्वामिना अस्वामिविक्रीतं स्वकीयं यस्तु यत्समीपे
दृष्टं तस्माद्ग्राह्यमित्याह—

नारदः, (व्य०प०७)

द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् ।

प्रकाशकृतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रह कयात् ॥ इति । (२)

याज्ञवल्क्योऽपि—

स्यं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहोहीनमूल्ये बेलाहीने च तस्करः ॥ इति । (२।१६८)

स्वामी स्वसम्बन्धि द्रव्यम् अन्यविक्रीतम्=अस्वामिविक्रीतं यदि पश्य-
ति तदा लभेत=गृह्णीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । क्रेतुः
पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति । हीनात्=आगमोपायहीनात् । रहसि=
एकान्ते । हीनमूल्ये=अल्पतरेण द्रव्येणाधिकमूल्यक्रये । बेलाहीने=राऽयादौ
कृते क्रये च क्रेता तस्करो भवति । तस्करवद्दण्डादिभागभवतीत्यर्थः ।

बृहस्पतिरपि—

येन क्रीतं तु मूल्येन प्राप्राज्ञे विनिवेदितम् ।

न तत्र विद्यते दोषः स्तेन स्यादुपधिकयात् ॥ इति ।

यत्र हीनमूल्येन क्रीयमाणं क्रयात्प्रागेव राज्ञे निवेदितं तत्र न दोष
इत्यर्थः । उपधिक्रयशब्दार्थं दर्शयति—

स एव,

अन्तर्गृहे बहिर्प्रामात्रिशायामसतो जनात् ।

हीनमूल्यं च यत्क्रीतं ज्ञेयोऽसावुपधिक्रयः ॥ इति ।

असतो जनात्=चाण्डालादेरित्यर्थः । असद्गृहणं दासादीनामुपलक्ष-
णार्थम् ।

अत एव नारद ,

अस्वाम्यनुमतादासादसतश्च जनाद्रह ।

हीनमूल्यमघेलाया क्रीणस्तहोपभागभवेत् ॥ इति । (व्य०प०७श्ला०३)

अस्वाम्यनुमतात्=स्वाम्यनुमतिहीनात् । दासग्रहण समान-यायत्वा
दस्यत-त्राणां घालादीनामुपलक्षणार्थम् ।

विष्णुरपि—

अज्ञानत प्रकाश यः परद्रव्य क्रीणीयात् तत्रास्यादोष स्वामी
द्रव्यमघानुयात् यद्यप्रकाश हीनमूल्य वा क्रीणीयात् तदा क्रेता विक्रेता
च चौरवच्छास्य इति ।

क्रतुः प्रकाश क्रयादस्वामित्वाज्ञानम्, अप्रकाशनादौ तु तथापि
घविक्रयस्य विक्रेत्रस्वामिबोधकत्वात्तद्ज्ञानमस्तीति दुष्टत्वात् क्रेतापि
दण्ड्य इत्यर्थः । स्वामिना राजान ज्ञापयित्वैव तद्रव्य ग्राह्यमन्यथा चौर
प्रच्छादकत्वेन स दण्ड्य इत्याह—

याज्ञवल्क्य ,

हृत प्रनष्ट यो द्रव्य परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिघेद्य नृपे दण्ड्य स तु पण्णावर्ति पणान् ॥ इति । (२।१७२)

यदा पुनः परहस्तादवाप्नुमसमर्थः स्वामी तदा त्वाह—

स एव,

नष्टापहतमासाद्य हर्त्तार ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयत् ॥ इति । (२।१६९)

विनष्टमपहत वा स्वकीय द्रव्यमधिगन्तुरपहत्तुं हस्ते वा हृष्ट्वा अधि
गन्तारमपहर्त्तार वा राजपुरुषादिभिर्ग्राहयेत् । राज्ञो राजपुरुषाणां च
दूरदेशावस्थितौ तु विज्ञापनकालात्प्राक् पलायनादिशङ्काया स्वयमेव
गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । हत्तुं शब्दनात्र क्रेता विवक्षित इति
मिताक्षराया विहानेद्वर ।

नष्टमस्वामिना तद्धन स्वस्वत्वलिङ्ग्यर्थं प्रथम साक्ष्यादिभिः प्रति
ग्रहादिक साधनीयमित्याह—

कात्यायन ,

अभियोक्ता धन कुर्व्यात् प्रथम ज्ञातिभि स्वकम् । इति ।

ज्ञातिभि साक्षिभूतैरितिशेष । साक्ष्यादिभि स्वत्वहेतुभूतप्रतिग्र
हादीनामसाधने दण्ड्यतामाह—

स एव,

यदि स्व नैव कुर्वते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चौरवदण्डमर्हति ॥

अस्वामिषि० नष्टधनस्वामिनः स्वत्वहेत्वसाधने दण्डचक्रम् । २९३

नाष्टिको=नष्टधनस्वामी । प्रसक्तः=स्वत्वसन्देहः ।

व्यासोऽपि—

वादी चेन्मार्गितं द्रव्यं साक्षिभिर्न विभावयेत् ।

दाप्यः स्याद्द्विगुणं दण्डं क्रेता तद्द्रव्यमर्हति ॥ इति ।

साक्षिग्रहणं प्रमाणान्तरोपलक्षणार्थमिति केचित् । यच्चूकं साक्षिग्रहणमस्वामिषिकेयविवादे स्वत्वसाधने प्रमाणान्तरनिवृत्त्यर्थमिति मदन्तरे । तद्युक्तम् । वस्तुतः स्वत्वहेतुभूतप्रतिग्रहादिसत्त्वे तत्साधकसाक्षिणामभावे दिव्याद्यसाक्षात्स्य विद्यमानत्वात् ।

अलेख्यसाक्षिके दैर्घ्या व्यवहारे विनिर्दिशेत् ।

इति कार्यायनवचनविरोधापत्तेश्च । न चैतद्यत्र दिव्यनिषेधकस्मृत्यभावस्तत्र दिव्यविधायकम् । अत्र तु—

प्रकाशं च क्रयं कुर्यात्साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ।

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ॥

इति दिव्यनिषेधकस्मृतेः सत्त्वादिति वाच्यम् । एतद्वचनस्य क्रेत्राक्रयसाधनं साक्षिसत्त्वे साक्षिभिरेव कर्तव्यं नान्यमानुषेण न दिव्येन वेत्येतत्परत्वात् ।

नन्वेतद्वचनस्यैतादृशविषयपरत्वे मानाभावः । न च "अलेख्यसाक्षिके दैर्घ्या" इति वचनविरोधो मानम् । तस्य सामान्यशास्त्रत्वेनैतद्वचनानुरोधे तस्यैतदतिरिक्तविषयताया न्याय्यत्वादिति चेत्, न । साक्ष्याद्यभावे दिव्यस्य च निषेधे अनिर्णयप्रसङ्गस्यैव मानत्वात् । अन्यथा—

स्थावरेषु विधादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत् ।

इति वचनस्य साक्ष्यादिसत्त्वे दिव्यनिषेधपरत्वं त्वदभिमतं न सिञ्जेत् ।

यत्तु तेनैव वक्ष्यमाणे "प्रमाणहीने वादे" इति वचने प्रमाणहीनत्वाभिधानमपि अत्र दिव्याभावज्ञापकम् । दिव्याङ्गीकरणे प्रमाणहीनताया असम्भवादिस्त्युक्तम् । तत्र तत् प्रमाणहीने=मानुषप्रमाणहीने अन्यतरेण दिव्याङ्गीकरणहीने चेति व्याख्येयम् । अन्यथा अनिर्णयः स्यात् । तस्मादत्रापि साक्ष्याद्यभावे दिव्यं भवत्येवेति । अत एव मिताक्षरायामुक्तम्—

यदा पुनः साक्ष्यादिभिर्दिव्येन वा क्रयं न शोचयतीत्यादि ।

कंचित्तु स्थावरविवादे "स्थावरेषु विधादेषु" इति वचनादिव्याभाव एव । एवमकृतेऽपि "प्रमाणहीने वादे" इति वचनादिव्याभाव एव अनिर्णयप्रसङ्गानुरोधेन वचनान्यथाकरणस्यानुचितत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । अदृष्टार्थप्रसङ्गात् ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

आगमेनोपभोगेन नष्ट भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चयन्धो दमस्तस्य राशे तेनाविभाविते ॥ इति । (२।१७१)

पञ्चयन्ध = नष्टद्रव्यस्य पञ्चमाशसमानो दण्ड । अत्र दण्डविप्रतिपत्तिरपराधलिप्तवमहद्दानुसारेण व्यवस्थापनीया । स्वत्वहेतवः पूर्वमेव निरूपिताः ।

वृत्तस्वकीयस्य धनस्य स्वकीयत्वानपगतिरपि दानविक्रयाद्यभावे साधनीयेत्याह—

कात्यायन ,

नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ह्यतिभि स्वकम् ।

अदत्तत्यक्तविक्रीतं वृत्त्वा स्व लभते धनम् ॥ इति ।

अथैतत् दत्त सम्प्रदानभूताय विध्युक्तप्रकारेण, त्यक्त पारितोषिकादिरूपेण, विक्रीतं च न भवतीति प्रमाणेः प्रसाध्य स्वकीय धनं नष्टस्वामी विक्रेत्रादेः सकाशाल्लभत इत्यर्थं । राजपुरोधानीतनं क्रेत्रा यत्कर्तव्यं तद्दर्शयति—

शुद्धस्वते ,

पूर्वस्वामी तु यद्द्रव्यं यद्वागत्य विचारयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनीयं वस्तु शुद्धिस्ततो भवेत् ॥ इति ।

मूलमत्र यस्मात्क्रीतमसावुच्यते । शुद्धि=योज्यत्वनिवृत्तिः ।

अत्र एव व्यास—

मूले समाहृते क्रैता नाभियोज्य कथञ्चन ।

मूलेन सहवास्तु नाष्टिकस्य विधीयते ॥ इति ।

समाहृते=अस्मान्मया क्रीतं इति निर्दिष्टे ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ।

क्रैता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विमयी ॥ इति । (२।२७०)

अत्र स्वामी द्रव्यमित्यभिधानं यदि विक्रेता नष्टधनस्वामिना सह विवादं न कुर्याद्यदि वा वृत्ते पराजयी स्यात्तदा नाष्टिकस्य स्वामित्वमप्यधारितमिति नाष्टिकादिभ्यो विक्रीतद्रव्यादीनि दातव्यानि नान्यथेति सूचनार्थम् । अत एवाह—

शुद्धस्वति ,

विक्रेता दर्शितो यत्र ह्यियते व्यवहारतः ।

• क्रत्र राशे मूलदण्डं प्रदद्यात् स्वामिने धनम् ॥ इति ।

अस्वामिवि० कश्चित्केतुर्धर्ममूल्यं दत्त्वं धनग्रहणम् । २०५

यदा तु मूलभूतो विक्रेता देशान्तरं गतस्तदा कात्यायन आह—

मूलानयनकालश्च देवो योजनसङ्ख्यया । इति ।

तत्र देवोऽध्वंसङ्ख्ययेति नदनरत्ने पाठः । यदा तु बहुकालेनापि मूलं दर्शयितुमक्षमस्तदा साक्षिभिः क्रयसाधनं कुर्यादित्याह—

मनुः

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत् ।

विशोधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किञ्चन ॥ इति । (न लभ्यते)

क्रये विशोधिते=साक्षिभाषणेन प्रकाशिते सति राज्ञा न किञ्चन, वक्तव्यो न

दण्ड्य इत्यर्थः ।

यत्तु—

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं केता स्वयन्धुभिः ॥ इति ।

अभियोक्त्रा स्वत्वे साधिते सति पश्चात् केत्रा क्रयसाधनं कर्त्तव्यमित्युक्तं तत्रैव । तत्र "असमाहार्यमूलस्तु" इत्यस्मादेव वचनान्मूलदर्शनामांशं मन्तव्यम् ।

नष्टधनमस्वामिविक्रीतं तु केत्रा क्रये साधितेऽपि गृह्णीयादिति प्रदंशयितुमाह—

मनुः

(१) अर्थं मूलमनाहार्यं प्रकाशकयशोधितम् ।

अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥ इति । (८।२०२)

अनाहार्यम्=अनानेयम् । प्रकाशकयशोधितं नाष्टिको लभते केता त्वदण्ड्यो भूत्वा राज्ञोऽपराधान्मुच्यत इत्यर्थः ।

कश्चित् केतुः सकाशाद्दनग्रहणमर्थमूल्यं दत्त्वं वेत्याह—

कात्यायनः,

वणिग्वीर्यापरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताभ्यात्क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥

स्वामी दत्त्वाद्धर्ममूल्यं तु प्रगृहीत स्वकं धनम् ॥ इति ।

वणिग्वीर्यापरिगतं=वणिग्वीर्या प्राप्तम् । अनेन रहः क्रयो नास्तीति दर्शितम् । विज्ञातं राजपूरुषैः इत्यनेनाप्रकाशक्रयो नास्तीति दर्शितम् ।

अविज्ञाताभ्यात्=अविज्ञातस्थानकात् । यद्ग्रहक्रयादिरहितं सदविज्ञाताभ्यात् क्रीतं मृतविक्रेतुकं वा तदर्थमूल्यं दत्त्वा ग्राह्यमित्यर्थः । उभयो-

रर्थहानौ कारणमाह—

(१) मूलं=विक्रेतेत्यर्थः ।

०९६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयमिरूपणप्र०

स एव,

अर्द्धं द्वयोरपहतं तत्र स्याद्यवधारतः ।

अधिज्ञातक्रयो-दोषस्तथा चापरिपालनम् ॥

एतद्द्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः । इति ।

हत=नशितम् । व्युद्धारत=स्वापराधात् । अविज्ञातकर्म=अधिज्ञातस्था-
नकात् क्रयं । अपरिपालनमरक्षणम् । उपेक्षेति यावत् ।

मरीचिरपि—

अविज्ञाननियेशत्वाद्यत्र मूलं न लभ्यते ।

हानिस्तत्र समाकल्प्या क्रेतुनाष्टिकयोर्द्वयोः ॥ इति ।

यत्र क्रेता मूलोपस्थापन करिष्यामीत्युक्त्वा पश्चात् क्रयं साधयि-
ष्यामीति घदति तत्र मूलोपस्थापनमेवादरणीयं न क्रयसाधनमित्याह—
क्रात्यायनं,

यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं घदेत् ।

आहरेन्मूलमेघासौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥ इति ।

यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति तदा दण्ड्यतामाह—
एव,

अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यधिशोधयन् ।

यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः ॥

यत्तु प्रकाशितेन क्रयेण क्रेतुः स्वत्वप्रतिपादकं मरीचिवचनम्—

घणिग्वाधीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषेः ।

दिवा गृहीत यत्क्रेता स शुद्धो लभते धनम् ॥ इति,

यद्य मनुवचनम्—

विक्रयाद्यो धनं किञ्चिद्गृह्णीयात् कुलसन्निधौ ।

क्रयेण स विशुद्धो हि न्यासतो लभते धनम् ॥ इति, (८।२०१)

तद्वचनद्वयमपि नाष्टिकस्वत्वसाधनाभावाविषयम् । अन्यथा "अ-
थ मूलमनाहार्यं" इति पूर्वोदाहृतमनुवचनविरोधः स्यात् । यदा तु क्रे-
ता स्राष्ट्यादिभिः क्रयं न साधयति नाष्टिको वा स्वकीयत्वं, तदा
निर्णयमाह—

गृहस्थति,

प्रमाणहीने वादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्यूनाधिकत्वे च स्वयं कुर्याद्विनिर्णयम् ॥ इति ।

अस्वामिधिकतुत्वास्वामिदत्त स्वाम्यनुमतिमन्तरेणोपभुञ्जानस्य
दण्ड्यतामाह—

नारदः

उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्रीपशुर्वसुधापि वा ।
 अनिर्दिष्टं तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोग प्रदापयेत् ॥
 अनुद्दिष्टं तु यद्द्रव्य दासक्षेत्रगृहादिकम् ।
 स्वयलेनैव भुञ्जानश्चौरवद्वण्डमर्हति ॥
 अनङ्गाहं तथा धेनुं नावं वासं तथैव च ।
 अनिर्दिष्टं तु भुञ्जानो दद्यात्पणचतुष्टयम् ॥
 दासी नौका तथा धुर्यो बन्धकं नोपभुज्यते ।
 उपभोक्ता तु यद्द्रव्य पण्येनैव विशोधयेत् ॥
 दिवसे द्विपणं दासीं धेनुमष्टपणं तथा ।
 त्रयोदशं त्वनङ्गाहमश्व भूमिं च षोडश ॥
 नौकामश्वाश्च धेनुं च लाहल कार्मिकस्य च ।
 यलाकारेण यो भुङ्क्ते दाप्यश्चाष्टगुणं दिने ॥
 उलूखले पणार्धं तु मुसलस्य पणद्वयम् ।

शृपंस्य च पणार्धं तु जैमिनिर्मुनिरग्रवीत् ॥ इति । (न लब्धानि)
 पण्येन=पणसमूहेन । अत्रैको धेनुशब्दो गाममिधत्ते । अपरो दोग्भी-
 महिष्यादिकम् । कार्मिकस्य=कर्मोपजाधिनः ।

यद्विज्ञातस्वामिकं नष्टमपहत वा राजपुरुषैः कथञ्चित्प्राप्ये राज्ञे
 समर्पितं तस्वामी यदि वर्षमध्ये आगत्य स्वत्वं साधयति तदा राज्ञः सका-
 शात्प्राप्नोतीत्याह—

याज्ञवल्क्यः

शौलिककै स्थानपालैर्वा नष्टापहतमाहतम् ।
 अर्वाक् संवत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥ इति । (२।१७३)

यत्तु मनुवचनम्—

प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा इयद्द्रव्यं निघापयेत् ।
 अर्वाक् इयद्द्रव्यं स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥ इति । (८।३०)

तद्द्रव्यं श्रुतवृत्तमपन्नब्राह्मणविषयमिति मदनरत्न । ब्राह्मणमाश्रयिष्य-
 यमिति कौत्सि ।

इत्येस्वामिविकयात्प व्यवहारपदम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यं व्यवहारपदम् ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः—

वाणिक्रमभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते ।
 तत्सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥ इति । (व्य०प०३।श्लो०१)

३३८ वी० मि०

वणिक्प्रभृतय इत्यनेन ऋत्विङ्गनटनर्त्तककर्पकादीनां ग्रहणम् । यद्यपि फलभूतस्य स्वर्गस्य ऋत्विग्गामित्वाभावादात्मनेपदस्यानुपपन्नत्वेन प्रभृतिशब्देन ऋत्विग्ग्रहणमनुचितम् । तथापि आत्मनेपदाऽविवक्षयेदमुक्तम् । न च ऋत्विङ्गान्ने आत्मनेपदाविवक्षणे अन्यांश्च विवक्षणे वैरूप्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सम्भूयकर्तृत्वमात्रस्य लक्षणत्वेनान्यत्र चास्तंघर्तसस्वेऽपि लक्षणवेयर्थ्यप्रसङ्गेनाप्रवेशात् । न च चिन्तामणिकृता कर्त्रभिप्राय इत्यस्य कर्त्रभिप्रायविषये कर्त्रिच्छाविषये क्रियाफल इति व्याख्यातत्वात् ऋत्विजामपि सफल यजमानस्य कर्म मघत्त्विति येतनोपरागेणेच्छा सम्भवत्येवेत्यात्मनेपदविवक्षायामपि का क्षतिरिति वाच्यम् । कर्त्रभिप्राये कर्तृगामिनीत्यस्यैव व्याख्यानस्य महाभाष्याद्यनेकग्रन्थसम्मतत्वेनान्यादृश व्याख्यानस्य महाभाष्यादिविद्वत्त्वात् ।

सहघाणिज्यादिकरणे अधिकारिणो दर्शयति बृहस्पति --

कुलीनदक्षानलसैः प्राक्षैर्नाणकषेदिभिः ।

आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्यात्सह क्रियाम् ॥ इति ।

क्रिया=कृतुकृपिशिल्पस्तेयवाणिज्यरूपाम् । नाणकविज्ञानं, वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते । आयव्ययज्ञानमात्रं कृपिक्रियायाम् । शिल्पक्रियायां संज्ञीतक्रियायां च प्राक्षत्वम् । कर्तौ तु कुलीनत्वप्राप्तत्वशुचिस्थानि । स्तेये तु शूरत्वमात्रमुपयुज्यते । दक्षत्वानलसत्वे सर्वत्रोपयुज्यते । अतएवादक्षादीन्निषेधति-

रा एव,

असकालसरोगात्तमन्दभाग्या निराश्रयाः ।

घाणिज्याद्या सहैतैस्तु न कर्त्तव्या बुधैः क्रिया ॥ इति ।

निराश्रया =मूलघनराहिताः । ये तु सम्भूय घाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति ते द्रव्यानुरोधेन लाभादिभाजो भवन्तीत्याह—

नारदः,

समोऽतिरिक्तो हानो वा तत्रांशो यस्य यादृशः ।

क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तत्र तस्य तथाधिधा ॥ इति । (व्य०प०३ । ३)

बृहस्पतिरपि—

प्रयोगं कुर्यन्ते ये तु हेमधान्यरसादिना ।

समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषां यथाविधः ॥

समो न्यूनोऽधिको घांशो येन क्षिप्तस्तथैव सः ।

व्ययं दद्यात्कर्म कुर्याद्दामं गृह्णीत चैव हि ॥ इति ।

यत्र पुनरस्य ह्यो भागौ अस्यैक इति संवित्कृता तत्र तदनुरोधेन

व्ययलाभौ प्रकल्प्यावित्याह--

याज्ञवल्क्यः,

समवायेन घणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लामालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ॥ इति । (२१२५९)

सम्भूयकारिणां कर्त्तव्यमाह व्यासः—

समक्षमसमक्षं घाऽवञ्चयन्तः परस्परम् ।

नानापण्यानुसारास्ते प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ॥

अगोपयन्तो भाण्डानि दद्युः शुल्कं च तेऽध्वनि ।

अन्यथा द्विगुणं दाप्याः शुल्कस्थानाद्द्विःस्थिताः ॥ इति ।

नारदोऽपि—

(१) भाण्डपिण्डव्ययोद्धारसारासाराभ्यवेक्षणम् ।

कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः ॥ इति । (व्य०प०३।४)

अथ वा सर्वेषामनुज्ञया सर्वेषां कार्यमेक एव कुर्यात् ।

अत एव बृहस्पतिः—

यहूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेको धन नरः ।

करणं कारयेद्वापि सर्वेषु कृतं भवेत् ॥ इति ।

करण=लेख्यादिकम् । सम्भूयकारिणां मिथोविघादे निर्णयप्रकारमाह-

स एव,

परीक्षकाः साक्षिणश्च त एवोक्ताः परस्परम् ।

सन्दिग्धेऽर्थे वञ्चनायां न चेद्विद्वेषसंयुताः ॥ इति ।

यदा तु विद्वेषसंयुक्तास्तदाप्याह स एव—

यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।

शपथैः सोऽपि शोध्यः स्यात्सर्वेषां देऽप्ययं विधिः ॥ इति ।

सर्वेषां देऽपि=वचनरहितेषां देऽपि । वञ्चकार्ये सिद्धे सति किं कार्य-

मित्यपेक्षिते आह—

याज्ञवल्क्यः,

जिह्न स्यजेयुर्निर्लामम् ॥ इति । (२१२६५)

जिह्न=वञ्चकं निर्लामं कृत्यां स्यजेयुः=यहिः कुर्युरितरे सम्भूयकारिण इत्यर्थः । सम्भूयकारिष्वसमर्थं प्रत्याह—

स एव,

अशक्तोऽभ्येन कारयेदिति ।

(१) भाण्डं=विक्रेयद्रवम् । पिण्डं=वापेयम् ।

स्वांशानुरूपं कर्मेति शेषः । दैवराजकृतद्रव्यहानिविषये सर्वान् प्रत्याह-
वृहस्पति ,

द्रव्यहानिर्यदा तत्र दैवराजकृताद्भवेत् ।

सूर्येणामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशतः ॥ इति ।

सम्भूयकारिमि. सर्वैरिति शेषः । क्षयहानिरिति पाठे क्षयायैव
हानिः क्षयहानिरुपचेयार्थव्यतिरिक्ता हानिरित्यर्थः । प्रातिस्विकदो-
षेण द्रव्यनाशे—

स एवाह,

अनिर्दिष्टो वाय्यमाण. प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् ।

तैर्नैव तद्भवेद्देयं सूर्येण समवायिनाम् ॥ इति ।

अनिर्दिष्ट = समवाय्यननुज्ञातः ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

प्रतिपिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यथ नाशितम् ।

स तद्दद्यादिति । (२।२६०)

पालने त्वाह स एव—

विप्लवाच्च रक्षिताद्दशमांशभाक् । इति । (२।२६०)

वृहस्पतिरपि—

दैवराजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् ।

तस्यांशं दशमं दत्त्वा गृहीयुस्तेऽशतोऽपरम् ॥ इति ।

तस्य=तस्मै दशममशम् दत्त्वा । ते=समवायिनः । पालयेत् समवायिद्रव्य
मिति शेषः ।

अत एव कात्यायन —

चौरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दशमो देयः सार्द्धव्येष्वयं विधिः ॥ इति ।

समाहरेत्=स्वशक्त्या प्रत्याहरेदित्यर्थः ।

नारदोऽपि—

दैवतस्करराजाग्निव्यसने समुपस्थिते ।

यस्तत् स्वशक्त्या रक्षेत तस्यांशो दशमः स्मृतः ॥ इति । (व्य०प०३।६)

यस्तु समवायिद्रव्य समवायिमि. सह प्रतियाचनादिना न
साधयति तस्य लामहानिरित्याह—

वृहस्पति ,

समयेतैस्तु यदत्त प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

न याचते च य काञ्चित्कामात् स परिहीयते ॥ इति ।

वाचनग्रहणं येन यत्कर्म स्वांशानुरूपं कर्त्तव्यं तस्याप्युपलक्षणार्थम् ।
तेन तत्कर्माकरणेऽपि लाभहानिरित्यस्मादेव धचनात् प्राप्तिपक्षव्यमिति
सृष्टिचन्द्रिकायाम् ।

सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः,—

ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सत्रे निमग्न्यिताः ।

कुर्वुंर्यथाहं तत्कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणां तथा ॥ इति । (न लभ्यते)

अत्र संप्रशब्दो यज्ञमाश्रयिवक्षया प्रयुक्तो न पुनर्गृह्यजमानकसत्रा-
ख्ययज्ञविशेषविवक्षया । तत्र यजमानानामेवाध्यर्थादिकर्मकारित्वेन
दक्षिणार्हाणामृत्विजामभावात् । तथा=कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्य-
र्थः । तथा च—

ष एव,

सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वन्निरिह मानवैः ।

अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पना ॥ इति । (८।२११)

स्वानि कर्माणि=यजमानव्यतिरिक्तानीतिशेषः । इयं चांशकल्पना
“द्वादशशतं गाधो दक्षिणा” इत्येवं क्रतुसम्यग्धित्वेन विधीयमानायां
दक्षिणायामेव न ऋत्विग्विशेषोहेत्येन विहितायाम् । तद्विधायकश्रुतिनि-
रोधापत्तेः । अत एवाहतुः—

मनुवृहस्पतौ,

रथं हरेद्वाध्ययुर्गृह्णाधाने च वाजिनम् ।

होता निविद्धरं चाभ्यमुद्राता चाप्यनः क्रये ॥ इति । (८।२०९)

निविद्धर=निविच्छंसन् लब्ध वरम् उद्रात्शश्वेनोद्रात्गणमध्यस्थः सु-
प्रहस्यो गृह्यत इति मदनरत्ने । अनः=शकटम् । क्रये=सोमक्रये । दक्षिणां-
शकल्पनायाः प्रकारमाह—

मनुः,

सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्धिनोऽपरे ।

वृत्तीयिनस्तृतीयांशाभ्यनुर्थाशाभ्य पादिनः ॥ इति । (८।२१०)

सर्वेषां=योद्धशानामृत्विजां मध्ये मुख्याः=गणस्याग्वाः होतृप्रह्लाध्ययु-
द्रातारः अर्धिनः उक्तदक्षिणायाः किञ्चिन्म्यूनमर्थं गृह्णीयुः । सममार्धग्रहणे
वश्यमाणयिभागकल्पनाविरोधः स्यात् । अग्रे=द्वितीया मैत्रायणप्रतिप्र-
स्थात्प्रह्लादणाच्छंसिप्रस्तोतारः तदर्धेन=मुख्यभागार्धेनार्धिनोऽर्धमादिनः ।
वृत्तीयिनोऽच्छावाकामौघनेष्टृपतिहस्तारो मुख्यभागान्तृतीयांशमात्रः ।
पादिनः=भ्रष्ट्याः प्रायस्तोतृउच्छेत्तृपोतृसुप्रह्लादणाद्या मुख्याभागस्य अनुर्था-
शमादिन इत्यर्थः । मुख्यानां अनुर्था मियोधिभागः समः । एवं द्वितीया-

दीनामपि सम एव विभागः । तथा च "गोशतं दक्षिणा"(१) इति पक्ष-
माश्रित्य कारयायनसूत्रम्—“यथारम्भं द्वादशद्वादशाद्येभ्यः पट् पट् द्वितीये-
भ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्य”(अ०१०।सू०४९) इति ।
सङ्गृहीतमेतद्दीपायनकारिकायामपि—

पञ्चविंशतिधा कृत्वा वर्गोया दक्षिणाः क्रमात् ।

द्वादशैवाथ पट्कं च चतस्रस्तिस्र एव च ॥ इति ।

द्वादशाधिकगोशतरूपाया दक्षिणायाः प्रथमं चत्वारो भागाः कर्त्त-
व्याः । तत्रैको भागो होतृवर्गस्यापरो भागो ब्रह्मवर्गस्यापरोऽध्ययुवर्ग-
स्यापर उद्गातृवर्गस्य । पुनरेकैकस्य भागस्य पञ्चविंशतिर्भागाः कर्त्तव्याः ।
तेष्व्याद्यानां होत्रादीनां द्वादश भागाः द्वितीयानां पट् तृतीयानां चत्वार-
श्चतुर्धानां त्रय इत्यर्थः । पशुयन्त्रादौ तु विषमविभागानभिधानात् “समं
स्यादश्रुतत्वात्” (जै०सू०अ०१०।पा०३अधि०१३सू०५३) इति न्यायेन
समत्वेनैव विभाग इति मन्तव्यम् ।

स्वकीयकर्मकलापांशकर्तृकृतानुसारेण भागो देय इत्याह—

मनु ,

अश्विगदि घृतो यस्ते स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देवोऽशः सह कर्तुभिः ॥ इति ॥ (८।२०६)

सहकर्तुभिः=सम्भूयकारिमिरित्यर्थः । यद्वा कर्तुभि सह देय दक्षि-
णाकाले देयो यजमानेनेत्यर्थः । अथ वा कर्म परित्यक्त्वांशकर्तुभिरि-
त्यर्थः । यदा तु अश्विष् कर्मकदेशं दक्षिणादानानन्तरं त्यजति तदाऽ-
पशिष्टतद्रणवर्तिनां मध्ये सन्निहितेनान्येन कारयेदित्याह—

स एव,

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयेत् ।

हास्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥ इति । (८।२०)

कर्ममध्ये अश्विद्वरणे कर्त्तव्यमाह—

नारद.,

अश्विजां ष्यसनेऽप्येवमन्येन कर्म निस्तरेत् ।

लभेत दक्षिणादानं स तस्मात् सम्प्रकारिषतम् ॥ इति । (६५०५०३।८)

अन्येन=स्वस्वगणमध्यवर्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन । येन केनचिदन्येन कार्यमाणे स्वध्वर्त्वादिसमाख्यायाघापत्तेरिति ध्येयम् ।

यत्तु शङ्खलिखितयोर्वचनम्—

अथ चेदनुप्राप्ते सघने ऋत्विक् म्रियेत तस्य सगोश्रोऽथ शिष्य-
स्तरकार्यमनुपूरयेत् । अथ चेदबान्धवस्ततोऽन्यमृत्विजं वृणुयादिति ।

यच्च बृहस्पतिवचनम्—

एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदा कश्चिद्विपद्यते ।

तद्यन्धुना क्रिया कार्या सर्वेषां सहकारिभिः ॥ इति ।

तदेकान्तरगणरहितत्विक्कर्तृकदशपौर्णमासादियागविषयमित्यभि-
हितं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । जीवत्येव तु ऋत्विजि यजमानेन ऋत्विगन्तरकरणे
कस्य दक्षिणेति वीक्षायामाह—

शङ्खः,

अथ ऋत्विजि घृते पश्चादन्यं वृणुयात्पूर्वाह्नस्यैव दक्षिणा पश्चा-
दाहृतः किञ्चिद्भ्रमत इति ।

यदा स्वकारणमृत्विग्याज्यं त्यजति याज्यो वा ऋत्विजं तदा तयो-
र्दण्डमाह—

मनुः,

ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यमृत्विक् त्यजेद्यदि ।

शकं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥ इति । (८।३८८)

नारदाऽपि, (व्य०५०३)

ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वजुष्टः स्वयद्रुतः ।

यदृच्छया च यः कुर्यादृत्विज्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥ (१०)

ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्त्यजेदनपकारिणम् ।

अदुष्टं घृत्विजं याज्यो विनेयौ तालुमायपि ॥ इति । (९)

ये हृषिसाधने स्वसमानास्तेः सह हृषिः कार्य्येत्याह—

बृहस्पतिः,

याद्यकर्मकयीजाघैः क्षेत्रोपकरणेन च ।

ये समानास्तु तेः सार्द्धं हृषिः कार्या विज्ञानता ॥ इति ।

वाक्यः=लाङ्गलादिवाहका वलीयर्शाः । क्यंछः=कृष्यर्थं स्वीकृताः पु-
र्याः॥ आदिशब्देन हृषिसाधनानामन्येषां ग्रहणम् । सम्भूयकारिणां हृष-
काणां कर्त्तव्यमाह—

बृहस्पतिः,

पर्यते मगराभ्याशे तथा राजपयस्य च ।

ऊपटं मूपकस्यातं क्षेत्रं यत्नेन वज्रयेत् ॥ इति ।

पर्वते=पर्वतसमीपे । कल्पतरुकृता तु विधीत इति पठित्वा विवर्तितशब्देन यवसाद्यर्थं रक्षित प्रदेश इति व्याख्यातम् । नगराभ्यांशे=नगरसमीपे । राजपथस्य समीप इति शेष । एतदुक्तं भवति । पर्वताद्यासन्नमनासन्नमपि ऊपर मूपकव्याप्त च क्षेत्र चर्जयेदिति । बाह्येऽपि वर्जनीयानाह—

स एव,

वृशातिवृद्धं शुद्धं च रोगिणं प्रपलायिनम् ।

काणं राज्ञं च नादद्याद्बाह्यं प्राज्ञं कृषीचलः ॥ इति ।

काणं=एकाक्षं । राज्ञं=भद्रचरणं । क्वचिदत्रैकस्य हानिमाह—

स एव

वाह्यबीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिं प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनाम् ॥ इति ।

सम्भूयकारिणामिति शेष । वाह्यबीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणार्थम् । सम्भूयकारिणां शिल्पिनां स्वरूपं दर्शयस्तेषां लाभविभागोऽशपरिकल्पनाप्रकारमाह—

स एव,

हिरण्यकुप्यसूत्राणां काष्ठपाषाणचर्मणाम् ।

सस्कर्ता तत्कलामिश्रः शिल्पी प्रोक्तो मनीषिणि ॥

हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वन्ते ।

वर्मानुरूपं निर्वेशं लभेरस्ते यथाशत ॥ इति ।

कुप्यं=हेमरूपव्यतिरिक्तप्रपुसीसादिकम् । हेमरूप्य इति प्रस्तुत्य "ताभ्यां यद्भयत्तत्कुप्यं" इत्यमरसिंहनोक्तत्वात् । निर्वेशो=भृतिः । कारयायनाऽपि

शिक्षकाभिज्ञकुशला अपचार्याश्चेति शिल्पिनः ।

एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम् ॥ इति ।

हर्म्यादिनिर्मातृणां मध्ये मुख्ये भागद्वयमाह—

धृत्सति,

हर्म्यं देधगृहं वापि चाहिकीपस्कराणि च ।

सम्भूयकुर्वन्तां तेषां प्रमुल्यो व्यशमर्हति ॥ इति ।

नर्त्तकेष्वपि मुख्यस्याशद्वयमागित्यमतिदिशार्थं विशेषान्तरमप्याह—

स एव

नर्त्तकानामपि एव धर्मं सद्भिरुदाहृतः ।

तात्कालं लभन्तेऽप्यर्घ्यं गायनास्तु समाशिनः ॥ इति ।

अव्यर्द्धम्=अर्द्धाधिकमेकमंशम् । सम्भूयकारिणां चौराणां लाभधि-
भागोऽशपरिकल्पनाप्रकारमाह—

कात्यायनः,

परराष्ट्राद्धन यत्स्याच्चौरैः स्वाभ्याक्षया हृतम् ।
राक्षे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि ॥
चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोऽशांस्ततो हरेत् ।
शुरोऽशांस्त्रीन् समर्थो द्वौ शेषास्त्वैकैकमेव च ॥ इति ।

एतद्धचनं दुर्बलवैरिदेशादाहृतधनविषयम् । प्रबलतरवैरिदेशादाहृते
त्वाह—

बृहस्पतिः,

स्वाभ्याक्षया तु यश्चौरैः परदेशात् समाहृतम् ।
राक्षे दत्त्वा तु पद्भाग भजेयुस्ते यथांशतः ॥
चतुरोऽशान् भजेमुख्यः शूरस्त्वंशमवाप्नुयात् ।
समर्थस्तु हरेत् द्वाश शेषास्त्वन्ये समांशिनः ॥ इति ।

समर्थः=शक्तः एतेषां हानिरप्येवमेवेत्याह—

कात्यायनः,

तेषां चेतप्रसूनानां च ग्रहणं सममाप्नुयात् ।
तन्मोक्षणार्थं यद्दत्तं बह्वयुस्ते यथांशतः ॥ इति ।

इयमशपरिकल्पना ऋत्विग्भिन्नसम्भूयकारिणां समयाभावविषया ।
कृते तु समये तदनुसारेणैव । अत एव—

तेनैवोक्तम्,

वणिजां कर्षकाणां च चौराणां शिल्पिनां तथा ।
अनियम्याशकर्तृणां सर्वेषामेव निर्णयः ॥ इति ।
अनियम्य=लाभहान्याः समयेन प्रतिपुरुषमंशमकृत्वेत्यर्थः ।
इति सम्भूयसमु-धानाख्य व्यवहारपदम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकारणं व्यवहारपदम् ।

तत्र बृहस्पति —

एषोऽखिलेनाभिहितः सम्भूयोऽथाननिष्कृतिः ।
अदेयदेयदत्तानामदत्तस्य च कथयते ॥ इति ।

अदेयादीनां स्वरूपादिकमधुना कथयत इत्यर्थः । तस्य चरूपं
माह—

नारद ,

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्य पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपद हि तत् ॥ इति । (व्य०प०४१)

असम्यक्=अशास्त्रीयमार्गाध्ययनेनेत्यर्थ । दानप्रकारस्य देयादिभेदे-
श्चतुर्विधत्वमाह—

स एव,

अदेयमथ देय च दत्त चाऽदत्तमेव च ।

व्यवहारेण विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विध ॥ इति । (व्य०प०४२)

तत्र तावददेयस्य स्वरूपभेदानाह—

पृहस्तात ,

सामान्य पुत्रदाराधिसर्वस्य न्यासयाचिते ।

प्रतिश्रुतमद्यान्यस्य न देय त्वष्टधा स्मृतम् ॥ इति ।

(१) सामान्य=साधारणम् । प्रातश्रुत=वाचा वृत्तम् ।

नारदोऽपि—(व्य०प०४४)

अन्वाहितं याचितकमाधि साधारण च यत् ।

निक्षेप पुत्रदाराश्च सर्वस्य चान्वये सति ॥ (४)

आपत्स्वर्वापि हि कष्टानु वृत्तमानन देहिना ।

अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ इति । (५)

साधारण=यहुरस्वामिक रिक्थादिक न त्वयिमक्तस्वामिक सुवर्णादि-
कम् । तस्याधिभक्त सर्वमम्मतौ देयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र पुत्रादा-
नमेकपुत्रविषयम् । तद्दाने सन्ततिविच्छेदप्रसङ्गात् । अत एव—

विष्णु ,

शुभशोणितसम्भव पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानवि-
षयपरिध्यागपु मातापितरौ प्रभवतोऽन त्वकं पुत्र दद्यात्प्रतिगृह्णीया-
द्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति ।

अतश्च—

सुतस्य सुतदाराणा वशित्व त्वनुशासने ।

विषये चैव दाने च वशित्व न सुते पितु ॥

इत्याशीनि स्यान्तरोक्तवचनानि सुतस्याद्देयत्वप्रतिपादत्रानि एक-
पुत्रविषयानीति ज्ञेयानि । अनेकपुत्रेष्वपि मातापितृवियोगसहनक्षम एव
देयः । अत एव—

दत्ताप्रदाः अदेयं स्वरूपमुक्त्वा देयस्वरूपप्रदर्शनम् ।

कात्यायनः,

विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत् ॥ इति ।

यथा दारान् विक्रय दानं वा भर्ता न नयेत्तथा मातापितृभ्यां पुत्रा अपि पितृवियोगानिच्छवो न नेया इत्यर्थं उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम् । न नेया स्युरनिच्छव इत्येतदनापद्धिपथम् ।

आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति तानेषाधिकृत्य तेनैवाभिधानात् । मात्रापि पत्यनुहर्षा देय-
मित्याह—

विष्णुः,

न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्भ्रान्यत्रानुष्ठानाद्भर्तुरिति ।

अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमदेयम् । अत एव—

दक्षः,

सामान्यं याचित न्यास आधिर्दाराश्च तद्दनम् ।

अन्वाहितं च निक्षेपः सर्वस्य चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः ।

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चितीयते नरः ॥ इति ।

अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डमाह—

पुः,

अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।

तायुमी चौरवच्छास्यौ दास्यौ चोत्तमसाहसम् ॥ इति ।

अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम् । अत एव—

नारदः,

गृह्णात्यदत्तं यो मोहाद्यर्थादेयं प्रयच्छति ।

(१) दण्डनीयायुभाव्येते धर्मज्ञेन मदीक्षिता ॥ इति ।

(अ० प० ४।१२)

अदत्तादेयग्रहणाद्गृहीतस्य परावर्त्तनमपि कार्यमिति गम्यते । अ-
दत्तग्रहणे दाने च दानसिद्धमायात्पत्स्वभावानुत्पत्तेरियुक्तं स्मृतिचन्द्रि-
कायाम् । देयस्वरूमाह—

स एव,

कुटुम्बमरणानुदय परिच्छिन्न इति विचरते ।

(१) अदेयशब्दो दत्तत्वात्प दत्तशब्देऽऽह । इति पु० ना० सू० पठः ।

भक्ता अपि स्थावरे समाः किमुताविभक्ता इति दण्डापूपन्यायेन व्याख्येयम् । अन्यथा विभागो निरर्थकः स्यात् । अतश्च यदुक्तं स्मृत्यन्तरे—
एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्भार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥ इति ।

तत्क्रमायाताविभक्तस्थावरविषयं सप्तानधिकस्थावरविषयं चेति मन्तव्यम् । स्वार्जितमपि किञ्चित् प्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु सत्सु तदनुमत्यैव दातव्यमित्याह—

भगवान् व्यासः,

स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वांश्च दानं न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः ॥ इति ।

अत्रोत्तरपद्यं पूर्वप्रदर्शितवृहस्पतिवचनार्थस्य दण्डापूपन्यायप्रदर्शनेन दृढीकरणार्थम् ।

किञ्चिद्गर्भा पत्न्यनुज्ञातमेव देयम् । किञ्चिन्मुख्येनापि भ्रात्राद्यनुज्ञातमेव देयम् । किञ्चिद्दासेनापि स्वार्जितं स्वाम्यनुज्ञातमेव देयम् ।

तथा च वृहस्पतिः,

सौदायिकं क्रमायात शौर्यप्राप्त च यद्गृहेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं भिद्धिमवाप्नुयात् ॥ इति ।

सौदायिकं=वैवाहिकं यस्याः परिणयने लभ्यं तस्या अनुशयैव दातव्यम् । क्रमायातं=पितृपितामहादिक्रमायातम् । स्त्रीज्ञात्यनुमतं न सकलं देयम् ।

? वैवाहिके क्रमायाते सर्वदानं न विद्यते ।

इति तेनेवोक्तत्वात् । देयोक्तिप्रसङ्गेन प्रतिग्रहे प्रकारविशेषं दर्शयति—

याज्ञवल्क्यः,

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषतः । इति ॥ (२।१७६)

प्रकाशः=प्रकटः ससाक्षिक इति यावत् । पुत्रप्रातिग्रहे प्रकारविशेष उक्तो

वसिष्ठेन,

पुत्रं प्रहोष्यन्मन्थुनाह्वय राजनि चायेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृति-

मिहुर्याऽदूरवान्धमसन्निकृष्टमेव गृह्णीयादिति ।

अदूरवान्धव=सन्निकृष्टमातुलादिपान्धयम् । अग्निकृष्टम्=असन्निकृष्ट-

एसात्पुत्रादिव्यतिरिक्तमेव प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः । प्रासन्निकमुक्त्वा

प्रहृतमप्याह—

३१० धीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

याज्ञवल्क्य,

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः ॥ इति । (२।१७६)

इदं ते दास्यामीति यत् प्रतिश्रुतं तदवश्यं तस्मै दातव्यं यदि धर्मं प्रच्युतो न भवति । प्रच्युते पुनर्न दातव्यम् । “प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्” इति गौतमस्मरणात् । दत्त्वा नापहरेत्पुनः = न्यायमार्गेण यत् दत्तं तत् सप्तविधमपि पुनर्नापहरेत्तव्यम् । किन्तु तथैवानुमन्तव्यमित्यर्थः ।

यत्पुनः प्रतिश्रुतं न ददाति दत्तं वाऽपहरति तस्मै दोषमाह—
हारीतः,

प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्याच्छेदनेन च ।

विविधाभ्ररकान् याति तिर्यग्योनौ च जायते ॥

वाचैव यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।

ऋणं तद्धर्मसंयुक्तमिह लोके परत्र च ॥ इति ।

यद्न धर्मसंयुक्तं प्रतिग्रहीतुः प्रवृत्तधर्मसम्परत्यर्थं वाचा प्रतिज्ञातं न पश्चादपितं तदिह परत्र च ऋणवद्भाषैतीत्यर्थः ।

प्रतिश्रुतमददद्वाद्या तद्वाप्यो दण्ड्यश्चेत्याह—

कात्यायन,

स्येच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।

न दद्यादणवद्वाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि—

प्रतिश्रुत्याप्रदातार सुवर्णं दण्डयेन्नृपः । इति ।

अनयोर्दण्डयोरपराधानुसारेण व्यवस्था । दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशप्रकारमित्याह—

नारदः,

दत्तं सप्तविधं ज्ञेयमदत्तं षोडशप्रकारम् । इति । (द्य० प० ४।३)

नत्र दत्तमेदानाह स एव—

पण्यमूल्य भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।

स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं (१) दानविशेषो विदुः ॥ इति । (द्य० प० ४।३)

पण्यमूल्य = क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भृतिस्वरूपं कस्य यत्नेन दर्शितम्—

अविज्ञातोपलम्बपर्यं दानं यत्र निरूपितम् ।

उपलम्बिक्रियालम्बं सा भृतिः परिकीर्तिता ॥ इति ।

प्रयोजनक्रियानिष्पादनार्थं भृतिरिष्यत इत्यर्थः । सुश्र्या = शरितो

येन चन्दिप्रभृतिभ्यो दत्तमिति शेषः । स्नेहात्=प्रीत्या दुहित्रादिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारतः=कृतोपकाराय प्रत्युपकारिणा दत्तम् । तत्प्रदर्शः नार्थमिह—

कात्यायनः,

भयत्राणाय रक्षार्थं तथा कार्यप्रसाधनात् ।

अनेन विधिना लब्धं विद्यात्प्रत्युपकारकम् ॥ इति ।

भयत्राणादिना लब्धम् उपकारकरणेन लब्धमिति यावत् । श्रीशुल्क= विवाहार्थं कन्यावन्धुभ्यो दत्तम् । अनुग्रहार्थं=परोपकारः कर्त्तव्य इति विधिबलाद्यत्र कुत्राप्यनुग्रहार्थं दत्तम् । तत्सफलं भवतीति दर्शयितुं—

नारद आह,

मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि ।

दीनानाद्यविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलं भवेत् ॥ इति ।

उपकारिणि=परोपकारपरे । सफलं=फलातिशयोपेतमित्यर्थः । तदेतत्प्यादि सप्तविधं दत्तमेव दानविदो विदुः अपराधत्तनीयं विदुरित्यर्थः ।

बृहस्पतिरपि—

भृतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं श्रीशुल्कमुपकारिणे ।

श्रद्धानुग्रहसम्प्राप्त्या दत्तं सप्तविधं विदुः ॥ इति ।

अदत्तानि दर्शयति नारदः—(व्य०प०४)

अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्धितैः ।

तद्योक्तोचपरीहासव्यत्यासञ्छलयोगतः ॥ (९)

यालमूढास्वतन्त्रात्तन्मत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।

कर्त्ता ममायं कर्त्तुमिति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ (१०)

(१)अपात्रे पात्रमित्युक्तेऽकार्यं वा धर्मसंहिते ।

यदत्तं स्यादधिज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतत् ॥ इति । (११)

इत्=उपतापः भयादिकृतो य उपतापस्तदन्वितैरित्यन्वयः । अपवर्जितं=दत्तम् । यालादिभिरपवर्जितमित्यन्वयः । एतदुक्तं भवति । भयोप-
तप्तेन चन्दिप्राहादिभ्यो दत्तं क्रोधोपतप्तेन क्रोधविषयीभूतानां पुत्र-
प्राप्तादीनां व्ययं कर्त्तुमितरेभ्यो दत्तम् । पुत्रादिवियोगजनितशोकवेगा-
दुपतप्तेन किं स्थितेन घनेनेति तात्कालिकया युद्धा दत्तम् । उक्तेन
राजकीयादिभ्यो दत्तम् । उपात्तेन दत्तम् । व्यत्यासेन एकः स्वद्रव्यमन्व-

(१) अपात्रे इति तस्य तत्त्वविवक्षायां सप्तमी । अपात्रायेत्यर्थः । एतम् अकार्यं
इत्यत्रापि अकार्येऽप्रे इत्यर्थः । धर्मसंहिते इति धर्म संहितो येनेति अर्द्धितमित्यादि ।

स्मै ददाति अन्योऽपि स्वीय तस्मै ददातीति दानव्यत्यासेन दत्तम् ।
 छलयोगत शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् । बालेनाप्राप्त
 व्यवहारेण दत्तम् । मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् । अस्वतन्त्रेण=दासादिना
 दत्तम् । आर्तेन=रोगोपहतेन दत्तम् । मत्तेन=धुस्तूरादिभक्षणादिना म
 त्तेन दत्तम् उन्मत्तेन=वातपित्ताद्युद्रेकादिना चलितधिया दत्तम् । अय
 मदीय कर्म करिष्यतीति प्रतिलामेच्छया प्रतिलाममकुर्वाणाय दत्तम् ।
 अपात्रायायोग्याय योग्योऽहमित्युक्तिमात्रेण दत्तम् । यज्ञादिक करिष्या
 मीत्युक्ता धन गृहीत्वा घृतादिकर्मणि विनियुञ्जानाय दत्तम् । इत्येव पो
 उशप्रकारमपि दत्त पुन प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमुच्यत इत्यर्थः । पुन'
 प्रत्याहरणीयत्वमेवविधानामाह—

कार्यायन ,

कामक्रोधास्वतन्त्रात्तङ्गीयोन्मत्तप्रमोहितैः ।

व्यत्यासपरिहाराय यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥

या तु कार्यप्रसिद्धयर्थमुत्कोचात्स्यात्प्रतिक्रिया ।

तस्मिन्नपि प्रसिद्धे ऽर्थे न दया स्यात्कथञ्चन ॥

अथ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदाप्यस्ततो बलात् ।

दण्ड चैकादशगुणमाहुर्गामोयमानवा ॥ इति ।

उत्कोचस्वरूपमाह स एव—

स्तयसाहसिकोद्घृत्तपारदारिकशसनात् ।

दर्शनाद्घृतनप्रस्य तथाऽसत्यप्रवर्त्तनात् ॥

प्राप्तमेतस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचार्यं तदुच्यते ।

न दाना तत्र दण्ड्य स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभाक् ॥ इति ।

एतदुक्तं भवति । यदि मह्यं न प्रयच्छसि तदा त्वत्कृतस्तेनादि क
 षयामीति भीतिमुत्पाद्य स्तेनादिकर्तृसकाशाशङ्कनमादत्ते, तथा त्व
 यदि मह्यं न प्रयच्छसि तदा पलायमानस्या दर्शयामीति भीतिमुत्पाद्य
 पलायिनः सकाशात्किञ्चिदादत्ते, तथा तद्य सत्यमपि स्वामिनिवृत्तेऽ
 सत्यमिति यदिष्णामीत्युक्त्वा यात्किञ्चिदादत्ते तदुत्कोच एवम् । तद्राज्ञा
 दात्रे दाप्यम्, उत्कोचापादकप्राहर्कं च दण्डनीयाविधिने पुन प्रत्याह
 रणीयमिति ।

दृश्यतिरप्यह—

प्रतिलामेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशङ्कया ।

कार्ये चाधर्मसयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुवान् ॥ इति ।

आर्त्तदत्तमगादत्ताय धर्मकार्येभ्यनिरिन्निविषयम् ।

तथा च कात्यायनः—

स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं ध्यायितं धर्मकारणात् ।

अदस्वा तु गृहे द्राप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ॥ इति ।

मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनीयतामाह—

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यस्य द्राप्युपाधि पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥ इति । (८।१६५)

योग=उपाधिः । येनागामिनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयादानप्रतिग्रहा-
स्तास्तदुपाधिविगमे ते सर्वेऽपि निवर्त्तेरन्नित्यर्थः ।

इति दत्ताप्रदानिकाख्य व्यवहारपदम् ।

अथाभ्युपेत्याशुश्रूपाख्यं व्यवहारपदम् ।

तस्य स्वरूपमाह नारद—(व्य० प० ५)

अभ्युपेत्य तु शुश्रूपां यस्तां न प्रतिपद्यते ।

अशुश्रूपाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते । इति । (१)

शुश्रूपाभाक्कारित्वम् । तत्र पञ्चविधः शुश्रूपकः शिष्यः अन्तेवासी
भृतकः अधिकर्मकृत् दासश्चति । तेषां मध्ये दासाभिप्राः कर्मकराः
ते च शुभकर्मकृतः । दासाः पुनः पञ्चदशविधा गृहजातादिभेदेन । ते
त्वशुभकर्मकृतः । तदेतत् सर्वं मनसि निधाय स एवाह—

शुश्रूपकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः ॥ (२)

शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्ष्वधिककर्मकृत् ।

एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥ (३)

सामान्यमस्वतन्त्रत्वं तेषामाहुर्मनीषिणः ।

जातिकर्मकृतस्तूक्तो विज्ञेयो घृत्तितस्तथा ॥ (४)

कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां(१) स्मृतम् ॥ (५)

गृहद्वाराशुचिस्थानरण्यावस्करशोधनम् ।

गुह्याहस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रप्रहणोज्जनम् ॥ (६)

इच्छतः स्वामिनश्चाह्नैयस्थानमध्यान्ततः ।

अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥ इति । (७)

तेषामिति निर्द्धारणे पृष्ठी । त्रिपञ्चकाः=पञ्चदश । शिष्ये=शे=शिष्यार्थः ।

(१) कर्मकृतम्=शिष्यान्तेवासिभृतकादिचतुर्णां कर्मकृतानामित्यर्थः ।

अन्तेवासी=शिल्पशिक्षार्थी । मृत्येन यः कर्म करोति स गृहकः । अधिकर्म-
कृत=कर्मकुर्वतामीघष्ठाता । शासनं=जीवनोपायतः । अशुविस्थानम्=उच्छि-
ष्टप्रक्षेपणार्थं गच्छादिकम् । अवस्करो=गृहमार्जितपांस्यादिनिचयस्थानम् ।
चतुर्भिरपि गृहद्वारादिभिः शोधनपदं सम्यध्यते । उज्ज्वलं=स्यागः । अन्त-
पर्यन्ते र्वाग्निः इच्छतः स्थाम्यनुशया मूत्रपुरीषादिस्थले निर्माजनायम-
ङ्गैरुपस्थानं हस्ताद्यर्पणम् । तेषां कर्मकराणां वासानां चास्वतन्त्रत्वलक्षणं
धर्ममनीषिणः साधारणमाहुः । जातिकर्मकृतः कर्मकृतो वृत्तिकृतश्च विशेषः
शिष्यान्तेवासिनामेवोक्त इत्यर्थः । तत्र शिष्याणां त्रैवर्णिकान्यतमलक्षणा
जातिकृतो विशेषो "यसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" इत्यादिशास्त्रासिद्धो
ऽवगन्तव्यः । कर्मकृतविशेषं त्वाह—

गृहस्पतिः

विद्या प्रयी समाख्याता ऋग्यजुःसामलक्षणा ।

तदर्थं गुरुशुभ्र्यां प्रकुर्याच्छास्त्रचोदिताम् ॥ इति ।

शिष्य इतिशेषः । तथा च नारदः—

आविद्याग्रहणाच्छिष्याः शुभ्रपेःप्रयतो गुरुम् ।

तद्गृह्णन्तुगुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैवच ॥ इति । (व्य०प०५८)

वृत्तितो विशेषमाह स एव—

समावृत्तश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।

प्रतीयात् स्वगृहानेषा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥ इति । (व्य०प०५९)

वृत्तिरत्र धर्मः । मनुष्ये—(अ०२)

प्रतिगृहोपलितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेत् भेक्षं यथाविधि ॥ (४८)

भवत्पूर्वं चरेद्भस्ममुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यश्च भवदुत्तरम् ॥ इति । (४९)

क' पुनरन्तेवासिनां जातिकर्मकृतो विशेष इत्यपेक्षिते—

गृहस्पतिराह,

विज्ञानमुच्यते शिल्पे हेमकुप्यादिसकृतिः ।

भृत्यादिकं च तत्प्राप्तुं कुर्यात्कर्म गुरोर्गृहे ॥ इति ।

कङ्कणकटकादिनिर्माणविषयं नृत्यगीतादिकरणविषयं च आदिश-
ब्दात् स्तम्भकुम्भादिविरचनविषयं च विज्ञानं शिल्पविज्ञानमुच्यते ।
तत्प्राप्त्यर्थमन्तर्वासी गुरोर्गृहे कङ्कणकरणादिकं कुर्यादित्यर्थः । अनेन
हेमकारादिजातिकृतं कङ्कणकरणादिकर्मकृतश्च विशेषोऽन्तेवासिनां
दर्शितः । तेषां कर्मकृतं वृत्तिकृतं च विशेषं दर्शयति—

अभ्युपेत्याशु० अन्तेवास्याचार्यकर्तव्यादिप्रदर्शनम् । ३१६

नारद,

स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं याग्धवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य घसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥ इति । (व्य०प०५।१६)

अन्ते=समीपे । कृत्वा सुनिश्चितम्=प्रायन्तं कालं मत्समीपे स्थातव्यमि

त्याचार्योक्तकालपरिमाणं सुनिश्चितं कृत्वेत्यर्थः । आचार्यस्यापि कर्त्तव्यमाह—

स एव, (व्य०प०५)

आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवधैनमाचरेत् ॥ इति (१७)

अन्यत्=शिल्पकर्मव्यतिरिक्तं कर्म । एवं चान्तेवासिना कङ्कणकरणादिकर्मफलार्पणमात्रेण शुश्रूषा कार्येत्यवगन्तव्यम् । स्वगृहे दत्तभोजनमिति वृत्तिर्ह्यंशिता । अन्यकर्मकारकमाचार्यं प्रत्याह—

कार्यायनः,

यस्तु न प्राहयेच्छिल्पं कर्माण्यन्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात् साहस पूर्वं तस्माच्छिल्पो निवर्त्तते ॥ इति ।

शिक्षोऽन्तेवासी । परिमापितकालात्प्रागेव विद्याप्राप्तावपि परिमापितकालसमापनं कार्यमित्याह—

नारद, (व्य०प०५)

शिक्षितोऽपि कृतकालमन्तेवासी समापयेत् ।

तत्र कर्म च यत्कुर्वादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥ इति । (१६)

याज्ञवल्क्योऽपि—

कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तरुलप्रदः ॥ इति । (२।१८४)

दुष्टमन्तेवासिन प्रत्याह नारद — (व्य० प० ५)

शिक्षयन्तमदुष्टं च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् ।

यलाद्दूषासयितव्यः स्यात्प्रचण्डौ च सोऽर्हति । इति । (१८)

षासविउभ्य =स्थापनविः । आचार्यपादौ इतिशेषः । योऽत्र ताडनं न प्राणच्छेदः । अपराधस्याल्पत्वात् । शुश्रूषासमापननंतरमन्तेवासिनः

कृत्यमाह—

स एव, (व्य० प० ५)

गृहीतशिल्पसमये कृत्वाचार्यं प्रशिक्षयन् ।

शक्तितद्वानुमान्यैतमन्तेवासी निवर्त्तते ॥ इति । (२०)

भृतकानां त्वन्तेषासिष्यत्र जातिकृतो घृत्तिकृतो वा विशेष । किन्तु
भृतिकृत कर्मकृतः कालकृतश्च विशेषः । तदेतदाह—
गृहस्पतिः,

यो भुङ्क्ते परदासीं तु स श्रेयो धनिताभृतः ।
कर्म तत्स्वामिनः कुर्याद्यथान्योऽर्धभृतो नरः ॥

यद्गुधार्थकृतः प्रोक्तस्तथा भागभृतोऽपरः ।

हीनमध्योत्तमत्वं च सर्वेषामेव चोदितम् ॥

दिनमासार्धपणमासश्रिमासाच्च भृतस्तथा ।

कर्म कुर्यात्प्रतिज्ञात लभते परिभाषितम् ॥ इति ।

अयमर्थः । यः परदास्युपभोगेन तत्स्वामिनः कर्म करोति स
धनिताभृत । यो धनग्रहणेन कर्म करोति स अर्धभृतः । यः परिकल्पितां
ग्रहणेन कर्म करोति स भागभृतः । एतावन्त कालमेतत् कर्म करि-
ष्यामीति प्रतिज्ञात कर्म तावन्तं कालं कुर्यात् । यद्यं च परिकल्पितां
भृतिं लभत इति । अर्धभृतस्य यद्गुधविधत्त्वमर्थाल्पत्वमहर्त्वाभ्यां श्रेयम् ।
ते चाल्पत्वमहर्त्वे शक्तिभक्त्यनुसारेण द्रष्टव्ये ।

भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः ।

शक्तिभक्त्यनुरूपा स्यादेषां कर्माश्रया भृतिः ॥ (व्य० प० ५।२२)

इति नारदस्मरणात् । भागभृतकस्य विभागमाह—

स एव,

द्विप्रकारो भागभृतः कृषिगोबीजिनां स्मृतः ।

जातशस्यात्तथा क्षीरात् स लभेत न सशयः ॥ इति । (न लब्धम्)

हीनमध्योत्तमत्वलक्षणः कर्मकृतो भेदो रक्षणादिकर्मनिबन्धन इत्याह—

स एव,

आयुधी तूत्तमः प्रोक्तो मध्यमस्तु कृषीबलः ।

(१) भारवाहोऽधमः प्रोक्तस्तथा च गृहकर्मकृतः ॥ इति । (व्य० प० ५।२३)

कृषीबल = कर्षक । अधिकर्मकृतस्तु स्वरूपमाह—

नारदः,

सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात् कुट्टुम्बस्य तथोपरि ।

सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः ॥ इति ।

(व्य० प० ५।२४)

सर्वेषु=भृतकेषु, अधिकृत=उपरिकृतोऽधिष्ठातृत्वेन कृत इति यावत् ।

अर्थेष्वधिकृत इति केचित्पठन्ति । अर्थेषु=क्षेत्रादिरण्यादिषु अधिकृत पा

(१) अधमो भारवाह स्यादित्येष त्रिविधो भृतः । इति मु० ना० स्मृ० पाठः ।

लकत्वेन नियुक्त इति । कुटुम्बस्योपरीत्यत्राधिकृत इत्यनुपह्नः । सर्वभृतके-
 ष्वधिष्ठातृत्वेन नियुक्तो यः सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः । कुटुम्बरक्षणाय व्यय-
 कारित्वेन स्थापितो यः स तु कौटुम्बिक इत्यर्थः । शिष्यान्तेवासिभृतका-
 धिकर्मकरेभ्यो दासानां भेदं दासशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेनाह—

कार्यायनेन,

स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वं दारवद्भृगुः । इति । . . .

यथा भर्तुः सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाद्दारवत्त्वम् । तथा स्वतन्त्रस्या-
 त्मनः परार्थत्वेन दानाद्दासत्वमिति भृगुराचार्यो मन्यत इतिशेषः । अने-
 नात्यन्तपारार्थ्यमासाद्य शुश्रूषका दासाः, पारार्थ्यमात्रमासाद्य शुश्रूष-
 कास्तु कर्मकरा इति भेदोऽप्युक्त इत्यवगन्तव्यम् । अत्यन्तपारार्थ्यं तु
 तेषां भवति यैः स्वपुरुषार्थवृत्तिनिरोधेन परार्थत्वमाश्रितमिति सृति-
 चन्द्रिकायाम् । दासत्वं ब्राह्मणव्यातिरिक्तेष्वेव ।

त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न क्वचित् ।

इति तेनेवाभिधानात् । अनेन दासानां जातितो भेद उक्तः । विप्रेत-

रेष्वपि दास्यमानुलोम्येनैव भवति ।

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।

राजन्यवैश्यशूद्राणां त्यजतां च स्वतन्त्रताम् ॥

इति तेनैवोक्तत्वात् । स्वतन्त्रतां त्यजताम्=अत्यन्तपारार्थ्यं भजतामित्यर्थः ।

न प्रतिलोमत इति स्वधर्मपरित्यागिभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

अत एव नारदः,

वर्णानां प्रतिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ।

स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता ॥ इति ।

(व्य० प० ५।३९)

यथोक्तमवर्णं प्रति हीनवर्णां सवर्णां वा भार्या भवति न पुनर्हीन-
 वर्णं प्रत्युत्तमवर्णां तथैव दासोऽपि भवेदित्यर्थः । एतच्च प्रमज्ज्यावसि-
 तो हीनवर्णस्यापि दासो भवतीत्यभिधानं क्षत्रियवैश्यप्रमज्ज्यावसितवि-
 पयं न तु ब्राह्मणप्रमज्ज्यावसितविषयम् । तस्य निर्वास्यत्वाभिधानेन
 दासत्वाभावात् । तस्य निर्वास्यत्वं दर्शितम्—

कार्यायनेन,

प्रमज्ज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

निर्वासं कारयेद्विमं दासत्वं क्षत्रविद् भृगुः ॥ इति ।

कारयेद्राजोतिशेयः । क्षत्रं च विद् च क्षत्रविद् । "सर्वो द्वन्द्वो विभा-
 वैकवद्भवति" इति घचनादेकवद्भावः । निर्वासनं च द्यपदेनाह्वयित्वा

३१८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

कर्त्तव्यमित्याह तुः—

दक्षनारदी,

पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।

श्वपदेनाङ्कयित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥ इति ।

न चैवं सति

राज्ञ एव तु दासः स्यात् प्रव्रज्यावसितो नरः ।

न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चन ॥ (व्य० प० ५३५)

इति नारदेन प्रव्रज्यावसितो राज्ञ एव दासो नान्यस्येत्याभिधानात्
“स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र” इति यत्तेनैवोक्तं तन्निर्धिपयामिति घाव्यम् । य
तोऽ वेष्टयाधिकरणन्यायेन (पू० मी० अ० २ पा० ३ आधि० २) क्षत्रियमात्र
वचनेनापि राजशब्देनात्र लक्षणया प्रजापालस्य ग्रहणात् प्रजापालकत्वं
च राजाधिकृते वैश्यादावपि सम्भवाद्यः क्षत्रियः प्रव्रज्यावसितः स
हीनवर्णस्यापि प्रजापालस्य दासो भवतीति प्रतिपादनार्थत्वात् ।

केचित्तु प्रव्रज्यावसितस्य ब्राह्मणस्य दासत्वनिर्वासनयोर्विकल्प
माहुः । तत्र । पूर्वोक्तप्रकारेण सम्भवन्त्यां गतौ अष्टदोषदुष्टविकल्पार्त्ता
कृरणस्यान्यात्पत्वात् । “दास्य विप्रस्य न कश्चित्” इति निषेधाच्च ।

“दारवद्दासता मता” इति वचनाद्ब्राह्मणस्य सवर्णं प्रति दासत्व
प्राप्तम् । तन्निषेधार्थमाह—

कात्यायन ,

सवर्णोऽपि हि विप्र तु दासत्व नैव कारयेत् । इति ।

यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्य भजते तदाऽसावशुभं कर्म न कुर्या
दित्याह—

स एव,

शीलाभ्ययनमम्पन्नस्तदूनं कर्म कामतः ।

तत्रापि नाशुभं कर्म प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः ॥ इति ।

यस्मात्परोपकारः कर्त्तव्य इति विधिः तस्मात्तदूनं कर्म मध्यमो-
त्तमव्यतिरिक्तमपि कर्म कामतो वेतनमग्तरेण स्वेच्छया परोपका-
रार्थं कुर्यादित्यर्थं पूर्वोक्तस्य । तत्रापि तेष्वपि हीनकर्मसु यदशुभं कर्म
गृहद्वारशोधनादिकं तत्र कुर्यादित्युत्तरार्द्धार्थः ।

क्षत्रियवैश्यविषये स्वामिनः कर्त्तव्यमाह—

मनु ,

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्त्विनौ ।

त्रिभूयादानुशस्येन स्यान्ति कर्माणि कारयन् ॥ इति ॥ (८।४।१)

• शानुशंस्येन=अक्रौर्येण । अयमर्थः । कृत्तिकर्पितं क्षत्रियं वैश्यं च दा-
सीभूतमक्रौर्येण स्वामि कर्माणि कारयन् स्वामी पोषयेदिति । अत्र
स्वानीत्यनेन न सम्बन्धिजनककर्माणि कारयेदित्याह । कर्माणांति सामा-
न्याभिधानेन जघन्यकर्माण्येष कारयितव्यानीति नियमो नास्तीति सू-
चयति । कृत्तिकर्पितादित्यनेन गत्यन्तराभावे एव क्षत्रियवैश्ययोर्दासीत्वा-
ङ्गीकारः कार्यो न तु गत्यन्तरसम्भव इति दर्शयति । बलादासीकरणे-
दण्डमाह—

मनुः—

दास्यं तु कारयेन्मोद्ग्राहणः सस्कृतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ इति (८।४।१२)

प्रभवतो भावः प्राभवत्यं तस्मात् प्रभुत्वादित्यर्थः । “साधारणादिभ्यः
स्वार्थे ष्यञ्चकथ्य” इति वार्त्तिकत्वात् ष्यञ्(१) द्विजानितिपदेन दण्डः शूद्र-
विषय इति दर्शयति । अत एवाह—

स एव,

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेष वा ।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ग्राहणस्य स्वयम्भुवा ॥ (८।४।१३)

स च दासः पञ्चदशप्रकारक इत्याह—

नारदः, (व्य० प० ५)

गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।

अनाकालभृतश्चैव आहितः स्वामिना च यः ॥ (२६)

• भोक्षितो महतश्चर्णात् युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।

तथाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥ (२७)

भक्तदासश्च विधेयस्तथैव षड्याहृतः ।

विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥ इति । (२८)

(२) गृहजातः=स्वगृहे दास्यां जातः । क्रीतो मूल्येन स्वाम्यन्तरान् प्राप्तः ।

लब्धः=तत् पथ प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः=रिक्थप्राहित्वेन लब्धः ।

अनाकालभृतः=दुर्मिक्षे यो मरणाद्दासत्वाय रक्षितः । आहितः स्वामिना=श्रु-
णदातर्याधिर्ता नीतः । क्रणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतो श्रणदासः ।

युद्धप्राप्तः=समरे विजित्य गृहीतः । पणे जितः=दासत्वपणके शूतादौ जितः ।

तथाहमित्युपगतः=तथाहं दासोऽस्मीति स्वयमेवोपगतः । प्रव्रज्यावसितः=प्रव्र-

ज्यावसितः ।

(१) अत्र “गुणवचनप्राप्त्यादिभ्य कर्मणि च” (५।१।१२४) इत्यनेन भावे

ष्यञ् इत्येव सुवचम् ।

(२) अत्र पञ्जीपरकृद्दास्यदास्यो लक्षणा । अत एव दास्यत्वात् दास्यमिति ।

ज्यातश्च्युतः । कृतः=पताघन्तं कालं तव दासो भवामीत्यभ्युपगतः ।
 भक्तदासः=सर्वकालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । भक्ति-
 तं यावत्ते मूज्यद्वारेण ददामि तावद्दास इत्यभ्युपगत इति स्मृतिचन्द्रि-
 कायाम् । वड्वाहतः=वड्वा गृहदासी तथा हृतस्तल्लोभेन तामुद्वाह्य दा-
 सत्वेन प्रविष्टः । यः आत्मानं विक्रीणीते असाधारणविक्रैतेत्येवं धर्मशास्त्रे
 दासमेदाः पञ्चदशप्रकाराः स्मृता इत्यर्थः । अत्राद्यानां गृहजातक्रीत-
 लेष्वदायागतानां चतुर्णां दासत्वापगमः स्वामिप्रसादादेव नान्यथेत्याह—
 स एव,

तत्र पूर्वञ्चतुर्षर्गा दासत्वात्त विमुच्यते ।

प्रसादात्स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेपां क्रमागतम् ॥ इति । (व्य० प० ५।२९)

आत्मविक्रैतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैतीत्याह—

स एव,

विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।

स जघन्यतमस्तेपां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते ॥ इति । (व्य० प० ५।३७)

अत्र प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र इत्यनुपज्यते । ततश्चायमर्थः ।

आत्मविक्रैतापि गृहजादिवत् स्वामिप्रसादं विना दास्यान्न विमुच्यते
 इति । एवञ्च गृहदासादयोऽप्यात्मविक्रैतुपञ्चमाः स्वामिप्रसादादनाका-
 लभृता इव दास्यान् मुच्यन्त इति घचोमङ्ग्या दर्शितमिति मन्तव्यम् ।
 स्वामिप्राणरक्षणाद्गृहजातादयोऽकालभृताश्च सर्वेऽपि दास्यान् मुच्य-
 न्त इत्याह—

स एव,

यो वैपां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राणसंशयात् ।

दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रमार्गं लभेत च ॥ इति । (व्य० प० ५।३०)

एषामिति निर्धारणे पृष्ठी । पञ्चदशानां मध्ये अन्यतम इत्यर्थः । यत्तु—

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदश्रिमी ।

पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ (७।४१५)

इति मनुवचने सप्तविधस्यमुक्तम्, तत् तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं न
 परिसङ्ख्यार्थम् । ध्वजा=गृहदासी । दण्डश्च स्वामिप्रसादात् प्राणरक्षणार्थ-
 वा दास्यापगमने प्रव्रज्यावसितभिन्नदासेषु द्रष्टव्यम् । तस्य दासत्वा-
 न्नोकाभावात् । अत एव—

यावत्स्यः,

प्रव्रज्यावसितो राक्षो दास आमरणान्तिकः । इति । (२।१८३)

राक्षो दासः=पार्थिवस्यैव दासो नान्यस्येत्यर्थः । अनाकालभृतादीनां

अभ्युपेत्याशु०, अनाकालभृतादीनां दास्यापनयनप्रकारः । ३२१

प्रप्रज्यावसितारमधिकेत्व्यतिरिक्तानां नवानां दास्यापनयनप्रकारमाह—
नारद, (व्य०प०५)

अनाकालभृतो दास्यान् मुच्यते गौयुगं ददत् ।
सम्पन्नित यद्दुर्मिक्षे न तच्छुद्धेत् कर्मणा ॥ (३१)
आहितोऽपि धन दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् । (३२)
ऋण तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात् प्रमुच्यते ॥ (३३)
तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणेजितः ।
प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरस्तुल्यकर्मणा ॥ (३४)
कृतकालव्यपगमात् कृतो दासो विमुच्यते ॥ (३५)
भक्तस्योत्क्षेपणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।
निग्रहाद्दण्डयायास्तु मुच्यते षड्वाभृतः ॥ इति । (३६)

एतदुक्तं भवति । दुर्मिक्षे पोषणेन कारितो दासो गौयुगप्रदाना
मुच्यते । आहितदासस्तु स्वामिनो गृहीत ऋणे प्रत्यर्पिते सति उत्तमर्ण-
दास्याद्विमुच्यते । ऋणदासस्तु स्वकृतमृण येनोत्तमर्णाय यावद्धनं दत्त्वा-
पाहतं तस्मै सावद्धनं सहृदिक दत्त्वा विमुच्यते । तवाहमित्युपगताद-
यस्यो दासाः स्वनिर्घस्यांशुलव्यापारनिर्घर्णकदासान्तरप्रदानादि-
मुच्यन्ते । कृतकालस्तु दासो दास्यावधित्वेन परिभाषितकालस्यातिक्र-
मणाद्विमुच्यते । भक्तदासस्तु भक्तस्योत्क्षेपणाद्भक्तभक्तमूल्यसमर्पणाद्विमु-
च्यते । गृहदासीलोभन दासस्य प्राप्तस्तत्सम्भोगत्यागाद्विमुच्यत इति ।
दासाभासानां त्यागमाह याज्ञवल्क्य —

यलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतव्यापि मुच्यते । इति । (२१८२)

अविशब्देन दत्ताहितो गृह्यते । तत्रायायमर्थः । यलाकारेण यो दा-
सीकृतः यश्च चौरैरपहत्य दासत्वेन विक्रीत आदितो दसो वा स यस्य
पार्श्वे दासभावेन तिष्ठति तेन प्रागुक्तमोचनहेतुमन्तरेणैव शीघ्र मोच-
नीय इत्यर्थः । यदि तेन लोभादिपशादसौ न मुक्तस्तदा राज्ञा मोच-
यितव्य इत्याह—

नारद,

चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता यलात् ।
राज्ञा मोचयितव्यास्ते दासस्य तेषु नेष्यते ॥ (व्य०प०५०॥३८)
चौरापहृताश्च ते विक्रीताश्चेति कर्मणारथः ।

यस्येकस्य दास्य पूर्वमहोत्थापारस्वापि दासत्वमहोत्थरोति मसापव
रेणापि विषजनीय इति यचोमहोत्था—

३२० वीरामित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

स एवाह,

तथाहमिति चात्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।

न स त प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम् ॥ इति ॥ (व्य०प०५।४०)

अस्वतन्त्र = परदासत्वेनास्वतन्त्रः । काम = नूतनस्वामिदास्यं कामयमानम् इतरदासीभवन्त तं दासं पूर्वस्वामी गृह्णीयादित्यर्थः । एवं यदेतद्दासमधिकृत्योक्तं तत्सर्वं दास्यामपि समानन्यायत्वाद्योजनीयम् । दासीस्वामिनमाधिकृत्य विशेषमाह—

कात्यायनः,

स्वां दासीं यस्तु सङ्गच्छेत् प्रसूता च भवेत्ततः ।

अवेक्ष्य धीजं कार्या स्याददासी सान्वया तु सा ॥ इति ।

स्वकृतगर्भाधानमनुसन्धाय सा दासी सन्तानसहिता दासत्वविमोचविधिना स्वकृतगर्मादेर्दासत्वपरिहारार्थमदासीत्वेन कार्या स्यादित्यर्थः । कः पुनर्दासत्वविमोचको विधिरित्याकाङ्क्षायामाह—

नारदः, (व्य०प०५श्लो०४२।४३)

स्व दासमिच्छेद्य कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।

स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्धात्कुम्भं सहाम्भसा ॥

साक्षताभिः सपुष्पामिर्मूर्द्धन्यद्भिरवाकिरेत् ।

अदास इति चोक्त्वा त्रिं ग्राहमुखं तमयोत्सृजेत् ॥ इति ।

अत्रापि दासशब्देन दास्या अपि ग्रहणम् । लिङ्गस्योद्देश्याविशेषणत्वेन ग्रहाधिकरणन्यायेनाविवाक्षितत्वात् । (पू०मी०अ०३पा०१अधि०७) एवमुत्सर्गं सति यद्भवति तदाह—

स एव,

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ।

भोज्यान्त्रोऽप्यप्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सताम् ॥ इति ।

स्वाम्यनुग्रहेण दासापाकरणरूपेण । वक्तव्य = सम्भाषणार्हः । अदास्यपि दासेन परिणीता या सा दासीत्वमेव भजतीत्याह—

कात्यायनः,

दासेनोढा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।

यस्माद्गर्त्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनं पतिर्यत ॥ इति ।

दासधनस्यापि तत्स्वामिधनत्वमित्याह—

स एव,

दासस्य तु धनं यत्स्यात् स्वामी तस्य प्रभुः स्मृतः । इति ।

ग्राहण्यादिषु दासीकरणे दण्डमाह—

कात्यायनः,

आदद्याद्ब्राह्मणीं यस्तु विक्रीणीत तथैव च ।
राज्ञा तदकृतं कार्यं दण्ड्या' स्युः सर्व एव ते ॥
कामांस्तु संभ्रितां यस्तु कुट्या'हासीं फुलस्त्रियम् ।
सङ्क्रामयेत् चान्यत्र दण्ड्यस्तद्याकृतं भवेत् ॥
यालघात्रीमदासीं च दासीमिव भुनक्ति यः ।
परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ इति ।

तत्कार्यम् अकृत निवर्त्तनीयमित्यर्थं । ते राज्ञा दण्ड्या स्युरित्यन्वयः ।

विष्णुरपि—

यस्तूत्तमवर्णं दास्ये नियोजयति तस्योत्तमसाहसो दण्ड इति ।

कचिद्दासीविक्रयणे दण्डमाह—

कात्यायनः,

विक्रीशमाणां यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति ।
अनापदिस्थः शकः सन् प्राप्नुयात् द्विशतं दमम् ॥ इति ।
द्विशत पणानामितिशेषः । भक्तमित्यनेन दुष्टाया विक्रयणे दण्डाभा-
व इति दर्शितम् ।

इति अभ्युपेत्याशुभ्रूपाख्य व्यवहारपदम् ।

अथ वेतनानपाकर्मरूपं व्यवहारपदम् ।

तत्र मनुः,

अतः परं प्रवक्ष्यामि वेतनस्याऽनपक्रियाम् । इति ।

तत्स्वरूपमाह नारदः—

भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्यानपाकर्मं तद्विधादपद स्मृतम् ॥ इति (व्य०प०६।१)

वेतन कर्ममूल्यं तस्यानपाकर्मं भृत्यापासमर्पणं समर्पितस्य वा परा-
वर्त्तनम् । तत्र समर्पणे विशेषमाह—

स एव,

भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथाक्रमम् । (१)

आदौ मध्येऽवसाने तु कर्मणो यद्विनिश्चितम् ॥ इति । (व्य०प०६।२)

तुभ्यमेतावदहं दास्यामीति यद्वेतनं परिमाणतो निश्चितं तत् त्रिधा
विभज्य कर्मण आदिमध्यान्तेषु त्रिषु कालेष्वन्यतमकाले दद्यादित्यर्थः ।
एतद्येतावद्वेतनं दास्यामीति भाषायाः सत्त्वे । असत्त्वे त्याह—

स एव,

भृतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः ।

लामं गोवीर्यशस्यानां वणिगोपकृपीवलाः ॥ इति । (व्य०प०६।३)

दशभागं=दशमं भागम् । गोवीर्यं=पालयमानगवादिभवं 'पयोद्ध्यादि ।

यदि कर्मस्वामी भृत्याय दशमं भागं न प्रयच्छति तदाऽसौ राशा दाप्य इत्याह—

याज्ञवल्क्यः,

दाप्यस्तु दशमं भागं चाणिज्यपशुशस्यतः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥ इति ॥ (२।१९४)

यस्तु स्वामी घेतनपरिच्छेदमकृतैव भृत्यं कारयति स तस्माद्वाणिज्यपशुसस्यलक्षणात्कर्मणः सकाशाच्चलच्छं तस्य दशमं भागं भृत्याय महीक्षिता राशा दापनीय इत्यर्थः ।

यत्तु—

त्रिभागं पञ्चभागं वा गृहीयात्सीरयाहकः ।

इति वृहस्पतिवचनम् । तद्वद्वायाससाध्यावृष्टक्षेत्रविषयम् । व्यवस्थितधिकल्पध्यायम् । कथमत्र व्यवस्थेत्याकाङ्क्षायामाह—

स एव,

भक्ताच्छादभृतः सीरान्नागं गृहीत पञ्चमम् ।

जातशस्यात्त्रिभागं तु प्रगृहीयादथाभृतः ॥ इति ।

अशनाच्छादनाभ्यां भृतः कृपीवलो लाहलघिकृष्टक्षेत्रजातशस्यात्पचमं भागं गृहीयात् । ताम्शमस्यतस्तु तृतीयं भागमित्यर्थः । अथवा यत्रैतावदास्यामीति नास्ति परिभाषा तत्र वृद्धमनूक्तं द्रष्टव्यम् ।

समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।

नियच्छेयुर्भृतिं यां तु सा स्यात्प्रागकृता यदि ॥ इति ।

एतावदास्यामीति परिभाषितेऽपि क्वचित्कृतान्मन्यूनमपि स्वशुद्धिमात्रपरिकल्पित देयं परचित्ततोऽधिकमपि देयमिग्याह—

याज्ञवल्क्यः,

देश काल च योऽतीयाह्वाम कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तत्र स्यात् स्वामिनश्छन्दोऽधिक देयं कृतेऽधिके ॥ इति । (२।१७५)

यो भृग्यः स्वाम्यनुशां विना स्यात्तन्प्रेण चाणिज्यादिकर्मणः फलमाधकत्वापादक देश काल चातिक्रामति लाभ या बहुतरुष्येन स्वर्णं करोति तस्मै पूर्णपरिमापितभृतिमध्ये स्वामी स्वेच्छानुसारेण किञ्चिदद्यात् । यस्तु स्यात्तन्प्रेण बहुलामं करोति तस्मै परिमापितमूस्यादधिकं किञ्चिद्देयं स्वामिना पारितोषिकमित्यर्थः ।

अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि वेतनापेणप्रकारमाह—

स एव,

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं चेत्साध्ये कुर्याद्यथाश्रुतम् ॥ इति । (२।१९६)

उभयोरपीत्यपिना बहूनां ग्रहणम् । अस्मिन् गृहादौ कृते भवतामेताव-
हास्यामीति परिभाषिते द्विवहुमिरारब्ध कर्म यदि व्याख्यादिषशास्त्र
समापित तदा तेषु यो यावत्कर्म करोति तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्य-
स्थपरिकल्पितं वेतन देयम् । न तु साम्येन दानं न च परिसमाप्तयमा-
याददानम् । यदि तैः समापित तदा यथापरिभाषित देय न तु प्रत्येकं
कृत्स्नं दातव्यं नापि कर्मानुसारेण परिकल्प्य दातव्यमित्यर्थः ।

यस्तु वेतनं गृहीत्वा समर्थोऽपि न कर्म करोति त प्रत्याह—

गृहस्पति,

गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थश्चेद्दम दाप्यो द्विगुणं तद्य वेतनम् ॥ इति ।

दम=शक्त्यनुसारेण राशे दद्यात् । गृहीत च वेतन द्विगुण्येन स्वामिने

दद्यादित्यर्थः ।

नारदोऽपि—

भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणा भृतिमावहेत् । इति । (व्य०प०६।५)

याज्ञवल्क्योऽपि—

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् । इति । (२।१९३)

अस्मिन्नेव विषये वेतनाग्रहणे त्याह स एव,—

अगृहीते समं दाप्य इति ।

यावना वेतनेन भृत्यस्यमङ्गीकृत तावदेव स्वामिने दद्यान् न तु
राशे दण्डमित्यर्थः । यद्वाङ्गीकृतां भृतिं दत्त्वा यलात्कारयितव्य

इत्याह—

नारद,

कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं यलात् । इति । (व्य०प०६।५)

प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् । अत एव—

कस्यायन,

कर्मारम्भे तु यः कृत्या सिद्धिं नैव तु कारयेत् ।

यलात्कारयितव्योऽसाधकुर्वन् दण्डमर्दति ॥ इति ।

कियद्दस्य दण्ड्य इत्यपेक्षायामाहनुर्दमनुदृशनी—

प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यं स्याद्गलादपि ।

स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विनात दमम् ॥ इति ।

द्विशत=कार्पापणद्विशतमित्यर्थः । यत्तु मनुवचनम्—

भृतोऽनात्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ।

स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देय तस्य वेतनम् ॥ इति । (८।२१५)

तदल्पदण्डत्वाद्भागसिद्धिविषयमिति स्मृतचन्द्रिकायाम् । अर्धन्यून-
कर्मकरणविषयमिति मदनरत्ने । किञ्चिन्न्यूनकर्मकरणे त्याह—

स एव,

यथोक्तमात्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।

न तस्य घेतन देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥ इति । (८।२१७)

सुस्थो वा कर्म न कारयेदिति षडता सुस्थेऽपि स्वय कर्त्तृत्वनिय-
मो नास्तीति दर्शयति । आत्तो यदि आर्युपशमानन्तरं म्वाङ्गीकृत क-
र्म करोति तदात्तैर्दीर्घकालतया कालक्षेपे ऽपि भृत्यदोषाभावाद्देतनम-
सौ निर्विवाद लभत इत्याह—

स एव,

आत्तस्तु कुर्यात् सुस्थ सन् यथाभाषितमादितः ।

सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव घेतनम् ॥ इति । (८।२१६)

आदित =आदौ । यथाभाषित=यथा प्रतिज्ञातं तथा कुर्यादित्यर्थः । सुदी-
र्घस्यापि कालस्य अत्ययेऽपीति शेषः । यस्तु कालविशेषावधिक कर्म प्रति-
ज्ञाय तत्कालापूर्त्तवैव कर्म त्यजति तं प्रत्याह—

मारत् ,

कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भूतेनांशमवाप्नुयात् । इति ।

अत्र दण्डमप्याह विष्णु ,

भृतकश्चापूर्णे काले त्यजन् सकलमेव मूल्यं जहात् राशे च पणश-
तं दद्यादिति ।

मूल्यं=घेतनम् । स्वामिदोषास्यागे तु यावति काले कर्म कृतं तत्का-
लानुसारेण कल्पित घेतन लभत इत्याह—

नारद ,

स्वामिदोषादपक्रामन् यावत्कृतमवाप्नुयात् । इति ।

स्वामिदोषो=विनापराधं निष्ठुरभाषणादि । अत्र दण्डमप्याह—

विष्णु ,

स्वामी चेद्भृतकमपूर्णे काले जहात् तस्य सर्वमेव मूल्यं दद्यात् प-
णशतं च राजन्यमत्र भृतकदोषादिति ।

स्वामिदोषस्य भृत्यदोषेण नाश मन् कर्त्तव्यं तदाह—

स एव,

राशेपेण यदिमभ्येत्तत् स्वामिने देयमन्यत्र देवोपघातादिति ।

देवोपपातो राजकृतस्याप्युपलक्षणम् । स्वामिने देव मुख्यद्वारेणेतिशेषः । अत्र दासविशेषाद्विशेषमाह—

शुद्धमनुः,

प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विद्रोहनाशितम् । इति ।

प्रमादान्नाशितमनवधाननाशित सममेव दद्यात् । द्रोहनाशितं नीमिप्रहारादिना द्रोहेण नाशितं द्विदांप्यो द्विगुण दाप्य इत्यर्थः । भृत्यदोषाभावे यदन्यत एव नष्टं तत्र देयमित्याह—

स एव,

न तु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वा । इति ।

ऊढ=नीतम् । यस्तु वाहको वाह्य द्रव्य प्रज्ञाहीनत्वादिना स्वदोषेण नाशयति तं प्रत्याह—

नारद,

भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।

दाप्यो यत्तत्र नष्टं स्यात् देवराजकृताहते ॥ इति । (व्य०प०६१९)

भाण्ड=वहनीयं द्रव्य क्रमुकादि । व्यसन=नाशम् । अत्र भाण्डवाहकयोः ग्रहणं क्रमेण बलीवर्हकृपीबलयोरुपलक्षणमिति मदनरत्ने । अप्रापि—

प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विद्रोहनाशितम् ।

इति शुद्धमनुको विशेषोऽवगन्तव्यः । यस्तु वाहकः स्वदोषेण प्रस्थानविघ्नं करोति स द्विगुणां भृतिं दाप्य इत्याह—

कात्यायनः,

विघ्नं यो वाहको दाप्यः प्रस्थाने द्विगुणां भृतिम् । इति ।

विघ्नं करोतीतिशेषः । वाहकग्रहणं प्रदर्शनार्थं न तु विवक्षितम् । तेनायुधीयादिविघ्नकरिणोऽप्येतदिति मन्तव्यम् । अत एव—

नारद,

द्विगुणां तु भृतिं दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन् । (व्य०प०६१८)

इति सामान्येनोक्तवान् ।

शाहवल्लभोऽपि—

प्रस्थानविघ्नकृत्तुश्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् । इति । (२११७)

एतच्च भृत्यान्तरसम्पादनकालासम्भवविषयम् । अङ्गीकृतकर्माकारणस्यापि यदा सहायान्तरलाभेन प्रस्थानविघ्नानापादकत्वं तदा त्वाह—

स एव,

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि सन्त्यजन् ।

भृतिमर्धपथे सर्वा प्रदाप्यस्त्याजकोऽपिच ॥ इति (२११८)

प्रक्रान्ते कर्माणि स्वाङ्गीकृत कर्मे त्यजन् भृत्यो भृतेः सप्तमं भागं

दाप्यः । गमने प्रारब्धे पथि त्यजन् भृतेष्वतुर्थं भागम् । अर्धपथे त्यजन् सर्वा
भृतिमित्यर्थः । त्याजकोऽपिचेत्यस्यायमर्थः । गमनारम्भानन्तरं स्वामी यदि
त्याजयति तदा पूर्वोक्तक्रमेण भृत्याय सप्तमभागादिकं दापनीय इति ।
एतद्याव्याधितादिविषयम् । व्याधितस्यापराधाभावात् । यश्च स्वामिना
त्याजने चतुर्थभागदापनमुक्तं तदविक्रीतभाण्डस्वामिविषयम् । विक्री
तभाण्डस्वामिना यत् कर्त्तव्यं तदाह—

श्रुमनु ,

पथि विक्रीय तद्भाण्ड घणिक् भृत्यं त्यजेद्यदि ।

अथ तस्यापि देयं स्याद्भृतेरर्थं लभेत स ॥ इति ।

पथि भाण्डस्य चौरादिभिः प्रतिरोधे राजादिभिरपहृते स्वामिनः
कर्त्तव्यमाह—

वात्स्यायन ,

यदा च पथि यद्भाण्डमासिद्धेन ह्वियेत वा ।

याधानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात्तावतो घनम् ॥ इति ।

भाटकस्वीकृतेन यानादिना भाण्डनेतारं प्रत्याह—

नारदः ,

अनयन् भाटयित्वा तु भाण्डवान्यानघाहने ।

दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्वाभर्धपथे त्यजन् ॥ इति (व्य०प०६।७)

यान=शकटादि । वाहनम्=अश्वीदि । अयमर्थः । यो यानादिना भाण्ड-
नयनं कर्त्तुं परकीयं यानादिकं भाटयित्वा प्रापणादिकार्योपाधिकं परिश्रमं
कृत्वा त न नयति स यानस्वामिने परिकल्पितस्य भाटकस्य चतुर्भागं
दाप्यः । यस्तु तं नीत्वाऽद्वैतमार्गं त्यजति स सर्वा भृतिं दाप्य इति ।
यस्तु शकटादिकं भाटयित्वा तमेवोपकारशून्यमादाय देशान्तरं गच्छति
भाटकं च न प्रयच्छति त प्रत्याह—

श्रुमनु ,

यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा घान्यत्र गच्छति ।

भाटं न दद्यादाप्य स्यादनुदस्यापि भाटकम् ॥ इति ।

अनुरस्यापि अश्रुतोपकारस्यापीत्यर्थः । यस्तु कृते कुर्ये समनन्तरं
यादनादेः समर्पणं न करोति तस्य समर्पणपर्यन्तभाटकदानमाह—

वात्स्यायन ,

हस्तयद्वगोररोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।

नार्पयेत् कृतकृत्यः सस्तावदाप्यः स भाटकम् ॥

गृह्यार्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।

स्वामिने नार्पयेत्तावदाप्यः सभाटकम् ॥ इति ।

घारिशब्देन तदाधारभूत पात्र लक्ष्यते । न्यपयत् कृतकृत्य सन्नित्यनुपह । परभूमौ गृहनिर्माणाय भाटकदातार प्रत्याह—

नारद ,

परभूमौ गृह कृत्वा भूतोम दत्त्वा वसतु य ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेन्नृणकाष्ठकादिकम् ॥ इति । (५००६१२०)

स्तोम=भाटकम् । स्तोमाप्रदानेऽप्याह—

स एव, (५००६१२१)

स्तोमाद्विना षसित्वा तु परभूमावनिश्चित ।

निर्गच्छेन्नृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथञ्चन ॥

यान्येव नृणकाष्ठानि विष्टका धानवशिता ।

विनिर्गच्छेत्स्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत् ॥ इति । (न लघ्वम्),

स्वामिने निवेदयेदित्यर्थ । अनिश्चित इति वदता नृणकाष्ठादिग्रहणाग्रहणपरिभाषाविहीनविषयमेतदिति दशितम् । परिभाषाविषय तु यथा परिभाषित कचन्यम् । भाटकेन गृहाताना जलपात्रादीना भङ्गे नाशे च विशेषमाह—

स एव,

स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।

ग्रहीतुरामवेद्भ्रम नष्ट चान्यत्र सङ्गवात् ॥ इति । (५००६१२२)

स्तोमवाहीन=भाटकगृहीतानि । पूणपरिभाषितभाटकालानि तत्स्वामिन प्रापयेदिति पूर्वाहार्थ । भ्रमेकदशेन विकृतम् । नष्टम्=कास्त्र्येन विकृतम् । सङ्ग =परस्परसङ्घर्ष । तद्भिन्नप्रकारेण यद्भ्रम नष्ट च तद्भाटकग्रहीतुर्भवति । सङ्गवेन तु यद्भ्रम नष्ट च तद्भाटकदात्रा पूर्ववत्कृत्वा मूल्यद्वारेण चादेयमित्यर्थ । व्याधितस्य भृत्यस्य स्वामिना पथित्यागे

दण्डमाह—

वात्यायन ,

त्यजेत्पथि सहाय य भ्रान्त रोगार्त्तमेव वा ।

प्राप्नुयात् साहस पूर्व भ्रामे इयद्दमपालयन् ॥ इति ।

स्वाम्यनुज्ञातेन भृत्येनापराधे कृते सोऽपराध स्वामिनपवेत्याह—

बृहस्पति ,

प्रभुणा विनियुक्त सन् भृतको विद्धाति य ।

तदर्धमशुभ कर्म स्वामी तत्रापराध्नुयात् ॥ इति ।

स्वामी कृतकर्मण भृतकाय यदि न वेतन ददाति तदाऽसौ राजा दापनीय । इत्याह—

४२ धी० मि०

स एव

कृते कमणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृते ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्वेतनं चानुरूपत ॥ इति ।

वेश्यातदुपभोक्तृविषये नारद आह—

शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं घहेत् ।

(१) अनिच्छन् शुल्कदातापि शुल्कहानिमथाप्नुयात् ॥ इति । (व्य०प०६।१८)

एतद्व्याधितादिविषयम् । व्याधितादिविषये त्वाह—

बृहस्पति,

व्याधिता सश्रमा व्यंग्रा राजकार्यपरायणा ।

आमन्त्रिता च नागच्छेद्वाच्या वडवा स्मृता ॥ इति ।

आमन्त्रिता=आहूता । वडवा=दासी । तद्ब्रह्मणमत्र पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम् ।
उपभोक्तार प्रत्याह—

नारद, (व्य०प०६)

अप्रयच्छस्तथा शुक्लमनुभूय पुमान् स्त्रियम् । (१८)

अक्रमेण तु सद्गच्छेद्घातदन्तनखादिभि ॥ (इदं नास्ति)

अयोनौ यः समाश्रामेद्बहुभिर्वापि वासयेत् ।

शुल्कं सोऽष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ इति । (१९)

वेश्यायास्तदपराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणे दर्शितम्—

गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।

तां दमं दापयेद्घादितरस्यापि भाटकम् ॥ इति ।

इतरस्य=दत्तशुल्कस्य । तत्रैव विशेषांतरमुक्तम्—

अन्यमुद्दिश्य वेश्या यो नयेद-यस्य कारणात् ।

तस्य दण्डो भवद्राज्ञः सुवर्णस्य च मापकम् ॥

नीत्वा भोगं न यो दद्याद्दाप्यो द्विगुणवेतनम् ।

राज्ञश्च द्विगुणं दण्डं तथा धर्मो न हीयते ॥

यद्गुणा व्रजतामेका सर्वे तद्विगुणं घनम् ।

तस्यै दद्युः पृथक् राज्ञः दण्डं च द्विगुणं परम् ॥ इति

अत्र निर्णेतुनाह नारद—

वेश्या प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोपिता ।

तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं सशये विदुः ॥ इति ।

इति वेतनादानाख्य व्यवहारपदम् ।

अथ संविद्यतिक्रमाख्यं व्यवहारपदम् ।

तस्य स्वरूपं व्यतिरेकमुखेन दर्शयति—

नारद ,

पाखण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।

समयस्थानपाकर्म तद्विवादापदं स्मृतम् ॥ इति (व्य०प०१०१२)

पाखण्डा = वैदिकमार्गद्वेषिणः क्षपणकादयः । नैगमा = सार्थिका घणि-
ज इति मदनरत्ने । नैगमा = वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तारः पाशुपतादय इति
मिताक्षरायाम् । आदिशब्देन विद्वद्ब्राह्मणसमूहादीनां ग्रहणम् । समयस्थान-
पाकर्म अर्थतिक्रम समयपरिपालनमिति यावत् । तद्व्यतिक्रम्यमाण वि-
वादापदं भवतीत्यर्थः । तदुपयोग्यर्थमाह—

गृहस्पतिः,

वेदविद्याविदो विप्रान् श्रोत्रियानग्निहोत्रिणः ।

आहृत्य स्थापयेत् तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—(२।१८५)

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मण्यं न्यस्य तत्र तु ।

त्रैविध्यं वृत्तिमद् ब्रूयात् स्वधर्मः पालयतामिति ॥

ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम् । “ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत्” इति (अ०४
पा०२सू०४२)सूत्रेण यत् । विद्यावेदा तिसृणां विद्यानां समाहारात्त्रैविध्यम् ।
त्रिविध्यमधीत इति त्रैविध्यम् । “तदधीते तद्वेद” इत्यनेन सूत्रेण (अ०४पा०२
सू०५९) अण् प्रत्ययः । ननु “द्विगोर्लुङ्गनपत्ये” (अ०४पा०२सू०८८) इति
सूत्रेणाणो लुक्स्मात् भवति । द्विगुनिमित्तत्वाभावादिति गृहाण । तेषां
वृत्तिं प्रकल्पयेदित्यस्याग्रां गृहस्पतिर्नैव विवृतः—

अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्याद्गृहभूमिकाः ।

युक्ता भव्याश्च नृपतिर्लैख्यित्वा स्वशासनम् ॥ इति ।

अनाच्छेद्यकरा = अग्राह्यकरा । एतदुक्तं भवति । आगामिनृपतिभिर-
ग्राह्यकराः स्वेन विस्तृष्टकराश्च गृहभूमिं प्रदद्यादिति । एवं नियुक्तै
यैरुक्तं तद्व्य तदाह—

याज्ञवल्क्य ,

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥ इति (२।१८६)

निजधर्माविरोधेन = श्रौतस्मार्त्तकर्माविरोधेन । सामयिक = समयाश्रितपक्षो
यो धर्मो गोप्रचारादकरक्षणदेवगृहपालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन पाल-
नीयः । यश्च राजा कृतो जिघर्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्मो यावत्

३३२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिर्घणप्र०

त्यधिकं भोजनं देयमस्मदरातिमण्डले तुरगाद्यो न प्रस्थापनीया इत्ये-
वंरूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीय इत्यर्थः ।

गृहस्पतिरपि—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।

पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धे निर्णयं तथा ॥ इति ।

पौराणां=पुरधासिनामित्यर्थः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य
कार्यविशेष उक्तः । सर्वसमुदायनां च कार्यमाह—

य एव,

यामध्रेणिगणानां च सङ्केतः समयक्रिया ।

याधाकाले तु सा कार्य्या धर्मकार्य्ये तथैव च ॥

चाटचौरभये याधाः सर्वसाधारणाः स्मृताः ।

तत्रोपशमनं कार्य्ये सर्वैर्नैकेन केनचित् ॥ इति ।

गणानां ये त्यत्र चशब्दः पाषण्डनैगमादीनां समुच्चयार्थः । ततश्च गण
पाषण्डनैगमादीनां समयकरणमन्तरेण यद्युपद्रवो दुःस्परिहरः धर्मकार्य्यं
च दुःसाध्यं तदा पारिभाषिकी समयक्रिया सर्वैर्मिलितैः कार्य्या । चाटो
घृकः । चाटचौरादिभ्यो भये प्राप्ते तदुपशमन सर्वैः कार्यमित्यर्थः ।

धर्मकार्यमपि सम्भूय कार्यमित्युक्तं तेनैव—

समाप्रपादेयगृहतटाकारामसंश्रुतिः ।

तथानाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥

कुलायननिरोधश्च कार्यमस्माभिरंशतः ।

यत्रैतल्लिखितं पत्रे धर्म्या सा समयक्रिया ॥

पालनीया समस्तैस्तैर्यः समर्थो विसंघर्षे ॥

सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुराय ॥ इति ।

समा=मण्डपः । प्रा=शानीयशालिका । आराम=उपवनम् । संश्रुति=
जीर्णोद्धार । संस्कार=उपनयनादिकं प्रतदहनादिकश्च । यजनक्रिया=सोम-
यागादकर्तृभ्यो दानम् । कुलायननिरोध=कुलायनस्य दुर्मिश्राद्यवगमप-
र्यन्तस्य धारणम् । कुल्यायननिरोधश्चेति कन्तरौ पाठः । कुल्यायननिरोध=
कुल्यायाः प्रवर्धनप्रतिवर्धौ । एवञ्च ता समयक्रिया न केवल समुदायि-
भिरेव पालनीया अपि तु राजापीत्याह—

नारदः,

पाषण्डनैगेमधणिपूगमातगणादिषु ।

सर्वेसमय राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥ इति । (६५०५०१०१२)

प्राग्गण वेदोक्तलिङ्गधारणव्यतिरिक्ता सर्वे लिङ्गिनः । तेषु विहित

मिक्षाचरणाद्याः सन्ति । नैगमा=पार्थिका घणिकप्रभृतयः । तेषु सक
ञ्चुकसन्देशहरपुरुषतिरस्कारिणो दण्ड्या इत्येवमादयो घहघ समया
विद्यन्ते । अथ घा नैगमा=आप्तप्रणेत्त्वेन ये वेदं प्रमाणमिच्छन्ति पाशु
पतादयः । श्रेण्य=एकशिल्पोपजीविनः । तास्विदमनयैव श्रेण्या वि
क्रेयमित्येवमादिकाः समया वरीवर्त्तन्ते । पूणा=हस्त्यद्वारोहादयः ।
व्रातगणशब्दयोरर्थमाह—

कात्यायन ,

नानायुधधरा व्राताः समवेतास्तु कीर्त्तिताः ।

कुलानां हि समूहस्तु गण सम्परिकीर्त्तितः ॥ इति ।

पूगे व्राते चान्यमुत्सृज्य समरे न गन्तव्यमित्येवमादयः समयो घ-
र्त्तन्ते । गणे तु पञ्चमे दिने पञ्चमे वर्षे वा कर्णवेधः कर्त्तव्य इत्येवमादिः
समयोऽस्ति । गणादीत्यत्रादिशब्देन ब्रह्मपुरीनिविष्टस्य महाजनादेः प-
रिग्रहः । तत्र गुरुदक्षिणाद्यर्थमागतो माननीय इत्यादिः समयोऽस्ति ।
दुर्गे तु घान्यादिक गृहीत्वा अन्यत्र न तद्विक्रेयमित्यादिरस्ति समयः ।
जनपदे तु क्वचिद्विक्रेतृसकाशात्क्वचित्क्रेतृसकाशाच्छुक्कप्रहणमित्याद्यने-
कविधः समयो वरीवर्त्तते । तदेतत्समयजातं यथा न भ्रश्यति तथा रा-
जा कुर्यादित्यर्थः । समुदायादिपुरुषविषये विशेषमाह—

बृहस्पति ,

कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विद्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनन्तरम् ॥ इति ।

कोशेन=देवतास्नानोदकपानेन । लेख्यक्रियया=समयपत्रेण । मध्यस्थे=प्र-
तिभूमिः । कार्याणि=समूहकार्याणि । एतदुक्तं भवति । समुदायिभिः पर-
स्परं समयातिक्रमामावाय कोशादिभिर्विद्वासमुत्पाद्य सामयिककार्या-
णि कर्त्तव्यानीति ।

कात्यायनोऽपि—

समूहानां तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिता ॥ इति ।

सामयिकधर्मनिजधर्मानतिक्रमेण समूहकार्याणि समुदायिनः
कुर्युरित्यर्थः ।

वाहवल्क्योऽपि—

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन सत्स्यो धर्मो राजहतश्च यः ॥ इति । (२।१८६) ,

निजधर्माविरोधेनेत्यनेन निजधर्माविरोधी सामयिको धर्मो यथा :

सन्धावन्दनवेलायां सर्वैरेव स्वव्यापारपरिहारेण राजभवनं प्रत्या-
गन्तव्यं यो नावास्वति तस्य प्रथमसाहसो दण्ड इति नासौ रक्ष्य
इत्यर्थादुक्तम् ।

कात्यायनोऽपि—

अविरोधेन धर्मस्य निर्जितं राजशासनम् ।

तस्यैवाचरणं पूर्वं कर्त्तव्यं तु नृपाज्ञया ॥ इति ।

धर्मस्य=श्रौतस्मार्त्तादिधर्मस्य । निर्जितं=कृतमित्यर्थः । राज्ञा प्रवर्त्तितान् धर्मान् यो नानुपालयति तस्य दण्ड्यतामाह—
स एव,

राज्ञा प्रवर्त्तितान् धर्मान्यो नरो नानुपालयेत् ।

गर्ह्यः स पापो दण्ड्यश्च लोपयन् राजशासनम् ॥ इति ।

विचित्रबुद्धिभिः समुदायिभिरनेकैरेकमत्येन कार्य्यकरणासम्मयात्
द्वित्राः पञ्च वा कार्य्यचिन्तकाः कर्त्तव्या इत्याह—
बृहस्पति,

द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्य्याः समूहहितघादिनः ।

कर्त्तव्यं वचनं तेषां ग्रामश्रेणिगणादिभिः ॥ इति ।

कार्य्यचिन्तकेषु द्वयोपादेयान् दर्शयति—

स एव,

विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनालसभीरवः ।

लुम्भातिष्ठृङ्गवालाश्च न कार्य्याः कार्य्यचिन्तकाः ॥

शुचयो घेदधर्मज्ञाः दक्षा दान्ताः कुलोद्भवाः ।

सर्वकार्य्यप्रधीणाश्च कर्त्तव्याश्च महत्समाः ॥ इति ।

शालीनाः=अघृष्टाः । कार्य्यचिन्तकाः=समुदायकार्य्यसाधकयाधकविघा-
रकाः । कार्य्यचिन्तकानामपि समूहहितघादिनां वचनं सर्वैः समूहि-
भिः कार्य्यमित्याह—

माहवल्गवः,

कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितघादिनाम् । इति ।

समूहिनः प्रतिकूलस्य प्रथमसाहसं दण्डं शयाह—

स एव,

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दण्डम् ॥ इति । (२।१८८)

प्रथमं=पूर्वसाहसम् ।

कात्यायनोऽपि,

सुक्तिगुणं यथा हन्याद्वक्तुर्योऽनवकाशतः ।

अयुक्तं चै व यो द्रूयात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥ इति ।

• वृहस्पतिरपि—

यस्तु साधारण हिंस्यात् क्षिपेत्त्रैविध्यमेव वा ।

सन्धिक्रियां विहन्याच्च स निर्वास्यस्ततः पुरात् ॥ इति ।

साधारणम्=समुदायग्राह्य दण्डादिद्रव्यम् । हिंस्यात्=दण्ड्यादि' साहाय्यकरणान्नाशयेत् । क्षिपेत्=तिरस्कर्यादित्यर्थः । समूहिनामप्यधर्मेण द्वेषादिना कार्यकरणे दण्डमाह—

स एव,

वाधां कुर्युर्यदैकस्य सम्भूता द्वेषसयुता ।

राज्ञा तु विनिवार्यास्ते शास्याश्चैवानुबन्धतः ॥ इति ।

अनुबन्धत =निग्रहर्तारतम्यानुसारेण । सुख्यानामपराधविशेषे दण्डविशेषमाह—

याज्ञवल्क्य ,

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु सविद लङ्घयेद्य य ।

सर्वस्वहरण कृत्वा त राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ इति । (२।१८७)

मुर्यदण्डने समूहस्यैवाधिकार । अत एव—

कात्यायन ,

साहसी भेदकारी च गणद्रव्यविनाशक ।

उच्छेद्या सर्व एवैते विख्याप्यैव नृपे भृगुः ॥ इति ।

नृपे विख्याप्य गणेनोच्छेद्या इत्यर्थः । समूहाशक्तौ तस्य दण्डो राज्ञा विधेयः । अत एव—

मनु , (८।२१९।२२०।२२१)

यो ग्रामदेशंसङ्घाना कृत्वा सत्येन सविदम् ।

विसवदेश्नरो लोभात्त राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥

निगृह्य दापयेदेन समयव्यभिचारिणम् ।

चतु सुवर्णान् पणिनष्काश्छतमान च राजतम् ॥

एव धमविधि कुर्याद्भार्मिक पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ इति ।

पतेषां प्रवासनचतु सुवर्णपणिनष्कश्छतमानरूपाणा चतुर्णां दण्डानां जातिविद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । यन्तु कश्चिदपेतां चतुर्णां दण्डानां क्रमेण ग्राहणादिचतुर्वर्णविषयत्वमित्याह । तद्विज्ञानविलासितम् । एतादृशव्यवस्थाया प्रमाणाभावात् । ग्राहणस्य प्रवासन क्षत्रियादीनां

• चतुःसुवर्णादिदण्ड इत्यस्यानुचितत्वाच्च ।

मर्मोद्घाटकादीनां पुराग्निर्वासनमेव दण्ड इत्याह—
बृहस्पति,

अरुन्दुदः सूचकश्च भेदकृत्साहसी तथा ।

श्रेणिपूगनृपद्विष्टः क्षिप्र निर्वास्यते ततः ॥ इति ।

अरुन्दुदः=मर्मोद्घाटकः । सूचकः=पिशुनः । “पिशुनौ खलसूचकौ” इत्यभिधानात् । भेदकृत्=समुदायिषु वैमत्यकृत् । समूहस्थानानिर्वास्यते समूहेनेतिशेषः । न च समूहस्य दण्डकरणेऽनधिकारात्समूहेनेतिशेषकरणमयुक्तमिति चकव्यम् । पूर्वोक्तकात्यायनवचनेन समूहस्यैव मुख्यदण्डनेऽधिकारस्य प्रतिपादितत्वात् ।

पूगश्रेणिगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः ।

षाग्धिग्दण्डपरित्याग प्रकुर्युः पापकारिणाम् ॥

तैः कृत यत्स्वधर्मेण निग्रहानुग्रहं नृणाम् ।

तद्ग्राह्याप्यनुमन्तव्यं निष्टृष्टार्था द्वि ते स्मृता ॥

इति बृहस्पतिनाप्यभिधानाच्च । वाग्दण्डः=पापिष्टोऽसीत्यादिभाषणम् । धिग्दण्डो=धिक्त्वामित्यभिभाषणम् । परित्यागोऽसत्यहार्यत्वकरणनिर्वासन वा । उभयत्रापि लोके परित्यागशब्दप्रयोगदर्शनात् । एतच्चार्यदण्डादेरुपलक्षणार्थम् । निग्रहानुग्रहमित्येतेन पुनः सान्ध्येनाभिधानात् । निष्टृष्टार्था=अनुज्ञातकार्या ।

नारदोऽपि—

पृथग्गणांस्तु ये भिन्दुमन्ते विनेया विशेषतः ।

आवहेयुर्मय घोर व्याधिवत्ते ऋषेक्षिताः ॥ इति ।

गणान्=श्रेण्यादिरूपान् समुदायान् ।

बृहस्पतिरपि—

तत्र भेदमुपेक्षां वा यः कृष्विहकुर्वते नरः ।

चतुःसुवर्णपणिक्रास्तस्य दण्डो विधीयते ॥ इति ।

सुवर्णचतुष्टयपणिक्रयोः शक्यादितारतम्यानुसारेण गुणषट्गुणषट्त्रिपयवेन वा व्यवस्था मन्तव्या ।

पान्दण्यादिसर्वसमूहेषु राज्ञा यथा वसितव्यं तदाह—

नारद, (६५०५०१०)

यो धर्मः कर्म गच्छेयामुपस्थानविधिश्च यः ।

यच्छेयां वृत्त्युपादानमनुमन्येत तस्य वा ॥ इति । (३)

धर्मश्चेत्यधन्द्रनादि । धर्मः=प्रातः पर्युपतभिक्षाटनादि । उपस्थानविधिः = समूहकार्यार्थं मृशहादिष्वनिमाकष्यं मण्डपादी मेलनम् । वृत्त्युपादान=जी-

घनाय तापसवेपपरिग्रहः । तेषां पाष्यण्डिनामित्यर्थः । अन्यदपि राज-
कृत्यमाह—

स एव,

प्रतिकूलं च यद्राज्ञः प्रकृत्यधमतं च यत् ।

बाधकं च यदर्थानां तत्तेभ्यो विनिवर्त्तयत् ॥ इति । (व्य०प०१०४)

यद्राज्ञः प्रतिकूलं यथा,

यस्य राज्ञस्तु कुरुते शुद्धो धर्मविधेचनम् ।

तस्य प्रधुम्भते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति ॥ इति ।

एवञ्च सार्थिकादिशुद्धकर्तृक चोरादीनां विवादे धर्मविधेचनं य-
द्राज्ञ इत्यस्योदाहरणं मन्तव्यम् । प्रकृत्या=स्वभावत एवाधमतम्=अयत्ना-
सार्थं पाष्यण्ड्यादिषु ताम्बूलमक्षणादिकम् । यदुच्चार्यानां बाधकं घननाश-
करादिकं रसवादादिकं तत्तेभ्यो विनिवर्त्तयेत् यथा ते न कुर्वन्ति तथा
कुर्वन्तित्यर्थः । अन्यदपि निघण्टुमाह—

स एव, (व्य०प०१०)

दोषवत्करणं यस्याद्नाम्नाय प्रकल्पितम् ।

प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निघर्तयेत् ॥ (७)

यत् लोभादिदोषवत्करणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं विघवादां' धेयवात्यादिकं
पापण्ड्यादिभिः प्रकल्पितम् तद्बहुकारं प्रवृत्तमपि राजा निघर्त्तनीयमित्यर्थः ।

त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेयवादिष्वतिदिशति —

याज्ञवल्क्यः,

श्रेणिनैगमपाष्यण्डिगणानामप्ययं विधिः ।

भेदं चैषां नृपो रक्षेत्पूयवृत्तं च पालयत् ॥ इति । (२।१९२)

समूहकार्यायंभगताय यद्राज्ञा समूहपूजार्थं दत्तं तद्यदि समूहा-
यासौ न ददाति तदा एतद्दत्तमेकादशगुणं दाप्यं श्याद—

स एव, (१।१८९।१९०)

समूहकार्यं आयातान् एतकार्यान् विसर्जयेत् ।

स दानामानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥

समूहकार्यं प्रदितो यद्भूमेन तदपेयम् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नापेयत् स्वयम् ॥ इति ।

यत्नेन समूहसम्माननार्थमिति शयः । यतो राजदत्तं सर्वसाधारण-
मतो यथांशतो विभागं श्यात्वा प्राह्यं न स्वादिभ्यो वा दातव्यमित्याह—

पुस्तकं,

ततो लभ्येन यत्किञ्चित् सर्वेषामेष तत्समम् ।

षाण्मासिकं मासिकं वा विभक्तव्यं यथांशतः ॥

३३८ वीरभिन्नोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

वेयं वा निःस्ववृद्धान्धस्त्रीघालातुररोगिषु ।

सान्त्वानिकादिषु तथा धर्म एव सनातनः ॥ इति ।

(१) एकस्य पुरुषस्य पणमासनिर्वाहाय पर्याप्त कुटुम्बस्य वैकस्य मासनिर्वाहाय पर्याप्तं लब्धं यथाशत स्वस्वांशानुरूपेण विभजनीयमनिःस्वादिभ्यो वा देयमिति तात्पर्यार्थः । राजप्रसादलब्धवदणमपि सर्वेषां सममित्याह—

स एव,

यस्यैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा ऋणं कृतम् ।

राजप्रसादलब्धं च सर्वेषामेष तत्समम् ॥ इति ।

अयमर्थः । ते समूहकार्यार्थं प्रदितैर्यत्सीमाविवादावधिकं क्षेत्रात्मादिकं धर्माधिकरणे न्यायतः प्राप्तम् । यथा परैरपह्नियमाणं रक्षितं, यच्च समूहप्रयोजनार्थमुपात्तमृणम्, यच्च राजप्रसादलब्धं तत् सर्वं सर्वेषां समुदायिनाम् । गणकृतमृणं सर्वेषां सममित्यस्य क्वचिदपवादमाह—

कात्यायन,

गणमुद्दिष्य यत्किञ्चित्कृत्वर्णं भक्षित भवेत् ।

आत्मार्यं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत् ॥ इति ।

ते = मुखैः । ये तु समुदायानुप्रदार्थं तदन्तर्भावं प्राप्ताः ये च समुदाय-क्षोभादिना ततो यदिर्भूतास्तान् प्रत्याह—

स एव,

गणानां श्रेणिवर्गाणां गताः स्युर्येऽपि मध्यताम् ।

प्राकृतस्य धनणस्य समांशाः सर्व एव ते ॥

तथैव भोज्यवैभोज्यदानधर्मक्रियासु च ।

समूहस्योऽशभागी स्यात् प्रगतस्त्वंशभाङ्ग न तु ॥ इति ।

इति संविद्यतिक्रमाख्य व्यवहारपदम् । ८

अथ क्रीतानुशयार्थं व्यवहारपदम् । ९

तत्स्यरूपमाह नारद —

क्रीत्या मूढ्येन यः पण्य क्रेता न यद्गु मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विधापदमुच्यते ॥ इति । (व्य०प००९, १)

न बहु मन्यते = सम्यगसम्यगिति पूर्व विचार्यं न शृङ्खितमित्यर्थः । क्रीतं परीक्षणायमित्याह—

(१) अत्र पण्यवैभोज्यनिर्वाहाद्यर्थे घने अंशानुरूपेण विभज्य सर्वप्रदत्तये ततोऽस्य धनं तु निःस्वादिभ्यो देयमिति व्यवस्था इत्यपराह ।

गृहस्पति,

परीक्षेत स्वयं क्रीतमन्येषां च प्रदर्शयेत् ।

परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत् ॥ इति ।

अन्येषां=पण्यगुणदोषविदामितिशेषः ।

नारदोऽपि—

क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्ष्यामिमत्तं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥ इति । (व्य०प०२।४)

चर्मादीनां परीक्षा सद्यः कार्या । तथा च—

व्यासः,

चर्मकाष्ठेष्टकासूत्रधातुपासवरसस्य च ।

घसुकुप्यहिरण्यानां सद्य एव परीक्षणम् ॥ इति ।

अत्र बहुशब्देन रूप्यं गृह्यते । रूप्यं=हेमरूप्यव्यतिरिक्तं त्रपुसीसादिकम् ।

तथा च हेमरूप्ये प्रस्तुत्यानरसिंहः—“ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्” इति ।

क्रीतपण्यद्रव्यविशेषेण परीक्षणकालावधिमाह—

नारदः, (व्य०प०९)

इयहाहोह्य परीक्षेत पञ्चाहाद्वाहामेव तु ।

मुकावज्जप्रवालानां सप्ताहं स्यात्परीक्षणम् ॥ (५)

द्विपदामर्धमासं तु पुंसां तद्द्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहं सर्वबीजानामेकाहो लोहवाससाम् ॥ (६)

अतोऽर्वाक्पण्यदोषस्तु यदि सञ्जायते क्वचित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेय तत् क्रेता मुख्यमवाप्नुयात् ॥ इति । (न लब्धम्)

अहात्=क्रयदिनादारभ्येतिशयः । पञ्चाहादित्यादावप्येवमेव शेषोऽव-

गन्तव्यः । “विक्रेतुः प्रतिदेयं” इत्यादि विधिदर्शनात् अहादोष-

मिःपादिपरीक्षणं प्रीतिदोह्यादिद्रव्याषिषयामिति गम्यत इति स्मृतिचन्द्रिका-

याम् । दोषं=महिष्यादिकम् । वायु=यल्लुं(वर्हा)दिकम् । मुकाप्रहणं रजोपल-

क्षणम् । द्विपदा पुंसां दासानामित्यर्थः । तद्द्विगुणं मासमित्यर्थः । स्त्रियाः=इत्या-

इत्यर्थः । पूर्वोदाहृतं ‘चर्मकाष्ठे’ इत्यादि व्यासवचनेन भक्षणाद्यर्थे गृहीतानां

धान्यादीनां सद्यःपरीक्षणाभिधानात् सर्वबीजानामित्यत्र बीजशब्दो वापा-

द्यर्थेगृहीतधान्यपरः । अन्यथा सद्यःपरीक्षयत्प्रतिपादकम्याववचनवि-

रोधः स्यात् । अतोऽर्वाक् इयहादेरभ्यन्तर इत्यर्थः ।

कार्यायनोऽपि—

भूमेर्दशाहोऽनुशयः केतुर्विक्रेतुरेव च । इति ।

भूमेर्दशेष्टकादिकृपायाः । अनुशयः=परावर्त्तनपाप्यः कालः परीक्षाकाल

इतिवाच्यः । यद्योक्तपरीक्षाकालातिक्रमे दोषदर्शने न प्रातेरानामिःपाद—

३४० वीरभिन्नोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्०

स एव,

अविज्ञात तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् ।

क्रीतं तत्स्वामिने देयं पण्यं कालेऽप्यथा ननु ॥ इति ।

अविज्ञातं=परीक्षाशैथिल्यात्तत्त्वतोऽपरिज्ञातम् । दुष्ट विभावित=दोषवत्तया ज्ञातमित्यर्थः । काले=परीक्षाकाले । अन्यथा=तत्कालात्यये दुष्टतया परिभावितमपि तत्स्वामिने न दयम् ।

“अविज्ञातं तु यत् क्रीतम्” इत्यनेन यत् क्रयात् प्राक् अपरीक्ष्य क्रीतं तत् परीक्षासमये दोषदर्शने परावर्त्तनीयम् । यत्तु परीक्ष्य गृहीतं तत्र परावर्त्तनीयामिति दर्शितमर्थ—

नारद आह, (व्य०प०११)

क्रीत्वा नानुशयं कुर्याद्वणिक् पण्यविचक्षणः ।

क्षयं वृद्धिं च जानीयात् पण्यानामागमं तथा ॥ (१६)

क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनः ॥ इति (४)

अनुशयं=पश्चात्तापम् । पण्यानाम्=अदवादीनाम् आस्मिन्देशे मूल्यहानिरस्मिन्देशे तदाधिक्यमिति क्षयवृद्धी एतद्देशसम्भवमित्यागमं च क्रयात् प्रागेव जानीयादित्यर्थः ।

दोषदर्शनमन्तरेण परीक्षाकाल एव प्रत्यर्पणे विशेषमाह—

कालायनः

क्रीत्या चानुशयात्पण्यं त्यजेद्दोषादृते नरः ।

अनुष्टमेव काले तु स मूल्यादशमं वहेत् ॥

क्रीत्या गच्छन्ननुशयं क्रीया हस्तमुपागते ।

पद्भागं तस्य मूल्यस्य दद्यात् क्रीतं त्यजेन्नरः ॥ इति ।

अनुष्टमनभियुक्तम् । काले=परीक्षाकाले । अत्र मूल्यदशमभागदानं यदुपभुज्यमानमपि न नश्यति भूम्यदिकं तद्विषयम्, उपभोगविनश्यत्पीजादेविषयं पद्भागदानमिति व्यपस्था ज्ञेया ।

ननु विज्ञानताऽप्यनुशयो न कार्यः “क्रीत्या नानुशयं कुर्यात्” इति निषेधसद्भावादिति चेत्, सत्यम् । अपवादस्य सत्त्वात् । स चापवादो दर्शितो—

नारदेन, (व्य०प०११२)

क्रीत्या मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्वते क्रीया ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाद्दुष्क्रीतम् ॥ इति ।

ः मन्वते इत्यनेन वस्तुतो दोषामात्र उक्तः । द्वितीयादिदिवसे प्रायः पले विशेषमाह—

स एव, (व्य०प०१।३)

द्वितीयेऽहि ददत् क्रेता मूल्यात्रिंशशमावहत् ।

द्विगुण तत्रुतीय ऽहि परत केतुरेव तत् ॥ इति ।

परत=तृतीयाह परत । केतुरेव तत् क्रीत्वा अनुशयादिक जानन्नपि न कुट्यादित्यर्थः ।

यत्न मनुवचनम्—

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्य दद्याच्चैवावदीत वा ॥ इति । (८।२२२)

तदुपभोगानद्वरक्षेत्रगृहयानशयनादिविषयम् ।

यत्नूपभोगेन सदोपमपि विकारप्रापित तत् परीक्षाकालमध्येऽपि न प्रतिदेयमित्याह—

नारद, (व्य०प०१।७)

परिभुक्तं तु यद्वास कृष्णरूप मलीमसम् ।

सदोपमपि तत् क्रीत विक्रेतुर्न भवेत्पुन ॥ इति ।

वासोप्रहणमुपलक्षणमिति मदनरत्न । वासोविषयतैवास्येति माधवीये ।

पण्याना देशकालवशादुपचयापन्नयो ज्ञातव्यावित्याह—

नारद, (व्य०प०१।१६)

क्षयं वृद्धिं च जानीयात्पण्यानामागम तथा । इति ।

अश्यादिपण्यानामस्मिन् कालेऽस्मिन्देशे च क्षय वृद्धिं वा जानायात् तथा आगम कुलीनत्वादिज्ञानार्थम् उत्पादकजन्मभूम्यादिक च जानीयादित्यर्थः ।

ऋषकाले मूलवक्षयवृद्धिदोषदर्शनमन्तरेण क्रीतविक्रीतयो प्रत्यर्पणे पुनर्ग्रहणे दण्डमाह—

याज्ञवल्क्य,

वृद्धिं क्षयं वा घणिजा पण्यानामविजानता ।

क्रीत्वा नानुशय कार्यं कुर्वन् पद्मागदण्डभाक् ॥ इति । (१।२५८)

वृद्धिं=मूलवक्षयवृद्धिम् । अविजानता क्रेत्रा । एव मूलवक्षयमविजानता विक्रेत्रेत्यर्थः । परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्यर्पणे दण्डमाह—

मनु,

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।

आददानो ददश्चैव राक्षा दण्ड्य शतानि पद् ॥ इति । (८।२२३)

दशाहप्रहण परीक्षाकालस्य पूर्वोक्तस्यापलक्षणम् । सर्वमेतदपरिभाषणे । परिभाषणे तु तदनुसारणैव प्रतिदानतद्भावादिक मन्तव्यम् ।

इति क्रीतानुशयाख्य व्यवहारपदम् ।

अथ विक्रीयासम्प्रदानाख्यं व्यवहारपदम् ।

तत्स्वरूपमाह नारदः—

विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यत्र प्रदीयते ।

विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥ इति । (व्य०प०८।१)

तत्र विक्रेयद्रव्यस्य द्वैविध्यप्रवृत्तिव्यवहारे क्रमेणाह—

स एव, (व्य०प०८)

लोकेऽस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा । (२)

पद्धिस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः ।

गणिम तुल्लिमं मेयं क्रियया रूपतः प्रिया ॥ इति । (३)

दान विक्रय । आदान क्रय । गणयित्वा यस्य क्रयविक्रयौ तद्गणिमम् । एवं तुलिमादिकम् । गणिम=सख्येयं क्रमुकफलादिकम् । तुल्लिमं तुलाधृतं हेमचन्द्रनादिकम् । मेयं ब्रीह्यादिकम् । क्रियया चाह्नदोहनादिरूपया युक्तमिति शेषः । रूपतः=रूपेण युक्तं वस्तु पण्याङ्गनादि । प्रिया=दीप्या युक्तं पञ्जरागादिकम् ।

यदा विक्रेता मूल्यं गृहीत्वा याचमानाय क्रेत्रे विक्रीतं वस्तु न ददाति तदा यत्कर्त्तव्यं तदाह—

स एव, (व्य०प०८।४)

विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यो न प्रयच्छति ।

स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥ इति ।

यो गृहीतमूल्यो विक्रेता अजातानुशयाय क्रेत्रे प्रार्थयमानाय नार्पयति तच्च पण्यं यदि स्थावरात्मकं तदा क्षयेण सहितमसौ दाप्यः । यदि तु जङ्गमात्मकं तदा क्रियाफलेन सहितमित्यर्थः । विक्रयानन्तरं जात उपभोगोऽत्र क्षयः । क्रियाफलं दोहनादिक्रियाफलं क्षीरादिकम् । इदं च क्रयकालापेक्षया अर्पणकाले मूल्याधिक्ये वेदितव्यम् । मूल्यद्वारेण त्वन्यथामिधानात् ।

• तथाच स एव—

अर्घ्येदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् । इति ।

अर्घ्याक् चेदपचीयेतेति कल्पतरी पाठः । अर्घ्याक्=विक्रीतस्य क्रेत्रे समर्पणात्पूर्वं अपचीयेत हीनमूल्यं भवेत्सोदयं पण्यमावहेत्=विक्रयकाले यावन्मूल्यं गृहीतं तावता मूल्येनार्पणसमये मूल्यहासवशात्तावदुपचयसहितं लभ्यते तावद्दद्यादित्यर्थः । यदा तु मूल्यसाम्यं तदा पण्योपचयरूपस्योदयस्यासम्भवात्—

निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च ।

याच्यमानमदत्तं चेद्वर्द्धते पञ्चक शतम् ॥

इति वचनोक्तवृद्धिसहित पण्य दाप्यः । अत एव—

याज्ञवल्क्य, (२।२५४)

गृहीतमूल्य यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदय तस्य दाप्योऽसौ दिग्भूलाभ वा दिगागते ॥ इति ।

गृहीतमूल्य पण्य विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे क्रेत्रे न समर्पयति तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सात्कालान्तरे अल्पमूल्ये-
नैव लभ्यते तदा सोदय वृद्ध्या सहित विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः । यदा मू-
ल्यहासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेवेयतो मूल्य-
स्येत्पण्यमिति प्रतिपन्नम् तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देशे
विक्रीणानस्य यो लाभस्तनोदयेन सहितं दापनीय इति चरणत्रयस्या-
र्थः । चतुर्थस्य तु यो देशान्तरात्क्रयणार्थमागत्य क्रीणाति तस्मै देशा-
न्तरे तत्पण्यविक्रये यो लाभस्तेन सहितं तत्पण्यं दापनीय इत्यर्थः ।
देशान्तरलाभसहितपण्यदानं न केवलमर्घसाध्य एव किन्तु मूल्यस्य
वृद्धौ क्षयेऽपीत्याह—

नारद,

स्थापिनामेव नियमो दिग्भूलाभं दिग्बिचारिणाम् । इति । (४५०५०८५)

स्थापिना=विक्रेतुदेशस्थापिनाम् । एष नियम “स्थावरस्य क्षयं दाप्य”

इत्यादिवचनोक्तो नियम इत्यर्थः ।

विष्णुर्विक्रेतुर्दण्डमप्याह—

गृहीतमूल्य यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्य सोदयं दाप्यो राज्ञा च
पणशतं दण्ड्य इति ।

एतच्चानुशयराहितदत्तविक्रेतुर्विषयमिति मदनले । यस्तु विक्रीयानु-
शयवशात्प्रापयति यश्च क्रीत्वाऽनुशयवशात् गृह्णाति तौ प्रत्याह—

कात्यायन,

क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद्यो न दद्याद्दृष्टमितम् ।

स मूल्याद्दशभागं तु दत्त्वा स्वं द्रव्यमाप्नुयात् ॥

अप्राप्तेऽर्थक्रियाकाले कृते नैव प्रदापयेत् ।

एष धर्मो दशाहात् परतोऽनुशयो ननु ॥ इति ।

अद्वित अलादिनेतिशेषः । दोहवाह्यादिपण्यस्य दोहनवाहनादिरूपः
कालोऽर्थक्रियाकालस्तास्मिन्प्राप्ते सति अप्रहणेऽदाने वा कृते सति न दशम
भागं प्रदापयेत् । किन्तु तमदस्वैव स्वोयं द्रव्यं प्राप्नुयादिति । एष धर्मो
दशाहात् प्राग्येदित्ययः । तत ऊर्ध्वमनुशयो न कर्त्तव्यः ।

३४४ धीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

विक्रीयासम्प्रयच्छतो यद्विक्रीतं पण्यं विक्रेतृपार्श्वे स्थितं तस्य यदि नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह—

याज्ञवल्क्यः,

राजदोषोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।

हानिविक्रेतुरंयासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥ इति । (२१२५६)

अत्र याचितस्येति विशेषणोपादानात् याचनाभावे न विक्रेतुर्हानि-
रित्यर्थाद्भ्रम्यते ।

नारदोऽपि (व्य०प०८१६)

उपहृन्येत वा पण्यं दृष्टेनापह्नियते वा ।

विक्रेतुर्ग्वेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्रयच्छतः ॥ इति ।

यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिस्तथा दीयमानं पण्यमगृ-
ह्यतः क्रेतुरपत्स्याह—

स एव, (व्य०प०८१९)

दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः कथी ।

स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः ॥ इति । (इदमर्थं न दृश्यते)

अप्रयच्छतः विक्रेतुर्यो दोषः स एवास्य भवेदित्यन्वयः । क्रेतुर्दोषामिधान-
स्य फलं पण्यस्य मूल्यं क्रेत्रे विक्रेत्रा न प्रत्यपणीयमिति । दीयमानं न गृह्णा-
तीत्यदना दीयमानप्रहणे न मूल्यहानिरिति दर्शितम् । क्रयानन्तरं
क्रेत्रा न याचितं विक्रेत्रा च न समापितं जातञ्च चौराण्युपद्रवस्तत्र त्रयोः
समा हानिः क्रेतुर्विक्रेत्रोरुभयोरपि याचनानपण्यशैथिल्येन सापराध
त्यादित्युक्तं देवतभैः स्मृतिचान्द्रकायाम् ।

याज्ञवल्क्योऽपि—(२१२५६)

हानिद्येन क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् । इति ।

क्रेतृदोषो दीयमानस्याग्रहणम् । यत्र पुनर्जातानुशयः क्रेता विक्रेत्रा
दीयमानं न गृह्णाति तत्राप्याह—

नारदः, (व्य०प०८१९)

दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः कथी ।

विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयात् ॥ इति ।

कथी जातानुशय इतिशेषः ।

राज्ञवल्क्योऽपि—

विक्रीणमपि विक्रेतुं पूर्वक्रेतव्यं गृह्णाति ॥ इति । (२१२५४)

यस्मिन्पदुष्टं पण्यं दर्शयित्वा भद्रं यः विक्रीणीते, यद्यान्यहस्ते विक्रीतं
तत्क्रेत्रनुदायामात्र पयान्यत्र विक्रीणीते तयोः समानो दण्ड इत्याह—

नारद , (व्य०प० ८।७।८)

निर्दोष दर्शयित्वा तु सदोष यः प्रयच्छति ।
मूल्यं तद्द्विगुण दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥
तथाभ्यहस्ते विक्राय योऽन्यस्मे तत्प्रयच्छति ।
सोपितद्द्विगुण दाप्यो विनय तावदेव तु ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

अभ्यहस्ते च विक्रीतं दुष्ट वाऽदुष्टवद्यदि ।

विक्रीणीते दमस्तस्य मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत् ॥ इति । (२।२५७)

बुद्धिपूर्वविषयमेतत् ।

ज्ञात्वा सदोषं यः पण्य विक्रीणीते विचक्षण ।

तदैव द्विगुण दाप्यस्तत्सम विनय तथा ॥

इति बृहस्पतिनोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वकविक्रये तु क्रयपरावर्त्तनमेव ।

अन्यत्रापि विषयविशेषे परावर्त्तनमाह—

बृहस्पति ,

मत्तोन्मत्तेन विक्रीत हीनमूल्य भयेन वा ।

अस्वतन्त्रेण मूढेन त्याज्य तस्य पुनर्भवेत् ॥ इति ।

एतत्सर्वं दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यम् । अत एव—

नारद , (व्य०प० ८।१०)

दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः । इति ।

यत्र पुनर्मूल्यं न दत्तं तत्रापि—

स एवाह, (व्य०प० ८।१०)

अदत्तेऽन्यत्र समयात्र विक्रेतुरतिक्रमः ॥ इति ।

अदत्तमूल्ये तु पण्ये बाह्यात्रण क्रये कृते न परावर्त्तनीयमित्येवमा-
दिसमयाभावे सति प्रवृत्तौ निवृत्तौ न कश्चिद्दोष इत्यर्थः । यत्र पुनर्वा-
ह्यात्रकयपारहारार्थं विक्रेतुर्हस्ते क्रेश्च किञ्चिद्द्रव्यं दत्तं तत्र क्रेतुदोषव-
शेन क्रयासिद्धौ त्वाह—

व्यास ,

सत्यद्वारं च यो दत्त्वा यथाकालं न दृश्यते ।

पण्यं भवेन्निसृष्टं तद्दीयमानमगृह्णन् ॥ इति ।

निसृष्टं भवेत्=उत्सृष्टं भवेदित्यर्थः । अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गं सत्यद्वार-
द्रव्योत्सर्गोऽभिमतः । अन्यथा बाह्यात्रकयकल्पितुल्यत्वेन विक्रेतुः सत्यद्वार-
द्रव्यप्राप्तकत्वकृतमन्यत्र विक्रयणाद्यपराधानमित्तकं सत्यद्वारद्रव्यस्य
द्वैगुण्येन प्रतिदानं न स्यात् । अत्रापि विक्रीतमाधिकेयमित्यनुसन्धेयम् ।

अस्मिन्नेव विषये विक्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ त्वाह—
याज्ञवल्क्य,

सत्यङ्कारकत द्रव्य द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ इति । (२।६१)

सत्यङ्कार = सत्यापन कृतस्य क्रयस्य सत्याकरणमिति यावत् ।
“क्लृप्ते सत्यापन सत्यङ्कार सत्याकृतिः ख्रियाम्” इत्यमरकोषामिधाना
त् । सत्यङ्काराय कृत समर्पितं सत्यङ्कारकत क्रय सत्य कर्तुं यद्विक्रेतृ-
हस्ते कृतमित्यर्थः ।

इति विक्रीयासम्प्रदानाद्य व्यवहारपदम् । १०

अथ स्वामिपालविवादाख्यं व्यवहारपदम् । ११

तत्र मनुस्तदभिधानप्रतिज्ञां करोति—

पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।

विवाद सम्प्रवक्ष्यामि यथावदुर्ममनस्वतः ॥ इति । (८।२२२)

स्वामिपालयोः प्रतिदिनकृत्यमाह—

नारद, (व्य०प०६।११)

उपानयेद्वा गोपाय प्रत्यहं रजनोक्षये ।

चीर्णाः पीताश्च ता गापः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ॥ इति ।

चीर्णास्तृणादिक माक्षतघर्ती । पीता = पीतवर्तीः । स्वामिना प्रातर्या
घृत्य समर्पितास्तास्तावस्यो गोपालेन साय प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । गो
प्रहण पशुमात्रोपलक्षणार्थम् । तथाच—

याज्ञवल्क्य,

यथार्पितान् पशून् गोप साय प्रत्यर्पयेत्तथा । इति । (२।१६४)

गयादिपरिपालकस्य भृतिपरिमाणमाह—

नारद, (व्य०प०६।१०)

गवां शताद्वत्सतरी धेनु स्याद्विशते भृति ।

प्रतिसवत्सर गोपे सन्दाहृद्याष्टमेऽहनि ॥ इति ।

प्रतिसवत्सर = सवत्सरे सवत्सरे गोशतपरिपालने यत्सतरी = द्विहायनी
गौर्भृतिः । द्विशतपरिपालने धेनुर्द्वौर्ग्री सवत्सरेति यावत् । अष्टमे दिवसे
सन्दोह = सर्वासा गया दोहश्च भृतित्वेन कल्पनीय इत्यर्थः ।

बृहस्पतिरपि—

तथा धेनुभृत क्षीर लभते षष्टमेऽहिलम् ॥ इति ।

धेनुभृत = धेन्वा भृत द्विशतपालक इत्यर्थः । तथा च सन्दोहो धेन्या
समुर्धायते न घत्सतर्व्येति मदनराज । कल्पतरे तु धेनुभृतो गोपाल इति

व्याख्यातम् । तेन घत्सतर्यापि समुञ्चीयत इति गम्यते । गोग्रहणं महि-
ष्यादीनामुपलक्षणम् । न्यूनाधिकपरिपालने तु तदनुसारेण भृतिकल्पना
द्रष्टव्या । इयं च घत्सतर्यादिभृतिकल्पना परिभाषितभृत्यभाववि-
षया । परिभाषिते तु परिभाषानतिक्रमेणैव देया । मनुस्तु प्रकारान्तरेण
भृतिपरिमाणमाह—

गोप क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो घराम् ।

गोस्वाम्यनुमतो भृत्यः सा स्यात्प्रागभृते भृतिः ॥ इति (८।२३१)

दशानां दोग्ध्रीणां मध्ये वरमुत्कृष्टां स्वीकृत्य तत्क्षीर क्षीरभृतो भृत्यो
गोषो दशदोग्ध्रीपालनकृद् गृह्णीयाद् भृत्यर्थम् । सैषा भृतिः पूर्वं द्रव्या
न्तरेणाश्रुते ज्ञेया । यस्तु द्रव्यान्तरेण भृतः तत्र तदेव भृतिरित्यर्थः ।

यस्तु भृतिं गृहीत्वा पशुमारयेत् विनाशयति वा तं प्रत्याह—

याज्ञवल्क्यः ,

प्रमादमृत्ननष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतन । इति । (२।१६४)

प्रमादग्रहणं पशुपालकदोषोपलक्षणार्थम् । मनुना प्रमादनाश-
स्पष्टीकृतः—

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहत विषमे मृतम् ।

हीन पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥ इति । (८।२३२)

श्वहतम्=शुना हतम् । विषमे-दुर्गमप्रदेशे । पुरुषकार=पुरुषप्रयत्नः ।
यत्पुरुषप्रयत्नेन हीन सन्नाशादिक प्राप्त तदातव्यमित्यर्थः । पुरुषकारश्च
गृहस्पतिना दर्शितः—

कृमिचौरव्याघ्रमयाहरीश्वभ्राष्ट्र पालयेत् ।

व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशे स्वामिने वा निवेदयेत् ॥ इति ।

व्यायच्छेत्=व्यसनाभावाय यतेत्यर्थः । चौरैर्वलात्कारेणापहृते न

दाप्य इत्याह—

मनु , (८।२३३)

विशुष्य तु हृत चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिन स्वस्य शसति ॥ इति ।

विशुष्य=शुद्धकादिभिर्घोष कृत्वा । देशे=स्वाम्यवस्थानदेशे । काले=अ-
पहरणकालाव्यवहितकाले । विषयविशेषे पशुपालस्य दण्डमाह—

व्यास ,

गृहीतमूल्यो गोपालस्तांस्त्यक्त्वा निर्जने वने ।

ग्रामचारी नृपैर्वाध्य शलाकी च वनेचरः ॥ इति ।

शलाकी नापित इति कल्पतरो । पुरुषण प्रयत्नाकरणे दण्डमाह—

३४८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

नारदः, (व्य०प० ६।१२।१३)

स्याच्चेद्गोव्यसनं गोपो व्यायच्छेत्त्र शक्तिः ।

अशक्तस्तूर्णमागम्य स्वामिने तन्निवेदयेत् ॥

अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चानिवेदयन् ।

‘बोदुमर्हति गोपस्तं विनयं चैव राजनि ॥ इति ।

तम्=गवादिकम् । पशूनां दैवान्मरणे पालकस्य दोषाभावत्वज्ञानो-

पायमाह—

व्यासः,

मृतेषु च विशुद्धः स्याद्बालशुद्धादिदर्शनात् ।

आदिशब्देन कर्णादीनां ग्रहणम् । तथा च—

मनुः,

कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्त्रं स्नायुं च रोचनाम् ।

पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गाभिर्दर्शनम् ॥ इति । (८।२३४)

अङ्गादि दर्शयेदिति क्वचित्पाठः । अङ्ग=शुद्धकर्णादिकरूपं चिह्नम् ।

आदिशब्दः साक्षिसद्वहार्थः । पशुषु मृतेष्वङ्गादिकं स्वामिने दर्शयेत् ।

रोचनादिकं यत्सप्रयोजनं तत्तस्मै दद्याच्चैत्यर्थः । नष्टगवादिदानं च

तस्वामिने मूल्यद्वारेण ज्ञातव्यम् । अत एव—

विष्णुः,

द्विधा पशूनां वृकाद्युपघाते पाले स्वनायति पालकदोषो विनष्टपशूनां मूल्यं स्वामिने दद्यादिति ।

अनायति=अनाच्छति । विनष्टद्रव्यप्रमाणमाह—

याज्ञवल्क्यः,

पालदोषयिनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्धप्रयोदशपणः स्वामिने द्रव्यमेव च ॥ इति । (२।१६५)

अर्धप्रयोदशपणं=अर्धरहितप्रयोर्दशपणः । सार्धद्वादशपण इतिया-

वत् । “तास्तृतीयपूर्वपदाः समानाधिकरणेन समस्यन्त उक्तपदलोपश्च”

इति कर्त्तृशुभ्ररपदलोपी कर्मधारयः । यत्तु केनचिदर्थधिकप्रयोद-

शपणो दण्ड इति व्याख्यातम् । तत् सार्धद्विमात्रादिषु अर्धप्रमात्रादीति

महामाप्यधारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम् ।

पालदोषमाह मनुः—

धजाविके तु संख्ये वृकः पाले स्वनायति ।

यां प्रसता वृको हन्यात् पाले तत्कल्पियं भवेत् ॥ इति (८।२३५)

अनायति=उपद्रवनिवारणाय अनागच्छनीत्यर्थः । याम्=प्रजाविकजा-

तीयाम् । सुगमस्थलस्थविषयमेतत् । दुर्गमस्थलस्थविषये त्वाह—
स एव,

तासां चेदचरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।

यामुत्पत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्विषी ॥ इति । (८।२३६)
अचरुद्धानां=पालकेन स्थापितानामित्यर्थः । गवादिप्रचारणार्थं भूमिमाह-
य इवत्स्वयं,

ग्राम्येच्छया गोप्रचारो भूमी राजवशेन वा । (२।१६६)

ग्राम्येच्छया ग्रामीणजनवशेन राजेच्छया वा । गोप्रचारो गवां तृणादि
मक्षणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः । गवां स्था-
नासनसौकर्याय ग्रामक्षेत्रयोरन्तरमाह—

स एव,

घनुःशतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् ।

द्विशते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥ इति । (२।१६७)

परीणाहशब्देनात्र सर्वासु दिक्षु अनुत्तशस्यं स्थलं गृह्यते । एतादृश
घनुःशतपरिमितं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं कार्यम् । खर्वटस्य शतद्वयपरिमितं,
नगरस्य शतचतुष्टयपरिमितमित्यर्थः । खर्वट अनेककारुण्यपीथलयुक्तो
ग्राम इति मदनरत्ने । माघवाचांश्चिस्तु प्रचुरकण्टकसन्तानो ग्राम इति व्या-
ख्यातम् । तत्र शस्योत्पत्तेः प्रागेवावरणं कार्यमित्याह—

कारयायनं,

अजातेष्वेव शस्येषु कुर्यादावरणं महत् ।

तु खेन विनिवार्यन्ते लब्धस्वादुरसा मृगाः ॥ इति ।

एवं पशुनिवारणार्थं कृतमप्यावरणमतिक्रम्य पशुभिः शम्भ्यादि-
विनाशे कृते कर्त्तव्यमाह—

मनुः,

पथिक्षेत्रे परिक्षृते प्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ।

सपालः शतदण्डाहो विपालं वारयेत्पशुम् ॥ इति । (८।२४०)

पथिक्षेत्रे=मार्गसमीपक्षेत्रे । प्रामान्तीये=ग्रामसमीपवर्तिनि । सपालः पशु
पणशतदण्डार्हः । तत्पशुपालः पणशतं दण्डनीय इत्यर्थः । अयं च दण्डः प-
शुपालेन समर्थेन सता पशावनिवार्यमाणे वेदितव्यः । अत एव—
नारदः, (अ०प०१।१२८)

उत्क्रम्य तु घृतिं यः स्वाच्छस्यघातो गवादिभिः ।

पालः शास्यो भवेत्तत्र न वेच्छक्तो निवारयेत् ॥ इति ।

आवरणभावेनापरिहार्यं शस्योपघातेऽपि न पालस्य दण्डः ।

तथा च मनु.—

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ इति । (८।२३८)

अनेनावृतक्षेत्रशस्यापघाते पशुरक्षिणां दण्ड इत्यर्थादुक्तं भवति । अदीर्घकालप्रचारविषयमेतत् । दीर्घकालप्रचारे तु अपरिवृतेऽपि पशुपालो दण्डार्हो भवति । अत एवालपकालप्रचारे दोषाभावं दर्शयति—
विष्णु,

पथिग्रामविधीतान्ते न दोषोऽल्पकालमिति ।

पशुविशेषेण दण्डपरिमाणमाह—

याज्ञवल्क्य, (२।१५९।१६०)

मापानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्द्धं तु गौस्तदर्द्धमजाविकम् ॥

भक्षयित्त्वोपघितानां यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

सप्तमेपां (१)विधीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ इति ।

परशस्यघातकारिण्या महिष्याः स्वामी अष्टौ मापान् दण्ड्यः । गो स्वामी चतुरः । छागस्वामी द्वौ द्वौ । मेघस्वामी च द्वौ द्वौ । एतेषां पशूनां शस्यमक्षणादारभ्य तत्रैव शयितानां स्वामी यथोक्तदण्डाद्विगुणं दण्डं प्राह्य । विधीतस्थतृणाद्युपघातेऽपि शस्योपघातवद्दण्डनीयः । खरस्वाम्युष्ट्रस्वामी महिषीस्वामिवद्दण्डनीयः । अत्र पशुस्वामिनो दण्ड इत्यभिधातव्ये महिष्यादिग्रहणं प्रतिपशु दण्डप्राप्त्यर्थम् । भक्षयित्त्वोपघितसवत्सविषये यथोक्ताचतुर्गुणो दण्डः । तथा च—

श्रुत्वन्तरम्,

घसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः । इति ।

अत्रापराधानुसारेण दण्डनार्थं ताम्रिकमापो प्राह्यो न पुनः सौवर्णो राजसो घेति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । ताम्रिकमापश्च कर्षपरिभाषितस्य पादशो भागो भवति । अयमेव पलस्य "पञ्च यापि प्रकीर्त्तिता" इति याज्ञवल्क्योक्त पञ्चसुवर्णपरिमितत्वपक्षे पलचतुर्थांशस्य विंशतिमापात्मककार्पाणस्य "मापो विंशतिमो भागः पलस्य परिकीर्त्तितः" इति नारदाको विंशो भागोऽपि भवति । एतेन स्मृतिचन्द्रिकायाम् अपराधानुसारेण दण्डनार्थं "मापो विंशतिमो भागः पलस्य परिकीर्त्तित" इति नारदोक्तो मापः कौञ्चेत् स्वीकृत इत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्य—

(१) प्रभुरतृणकाश रक्षमाण परिग्रहो भूयदेशो विधीतः । विशेषेण वात व्यापनं तृणकाशदेवैरिति व्युत्पत्तेः ।

सङ्ख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुदाहृता ।

कार्यापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥

इति शृङ्खलिवचनविरोधेन दूषितम् । तदुभयथाप्यर्थमेदाभावेन वि
रोधाभावाश्रितस्त मन्तव्यम् । यत्तु मनुनेक "सपात्रं पणमर्हति" इति ।
तत्र स्यामिमतिपूर्वं पशुव्यतिक्रमाविषयम् । मात्स्यवचनं त्वयुक्तिपूर्वं
विषयमिति न तयोर्विरोधः ।

यद्,

पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा ।

तथाजायिकघरसानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः ॥

इति स्मृत्यन्तरम् । तद्भक्षयित्वोपधिष्टगयादिविषयम् । यापुननंरे-
नाभिहितम्—

मायं गां दापयेदण्डं द्वौ मापौ महिषीं तथा ।

तथाजायिकघरसानां दण्डं स्यादर्द्धमायिकः ॥ इति,

तन्मुहूर्त्तमात्रभक्षणविषयम् । अत एवाह तु —

पह्ललिखिता,

रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च मापान्द्रिया त्रीन्मुहूर्त्तमायं प्राप्ते त्वदण्डानि,

प्राप्ते त्वदण्डं इत्यस्यायमर्थः । महिष्यादिभिः परशस्यपु कषलमात्रम

क्षणे कथाशिशृते पालस्य स्यामिनो वा स्वत्पोऽपि दण्डो नास्तीति ।

भातुरपशुविषये बहुसस्यनाशोऽप्येवमेव । दण्डामावप्रतिपादनमुपेनाह-

नारद, (स्य०प०११।३६।३७)

३५० *वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

स्वामिग्रहण पालकस्याप्युपलक्षणार्थम् । यदाह—
मनु,

अनिर्देशाद्वां गां सुतां वृषान्देवपशूस्तथा ।

सपालान्वा विपालान्वा अदण्ड्यान्मनुरग्रवीत् ॥ इति (८।२४२)

वृषा=महोक्षाः । यद्वा वृषात्सर्गविधानेनोत्सृष्टा* । देवपशव =देवालयेषु
देवोपभोगार्थं स्थापिता पशवः ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।

पालो येषां न ते मोक्षया देवराजपरिप्लुताः ॥ इति ।

सूतिका=प्रसूता अनिर्देशाद्वा । आगन्तुक=स्वयूधात्परिभ्रष्टः सन् देश
न्तरात् समागत । येषां पालो नास्ति तेऽपि देवराजोपहृताः शस्यादिनाश
कारिणो न दण्ड्या इत्यर्थः । आदिशब्देन मृतवत्सादीनां ग्रहणम् ।
अत एवोशना—

अदण्ड्या मृतवत्सा च सङ्गु(१) रोगवती कृशा ।

अदण्ड्याः काणकूटाश्च वृषाश्च कृतलक्षणाः ।

अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिसारिणी ॥ इति ।

* कूट =एकशृङ्ग* । कृतलक्षण =प्रतप्तयसेन कृतलाङ्गुलः । अभिसारिणी=स्व
यूधात्प्रच्युता पुनः स्वयूथगामिनी । परशस्यविनाशे न केवल पशुस्वामी
दण्डनीयः सदमपि दापनीय इत्याह—

वृषपति,

शस्याप्रियारयेद्वास्तु चीर्णे दांपो द्वयोर्मवेत् ।

स्वामी सददम दाप्यः पालस्ताडनमर्हति ॥ इति ।

सदश्च दमश्च सददमम् । समूलशस्यनाशविपर्यमेतत् । अत एव—
नारद, (६५०५०११२९)

समूलशस्यनाशे तु तस्वामी प्राप्नुयात् सदम् ।

यद्येन गोपो मुच्येत दण्ड स्वामिनि पातयेत् ॥ इति ।

तस्वामी=शस्यस्वामी*सद प्राप्नुयात् । पशुस्वामिनः सकाशादिति
शेष* । यथोऽत्र कशादिना ताडनम् । न प्रणिच्छेद् । "पालस्ताडनम
र्हति" यचनात् । सदश्च सामन्तादिभिः परिकल्पितो देय । अत एव—
त एवाह, (६५०५०११२८)

गोमिस्तु भक्षितं शस्य यो नर प्रतिवाचते ।

सामन्तानुमतं देय धान्य यत्तत्र धापितम् ॥ इति ।

(१) वृजु =मदनक्रानुका ।

यत्तु शदयाचननिषेधकम्—

गोमिषिनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।

पितरस्तस्य नाश्नन्ति नाश्नन्ति त्रिदिवौकस* ॥

इत्युशनेवचनं तत् प्रामादिसमीपस्थानाद्युत्क्षेत्रविषयमिति गायत्र्या
चार्या । धातुकालादौ गोभक्षितविषयमिति मदनरत्नहृत् । सर्वासां गवामु-
त्सवे धातुदिवसे चादण्ड्यत्वमाह—

स एव,

अदण्ड्याश्चोत्सवे गायः धातुकाले तथैव च । इति ।

गोमिषि धातुकालादौ भुक्तमतिथेयस्करमित्याशयेनाह—

ध्यासः,

आक्रम्य च द्विजैर्भुक्तं पारिक्षिणं च यान्धयै* ।

गोमिष्यं नरशार्दूल ! याजपेयाद्विशिष्यते ॥ इति ।

एतत्पदमुपसहरति मनु —

एतद्विधानमातिष्ठेद्दार्मिको पृथिवीपति* ।

स्यामिनां च पशूनां च पालानां च ध्यतिक्रमे ॥ इति । (८।२४४)

इति स्वामिपालविवादाख्यं व्यवहारपदम् । ११

अथ सीमाविवादाख्यं व्यवहारपदम् । १२

तत्स्वरूपमाह नारद —

सेतुकेदारमर्यादायिच्छृणुहृष्टनिश्चय ।

क्षेत्राधिकारो यत्र स्याद्विवादः क्षेत्रजस्तु स* ॥ इति ।

(व्य०प०११।१)

अस्यार्थः । सेतुजलप्रवाहयन्ध* । केदार = क्षेत्रम् । मर्यादा = सीमा । वि*
कथे = लाङ्गलप्रहतो देश । आहृष्टस्तद्वहितः । एतेषां नियमो यत्र विवाद स्यात्
स क्षेत्राधिकार = क्षेत्रविषयको विवाद* क्षेत्रज उच्यते इति । अथ विवाद*
पृथिवी* । तथाच—

कारायन*,

गभुक्ते वेदानीं भुज्यत इत्युक्ते प्रागपि भूर्भुक्तेत्येवंविधो विवादोऽभोग्भुक्ति
विवाद । इयं मर्यादा मामिकाया भुव इत्युक्ते नेति विवादः सीमाविवाद
इति पद्विधो विवाद इत्यर्थः । तत्र सीमा चतुर्विधा । देशसीमा ग्राम
सीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति । तस्याश्चतुर्विधाया अपि यथासम्भवं
पञ्चविधत्वमाह—

नारद ,

ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥ (न लब्धम्)

ध्वजिनी=वृक्षादिचिह्निता । वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः । तदाह—

मनु —

सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्चत्थकिंशुकान् ।

शाहमलीन् सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ इति । (८।२४६)

मत्स्यिनी=जलचिह्निता । नैधाना=निघाततुपाङ्गारादिलक्षिता । भयव
जिता=अधिप्रत्यधिपरस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्मिता । राजशासननीता=शातृचि-
ह्नाद्यभावे राजेच्छया निर्मिता । तथा च—

ध्यास ,

ग्रामयोरभयोः सीमि वृक्षा यत्र समुन्नता ।

समुच्चिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्त्तिता ॥

स्वच्छन्दगा बहुजला झपकुर्मसमन्विता ।

नित्यप्रवाहिणी यत्र सीमा सा मत्स्यिनी मता ॥

तुपाङ्गारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा ।

सीमा प्रचिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते ॥ इति ।

नित्यप्रवाहिणीत्यनेन कूपघाप्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते । ता
नि च वृद्धसतिना दर्शितानि—

घापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालया ।

स्थल निम्न नदीम्रोत शरगुल्मनगादयः ॥

प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा ।

निहितानि तथान्यानि यानि भूमिर्न भक्षयेत् ॥

अद्मनोऽस्थीनि गोपालांस्तुपान् भम्मकपालिका ।

करीपमिष्टकाङ्गारशर्करा यालुकास्तथा ॥

तानि सन्धिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत् ।

चैत्यम्=एकैकादिमी रचितं चाचरादिषुम् । स्थलम्=उन्नतो भूप्रदेश ।
निम्न=परिषा । नगा=अदधरपादयो वृक्षाः । आदिशब्देन मार्गादीनां प्रह-

णम् । अस्थानि=पशुमनुष्याद्यस्थानि । तुपाङ्कारकपालेरिति । करीपादीनाम-
न्येषां लिङ्गानामप्युपलक्षणम् । तानि च तेनैव दर्शितानि--

करीपास्थितुपाङ्गारशंकराश्मकपालिकाः ।

सिकतेष्टकगोबालकार्पासास्थानि भस्म च ॥

प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत् ।

ततः पौगण्डबालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ॥

वाङ्मूके च शिशूनां ते दर्शययुस्तथैव च ।

एव परम्पराज्ञाने सीमान्त्रान्तिर्न जायते ॥ इति ।

प्रदर्शयेत् इदं तु क्लान्दसं बहुत्व एकवचनम् । एतेषां लिङ्गानां कथ
ञ्चिद्भावे निश्चयोपायमाह--

नारदः,

(व्य०प०११६)

निम्नगापहतोत्सृष्टनष्टचिहासु भूमिषु ।

तरप्रदेशानुमानैश्च प्रमाणेर्भोगदर्शनैः ॥

निम्नगाया नद्या अपहृतेन अपहरणेन उत्सृष्टानि स्वस्थानान्प्रष्टानि चि-
हानि यासां तास्तथोक्ताः । प्रमाणैः साक्षिणामन्तादिभिः । एवंनिरूपितै-
र्लिङ्गैर्निर्णयं कुर्यादित्याह--

मनुः,

(८१५२२५३)

एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।

पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥

यदि संशय एव स्याद्विज्ञानामपि दर्शने ।

साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमाघादधिनिर्णयः ॥

साक्षिप्रत्ययः=साक्षिहेतुकः । लिङ्गामाद्यपक्षपरिग्रहार्थोऽपिशब्दः । ते
च साक्षिणः सीमाविषयाः सीमालिङ्गविषया वा । साक्षिषु विशेषमाह-
वृहस्पतिः,

आगमं च प्रमाणं च भोगकालं च नाम च ।

भूभागलक्षणं चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः ॥

प्रमाणमियत्ता । उभयेषामपि साक्षिणामभावे सामन्तवशाद्निर्णयं कु-
र्वादित्याह--

मनुः,

(८१५८)

साक्ष्यभावे तु चावारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ।

सीमाविनिर्णयं कुर्युं प्रयता राजसन्निधौ ॥

यदा पुनर्लिङ्गानि न सन्ति वर्तमानानि वा सन्दिग्धानि तदा नि-

अथोपायमाह—

यात्यवत्क्य,

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

रक्तस्रग्धसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥ (२१५२)

सामन्ता = सन्निहितग्रामक्षेत्राद्युपभोकारः । समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ इत्यादिप्रकारेण समसङ्ख्याकाः । तथा च—

कात्यायन,

(१) ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् ।

गृह गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य हि ॥

ग्रामस्य समन्ताच्चतसृषु दिक्षु परिरभ्य सम्वध्य स्थितो ग्रामः सामन्तः । क्षेत्रादावप्येषमेव ज्ञेयम् । सामन्तानां यदा रागद्वेषादिना प्रकटदोषसद्भावास्तदा सामन्तससकवशाभिर्णयः कार्यः । तदाह—

स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।

तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥

तत्संसक्तैः = सामन्तसंसक्तैः । सीमाया उद्धार सीमाया निर्णय इत्यर्थः । तथा चैतदुक्तं भवति । चतसृषु दिक्षु स्थितसामन्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्विधि स्थितग्रामादिभोकारस्तत्संसक्तास्तत्प्रदर्शितसीमालिङ्गग्रामादेः सीमां निर्णयेदिति । यदा तु सामन्तसामन्तानामपि प्रकटदोषस्तदा तत्सामन्तैर्निर्णयस्तदाह—

स एव,

संसक्तसकदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः । इति ।

तत्संसक्ता = संसक्तसकसकसका इत्यर्थः । एवं चैतदुक्तं भवति । चतसृषु दिक्षु स्थितसंसक्तसकग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्विधि स्थितग्रामादिभोकारः संसक्तसकसकसकास्तैः प्रदर्शितसीमालिङ्गग्रामादेः सीमां निर्णयेदिति । यदा पुनरेतेषामपि प्रकटदोषत्वं तदा मौलादिवशाभिर्णयः कार्य इत्यप्याह—

स एव,

कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मविज्ञानता ।

त्यक्त्वा दुष्टास्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह ॥

सम्मिश्रणकार्येऽसीमामेवं धर्मविदो विदुः ।

अन्यान = सामन्ततत्सामन्तव्यातिरिक्तान् सीमालिङ्गामिज्ञान् नागरादीनित्यर्थः । नागरादयश्च दर्शिता—

नारदेन,

(व्य० प० ११२)

नगरप्रामगणितो ये च वृद्धतमा नराः ।

सीमालिङ्गना इति शेष । मौलादिभि मौलवृद्धोद्भूतैः । सम्मिरय-
मेलयित्वा । मौलादीनां च लक्षण दर्शितम्—

कात्यायनेन,

ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तर गताः ।

तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिता ॥

निष्पाद्यमान यैर्दृष्ट तत्कार्यं नृगुणान्वितैः ।

वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते तु वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥(१)

नृगुणान्वितैः = पुरुषगुणान्वितैः । वाकारोऽनास्थायाम् । षयोवृद्धत्वस्या
प्रयोजकत्वात् । ये परम्परया कार्यज्ञातारस्ते उद्धर्त्तार इत्याशयः । तथा
च संसक्तसंसक्तेषु स्फुटदोषदुष्टेषु पूर्वसामन्ताद्युपेतनागरिकप्राम्यजन-
श्रेणिवयोवृद्धदर्शितैः सम्यक् लिङ्गैः सीमानिर्णयः कार्य्यः ।

यदा तु प्रतिवादिना सामन्तेषु कश्चिद्दोष उद्भावितः ते च न प्रकट
दोषयुक्तास्तदोक्तो विशेषो—

तेनैव,

सामन्ताः साधन पूर्वमनिष्टोक्तौ गुणान्विता ।

द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः ॥

अनिष्टोक्तौ = प्रतिवादिना गुप्तदोषाभिधाने तत्सामन्तास्ततो द्विगुणा प्रा-
ह्यास्तेष्वपि दोषाभिधाने तत्सामन्तास्ततो द्विगुणा प्राह्याः । तथापि त-
थात्वे मौलवृद्धादयः सामन्तास्त्रिगुणा प्राह्या इत्यर्थः । साक्ष्यादीनामे
तेषां यदा अभावस्तदा त्वाह—

मतेन,

(८२५९२६०)

सामन्तानामभावे तु मौलानां सीद्धि साक्षिणाम् ।

इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्धनगोचरान् ॥

व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवलान् मूलपानकान् ।

व्यालप्राहानुच्छृत्तानन्याश्च धनगोचरान् ॥

धनगोचराणां ग्रहण सीमासन्निहितदेशकार्यकाणामसत्ये विज्ञेयम् ।

अत एवोक्तम्—

(१) अत्र—उपश्रवणसम्भोगकार्यादयानोपाचिदिता । उद्धरन्ति पुनर्वस्मादुद्धरन्तस्ते
तत स्मृता ॥ इत्युद्धृतलक्षणधोषक कात्यायनवचनमपेक्षितम् । अत्रेव स्थितिरिति स
ध्येभ्य धवणमुपश्रवणम् । उपश्रवण च सम्भोगकार्यं च तयोराप्यन तेनापत्तिता इत्यर्थः ।

३५८ धीरामित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

नारदेन,

(व्य० प० ११३)

ग्रामसीमासु च षड्विधे स्युस्तत्कृपिजीविनः ।

गोपाः शाकुनिका ध्याधा ये चान्ये वनगोचराः ॥ इति ।

अत्र च सर्वत्र स्थावराविषादे सेत्वादिविषादे च सामन्तादयो निर्णायकाः । तथा च—

कात्यायन,

तेषामभाषे सामन्ता मौलवृद्धोद्भृतादयः ।

स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा ॥

क्षेत्रवास्तुतडागेषु कूपोपवनसेतुषु ।

समन्तभाषात् सामन्तैः कुर्यादत्र विनिर्णयम् ।

ग्रामसीमासु च तथा तद्वन्नगरदेशयोः ॥

तेषां=साक्षिणाम् ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

आरामायतनप्रामनिपानोद्यनिवेदमसु ।

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥ (२।१५४)

आयतन=निवेशनम् । निपान=पानीयस्थानम् । वर्षाम्बुप्रवहो=वृष्ट्युद्भूतजलप्रवाहः ।

पुनः कात्यायनोऽपि—

क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि ।

गृहप्रसादावसथेष्वेष देवगृहेषु च ॥

केदार =शुद्धसेतुयुक्त क्षेत्रविशेषः । गोबलीवर्द्धन्यायेन भिन्नोक्तिः । प्रसाद =प्रासादः ।

गृहस्पतिरपि—

सर्वत्र स्थावरे वादे विधिरेष प्रकीर्तितः ।

राशा प्राप्तीणानां वादिप्रतिवादिनोश्च समक्ष सामन्तादयः प्रष्टव्याः । तैर्यदुक्तं सत्पत्रे लेखनीयमित्याह—

मनु,

(८।२५४।२५५)

प्रामेयककुलानां तु समक्ष स्त्रीसि साक्षिणः ।

प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥

ते पृष्ठास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः स्त्रीभिः निर्णयम् ।

निषधनीयास्तथा सीमा सर्वोस्तांश्चैव नामतः ॥

सीमलिङ्गम् साक्ष्यभिप्रायेण सीमलिङ्गानीत्युक्तम् । सीमासाक्षिणस्तु सीमा ब्रूयुः । तथा च—

शुद्धस्पति,

शापयै' शापिताः स्वैः स्वैर्द्रुयुः सीमाविनिर्णयम् ।

दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥

स्वै स्वै = "सत्येन शापयेद्विप्र क्षत्रिय वाहनायुधैः ।" इत्यादिनोक
व्यवस्थानतिक्रमेणेत्यर्थः । यदा तु ये सीमालिङ्गसाक्षिणः सीमाचिन्हा
नि दर्शयितु न शक्नुवन्ति केवल सीमामात्र जानन्ति तदा ते कथ
श्रूयुरित्याकाङ्क्षायामाह—

मनु,

(८।२५६)

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः ।

स्वकृतै' शापिता स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥ इति ।

उर्वी=मृदम् । सीमां क्रममाणा इति शेष । नयेयुरिदं द्वयोर्निरासार्थं
बहुवचन न त्वेकस्य ।

नारदेन—

(व्य० प० ११ १०)

एकश्चेदुध्रयेत्सीमां सोपवासं समुद्रयेत् ।

रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्धनि ॥

इति एकस्याभ्यनुष्ठानात् ।

शुद्धस्पतिरपि—

ज्ञातुचिद्वैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसम्मतः ।

रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्धनि ॥

सत्यव्रतः सोपवासः सीमां तां दर्शयेन्नरः ।

ज्ञातुचिद्वैर्विना=सीमाया ज्ञातृणां लिङ्गानां चासत्त्वे ।

ननु कथमेकस्य सीमानिर्णायकत्वम्—

नैक समुद्रयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।

गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैवा बहुषु स्थिता ॥ (व्य० प० ११ १२)

इत्येकस्य नारदेन निषेधादिति चेत्, नैवम् । स उभयानुमतधर्मवि-
द्यतिरिक्तविषय इति न काप्यनुपपत्तिः । अयं च निर्णयः सीमाक्रमण
दिनादारभ्य पक्षत्रयपर्यन्तं साक्षिसामन्तादीनां दैविकराजिकोपद्रवा-
भावे अवसेयः । न तु सीमाक्रमणाव्यवहितोत्तरमेव । तथा च—

पारयायन,

सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शं तथैव च ।

त्रिपक्षपक्षसमाह दैवराजिकमिष्यते ॥ इति ।

पयासङ्क्रमणमिति शेषः । यदा तु साक्ष्यादीनां पक्षत्रयाभ्यन्तरे दैवि-
कराजिकोपद्रवः अभ्यधा वा मिथ्यावादित्वनिश्चयस्तदा ते पण्यतद्वय

दण्ड प्रत्येक द्वाप्याः । तथा च—
मनु,

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीत नयन्तस्तु दाप्या स्युर्द्विशतं क्षमम् ॥ (८।२५७)

यथोक्तेर्न="शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्ध्वम्" इत्यादिनोक्तप्रकारेण नयन्तो=निर्णयं कुर्वन्तः । यथाभूतेनार्थेनेतिशेषः । द्विशत=पणशतद्वयम् । पणशतद्वयं दण्ड प्रत्येकं यथोक्तेन शिरोभिस्ते गृहीत्वा दाप्या इत्यर्थः । सामन्तानां मिथ्यावादित्वे राज्ञा मध्यमसाहसिकाख्येन दण्डेन दण्डनीयाः । तथा चाह—

याज्ञवल्क्य,

अनृते तु पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् । (२।१५३)

सामन्ता यद्यनृत मिथ्याभूतं सीमानिर्णयं कुर्युः तदा मध्यमसाहसं कार्यापणानां चत्वारिंशदधिकानि पञ्चशतानि दण्डनीयाः ।

नारदोऽपि—(व्य०प०११।७)

अथ चेदनृतं द्रुयुः सामन्ताः सीमानिर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

सामन्तव्यतिरिक्तानां तत्ससक्तादीनां मिथ्यावादित्वे पूर्वसाहसाख्येन दण्डेन प्रत्येकं ते दण्डनीयाः । तथा च—

नारद,

शेषाश्चेदनृतं द्रुयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि ।

प्रत्येकं तु जघन्यास्ते विनया पूर्वसाहसम् ॥ इति । (नल्लघ्नम्)

मौलादीनामनृतवादित्वे तमेव दण्ड-

स एवाह, (व्य०प०११।८)

मौलवृद्धादयश्चान्ये दण्डनीयाः पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिताः ॥ इति ।

आदिप्रहणेन गोपशाकुनिकादियनगोचराणां प्रहणम् । दण्डनीयाः=मिथ्यावादित्वेन दण्डयितुमर्हाः । मौलवृद्धादयः पृथक् पृथक् प्रथमेन साहसेन विनेयाः=दण्ड्या इत्यर्थः । यद्यपि सामन्तादीनां साक्ष्यपेक्षया दण्डादपत्त्ववस्तु युक्तं तथापि तेषां वाचनिकं दण्डाधिक्यमिति न कोऽपि दोषः । यद्यपि शाकुनिकादयो बहुधा पापरतत्वाल्लिङ्गप्रदर्शनोपयोगेनान्यथासिद्धा न साक्षात् सीमानिर्णये उपयुज्यन्ते । तथापि वृक्षादिलिङ्गप्रदर्शन एव मिथ्यामापित्वसमवात् तदभिप्रायेणैव दण्डविधानम् । लोभादिना भेदेनोक्तौ अनुक्तौ च साक्ष्यादीनां दण्डमाह--

कार्यायन ,

बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥ इति ।

एवमज्ञानादिना अनृतवचने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्त्तयितव्यः । तथा च—

स एवाह,

अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुन सीमां विचारयेत् ।

कीर्त्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् ॥

साक्ष्यादीनां सर्वेषामज्ञानोक्तौ भेदेनोक्तौ च पुनर्विचारणं लेख्य-प्रमाणेन कर्त्तव्यम् । अत एव—

शङ्खलीक्षितावपि,

सामन्तविरोधे लेख्यप्रत्यय इति ।

यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो क्षातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा राजा स्वेच्छया निर्णयं कुर्यात् । तथा च—

याज्ञवल्क्य ,

अभाधे क्षातृचिह्नानां राजा सीमा प्रवर्त्तिता । (२।१५३)

क्षानृणां सामन्तादीनां लिङ्गानां च वृक्षादीनामभाधे राजैव स्वा-तन्त्र्येण सीमानं प्रवर्त्तयेत् ।

नारदोऽपि—(व्य०प०११।११)

यदा च न स्युर्क्षतारः सीमाया न च लक्षणम् ।

तदा राजा द्वयो सीमामुन्नयेदिष्टा स्वयम् ॥

इष्ट = इच्छया सार्वविभक्तिकस्तितिः । ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विषा-दास्पदीभूतां भुवं समं प्रविभज्यास्येय भूरित्युभयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्यात् । यदा तस्यां भूमामुपकारातिशयो दृश्यते तदा तत्रैव सा सकला भूर्योजनीया न तुभयत्र ।

तथा च मनु —(८।२६५)

सीमायामविषहाया स्वय राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ इति ।

अविषहाया=क्षातृचिह्नहरहितायाम् । प्रदिशेत्=प्रवेशयेदित्यर्थः । अयं च निर्णयो राज्ञा निर्णयान्तरवदध्यवहितोत्तरमेव न कर्त्तव्यः किन्तु सीमालिङ्गानि यदा आवरकाद्यभावात् स्फुट दृश्यन्ते तदा कर्त्तव्यः । तथा च—

मनु —(८।२४५)

सीमां प्रति समुत्पन्ने विषादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासि नयेत् सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥

द्वयोर्प्रांमाधिपयारिवादे सीमां प्रति समुत्पन्ने ज्येष्ठे मासीत्युपलक्षणम् ।
मासान्तरेऽपि सेतुषु वृत्तिषु सीमालिङ्गेषु व्यक्तेषु विवादाभ्यासिता सी-
मां निर्णयेदित्यर्थः । ग्रामग्रहण नगरादरूपलक्षणार्थम् । अत एव—
कार्यायन

सामन्ताभावेऽसामन्तैः कुर्यात् क्षेत्रादिनिर्णयम् ।

ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोः ॥ इति ।

यदा पुनर्प्रांमादीनां सीमात्वेन परिकल्पिता नदी कदाचित् प्रा-
मान्तर भित्त्वा प्रवहन्ती दक्षिणभागे स्थितां पूर्वं काञ्चिद् भूमिं वाम-
भागनिविष्टां करोति तथा यत्रैकग्रामसम्बन्धिनी भूरन्यत्र राज्ञा यो-
ज्यते तत्र निर्णयोपायमाह—

गृहस्थति ,

अन्यग्रामात् समाहृत्य दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।

महानद्याथवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ॥

नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।

अन्यथा न मधेल्लामो नराणां राजदैविकः ॥

क्षयोदयौ जीघन च दैवराजवशाऽनृणाम् ।

तस्मात् सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत् ॥

न च नदीकृतस्य दैवकृतत्वाभावः शङ्कनीयः । दैवशब्दस्य भाग्य-
वाचित्वात्प्रतीकृतमपि दैवकृतं भवत्येव । तथा चाह—

स एव,

ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्वादा कल्पिता नदी ।

कुर्यते दानहरणं भाग्याभाग्यवशान्मृणाम् ॥

एकत्र कूलपातं तु भूमेर-यत्र सस्थितिम् ।

नदीतीरं प्रकुर्यते तस्य तां न विचालयेत् ॥

तस्य=नदीयशात्प्राप्तभूमिकस्य ती=प्राप्तां भूमिं न विचालयेत्=नान्यथा
कुर्यात् पूर्वस्वामी । नापच्छिन्नादित्यर्थः । एतदनुत्तशस्यतीरविषयम् ।
उत्तशस्यविषये पुन.—

स एवाह,

क्षेत्र सशस्यमुल्लङ्घ्य भूमिश्छिन्ना यदा भवेत् ।

नदीस्रोत प्रवाहेण पूर्वस्वामी लभेत ताम् ॥

ती=सशस्या भूमिम् । उत्तशस्यफललाभपर्यन्तमेतत् । तत्फललामा-
नन्तरं तु न पूर्वस्वामी तां भूमिं लभेत इत्ययमन्तव्यम् । राजदत्तविष-
ये क्वचित् प्रतिप्रसवमाह—

स एव,

या राज्ञा क्रोधलोभेन छलन्यायेन वा हता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य दुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादिलब्धक्षेत्रविषयमेतत् । स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादि-
प्रमाणाभावे पुनः—

स एवाह,

प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जानो यस्य वा हता ।

गुणाधिकाय वै दत्ता तस्य तां न विचालयेत् ॥

प्रमाणरहितां=स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादिप्रमाणरहिताम् । गृहादिविषयकं
निर्णयमाह—

स एव,

निवेशकालादारभ्य गृहवार्यापणादिकम् ।

येन यावद्यथा भुक्त तस्य तं न विचालयेत् ॥

येन=स्वामिना यावत्=प्रचरःरभूम्यादियुक्तं यथा येन=पूर्वादिदिग-
भिमुखद्वारादियुक्तत्वादिरूपेणोपभुक्तं तत्तस्य स्वामिनः सकाशात्
विचालयेत्=नान्यथा कुर्यादित्यर्थः । अत्र निवेशकालादारभ्येत्यभिधानान्मध्ये
छतायाः व्यवस्थाया निवर्त्यत्व दर्शितम् । निवेशकालादारभ्य स्थिता-
नि गवाक्षादिकानि प्रातिवेशिकाद्यनिष्कारीण्यपि न निवर्त्यन्ते इत्युक्त-
तेनैव,

वातायनं प्रणाली च तथा निर्व्यूहवेदिका ।

चतुःशालम्यन्दनिकां प्राङ्निविष्टां न चालयेत् ॥

वातायनं=गवाक्षः । प्रणाली=पाषाणादिनिर्मितजलनिर्गमोपायः । निर्व्यू-
हो=द्वारनिर्गतकाष्ठविशेष इति कृत्यकल्पतरौ । निर्व्यूहो गृहकोण इति स्थिति
चन्द्रिकायाम् । वेदिका=रथ्यादिप्रदेशसंस्कृतोत्तरा भूमिः । चतसृणां शाला-
नां समाहारः चतुःशालम् । तस्मात् स्यन्दनिका=वृष्टिजलनिपातः । चतुः
शालपदं तृणगृहस्थोपलक्षणम् ।

वातायनोऽपि—

मेखलाम्नमनिष्काशगवाक्षाग्नोपरोधयेत् ।

प्रणालीं गृहवास्तु च पीडयन्द्दण्डमाम्भवेत् ॥

मेखला=कुड्यमूलवन्धः । अग्नि=जलनिर्गमः । निष्काश=हर्म्यादिभित्ति-
षु निर्गतं काष्ठादिनिर्मितमस्पृष्टभूमिकमुपवेशनस्थानम् । नोपरोधयेत्=
न निरुन्ध्यात् । गृहवास्तु=वासभूमिः । पूर्वमविद्यमानाः परानिष्कारिण्य
रने न कर्त्तव्या इत्यप्याह—

३६४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिष्पृणप्र०

घ एव,

निवेशसमयाद्पूर्वं नैते योज्या कदाचन ।

दृष्टिपातं प्रणालीं च न कुर्यात्परपेक्षसु ॥

दृष्टिपातो=गवाक्ष. । परपेक्षसु परपेक्षमाभिमुख्येन । परकुड्यनिकटे पुरीपोत्सर्गादिकमपि न कर्त्तव्यम् । तथा च—

शुद्धस्पति,

घर्चस्थानं घट्टिचय गत्तोच्छिष्टाभ्युसेचनम् ।

अत्यारात्परकुड्यस्य न कर्त्तव्यं कथञ्चन ॥

घर्चस्थानम्=पुरीपोत्सर्गस्थानम् । अत्यारादतिसमीपे । अरत्तिद्वयसम्मितप्रदेश इत्यर्थः । तथा च—

कात्यायन,

धिष्णुश्रोत्रकमेकस्य घट्टिद्वयनिवेशनम् ।

अरत्तिद्वयमुख्ये परकुड्यान्निवेशयेत् ॥

संसरणशब्दार्थनिर्घचनपुर सरं तस्यानिरोद्धव्यार्थमाह—

शुद्धस्पति,

यान्नायान्ति जना येन पशयध्यानिवारिताः ।

तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यं तु केनचित् ॥

तथा च सम्यगनिवारितं सरन्त्यस्मिन्निति संसरणनिर्घचनमित्यर्थः । चतुष्पथादयोऽपि न निरोद्धव्याः । तथा च—

नारद, (६५०५०१११५)

अवस्करस्थलद्वयसंक्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गांश्च रोधयेत् ॥

अवस्कर=पुरीषम् । शूद्रादिशोधनार्थं पाशुसमूह इति हरिहरादयः । स्थल=वेदिका । स्वप्न=गर्त्त । भ्रमो=जलनिर्गममार्गः । स्यन्दनिका=पटलप्रान्तः । अन्यदपि आदिशब्देन तादृशं ग्राह्यम् । स्थानमार्गो राजमार्गं न तु चतुष्पथ इति कल्पतः । न च चतुष्पथराजमार्गयोरभेद इति शङ्कनीयम् । तयोर्भेदात् । तथा च—

कात्यायन,

सर्वे जनाः सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथः ।

अनिपिद्धा यथाकालं राजमार्गः स उच्यते ॥

अनिपिद्धा इत्यस्य पूर्वोक्तान्वयः । यत्र राजकीयैरकाले गमनं प्रतिषिध्यते स राजमार्ग इत्यर्थः । क्षेत्रस्य समीपे मध्ये वा यस्य सर्वदा मार्गोऽस्ति तत्र निरोधो न कर्त्तव्यः । तथा च—

शङ्खलिखितौ,

(मार्गक्षेत्रे पथिविसर्गो राजमार्गे रथस्य परिवर्त्तनमिति ।

पथिविसर्गं = पथो विसर्गः । राजमार्गे यावता प्रदेशेन रथः परिवर्त्तते तावान् प्रदेशस्त्यक्तव्य इत्यर्थः । ससरणाद्यवरोधकारिणां तु दण्डो-
मापैको दाप्यः । तदाह—

बृहस्पतिः,

यस्तत्र सङ्करं श्वभ्रं वृक्षारोपणमेव च ।

कामात्पुरीषं कुर्याच्च तस्य दण्डस्तु मापकः ॥

सङ्करोऽत्र शकटादिसङ्कीर्णता । वृक्षोपादानं लतादीनामप्युपलक्ष-
कम् । मापोऽत्र ताम्रिकः । दण्डस्य अपराधानुसारणं कल्पयितुमु-
चितत्वात् । ये तु राजमार्गे पुरीषोत्सर्गादिकं कुर्वन्ते तेषामधिको
दण्डः । तथा च—

मनुः, (१।२८२)

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वभेद्यमनापदि ।

स द्वौ कार्यापणौ दद्यादभेद्यं चाशु शोधयेत् ॥

आपद्रतादिषु तु दण्डस्तेनेवोक्तः—

आपद्रतस्तथा वृद्धा गर्भिणी बाल एव च ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोधयामिति स्थितिः ॥ (१।२८३)

परिभाषणं = कूरमापणम् । तडागादौ ततोऽप्याधिको दण्डः । तथा च
कात्यायनः,

तडागोद्यानतीर्थानि योऽभेद्येन विनाशयेत् ।

अभेद्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥

ये पुनर्मलिनधस्त्रप्रक्षालनादिना तीर्थानि दूषयन्ति तस्याप्ययमेव
दण्ड इत्याह—

स एव,

दूषयेत्सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।

पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

मर्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह—

शाङ्खल्यः, (२।१५५)

मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥

अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेद-
ने सीमातिक्रमणे = सीमानमतिलक्ष्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे
यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा येदितव्याः ।

३६६: श्रीरामित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम् ०

यत्तु विष्णुवचनम्—

सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां कारयेदिति ।
तत्र हि सीमामतिलङ्घय कर्षकः पुनः सीमाकरणं पुनस्तत्र कर्षण-
स्याकरणमित्येषं व्याख्येयम् । तेन न पूर्ववचनविरोधः । क्षेत्रप्र-
हणं गृहाणामाद्युपलक्षणार्थम् । अज्ञानात् क्षेत्रादिहरणेऽधर्म एव ।
यथाह—

मनुः, (८।२१४)

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥

बृहस्पतः—

स्थापितां चैव मर्यादासुभयोर्प्राप्तयोस्तथा ।

अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशतो दमः ॥

अपहियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वे उत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः ।

वधः सर्वस्वहरणं पुराग्निर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसम् ॥ १

इति स्मरणात् ।

यत्तु शङ्खलिखिताभ्यां सीमातिक्रमणे दण्डाधिक्यमुक्तम्—

सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रमिति ।

तत् सम्पूर्णसीमातिक्रमविषयम् । सीमासन्धिपूतपन्नवृक्षादिफलं
नैव ग्राह्यम् । यथाह—

कारत्यायनः,

सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः ।

फलं पुष्पं च सामान्यं क्षेत्रस्यामिषु निर्दिशेत् ॥

सामान्यं=साधारणम् । क्षेत्रयोः स्वामिषु क्षेत्रस्वामिषु । तथाचान्यतरे-
णैव तद्वृक्षीयफलादिग्रहणे तदनुकरणेण दण्ड्य इति ध्वनितम् । यदा
पुनरन्यक्षेत्रे वृक्षादिरत्पत्रोऽन्यक्षेत्रे शाखादिकाः प्रसृताः तत्र कः स्वा-
मीत्याकाङ्क्षायां—

स एवाह,

अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिताः ।

स्वामिनं तं विजानीयाद् यस्य क्षेत्रस्य संस्थिताः ॥

संस्थिताः=प्रकटाः । परक्षेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणं सेतुकूपादिकं क्षेत्र-
स्वामिना नासेदव्यम् । तदाह—

याज्ञवल्क्यः, (२।१५६)

न निषेधोऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहुदकः ॥

अल्पबाध = अल्पपीडाकारकः । कल्याणकारको बहुपकारकः । स्वक्षेत्र = स्वक्षेत्रघर्षणा । आभ्यां विशेषणाभ्यां य. सेतुः क्षेत्रमध्यवर्त्तितया बहु-पीडाकारो नद्यादिसन्निहितक्षेत्रवर्त्तितया अल्पोपकारको वा तदा निषे-द्धव्य इति दर्शितम् । तत्र—

नारदोऽपि,

परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।

महागुणोऽल्पदोषश्चेद्बृद्धिरिष्टा क्षये सति ॥ (व्य०प०१११७)

क्षये = अल्पक्षेत्रक्षय सत्यपि बृद्धिर्यत इष्टा अतो महागुणः । स्वक्षेत्र-ऽपि उपकारकरोऽल्पदोषश्चेत्तदा न प्रतिषेद्धव्य इत्यर्थः । अन्यक्षेत्रे से-तुकृपादिप्रघर्त्तनं तत्स्वाम्याद्याह्नालाभपूर्वकं कर्त्तव्यमित्याह—

शाहवल्लयः, (२११५७)

स्वामिने योऽनिषेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥

यस्तु क्षेत्रस्वामिनं तद्दृश्यं वा तदभावे राजानं वाऽप्राप्त्यर्थं अर्थादानेन वा तत्क्षेत्रे सेतवादिकं करोति स सेतवाद्युत्पन्नफलोपभोगं दृष्टमष्टं वा न लभते किन्तु तत्स्वाम्येव तद्भुजते, तदभावे राजा । अतस्तदाद्यां गृही-त्या सेतवादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

जीर्णानामन्यदीयानां सेतवादीनामुद्धारोऽपि तत्स्वाम्याद्यनुष्ठां गृ-हीत्वा कार्यं इत्याह—

नारद, (व्य०प०११)

पूर्वप्रवृत्तमृत्सन्नमगृष्ट्वा स्वामिनं तु यः ।

सेतुं प्रवर्त्तयेत्कश्चिन्न स तत्फलमाग्मयेत् ॥ (२०)

मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वन्द्ये यापि मानये ।

राजानमाम-इय ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥ (२१)

अतोऽन्यथा क्लेशापस्यात् मृगव्याधनिदर्शनात् ।

मृगव्याधदृष्टान्तः स्फुटोऽस्तस्यैव—

इषयस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुर्विध्यति ॥

तस्य = मृगव्याधस्य ।

कार्यायनोऽपि—

अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुर्यात् तु यः ।

गृहोद्यानतद्गणानां संस्कर्त्ता लभते न तु ॥

देय स्वामिनि दद्यात् न निषेध नृपे यदि ।

अथापेय प्रयुक्तस्तु तद्गतं लभते ष्ययम् ॥

३६८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

नृपे अनाघेद्य कृतं यत्तडागादिसंस्कारार्थं व्ययं तत्स्वामिनि प्रामान्त-
राज्ञागते तेन(१) देयमपि न प्राप्नोति । नृपे निघेद्य संस्करणे तदर्थं व्ययं
प्राप्नोति फलं तु स्वाम्यनुमत्यलाभे न प्राप्नोतीत्यर्थः । परक्षेत्रमहमिदं
एषामीत्युरीकृत्य पश्चान्न कृपति नाप्यन्येन कर्षयति तं प्रत्याह—
याहवत्वय,

फालाहतमपि क्षेत्रं यो न कुर्यान्न कारयेत् ।

त प्रदाप्याकृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ (२।१५८)

यद्यपि फालाहत किञ्चिद्धलेन विदारितं सम्यग्धीजावापयोग्यं न भ-
वति तथाप्यकृष्टक्षेत्रस्य फलं यावत्तत्रोत्पत्तियोग्यं सामन्तादिकल्पित
तावदसौ स्वामिने दापनीयः । तद्य पूर्वकर्षकादाच्छिद्य परेण कारयेत् ।
व्यासोऽपि—

क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्यान्न च कारयेत् ।

स्वामिने स शब्दं दाप्यो राह्य दण्डं च तत्समम् ॥

शब्द=क्षेत्रफलम् । तत्सम=तदनुरूपमित्यर्थः । स्वामिप्राह्य क्षेत्रफल-
मपि कियदित्याकाङ्क्षायां—

स एवाह,

चिरावसन्ने दशमं कृष्यमाणे तथाष्टकम् ।

सुसंस्कृतेऽपि पष्ठ स्यात्परिकल्प्यं यथास्थिति ॥ इति ।

चिरावसन्ने=चिरकालमकृष्टे क्षेत्रेऽहमिदं कृपामीत्युरीकृत्योपेक्षिते
सामन्तैर्यथास्थिति=क्षेत्रस्थित्यनुसारेणैतावदत्रोत्पत्तुं योग्यमिति परि-
कल्प्य क्षेत्रस्वामिने तस्य दशमभाग, कृष्यमाणे अचिरावसन्ने स्वीकृत्यो-
पेक्षिते तु अष्टम भाग, सुसंस्कृते तूपेक्षिते पष्ठं भाग दाप्य इत्यर्थः ।

यस्तु क्षेत्रस्वामिनः सामर्थ्यवैकल्यादिनाऽर्धंखिलावस्थां प्राप्ते क्षेत्रे
स्वाम्यनिवारितः सन् स्वयमेव तत्कर्षणादिकं करोति तदा स क्षेत्रस्वा-
मिने फल न दापनीयः । किन्तु तस्य फल स्वयमेव गृह्णीयादित्याह—
नारद,

अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः ।

क्षेत्रं चेद्विकृष्टेत्कश्चिदश्नुवाति स तत्फलम् ॥ (व्य०प०११।२३)

प्रेता=मृताः । नष्टाः=कुत्र गता इति चिरमपरिचिताः । क्षेत्रिकेषु=क्षेत्र-
स्वामिषु । तेन क्षेत्रस्वामिना तत्पुत्रादिना वा समागतैर्नैवविधाय कर्षा-
दिखिलमञ्जनार्थं व्यय द्रव्यैव स्वीय क्षेत्रं प्राह्यमिति—

स एवाह, (व्य०प०११।२४)

विकृष्यमाणे क्षेत्रे तु क्षेत्रिकः पुनराव्रजेत् ।
खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा क्षेत्रमवाप्नुयात् ॥
अर्द्धखिलाद्यवस्था कदा क्षेत्रस्य भवतीत्याकाङ्क्षायां—

स एवाह,

संवत्सरेणार्द्धखिलं खिलः स्वाद्वत्सरेखिमिः ।

पञ्चवर्षावसन्नं तु क्षेत्रं स्यादटवीसमम् ॥

कर्षणरहितं संवत्सरेणाऽर्द्धखिलं भवति यत्नसाध्यं भवति । वर्षत्रये तद्रहितं खिलं महायत्नसाध्यं भवति । वर्षपञ्चके तद्रहितं क्षेत्रमटवी-
तुल्यं स्यात् अतिबुष्कर्षं भवेदित्यर्थः ।

खिलमञ्जनार्थं व्ययदानासामर्थ्ये क्षेत्रस्वामिनः क्षेत्रफलस्याष्टमो
भागः कर्षकेण वर्षाष्टकं स्वामिने देयः अवशिष्टं सर्वं स्वयमेव प्राश्यम् ।
क्षेत्रं च वर्षाष्टकानन्तरं तत्स्वामिने देयम् । तथा च—

कार्यायनः,

अशक्तितो न दद्याच्च खिलार्थं यः कृतो व्ययः ।

तदष्टभागहीनं तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥

वर्षाण्यष्टौ स भोका स्यात्परतः स्वामिने तु तत् । इति ।

इति सीमाविवादाख्ये व्यवहारपदम् । १२

अथ दण्डपारुष्याख्यं व्यवहारपदम् । १३

तत्स्वरूपं दर्शयति नारदः—(व्य० प० १५।४)

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥ इति ।

परगात्रेषु=स्थाविरजङ्गमात्मकेषु । हस्तपादायुधैः=आदिशब्दात् पापाणा-
दीनां ग्रहणम् । अभिद्रोहो=हिंसनं दुःश्रोतपादनम् । तथा भस्मादिभिरित्या-
दिग्रहणाद्रजःपङ्कपुरीवादीनां ग्रहणम् । उपघातः=संस्पर्शनरूपं मनोदुः-
श्रोतपादनम् । तदुभयं दण्डपारुष्यमित्यर्थः । तस्य त्रैविध्यमाह—

स एव, (व्य० प० १५।५।६)

तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् ।

अवगोरणनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥

हीनमध्योत्तमानां च द्रव्याणां समतिक्रमात् ।

श्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥ इति ।

अवगोरणं=ताडनाशुद्योगः । निःशङ्कपातनं=निःशङ्कप्रहरणम् । श्रीभ्येव साह-
सानि=श्रेयकाराण्येव साहसकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । अन्यानापि

भेदानाह—

परिशिष्टकार,

दुःप्र रक्त व्रण भङ्ग छेदन भेदनं तथा ।

कुर्याद्यः प्राणिनां तद्धि दण्डपारुष्यमुच्यते ॥ इति ।

स्थावरजङ्गमप्राणिनां प्राण्यन्तरकृतनखादिना छेदनादिभवं दुःप्र रक्तव्रणादिकं च दण्डपारुष्यमुच्यत इत्यर्थः ।

व्यासोऽपि—

भस्मादीनां प्रक्षिपणं ताडनं च करादिना ।

आवेष्टन चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्यमुच्यते ॥ इति ।

आदिग्रहणाद्दुःप्रकर कर्हमपांशुमलादिद्रव्यं गृह्यते । करादिनेत्या दिशब्देन पापाण्यकायुधादि द्रव्यम् । अशुकाद्यैरित्यादिशब्देन रज्जुशृ ङ्गलादि द्रव्यम् ।

दण्डपारुष्यस्य पञ्चप्रकारा विधयो नारदेन दर्शिताः ।

(व्य०प०१५।श्लो०७-१४)

विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि ।

पारुष्ये सति सरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥

स मान्यने यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते ।

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियत स्यात्स दोषभाक् ॥

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ।

द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुवन्नाति यः पुनः ॥

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्णो वा यदि वेतरः ।

पारुष्यदोषावृत्तयोर्युगपत्सम्प्रवृत्तयोः ॥

विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ।

श्वपाकपण्डचाण्डालवर्द्धेषु वधवृत्तिषु ॥

हस्तिपत्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यनृपेषु च ।

मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ॥

यमेव ह्यतिवर्त्तरेधेते सन्तं जनं नृपु ।

मला ह्येते मनुष्याणां धनमेपां मलात्मकम् ॥

अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् । इति ।

अवमर्थः । याद्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य केवल दण्डाभाव एव किन्तु पूज्यत्वमपि । तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य दण्डगुह्यत्वम् । कलहे च यद्भवैरानुसन्धातुरेव दण्डमाकत्वम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने सम एव दण्डः ।

तथा श्वपचादिभिरार्याणामपराधे कृते सज्जना एव दण्डदापने अधि
कारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा घातयेदेव नार्थं गृह्णीयादिति ।

यत्तु बृहस्पतिवचनम्—

आकुप्यस्तु समाक्रोशस्ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वापराधिनं चैव नापराधी भवेन्नरः ॥ इति । *

तत्पूर्वं प्रवृत्तस्य समो दण्डः पश्चात् प्रवृत्तस्य नेत्येवपर न तु द-
ण्डाभावपरम् ।

दण्डपारुष्यस्वरूपसन्देहे निर्णायकमाह—

याज्ञवल्क्य, (२२१२)

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात् ॥ इति ।

यदा कश्चिद्रहस्यहमनेनाहत इति राक्षे निवेदयति तदा चिह्नैर्द्विगुणा
दिभिस्तत्स्वरूपगतैर्लिङ्गै युक्तिभिः=कारणप्रयोजनपर्यालोचनादिभि आ
गमेन=जनप्रवादेन चशब्दादिद्वयेन वा कूटचिह्नकृतसम्भाषणाभयात्
परीक्षा कारयेत्यर्थः ।

एव निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह—

स एव, (२२१३।२१४)

भस्मपङ्कजरजस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेघ्यपार्ष्णिनिभ्युतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः ॥

(१)समेष्वेव परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।

हानेष्वर्द्धमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ इति ।

अमेघ्यानि=अशुश्लेष्मादीनि । पार्ष्णिनि=पादस्य पश्चिमो भागः । निष्ठपूत=
सुखनि.सारितजलम् । मोहश्चित्तवैकल्यम् । मदो=मद्यपानजन्योऽवस्थावि
शेषः । आदिशब्देन प्रहाषेशादीनां ग्रहणम् । पुरीवादिस्पर्शने त्वाह—

कात्यायन,

छर्दिमूत्रपुरीवाद्यैः स्पर्शने स चतुर्गुणः ।

पद्गुणः कायमध्ये स्यात्-मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥ इति ।

साडनाय हस्तस्पोद्गूरणे दण्डमाह—

(१) समेषु=सवर्णेषु एवभूतः पूर्वोक्तो दण्डो हेयः । परभार्यासु चाविशेषेण । तयो-
त्तमेषु=स्वापेक्षयाधिकश्रुतवृत्तेषु पूर्वोक्तादशपणात् विंशतिपणाच्च दण्डाद्विगुणो दण्डो
वेदितव्यः । हानेषु=स्वापेक्षया न्यूनश्रुतवृत्तादिषु पूर्वोक्तस्यार्द्धमप्यपणो दशपणश्च
वेदितव्यः । इति मित्याशयः ।

३७२ गीरामित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयभिरूपणप्र०

स एव,

उद्गुरणे तु हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः ।

स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातने तु सजातिषु ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

उद्यतेऽश्मशिलाकाष्ठे कर्त्तव्यः प्रथमो दमः । इति ।

विष्णुरपि—

हस्तेनोद्गुरयित्वा दश कार्पाणान् पादेन विंशतिं काष्ठेन प्रथम साहस शस्त्रेणोत्तममिति ।

दण्ड इत्यनुवर्त्तते । अधम शस्त्रेणोत्तमस्य यदोद्गुरण करोति तदासाधुत्तमसाहसं दण्ड्य इत्यर्थः ।

बृहस्पतिरपि—

मध्यमः शस्त्रसम्पाते सयोज्यः क्षुब्धयोर्द्वयो ।

कार्यः कृतानुरूपस्तु लग्ने घाते दमो घुर्ध ॥

इष्टकोपलकाष्ठेन ताडने तु द्विमापकः ।

द्विगुणः शोणितोद्भेदे दण्डः कार्यो मनीषिभिः ॥ इति ।

विष्णुरपि—

शोणितेन विना दुःखमुत्पादयित्वा द्वात्रिंशत्पणान् सदृशोणितेन चतुःपष्टिमिति ।

अत्र सर्वत्र दण्डभेदोऽपराधात्पत्वमहत्त्वानुसारेण व्यवस्थापनीय इति ।

ताडनार्थं हस्तपादाद्युद्योगे दण्डविशेषमाह—

शास्त्रवत्यय, (२१२१६)

उद्गुरणे हस्तपादे तु दशविंशतिको दमो ।

परस्पर तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥ इति ।

हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्योगे यद्यत्रिम दशविंशतिपणको दमो । परस्परस्य धार्थं शस्त्र उद्यते सर्वेषां घर्णांना मध्यमसाहसो दण्ड इत्यर्थः ।

काष्ठादिभिस्ताडनेऽप्याह—

स एव (२१२१८)

शोणितेन विना दुःखं कुर्यान् काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वात्रिंशत् पण दण्ड्यो द्विगुणो दशनेऽसृज ॥ इति ।

स्यदमांसादिभेदे मजुराह—(८१२८४)

स्यग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दशकः ।

मांसभेदा तु षण्णिस्रान् प्रधास्यस्यस्त्रिभेदकः ॥ इति ।

मासमेता=व्रणकर्त्ता ।

कात्यायनोऽपि—

कर्णोष्ठघ्राणपादाक्षिजिह्वाशिश्नकरस्य च ।

छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥ इति ।

पादाघ्राणघर्षणादौ त्वाह याज्ञवल्क्य —(२।२।१७)

पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु पणान्दश ।

(१,पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शत दमः ॥

पादकेशवस्त्रकराणामन्यतम गृहीत्वा यः कर्षयत्यसौ दशपणान् दण्ड्य । यो वस्त्रेणावेष्ट्य गाढ सम्पीण्ड्याकृष्य च पादेन घट्टयति स शतं पणान् दण्ड्य इत्यर्थः । करादिभङ्गे त्वाह—

स एव, (२।२।१९-२२१)

करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्यां दण्डो घणोज्जेदे मृतकल्पहते तथा ॥

चेष्टाभोजनवाप्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कन्धराबाहुसक्थनां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥

एक घ्रतां बहूनां च यथोक्ताद्विगुणो दमः । इति ।

करपाददन्तानां प्रत्येक भेदे कर्णनासिकयोश्च छेदने मृतकल्पहते च मध्यमसाहसो दण्डः । गमनभोजनभाषणनिरोधने नेत्रादिप्रतिभेदने च प्रीवायाहूरुमङ्गे च मध्यमसाहस एव दण्डः । मिलित्वेकस्याङ्गमङ्ग कुर्वतां बहूनां यस्मिन्नपराधे या दण्ड उक्तस्तत्र तत्र तस्माद्विगुणो दण्डः प्रत्येक मन्तव्य इत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि—

मनुष्याणां पशूनां च तु खाय प्रहते सति ।

यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ इति ।

प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमाह याज्ञवल्क्य—(२।२।१५)

विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमग्राहणस्य तु ।

उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्द्धिकः ॥ इति ।

अग्राहणस्य=अग्निदादेः । संस्पर्शे=शस्त्रादिस्पर्शे । तदर्द्धिकः=प्रथमसाहसादर्द्धदण्ड इत्यर्थः । ग्राहणमघाघर्षमुद्यते शस्त्रे प्रथमसाहसामिधानं न शस्त्रोपपद्यते । अत एव—

(१) पीडा च आकर्ष्य अशुकावेष्ट्य पादाध्यासे च पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे सारिमन् समुचिते शत दण्ड इति विनाशरा ।

मनु, (८।२७९।२८०)

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्यजः ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

धादेन प्रहरन् कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥ इति ।

अत्र क्षत्रियवैश्ययोः पीडाकारिणोऽपि शूद्रस्यायमेव दण्डः । धेयां समिति सामान्येनोपादानात् । समानन्यायत्वाच्च । क्षत्रियपीडाकारिणो वैश्यस्य तु याज्ञवल्क्यप्रतिपादित एव दण्डः । भस्मादिसंस्पर्शं पुनः क्षत्रियवैश्ययोः—

प्रातिलोभ्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।

इति चक्ष्यमाणवाक्पारुष्यन्यायेन कल्प्यः ।

नारदोऽपि—(व्य०प० १५श्लो० २५।३१)

येनाङ्गेनाक्षरो वर्णा ब्राह्मणस्यापराधनुयात् ।

तदङ्गं तस्य छेत्तव्यमेवं बुद्धिमवाप्नुयात् ॥

राजनि प्रहरेद्यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।

शूल्यं तमग्नौ विपत्तेद्ब्रह्महत्याशतानि च ॥ इति ।

कृतागसि=कृतापराधे । शूलमारोप्य यत्संस्क्रियेत तच्छूल्यम् । प्रातिलोभ्यानुलोभ्यविषये वाक्पारुष्ये उक्तान्दण्डानत्राप्यतिदिशति—

कात्यायनः,

वाक्पारुष्ये यथैवोक्ताः प्रातिलोभ्यानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्या दण्डा यथाक्रमम् ॥ इति ।

शूद्रस्य तत्राप्यङ्गच्छेद एव । तथा चाहतुः—

मनुनारदौ, (म०८।२८२।२८३)

अधनिष्ठोऽथतो दपात् द्वाषोष्ठी छेदयेन्नृपः । (व्य०प० १५)

अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्कर्यतो शुद्रम् ॥ (२७)

केशेषु गृह्यतो हस्तौ छेदयेदपिचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायां च शीवायां ध्रुवणेषु च ॥ इति । (२८)

ताडने दुःसहमणाद्युत्पत्तौ त्वाह—

कात्यायनः,

देहेन्द्रियविनाशे तु यथा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानं च पण्डितैः ॥ इति ।

तुष्टिकरं=अणितुष्टिकरम् । समुत्थानं=अणारोपणम् । तन्निमित्तकश्च ध्वषः अणगौरवाद्यनुसारेण पण्डितैरौपचार्यं पथ्यार्थं च कल्पितमा-

घणशोषणं देयः ।

समुत्थानव्ययं चासौ दद्यादाघणरोषणम् ।

इति तेरेवोक्तत्वात् । यत्कलहकालेऽपहृतं तत्तत्स्वामिने दातव्य-
मित्याह—

शृहस्पतिः,

अङ्गावर्षादने चैव मेदने छेदने तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहृतं च यत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

कलहापहृतं देयं दण्डञ्च द्विगुणस्ततः । (२।२२१)

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।

दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः ॥ इति । (२२२)

प्राभ्यपद्वमिद्रोहे दण्डमाह—

विष्णुः,

प्राभ्यपशुघाती कार्यापण दण्डयः पशुस्वामिने तु तन्मूल्यं दद्यादिति ।

मूल्यदानं मृतपशुविषयम् । मरणाभावे तु समुत्थानव्ययं दद्यात् ।

तथा च—

स एव,

सर्वे पुरुषपीडाकराः समुत्थानव्ययं दाप्या प्राभ्यपशुपीडाकराश्चेति ।

पशुभिरेकस्य हनने दण्डमाह—

स एव,

एकं घहनां घनतां प्रत्येकश उक्तो दण्डो द्विगुण इति ।

सम्भूय ताडन उच्चैः क्रोशन्तं ताड्यमानमुपेक्षमाणानां तत्समी-

पवर्तिनामपि तमेव दण्डं—

स एवाह,

द्विगुण उक्तः क्रोशन्तमनभिघासतां तत्समीपवर्तिनां सतां चेति ।

कचिदशक्यप्रतीकारविषये प्राणिघातनियन्धनो दण्डो नेत्याह—

मनुः, (८।२९, १।२९२)

द्विग्रे नस्ये युगे भग्ने तिर्यक्प्रतिमुखागते ।

अक्षमहे च यानस्य चक्रमङ्गं तथैव च ॥

छेदने चैव यन्प्राणां योक्ररभ्योस्तथैव च ।

आक्रन्दे चाप्यपेहीति न दण्डं मनुरग्रवीत् ॥ इति ।

एते नस्ये=बलावहादेनांसिकास्थरज्यादीं धुटिते । युगे भग्ने शक-
टादियुगकाष्ठे भग्ने । यन्प्राणि शकटादिकाष्ठानां बन्धनानि रज्यादीनि ।

शक्यप्रतीकारे तु प्रेक्षकस्याह स एव—

यत्रापवर्त्तते युग्यं वेगुण्यात्प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥ इति । (८१२९३)

प्राजक = शकटादिनेता । द्विशतप्रहणं तत्प्राणिहिंसायां विशेषविहित-
दण्डोपलक्षणार्थमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यत्र समर्थप्राजकदोषेण प्राणि
हिंसा न तत्र स्वामिनो दण्डः किन्तु प्राजकस्येत्याह—
स एव, (८१२९४)

प्राजकश्चेद्भवेदात्त. प्राजको दण्डमर्हति । इति ।

शास्रः = समर्थ इत्यर्थः । स्थावरप्राणिपीड्यायां—

स एवाह, (८१२९५)

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥ इति ।

वनस्पतिप्रहणं स्थावरप्राणिमात्रोपलक्षणम् । उपभोगो यथा यथेत्यनेन
येषामाम्रादीनां फलमुपभुज्यते तेषां हिंसायामधिको दण्डः । येषां च
स्पकादीनां पुष्पमुपभुज्यते तेषां ततो न्यून इति दर्शितम् । एतदेव वि-
धरणपूर्वकं—

विष्णुराह,

फलोपभोगद्रुमच्छेदी तूत्तमसाहसं पुष्पोपभोगच्छेदी मध्यमसाहसं
वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्पापणशतं तृणच्छेद्येक सर्वे तत्स्वामिनां तदु-
त्पात्तिमिति ।

दण्ड इत्यनुवर्त्तते । सर्वे = फलोपभोगद्रुमच्छेद्यादयः. तत्स्वामिनां = छिन्न
द्रुमादिस्वामिनां तदुत्पत्ति फलभोगद्रुमाद्युत्पत्ति पुनः प्रतिरोपितभोगकाल-
पर्याप्तां दद्युरिति शेषः । पश्वमित्रोद्दे दण्डमाह—

याज्ञवल्क्यः, (२१२५१२२६)

दुग्धे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥ इति ।

क्षुद्रपशूनाम् = अजाविप्रभृतीनाम् । दुग्धे = ताडनेन दुग्धोत्पादने, शोणितो
त्पादे = रक्तस्रावणे । शाखाशब्देनात्र शृङ्गादिकं गृह्यते । अज्ञानि = करचरणादीनि
तेषां छेदने च यथाक्रमं द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्विपणश्चतुष्पण. पदपण
इत्येवंरूपः । तेषां लिङ्गच्छेदने मारणे च मध्यमसाहसो दण्डः स्वामिने मू-
ल्यदानं च । महापशूनाम् = गोगजवाज्यादीनाम् एतेषु स्थानेषु पूर्वोक्तादण्डा-
द्विगुणो दण्डो वेदितव्य इत्यर्थः ।

विष्णुरपि,

पशूनां पुंस्त्वोपघातीति ।

कार्यापणशतमत्र प्रकृतम् ।

स एव,

गजाद्वोष्ट्रगोघाती त्वेककरपादः कार्यो विमांसविक्रयी त्रामपशुघा-
ती च कार्यापणशतं दण्ड्यः । पशुस्वामिने च तन्मूल्यं दद्यात् । आरण्य-
पशुघाती पञ्चाशत् कार्यापणान् । पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश कार्या-
पणान् कीटोपघाती कार्यापणमिति ।

विमांस=शुगालादिमांसमिति कल्पतरौ ।

कात्यायनोऽपि—

द्विपणद्वादशपणा घघे तु मृगपक्षिणाम् ।

सर्पमार्जारनकुलशूकराश्वघघे नृणाम् ॥

• गोकुमारीदेवपशुमुक्षणं वृषमं तथा ।

वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तम घघे ॥ इति ।

परकुड्याभिघाते परगृहे कण्टकादिप्रक्षेपे च दण्डमाह—

याज्ञवल्क्य, (१२२३।२२४)

अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।

पणान्दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्व्ययं तथा ॥

तु स्रोत्यादि गृहे द्रव्य क्षिपन् प्राणहरं तथा ।

षोडशघः पणान्दण्ड्यो द्वितीयो मध्यम दमम् ॥ इति ।

मुद्गरादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्विधीकरणे च यथाक्रम पञ्च-
पणो दशपणो विंशतिपणो दण्डः । कुड्यस्यावपातने तु समुच्चिता पते त्रयो
दण्डा ग्राह्याः । कुड्यसम्पादनार्थं धनमपि तत्रस्थामिने दद्यात् । परगृहे
कण्टकादिप्रक्षेपणे षोडशपणो दण्डः । विपमुजङ्गादिप्रक्षेपणे मध्यमसा-
हसो दण्ड इत्यर्थः । स्थावराभिद्रोहे दण्डमाह—

स एव. (२।२२७।२२८।२२९)

३७८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्

च यथाक्रमं विंशतिपणदण्डादारभ्य पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो द्विगुणो दण्डः ।
 विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येव रूपः । अपरोहिशाखिना-
 माभ्रादीनाम् उपजीव्यदुमाणा पूर्वोक्तेषु स्थानेषु छेदने पूर्वोक्ता एव दण्डाः ।
 चैत्यादिस्थानेषूपपन्नानां वृक्षाणां शाखादिच्छेदने पूर्वोक्तादण्डात् द्विगुणः ।
 विश्रुते चाश्चर्यपलाशादिके द्विगुणो दण्डः । गुल्मा=मालत्यादयः गुच्छा =
 कुरण्टकादयः क्षुपाः=करवीरादयः लता=द्राक्षातिमुक्तादयः प्रताना=काण्ड
 प्ररोहरहिताः सारिवादयः ओषध्य =फलपाकान्ताः शालिप्रभृतय वीर्य =
 गुडूचीप्रभृतयः । एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु कर्त्तव्ये छेदने पूर्वोक्तादण्डाद-
 र्द्धदण्डो वेदितव्य इत्यर्थः ।

भार्यादीनामपराधे रज्जुवेणुदलाभ्यामधमाङ्गे ताडयेत् । अन्येनोत्त-
 माङ्गे च ताडयन् दण्ड्य इत्याह—
 धमे ,

भार्या पुत्रश्च दासश्च दासी शिष्यश्च पञ्चमः ।
 प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥
 अधस्तात्तु प्रहर्त्तव्यं नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
 अतोऽन्यथा प्रवृत्तस्तु यथोक्त दण्डमर्हति ॥ इति ।

मनुरपि (८।२९९।३००)

भार्या पुत्रश्च शिष्यश्च दासो भ्राताऽथ सोदरः ।
 प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥
 पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
 अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ इति ।

शिष्यानुवृत्तावापस्तम्बोऽपि—

अपराधेषु चैन सततमुपालभेत अतिप्राप्त उपवास उदकोपस्पर्शन
 मिति दण्डा यथा तन्मात्रनिवृत्तिरिति ।

अपराधेनिवृत्तिपर्यन्तमपराधानुरूपं दण्डपातनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
 यत्र तु आत्मनः कश्चिद्द्वेषात्ताडनादि चिह्नं विधाय परमभिद्रवति
 तत्र साक्ष्यादिभिर्दिव्येन वा परीक्षणं कर्त्तव्यमित्याहुः—

नारदवृहस्पती,

कश्चित् कृत्वात्मनश्चिह्नं द्वेषात्परमभिद्रवेत् ।

हेत्वर्थमति सामर्थ्येस्तत्र युक्तं परीक्षणम् ॥ इति । (ना०व्य-५०।१।३६)

याज्ञवल्क्योऽपि (२।२९२)

असाक्षिकहते चिह्ने युक्तिमिध्यागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

हेत्वादिभिर्न पश्येच्चेहण्डपारुष्यकारणम् ।
तदा साक्षिकृत तत्र दिव्यं न विनियोजयेत् ॥ इति ।
इति दण्डपारुष्याख्यं व्यवहारपदम् । ११

अथ वाक्पारुष्याख्यं व्यवहारपदम् । १४

तस्य च स्वरूपमाह नारद.—(व्य०प०१५१)

देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥ इति ।

आक्रोशः=आक्षेपः भर्त्सनमिति यावत् । कलहप्रियाः गौडा इति
देशाक्रोशः । अत्यन्तलोलुपा ब्राह्मणा इति जात्याक्रोशः । क्रूरचरिता
वैश्यामित्रा इति कुलाक्षेपः । न्यङ्गमवधम् । तदुभययुक्तं यदुद्वेगजननार्थं
वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमित्यर्थः । तस्य त्रैविध्यमाह—

स एव, (व्य०प०१५१२)

निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।

गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद्गुरुः ॥ इति ।

निष्ठुरादीनां स्वरूपमाह स एव, (व्य०प०१५१३)

साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् ।

पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

धिह्मुखं ! जालम् ! इत्यादि साक्षेपं भाषणं निष्ठुरम् । न्यङ्गसंयुतम्=अव-
धमगिन्यादिगमनसंयुतम् अश्लीलम् । पतनीयैः=सुरापानादिभिरुपाक्रोशैः
तीव्रं वाक्पारुष्यमित्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि—

यस्वस्तसंक्षितैरङ्गैः परमाक्षिपति कश्चित् ।

अभूतैर्वाथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा ॥

न्यग्भावकरणं वाचा क्राधात्तु कुरुते यदा ।

वृत्तदेशकुलानां तु अश्लीला सा बुधैः स्मृता ॥

महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।

जातिभ्रंशकरी चार्थ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक् ॥ इति ।

कल्पतरौ न्यङ्गावगूरणमिति पठित्वा निकृष्टाङ्गप्रकाशनेन तिरस्कर-
णमिति व्याख्यातम् । न्यग्भावकरणमिति तु माधवादिंसंमतं पाठः ।

प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह—

धृहस्पतिः,

देशग्रामकुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् ।
 द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥
 भगिनीमातृसम्बन्धमुषपातकशंसनम् ।
 पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥
 अभस्यापेयकथनं महापातकद्रूपणम् ।
 पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनम् ॥ इति ।

द्रव्यं विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः । तेनोच्यमानार्थव्यतिरेकेणैव
 विधमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थं इति कल्पतरौ । द्रव्यं विना द्रव्यवैशि
 ष्ट्यं विनेति मदनरत्ने । अभिघटनम्=उत्पाटनम् । निष्पुराक्रोशे दण्डमाह—
 याज्ञवल्क्यः, (२।२०४)

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।
 क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदशान् ॥ इति ।
 अन्यथास्तोत्र=निन्दास्तुतिः । न्यूनाङ्गा कुष्ठपादय । अर्द्धत्रयोदशान्=अर्द्धा
 धिकद्वादशपणानित्यर्थः । एतत् सवर्णविषयम् । अत एव—
 गृहस्पति,

समजातिगुणानां तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।
 विनयो विहितः शास्त्रे पणा अर्द्धत्रयोदशाः ॥ इति ।
 बिष्णुरपि—

समवर्णाक्रोशने द्वादशपणान्दण्ड्य इति ।
 परस्परमिति शेषः ।

मनुनारदावपि—(म०८।२६९।ना०८५०५०२५।१७)

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
 वादेष्वचनीयेषु तदेष द्विगुणं भवेत् ॥ इति ।*

शङ्खलिखितावपि—

समवर्णैर्व्यतिक्रमे द्वादशपणा यथारूपविजिह्वाक्षेपे एषिजिह्वस्य
 चतुर्विंशतिरुविजिह्वस्यतिश्रमे च विजिह्वस्य ततोऽर्द्धमिति ।
 अत्र द्वादशासार्धद्वादशयोः रट्टानुरुहणत्वेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।
 कार्यायनोऽपि—

योऽगुणान् वीक्षयेत् प्रोधाग्निगुणे वा गुणहताम् ।
 अन्यसन्नानिपोजी च पाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥ इति ।

नारदोऽपि—

१ दुष्टस्यैव तु यो वीक्षान् वीक्षयेत् प्रोधाकारणात् ।
 २ अन्धापदेष्टवानी च पाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥ इति । (न लघ्वम्)

अत्र क्रोधकारणादित्यनेन दुष्टपरित्यागार्थं दोषकीर्तने न दोष इति सूचितम् । अत एवोक्तम्—

कात्यायनेन,

यच्च स्यात्परिहासार्थं पतितत्वेन कीर्तितम् ।

वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेत् ॥ इति ।

वचनात्=दोषकीर्तनात् । यत्राभियोगादौ पातित्यादिकं साधयेत्तत्रापि वचनाद्दोषो न स्यादिति यत्र विभावयेदित्यस्यार्थं उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अत्रापि दण्डपारुष्यन्यायेन युगपत् प्रवृत्तयोर्दण्डतुल्यत्वम् । अयुगपत्-प्रवृत्तयोः पूर्वप्रवृत्तस्य दण्डाधिक्यमिति द्रष्टव्यम् । जातिगुणकृते विशेषे दण्डवैषम्यमाह—

वृहस्पतिः,

समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणो दमः ।

उत्तमस्याधिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परम् ॥ इति ।

हीनस्योत्तमाक्षेपे द्विगुणः । उत्तमस्य हीनाक्षेपेऽर्द्धपरिमितो दण्ड इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्योऽपि—(२।२०६)

अर्द्धाऽधमेषु द्विगुणः परस्परिपूत्तमेषु च ।

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरेः ॥ इति ।

अर्द्धं=सार्द्धद्वादशपणारमक इत्यर्थः । पूर्ववाक्ये “पञ्चविंशतिकं दमम्” इति पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात् । वर्णाः=ब्राह्मणादयः । जातयोः=मूर्खा-वसिकाद्याः । ते च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधरास्तैरन्योन्याक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनम् ऊहनं ज्ञातव्यम् । उत्तराधरभावमालोच्य दण्डः कल्पनीय इत्यर्थः । तमेव कल्पनीय दण्डं प्रदर्शयति—

मनुः, (८।२६८।२६९)

शतं ब्राह्मणमाहुस्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽर्ध्वर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

विप्रः पञ्चाशतं दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशासने ।

वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥ इति ।

वृहस्पतिरपि—

क्षिपन्विप्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम् । इति ।

शङ्खलिखितावपि—

आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियोऽपणशतं दण्ड्यः शतार्द्धं वैश्यस्य पञ्चविंशतिं शूद्रस्येति ।

बृहस्पतिरपि—

विप्रे शताहं दण्डस्तु क्षत्रियस्याभिर्जंसते ।

विशस्तथाहं पञ्चाशच्छूद्रस्यासिन्नयोदश ॥

सच्छूद्रस्यायमुदितो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात् ॥

वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः शतं भवेत् ।

तदहं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमहंति ॥

शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः ।

* वैश्यस्य चैतद्विगुणः शाल्मलिच्छिद्यदाहतः ॥

वैश्यमाक्षारयन् शूद्रो दाप्यः स्यात् प्रथमं दमम् ।

क्षत्रियं मध्यमं चैव विप्रमुत्तमसाहसम् ॥ इति ।

जिह्वाच्छेदनरूपोऽत्रोत्तमसाहसो द्रष्टव्यः । तथा च—

स एव,

धर्मोपदेशकर्त्ता च वेदोदाहरणान्वितः ।

ओष्ठाशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते ॥ इति ।

शूद्र इत्यनुपह्वः ।

आपस्तम्बोऽपि—

जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्थं धार्मिकमाक्रोशत इति ।

गीतमोऽपि—

शूद्रो द्विजातीनामिसन्धायामिहत्य च याग्दण्डपारुष्याभ्यामत्र
मोच्यो येनोपहन्यादिति ।

अभिसन्धाय=युद्धिपूर्थं याचातिक्रान्त्य अभिहत्य=उभ्रेण दण्डेन ताडयि
त्वा । अत्र मोच्यः तेनाङ्गेन विप्योजनीय इत्यर्थः । गुर्वाक्रोशे त्वाद्यनु-
श्लक्षित्वा,

तथाऽधिकृतान् विप्रान् गुरुंश्च निर्यासनं मुण्डनं ताडनं वा गोम-
यानुलेपनं खरारोहणं दर्पहरणं याग्दण्डो वेति ।

दण्डः=कार्यापणशतरूपः । अत एव—

विष्णुः—

गुरुनाक्षारयन् कार्यापणशतमिति ।

पुत्रादिभिर्मात्राक्षिनामाक्रोशे दण्डमाह—

मनुः, (८।२७५)

मातरं पितरं जायां ज्ञातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥ इति

भ्रातरं=उयेष्टभ्रातरम् । एतच्च सापराधेषु भ्रात्रादिषु निरपराधायां
जायायामिति मिताक्षरायामभाणि । श्वश्रुवाद्यधिक्षेपे दण्डमाह—
बृहस्पतिः,

क्षिपन् श्वश्रुवादिषु दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम् । इति ।

बाहुग्रीवादिच्छेदननिष्ठुरमापाभिभाषणे दण्डमाह—
याज्ञवल्क्यः, (२।२०८)

बाहुग्रीवानेग्रसफ्थिविनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदर्शिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ इति ।

बाह्यादिविनाशे वाचिके=करिष्यामीति वाचा प्रतिपादिते शत्यः=शत-
परिमितो दण्डः । पादादिभङ्ग करिष्यामीत्याक्षेपे पञ्चाशत्परिमितो द-
ण्ड इत्यर्थः । एवंवादिनोऽशक्तस्य दशपणा दण्डनीया इत्याह—
स एव, (२।२०२)

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दश । इति ।

यः पुनः शक्तोऽशक्तस्य बाह्यादिभङ्गाक्षेपं करोति न केवलं स
दण्ड्यः किन्तु अशक्तक्षमार्थं प्रतिभुवमपि दापनीय इत्याह—
स एव, (२।२०९)

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्य क्षेमाय तस्य तु । इति ।

अश्लीलभाषणे दण्डमाह स एव—(२।२०५)

अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तर्षति ह ।

शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥ इति ।

तीव्राकोशे दण्डमाह—स एव—(२।२१०)

पतनीयकृते क्षेपे दण्ड उत्तमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ इति ।

पतनीये पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिः । उपपातकानि=गोवधादीनि ।
मनुरपि—(८।२७६।२७७)

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये श्लेष मध्यमः ॥

विदुःशत्रुयोस्त्वेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।

छेदयन् प्रणयन् दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ इति ।

व्यासोऽपि—

पापोपपातकचरौ महापातकशंसका ।

आद्यमध्येऽत्तमान्दण्डान्दण्डुस्ते ते यथाक्रमम् ॥ इति ।

विष्णुरपि—

परस्पर पतनीयाक्षेपे कृते तूत्तमसाहसमुपपातकयुक्ते तु मध्य-
मम् त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे जातिपूगानां च, ग्रामदेशयोः प्रथममिति ।

देशाद्याक्रोशे दण्डमाह वृद्धस्पति—

देशादिकं क्षिपन्दाप्यः पणानर्द्धत्रयोदश ।

पैपेन योजयन् दर्पाहाप्यः प्रथमसाहसम् ॥

एष दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया मया ।

समन्यूनाधिकत्वेन कल्पनीयो मनीषिभिः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—(२।२१०)

० मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः । इति ।

राज्ञ आक्रोशे दण्डमाह नारदः—(व्य०प०१५।३०)

अवपुत्रस्य च राजानं घर्मनि स्वे व्यवस्थितम् ।

जिह्वाच्छेदाङ्गवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वा ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि (२।३०२)

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैषाक्रोशकं तथा ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥ इति ।

सत्यदोषाभिधानेऽपि वाक्पारुष्यदण्डोऽस्त्येव । तथा च—

नारद , (व्य०प०१५।२१)

पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः ।

घघनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विदोषतां मजेत् ॥ इति ।

मनुनारदावपि—(म०८।२।५।१८)

कार्णं घाप्यथवा अङ्गमन्यं वापि तथाविधम् ।

तथ्येनापि द्युवन्दाप्यो दण्डं कार्पापणावरम् ॥ इति ।

विष्णुरपि—

कार्णस्रज्जाक्षिणां तथ्यवाच्यपि कार्पापणद्वयमिति ।

एतच्च दुर्वृत्तविषयमिति माधवीये विचारण्यश्रीपादिरम्बघायि । मिथ्या-

घदनशीलानां दण्डमाह—

अनृताख्यानशीलानां जिह्वाच्छेदो विशोधनम् । इति ।

दारीतोऽपि—

मिथ्यादूषिणां मेलकानां च राजा जिह्वां छिन्द्यादण्डयेत्येति ।

मेलको—मक्षकः । कस्यचिद्वाप्पारुष्यकृतोऽर्द्धदण्डमाहोशना—

मोहात्प्रमादारसद्दर्पात् प्रीत्या घोक्तं मयेति यः ।

माहमेघं पुनर्वश्ये दण्डार्धं तस्य कल्पयेत् ॥ इति ।

१२ये इत्यत्र वक्तीतिशेषः ।

१५ अथ स्तेयारूपं व्यवहारपदम् ।
तद्वक्ष्यमाणमाह मनुः—(८।३३२)

स्यात्साहसं त्वन्वयवत् प्रसमं कर्म यत् कृतम् ।

निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वा यन्निन्दुते भयात् ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । अन्वयवत् द्रव्यरक्षकराजाध्यक्षादिसमक्ष-बलाघट-
म्भेन यत्परधनापहरणादिकं क्रियते तत् साहसम् । स्तेयं पुनरिन्वयं
स्वाभ्याघसमक्षं यद्वञ्जयित्वा परधनाद्यपहरणं तदुच्यते । यच्च राजा-
ध्यक्षादिसमक्षमपहृत्य न मयेदं कृतमिति भयाग्निन्दुते तदपि स्तेयं
मिति । अत एव—

नारदः, (व्य० प० १४।१७)

उपायैर्विधैरेषां छलयित्वापकर्षणम् ।

सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

एषामित्येतच्छब्दनिर्दिष्टान्याह स एव—(व्य० प० १४ श्लो० १४-१६)

सृद्धाण्डासनस्रद्रवास्थिदोरुचर्मतृणादि यत् ।

शमीधान्यं कृताश्रं च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं ग्रीहियवादि च ॥

हिरण्यं रत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजघाजिनः ।

देवप्राह्वणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ॥ इति ।

बलात्कारकृतमपहरणं साहसान्तर्गतं स्तेयमित्याह—

स एव, (व्य० प० १४ श्लो० १२)

तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते ।

आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु ॥ इति ।

तस्यैव=साहसस्यैव । आधिः=पीडा घनापहरणादिद्वारा । आक्रम्य=प्र-
साह्य परस्वं क्रियमाणः क्रेशः साहसरूपं स्तेयम् । छलेन क्रियमाण
आधिः केवलस्तेयमित्यर्थः ।

तस्करज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः (अ० २ श्लो० २६६—२६८)

प्राहकैर्गृह्यते चौरा लोप्त्रेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्रघासकः ॥

अन्येऽपि शङ्कया प्राह्या जातिनामादिनिहवैः ।

घृतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कमिश्रमुखस्वराः ॥

परद्रव्यगृह्णाणां च पृच्छका गृहचारिणः ।

निरायुष्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यधिकयाः ॥ इति ।

प्राहकै = राजपुरुषैः लोप्त्रेणापहतभाजनादिना चौर्यचिह्नेन नष्टद्रव्य
देशादारभ्य चौरपदानुसारेण वा ग्रहीतव्यः । अथ पूर्वकर्मापराधी
प्राक्प्रख्यातचौर्यः । अशुद्धवासक = अप्रज्ञातस्थानवासी । जातिनिहवो = नाहं
शूद्र इत्येवरूपः । नामनिहवो = नाहं इति इत्येवरूपः । आदिप्रहृणात् स्वदे-
शग्रामकुलाद्यपलापेन च लक्षिता ग्राह्या । घृतपण्याङ्गनामघपानादि-
व्यतिप्रसक्ताः तथा कुतस्तयोऽसि त्वमिति चौरग्राहिभिः पृष्टो यदि
शुष्कमुपो मिश्रस्वरो वा भवति । बहुवचनात् स्विल्ललाटादीनां ग्रह-
णम् । तथा ये निष्कारणं कियदस्य द्रव्यं किं वास्य गृहमित्येवं पृच्छन्ति ।
ये च वेपान्तरधारणेनात्मानं गूहयित्वा चरन्ति । ये चायाभावेऽपि बहु-
व्ययकारिणः, ये च विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रमिन्नभाजनादीनामनिर्ज्ञा-
तस्वामिकानां विक्रयकारिणः ते सर्वेऽपि चौर्यसम्भावनाया ग्राह्या इत्यर्थः ।
एषधिधलिङ्गयुक्तान् पुरुषान् गृहोत्थैते चौरा भवन्ति न धेति सम्यक्
परीक्षेत । न तावन्मात्रेण निश्चिनुयात् । अचोरस्यापि लिङ्गसम्बन्धस-
म्भवात् । अत एव—

नारदः,

अन्यहस्ताःपरिमृष्टमकामादुत्थितं भुवि ।

चौरेण वा प्रतिक्षिप्त लोप्त्र यक्षात्परीक्षयेत् ॥ (अ० १७१)

असत्या, सत्यसद्वाशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः ।

दृश्यन्ते विविधा भायास्तस्माद्गुक्तं परीक्षणम् ॥ इति ।

स्तेयस्य त्रिविध्यमाह स एव— (स्य० ५०१४ श्लो० १३)

तदपि त्रिविधं ज्ञेयं द्रव्यापेक्षं मनीषिभिः ।

धुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥ इति ।

चोरस्य द्वैविध्यमाह पृष्टसति —

प्रकाशाद्याप्रकाशाद्य तस्करा द्विविधाः स्मृताः ।

प्रज्ञासामर्थ्यमायामिः प्रमेक्षास्ते सहस्रधा ॥ इति ।

प्रकाशतस्करानाह स एव—

नगमा वैद्यकितयाः सम्पोत्कोचकयञ्चकाः ।

देषोत्पातविदो मद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्याः कूटसाक्षिणः ।

प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः ॥ इति ।

प्रतिरूपज्ञाः = प्रतिरूपकाराः । अत एव—

नारदः, (परिशि० श्लो० २।३)

प्रकाशयञ्चकास्तत्र कूटमान्तुलाधिताः ।

उत्कोचका. सोपधिका वञ्चकाः पण्ययोपितः ॥
प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।

इत्येवमादयो श्रेयाः प्रकाशस्तस्करा भुवि ॥ इति ।

नैगमादिव्याजेन ये परद्रव्यापहारकास्ते नैगमाद्या प्रकाशतस्करा इत्यर्थः । अप्रकाशस्वरूपमेदानाह—

व्यास,

साधनाङ्गान्विता रात्रौ विचरन्त्यविमाविताः ।

अविहातनिवासाश्च श्रेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्क्षेपकः सन्धिमेत्ता पान्थमुद् प्रन्धिमेदकः ।

स्त्रीपुङ्गोऽप्यपशुस्तेयी चौरौ नवविधः स्मृतः ॥ इति ॥

रात्राविति प्रायिकम् । अरण्यादौ दिवापि सम्भवात् । उत्क्षेप = ध-
निनामनवधानतां निश्चित्य तत्समीपस्थं धनमुत्कृत्य प्राहकः । सन्धिमे-
त्ता = गृहयोः सन्धी स्थित्वा तत्रत्यभित्तिमेत्ता । पान्थमुद् = कान्तारादौ
पथिकानां धनप्रत्यापहारक । प्रन्धिमेदक = परिधानीयादिप्रयत्नं धनं
प्रहीतुं तद्वन्धिमेदक इति ।

प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह स एव—

स्त्रीपुंसौ वञ्चयन्तीह मङ्गलादेशवृत्तयः ।

गृह्णन्ति छान्नाचार्यमनार्यास्त्वार्यालिङ्गिनः ॥

नैगमाद्या भूरिधना दण्ड्या दोषानुरूपतः ।

यथा ते न निवर्त्तन्ते तिष्ठन्ति समये तथा ॥ इति ।

दोषानुरूपतो दण्ड्या नतु धनानुरूपत इत्यभिप्रायः । केषां चित्
प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह—

वृहस्पतिः,

प्रच्छाद्य दोषं ध्यामिष्य पुनः संसृष्ट्य विक्रीय ।

पण्यं तद्विगुणं दाप्यो घणित्दण्डं च तत्समम् ॥

अज्ञातौपधिमन्त्रस्तु यश्च ध्याधेरतत्वयित् ।

रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्यधोर्यङ्गिपक् ॥

कूटाक्षदेविन. धुद्रा राजमाव्यहराद्य ये ।

गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितया स्मृताः ॥

अन्याययादिन सम्पास्तपैघोत्कोचजीविनः ।

विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वाह्याः सर्वे एव ते ॥

ज्योतिर्ज्ञानं तद्योस्यातमयित्वा तु ये नृणाम् ।

भाययन्पथलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नः ॥

दण्डाजिनाविभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
 हिंसन्ति छद्मना नृणां वध्यास्ते राजपूरुषैः ॥
 अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् ।
 स्त्रीवालकान्वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः ॥
 हेमरत्नप्रयालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये ।
 केतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा तद्विगुणं दमम् ॥
 मध्यस्था वञ्चयन्त्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।
 साक्षिणश्चान्यथा म्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् ॥ इति ।
 भाव्यं=करविशेषः ।

मनुरपि, (२।२९२)

सर्वकण्टकपापिष्ठ हेमकार तु पार्थिवः ।
 अयत्तमानमन्याये छेदयेत्तुल्यशः धुरैः ॥ इति ।

विष्णुरपि—

शूते च कूटाक्षदेविनां करच्छेद इति ।

अप्रकाशतस्कराणां दण्डमाह स एव—

उत्क्षेपकस्य सन्दंशश्चेत्तयो राजपूरुषैः ।

सन्दशोऽत्र करः ।

तथा च याज्ञवल्क्य —

उत्क्षेपकमन्धिमोदो करसन्दंशहीनकौ ।

कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ इति ॥ (२।२७४)

अद्भुष्टतर्जन्योर्मन्धिमोचने साधकतमत्वेनात्र सन्दंशशब्देन, तयो
 ग्रहणम् । प्रथमापराधे तौ क्रमेण पाणिसन्दंशभावयन्तौ कर्त्तव्यौ ।
 द्वितीयापराधे उभाघट्येकपाणिपादाभावयन्तौ कर्त्तव्यौपित्यर्थः ।

सन्धिमैत्र्याणां दण्डमाह मनु — (२।२७६)

सन्धि मित्वा तु ये चौर्यं राश्रीं कुर्वन्ति तस्कराः ।

तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥ इति ।

तानिति शेषः । गृहस्पतिरपि—

सन्धिच्छेदकृतो शात्या शूलमाप्राहयेत् प्रभुः । इति ।

आप्राहयेत्=आरोपयेदित्यर्थः । पान्धमुपो दण्डमाह—

स एव,

तथा पान्धमुपो वृक्षं गले यद्वायलम्ययेत् । इति ।

पान्धमुप=पथिकलुण्ठकान् । मन्धिमैत्र्यस्य दण्डमाह—

अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये घघमहेति ॥ इति । (२।७७)

अङ्गुली=तत्रैत्यङ्गुली । अत एव—

नारदः, (परिशि० श्लो० ३२)

प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुष्ठहस्तयोर्वधः । इति ।

स्त्रीहर्तुर्वण्डमाह व्यासः—

स्त्रीहर्ता लोहशयने दग्धो वै कटाग्निना । इति ।

पुरुषहर्तुर्वण्डमाह स एव—

नरहर्ता हस्तपादौ च्छित्त्वा स्थाप्यधतुष्ये । इति ।

गोहर्तुर्वण्डमाह वृहस्पतिः—

गोहर्तुर्नासिकां छित्त्वा पङ्काम्भसि निमज्जयेत् । इति ।

नारद —(परि० श्लो० २८)

सर्वस्वं हरतो नासिकां कर्त्यां तु हरतो घघः ।

(१)वाजिधारणलोहानां चादक्षीत वृहस्पतिः ॥ इति ।

सर्वस्वमित्यनुपङ्गः । पशुहर्तुर्वण्डमाह—

व्यासः,

पशुहर्तुस्त्वर्कपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्त्तयेत् । इति ।

पशुहर्ता पदघनुसारेण दण्डनीय इत्याह—

नारदः, (परि० श्लो० २९)

महापशून् स्तेनयतो दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो मध्यमपशूपूर्वाः क्षुद्रपशून् हतः ॥ इति ।

हत इति पृष्ठी । बन्दिप्राहादीनां दण्डमाह—

शाकल्यः, (२।२७३)

बन्दिप्राहास्तथा वाजिकुञ्जानां च द्वारिणः ।

प्रसहाघातिनश्चैव शूलानारिपयेन्नरः ॥ इति ।

अङ्गुच्छेदाद्य उत्तमसाहसत्याद् ब्राह्मणव्यतिरिक्तमद्रव्याप-
हारविषयाः ।

साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।

स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुकमात् ॥ (व्य० प० १।४।२१)

इति नारदेनोत्तमसाहस्योत्तमद्रव्यविषयत्वेन व्यवस्थापनात् । तेन

क्षुद्रमध्यमद्रव्योत्क्षेपकादीनां तदनुकूपो न करच्छेदादिः । तस्करस्या-
पहतं धनं तदस्त्राग्निने वापयित्वा दण्डः कर्त्तव्य इत्याह—

३९० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रथमैयनिरूपणम्

याज्ञवल्क्य, (२।२७०)

चीरं प्रदाप्यापहतं घातयेद्विविधैर्वधैः । इति ।

धान्याद्यपहरणे दण्डमाह—

मनु, (८।३२०)

धीन्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिक घघः ।

शेषेष्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनात् ॥ इति ।

कुम्भो=विंशतिप्रस्था । शेषे=दशकुम्भाधिकान्न्यूने । तस्य=धान्यस्वा

मिनः । रत्नहरणे दण्डमाह—

य एव, (८।३२३)

मुप्यानां चैव रत्नानां हरणे घघमर्हति । इति ।

स एव, (८।०८)

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥ (३२१)

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ॥

शेषेष्वेकादशगुणं मूर्खाद्दण्डं प्रकल्पयेत् । (३२२)

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ॥ इति । (३२३)

अत्र सुवर्णादीनां सङ्ख्या कर्षकृतेत्याहुर्हृदा इति मदनरत्ने । अप्राङ्ग
च्छेदादिदण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयः ।

सचिह्नं ब्राह्मणं वृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत् । (२।२७०)

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । चिह्नं=ललाटे दर्शपदाकाराङ्कनम् । तथा च

मनु — (९।२३७)

सुदतत्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराप्वजः ।

स्तेपे च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥ इति ।

एतच्च प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं न तु प्रायश्चित्तं चि
कीर्षताम् ।

प्रायश्चित्तं च कुर्याणाः पूर्वे षणो यथोदितम् ।

नाइया राजा ललाटे तु दाप्यमुत्तमसाहसम् ॥ (९।२४०)

इति मनुस्मरणात् । जात्यादिभेदेन चीरे दण्डतारतम्यमाह—

य एव, (८।३३७/३३८)

अष्टापाद्य तु शूद्रस्य स्तेपे भयति किद्विषम् ।

योदशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य तु ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिं पूर्णं वापि शतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तदोपगुणवेदिनः ॥ इति ।

पश्चिमपराधे यो दण्ड उक्तः स शूद्रकर्तुंके तस्मिन्नष्टगुणं दापनीयः ।

वैश्यकर्तृके षेडशगुणः क्षत्रियकर्तृके द्वात्रिंशद्गुणः । ब्राह्मणकर्तृके च-
तु षष्टिगुणः । शतगुणो वा अष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो वैश्यर्षः । माया-
न्यूनमूलवानां क्षुद्राणां मूल्यात् पञ्चगुणो दम इत्याह—
नात्, (परि० २२२३२४)

काष्ठभाण्डतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।
घेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नायवस्थिचर्मणाम् ॥
शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः ।
गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ।
पकाभ्रानां कृताभ्रानां मत्स्यानामौषधस्य च ।
सर्वेषामल्पमूलवानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः ॥ इति ।

यापुनः क्षुद्रद्रव्यविषये द्विगुणदण्डप्रतिपादकं मनुवचनम्—
सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य मुहस्य च ।

दधे क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥

घेणुवैणवभाण्डानां लवणानां तथैव च ।

मृन्मयानां च हरणे मृदो मरुमन एव च ॥

अजानां पक्षिणां चैव लवणस्य घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पकाभ्रानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥ इति ।

(अ० टा द्रलो० ३२६-३२९)

तदल्पप्रयोजनविषयम् । पान्थादीनामल्पप्रयोजनद्रव्यापहारे न
दण्डः । तथाच—

स एव,

द्विजोऽप्यग क्षीणवृत्तिर्दासविह्व वे च मूलके ।

आदवान् परक्षेत्रात् दण्डं दातुमर्हति ॥ (टा३४१)

घणकमीदिगोधूमयवानां मुद्गमापयो ।

अनिपिद्धैर्घ्नीतव्यो मुष्टिरेका पथि स्थिते ॥

तथैव सप्तमे भक्ते नवानि पट्टनश्नता ।

अन्यस्तनविधानेन हर्षंघ्यं हीनकर्मणा ॥ इति । (१११६)

न केवलं चौरस्यैव दण्डः किन्त्वचौरस्यापि चौरपकारिण इत्याह—
याज्ञवल्क्य, (२२७६)

भक्तायकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा दन्तुर्जाननो दम उत्तमः ॥ इति ।

भक्तम=भशनम् । अवकाशो निवासस्थानम् । अग्निचौरस्य शीतापनो

दनाद्यर्थः । उदकं तृपितस्य । मन्त्रधौर्यप्रकारोपदेशः । उपकरण=चौर्यसाध-
नम् । व्ययः अपहारार्थे देशान्तरं गच्छतः पाथेयम् । एतानि चौरस्य
हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि यः प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसो दण्ड इत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि,

त्रौराणां भक्तदा ये स्युस्तथाग्न्युदकदायिनः ।

छेत्तारश्चैव भाण्डानां प्रतिप्राहिण एव च ॥

समदण्डाः स्मृता हेते ये च प्रच्छादयन्ति तान् । इति ।

चौरोपेक्षाकारिणं प्रत्याह नारदः—(व्य० प० १४)

शकाश्च यदुपेक्षन्ते तेषुपि तद्दोषभागिनः । (१९)

उत्क्रोशतां जनानां तु ह्रियमाणे घने तथा ।

श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेषुपि तद्दोषभागिनः ॥ इति । (२०)

इति स्तोत्रार्थं व्यवहारपदम् । १५

अथ साहसार्थं व्यवहारपदम् । १६

तस्य स्वरूपमाह नारदः (व्य० प० १४। श्लो० १)

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्दृष्यलदर्पितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥ इति ।

तस्य चानुर्विध्यमाह बृहस्पति —

मनुष्यमारणं चौर्यं परदारामिमर्शनम् ।

पारुष्यमुमयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम् ॥ इति ।

उभयपाठ्य=षाग्दण्डपाठ्ये । तस्य त्रैविध्यमाह—

नारद , (व्य० प० १४। श्लो० ३)

तत्पुनस्त्रिविधं श्रेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥ इति ।

पतेषां स्वरूपमाह स एव (व्य० प० १४। ५। ६)

फलमूलोद्कादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।

मङ्गाक्षेप्रायमर्दायैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

वासः पश्वन्नपालानां गृहापकरणस्य च ।

पतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥

व्यापादो यिपशस्त्रायैः परदारामिमर्शनम् ।

माणोपरोधि यच्चान्यदुत्तमुत्तमसाहसम् ॥ इति ।

मङ्ग = फलादिस्वरूपनाशनम् । आक्षेपः = आक्रोशो 'धाक्'तिरस्करणमि-
ति यावत् । अयमर्दः = स्वरूपायशेषेण 'मर्दनम्' । पतेनैव प्रकारेण मङ्गादिनेर्य-
र्थः । त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह—

नारदः, (व्य० प० १४ श्लो० ७।८)

तत्र दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रशैर्दृष्ट पञ्चशतावरः ॥

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते ।

वधः सर्वस्वहरणं पुराग्निर्वासनाङ्कने ॥

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्डः उत्तमसाहसे ॥ इति ।

स एव, (व्य० प० १४। श्लो० ९)

अविशेषेण सर्वेषामेव दण्डाविधिः स्मृतः ।

वधादते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽहंति ॥ इति ।

यमोऽपि—

न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कस्यचित् । इति ।

महत्प्रपराधे ब्राह्मणस्य दण्डमाह—

स एव,

शुभे तु बन्धने बद्धा राजा भक्त प्रदापयेत् । इति ।

नारदोऽपि, (व्य० प० १४ श्लो० १०)

शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।

ललाटे चाभिशास्ताङ्क प्रयाणं गर्दभेन च ॥ इति ।

परद्रव्यापहरणरूप साहसस्वरूपमुक्त्वा तत्र दण्डमाह—

याज्ञवल्क्यः, (२।२३०)

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणं साहसं स्मृतम् ।

तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो निहवे तु चतुर्गुणः ॥ इति ।

यद्दुर्भर्जनैः प्रहरादिकालक्रमेण रक्ष्यमाणस्य बलात्कारेण हरणं साहसरूपं स्तेयमिति पूर्वोद्धार्यः । तन्मूल्यात्=अपहृतद्रव्यमूल्यात् । निहवे=अपलापे यः साहसं करोति तद्विगुणं दण्डम् । यस्तु साहसं कृत्वा निहनुते स चतुर्गुणं दाप्य इत्युत्तराद्धार्यः । साहसिकस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह—

स एव, (२।२३१)

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दण्डम् ।

यश्चैवमुक्त्वा हन्तारं कारयेत् स चतुर्गुणम् ॥ इति ।

द्विगुणं दण्डं=साहसिकदण्डाद्विगुणं दण्डम् । साहसिकविशेषं प्रत्याह—

स एव, (अ० २)

अध्याक्रोशातिकमरुद्भ्रातृभार्यापहारकः ।

सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत ॥ (२३२)

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एवामिति विनिश्चयः ॥ (२३३)

स्वच्छन्दं विधवागामी विक्रुष्टेनाभिधावक ।

अकारणेन विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् (२३४)

शूद्रप्रवजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्त शपथं कुर्वन् अयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ (३३५)

वृषभुद्रपशूनां च पुस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ (२६६)

पितृपुत्रस्यसृष्ट्रावृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।

एवामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ इति । (२३७)

अज्ञातकनूके साहसिके त्वाह—

बृहस्पति ,

हतस्तु दृश्यते यत्र घातकश्च न दृश्यते ।

पूर्ववैरानुसारेण ज्ञातव्यं स महीभुजा ॥

प्रविशेद्यानुवेश्यौ च तस्य मिश्रारिवान्धवाः ।

प्रष्टव्या राजपुरुषैः सानादिभिरुपक्रमै ॥

विज्ञेयोऽसाधुससर्गाच्चिह्नैर्होद्रेन वा नरे ।

एषोदिता घातकानां तस्कराणां च भावना ॥

गृहीतः शङ्कया यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते ।

शपथेनावयोद्धव्यः सर्ववादेऽप्ययं विधिः ॥ इति ।

चिह्नं=रक्तलेपादि । होद्रे=मृतस्य घनादिकम् । ज्ञानानन्तरकर्त्तव्यमाह-
ध्यस ,

ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् ससहायं सयाऽवधम् ।

हन्याच्चिन्नप्रधघोपायैरुद्वेजनकरैर्नृप ॥ इति ।

बृहस्पति —

प्रकाशघातका ये तु तथा चोपांशुघातकाः ।

शाप्या सम्यग्घन हत्या हन्तव्या विविधैर्धैः ॥ इति ।

प्रत्यप्रक्षत्रियादिविषयमेतत् । यत आह—

वीर दत्त ,

क्षत्रियादीनां प्रातणस्य च यद्य सर्वस्वहरणम् । तेषामेव तुल्यापठ-

एयधे यथायलमनुरूप दण्डं च कल्पयेदिति ।

तेषां=क्षत्रियादीनाम् । तुल्यापठकथे=सजातीयहीनजातीयधे । दण्डं=शा-

पितदण्डम् । एकघाताद्यप्रवृत्तानां यद्गनां दोषानुरूप दण्डमाह—

कात्यायन,

एकं चेद्बहवो ह्यभ्युः सरम्धाः पुरुष नरा ।
मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः ॥
यो मर्मघातकः स एव वधापराधदण्डमागित्यर्थः ।

स एव,

आरम्भकृतसहायश्च दोषवक्ताऽनुदेशक ।
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तादायो विकर्मिणाम् ॥
युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः ।
उपेक्षाकार्थ्ययुक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः ॥
अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः ।
यथाशक्त्यनुरूप तु दण्डमेषां प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति रुपांविताः ।
मर्मप्रहारको यस्तु घातकः स उदाहृतः ॥
मर्मघाती तु यस्तेषां यथोक्तं प्रापयेद्दमम् ।
आरम्भकृतसहायश्च दोषमागी तदर्द्धतः ॥
क्षतस्याल्पमहत्त्वं च मर्मस्थानं च यत्नतः ।
सामर्थ्यं चानुबन्धं च ज्ञात्वा चिह्ने प्रसाधयेत् ॥ इति ।

विषयविशेषे मनुष्यवधकर्तुर्दण्डाभाव दोषाभावप्रदर्शनमुखेनाह-
मनु, (अ० ८ श्लो० ३४८-३४९) ।

शस्त्रं द्विजातिभिर्प्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥
आत्मनश्च परिव्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मो न दुष्यति ॥ इति ।

यत्र=देशे काले च धर्मस्तटाकारामादिरूपो भेदनच्छेदनादिना उपरु-
ध्यते तत्र, तथा शूद्रेतरवर्णसङ्गरे परदारक्रमणादिरूपे राजामावकाल
कारिते । तथाऽत्मनः परतः प्राणसशये । तथा दक्षिणानां सङ्गरे=गोप्रहण-
निमित्तके युद्धे । तथा स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ दुर्बलहिंसानिवारणे । धर्माद्धेतो
धर्मो न दुष्यति यतः अतस्तत्र द्विजातिभिः क्षत्रधर्माधवणराहितैरपि समर्थैः
शस्त्रं प्राह्यमित्यन्वयः । अत्र द्विजातिप्रहणं ब्राह्मणवैश्यविषयम् । प्रजा
पालनार्थं क्षत्रियस्य वचनान्तरेणैव शस्त्रप्रहणस्य प्राप्तत्वादित्यमि-
सन्धायैव—

बौधायन आह,

ब्राह्मणार्थं गवामर्थं घर्णानां चापि सङ्गरे ।

गृह्णीयातां धिप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे ॥ इति ।

यत्तु "परीक्षार्थमपि ब्राह्मण आयुध नाददीत" इत्यापस्तम्बवचनम्,
धौधायनवचनम्—

हास्यार्थमपि ब्रह्म आयुध नाददीतेति ।

तद्व्ययमपि धर्मोपरोधादिभिन्नविषयम् । साहसस्तेयस्य क्रोधलो-
भकृतत्वमाह—

बृहस्पतिः,

साम्प्रतं साहसं स्तेयं श्रूयतां क्रोधलोभजम् । इति ।

स्त्रीसङ्ग्रहणार्यसाहसस्वरूपमाह—

स एव,

अनिच्छन्त्या यत्किपते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया ।

प्रलपन्त्या वा रहसि यलात्कारकृतं तु तत् ॥ इति ।

अनिच्छन्त्या परपुरुषेण सहेतिशेषः । अनिच्छन्त्या यानि चिह्नानि
तस्याः कर्त्तव्य राजकर्त्तव्यं चाह—

सम्भवं,

नेच्छन्त्या यानि चिह्नानि यलात्कारकृतानि च ।

परपुंसः प्रसङ्गेषु नारीणां तानि शृण्वत ॥

नयदन्तक्षतक्षामा सकचप्रहृषीक्षिता ।

सद्योविद्वांसिता नारी यलात्कारेण दूयिता ॥

उभेर्विक्रोशयन्ती च रुदन्ती लोकसन्निधौ ।

तस्य नामायदन्ती च यथाह तेन दूयिता ॥

शोचेदवधिधैर्लिङ्गैर्व्रंणीकृतपयोधरा ।

चिह्नालङ्कारकेशैश्च ध्याकुलीकृतलोचना ॥

राज्ञा सम्यै. समां नीत्या स्वयमन्विष्य तत्क्षणत् ।

यद्दूय्यात् सहज तत्र तत् कर्त्तव्यं प्रयत्नत ॥

यियादे साक्षिणामत्र प्रकुर्वीत परिग्रहम् ।

प्रार्थनादिभिरस्तस्य न दिश्य दातुमर्हति ॥ इति ।

अत्र दण्डमाह मउ — (अ० = इलो० ३७८)

सहस्र ब्राह्मणो दण्ड्यो विप्रो गुप्ता यलाद्भजन् । इति ।

गुप्तं=स्वनिषमेन राक्षिताम् । शत्रियादिसवर्णाविषये दण्डमाह—

बृहस्पतिः,

सदसा वामयेद्यस्तु धन तस्याधिल हरेत् ।

उरुहस्य लिङ्गवृषणी भ्रामयेद्भर्त्सेन तु ॥ इति ।

कामयेत्-परस्त्रिय गच्छेत् । अयमेव दण्डोऽनुलोमप्रतिलोमजात्यो
सजातीयपरभार्यागमने घेदितव्य इति मदनरत्ने । हनिजातीयपरस्त्रीग-
मने ब्राह्मणादिष्वेतदर्थपरिमितो दण्ड । उत्कृष्टजातीयपरदारगमने अ-
यमेव दण्डो वधसहितः कार्य इत्याह—

स एव,

दमो नेय समाया तु हनियामधिकस्ततः ।

पुस कार्योऽधिकाया तु गमने सप्रमापणम् ॥ इति ।

दम "सहसा कामयेत्" इति वाक्योक्तः । नेय=प्रापणीय । यत्तु व-
धमात्राभिधायक कात्यायनवचनम्—

स्त्रीषु कृतोपभोग स्यात्प्रसह्य पुरुषो यदा ।

वधस्त प्रवर्तेत कार्यातिक्रमण हि तत् ॥ इति,

तक्षिर्गुणस्य भार्यागमने घेदितव्यम् ।

इति साहस्राह्य व्यवहारपदम् । १६

अथ स्त्रीसङ्ग्रहणारूप व्यवहारपदम् । १७

तस्य त्रैविध्यमाह बृहस्पति—

पापमूल सङ्ग्रहण त्रिप्रकार निबोधत ।

वल्लोपधिकृते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् ॥ इति ।

एतेषा स्वरूप दर्शयति स एव—

अनिच्छन्त्या यत् क्रियते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया ।

प्रलपन्त्या वा रहसि वलात्कारकृत तु तत् ॥

छान्ना गृहमानीय दत्त्वास्या मदकारणम् ।

सयोग क्रियते यत्र तत्तूपधिकृत विदुः ॥

अन्वीभ्यचक्षुरागेण दृतीसम्प्रेषणेन वा ।

वृत्त रूपार्थलोभेन श्रेय तुदनुरागजम् ॥ इति ।

अनुरागजसङ्ग्रहणस्य त्रिविधत्व दर्शयति—

स एव,

तत्पुनस्त्रिविध प्रोक्त प्रथम मध्यमोत्तमम् । इति ।

व्यासोऽपि—

सङ्ग्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा ।

उत्तमश्चति शास्त्रेषु तस्योक्त लक्षण पृथक् ॥ इति ।

एतेषा स्वरूपमाहतुर्थावृहस्पति—

अपाङ्गप्रेक्षण हास्य दृतीसम्प्रेषण तथा ।

स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथम सङ्ग्रह स्मृत ॥

प्रेषण गन्धमालयानां फलधूपान्नवाससाम् ।
सम्भाषणं च रहसि मध्यम सङ्ग्रह विदुः ॥
एकशय्यासन क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ।
एतत् सङ्ग्रहणं प्रोक्तमुत्तम शास्त्रवेदिभिः ॥ इति ।
स्त्रीसङ्ग्रहणस्य ह्यातोपायमाह याज्ञवल्क्य — (२।२८३)
पुमान् सङ्ग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।
सद्यो वा कामजेच्छिडैः प्रतिपत्तौ, द्वयोस्तथा ॥ इति ।

परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेन सय अभिनवैः कामजे करु
हृदशनादिकृतव्यणादिलिङ्गैर्द्वयो सम्प्रतिपत्त्या वाय स्त्रीसङ्ग्रहणवान् इति
प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः । उपायान्तरमाह—

ष एक, (२।२८४)

नीधीस्तनप्राघरणसक्थिकेशावमर्शनम् ।
अदेशकालसम्भाष सहैकस्थानमेव च ॥ इति ।
कुर्वाण इति शेष । सक्थि=ऊरु ।

मनुरपि— (८।३५८)

स्त्रिय स्पृशेद्देशे य स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
परस्परस्यानुमते सर्व्य सङ्ग्रहणं स्मृतम् ॥ इति ।

यस्तु दर्पादिना मयेय भुकेति वदति सोऽपि तथाविधत्वेन ग्राह्य
इत्याह तुः—

मनुनारदो, (ना० ध्य० प० १२ श्लो० ६९)

दर्पात्ता यदि वा मोहात् इलाघया वा स्वय वदेत् ।
पूर्वं मयेय भुकेति तच्च सङ्ग्रहणं स्मृतम् ॥ इति ।

यलात्कारकृतस्य स्त्रिसङ्ग्रहणस्य साहसान्तर्भूतत्वेन तत्रैव दर्शित-
त्यादुपधिकृते दण्डमाह—

पृहस्यति,

छन्नना कामयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दम् ।
अङ्कयित्वा भगाद्वेन पुराभिर्वासयेत्ततः ॥ इति ।

एवंहा = सर्वभ्यहरः । एतत् सजातीयविषयम् । हीनोऽहृष्टगमने तु
क्रमेणानुपूर्व्येण सर्वस्यहरणरूपो यद्यसहितसर्वस्यहरणरूपो वा दण्डो
ऽवगन्तव्यः । “दमो नेयः समायां तु” इति साहसपादनिरूपणदर्शितय
चनात् । तत्र यद्यनेपु पुढपस्यायमुक्तो दण्डो न स्त्रिया इति नोक्तस्थ-
स्या दण्डः । तेन साहसे स्त्रिसङ्ग्रहणयत् छन्नकृतेऽपि सजातीयोपभु-
क्तायाः संभ्यवहार्यता प्रायश्चित्ताचरणानन्तरमिति ज्ञातव्यमित्युक्त
मदनजे ।

अनुरागजत्रिविधसङ्ग्रहणे दण्डमाह—
स एव,

त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः ।

विनयः कर्षणीयः स्यादधिको त्रिविणाधिके ॥ इति ।

अधिक = प्रथमसाहस्रादिभ्योऽधिकः । सम्मोगे दण्डमाह—
यादवत्वयः, (२१२८६)

सजाताद्युत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये घघः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्त्तनम् ॥ इति ।

चतुर्णामपि घर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुत्तपरभार्यागमने साशीति-
पणसाहस्रो दण्डः । यदा त्यानुलोम्येन हीनजातीयां स्त्रियमगुतां गच्छ-
ति तदा मध्यमसाहसः । उत्कृष्टजातियागमने गन्तुर्वधः तस्याः कर्णादि-
कर्त्तनीमित्यर्थः । एतच्चानुरागजसङ्ग्रहणविषयम् । स्त्रिया अपि दण्डामि-
धानात् । बलात्कारोपधिकृतयोस्तु स्त्रिया अनपराधित्वेन दण्डाभावात् ।
अस्मादेव प्रातिलोम्येन गमने पुरुषस्य घघं विधाय स्त्रियास्तदर्द्धतु-
ल्यकर्णनासादिकर्त्तनविधानात् सजातियागमने पुरुषस्य यावुक्तायु-
त्तममध्यमसाहसौ दण्डौ तदर्द्धे स्त्रिया दण्ड इति सूचितम् ।

अत एव कार्यायन,

सर्वेषु चापराधेषु पुंसो ह्यर्धदमः स्मृतः ।

तदर्द्धे योपितो दद्युर्वधे पुंसोऽङ्गकर्त्तनम् ॥ इति ।

स्त्रिया इति शेषः । यदा पुनः सर्वर्णामगुत्तामानुलोम्येन गुतां वा
व्रजति तदा विशेषमाह—

मनुः, (८१७८३८३)

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुतां विप्रां बलाद् व्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रं तु भवेदमः ॥ इति ।

ते=क्षत्रियैश्च । एतच्च गुरुसखिभार्यादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

तत्र दण्डान्तरविधानात् । तदाह—

नारदः, (८५०५० १२१ इलो०७३१७४७५)

माता मातृष्वसा द्वशूर्मानुलानी पितृष्वसा ।

पितृष्वसखिशिष्यस्त्री भागिनी तत्सखी स्नुषा ॥

दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥

आसामोन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ।

शिश्रस्योत्कर्त्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥ इति ।

यत्तु प्रातिलोम्ये उत्कृष्टस्त्रीगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वध इत्युक्तं
शेगीश्वरवचने । तद्गुप्ताधिपमन्यथा धनदण्डः ।

तथा च मनु, (८।३७७।३७६)

उभावापि हि तावेष ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विप्लुतो द्वाप्रवहण्यौ दग्धव्यौवा कटाग्निना ॥

ब्राह्मणीं यद्युतां तु सेवेतां वैश्यपार्थिवौ ।

वैश्य पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥ इति ।

पञ्चशत=पणशतपञ्चकदण्डभाजमित्यर्थः । एवं सहस्रिणमित्यत्रापि । क्षत्रियस्य गुप्तवैश्यागमने वैश्यस्य च गुप्तक्षत्रियागमने क्रमेण पणसहस्र-
पणशतपञ्चकं तयोर्दण्ड इत्याह—

स एव, (८।३८२)

वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो वजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुमौ दण्डमहंत ॥ इति ।

शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहरणे गुप्तागमने तु
वधसर्वस्वापहारी । तथा च—

स एव, (८।३७४)

शूद्रो गुप्तमगुप्त वा द्वैजातं धर्षमाचसन् ।

(१)अगुप्तकाङ्गसर्वमधी गुप्ते सर्वेण हीयते ॥ इति ।

अयंच वधाद्युपदेशः प्रजापालनाधिकाराद्वाद्य एव न द्विजातिमात्र
स्य । "ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नादहीत" इति शस्त्रग्रहणस्य नि-
षिद्धत्वात् । यदा तु राज्ञो निषेदने कालविलम्बेन कार्यातिपातस्तदा
द्विजातिमात्रस्यापि शस्त्रग्रहणेऽधिकारोऽस्त्येष ।

शस्त्र द्विजातिभिर्प्राद्य धर्मो यत्रोपकथ्यते । (मनु० ८।३४८)

तथा,

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भयति कश्चन ॥

प्रच्छर्षं वा प्रकाशं वा मन्युस्त मन्युमृच्छति । (८।३५१)

इति शस्त्रग्रहणाभ्यनुष्ठानात् । परस्त्रिया सह सम्भाषणकर्तुर्दण्डमाह-
मनु, (अ० ८ श्लो० ३५४)

परस्य पत्न्या पुदयः संलापं योजयन् रद्द' ।

पूर्वमाक्षरितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥ इति ।

आक्षारित=अभिशास्त । देसै =नानास्वयुपमोगवाञ्छामि पापबुद्धया-
य सम्भाषण करोति तद्विषयमेतत् । अत एव—

स एव,

यस्त्वनाक्षारित पूर्वमभिभाषेत कारणान् ।

न दोष प्राप्नुयात् किञ्चिन्न हि तस्य ध्यतिक्रम ॥ इति (८३५५) ।

मनुबृहस्प-युक्तपूर्वसाहस्रमध्यमसाहसयोरुक्तकृष्टसजातीयासम्भाषणा
दिविषयत्वेन व्यवस्था परिकल्पनीया ।

परपुरुषेण सह पित्रादिभिर्निविद्ध सम्भाषण या करोति सा पण-
शत दण्डया । परस्त्रिया सहपित्रादिभिर्निविद्धसम्भाषण य पुरुष
करोति स पणशतद्वय दण्डनीय । द्वयोरपि निविद्धपरस्परसम्भा-
षणादि कुर्वतो सम्भोग या दण्ड स एव दण्ड इत्याह—

याज्ञवल्क्य, (२१२८५)

स्त्री निषेधे शत दद्याद् द्विशत तु दम पुमान् ।

प्रतिषेध तये दण्डो यथा सडग्रहण तथा ॥ इति ।

निविध्यत इति नपथ कर्मणि “इलक्ष” इति घञ् (३३।१२१) ।

चारणादिस्त्रीभ्यतिरिक्तविषयमेतत् ।

नैप चारणदारेषु विधिरात्मोपजीविषु ।

सज्जयन्ति हि ते नारीनिगूढाश्चारयन्ति च ॥ (८३६२)

इति मनुस्मरणात् । चारणा—नटाः । अत्मापजीवन =वयोपजीवनः । एते

पा दारसु एव विधिन अभिभाषणादिनिमित्तकदण्डविधि । यतस्ते नारी
स्वामाख्या सज्जयन्ति पुरुषान्तर सयोजयन्ति प्रच्छन्नीकृत्य चारयन्ति
चेत्यर्थ ।

साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह—

याज्ञवल्क्य (२१२९०)

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गभ्यास्वपि पुमाब्दाप्य पञ्चाशत्पणिक दमम् ॥ इति ।

स्वामिना या शुश्रुषार्थं गृह एव स्थातव्यमित्येव पुरुषान्तरोपमो
गतो निरुद्धा अवरुद्धा । पुरुषान्तरेणावरुध्य भुज्यमाना भुजिष्या । या
दास्यो भुजिष्या अवरुद्धा वा तासु सर्वपुरुषगभ्यास्वपि गमन पञ्चाश
त्पण दण्ड्य । तासा परपरिगृहीतत्वेन परस्त्रानुस्यत्वात् । चशब्दाद्दे
श्यास्वैरिणीनामपि ग्रहणम् । तास्वपि सर्वपुरुषसाधारणासु परपरिगृ
हीतासु गमनऽयमेव दण्ड इति मन्वस्यम् । एतद्वामिप्रेत्याह—

नारदाश्चि (व्य०प०१२१ श्ल०७८।७९)

स्वैरिष्यग्राहणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या ।

गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आस्वेध तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारघत् ।

गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहाः ॥ इति ।

(- अत्राङ्गणिति स्वैरिष्या विशेषणम् । स्वैरिणी=स्वतन्त्रा पुंश्र्वली । निष्का-
सिनी=कुटुम्ब्यान्निर्गतेति मदनरत्ने । स्वाम्यनवरुद्धा दासीति विज्ञानेश्वरमाध-
वाचार्यप्रभृतयः । भुजिष्यासु आस्वेवेति सम्यन्धः ।

व्याघोऽपि,

परोपरुद्धागमने पञ्चाशत्पणिको दमः ।

प्रसह्य वेश्यागमने दण्डो दशपणः स्मृतः ॥ इति ।

प्रसह्य=वेतनदानं विना । अत्रानवरुद्धासु वेश्यादिषु गम्यत्वाभिधानं
न पापाभावप्रतिपादनार्थं किन्तु राजदण्डाभावप्रतिपादनार्थम् ।

पशुवेश्यादिगमने प्राजापत्यं विधीयते ।

इत्यादिवचनैः प्रायश्चित्तस्मरणात् । बलात्कारेण अनवरुद्धास्य-

भिगमने दण्डमाह—

याज्ञवल्क्य, (२।२९१)

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकं पृथक् ॥ इति ।

पुरुषसम्मोगजीविकासु दासीषु स्वैरिष्यादिषु शुल्कदानमन्तरेण
बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः । यद्यनिच्छन्तीमेकं बलात्कारे
ण बहवो गच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मको दण्ड इत्यर्थः ।
यदि पुनः सा स्वेच्छया भाटकं गृहीत्वा पश्चात्तेच्छति तदा बलाद्भयजता
मपि बहूनामद्रोष । यदि तस्या व्याध्याद्यभिगमो न भवेत् । अत एव-
नारद,

व्याधिता सश्रमा व्यप्रा राजकर्मपरायणा ।

आमन्त्रिता चेन्नागच्छेद्दण्ड्या बडया स्मृता ॥ इति ।

पारदार्यप्रसङ्गात् कन्यायामपि दण्डमाह—

याज्ञवल्क्य (२।२८७)

अलङ्कृता हरन् कन्यामुत्तम त्वन्पथाधमम् ।

दण्ड दद्यात् सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ॥ इति ।

अलङ्कृता=विवाहाभिमुखी तां सवर्णां कन्यामपहरन् उत्तमसाहस
दण्डनीय । तदनभिमुखी हरन् प्रथमसाहसम् । उत्कृष्टवर्णजातां ह-
रतः क्षत्रियादेष्वध इत्यर्थः । आनुलोम्येन सकामाहरणे प्रथमसाहसो
दण्डः । तथा च—

स एव, (२।२८८)

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्यन्यथा दमः । इति ।

कन्यादूपणे दण्डमाह—

स एव—(२।२८८।२२८९)

दूपणे तु करच्छेद उत्तमाया घघः स्मृत ।

शतं स्त्रीदूपणे दद्याद्दे तु मिथ्यामिशसने ॥

पशन् गच्छन् शत दाप्यो हीना स्त्रीं गा च मध्यमम् ॥ इति ।

यद्यकामा कन्यां नपक्षतादिना प्रसह्य दूपयति तदा करच्छेद ।
यदा तु बहुलिप्रक्षेपेण तामेव योनिक्षतां कुर्वन् दूपयति तदा वि
शेषमाह—

मनु, (८।३६७)

अभिपह्य तु य कन्यां कुर्याद्दोषेण मानव ।

तस्याशु कार्ये अहुद्वयौ दण्डं चार्हति पट्शतम् ॥ इति ।

सकामादूपणेऽप्याह—

स एव, (८।३६८)

सकामा दूपयन् कन्या नाहुलिच्छेदमर्हति ।

द्विशत तु दम दाप्य प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥ इति ।

यदा कन्या विदग्धा वा कन्या दूपयति तदाऽप्याह—

स एव, (८।३६९।३७०)

कन्यैव कन्या या कुर्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः ।

या तु कन्या प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।

अहुद्वयोरेव वा च्छेद खरणोद्वासन तथा ॥ इति ।

कुर्वात योनिक्षतवतीमिति शेष । यदा पुनरुत्कृष्टजातीया कन्या
सकामासकामा वाभिगच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वध । यदा सका-
मां सवर्णामभिगच्छति तदा शुल्क गोमिथुन तत्पित्रे दद्यात् । अनि-
च्छति तस्मिन् दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामा गच्छतो वध
एव । तदाह—

मनु, (८।३६९।३६४)

उत्तमा सेवमानस्तु जघन्यो घघमर्हति ।

शुल्क दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ॥

योऽकामा दूपयेत्कन्या स सद्यो वधमर्हति ।

सकामा दूपयस्तुल्यो न वध प्राप्नुवाञ्चर ॥ इति ।

चाण्डाल्यादिगमने दण्डमाह—

यादवत्वय'—(२।२९४)

अन्त्याभिगमने त्वङ्गु च कुबंधेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथान्त्य एव म्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥ इति ।

अन्त्या=चाण्डाली तद्रमने त्रैवर्णिकान् प्रायश्चित्तानभिमुपान् "स ह्यत्र त्वन्त्यङ्गस्त्रियम्" इति मनुवचनानुसारेण पणसहस्र दण्डयित्वा कुत्सितवर्णेन मगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्राभिर्वासयेत् । शूद्रः पुनश्चाण्डालीं गच्छंश्चाण्डाल एव । अङ्गुष पथेति माधवीये पाठः । चाण्डालस्य तूच्छप्रजातिरूपभिगमने वध पथेत्यर्थः । योनिव्यतिरिक्तस्थले गच्छतो दण्डमाह—

स एव, (२।२९३)

अयोनी गच्छतो योषां पुरुषं चाभिमेहतः ।

चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रवृजितागमे ॥ इति ।

यस्तु स्वयोषां मुखादावभिगच्छति पुरुषं चाभिमुखो मेहति तथा प्रवृजिता च गच्छति असौ चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीय इत्यर्थः । स्त्रीकृते सद्ब्रह्मे दण्डमाह—

बृहस्पति,

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।

कामयेत्तत्र सा दण्ड्या नरस्यार्द्धदमः स्मृतः ॥ इति ।

वचसा स्त्रिय प्रलोभ्य गच्छत, पुरुषस्य यो दण्डस्तं प्राह्या । तद्दण्डार्द्धं पुरुषो प्राह्य इत्यर्थः ।

इति श्रीसद्ब्रह्मणस्य व्यवहारपदम् । १७

अथ स्त्रीपुंयोगाख्यं व्यवहारपदम् । १८

सत्स्वरूपमाह नारद —

विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते ।

स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते ॥ इति ।

विवाहादिशब्देन स्त्रीपुंभर्मा गृह्यन्ते । अत एव मनुर्व्यवहारपदोद्देशकाले "स्त्रीपुंभर्मा विभागश्च" इत्युद्दिश्य प्रतिक्षापूर्वकं तेषां निरूपणं चकार । (म०अ०१।१।०१)

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये धर्मनि तिष्ठतोः ।

सयोगे विप्रयोगे च धर्माग्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥

इत्यादिना । संयोगे=अन्योन्यसन्निधाने । विप्रयोगे=देशतः कालतो वा ध्ययधाने । शाश्वतान्=नित्यान् अवस्थानुष्ठेयानिति यावत् । के ते धर्मा इत्याकाङ्क्षायामाह—

स एव, (अ०११॥श्लो०२)

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिधानिशम् ।

विषयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या ह्यारमनो वशे ॥

इत्यादि । पुरुषैः = भर्तृपुरुषैः । विषये = दण्डहेतुभूतचाञ्चल्यादिविषये ।

नारदोऽपि— (व्य०प०१३॥श्लो०३०)

स्वातन्त्र्याद्धिप्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः ।

अस्वातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत् ॥ इति ।

अतोऽन्धैरपि स्वस्त्रीणामस्वातन्त्र्यं यथा भवति तथा कल्पयित-
व्यमित्याशयः । पुरुषेण स्वस्त्री व्यभिचारादवश्य रक्षणीया । तथा च-
हारीत ।

एकव्रतस्कन्धमावात् परेन्द्रियोपहतत्वाच्च दुष्टाः कुलसङ्करकारि-
ण्यो भवन्ति जीवति जारजः कुण्डो मृते भर्त्सरि गोलकस्तस्माद्रेतोप-
घाताज्जायां रक्षेज्जायानाशे कुलनाशः कुलनाशे तन्तुनाशस्तन्तुनाशे
देवपितृयज्ञनाशे देवपितृयज्ञनाशे धर्मनाशो धर्मनाशे आत्मनाश
आत्मनाशे सर्वस्वनाश इति ।

एकव्रतस्कन्धमावात् = स्त्रीणाम् एक एव भर्त्सितिनियमनाशात् । परेन्द्रि-
योपहतत्वात् = परस्मिन् पुंसि इन्द्रियस्य मनसो रागादिना उपहतत्वात् ।
कुलसङ्करकारिण्यः = तज्जातस्वभावानुगतप्रजोत्पादनेन कुलसाङ्कर्यम् ।

अत एव—
शङ्खलिखितौ,

यस्मिन् भावोऽर्पितः स्त्रीणामार्चवे तादृशं तन्तुं जनयन्तीति ।

तन्तु पुत्रादिसन्ततिः ।

मनुरपि— (अ०११॥श्लो०५१६७)

सुश्रेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।

द्वयोर्हि कुलयोः शोकमप्यहेयुररक्षिताः ॥

इम हि सर्वधर्माणां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।

यतन्ते रक्षितु माय्यो भर्त्सरो दुर्बला अपि ॥

स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मन एव च ।

स्वधर्मं हि प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥ इति ।

द्वयोः कुलयोः = भर्तृकुलपितृकुलयोः । अनेन कुलद्वयवृद्धैरपि रक्ष्या
इति शोककथनमुखेन दर्शितम् । अत एव—

बृहस्पतिः,

सुश्रेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वयन्धुभिः ।

श्वश्र्वादिभिः पालनीया गुरुस्त्रीभिर्दिवानिशम् ॥

मनुरपि—(अ०१श्लो०४)

काले ऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः ।

मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मानुररक्षिता ॥ इति ।

काले=कन्यादानयोग्ये काले । वाच्यो=निन्द्यः । अनुपयन्=अगच्छन् ।

स एव—(अ०१श्लो०३)

पिता रक्षति कोमारे भर्त्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमहंति ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

रक्षेत्कन्यां पिता विभ्रां पतिः पुत्रस्तु वार्द्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं काचित् स्त्रियाः ॥ इति ।

विभ्रा=विवाहिता । पतिपुत्रविहीनायास्तु रक्षणं पतिपक्षान्तर्गतेन प्रत्यासन्नेन कार्यम् । तथा च—

नारद , (अ०५प०१३श्लो०२८।२९)

मृते भर्त्तर्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।

विनियोगात्परिक्षासु भरणेषु च इद्वरः ॥

परिक्षीणे पतिकुले निर्म्मनुष्ये निराश्रये ।

तत्सापिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥

पतिपक्षस्याप्यभावे स एवाह—

पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्त्ता स्मृतः स्त्रियः ।

स तस्या भरणं कुर्व्यान्निगृहीयात्पथश्च्युताम् ॥

विनियोगं=कर्मणि नियोजनम् । भर्त्ता=पोषकः । स्त्रीस्वभावं दर्शयति-
दस ,

जलोकावत् स्त्रियः सर्वा भूषणाच्छादनाशनैः ।

सुहितापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति ॥

जलोका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।

इतरा तु धनं चिपं मांसं धीर्यं बलं सुप्रभम् ॥

साशुद्धा बालभावे तु यौवनेऽभिमुप्री भवेत् ।

तृणवन्नन्यते नारी घृष्टभावे स्थक पतिम् ॥

स्थकाम्ये यत्तमाना सा स्नेहात्तत्र निधारिता ।

अपत्या तु भवेत्त पक्षाघाता व्याधिरुपेक्षिता ॥ इति ।

सुहिता=सुता कृतापीत्यन्वयः । अपकर्षति=सततमाज्ञामात्रं करोति ।
सशुद्धे=स्वेच्छायाम् । अपत्या=प्रत्यन्तादितहेतुभूता ।

मनुरपि— (अ०९)

नैता रूप प्रतीक्षन्ते नासां वयासि सस्थितिः ।
सुरूप वा विरूप वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ (१४)
पौंश्चल्याश्चलाचित्ताश्च नैस्नेहाच्च स्वभावतः ।
रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वन्ते ॥ (१५)
शय्यासनमलङ्कार काम क्रोधमनार्जवम् ।
द्रोहभावं कुचयो च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥ (१७)
नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति घर्मां ध्ययस्थितः ।
निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ (१८)
तथा च श्रुतयो बह्व्यो निर्गता निगमेष्वपि ।
स्त्रीलक्षणपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृती ॥ (१९)
यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ।
तन्मे रेत पिता वृक्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ (२०)
ध्यायत्यनिष्ट यत्किञ्चित्पाणिप्राहस्य चेतसा ।
तस्यैष व्यभिचारस्य निहवः सम्यगुच्यते ॥ (२१)
एव स्वभाव ज्ञात्यासां प्रजापतिनिसर्गजम् ।
परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षण प्रति ॥ इति । (१६)

निरिन्द्रिया निर्वाय्या धैर्यप्रज्ञादिरहिता इति यावत् । स्त्रियोऽनृतमिति प्रायशोऽनृतवदनशीलत्वादुच्यन्ते । श्रुतयः = श्रुतिवाक्यानि । निगमेषु = वेदेषु । स्त्रीलक्षणम् = स्वरूपम् । तासां - श्रुतीनां मध्ये या निष्कृतीणा व्यभिचार प्रायश्चित्तरूपास्ता श्रुती शृणुत स्त्रीस्वभावज्ञानार्थमित्यर्थः ।

महाभारतेऽपि— (आनु० प० १३ अ० ३७)

कुलांता रूपवत्यश्च नायवत्यश्च योषितः ।
मर्यादासु न तिष्ठन्ति सं दोषः स्त्रीषु नारदः ॥
अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
मर्यादायाममर्यादा स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥
यौवने वर्त्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम् ।
नारीणां स्वरवृत्तीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥
यदि पुसा गतिर्ब्रह्मन् ! कथञ्चिन्नोपपद्यते ।
अप्यन्यान्व्यः प्रवर्त्तन्ते न च तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥
अलाभात् पुरुषाणां च भयात्परिजनस्य च ।
वधबन्धमयाश्चैव स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापमानां महोदधिः । ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां धामलोचनाः ॥
कामानामपि दातारं दातारं मानसान्त्वयोः । (१)
रक्षितारं न मृष्यन्ति भर्तारं यत्नतः स्त्रियः ॥ इति ।

धौरामायणेऽपि—

नैवाङ्गनानां दयितो नापि द्वेष्योऽस्ति कश्चन ।
सर्वमेवावलम्ब्यन्ते लता गहनजा इव ॥ इति ।

अथ रक्षणप्रकारः ।

तत्र मनु.— (अ०९ श्लो०१०)

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः पाररक्षितुम् ॥ इति ।

प्रसह्य=आक्रम्य । अवरुद्ध्यति यावत् । यद्यप्यवरोधेन शरीरव्यभि-
चाराद्रक्षणं शक्यं तथापि मानसव्यभिचाराद्रक्षणमशक्यामित्याशयेन
मनुना "न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम्" इत्युक्तम् । न च मानसव्य-
भिचाराद्रक्षणमनर्थकमन्यजत्वाभावेन प्रजाविशुद्धिविघाताभावादिति
वक्तव्यम् । यत आह—

'य एव, (अ०९ श्लो०९)

यावदं भजते स्त्री हि सुत सुते तथाविधम् ।
तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत् प्रयत्नतः ॥ इति ।

यावदं पुरुषमृतुकाले स्त्री मनसा भजते तत्समानशीलं पुत्रं जनयतीति
पूर्वादर्थाः । अत एवाहतुः—

शङ्खलिखितौ,

यस्मिन् भायोऽर्पितः स्त्रीणामार्त्तवे तच्छीलं पुत्रं जनयन्तीति ।

मानसव्यभिचारादपि स्त्रियं रक्षेदिति शेषः । तथा च मनुना "त-
स्मात्" इत्यादिनोत्तरार्द्धेनापमेवार्यो दर्शितः । परिरक्षणोपायानाह—
मनुष्य, (अ०९ श्लो०११)

अर्पस्य सद्गृहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मे च पक्ष्यां च पारिणाद्यस्य चेक्षणे ॥ इति ।

अर्पस्य सद्गृहे=स्थेन समानीतार्थसंविधाने । व्यये=स्थेनोक्ते व्यये ।
शौचे= गृहादिशुद्धिकरसंमार्जनोपलेपनादौ । धर्मे=अग्निहोत्राद्यनुकूललौ-
किकव्यापारे । पक्ष्यां=पाकव्यापारे । पारिणाद्य=पठितादिगृहोपकरणं तस्य
इंसणे विचारणे । निरन्तरं गृहव्यापारनियोजनादिना पुरुषान्तरचिन्ता-

राहित्यं यथा मयति भार्यायां तथा कुर्यादिति तात्पर्याथः ।
बृहस्पतिरपि—

आयव्ययेऽर्धसंस्कारे गृहोपस्कररक्षणे ।

शौचाग्निकार्ये संयोज्या स्त्रीणां शुद्धिरियं स्मृता ॥ इति ।

एवंविधव्यापारासक्तचित्ततया साध्या इति व्यपदिश्यन्त इत्याह—
मनु, (अ०९ श्लो०१२)

आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः । इति ।

आत्मना=गृहव्यापारासक्तेनान्तःकरणेन । सुरक्षिताः—सुष्ठुराक्षिताः सा
ध्याः । आप्तपुरुषरक्षितास्तु स्त्रियो न सम्यग्रक्षिता इत्याह—

स एव, (अ०९ श्लो०१२)

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैरासकारिभिः ॥ इति ।

आसकारिभिः पुरुषैः गृहे रुद्धा इत्यन्वयः । आसाश्च ते कारिणश्चा-
प्तकारिण । अरक्षिता=सम्यग्रक्षाविहीना इत्यर्थः । भर्तुर्द्धर्मनिष्ठत्वमपि
स्त्रीणां रक्षणोपाय इति दर्शयितुं—

स एवाह, (अ०९ श्लो०२२२३)

याहभुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।

ताहभुणा सा भवति समुद्रेणैव निम्नगा ॥

अक्षमाला घसिष्टेन संयुक्ता ऽधमयोनिजा ।

शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥ इति ।

भार्याया भरणमप्यावश्यकमित्याह—

स एव—(९।९५)

देवदत्तां प्रतिभार्यां विन्दते नेकलयात्मनः ।

तां सार्धो विभृयादित्य देवानां प्रियमाचरन् ॥ इति ।

देवैर्दत्ता देवदत्ता देवशयातेति०यावत् । तां भार्या स्वयंवरेण विविन्दते
लभते नतु स्वव्यापारात् । देवदत्तामित्यनेन विवाहलक्षणस्य स्त्रीपुंस
योः सम्बन्धस्य न स्वाधीनत्व किन्तु देवकृतत्वमिति दर्शितम् । दे-
वदत्तत्वं च स्त्रीणां—“सोमोऽददन्नधर्वाय गन्धर्वोऽदददन्नये । रयिञ्च पु-
त्रांश्चादददन्नमिहामयो इमाम्” इत्यादिभ्यः श्रुतिवाक्येभ्योऽवगम्यते ।
तेन देवैर्दत्ताया अमरणेन दानृणां देवानां द्रोह आपाद्यत इत्यर्थवाद्
इत्युक्तं मदनतले । न च सार्धोऽमित्यस्य पतिव्रतामित्यर्थपरत्वेन द्यमि-
चारिण्या भरणमनावश्यकमिति घक्तव्यम् । तस्या अपि कदवादिना
वश्यभरणीयत्वात् । तथा च—

४१० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्०

नारदः, (व्य०प०१२दलो०९१)

व्यभिचारे स्त्रिया मौण्ड्यमघशयनमेव च ।

कदम्बं च कुवासश्च कर्म चाचकरोऽहनम् ॥ इति ।

स्त्रिया रत्यध्व्यभिचारे जाते मुण्डनमघशयनं च साधयेत्, कद-
म्बं कुवासश्च भरणार्थं दद्यात्, अमेध्यशोधनरूपं कर्म कारयेदित्यर्थः ।
दोषरहिताया भार्यायाः परित्यागिन प्रत्याह—

नारदः, (व्य०प०१२ श्लो०९५)

अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां सार्ध्वां प्रजावर्ताम् ।

त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूपसा ॥ इति ।

विष्णुरपि—

निर्दोषां परित्यजन् पत्नीं चेति ।

चौरवच्छास्य इत्यनुपङ्गः । निर्दोषां=त्यागहेतुभूतदोषरहिताम् । दण्डे
न स्थापयितुमशक्ये त्वाह—

योगेश्वरः, (व्य० १ दलो० ७६)

आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसुं प्रियषादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो मरणं स्त्रियाः ॥ इति ।

८ तृतीयांशं=तस्मिन्तृतीयांशं राज्ञा भार्याया दाप्यः । अल्पधनो भग-
वन्मात्रपर्याप्तं धनं दाप्य इत्यर्थः ।

इति श्रीपुयोगाख्यं व्यवहारपदम् । १८

अथ वीरमित्रोदये

दायभागव्यं व्यवहारपदम् । १६ ।

यत्र मन्वादिष्वचनव्याख्यासु बहुधा युधाः ।
विचदन्ते दायभागः स प्रवन्धेन वर्ण्यते ॥

तल्लक्षणमाह नारदः—(५० पं १३ श्लो० १)

विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्त तद्विवाद्पद युधे ॥ इति ।

पित्रोरय पित्र्य इति कृतैकशेषात्पितृशब्दाद्यत् । अत्रे मातृधनस्यापि विभागकथनात् । पित्र्यस्य पुत्रैरिति च द्वयमपि सम्बन्धिमात्रोपलक्षणम् । पत्नीत्यादिनान्येषामपि भर्त्रादिधने तन्निरूपणात् । अत एवोपक्रमे मनुना पित्रादिपद नोपात्तम् ।

(१) एव स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो धो रतिसहितः ।

आपद्यत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधत ॥ इति । (अ०६श्लो०१०३)

दायधर्मोऽत्र विभागरूपोऽभेदस्तस्त्वैवात्रे लक्षणकथनपूर्वक निरूपणात् । उद्देशायसरेऽपि "स्त्रीपुंसयोर् विभागश्च" इति तस्यैव विवाद्पदत्वेनोद्देशात् । अत एव चात्रे यावत्सम्बन्धिधनविभागमेव प्रदर्शितवान्मनुः ।

दायशब्दश्चाय स्वामिसम्बन्धमात्राद्यत्र द्रव्ये स्वत्व तद्रूप्या वदति (२)
तथा च—

निघण्टुकारः,

विभक्तव्यं पितृद्रव्यं दायंमाहुर्मनीषिणः ।

इत्याह । अत्रापि पितृपद सम्बन्धिमात्रोपलक्षणमन्यत्रापि दायशब्दप्रयोगात् । विभक्तव्यं=विभागार्हमित्यर्थः । अन्यथैकपुत्रादिस्वामिके विभागभावाद्दायशब्दवाच्यता न स्यात् ।

यस्तु जीमूतवाहनेन तदनुयायिना व्यवहारतरुणकृता च दीयत इति व्युत्पत्त्या

(१) रतिसहित =अ-योन्यानुसंगयुक्त । आपद्यत्यप्राप्ति =क्षेत्रादिपुत्रकरणम् ।

(२) स्वामिसम्बन्धमात्रादिति । अत्र सम्बन्धो ज दजनकभावदिर्घनस्वामिना सहान्यस्य पुत्रादेर्बोध्यः । मात्रपदेन लोकप्रसिद्धकथादिरूपानिमित्ता-न्तरमात्रव्यवच्छेदः ।

दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च गौणः(१) । मृतप्रवजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्व-
कपरस्वत्वोत्पीत्तरूपफलसाम्यात् । न तु मृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति ।
ततश्च पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीन तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्येऽन्यस्वत्वं
तत्र निरुद्धो दायशब्द इत्युक्तम् ।

तत्र सुन्दरम् । निरुद्धत्वाद्गीकारे दायददातिशब्दयोगौणत्वोपन्या-
सानर्थक्यात् । सर्वथाऽवयवार्थराहित्ये हि निरुद्धत्वम् । न च योगरुद्धत्वम् ।
अवयवार्थवाधस्य स्वयमेवोपन्यासात् । गौणमवयवार्थं परिकल्प्य तदङ्गी-
कारस्य निष्प्रयोजनत्वमन्योन्याधयत्वमनुभवविरोधो व्याघातश्च । त-
त्स्वाम्योपरम इति च जन्मनापि स्वत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वादव्यापकम् ।

विभागशब्दस्त्वनेकस्वाम्यानां द्रव्यसमुदायविषयाणां तत्तदेक-
देशे व्यवस्थापने शक्तः । अत एवैकपुत्रादीनां पित्रादिधनस्वाम्ये विभा-
गशब्दाप्रयोगो दायोऽनेन लब्ध इत्येव च प्रयोगः । यत्रापि चैक दासी
गयादि बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्कालविशेषनियतदास्यदोहनादिना
तस्य तस्य स्वध्यजनादस्येकदेशस्वाम्यव्यवस्थापनरूपो विभागश-
ब्दार्थः । अत एव—

एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे । इति,

उद्धृत्य कूपघाप्यम्मस्त्वनुसारेण गृह्यते । इति,

युक्त्या विभजनीयं तद्व्यधानर्थक भवेत् ।

इति च गृहस्थ्यादियचनेषु वक्ष्यमाणरीत्या तद्रूपपादयिष्यते ।

स च दायो द्विविधोऽश्रविकथ सप्रतियन्ध । पुत्रादीना पित्रादिधने

पुत्रत्वादिनैव सत्यपि स्वामिनि पित्रादौ जन्मनैव स्वत्वोत्पत्तेः स तेषामप्रतिबन्धो दाय । स्वामिसद्भावस्याप्रतिबन्धकत्वात् । यस्तु विभक्तस्यो-ससृष्टिनोऽपुत्रस्य मृतस्य पितृभ्रात्रादीना तद्धनरूपो दाय स सप्रतिबन्ध । स्वामिसद्भावस्य प्रतिबन्धकस्यापगम एव तत्र स्वत्वोत्पत्तेः ।

ननु सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दायः । स्वामिसद्भावे पुत्रादीना-मपि जन्ममात्रेण स्वत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि । यदि जन्मनैव पुत्रादीना पित्रादिघने स्वत्व स्थात्तद्धेतुपन्नमात्रस्य पुत्रादेस्तत्साधारणमिति तदनुमतिं विना द्रव्यसाध्येष्वधाधानादिषु पित्रादीनामनधिकारापत्तौ "जातपुत्र कृष्णकेशोऽप्रीनादधीत" इति श्रुतिविरोधः । किञ्च । विभागात् प्राक् पित्रादिप्रसादलक्ष्यस्याविभाज्यत्ववचन व्यर्थं स्यात् । तद्धि पित्रा पुत्रान्तरानुमत्या यदि दत्त सर्वरेष दत्तमिति विभागप्राप्त्यभावादेव प्रतिषेधोऽनर्थकः । अननुमत्या तु साधारणद्रव्यस्य दानमेव न सम्भवतीति पित्रादिप्रीतिदत्तत्वादिवाचोयुक्तिरयुक्ता । एव पुत्राद्यनुमतिमन्तरेण रूपादीनामपि भर्त्रादिभिः प्रीतिदानस्यासम्भवात् तदनुमतौ तु तैरपि दत्तत्वात्—

भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्त स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममभ्रीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते ॥

इति वचने यथाकाममभ्रीयाद्दद्याद्द्वैत्यनेनाविभाज्यत्व भर्तृप्रीतिलक्ष्यस्य यदभिहितं तदपि व्यर्थम् । न च दमविभागावस्थाया प्रीतिदानं तस्य चाविभाज्यत्व न प्रतिपादयति, किन्तु स्थावरदृते यद्दत्तमित्यन्वयाद्धिभागोत्तरमपि भर्त्रा स्त्रियै स्थावर न प्रीत्या देयमज्ञानादत्तमपि तेन पुत्रादिभिरपहृत्य विभजनीयमस्थावर तु न प्रत्यादत्तं व्यमित्यनुधादमात्रम्, स्थावरस्य स्त्रियै प्रीतिदानप्रतिषेधमात्र तात्पर्येण बोधयतीति शङ्कनीयम् । तथाञ्चस्य व्ययहितयोजनाप्रसङ्गेनायुक्तत्वात् । स्थावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रतात्पर्यकत्वेऽन्याशस्यानुवादमात्र व्यर्थं स्थावरपदार्थं चापद्यते । अथ—

मणिमुक्ताप्रवालाना सर्वस्यैव पिता प्रभु ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामह ॥

तथा,

पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।

स्थावर तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥

इति वचनमवश्यं विभागप्राक्कालीनस्थावरप्रसाददानप्रतिषेधपरवाच्यम् । मणिमुक्तादिप्रसाददानानुमतिपुरस्सर तत्प्रतिषेधामिधानात् ।

अन्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन वेयर्थ्यापत्तेः । तथा च जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वान्मणिमुक्तादिषु तदनुमतिमन्तरेणापि दाने पितुः स्वातन्त्र्यम् । स्थावरे तु तदनुमत्यैवेति विशेष इति वचनद्वयार्थस्य वाच्यत्वाज्जन्मना स्वत्वमायातीति ।

मैवम् । तस्य पितामहोपात्तस्थावरविषयत्वात् । अतीते पितामहे तत्स्वाम्यनाशात्पितापुत्रयोः साधारणे तदीयद्रव्यस्वत्वेऽपि स्थावर एव पुत्रानुमत्यपेक्षा मणिमुक्तादौ तु नेति तदर्थात् ।

यत्तु गौतमवचनम्—

उत्पत्यैत्रार्थस्वामित्त्र लभेत इत्याचार्याः ।

इति जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे मिनाक्षराकृता प्रमाणत्वेनोपन्यस्त, तद्वायमा गतस्वकृता व्याख्यातमेव । पितृस्वत्वोपरमेऽङ्गत्वस्य (१) हेतुभूतेनोत्पत्तिमात्रसम्यन्धेनान्यसम्यन्धाधिकेन जनकधने पुत्राणां स्वामित्वात्तद्धनं पुत्रो लभते नान्यः सम्यन्धीत्याचार्या मन्यन्त इति । न तु पितृस्वत्वेधिद्यमानेऽपि तत्र पुत्रस्वत्वमिति तदर्थः । नारददेवत्वचनधरोधात् ।

पितर्युर्ध्वं गते पुत्रा विभजेयुर्द्धनं पितुः ।

इति नारद पितुर्द्धनमित्याह । अन्यथा धनं विभजेयुरित्येवावश्यम् ।

पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्द्धनं पितुः ।

अस्वाम्यं हि भवेदेपां निर्दोषे पितरि स्थिते ॥

इति देवलोऽपि पितुर्द्धनमित्युक्तोत्तराङ्गनास्वाम्यं हीति स्पष्टमेव तेषां मस्यत्व तत्र हेतुत्वेनोक्तवान् । निर्दोषे=वातिःत्यादिस्वत्वापगमकदोषरहिते ।

मनुरपि—(अ०९ श्लो० १०४)

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरं समम् ।

भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥

इति जीवतोर्मातापित्रोस्तद्धने पुत्राणामस्वाम्यं वक्तुमेवाह ।

यत्तु शङ्खलिखितापादगु—

न जीवति पितरि पुत्रा रिक्थं भजेरन् । यद्यपि स्वाम्यं पश्चादधिगतं तैरनर्हा एव पुत्रा अर्धधर्मयोरस्वातन्त्र्यादिनि ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारेण च व्याख्यातम्—यद्यपि तैः=पुत्रैः स्वकीयजन्मनः पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्वाम्यमधिगतं=प्राप्तं तथापि जीवति पितरि तद्धनं तद्विच्छन्नां विना न विभजेरन् अर्धधर्मयोरस्वातन्त्र्यात् पितृपारतन्त्र्याद्विभागकरणेऽनर्हा पुत्रा इति । तेनानेन वचनेन जन्मना पुत्रादीनां विद्यादिस्वामिकधने स्वत्वमिति ।

१९ दायभागे पूर्वपक्षतया स्वत्वस्य शास्त्रीयत्वोपपादनम् । ४१५

तदपि न । मन्वादिवचनानां धहूनामस्वाम्यप्रतिपादकानामनुरोधे नास्यान्यथावर्णनीयत्वात् । यर्णित च कल्पतरी—यद्यपि पथादधिगतं पितृधनं व्यापारनिरपेक्षं पुत्रैर्विद्यादिभिरुपात्ते धने स्वाम्य तथापि तत्राप्यस्वाम्यं जीवति पितरि किमुत पितृधने, अर्धधर्मयोस्तेषां पितरि जीवत्यस्वातन्त्र्यादिति ।

किञ्च । स्वत्वं शास्त्रैकसमधिगम्यम् । तत्र च रिक्थक्रयादिवज्जन्मनः स्वत्वहेतुत्वेनानुक्तेर्जन्मना स्वत्वमप्रमाणमेव । अत एव यथा भार्यादिवचनम्—

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।

यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ (मनु०८।४१६)

इति पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरम् तथाऽस्वाम्यवचनान्यपीत्यपास्तम् । भार्यादिविषयग्न्यादिवचने कर्त्तनादिना चाऽर्जकत्वेन स्वामित्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यमात्रपरत्वमन्यथा पूर्तादिषु धनसाध्येषु पुराणादिश्रुतं तेषामधिकारित्वमपि विरुद्धेत । अत्र तु प्रत्युत जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावाद्यर्थमेधान्यधानेकवचनवर्णनम् ।

किञ्च यदि स्वत्व लौकिकं स्यात्तर्हि तदुपायानामपि लौकिकत्वात् स्वामी रिक्थक्रयसविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धक्षत्रियस्य विजित निर्विष्ट वैश्यशूद्रयोः ।

इति गौतमवचन ध्यर्थमेव स्यादनुवादमाश्रत्वात् । न हि पाकादोदनो भवतीत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजनमनुवादमाश्रमुच्यते । तस्य हि वचनस्यायमर्थः । रिक्थ=दायः । क्रय प्रसिद्धः । संविभागे=दायस्यैवैकदेशनिष्ठस्वामित्वव्यञ्जको विभागः । परिग्रह=पूर्वमपरेणास्वीकृतस्यारण्यादिसाधारणप्रदेशसम्बन्धिनस्तृणजलकाष्टादेः स्वीकारः । अधिगमोऽज्ञातस्वामिकस्य निष्पत्तिः प्राप्तिः । पतेषु स्वत्वहेतुषु सत्सु स्वामी भवति, जातेषु च जायते । ब्राह्मणस्य लब्ध=प्रतिग्रहादिप्राप्तमधिकमसाधारणम् । रिक्थाद्यस्तु सर्वसाधारणाः । अधिकमित्युत्तरत्र सर्वत्र सम्बध्यते । क्षत्रियस्य विजित=युद्धविजयदण्डादिप्राप्तमसाधारणम् । वैश्यस्य निर्विष्ट=कृषिगोरक्षणादिभृतिलब्धम् । शूद्रस्य द्विजशुभ्रवादिभृतिलब्धम् । निःपूर्वस्य विशेषभृतिवाचकत्वम् । “निर्वेशो भृतिभोगयो” इतित्रिकाण्डशेषाभिधानात् । वैश्यशूद्रग्रहणस्योपलक्षणत्वादन्येषामप्यनुलोमजप्रतिलोमजातानां “सुतानामश्वसारथ्यम्” इत्याद्यौशनसादिप्रतिपादित कृत्तिजातं निर्विष्टशब्देन सङ्गृह्यते । सर्वस्य भृतिरूपत्वात् । किञ्च—योऽदत्तादायिनो हस्ताह्विप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥ (मनु०८।३४०)

इत्यदत्तादायिनश्चोरस्य हस्ताद्याजनादिस्ववृत्त्यापि धनमर्जयतो वृण्डविधानमनुपपन्न स्वत्वस्य लौकिकत्वे । स्ववृत्त्यार्जयतो निरपराधत्वात् । मन्मते तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् स्वत्वस्य चोरदातृकयाजनादायेतद्दर्शनादेव स्वत्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमुपपन्नतरम् ।

अपिच मम स्वमनेनापहृतमिति व्यपदेशो न स्यात् स्वत्वस्य लौकिकत्वे । अपहर्तुरेव तत्र स्वत्वात् । मन्मते त्वपहारस्य निषिद्धत्वेन स्वत्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोऽय व्यपदेश । यदि च सुवर्णत्वादिकमिव तत्र स्वत्वमपि प्रत्यक्षप्रमाणक तर्हि सुवर्णत्वाद्दौ यथा न सन्देहस्तथास्य स्वमिदमभ्य वेत्यपि सन्देहो न स्यान्निरातित्वात् । इदमेवोक्तसङ्ग्रहकारेण—

वर्तते यस्य यद्गन्ते तस्य स्वामी स एव न ।

अन्यम्बमन्यहस्तेषु चौर्याद्येऽपि किञ्च दृश्यते ॥

तस्माच्छास्त्रत एव म्यात् स्वाम्यं नानुभवादपि ।

अस्यापहृतमेतेन न युक्त वक्तुमन्यथा ।

विदितोऽर्थागम शास्त्रे तथाऽवर्णि पृथक् पृथक् ॥ इति ।

शास्त्रे=स्वामी रिक्थकयेत्यादौ साधारणासाधारणरूपोऽर्थागम = स्वत्वोपायः पृथक् पृथक् वर्णितस्तथा विदितो लौकिकत्वे तच्छास्त्रानर्थक्यं स्यादिति विदित इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् । यथावर्णमिति सृष्टिचन्द्रिकायां पाठः । पूर्वपाठस्तु मदनमालिखितः ।

अथ यद्यस्य यद्येष्ट विनियोज्यं तत्तस्य स्वमिति लोकप्रसिद्धेर्येष्टेष्टविनियोज्यत्वं स्वत्वमिति चौर्याद्यार्जिते नातिप्रसङ्गस्तत्र चोरादेर्येष्टेष्टविनियोज्यत्वाभावाद्भिनिषोगकाले प्राप्तादिदर्शनात् अत एव सन्देहोऽप्युपपन्नः । सुवर्णत्वादितुल्यत्वाभावात् स्वत्वस्य ।

मैयम् । असम्मथात् । शास्त्रेण सर्वस्य कुटुम्बभरणादौ विनियोगविशेषनियमाद्विच्छिन्नविनियोगविषयत्वस्य पुत्राप्यप्रसिद्धे । तद्व्याह सङ्ग्रहकार शशोपन्यासपुरःसरम् ।

न च म्यमुच्यते तद्यत् स्वेच्छया विनियुज्यते ।

विनियोगोऽस्य सर्वस्य शास्त्रेणैव नियम्यते ॥ इति ।

अत्र पूर्वोक्तं शशोपन्यास उत्तरार्द्धे तत्परिहारः । न च "रिक्थ्यादिपदुपर्येष्टायां स्वामित्यम्" इति गीतमन्वनेन उत्पत्तेरपि जन्मापरपर्यायायाः स्वाधेदुत्सोक्ते सत्यपि म्यावस्य तदुपायानां च शास्त्रैकसमधिगम्याये जन्मना पुत्रादेः पित्रादिजन्यत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । त-

स्यानेकदूपैरन्यथा ध्याख्यातस्य प्रागेवोक्तत्वात् । इदमेवामिसन्धाय धारेस्वरेणापि शास्त्रैकसमधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तितम् ।

अपि च । जीवत्यपि पित्रादौ पुत्रादेस्तद्धने जन्मना स्वत्वे तदनिच्छायामपि पुत्रादोच्छ्रयैव विभागः स्यात् । अस्वातन्त्र्यवचनाश्रयमिति चेत्, न । तथा सति दृष्टादृष्टविरोधमात्रं भवेत् व्यवहारस्तु सिद्धेदेव । यथा पित्रादिभिः सह पुत्रादिभिश्चतुष्पादावहारे प्रयत्नमाने तेषां दृष्टादृष्टयोः श्रेयोविघातमात्रं "गुरोः शिष्ये पितुः पुत्र" इत्यादिवचनार्थं इति प्राक्प्रपञ्चितम्, तथात्रापि स्यात् । अस्त्विति चेत्, सकलनियन्धविरोधात् । क्वचिज्जन्मनेवेति प्राचीनग्रन्थलिखनमपि जन्मनियन्धनत्वात्पितापुत्रादिभ्यन्धस्य पितृमरणस्य च तत्स्वत्वापगमहेतुत्वेन परम्परया वर्णनीयम् ।

किञ्च । "ऊर्ध्वं पितुश्च" इत्यादिमनुवचनं जन्मना पुत्राणां स्वत्वपक्षे जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वाम्ये तदिच्छया विना न तद्विभाग ऊर्ध्वं तु सर्वेच्छयेति विभागनिषेधार्थं प्रागिति वाच्यम् । तच्चान्यार्यम् । अस्वाम्यपरत्वापत्तेः । न च पितृपरमकालविधानार्थं विभागविधानार्थं चेति युक्तम् । दृष्टार्थाद्विभागस्योभयस्याप्यनुपपत्तेः । नापि नियमविधिर्विभागस्य ।

एवं सह वसेयुर्वा पृथग् वा धर्मकाम्यया (अ० २ श्लो० १११)

इति मनुना विकल्पविधानात् । कालविधौ च पितृपरमानन्तरकाल एव विभागो नैमित्तिकस्य निर्मात्तानन्तर्यवाधोऽयं स्यात् । जातेष्टिपञ्जातप्राणवियोगापत्तिसरूपविशेषविरोधस्यात्राभावात् । अतो जीवतोः पित्रोस्तद्धने स्वाम्यं नास्ति किन्तूपरतयोस्तयोरिति तत्कालीनस्वत्वज्ञापनार्थं मन्वादिवचनम् । विभागस्तु स्वातन्त्र्यात्तत्कालीन इच्छाप्राप्तोऽनूद्यते । तथाचैतद्वचनविरोधादपि न जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम् । उपरमवत्पतितत्वादिकमपि पित्रादिस्वत्वनाशकारणं वक्ष्यते । तस्मात् पित्रादिस्वत्वनाश एव तद्धने पुत्रादीनां स्वाम्यं न तत्स्वत्वसमकालीनमिति स्वाम्यादिसद्भावाय सर्वत्र प्रतिबन्धकत्वात् सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दाय इति द्वैविध्यमनुपपन्नमिति ।

अत्रोच्यते । यदि पित्रादिस्वत्वापगम एव पुत्रादीनां तद्धने स्वत्वं, तर्हि निर्दोषे पित्रादौ जीवति तेषां धनसाध्यवैदिककर्मस्वनधिकारप्रसङ्गे "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत" इत्यादिश्रुतिविरोधस्तुल्यः । न च स्वकपोलकद्विपतहेत्वाभाससमर्थितस्मृत्यर्थानुरोधेन श्रुतिसङ्कोचो युक्तः । आहिताग्नाविष्टप्रथमयज्ञे पित्रादौ जीवत्यपि पुत्रादीन् प्रति तत्प्रवृत्त्यवि

शेषात् । सकलयाशिकशिष्टानां तदनुष्ठानदर्शनाच्च । जातपुत्ररूपकेश-
पदाभ्यां वयोऽर्द्धानतिक्रमस्येव विवक्षा न तु तयोरेव्यवस्थितयोः स्वरूपे-
णेति विरोधाधिकरणे भाष्यवार्तिकदौ स्थितत्वात् । न च यथा पुत्रानुमत्या
पितुर्भग्नमते तदधिकारस्तथा मन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्राद्यनुमत्येति
वाच्यम् । धतो ह्ययोरपि मते पितुः स्वत्वस्य धने विद्यमानत्वात् स्वत्या-
गरूपप्रधाननिष्पत्तिरविहता । भग्नमते तु पुत्रादीनां स्वत्वस्यैवामावाद्
नुमतेश्च स्वत्वाजनकत्वाद्यागादिप्रधाननिष्पत्तिरेव कथम् । धस्तुतस्तु
पितुः पुत्रानुमतिरपि नापेक्षिता स्वातन्त्र्यात् । पित्राद्यनुमतिस्तु पुत्रादे-
रपेक्षिता पारतन्त्र्यादित्येतावान् विशेषः । यथा स्त्रियाः स्वधनेनार्पिष्ठाप्-
त्तादिव्रतादौ भर्त्राद्यनुमतिस्त्वरारतन्त्र्यवचनात् । अननुमतौ तु स्वत-
न्त्रः प्रत्यययो वेगुण्यं वा कर्मणि न तु प्रधानस्वरूपानिष्पत्तिः । पित्रा-
द्यनुमते स्वत्वोत्पादकत्वं चैतदनुरोधात्कल्प्यमानमलौकिकमशास्त्रीयं
च । तस्माच्छास्त्रेकसमधिगम्येऽपि स्वत्वे कथञ्चिज्जन्मनोऽपि रिक्-
थादिवचनादायधिगमादिपदेन सङ्गह आवश्यकः । श्रुतिस्मृतिपुराण-
शिष्टाचारसिद्धस्य निर्दोषे जीवत्यपि पित्रादौ पुत्रादियज्ञाद्यनुष्ठानाधि-
कारस्यानुरोधात् ।

धस्तुतस्तु लौकिकमेव स्वत्वं, लोके च जातमात्राणामेव पुत्रादीनां
पित्रादिधने स्वाभ्यव्यवहारोऽन्येषामपीति साधयिष्याम ।

यच्च पित्रादीनामनुमत्ययोग्यपुत्रादिसाधारणस्वत्वे कथमनुमति-
मन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्तम्, तत् अनुमतियोग्येष्वपि पुत्रादिषु स्वा-
तन्त्र्यात्पित्रादीनां न तदनुमत्यपेक्षा किमुतानुमत्ययोग्येष्विति परिहृ-
तप्रायमेव । तद्विधिवलादेवाधिकारोऽचगम्यत इति तु विज्ञानेश्वराचार्य्यं ।
अतश्च “उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वम्” इति गौतमवचनस्य धर्मीभूतवाहनरघुन-
न्दनाभ्या पारम्परिकोत्पत्तिस्वत्वहेतुत्वेन व्याख्यानं कृतं तदपि व्यर्थमेव ।

यत्तु गृह्यवचनं तस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यैव सार्थायसी । क्वचित्
रुक्तव्याख्यायां तु विद्याद्युपात्ताभ्याहारेऽनुपस्थितभूय पदाध्याहार-
प्रसज्येत । जन्मपदाध्याहारस्तु पुत्रत्वाद्याक्षेपोपस्थितैरल्पाध्याहाराच्च
नायुक्तः । तेन श्रुत्युपष्टम्भस्मृत्यनुरोधा मनुनारददेवलादिवचनानामेवास्वा-
तन्त्र्यपरत्ववर्णनमुचिततरम् ।

यदप्युक्तं प्रीतिदत्तस्याधिभाज्यत्ववचनानि जन्मना स्वत्वाभ्युप-
गमेऽनुपपन्नानीति । तदपि न । अनुमत्यभिप्रायेण स्थावरप्रीतिदाना-
भावस्तिरीकरणार्थतयोपपत्तेः । स्वातन्त्र्याद्वा पितुरनुमतिमन्तरेणापि
तेन दत्ते स्थावरव्यतिरिक्ते पुत्राणामधिभाज्यत्वमुच्यते । अत एव स्था-

घरे विशेषवचनम्—

स्थावर द्विपदं चैत्र यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वांश्च दानं न च विक्रयः ॥ इति ।

“मणिमुक्ताप्रवालादीनाम्” इत्यादिवचनं तु जन्मना स्वत्वपक्ष एवोपपन्नतरम् । न च पितामहोपात्तस्थावरमात्रविषयत्वमुक्तं युक्तम् । “न पिता न पितामहः” इति द्वयग्रहणात् । पितामहस्य हि स्वाजितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यपि न देयमिति वचनं जन्मना स्वत्वं गमयति । यथा परमते मणिमुक्ताप्रवालादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं तस्मरणात् । तथास्मभ्यतेऽपि पुत्रादीनां तत्र जन्मना स्वत्वे साधारणेषुपि पितुर्दानाधिकार इत्यविशेषः । तस्मात्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये पुत्रादीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचानिकेषु च प्रसाददानकुट्टुम्यभरणापद्रिमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति ध्येयम् । स्थावरादौ तु स्वाजिते पित्रादिपरम्पराप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यं तुल्यमेव ।

स्थावर द्विपदं चैत्र यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वांश्च दानं न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः ॥

इत्यादिवचनात् । अस्याप्यपवादो वक्ष्यते ।

यच्च स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाच्छास्त्रे च जन्मनः कापि स्वत्वहेतुतानभिधानात् कथं जन्मना पुत्रादीनां पित्रादिघने स्वत्वस्वीकार इत्युक्तम् । तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेत्यापि गौतमादिवचन उत्पत्तेरपि स्वत्वोपायत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक् ।

वस्तुतस्तु न स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्व युक्तियुक्तम् । सर्वथा शास्त्रज्ञानगन्धरहितानां प्रत्यन्तवासिनां श्लेच्छादीनामपि ‘इदं मम स्वम्’ ‘इदं मन्यस्य स्वम्’ इति व्यपदेशस्तत्कृतञ्च क्रयविक्रयादिव्यवहारो दृश्यते । तेनान्धव्यतिरेकाभ्यां क्रयाद्युपायक स्वामित्वानिरूपितं स्वत्वमपि तैर्यद्येष्टविनियोगार्हत्वरूपं पदार्थान्तररूपं वा प्रत्यक्षादिप्रमाणादेवावगतमित्यवश्यं वाच्यम् । एतत्तर्कोपपत्त्योऽनुमानवाक्यप्रयोगोऽपि विज्ञानयोगिनोक्त-स्वत्वं लौकिकम् लौकिकार्थक्रियासाधनत्वाद्ग्राह्यादिवदित्यन्वयदृष्टान्तः । आहवनीयादीनां शास्त्रैकसमधिगम्यानां न लौकिकार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति व्यतिरेकदृष्टान्तः । तेनान्धव्यतिरेकी हेतुः । यद्यप्याहवनीयादीनामपि पाकादिलौकिकक्रियासाधनत्वमप्यस्ति । तथापि

तल्लोकप्रमाणकान्यादिरूपेण नालौकिकाहवनीयादिरूपेणति न व्यभि-
 चारः । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिखाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैवेति ।
 सुवर्णत्वादिनाभरणाद्यर्थक्रियासाधनत्वात् तद्यथा लौकिकं रूपम् एवं
 स्वत्वमपि सर्वानुगतं लौकिकमेव । न ह्यस्वेन क्रयनिर्वाहो लोके । न चैवं
 "स्वामी रिक्थ" इत्यादिस्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादकत्वेनानर्थ-
 क्यापत्तिरिति वाच्यम् । धर्माधर्मोपयोगितया व्याकरणस्मृताश्च
 नादिवाचकत्वतदभावरूपसाधुत्वासाधुत्वविवेकस्येव तस्योपपत्तेः ।
 साधुशब्दाधिकरणे (अ० १ पा० ३ अधि० ९) ह्येतदवस्थितम्—
 यत्सङ्कीर्णव्यवहारिणां लोकानामविविक्तं लौकिकमेव साधुत्वं शास्त्रेण
 विधिष्यते । न त्वलौकिकसाधुत्वम्, साधुभिर्भाषितेत्यादिविधाय
 न्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यादि । एवमत्रापि । तथा च नयविवेके भव
 नायः "लोकसिद्धं चाज्जनं जन्मादि । अत एवानिन्द्यं प्रथमलोकधी-
 विषयव्ययस्थितम् । तन्नियन्धनार्था स्मृतिव्याकरणादिस्मृतिषत्"
 इति । जन्मादीत्यादिपदेन क्रयादिग्रहणम् । व्याकरणादीत्यादिपदेन स
 स्त्रीतरत्नपरीक्षासामुद्रिकाणां ग्रहणम् । रागादीनामपि हि लोक-
 सिद्धानामेधानमित्युक्तान् प्रति विवेकार्थमेव तल्लक्षणकथनमित्युक्तं
 स्मृताधिकरणे आचार्यवर्येण । (अ० १ पा० ३ अधि० १) "स्वामी रि-
 क्थ" इत्यादिवचनं तु प्रागेव व्याख्यातम् । रिक्थशब्दस्तु नि-
 श्रुतिबन्धदायपरः संविभागशब्दश्च सप्रतिबन्धदायपर इति मि-
 ताक्षराकृता व्याख्यातम् । स्मृतिचन्द्रिकाकृता तु रिक्थं पित्रादिधने पु-
 त्रादीनां स्वामित्वापावकं जन्मनैवेति व्याख्याय संविभागः पित्रा-
 दिधने तिशेषनिष्ठस्वामित्वसम्पादको विभाग इति संविभागशब्दो
 व्याख्यातः । तत्र । स्वस्य सतो विभागात्स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रतिपादनानौचि-
 त्यात् । एकदेशव्यवस्थापनमात्रं हि स्वत्वस्य विभागेन कियते । मुख्या-
 मुख्यहेतुत्वग्रहणे स्वामिपदे वैरूप्यापत्तेः । अत एवाह मिताक्षराकार-
 "विभागशब्दश्चानेकस्वामिकथनविषयः प्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न
 प्रहीणविषय" इति । "लोके पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरमिति"
 च । यदपि "पत्नी दुहितरथ" इत्यादि वचनं, तदपि स्वामिसम्बन्ध-
 निबन्धनानेकदायहरप्राप्तौ लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिरासार्थम् ।
 प्रायेण व्यवहारस्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादकत्वमिति सकलानियन्धु-
 मिरभिधानात् ।

नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति भगवतो पुरोरपि सम्म-
 तम् । लिप्सानये(४।१।२) हि तृतीये वर्णके द्रव्याज्जननियमानां कथयत्वे

स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्य
 द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमेवेति पूर्वपक्षं स-
 मर्थितस्तेन । "ननु च द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग
 एव न संयच्छेत्, प्रलपितमिदं केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्र-
 तिपिद्धम्" इति ग्रन्थेन । अस्यार्थशङ्काहता विवृत एवम्—यदा द्रव्यार्जन-
 नियमानां क्रत्वर्थत्व तदा नियमानां स्वत्वोपायतामिदं शास्त्रं न योध-
 यति । क्रत्वर्थतायोधने व्यापृतत्वात् । तथा सति प्रतिग्रहादिप्राप्तस्य
 स्वत्वमित्यत्र प्रमाणामावादस्वेन च स्वत्यागात्मकयागासम्भवात् क-
 स्याद् द्रव्यार्जननियमा भवेयुरिति पूर्वपक्षासम्भव इति शङ्कार्थः । प्रल-
 पितमित्याद्युत्तरम् । तस्यार्थः । अर्जनप्रतिग्रहादेः स्वत्वहेतुताया
 लोकसिद्धत्वेन शास्त्रस्य तत्राभ्यापारान्निधमानां क्रत्वर्थतैव तेन गम्यत
 इति न यागासम्भयो नियमानर्थक्य चेति । सिद्धान्तेऽपि तेन स्वत्वस्य
 लौकिकत्वाभ्युपगमेनैव विचारप्रयोजनमुक्तम्—"अतो नियमातिक्रमः
 पुरुषस्य न क्रतोः" इति । अस्याप्यर्थ एव विवृतः—यदा द्रव्यार्जननिय-
 मानां क्रत्वर्थत्वं तदा नियमाजितेनैव क्रतुर्न नियमातिक्रमाजितेन द्रव्ये
 ण । न तु पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते त्वर्जननियम-
 स्य क्रत्वर्थत्वाभावात्केवलपुरुषार्थत्वादतिक्रमाजितेनापि द्रव्येण क्रतु-
 सिद्धिरप्रयुहा । पुरुषस्यैव तु नियमातिक्रमदोष इति । अनेन नियमा-
 तिक्रमाजितस्यापि स्वत्वमभ्युपगतमन्यथा क्रतुसिद्धभिधानधिरोधात् ।
 तत्रैवाधिकरणे कुमारिलस्वामिनोऽप्यत्रमथतः स्वत्वं लौकिकमित्येवामिमत्-
 मिति तत्रत्यवार्तिकतन्त्ररत्नभिषोगमाजां सुलभमेव । अत एवाह शास्त्रदीपिकायां
 पार्थसारथिः—(अ०४मा०१अधि०२)

रागप्राप्त तावद्वर्जनं न शास्त्रीयम् । रागतञ्च पुरुषार्थतया प्राप्तिः । प्र-
 त्यक्षेण चाजितं द्रव्यं, पुरुषं प्रीणयत्पुरुषार्थं विज्ञायते न तदनुमानेन क्रत्वे-
 कशेषतया शक्य विधातुम् । तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यं क्रतुरपि पुरुषका-
 र्याणामन्यतम इति कार्यान्तरत्वात्क्रतावभ्युपयुज्यत इत्येतावान्
 विशेषः । न तस्यैवाङ्गम् । तथासति जीवनलोपात्क्रतुरेव न सम्भवेतीति
 प्रघट्टकेन ।

अत्रार्जनस्य शास्त्रीयत्व निरस्यता स्वत्वस्य तदुपायानां च लोक-
 सिद्धत्व स्पष्टतरमेवोक्तम् । अन्यदपि तेनैवोक्तम् (४।१।२)

तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यार्जनम् । एव च दृष्टार्थं भवति । नियमस्तु दृ-
 ष्टाभावात्कामदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जनविषयत्वात् नि-

यमस्य पुरुषगतमेव कल्प्यते । तेनासाह्युपायान्तरेणार्जयन् प्रत्यवैतीति गम्यत इति ।

ततश्च "स्वामी रिक्थ" इत्यादिवचसां लौकिकमेव रिक्थादीना स्वत्वोपाय वमनूय तदतिरिक्तोपायनिवृत्तौ तात्पर्यं नियमविधयेति नानर्थक्यशुद्धापि । वृत्तिसाधनभोजनाश्रितदिङ्नियमवत् । द्रव्यार्जनमेव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारोदाहरणम् । नियमस्तु पूर्वपक्षयुक्तितयोपन्यस्तः । स एव तत्रोदाहरणमित्येव भट्टगुप्तमतयोर्भेदः । स्वत्वस्य लौकिकत्व तूभयसम्मतमिति निष्कर्षः । तद्दूषणभूषणादि तु तन्त्रामियो गवतामाकर एव व्यक्तम् । प्रस्तुतानुपयोगादिह नोच्यते ।

एतेन चौट्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्व स्यादिति यत्सङ्ग्रहकारधारेस्वराभ्यां स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदपि परास्तम् । चौट्यादिषु स्वत्वोपायत्वस्य लोक एवाप्रसिद्धे, 'अन्यस्य स्वमिदं नास्य' इत्येव व्यवहारात् । क्रयाद्युपायसन्देहादेव स्वत्वसन्देहोऽपि 'इदमस्य वास्य वा' इत्याकारको नानुपपन्नः । 'मम स्वमनेनापहृतम्' इति न घृयादपहर्तुरेव स्वत्वादिति च यत् स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदप्येतेनाख्यनविशीर्णम् ।

यच्चोक्तं सङ्ग्रहकृता—शास्त्रेण सर्वस्य तत्र विनियोगनियन्त्रणाद्यधेष्टविनियोज्यत्वस्वत्वासम्भवः । इच्छया क्वापि नियोगालम्भवादिति । तदप्यापाततः । नहि वयमैच्छिकविनियोगोपहितं स्वत्वं श्रमोऽपितु तदहंत्वमात्रम् । अन्यथा राजादिमयादिच्छ्याप्रतीघातेऽपि तन्न स्यात्, विनियोगेच्छ्यानिच्छ्यादेशयोश्च स्वत्यतदभावौ विरुद्धौ प्रसज्येयाताम् । राजादिनियन्त्रणादिव शास्त्रनियन्त्रणादन्यत्रैच्छिकविनियोगामाधेऽपि तदहंत्वस्यानपापात् । अत एव दुर्बुधेनाशास्त्राविनियोगेऽप्यस्वस्य घहारो नास्ति । प्रत्यवायमात्रपरं शास्त्रातिक्रमात् । तदहंता च तदर्जितत्वप्रयुक्तास्त्येव । तथा च नयविधेरेऽयुक्तम्—“तद्य तस्य तदहं यद्येनार्जितम्” इति । तदहं=यद्येष्टविनियोगार्हमित्यर्थः । प्रतिबन्धादङ्कुरमजनयतोऽपि कुसुलस्यधीजस्य धीजत्वप्रयुक्तमङ्कुरोत्पादनार्हत्वमिव । घस्तुतस्तु धीजत्याहुत्वाहंत्वयोरिव स्वत्ववधेष्टविनियोगार्हत्वयोरपि भेद एव । अन्यघार्हतापच्छेदकापरिचयेऽहंताया दुर्भिरूपत्वात् । तेन ग्राह्यण्यमिव स्वत्वमपि तदुपायज्ञानव्यङ्ग्यपदार्थान्तरमेवोत्पत्तिविनाशशालि । ग्राह्यण्यं तु जातिरूपनिरत्यमित्येतावान् परं भेदः । इदं चाकरेभ्यक्तलीलाकम्बारी च ।

अत्र मिताश्रया स्वत्वलौकिकालौकिकस्वत्वविचारप्रयोजनमुक्तम्—

शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्ये—(मनु० ११।१९३)

यद्गर्हितेनाजयन्ति कर्मणा ग्राहणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति दानेन तपसैव च ॥

इत्यादिस्मरणादसत्प्रतिग्रहादि यस्य यद्गर्जनोपायत्वेन निषिद्धं तद्-
जिते तस्य स्वत्याभावाच्चौर्याद्यजितवत्तत्पुत्राणामपि तद्विभाज्यमेव ।
लौकिकत्वे तु स्वत्यस्य तदजितेऽपि पितु स्वत्वात्तत्पुत्राणां पितृध-
नत्वेन तद्विभाज्यम् । अर्जयितुरेव प्रतिपेयातिक्रमनिमित्तप्रत्यघायात्प्रा-
यश्चित्तम् । तत्पुत्रादीनां तु दायरूपधर्मोपायतस्तत् स्वामिति न प्राय-
श्चित्तमपि । (अ०१०। श्लो०११५)

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

इति मनुस्मरणात् । प्रयोगो=वृत्त्यर्थं द्रव्यप्रयोगः । कर्मयोग=कारिण्यया-
दिकरणम् । तत्र दाय्यादीनां प्रयाणां वर्णचतुष्टयसाधारण्येन जयस्य
क्षप्रियं प्रति, प्रयोगस्य स्वयकृतस्य वैश्यं शूद्र च प्रति धर्म्यत्वम् । अ-
स्वयंकृतस्यापदि च स्वयकृतस्यापि सर्वाश्च प्रति । कर्मयोगस्य तु विप्रं
प्राप्येवेति विशेष इति ।

अत्र मदन्तराकारे दूषणमाह—स्वत्यस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्येऽप्यस-
त्प्रतिग्रहादिनिषेधो न स्वत्वानुत्पादकर्ता तेषा घदति । किन्तु प्रत्यघा-
यमात्रहेतुताम् । इतरथा—

आपद्रुत सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानो वा यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ॥

कुर्साद कृपिषाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयङ्कृतम् ।

आपत्काले स्वय कुर्व्यान्नैनसा युज्यते द्विजः ॥

इति घचनैरेनसा न युज्यत इत्यभिधानेनापदि प्रत्यघायाभावाद्यग-
मेऽनापदि प्रत्यवायस्यैवावगमात् । प्रतिषेधप्रतिप्रसवयोः समानविषय-
त्वाच्चिर्यात् । अत एवानापदि तद्द्रव्यपरित्यागपूर्वक जपतपोरूप प्राय-
श्चित्तमेव विदधाति न चौर्यादिवद्ग्राजदण्डमपि किञ्चिद्वचनसत्प्रति-
ग्रहादौ । तेनासत्प्रतिग्रहादेः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयारपि तेषां स्वत्वो-
त्पादकत्वाविशेषात्तदजितस्य पुत्रादिविभाज्यत्वमपि तुल्यमिति नैतत्
प्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति ।

अत्र वदाम । शास्त्रैकसमधिगम्यस्वत्ववादिनो मते यथा चौर्या-
दिनिषेधस्य स्वत्वानुत्पादकत्वदण्डप्रयोजकत्वप्रायश्चित्ताहंताप्रयोजक-
त्वपरता तथाऽसत्प्रतिग्रहादिनिषेधस्याप्यस्ति । यथा चापद्रुपाधिना—

(मनु० अ० ११ श्लो० १६।१७)

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि पठनश्रुता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्षं हानिकर्मणः ॥

सलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते ।

धीख्यातव्यं च तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥

इत्यादिप्रतिप्रसववलाच्चौट्यै तद्विप्रतयाभावस्थाऽसत्प्रतिग्रहादेर-
प्यस्तु । अन्यथोभयत्रापि ततः पञ्चमहायज्ञाद्यनिष्पत्तिप्रसङ्गः । शास्त्रीय-
त्वे स्वत्वस्याप्रसक्तचौट्योपायकत्वनिषेधः कथमिति चेत्, न । अधिगमा-
न्तर्भावेन कथञ्चित्प्रसक्तेस्तेनावश्यवक्तव्यत्वात् । अपरथा प्रतिषेधानुप-
पत्तेः । शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधे च विकल्पापत्तिभिर्या “दीक्षितो न जुहोति”
इत्यादिषु द्वाप्यकारमतेन पर्युदासत्वं, सामान्यविशेषभावेन विशेषनिषेध-
सामान्यविधेयोर्वाध्यबाधकभावोऽपि वा मतान्तरेणेत्यपि स्वीकार्यमे-
वागत्या । प्रतिग्रहादेस्तु प्रसक्तिर्ब्राह्मणादेरस्त्येषेत्यापत्तदभावोपाधिकी
प्रतिप्रसवप्रतिषेधाप्युपपन्नतरौ । तद्व्यसत्प्रतिग्रहस्वयंकृतवाणिज्यादा-
घनापदि ब्राह्मणस्य राजदण्डोऽपि स्यादिति चेत्, न । इष्टापत्तेः । नहि
स्वधर्मस्यागिनो राजदण्डाभावः कस्यापि सम्मतः । स च क्वचित्
सामान्यरूपेणोक्त एव गृह्यते क्वचिद्विशेषाज्ञात इत्यन्यदेतत् । अत
एवालौकिकस्वत्ववादिन इदमप्यपरं दूषणम् । चौट्यादिनिषेधस्य त्रित-
यप्रयोजकतागौरव पर्युदासत्वादिस्वीकारगौरवं च । लौकिकस्वत्व-
वादिनस्तु दण्डप्रत्यवायमात्रपरत्वम् । तेषां स्वत्वानुपायत्वस्य लोक-
सिद्धत्वादिति रागप्राप्तनिषेधे पर्युदासादिस्वीकारानापत्तिश्चेति लाघ-
वमिति ।

तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वेऽसत्प्रतिग्रहादेस्तर्दनुपायत्वात्तद-
जिते पितुः स्वत्वाभावः स्यादेषेत्याद्याद्य चौट्याद्यजितपितृघनाविभाग-
वदसत्प्रतिग्रहाद्यजितस्याप्यविभाज्यत्वम् । लौकिके तु तस्मिन् लोके
तेषामपि तदुपायत्वसिद्धं तद्विभाज्यमिति मिताक्षरोक्तं साध्येव प्रयो-
जनम् ।

इदञ्चोपलक्षणम् । पूर्वपक्षे चौट्याद्यजितपितृघनस्वीकारे यथा
पुत्रादीनामपि दण्डः प्रायश्चित्तं भवत्येव तथाऽसत्प्रतिग्रहाद्यजिततद्ग-
हणेऽपीत्यपि प्रयोजनमवसेयम् । पितुरेव प्रायश्चित्तमित्यभिधानेन
सुचित्तयात् ।

इदं त्विह विचार्यम् । स्वायम्य लौकिकत्वे चौट्यम्य लोके तदनु-
पायत्वे सिद्धे पद्मकान्तगनाद्यापदि यच्चौट्यमनुमतं तेन चोरिते स्व-

त्वमुत्पद्यते न घा । नाद्य, लोकेऽनुपायत्वनावधीरितात्तदुत्पत्तेरभ्युप-
गन्तुमशक्यत्वात् । नहि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणापि जलादेर्द्राहज-
नकत्वादि बोध्यते । न द्वितीयः । अस्वेन पञ्चमहायज्ञादिप्रधानानि
स्पृष्टेः । न च क्षुत्प्रतिघातमात्रमेव तेन क्रियतां नान्यदलौकिकमिति
घाच्यम् । शिष्टाचारविरोधात् । नहि शिष्टाः पञ्चमहायज्ञाद्यकृत्वा तदु-
पयुञ्जते । “यदन्न पुरुषो लोके तदन्नास्तस्य देवता” इति स्मरणाच्च ।
अत एव विश्वामित्रः इन्द्रजाघर्षी इवपचगृहादाहृत्येन्द्रादिदेवोद्देशेन
त्यक्त्वा मोक्षयामीति मनसि कृत्य यदा यथादेवतं तद्भागान्स्त्वक्तु प्रवृ-
त्तस्तदा तुष्टैरिन्द्रादिभिर्वृष्टिं सृष्टा सस्यं च तत्क्षणमेव प्रभूतमभूदि-
त्याख्यायिका पुराणेषु स्मर्यन्ते । शास्त्रैकसमधिगम्ये तु स्वत्वे यथाशा-
स्त्र चौर्यादेरपि स्वत्वोत्पादकत्वतदभावौ न विरुद्धौ । लौकिकस्वत्व-
तदुपायवादिनस्तूमयतः पाशारज्जुरियामिति ।

अत्र प्रतिविदधम् । यद्यपि चौर्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वं न लोकसिद्ध-
तथाप्यनेनैव सप्तममकान्तकाले पङ्कमकान्तशिनाऽप्यभिधानात् गम्यते ।
स्वत्वमात्रस्य हि शास्त्रीयत्व विरुद्धमतज्ञानां क्रयादिस्वत्वसा-
ध्यव्यवहारानुपपत्तेः । अतश्चौर्यनिषेधो दण्डोपायमात्रबोधक एव ।
चौर्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वाप्रसक्तैर्न तदभावपरः । यथा ब्राह्मण्यस्य सर्वत्र
प्रत्यक्षत्वेषुपि जात्युत्कर्षस्थले शास्त्रीयत्वमेव । पुरुषेयत्तानियमस्य
शास्त्रैकगम्यत्वान् । यथाहुराचर्याः—“एतावन्मात्रं त्विहागमिकं प्रत्ये-
तद्वम् । न ह्ययं पुरुषेयत्तानियमो लोकप्रमाणगम्यः” इति । तत्रापि
तावत् पुरुषपरम्पराजन्य व्यक्तौ ब्राह्मण्यमभिव्यज्यत इति व्यङ्ग्यव्यञ्ज-
कभाव एव । परं शास्त्रीयव्यञ्जके यत्ताज्ञानवतस्तादृशव्यक्तौ ब्राह्मण्यं प्रत्य-
क्षमेव । व्यक्तिप्रत्यक्षप्रमुखजातिप्रत्यक्षसामग्रीसम्भारादित्यपि घटन्ति ।
इह तु चौर्यमात्रस्यैव स्वत्वानुत्पादकत्वप्रहात्तादृशस्य तस्य स्वत्वो-
त्पादकतैव शास्त्रेण बोध्यते । न च प्रत्यक्षविरुद्धं । नहि प्रत्यक्षविरुद्धं
शास्त्रसहस्रेणापि बोधायितुं शक्यमिति घाच्यम् । (१) न ह्यनुत्पादकत्व
मपि लोकात् । तादृशेन व्यवहाराभावादन्यव्यतिरेकगम्या स्वत्वस्य
चोर्थोपायकता नाद्यगम्यत इत्येतावत् । तथा च पुत्रेष्टयादीनां लोका-
नवगता पुत्रादिजनकता यथा शास्त्रादधगम्यते तेषां दृष्टोपायान्तरज-
न्यतायामपि तथेहाप्यस्तु । स्वर्गाहवनीयादीनामलौकिकमात्ररूपाणां
दृष्टोपायाभावोऽप्यधिक इत्यन्यदेतत् । प्रतिबन्धकप्रतिषेद्धदाहादिज-
नकता यद्योत्तेजकमन्त्राणामधर्मादिशास्त्रगम्या लोकप्रमाणगम्यत्वात् उ-

चेजकतायाश्च प्रतिबन्धकप्रतिबद्धकार्यजनकतातिरिक्ताया अनिर्वाच्यत्वात् । शक्तिनाशतदुत्पत्तिकल्पनायामतिगौरवात्(१) ।

यत्तु जन्मना स्वत्वं निराकुर्वता जीमूतवाहनेन “क्वाचिज्जन्मनैवेति जन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्रसम्बन्धस्य पितृमरणस्य च कारणत्वात्परम्परया वर्णनम्” इति प्राचीनलिखनाभिप्रायमुक्त्वा कथमुत्पादनरूपेण पितृगतव्यापारेण पुत्रस्वत्वोत्पत्तिरित्याशङ्क्योक्तम्-अन्यव्यापारेणाप्यन्यस्य स्वत्वमविरुद्धं शास्त्रमूलकत्वादस्य । दृष्टं च लोकेऽपि दाने हि चेतनोद्देश्यकत्यागादेव दातृव्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्यस्वामित्वम् । न च स्वीकरणात् स्वत्वं स्वीकर्तुरेव दातृत्वापत्तेः । परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तच्च फलं सम्प्रदानार्थिनम् । यथा हि देवतोद्देशेन त्यागं कुर्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु तस्यैव त्यागस्य होमामिधाननिमित्तभूत प्रक्षेपं कुर्वन्-नृत्विगेव होतित्युच्यते तद्वदत्रापि स्यात् । किञ्च “मनसा पात्रमुद्दिश्य” इत्यादिशास्त्रे स्वीकारात् प्रागेव दानपद दृष्टम् । ननु ग्रहणं स्वीकारः । अभूततद्भावे चित्रप्रयोगादस्य स्वं कुर्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति, कथं ततः प्रागेव स्वत्वम् । उच्यते । उत्पन्नमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण ममेदमिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहारार्हं क्रियते इति स्वीकारशब्दार्थः । याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्जनरूपता न विरुद्धा । याजनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वात् । पितृनिधनकालीनं जीवनमेव वा पुत्रस्यार्जनं भाविष्यति । किञ्च भ्रात्रादिधने तन्मरणात्तन्मरणकालीनजीवनाद्वा भ्रात्रन्तरादेः स्वत्वमकामेनापि वाच्यं तद्वदिहाप्यस्तु” इति ।

तदेतदुक्तानमतिविलासितम् । तथा हि शास्त्रमूलकत्वात्स्येति तावत् स्वत्वस्य लौकिकत्वसाधनादेव निराकृतम् । यदपि श्रेष्ठ लोकेऽपीत्यादि तदव्यापातसुन्दरम् । न हि प्रतिग्रहीतव्यस्वीकुर्यत्यपि तस्य स्वत्वमुत्पद्यते । पात्रविशेषोद्देशेन त्यागे तेनास्यकृतेऽपि तस्वत्वोत्पत्तौ परस्मै तस्य प्रतिपादनासम्भवप्रसङ्गात् ।

यद्यपि स्वीकर्तुरेव दातृत्वापत्तिरिति तदप्युक्तम् । परस्वत्वापत्तिफलकव्यापारस्य दानत्यागसम्प्रदानस्वीकारानुकूलानुमानादिव्यापारस्य दानपदार्थत्यागफलोपहितता तु तस्य सम्प्रदानस्वीकारमन्तरेण न सम्भवतीति सम्प्रदानव्यापारस्तद्वटक । न तु स एव दानशब्दार्थः ।

(१) अत्र च प्रतिबन्धकोत्तरकविचारप्रयत्नानु मत्कृततर्कपादवार्तिकालोके ग्रहज शक्तिप्रतापे दृष्टम्य इत्यपिचः पाठः पुस्तकान्तरे ।

यदपि यथा हीत्यादि, तदपि न । यजमानकर्तृकाग्निहोत्रहोमादौ तद्विरोधात् । यत्रापि दर्शपूर्णमासादौ त्यागमात्रं यजमानेन क्रियते चतुरवत्तस्य प्रक्षेपोऽध्वर्यादिभिस्तत्रापि विधिककर्तृकत्वाद्यथास्यं तद्व्यवहाराविरोधात् । अत्यक्तस्य प्रक्षेपे परं होमशब्दवाच्यता नास्ति । स तु त्यागः स्वकर्तृकोऽन्यकर्तृको वाऽवच्छेदकोऽस्तु । न तावता कश्चिद्दोषः । अत एव यागस्य न प्रक्षेपापेक्ष आत्मलामो होमस्य तु तदपेक्ष एव । दानस्य न प्रतिग्रहीतृव्यापारसापेक्षतैव । तदभावे दानपदार्थानिष्पत्तेः ।

यच्च क्लेशादि, तदपि यत्किञ्चित् । उत्सर्गस्यैव तत्र विधानात् न तु दानस्य । अत एव "दाता तत्फलमाप्नोति" इत्युक्तम् । अन्यथा तस्यानुवादत्वापत्तेः । दानत्वे हि तस्य तत्फलमावाप्तसकेस्तत्फलमाप्नोतीति व्यर्थमेव स्यात् । अतस्तत्र जलप्रक्षेपरूपः पात्रोद्देश्यक उत्सर्ग एव ददातिना विवक्षितो दानत्वनिष्पत्तिस्तु तस्य सम्प्रदानकर्तृकस्वीकारे सत्येवेति परमार्थः । अत एवोत्सर्गस्ये(१) इत्येव तत्र सङ्कल्पघाक्यं शिष्टानां न तु दास्ये इति सम्प्रदद इति घा । अतः प्रतिग्रहादेव दानस्थलेऽपि सम्प्रदानस्य स्वत्वमिति प्रतिग्रहस्पर्जनरूपत्वमविद्वद्म । स्वत्वजनको हि व्यापारोऽर्जनशब्दार्थः । अत एवाह प्रभाकरः— 'प्रलपितमिदं केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयति इति विप्रतिपिदम्' इति । अयं ग्रन्थः प्रागेव विवृतः ।

किञ्च । प्रतिग्रहस्य ममेवमिति ध्यानरूपस्य दातृव्यापारमाप्नोत्प्रस्वत्वव्यवहारार्थतामात्रसम्पादकतायामर्जनशब्दस्य तत्र गौणता स्यात् । अन्यस्मै तत्प्रतिपादानुपपत्तिश्च पूर्वमुक्ता । तदस्वीकारे प्रागुत्पन्नस्वत्वनाशश्च कल्प्यः स्यात् । न च दातृव्यापारात्तत्स्वत्वनाशात्साधारणसम्प्रदानस्वत्वोत्पत्तिरवश्याभ्युपेया त्वयापि, अपरधैतस्वत्वनाशोऽन्यस्य च स्वत्वानुत्पत्तेर्मध्यकस्य तस्य परिग्रहादिनाऽन्यस्य यस्य कस्यापि घनगतास्वामिकतृणकाष्ठादाविष्य तत्र स्वत्वं स्यात्परिपालनाप्रसक्तिश्च । तथा मन्मतेऽपि पात्रविशेषोद्देश्यकस्य पात्रविशेषस्योत्पन्नमपि स्वत्वं तदस्वीकारे नदयत्यन्यस्य स्वीकारात्स्योत्पद्यत इति न कोऽपि विरोधः साधारणस्वत्वविनाशात् साधारणास्वत्वोत्पत्तिवदिति वाच्यम् । यतस्तत्र साधारणस्वत्वव्यवहाराभावेन तदुत्पत्तिरप्रामाणिकी नैव स्वीक्रियते । गौरवाच्च । किन्तु दा-

तुरेव यद्येष्टविनियोगार्हस्वत्वापगमेऽपि परस्वत्वापत्तिफलाभावे दान-
शब्दार्थानिष्पत्तेर्विधिेशिरस्कफलार्थिनः प्रतिपादनावधिपरिपालनैय-
त्वरूपं स्वत्वमस्त्येव । यथा हुते हविषि भस्मसाद्भावावधि अस्पृश्य
स्पर्शादिनिषेधाश्रयणनिमित्तदोषश्रवणानुरोधेन । तथा चान्यस्वत्वानु-
त्पत्तावपि न मध्यकत्वपरिग्रहाद्यनिवारणादिदोषः । शिष्टाचारोऽप्यु-
भयत्र परिपालनरूपस्तन्मूलक एव । न चोत्सर्गमात्रस्य तत्र त्वया वि-
ध्यभ्युपगमात्परस्वत्वापाद एव न स्यादिति वाच्यम् । तादृशोत्सर्ग-
स्यैव विधितात्पर्यविषयत्वात् । होमस्थलेऽप्यन्यथा भस्मसाद्भावाना-
दरापत्तेः ।

यच्च याजनाध्यापनसाहचर्यात्प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वाजनकत्वेऽपि गौणमेवाजनत्वमि-
ति । तदप्ययोधात् । तत्र हि ये ये द्विजप्रभृतीनां भागास्तेषां तेषां ते
भ्यो भृतिरूपेणैव दक्षिणाकाले प्रतिपादनम् । परिक्रयव्यवहारोऽप्यत
एव "स्वामी कर्मपरिक्रय" इति जैमिनिसूत्रादौ विस्तरेण निर्णीत एव । वि-
स्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । कर्मकरानतिजनिका भृतिरेव हि परिक्रयः ।
यवमध्यापनेऽपि शिष्योऽध्यापकायाध्यापनभृतिमेव तत्सन्तोपजननीम-
ध्ययनान्तेऽर्पयति । नियतभृतिकरणे तु भृतकाध्यापनमुपपातकम् । अत
एव याजनाध्यापनयोः प्रतिग्रहाद्भृतिशब्दवाच्यनिर्देशाच्च पृथगभि-
धानमुभयमिधत्वात् । तेन तयोरपि मुख्यमेवाजनत्वम् । दक्षिणात्वव्य-
वहारोऽप्यत एव ऋत्विगध्यापकदेये ।

यद्यपि "घ्रात्रादिधने घ्रात्रन्तरादिस्वत्वोत्पादकत्वं तद्विधनस्य त-
त्कालीनघ्रात्रन्तरादिजीवनस्य वा फलत्वमिति पुत्रादावपि पित्रादिनि-
धनं तत्कालीनं जीवनं वा स्वत्वोत्पादकमस्तु न त्वफलत्वं पुत्रादि ज-
न्मनैवेत्युक्तम् । तद्यपि जन्मनोऽपि स्वत्वोत्पादकत्वस्यावश्यकत्वोत्पा-
दनादेव परिहृतम् ।

यच्चोक्तम्—“ऊर्ध्वं पितुश्च” इत्यादिमनुवचनमपि जन्मनः स्व-
त्वापादकत्वे न घटते । प्राग्विभागनिषेधार्थत्वे तस्यास्वार्थपरत्वापत्तेः ।
विभागस्य दृष्टार्थत्वेन तद्विधानकालविधानयोरसम्भवात् । विभागस्य
पक्षप्राप्तस्य नियमार्थत्वसहवासविधिविरोधाद्यापत्तेः । तस्मात्पितरि
सति मातरि च सस्यां तद्धनस्याभ्यामायः । उपरतयोरेव तयोः पुत्रादि-
स्तद्धनस्याभ्यमिति प्रतिपादनार्थमेव तद्वाच्यमिति ।

तदस्युत्तानाभिधानम् । भस्वार्थविधानापत्तेस्तुदयत्वात् । प्रागस्वा-
त्तन्मयेण कालविधिपरत्वे वाचकत्वात् । इच्छाप्राप्तकालानुवादेऽपि
व्यवहारशास्त्रत्वेनापिरोधात् । एतेन जातेष्टिवच्छेषिविरोधादिनिमि-

त्तानन्तर्यथाधकाभावात्पितृपरमानन्तरक्षण एव विभागः प्रसज्येतेत्य-
 प्यपास्तम् । कालविधानेन पितृपरमस्य निमित्तत्वावोधनाच्च । अ-
 न्यथा निमित्ते सति नैमित्तिकस्यावश्यकत्वात्पित्रोरुर्ध्वं विभागकरणे प्र-
 त्यवायोऽपि प्रसज्येत । पातितत्त्वपारिव्राज्ययोः पितृस्वत्वनाशोऽप्यधि-
 कः । जन्मना स्वत्वं तुल्यमेव । पातित्ये तु प्रायश्चित्तानाच्छरण एव स्व-
 त्वनाशो विभागानर्हता च । अन्यथा द्रव्यसाध्यं प्रायश्चित्तमपि पित्रोः
 स्वद्रव्येण न स्यात् । अत एव "मातुर्निवृत्ते रजसि" इत्याद्यपि कालवि-
 धिपरमेव । न तु पातित्यादिवत्तत्र स्वत्वाभावः । स तु लोकेत एव
 विभागनिषेधाच्च भ्रात्रादाविद्यत्यादि चक्ष्यते । किञ्च । तदेवं पितृस्व-
 त्वापगम एकः कालः अपरश्चानपगत एव पितृस्वाम्ये पितुरिच्छये
 ति कालद्वयमित्युक्त्वा मध्ये मिताक्षरोक्तं विभागकालत्रय दूषयित्वा त-
 स्मात्पातितत्त्वनिस्पृहत्वोपरमः पितृस्वत्वापगम एकः कालः अपरश्च स-
 ति स्वत्वे तदिच्छात इति कालद्वयमेव युक्तमित्युपसहरता जीमूतवा-
 नेनैव पितृस्वत्वानपगमेऽपि पुत्राणां विभागोऽङ्गीकृतस्तत्र पुत्राणां पितृ-
 धने स्वत्वोत्पादः कथम् । कथञ्च जीयतोः पित्रोरस्वाम्यप्रतिपादक-
 चचनैः सह न । वरोधः । अस्यस्य विभागासम्भवात्कथं तर्हि विभागः ।
 पितृस्वत्वापगम एवोर्ध्वं पितृध्वेषनेन विधक्षितोऽत एव मृतपदं परि-
 त्यज्योर्ध्वमित्युक्तम् । पितृस्वत्वापगमोर्ध्वमित्यर्थः । पितृस्वत्वापगमश्च
 तन्निधनादिवत्तस्य पतितत्वानस्पृहत्वाभ्यामपौत्यादि स्वग्रन्थे पूर्वाप-
 रविराधश्च न कथम् । अत्राप्युपरतस्पृहत्वादिना पुत्राणां स्वत्वं पितृ-
 धन भवतीति ज्ञापनादयमेकः काल इति च यदुक्तम् । तत्राप्युपर-
 तस्पृहत्वादिनेत्यनेन पितृस्वत्वापगम एव यदि विधक्षितस्तर्ह्य-
 नपगते पितृस्वत्वं तदिच्छाऽपरः काल इत्यभिधानविरुद्धम् । पि-
 तृस्वत्वापगमकालीनपुत्रादिजीयनस्यैवार्जनस्य तदीयस्य स्वी-
 कारात्पितृस्वत्वे सति पुत्राणां तद्धने स्वत्वस्वीकारः कथम् । न
 ह्यनाधर्मित्वमात्तृजोनिवृत्तिमात्रेण पितुः स्वत्वापगमः । पूर्वद्रव्यस्थामि-
 त्सम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वंतत्र निरुद्धो दायशब्द इति
 श्लोकदायशब्दार्थमावात्पितृस्वत्वानपगमे यत्र विभागस्तत्र दायशब्द-
 प्रयोगोऽपि दुःस्थ इत्यादि बहुव्याकुली स्यात् । जन्मना स्वत्वस्याकारे
 तु सर्वमनाकुलमित्यादि सुधीमिदमेवम् । अत एव मिताक्षरादौ पूर्वस्वा-
 मिसम्बन्धाधीनं यद्धने स्वत्वमन्यस्य तदेव दायशब्दवाच्यमित्युक्तं
 न तु पूर्वस्वामिस्वाम्योपरमोऽपि तत्र प्रवेशितः । तस्मिन् द्विविधो दाय
 इति । मिताक्षरोक्तविभागकालत्रयसमर्थनं तु तत्रप्रस्तापे प्रपञ्चविषयाम इत्य-

ल प्रसकानुप्रसक्तविचारेणेति ।

यच्च जीमूतवहनेनैव मिताक्षरोक्तम्—विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषया-
णामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनमिति विभागशब्दार्थं
न च सम्यग्धाविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशे-
षे व्ययस्थापन विभाग इति वाच्यमित्याशङ्क्य सम्बन्धन्तरसद्भाषप्र-
तिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेष्वेव विभागव्यङ्ग्यस्वत्वापादकत्वात् कृ-
त्स्नपितृधनगतानेकस्वत्वोत्पादविनाशकल्पनागौरवात् यद्येष्टविनि-
योगफलाभावेनानुपयोगाच्चेति दूषयित्वा, उच्यते । एकदेशोपात्तस्यैव
भूहिरण्यादाद्युत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिक
व्यवहारानर्हतयाऽव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जन विभाग ।
विशेषेण भजन स्वत्वज्ञापन विभाग इति व्युत्पत्त्या” इत्युक्तम् ।

तदायत्तवृत्तोपन्यस्य दूषितम् । यत्रास्य स्वत्व तत्रैव गुटिकापात
इति कथं वचनाभावाभिश्चतव्यम् । यत्र हि पितुर्निधनानन्तर तदीया
श्वयोरेकमादाय भ्रात्रा यदर्जित तत्रार्जकस्य द्वौ भागावपरस्यैकः सर्व
समतः । तत्र यदि प्राचीनधनविभागकाले गुटिकापातादर्जकेन स ए-
वाश्वः पश्चादलब्धस्तदा प्रादेशिकस्वत्ववादिमते प्रागर्जकस्यैव सोऽश्व
इति तेनार्जितधने कथं भ्रात्रन्तरस्य विभागः । तत्रैवाश्वत्वेन तदुत्पन्ने
सुनरा स्वत्वाभावादस्वस्य चाविभाज्यत्वात् । यदि वार्जकेतरेण सो-
ऽश्वो लब्धस्तदा तेनार्जितधनस्य समभाग एव युक्तः । एकस्य स्वा-
यासेनापरस्याश्वयासेनार्जकत्वादिति दूषितम् । वस्तुतस्तु सम्यग्धा-
विशेषात् सर्वसम्यग्धना सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य गुटिकापातादिना
प्रादेशिकव्यवस्थापन विभागः । कृत्स्नधनगतस्वत्वोत्पादविनाशाध-
प्यगत्या कल्पते । संसृष्टतायां प्रादेशिकस्वत्वकृत्स्नधनस्वत्वोत्पादविना-
शाविष । तच्च—

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृभ्येणाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते ॥

इति वृत्तविवचने येषामथ हि पितृभ्रातृपितृभ्यादीनां पितृपिताम-
होपार्जितद्रव्येणाविभक्त स्वत्वमुत्पत्तितः सम्भवति । त एव विभक्ताः
सन्तः पुनः परस्परप्रीत्या पूर्वकृतविभागधत्से यत्तय धन तन्ममापि य-
न्मम धनं तत्तयाप्रीत्येकस्मिन् कार्यं एकरूपतया(१) स्थितास्ते संसृष्टाः ।
न त्वेनेवरूपाणां धनसंसर्गमात्रेण सम्भूयकारिणां घणिजामपि ससर्गि-

परमरणपारिघ्न्यादिनेवेति न काप्यनुपपत्ति । व्यवस्थापनमपोदमेव
अन्यथैकदेश उत्पादनमित्येव वदेत् । अत एव विनाशमात्रकल्पना न तु
स्वत्वान्तरोत्पादकल्पना । जीमूतवाहनमते च कुत्र चास्तव मम स्वत्वमिति
विभागात्प्रागनिरूपणात्तदधीनश्रौतस्मार्त्तलौकिककर्मोच्छेदः । अनु-
मत्या (१) विभागान्तरकृतया परस्परद्रव्ये परस्परस्वत्वान्तरोत्पत्तिस्वी-
कारे तदुत्पादविनाशकल्पनागौरवं यत्त्वया मिताक्षराकृत प्रत्यापादित
ततोऽपि तथाधिकमापन्नम् । व्यवहारानुपयोगेन समुदायस्वत्वस्य
निष्प्रयोजनता त्वयोपन्यस्ता साप्येकदेशगतस्वत्वाभ्युपगमे तुल्यैवेति
कृतमतिदूर गत्वा ।

अथ विभागकालकर्तृनिरूपणम् ।

तत्र मनुः—(९।१०४)

उर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैतृकं रिषधमनीशास्त्रे हि जीवतो ॥

पैतृक पित्रोः सम्बन्धि प्राग्भयोपादानात् । अत एव 'पितुरुर्ध्वम्'
इति पितृधनविभागकालः । 'मातुरुर्ध्वम्' इति मातृधनविभागकालो
ऽभिहितः । चशब्दस्तु कालान्तरसमुच्चयार्थो न तु द्वयोरुर्ध्वमिति नि-
यमार्थः । पितृधनविभागे मातृजीवनस्याप्रतिधन्धकत्वात् । मातृधन-
विभागे पितृजीवनस्य । तथा चाह—

सद्ग्रहकारः,

पितृद्रव्यविभाग स्याज्जीवन्त्यामपि मातरि ।

न स्वतन्त्रतया स्वाभ्य यस्मान्मातु पतिं विना ॥

मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।

सत्स्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिः पतिः ॥ इति ।

पत्युरभावेऽपि पुत्रेषु सत्सु यतो मातुस्तद्धने स्वातन्त्र्येण स्वाभ्य
नास्त्यतस्तस्या जीवन्त्यामपि पितृधनविभागो युक्तः । यतश्चापत्येषु
सत्सु भार्याधने पत्यु स्वाभ्याभावेस्ततस्तस्मिन् जीवत्यपि पुत्राणां मा-
तृधनविभागाधिकार इति भावः । अतश्च "अनीशास्त हि जीवतो"
इत्यपि तच्चदने व्यवस्थायाऽस्वातन्त्र्यप्रतिपादक न त्वस्वत्वप्रतिपादक
जन्मना स्वत्वस्य पुत्राणां पितृधने व्यवस्थापनात् ।

याज्ञवल्क्य — (अ० २ श्लो० ११४)

विभाग चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

१९ दायभागो स्वत्थस्य विभागकालकर्तृनिरूपणम् । ४३३

उपेष्टं वा श्रेभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥

अत्रेच्छया पिता सुतान्धिभजेदिति वदन् जीवत्यपि पितरि पितुरिच्छा यदा सोऽपि विभागकाल इति सूचयति । तदा च पितैव विभागकर्त्ता ।

अस्वाम्यं हि भवेदेयां निर्दोषे पितरि स्थिते ।

इत्यनेन पुत्राणामस्वातन्त्र्यप्रतिपादनात् । निर्दोषे इति विशेषणात्पातित्याददोषवति सत्यापि पितरि पुत्राणा तत्परतन्त्र्याभावात्तद्विच्छा यदा सोऽपि विभागकालः पुत्राणां च तदा विभागकर्त्तृत्वमित्युक्तं भवति । अन्योऽपि पुत्रेच्छया विभागकालः पितरि द्रव्यनिस्पृहे निवृत्तरमणे मातरि च निवृत्तरजस्कायाम् । यथाह—

नारद --(ध्य० प० १३ श्लो० २।३)

अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्दत्तं समम् ।

इति पित्रोरूर्ध्वं विभागमुक्त्वा—

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रप्तासु भगिनीषु च ।

निवृत्त चापि रमणात्पितर्युपरतस्पृहे ॥ इति ।

जीमूतवाहनन तु विनष्टे चाप्यशरण इति पाठो लिखित । विनष्टे=पतिते अशरणे=गृहस्थाश्रमरहित इति व्याख्यात च । निवृत्ते चापि रमणादि^० ति पाठान्तरमनाकरमित्यप्युक्तम् । तदयुक्तम् । मिताक्षरादिबहुनिबन्धालिखितत्वात् । पुत्रा धन विभजयुरित्यनुपङ्ग ।

गौतमोऽपि—

ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थ विभजेरन् ।

इत्युक्त्वा,—

निवृत्ते चापि रजसि मातुर्जीवति चेच्छति । इत्याह ।

बृहस्पतिरपि—

पित्रोरभावे भ्रातृणां विभागः सम्प्रदर्शिनः ।

मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोऽपि शस्यते ॥ इति ।

तथा सरजस्कायामपि मातर्यनिच्छत्यपि पितरि दीर्घरोगप्रस्तेऽधर्मवर्तिनि पुत्रेच्छया विभाग । यथाह—

शङ्ख ,

अकामे पितरि ऋक्थविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि चेति ।

नारदोऽपि (व्य० प० १३ श्लो० १६)

व्याधित कुपितश्चैव विषयासक्तमानस ।

अथयाशास्त्रकारी च न विभागं पिता प्रभुः ॥ इति ।

अत्र पित्रुपरम एकः कालो निवृत्ते चापि रजसीति द्वितीयो जी-
यति चेच्छतीति तृतीय इति मिताक्षराया जीमूतवाहनोक्तं द्रूपणम्-मातृ-
रजोनिवृत्ते' पितुपरतस्पृहत्वविशेषणत्वे—

त्रिंशद्वर्षे घहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवर्षिकीम् ।

ऽयष्टवर्षोऽष्टवर्षी घा घर्मे सीदति सत्वरः ॥ (अ० १२७०१४)

इति मनुना विवाहकालविधानात्, “धनं पञ्चाशतो व्रजेत्” इत्या-
थमान्तरगमनकालविधानाच्च तदा रजोनिवृत्तेर्मातुरसम्भवे पित-
रि चोपरतस्पृहे घानप्रस्थे पुत्राणामिच्छया विभागाभाषप्रसङ्गः । नि-
विशेषणमुपरतस्पृहत्वमेव पितृधनविभागकाल इति तुच्यमानेऽनुपरत-
स्पृहे पितरि पतितेऽप्यविभागप्रसङ्गात् । अयमप्यपरः काल इत्यभि-
धाने कालचतुष्टयापत्तिः पितुरुपरमः पतितत्वं निःस्पृहत्वमिच्छा चे-
ति । तस्मात् पतितत्वनि स्पृहत्वोपरमैः पितुः स्वत्वापगम एकः का-
लोऽपरश्च सति तस्वत्वे तदिच्छात इति कालद्वयमेव युक्तमिति ।

तन्मिताक्षराकृदाशयापरिज्ञानात् । नहि तेन कालप्रयनियमोऽभिहि-
तः । तथेत्यादिग्रन्थेन कालान्तरस्यानुपदमेव प्रतिपादनात् । नियमस्य
अनिर्धारणत्वात् । पितृस्वत्वापगम एकः कालोऽपरश्चानपगत एव पितृ-
स्वाम्ये तदिच्छात इति कालद्वयमित्यप्यशुद्धम् । निवृत्तरजस्कार्या मा-
तरि त्वनन्वयापत्तेः । नहि मातृनिवृत्तरजस्कतामात्रेण पितृस्वत्वापगमः ।
जन्मना स्वस्थावस्थापनात्पितृस्वत्वापगमस्य कालोपलक्षणत्वासम्भ-
वाच्च । एवं दीर्घरोगग्रस्तत्वेऽपि न स्वत्वापगम इति कालद्वयनियमस्त-
थापि दुःसमाधः । इष्टापत्तौ तद्वचनविरोधः । यच्चोक्तं तेनैव-मातृनि-
वृत्ते रजसीतिपितामहादिधनाभिप्रायम् । निवृत्ते' रजसि पुत्रान्तरस-
म्भवाभावात्तदानीमपि पितुरिच्छयेव पुत्राणां विभागः । अनिवृत्तेरज-
सि क्रमागतधनविभागे पश्चाज्जातानां वृत्तिलोपापत्तेः । नचासौ युक्तः ।

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यधस्थिताः ।

वृत्ति च तेऽभिकान्तिवृत्तिलोपो न विद्यते ॥

इति वचनात् । यत एव पितृधने कालद्वयमन एव मनुर्गातमादिभि-
र्मृतपद परित्यज्योर्ध्वमित्युक्तम् । ऊर्ध्वं पितुः स्वत्वापगम इत्यर्थः । य-
दि चास्य पितृधनाविषयता स्यात्तर्हि—

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् । (मनु, ९।१६)

इत्यस्य अनविषयता भवत् । निवृत्तरजसि पुत्रोत्पत्त्यसम्भवात् ।
मातृधनगोचरत्व त्वनाशङ्कनीयमेव । मातुरेव निर्धनतापत्तेः । अतो

निवृत्ते रजसीति पैतामहधनविषयम् । न चेच्छामनपेक्ष्य रजोनिवृत्ति-
मात्रं विभागनिमित्तं सम्भवत्यनिच्छया विभागाभावात् सत्यामिच्छा-
यां कस्येच्छयेत्यपेक्षायाम् ।

ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्तं विभजेयुर्निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति चेच्छति ।
इति गौतमवचनात्पितुरेवेच्छात इति निर्णयते इति पितामहादिध-
नविभागस्यापि पित्रोरभाव इत्येक कालः । मातुर्निवृत्ते रजसि पितुः
रिच्छात इति कालद्वयमेवेति ।

तदध्वनमियुक्तप्रमोदनम् । वृत्तिलोपापत्तेः पितृघनेऽपि तुल्यत्वात्
ऊर्ध्वं विभागादित्यस्य निर्विषयत्वापत्तेरपि पितामहादिघनेऽपि तुल्य-
त्वात् । सस्पृहे पितरि पातित्यादिदुष्टे पितामहघनेऽपि पुत्रेच्छया वि-
भागस्य सकलसम्मतत्वादवश्यवाच्यत्वाच्च । घस्तुतस्तु पितामहघने
“भूर्पा पितामहोपात्ता” इत्यादिना सदृशस्य पितापुत्रस्वाम्यस्य य-
क्ष्यमाणत्वात् पुत्रेच्छयापि तस्य विभाग उचित एव । यत्त्वत्र व्याख्या
नान्तरमनीशत्वस्य तद्धनगोचरत्वादिकल्पनं तत्सर्वं तद्वचनविवेचने
निराकरिष्यामः ।

ययं तु स्वातन्त्र्याहं पितरि जीयति तदिच्छैव विभागनिमित्तम् ।
पातित्यपारिव्रज्यादिभिस्तदनहं पुत्रेच्छापि । तदुपरमे तु खेच्छाया नि-
मित्तत्वमर्धसिद्धमिति कालत्रयमेवानेन प्रकारेण । अभ्यधा बहूनामुप-
रतस्पृहत्वादीनां विकल्पसमुच्चयादकल्पनानुपपत्तौ विशेषणावशे-
षभावाद्यवस्थापत्तौ बहुव्याकुलीभावः । अत एव क्वचिद्वचने केषा-
ञ्चिदेवोपादानमनुपादान च केषाञ्चित् सङ्गच्छते । एकमूलकल्पनाला-
घवेनोपरतस्पृहत्वादिभिः पितुः स्वातन्त्र्याभावस्यैकस्य सर्वैरुपलक्ष-
णात् । “अनीशास्ते हि जीवतोः” “निर्दोषे पितरि स्थिते” “जीवतो-
रपि शस्यत” इत्यादिवचनस्वरसोऽप्येवमेव । अत एव पित्रोर्जीवतोर्भा-
तृणां सहवासो मुख्यस्तदनुमत्यादिना उपेष्टस्य कार्यक्षमस्यान्यस्य
वा पुत्रस्य स्वातन्त्र्यमन्येषां तदनुरोधवृत्तिरिति च पक्षद्वयमुक्तव-
न्तो व्यासादयः ।

भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते ।

इति व्यासः ।

जीवति पितरि पुत्राणामर्धादानविसर्गाक्षेपेषु न स्वातन्त्र्यम्(१) ।

(१) अत्र आदान=महणम् । विसर्ग=त्यागः । आक्षेप=व्यासकरणम् । न स्वात-
न्त्र्यम्=न तदनुमति विनाधिकार । दीने=अतिवृद्धत्वादिना दुःखिते । अतिगते=अत्यन्त-
शोकरोगादिना पीडिते । इत्यर्थः ।

कामे वागे प्रोपिते आर्चिङ्गते ज्येष्ठो धार्थाश्चिन्तयेदिति हारित ।
शङ्खलिखितौ तु स्पष्टतममाहतुः—

पितर्यशके कुट्टुम्यव्यवहारान् ज्येष्ठः प्रतिकुर्यादनन्तरो वा कार्य-
शस्तदनुमतो न विक्रामे पितरि रिक्थधिभागो वृद्धे विपरीतचेतसि(१)
दीर्घरोमिणि वा ज्येष्ठ एव पितृवदधां-पालयेदितरेषामृष्यमूलं हि
(२)कुट्टुम्यमस्वतन्त्राः पितृमन्तो मातुरप्येवमवस्थिताया इति ।

तस्माद्यथोक्तरीत्या धिभागस्य कालत्रयमेवेति श्रूमः ।

अत्र मनुषवने समेत्येत्यनेन पाक्षिकं साहित्यमनूयते बहुत्ववत् । अ-
न्यथैकेच्छया द्वयोश्च भ्रात्रोर्विभागो न स्यात् । सममिति तु नियम्यते ।
तच्च विवेक्ष्यामः ।

यत्तु पित्रोरिति द्विवचननिर्देशात्सोदरभ्रातॄणां पितृधनविभागोऽपि
मातुरभाव एव कार्यः । न तु मातृधनविभागार्थं मातुरभावोपादानम् ।
जीवतोरपीत्यस्य मातृधनगोचरत्वानुपपत्तेरन्यधनगोचरत्वमवश्यं वाच्य-
मतो यत्रैव पित्रोरभावो निमित्तं तत्रैव जीवतोरपीत्यपिशब्देन जीवन-
स्वापि प्रशस्तत्वकीर्तनात्तत्र मातुरभावो मातृधने व्याख्येय इति जम्बूत-
वाहन आह ।

० तदसम्बद्धम् । “पितृश्च मातृश्च” इति मनुवचने पृथङ्निर्देशादन्य-
थापि द्विवचनस्य विभागसम्बन्धविवक्षामात्रेण व्याख्यानं युक्तम् । इत-
रयैकतरधनेऽन्यतराभावेऽप्यहृष्टार्थत्वापत्तेः । यच्चोक्तं जीवतोरित्यादेर्मा-
तृधनगोचरत्वानुपपत्तेरित्यादि । तस्यापि कोऽभिप्रायः । मातुः पितरि
जीवत्यस्यातन्त्रयात्र तद्धनगोचरत्वमिति यदि तर्हि सत्स्वपत्येषु भा-
र्याधनेऽपि पितुः स्वाभ्यं तदभावस्यापि तत्रानुपयोगादन्यधिपयत्वा-
पत्तिः । अभिप्रायान्तरं त्वसम्भवदुक्तिकमेवेति वक्ष्यामः । तस्माद्दृष्टार्थ-
त्वात्तद्धनविषयक एव तदभावः सद्महकाराद्युक्तो युक्तः । यथा च पि-
त्रोर्जीवतोभ्रातॄणां सहवासो मुख्यस्तथा तद्दृष्टमपि । तथा च—

शङ्खलिखितौ,

कामं सहस्रस्युरेकतः संहता वृद्धिमापद्येरन्निति ।

संहताः=सहस्रसन्तो द्रव्योपचये साहाय्यादिना परस्परकृतेन वृद्धि-
माप्नुयुरित्यर्थः ।

भारदोऽपि— (६५०५० १३५)

(१) विपरीतचेतसि=उन्मादादिना ।

(२) कुट्टुम्यम्=कुट्टुम्यभरणं गार्हस्थ्यं वा ।

विभूयाद्वैकतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।
भ्राताशक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुलस्थितिः ॥

मनुरपि—(अ० ९)

ज्येष्ठ एष तु गृह्णीयात्पितृय धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ (१०५)

ज्येष्ठेन जानमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ (१०६)

यस्मिन्नृण संनयति येन धानस्यमस्नुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः ॥ (१०७)

पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठभ्राता यधीयस ।

पुत्रवद्यापि वर्त्तन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ (१०८)

ज्येष्ठः कुल वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ।

ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठ सद्भिरगर्हित ॥ (१०९)

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव च पितेषु स ।

अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स सम्पूज्यस्तु यन्धुवत् ॥ (११०)

यो लोभाद्विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातृन्यधीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजमि ॥

इत्यादिबचननिचयाद्गुणज्येष्ठवशयार्चितया सर्वेषां सह-

वासः प्रशस्तः । धर्मवृद्धिकामनया तु विभागः कार्य इत्याहुतुमनुप्रजापती-

एवं सहस्रस्युर्धा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विबर्द्धते धर्मस्तस्माद्दर्भ्यां पृथक्क्रिया ॥ (मनु० ९।१११)

धर्मश्च वेषाद्यर्धनरूपस्तस्यैव सहस्रासे पृथक्त्वध्वनात् ।

तथा च—

वृद्धस्पतिः,

एकपाकेन वसतां पितृदेवाद्विजाध्वनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥ इति ।

यत्तु सद्भकारेणामिहोभ्रादिधर्मवृद्धिरपि धर्मवृद्धिशब्देन गृह्यते

इत्युक्तम् ।

यदाह—

क्रियते एवं विभागेन पुत्राणां पैतृकं धनम् ।

स्वस्ये सति प्रवर्त्तन्ने तस्माद्दर्भ्यां पृथक्क्रिया ॥ इति ।

प्रवर्त्तते स्वत्वायत्ता अग्निहोत्रादिक्रिया इति शेष इति ।

तत्तु जन्मनैव पुत्राणां पितृधने स्वत्याद्विभागात्प्रागपि भौतस्मार्त्त

कर्माधिकारं प्रतिपाद्याद्भिरस्माभि प्रागेव प्रत्यासि । तस्मात्पञ्चमहा-
यज्ञादिधर्म एव धर्मशब्देनात्र ग्राह्यः । "दत्तास्तु मग्निनीपु च" इति तु
न कालार्थं किन्तु तासामवश्यं दानार्थम् ।

यथा—

याच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दस्वर्णं पैतृकं ततः ।

भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी न स्याद्यथा पिता ॥ इति ।

इति नारदवचनमृणादानावश्यकत्वात् न विभागकालार्थम् । पिता च
यदि स्वेच्छया पुत्रान् विभजति तदापि निरङ्कुशेच्छा नोपादेया । किन्तु-
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ।

इति पक्षयोर्मध्ये यः पक्ष इष्टः स ग्राह्य इति योगीश्वरवचनार्थः ।
ज्येष्ठ श्रेष्ठभागेन मध्यमं मध्यमभागेन कनिष्ठ कनिष्ठभागेन । सर्वे वा
ज्येष्ठादयः समांशभाजः कार्य्या इति विज्ञानेश्वराचार्याः ।

प्राच्यास्तु खेच्छयेति पृथक्पक्षान्तरं ज्येष्ठादिभागौ च द्वौ पक्षावि-
ति पक्षद्वयमत एव ज्येष्ठ वेति प्रथमो वाशब्दः स्वेच्छयेति पक्षापेक्षया
समञ्जसो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षत्वे फिलष्टः स्यादित्याहुः । उपपत्ति च तत्र
वदन्ति—(व्य० प० १३१ ४)

पितैव वा स्वय पुत्रान् विभजेद्वयसि स्थितः ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन यथावास्य मतिर्मवेत् ॥

इति नारदवचने ज्येष्ठ वेत्यादिनैक विषयविभागप्रकारमुपन्यत्य यथा
वास्येत्युक्तेभ्योऽपि न्यूनाधिकभागः पितुरिच्छयास्तीति गम्यते ।

हारीतोऽपि—

जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेद्वृद्धाश्रमं वा शच्छेत् स्वल्पं वा सं-
विभज्य भूयिष्ठमादाय वसेद्यद्युपदस्येत्पुनस्तेभ्यो गृह्णीर्याविति ।

वृद्धाश्रम = पारिव्रज्यम् । उपदस्येत् = द्रव्याभावेन क्षीणो भवत् । अत्रा-
पि स्वल्पं वेत्यादिपक्षान्तरमुक्तम् । तस्मात्तदेकमूलकतानुरोधेन योगी-
श्वरवचनेऽपि तत्सङ्ग्रहायेच्छयेति पृथक्पक्ष एव युक्त इति ।

तदसत् । वाशब्दस्तावद्द्वेषापि व्युत्पत्तेर्नासमञ्जसः । या चोपपत्तिर-
का साप्ययुक्ता । यदि वचनान्तरोपात्तपक्षान्तरसङ्ग्रहार्थमिच्छयेत्यस्य
भवेदुत्तराङ्गे व्यर्थमेव स्यादुक्तपक्षद्वयस्यापि वचनान्तरोपात्तत्वादिच्छ-
येत्यनेन तयोरपि सङ्ग्रहसम्भवात् । तदितरपक्षसङ्ग्रहार्थत्वे मन्दप्रयोज-
नता स्यादेव । इच्छाया निरङ्कुशत्वेनानियमवारणाय वचनान्तरालोच-
न विना तदर्थानिर्वाहात् । स्वोपात्तपक्षद्वये व्यवस्थानिरालार्थतयेच्छ-
येति व्याख्यायमाने वचनान्तरालोचनानावश्यकत्वात् । न च विक-

व्योक्तैवेच्छालाभे इच्छयेति निरर्थकमिति वाच्यम् । उत्तरार्द्धवैयर्थ्या
पेक्षया व्यवस्थितविकल्पनिरासाय स्ववाक्योपासपक्षद्वयविषयतया
तदनुवादस्यैवापपन्नतरत्यात् । नारदायकमूलकता तु विश्वनेस्वरव्या
ख्यानेऽपि नापैति । तदुक्तपक्षद्वयस्य यचना-तरस्वप्युपादानात् ।
न च निरर्गलच्छामात्रमेव पक्षान्तरयोगीश्वरयचनार्थोऽस्ति त्विति वाच्यम् ।

अयथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभु ।

इत्यस्य निर्विषयत्वापत्तेः । इच्छामात्रस्य शास्त्रोक्तत्वेऽयथाशास्त्रका
रित्वाप्रसक्तेः ।

जीवद्विभागे तु पिता नैक पुत्र विशेषयेत् ।

निर्भाजयेत्तत्रैवैकमकस्मात्कारण विना ॥

इति कार्थयनवचसोऽपि निर्विषयता स्यात् । इच्छाया एककारण
त्वात् । न ।वशयेत्-शास्त्रीयश्रेष्ठभागाद्यतिरिक्तैच्छिकविशेषयत्त न
कुर्व्यात् । कारण च शास्त्रोक्त पातित्यादिक विनाऽकस्मात् क्रोधात् सुभ
गापुत्रस्नेहादिना वा न । नम जयत-भागरहित न कुर्व्यादित्यर्थः । यस्तु-
यूनाविकविभक्ताना धर्म्यं पितृकृत स्मृतम् । ()

इति यागाश्वरवचन तदपि धर्म्यं धर्मादनपतञ्चेत् पित्रा कृतं कृतं
एव स्मृतो न । नवर्त्तते । अद्यमस्त्वयथाशास्त्रवृत्तो निवर्त्तत एवेत्यभि
प्राय इति विश्वनयोगभिरव व्याख्यातम् । “व्याधित कुपितञ्चैव” इत्या
दिवचनानुरोधात् । एवम्—

समन्युनाधिका भागा पित्रा येषा प्रकल्पिता ।

तथैव ते पालनीया विनयास्ते स्युर-यथा ।

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्युनाधिकैर्धनैः ।

तेषां स एव धर्म्यः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभु ॥

(व्य० प० १३।१५)

इति वृहस्पतिनारदवचने अपि व्याख्येये । श्रेष्ठादिविभागेऽपि पित्रा
ज्येष्ठादिभ्यो दत्तेऽप्यैरनुशयो न कार्यः समाशविभागे वा ज्येष्ठादि-
भिरिति तात्पर्यार्थः । अत एव नारद ‘तेषां स एव धर्म्यः स्यात्’
इत्याह । श्रेष्ठादिभागश्च मनुनाक्त —(अ०।११२)

ज्येष्ठस्य विंश उद्धार सर्वद्रव्याश्च यद्वरम् ।

ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीय तु यवीयस ॥ इति ।

समाशपक्ष बाधायन आह—

मनुः पुत्रभ्यो दाय व्यवभजदिति समोऽश सर्वेषामविशेषादिति ।

मनुः पुत्रेभ्यो दाय व्यवभजदिति श्रुतौ विशेषाश्रयणात् सर्वेषां पु

प्राणां समोऽश इत्यर्थः । यदि पिता स्वेच्छया समांशेन पुत्रान्विभजते तदा स्वपत्नीभ्यः पुत्रसमंशं दद्यादित्याह—

याज्ञवल्क्य, (अ० २ श्लो० ११५)

यदि कुट्यात् समानशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्ता वा श्वशुरेण वा ॥

यासां भर्ता श्वशुरेण वा स्त्रीधनं प्रीत्यादिना न दत्तम् । भर्तादि ग्रहणमुपलक्षणम् । वक्ष्यमाणस्त्रीधनशून्या इत्यर्थः । तासां पत्नीनां पुत्रसमांशभाक्त्वमत्र नियम्यते । तथा च यदा श्रेष्ठभागादिनापि पिता पुत्रान् विभजति तदापि श्रेष्ठभागाद्युद्धृत्योद्धृतोद्धारावृद्धव्यसमुदायात् पुत्रसमानेवांशान् पत्न्यो लभन्ते न स्वज्येष्ठभागादिकमित्यर्थः पर्यवस्यति । यस्तु पत्न्याः स्वोद्धारं परीभाण्डादिस्तमपि पत्नी लभते ।
तथा चापस्तम्ब —

परीभाण्डं च गृहेऽलङ्करो भार्याया इति ।

परीभाण्डं भोजनपात्रादि यदसाधारणं यस्या अलङ्कारोऽप्यसाधारणस्तद्विवेचयिष्यते । न च पक्षद्वयेऽप्येतावता पुत्रसमांशित्वं पत्नीनां विशानेश्वरेणोक्तं तर्हि "यदि कुट्यात् समानंशान्" इति समांशानुवाकोऽवयवः । पत्न्यो ज्येष्ठांशादि न लभन्ते इत्येतावन्मात्रमेव वाच्यमिति युक्तम् । यतः—(अ० २ श्लो० ११५। ११६)

एव समुद्धृतोद्धारे समानशान् प्रकल्पयेत् ।

उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामिय स्यादंशकल्पना ॥

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽप्यर्थं ततोऽनुजः ।

अंशमशं यर्षीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

इति मनुना,

द्वशी वा पूर्वजः स्यादेकैकमितरेषाम् ।

इति गौतमेन,

अथ भ्रानृणां दायभागो अंशं हरेज्ज्येष्ठो गधाश्वस्य चात्र दशमम-
जाधयो गृहं च कनिष्ठस्य काष्णाधिंसं गृहोपकल्पानि च मध्यमस्य ।

इति षष्ठेन,

ज्येष्ठस्यांशोऽधिको देयः कनिष्ठस्य चरः स्मृतः ।

समांशभाजं शेषाः स्युरप्रप्ता भगिनी तथा ॥

(व्य० प० १३। १३)

इति नात्वेन चोद्धारमृते विषमभागमात्रमुक्तं तद्यदाद्रियते तदा पत्नीनामंशाभावप्रतिपादनार्थं "यदि कुट्यात्समानंशान्" इत्युक्तमिति न दोषः । अत एव—

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।

न तत्र विपमं भागं पिता दद्यात्कथञ्चन ॥ (अ० ९, श्लो० २१५)

इति मनुना सर्वेषां भ्रातृणां द्रव्यार्जने यदि सह समानमेव उत्थानमु-
द्योगो भवेत्तदा पितुर्विपमविभागदानप्रतिषेधः कृतः । अत एव चोक्तः
मनुवचनव्याख्यानं जीमूतवाहनेनोक्तम्—“उद्धारस्तु पित्रा दातव्यं एव । तस्य
विभागरूपत्वाभावात् (१) । न्यूनाधिकविभागस्यैव निषेधात्” इति । तस्मा-
त् “ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन” इति याज्ञवल्क्याद्युक्त उद्दारेऽपि समांशभागिता
पुत्राणामस्त्येषेति तत्रापीदं वचनं प्रवर्त्तत एव द्वांशादिपक्षे परं न प्रव-
र्त्तत इति विज्ञानयोगिनामाशयः । दत्ते तु स्त्रीधने “दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत्”
इत्यत्रार्द्धदानं वक्ष्यते । यद्यपि तदाधिषेदानिके भर्त्रा दीयमाने वक्ष्यते
तथाप्याकाङ्क्षायां सत्यां समानन्यायत्वाद्भ्रापि योज्यम् । अत एवाह-

बौधायनः,

यद्भूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते स्मृताः ॥ इति ।

“भ्रातृणामविभक्तानाम्” इत्यादि मनुवाक्यं सहोत्थान सर्वेषां वि-
भागप्रार्थना यदि भवतीति जीमूतवाहनेन तदनुयायिना दायतत्त्वकृता च
व्याख्यातम्, “यदि पुनः पितरि जीवति पुत्रा एव विभागमर्धयन्ते तदा
विपमविभागः पित्रा न दातव्यः” इति वदता । तत्र सहशब्दवैयर्थ्यम् उ-
त्थानशब्दस्य चोद्योगवाचिनोऽपि भागप्रार्थनापरत्वं न्यायमित्यस्मद्वा-
ख्यानमेवादर्त्तव्यम् । तथा च—

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः । (अ० २, श्लो० १२०)

इति योगीश्वरवचःसवादोऽपि लभ्यते । तस्यास्मद्भिमतार्थतयैवोप-
पत्तेः । “दत्ते त्वर्द्धम्” इत्यत्राप्यर्द्धशब्दः समप्रविभागवचनो न भवति । अ-
तश्च यावता पूर्वदत्तमिदानीं दीयमानं च सम भवति तावदेयमिति मित्रा
क्षयामुक्तम् । तत्रायमाशयः । यद्यपि नपुंसकस्यार्द्धशब्दस्य “पुंस्यर्धोऽर्द्धं
समोऽशके” इति कोपत्समांशवाचिरथमांस्त । तथापि कदाचित्तासां पु-
त्राधिकधनस्य कदाचित्तदूनधनस्यमग्यवस्थितमर्द्धनियमस्य चादृष्टार्थत्वं
मा प्रसाहृदिदिति पुत्रसमांशतायामेव तात्पर्यामिति ।

अत्र मदनरत्नकार आह—पत्न्य इति यदुच्यतेनात्प्रतिपत्ति समानंशान्
पिता गृह्णीयाद्यतु ताभ्यः पृथक्कृत्यांशो दातव्यः । “जायापत्योर्विभागो
न विद्यते” इति हारीतवचनाविरोधापत्तेरिति ।

(१) “ एव समुद्गतोद्दारे समानशान् प्रकल्पयेत् । इत्यादिना अविभक्तद्रव्या-
त्पृथक्कृतस्वीकारतया तस्य भागाभावादिति भावः ।

तत्र । नात्र जायापत्योर्विभाग उच्यते येन हारीतवचनाधिरोध स्यात् किन्तु पत्यव पुत्रावम गन्ममय ताभ्यस्तत्समांशदान प्रीतिदानवत् । अत एव स्त्रीधन दत्त पृथङ्गामत्युक्तामात न कोऽपि दोषः ।

यस्तु जीवति पितरि पुत्रच्छया विभागः स वैषम्याश्रवणात् "मातुर्निवृत्त रजांसे" इति मनुवचन समशब्दानुपङ्गाच्च सम एव । योऽपि पितुरुर्ध्वं विभागः सोऽपि सम एव । पूर्वोदाहृतमनुवचने सममित्यामिधानात् ।

हारीतोऽपि—

समानो मृते पितरि रिक्थविभागः ।

पैठीनविरपि—

पैतृके विभज्यमाने द्यायाद्ये भ्रातॄणां समो विभागः ।

याज्ञवल्क्योऽपि— (अ० २ श्लो० ११७)

विभजरन् सुताः पित्रारुर्ध्वमृक्थमृणं समम् ।

पित्रोरुर्ध्वमिति काल, सुता इति कर्त्तार, सममिति प्रकारनियम इति मिताक्षरा ।

ननु मनुवैव पितुरुर्ध्वं विभागमुपक्रम्य—

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पिड्य धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ (अ० ९ श्लो० ११६)

इति सहस्रासपक्ष मुत्स्यमुक्ता "ज्येष्ठस्य विश उद्धार" इत्यादिना विपमविभागोऽप्युक्तस्तत्कथ समनियम इति चत्, उच्यते । यद्यप्ययं विपमविभागो जीवत्यजीवान च पितरि शास्त्रदृष्टस्तथापि वचनान्तरानुरोधात्कलौ सम एवति नियमः ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्वेष धर्म्यमप्याचरेन्न तु १ (अ० १ श्लो० १०९)

इति योगेश्वरवचनात् । अत्र लाकपदेन युगमुच्यते । युगान्तरे धर्म्यमपि युगान्तरे यद्विद्वेष प्रतिपिद्ध तत्राचरेदित्यर्थः । अन्यथा धर्म्यत्वास्वर्ग्यत्वयोर्व्याघातः । शास्त्रविहिते तदभिज्ञविद्वेषो याधित एव । तद्वनभिज्ञपामरजनविद्वेषस्तु नास्वर्ग्यत्वापादकोऽमीषोमीयादिर्हि सादावतिप्रसङ्गादित्यादिदूषण स्यात् । अत एव मिताक्षरायां मधुपर्कपशुवध गजालम्भादि कलिवर्ज्यमव लाकावादिदृष्टवनोदाहृतम् । कलिवर्ज्येषु च पुनरुदाहादिकमक्षतादीनां यत्राक्त तत्र ज्येष्ठाशाशुद्धारादिकमपि । तथा च—

आदपुराणे,

ऊढाया पुनरुदाहो ज्येष्ठांशो गोषधस्तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजाया कमण्डलु ॥

स्मृतिसङ्घेऽपि—

यथा नियोगधर्मो नो नानूनध्यावधोऽपि वा ।

तथोद्धारविभागाऽपि नैव सम्प्रति वृत्तते ॥

नियोगधर्मो भ्रातृभार्याया वाग्दत्ताया मृतपतिकाया गुर्वादिनियोगेन विधिना गमनम् । (१) 'मैत्रावरुणीं गामनूष-ध्या वशामालभेत' इति विहितो गावध । सम्प्रति=कलौ । अत एवापस्तम्बो—

जीवन् पुत्रेभ्यो दाय विभजत्समम्—

इति स्वमतमुक्त्वा,

ज्येष्ठो दायद इत्येके

इति कृत्स्नवनप्रहण ज्येष्ठस्येत्येकीयमतमुप-पस्य

देशविशेष सुवर्ण कृष्णा गाव कृष्ण भाम(२)ज्येष्ठस्य, रथ पितृ परीमाण्ड(३) गृहलङ्कारो भार्याया ज्ञातिघन चत्यक ।

इत्येकीयमतवन्नैरोद्धारवभाग दशायत्वा त शास्त्रविप्रतिपिद्धमिति निराकृतवान् । शास्त्रविप्रतिपद्य च स्वयमेव विवृतवान् 'मनु पुत्रभ्यो दाय व्यभजत् इत्यावशयेन श्रूयत' इति(४) । तस्मात्त एवाविभाग शास्त्रदृष्टोऽपि कलावननुष्ठेय ।

यत्तु मिताक्षराकृता श्रुतविराधेऽयुक्त तद्विचार्यम् । श्रुतिविरोधे हि सति युगा-न्तरेऽपि तस्याननुष्ठाने तद्वोधकवचनाना सर्वथाऽप्रामाण्यमवस्थादिति कलिज्वर्यतयोप-न्यासो विरुद्धः । नचात्यन्त श्रुतिविराधोऽपि आविशेषध्रुवणे सति 'सम स्यादश्रुतत्वात्' (जै० अ० १० पा० ३ अधि० १३ सू० ५३) इतिन्यायलभ्यत्वात्सम वस्य ।

स्मृतिचन्द्रिकायां तु ब्रीधायनोदाहृत विषमविभाग गतिपादकमपि श्रुत्यन्तरलिखितम् । ज्येष्ठं वादाधिक्यऽपि श्रुत्यन्तरमित्याह स एव—

घनमेकमेकमुद्धरेज्ज्येष्ठः तस्मात्तु ज्येष्ठ पुत्र धनन निरवसाययतीति श्रुतेरिति ।

घनमेकमेकमिति घदन् श्रुतिघाक्यगत धनेनेत्येकवचनं विशक्षितमिति

(१) मित्रावरुणदेवताकां वशां=वश्याम् अनूष्यां गमालभेतेतिवाच्यार्थः । इयमनूष-ध्यादि सामयाने उद्वसानीयवृत्तन तरमाप्नाता आपस्तम्बन । कलौ तु तत्स्थाने भामि क्षाया उक्त्यात्सदननुष्ठान वा इहानम् ।

(२) कृष्ण=कृष्णवर्णं भूमि=भूमौ ज त धायन पादि । कृष्णायसमिति केचित् ।

(३) परीमाण्डम्=उत्तरकरण पीठादिकम् । ज्ञानघन च इत्यस्य इतिभव विशा-दिभ्यश्च ल-ध धनमित्यर्थः ।

(४) पुत्र-व इति बहुवचननेदे-तत् दायमित्येकवचननेदे-तत्पत्रि वेग धवकमित्यर्थः ।

सूचयति, निरवसाययति=नोपयनीत्यर्थ इति ग्रन्थेन ।

जीमूतवाहनादयस्तु यदा भक्त्यानिशयादिना भ्रातृणामनुमतिस्तदोद्धारा-
दिर्विषमभागोऽत एवाद्यननानां भक्त्याद्यमावाहुद्धाराद्यर्हज्येष्ठामावाञ्च
समभाग एव लाके दृश्यते इत्यादिना ग्रन्थनानुमत्यननुमतिभ्यां
विषमसमभागयोर्व्यवस्थामाहुः । तत्तु तथा सति पुत्रेच्छाया एव
प्रयोजकत्वापत्तं पूर्वाद्धिराधादनादेयम् । पित्रेच्छायाः स्वतन्त्रपक्षा-
न्तरपरत्वं तु प्रागेव निरासि ।

पित्रा पुत्रेभ्यः स्वार्जितधनविभाग ददता स्वयमंशद्वयं प्राह्यमित्याह-
नारदः,

द्वावशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता । इति । (व्य०प० १३श्लो०१२)
बृहस्पतिरपि—

जीवद्विभागे तु पिता गृह्णीतांशद्वयं स्वयम् । इति ।

पितुरंशद्वयग्रहणमेकपुत्रविषयमित्याह तुः—

शङ्खलिखितौ,

स यद्येकपुत्रः स्याद्द्वौ भागावात्मनः कुर्यात् । इति

न्यवहारपारिजातकार इदं वचनमेवं व्याचष्ट । एकशब्दोऽत्र श्रेष्ठतार्थी ।

तथा च यदि पुत्रा गुणवत्तया धनार्जनशक्तस्तदा तेन सह विभागे पि-
त्रांशद्वयं प्राह्यामति ।

जीमूतवाहनात् एकस्य पुत्रः एकपुत्र एकपितृक औरस इति
यावत् । न तु एकः पुत्रो यस्येति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्राधान्येनास्य
पठ्यति तत्पुरुषाद्दुर्बलत्वात् । तथा च क्षेत्रज्ञस्य व्यावृत्तिसत्त्वस्य
द्विपितृकत्वात् । तथा औरसपुत्ररूपः पिता स्वपितृधने भागद्वयं गृह्णी-
यात्तु क्षेत्रज्ञादिरिति व्याचख्यौ । तदसत् । तथा सति पितामहध-
नगोचरतास्य स्यात्तत्र च सदृश स्वाम्यं पितापुत्रयोरित्यौरसस्यापि
पितुः पुत्रसमांशताया व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । तथा चागत्या बहु-
व्रीहिरैवास्थेयः । मिताक्षराहता त्विदं वचनमनादृतमेव ।

वाक्यायन —

अशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्जनात्पिता ।

मातापि पितरि प्रेते पुत्रतुल्याशभागिनी ॥ इति ।

अत्र जीमूतवाहन । (१)पुत्रस्य वित्तार्जनात् पुत्रार्जितेऽपि विचे स्वार्जि

(१) अत्र मुद्रितजीमूतवाहनदायभागे त्वित्य पाठ—पुत्रस्य वित्तार्जनात्पितुर्व्यंश-
हरस्त्वमर्धहरस्व षत्वस्थाप । न च पुत्रश्च वित्तं चेति पुत्रवित्ते तयोरर्जनात् पिता अश-
हरः पुत्रानर्जनात् सर्वहर इति वाच्यम्, अनर्जितपुत्रस्यापि भ्रातृभिर्विभागे वित्तार्जकत-
या अशद्वयस्येष्टत्वात्कथं सगहरत्वम्, अतो विभागार्ह—

ते इव पितुरंशद्वयमित्यस्यार्थो न तु पुत्रश्च वित्तं च तयोरर्जनादिति । अनर्जितपुत्रस्यापि भ्रातृभिर्भागे वित्तार्जकृतयांशद्वयस्येष्टत्वात् । अतो विभागाहसम्बन्धिनि विद्यमानेऽर्जकस्य ह्यशादिहरत्वमसति तु सर्वहरत्वमिति वाच्यं तथा सति पितापुत्रपदयोः प्रभक्तगीतता स्यात् । किञ्चार्जनं स्वत्यहेतुभूतो व्यापारः । अर्जनं स्वत्व नापादयतीति विप्रतिषिद्धमित्यभिधानात् । न च पुत्रेषु स्वत्वमस्तीति सर्वस्वदाने दर्शितम् । अतस्तत्र गौणमर्जनपदं वित्ते च मुख्यमिति । सकृदुच्चरिते वैरूप्यमयुक्तम् (१) । न च पुत्रस्यार्जकत्वादेवांशद्वयप्राप्तेः पितुश्चास्माद्ब्रूवनादतेऽपि वचनान्नरादेव भागद्वयसिद्धेर्नचनमिदमनर्थकमिति वाच्यम् । एतद्वचनमन्तरेण पुत्रघने पितुर्भागद्वयस्याप्राप्तरस्य सार्थकत्वात् इत्याह ।

तत्र । द्वन्द्वापेक्षया पृथगर्थलक्षणावतो भवदुक्तसमासस्यायुक्तत्वात् । यद्यनर्जितपुत्रस्येत्यादिद्वन्द्वद्वेषणं तदत्यसम्बन्धम् । भ्रातृमागाद्यविषयकत्वादस्य । पितृघनप्रस्तावात् । न चैव पुत्रपदं व्यर्थं वित्तार्जनस्यैव ह्यंशहरत्वे हेतुत्वोपपत्तेरिति वाच्यम् । अस्वातन्त्र्यार्थत्वात् । यतः पुत्रोऽपि वित्तवत्तेनैवार्जितस्तेन परतन्त्रः । स्वार्जितघने पितुरंशद्वयप्रहणावग्रहो न भवतीत्यत्र तात्पर्यम् । यच्चार्जनपदवैरूप्यं तदप्यसत् । पुत्रेऽपि पितृस्वत्वस्येष्टत्वात् । न च सर्वस्वदाननयविरोधः । विप्राद्यस्वत्वे तस्य तात्पर्यात् । पुत्राद्यदानस्य तत्रयसिद्धान्तस्य भाष्यप्रदर्शितचोदकविरोधयुक्तिसिद्धत्वात् । अत एव पुत्रकन्यादानादिविधयो मुख्यार्था एव न पुत्रादिपरतन्त्रीकरणरूपगौणदानार्था । इदं च पितुरंशद्वयोपादानं स्वार्जितविषयं न पित्रर्जितविषयम् ।

भूर्यां पितृभहोपात्ता निबन्धोः द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

(अ० २ श्लो० १२१)

इति याज्ञवल्क्येन तत्र पितापुत्रयोः समस्वान्यामिधानात् समांशभागित्वमेव । तस्य ह्ययमाशयः । भू = शालिक्षेत्रादिका । निबन्धो = राहामुक्तस्यैकस्मिन् पर्णभरककमुक्तभरकादावियन्ति पर्णादीनि देयानीति शासनाकृत्या यत् वृत्तित्वेन दीयते तदुच्यते । तथा इव्य = सुवर्णादि । तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं हिशब्देन प्रसिद्धमित्युच्यते । जन्मनैव स्वत्वात् । तदपि सदृशं = तुल्यम् । अतोऽत्र पुत्राणां न पित्रर्जित इव पितृपारतन्त्र्यमिति तदनिच्छयापि विभागोऽंशद्वयनियमश्च पितुर्नास्तीति ।

(१) सकृदुच्चरित शब्द सकृदर्थं गमयति इति न्यायात् युगपद्विद्वयविरोधात्तेन भावः ।

बृहस्पतिः—

द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा ।

सममशित्वमाख्यात पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

पित्रा सम एवांशो ग्राह्यो न तु स्वार्जितवदंशद्वयं विषमविभागप
क्षाश्रयण वैत्यर्थ इति मदनरत्नकार ।

जीमूतवाहनस्तु यत्र द्वयार्भात्रोर्जीवत्येव पितर्येकः पुत्रमुत्पाद्य नष्टोऽन्य-
श्च जीवति पश्चात्पितापि मृतस्तत्र पितृधनं प्रत्यासत्तः पुत्रस्यैव प्राप्तो-
ति न तु प्राङ्मृतपितृकपौत्रस्य विप्रकर्षात् तदर्थं(१) “सदश स्वाम्यम्”
इति वचनम् । यथा पितामहघने तत्पुत्रस्य स्वाम्यं तथा तत्पौत्रस्यापि ।
न तु सन्निकषविप्रकर्षप्रयुक्तो विशेषः । पार्वणाविधिना पिण्डदातृत्वेन द्व-
योरपि तदुपकारकत्वाविशेषादित्यभिप्रायः । अत एव मृतापितृपिताम-
हक प्रपौत्रोऽपि प्रपितामहघने पुत्रपौत्राभ्यां सह तुल्यवदेव स्वामी ।
पिण्डदानाद्यविशेषात्(२) । जीरात तु पितरि पुत्राणां (३) तद्धनस्वा-
म्ये सपुत्रभ्रातृद्वयविभागे तत्पुत्राणामाप विभाग- स्यात् स्वामित्वसा-
म्यात् । तस्मान्मृतापितृकपौत्रविषयकमिदं न पौत्रविषयकम् । न चाप्र-
क्रान्तत्वादतदर्थकत्वम् । प्रागनेकपितृकाणामेव प्रकभात् । सादृश्यवचन-
तु स्वार्जितवत्पित्रिच्छया विभागाभावाद्यर्थम् । यथाह—

विष्णु,

पिता चेत्पुत्रान् विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे । पैतामहे तु
पितापुत्रयोस्तुल्य स्वाम्यमिति ।

अतः स्वीपात्त पिता न्यूनाधिकभागैः पुत्रानिच्छया विभजतु पैता-
महे तु तुल्यं स्वामित्वं न पुनः पितुः स्वच्छन्दवृत्तिता । एतावतैवैतद्व-
चनोपपत्तौ सामान्यप्राप्त पित्रिच्छाया विभागकालत्वं पितुश्च भागद्वयं
न निविध्यते । जीवत्पितृकपौत्रविषयतापि वा धोदेवराजमतास्यास्तां
तथापीच्छाकृतन्यूनाधिकभागनिरासार्थतैव । न तु पुत्रेच्छया वि-
भागोऽशक्यत्वाभावाच्च पितुरनेन धोष्यते ।

किञ्च—

जन्मविद्यागुणज्येष्ठो षष्ठ दायदमाप्नुयात् ।

(१) तदर्थम्=मृतपितृकपौत्रस्य प्राप्त्यर्थम् ।

(२) तेनात्र पुत्रपद पार्वणाधिकारिणोऽपौत्रोपलक्षणं पितामहपदं च पार्वणोद्देश्यपितृ-
रूपपरं, पितृपदम् अतिपूर्वपुरुषवचनं यत्पत्यपरमिति बोध्यम् ।

(३) तद्धनस्वाम्ये=पितामहघनस्वामित्वे ।

१०. दाय० भूर्येतिवचनस्य जीमूतवाहनोक्ततात्पर्यनिरासः । ४४७

समांशभागितस्त्वन्ये तेषां पितृसमन्तु स ॥

इति बृहस्पतिवचनात्पितापि स्वपितृकृतनरकनिवर्त्तको गुणज्येष्ठः स्वभ्रातृभिः सह विभागे पितृसमन्तुन यत्रांशद्वयमाक् तत्र पुत्रं सह विभागे पितृवांशद्वयं पैतामहधने नाप्नोति स्वद्वारक एव पुत्राणां तद्धनसम्बन्ध सेत्स्यतीति भवतो मुनीनां च वचनमनुचितम् । तस्मात् "इच्छया विभजेत्सुनान्" इति पित्रिच्छया विभागकालत्वे "द्वयंशौ प्रतिपद्येत" इत्यादिवचनोक्तं पिनुर्भागद्वयं चाविशिष्टं पितामहधनेऽपि । न्यूनाधिकभागमात्रं तु पुत्रेषु स्वाच्छन्दनं भवति ।

द्रव्ये पितामहापात्तं स्थावरे जङ्गम तथा ।

सममंशित्वमाशयात् अपतु पुत्रस्य वैवहि ॥

इति बृहस्पतिना पितापुत्रयोश्चासांशस्यैवाहस्य विधानात्कथं पितृ-
रप्राप्यंशद्वयमिति चेत्, न । आशस्यमशकर्तृत्वं समं न तु स्वच्छ्रया स्वा-
जितयन्म्यूनाधिकांशकर्तृत्वमिति तदर्थत् । न त्वशयत्वं सममिति । स
यद्येकपुत्रः स्यादित्येकपुत्रपदस्यौरसपरत्वं स्योक्तत्वात्, द्विपितृकक्षेत्र
जादिरूपपित्रमिप्राय वा समांशित्वमभिधानमित्याह ।

तदनादयम् । सम्बर्भाविराधात् । तथाहि धनकापितृकाणां पितृद्वारा
रकभागकल्पनामभिधायानन्तरं "भूर्यां पितामहापात्ता" इत्युक्तं तथा
स्वाम्यमव पौत्राणां पैतामहे धने, पितरि जीयति विभागाभाषा वा, त
दिच्छयैव वा स्वाजितयद्विभाग इति शङ्काप्रयमवशिष्टति । यन्मिताश
यवमुक्तं, तन्निराकरणार्थमपेक्षं यच्चन तद्याप्यानरीत्या सहच्छते ।
प्रमीतपितृकपौत्रविषयकत्वनं सद्बोचास्य कुतः । न च पारेस्वरायधारि-
तरीत्या पौत्रप्राप्तविषयकतायामपि न्यूनाधिकभागमात्रस्य पित्रि
च्छ्रावृत्तनिरासायेंदं न पित्रिच्छ्राकालतदीयभागद्वयस्याविशेषप्रवृत्तस्ये
ति वाच्यम् । धिनिगमनाविहात् । ईकञ्च । पित्रिच्छ्राया हेतुत्वं "इच्छया
विभजेत्" इति तृतीयानिर्देशाच्छ्रावृत्तमाधिकं तु तस्या विभागकालोपलक्ष-
णत्वम् । तत्र शाब्द हेतुं याद्यमानेनानेनाधिकं कालोपलक्षणत्वं न वा
प्यत इति चित्रम् । साति च स्वाम्यसांश पुत्रेच्छ्राया निमित्तत्वं तत्क
त च तस्या कालोपलक्षणत्वं गलेपातिरुमापत्तदुर्वारम् ।

पितुरंशद्वयमिति चेत्, सत्यम् । परं तु निःसङ्कोचप्रवृत्तस्वाम्यसाम्य-
वचनेन तद्वाच्यते । पुत्रार्जिते तु पितुरंशद्वयाभावो भवदुदाहृत—“पुत्र
चित्तार्जनात्” इति वचनस्य भवदुक्तार्थदूषणात्प्रागेव व्यवस्थापितः । न
च तद्वचनादंशद्वयाभावेऽपि सामान्यवचनादेव पुत्रार्जितेऽपि पितुरंशद्व-
यमायात्तिष्ठति वाच्यम् । चित्तार्जनस्य सत्र हेतुत्वोपभ्यासैवैवथ्यप्रसङ्गात् ।
न च तदर्थवाद्मात्रमन्यथाजं कत्वप्रयुक्तभागद्वयस्य वसिष्ठवचनादेव सिद्धे-
र्विशेषवचनानर्थक्यापत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तथाजं कत्वप्रयुक्तपुत्रां
शद्वयस्याधारणात् पितृत्वप्रयुक्तपित्रंशद्वयेऽपि भागसाम्य एव प-
र्यवसानं भवेत् न तु भवदभिमत पुत्रापेक्षया पितुरंशाधिक्यं तथाहत्ववच-
नाभावात् ।

यच्च किञ्चेत्यादिनानौचित्यमुक्तं तत्र किञ्चित् । वाचनिकसाम्ये-
ऽनौचित्याप्रसक्तेः । ज्येष्ठस्य ज्येष्ठत्वप्रयुक्तमंशद्वयं पितृत्वप्रयुक्तं च
पितुरिति ज्येष्ठपुत्रसाम्यापत्तेस्त्वयाप्यनौचित्यस्य दुर्घारत्वात् । म-
नस्त्नभूतकार्यायनवचनात् सर्वेषां भ्रातृणां पितापुत्राणां च समांश-
प्रहणमेव मुख्यमिति प्रतीयते ।

सकल द्रव्यजातं यद्भागैर्गृह्णाति तत्समैः ।

पितरौ भ्रातरश्चैव विभागो धर्म्य उच्यते ॥ इति ।

अत एव योगीश्वरोऽपि—“सर्वे वा स्युः समांशिनः” इति सर्वपदं
प्रायुक्तम् । अन्यथा समांशिनो वा कुर्वीत सुतानिति वदेत् ।

यस्तु विभागानां मध्ये स्वव्यवसायेन जीवनसमर्थः पितृवनादिवि-
भागं न जिघृक्षति तं प्रत्याह—

मनुः, (अ० ९, श्लो० २८७)

भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।

स निर्वास्यः स्वकादंशात्किञ्चिदस्योपजीवनम् ॥

वाङ्मन्वयोऽपि—(अ० २, श्लो० ११६)

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक्क्रिया ।

निर्वास्यो=निःसम्यन्धीकरणीयः पृथक् क्रियेत्यस्याप्ययमेवार्थः । कि-
ञ्चिद्दत्त्वेति विभागचिह्नत्वेन किञ्चिदसारमपि दत्त्वेत्यर्थः । तत्पुत्राणां
दायजिघृक्षानिवृत्त्यर्थं चेदम् ।

एतद्युपलु—

कुटुम्बार्थेषु चासुकस्तत्कार्यं कुरुते तु यः ।

स भ्रातृभिर्वृहणीयो प्रासाच्छादनवाहनेः ॥ (६७०५०१३ दलो०३५)

इति नारदवचनेकषाक्यशालाभेन मनुवचने स निर्वाह इति पाठ

प्रकल्प्य स भ्रातृभिर्गृहीतभागैः स्वस्वभागाद्धनमाकृष्य पूरणीय इत्यर्थं इति व्याख्यातवान् । तत्तु नेहेतेत्यादिपदवैयर्थ्यापत्तेरपेक्ष्यम् । मेधातिथिप्रमुखाचार्यानादृततया पाठकल्पनानीचित्याच्च । पृथक्क्रियेति स्पष्टवचनसंवादाच्च ।

प्रकाशकारस्तु यो भागेषु धनार्थं व्यापृतेषु प्रमादालस्यादिना नेहेत=न व्यापृयेत साहाय्यं न कुर्यात् । स्वकर्मणा=स्वव्यापारेण शक्त =साहाय्य कर्मणि क्षमोऽपि सन् स स्वकादशात् स्वव्यापारजनिताद्धनाद्धिः कार्यः किञ्चिदुपजीवनं दत्त्वा मूलधनमात्रभागी करणीय इतीदं मनुवचनं निर्वास्य इत्याकरपाठमङ्गीकृत्यैव व्याचष्टे । तदपि न युक्तम् । अपिशब्दाद्यध्याहारप्रसङ्गात् । योगीश्वरवचनसंवादिनोऽर्थस्य स्पष्टतरप्रतीतिकत्वाच्च । मधुकार्यस्य वचनान्तरवशात्वाच्च ।

कात्यायनः—

अविभक्ते निजे प्रेते तत्सुतं रिष्यभागिनम् ।
कुर्वीत जीधनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥
लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्याद्वापि तत्सुतात् ।
स पृषांशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ॥
लभते तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् ।

निजे=भ्रातरि । तत्सुतं=भ्रातृपुत्रम् । जीवनं=भागः । स कीदृशं भागं लभत इत्यपेक्षिते आह-विभक्तमिति । तत्सुतो=यस्य धनं विभज्यते तस्य प्रपौत्र । पौत्रस्य प्रस्तुतत्वात् । परत =तत्सुतात् निवृत्तिर्भागनिवृत्तिर्भेदप्रपौत्रपुत्रो भागं न लभेतेत्यर्थः । अत एव—

देवलोऽपि,

अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां यसतां सह ।
भूयो दायविभागः स्यादाद्यतुर्थादिति स्थितिः ॥ इति ।

यीजिचतुर्थमभिधाय्य दायभाग इत्यर्थः । विभक्तानामपि संसर्गादिना सहवासे सतीयं व्यवस्था । यसतां सहेति वचनात् । पित्र्यमंशमिति कात्यायनोक्तैः पितृद्वारको भाग इति सूचितम् । अत एवाह—

यश्चक्ष्य, (अ० २२लो० १२०)

(१) प्रमीतापितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना । इति ।

नैनामहे धने जग्मना स्वयं पांश्राणां पुत्रैः सदाविशिष्टमेव । यद्यपि

तेन पुत्रवत्पौत्राणामपि पुत्रसमं एव भाग उचितः । तथापि तेषां पितृद्वारेण भागं प्रकल्प्य स्वस्वपितृभागाधिकारो न तु पैतामहे धने स्वतो भागित्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अविभक्ता भ्रातरो यदा पुत्रानुत्पाद्य दिष्टं गतास्तत्रैकस्य द्वौ पुत्रावन्येषां त्रिचतुराद्या इति पौत्राणां वैषम्यं तदा द्वावेकं स्वपितृभागं त्रेधा विभज्य गृह्णीतस्त्रिचतुराद्या अपि स्वस्वपितृभागमेकैकं त्रेधादिरूपेण विभज्य गृह्णीत न तु पौत्रसङ्ख्यया पैतामहधनभागः । अनयैव रीत्या केषु चिद्भ्रातृषु जीवत्सु केऽपि पुत्रिञ्च पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेषु धियमाणाः स्वस्वांशभागिनोऽन्येषां पुत्राः स्वस्वपितृशभागिन इति वाचनिकोऽयं भेदः । अत एव वचनमिदमन्यवन्नानुवादकम् । उद्धारादिविषमविभागोऽपि वाचनिकः । समाशत्वं तु स्वाम्यसाम्यात्प्राप्तमेवानुच्यते ।

यत्र पैतामहमपहारादिना नष्टं पित्रोद्भिद्यते तत्र पित्रिच्छयैव पित्रजित इव पौत्रा विभागभाज इत्याह—

मनुः (अ०१श्लो०२०९)

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत् पुत्रैर्मजेत्साद्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥

स्वयमर्जितमिवेतीवशब्दाभ्याहारेण योज्यम् । यद्वा तत् पितामहाद्गतमनेनैवाद्भूतमतः स्वाजितमेव जातं यत् इति हेतुतया योज्यम् । अकाम इति वचनात्पित्रिच्छयैव तादृशं पैतामहेऽपि विभागो न पुत्रेच्छयेति गम्यते ।

तथा स्मृत्यन्तरमपि—

पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।

विद्याशीर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ॥

प्रदानं स्येच्छया कुर्याद्भागं चैव ततो धनात् ।

तदभाषे तु तनयाः समांशाः परिकीर्त्तिताः ॥ इति ।

एतम् = अपरैरपहृतं पितामहेन न प्रत्याहृतं पित्रा तु प्रत्याहृतमित्यर्थः । स्वशक्त्येत्युक्तेः पितामहद्रव्यानुपदलेपेणेत्यर्थः । तदुपदलेपेण तद्गुणेऽङ्कृत्यानिमित्तमंशद्वयं 'येन चापि स्वयमुपार्जितं स्यात्स षंशमेव लभत' इति वशिष्ठवचनात्पिता भजते । इदं च विद्यादिष्वपि योज्यम् । तच्च विस्तरेण विवेक्ष्यते ।

अयमत्र निर्गलितोऽर्थः । यद्यपि जन्ममेष पैतृके पैतामहे च धने पुत्रपौत्राणां स्वाम्यं तथापि पूर्वोक्तवचनेः पैतृके पुत्राणां पितृपरतन्त्रतया पितृध्याजकतया प्राधान्यात्पित्रा स्वाजिते विनियुज्यमाने "स्वा-

वरं द्विपदं चैव' इत्यादिप्राक्प्रदर्शितवचनासद्व्यातिरिक्तं पुत्रैरनुमति रवश्यं कार्यम् । पैतामहे तु निषेधाधिकारोऽप्यस्ति तदनुद्धृते पित्रो-
द्धृते तु तदिच्छावशवर्तितैव पैतामहेऽपीति । मणिमुक्तादौ तु पैताम-
हेऽपि पितुरेव स्वातन्त्र्यं "मणिमुक्ताप्रवालानाम्" इत्यादिप्राग्लिखित-
वचनेभ्यः । अत्र पित्रुपरमानन्तरं यो भ्रातॄणां विभागः स' पित्रोरिति
द्विवचनादुभयोपरम एव पितृघनेऽपि न तु मातुरुपरमो मातृघनगो-
चर इति सद्ब्रह्मकारुण्यमादर्त्तव्यम् । पैतृकमित्यत्र पित्रोरिदमित्येकशे-
पकल्पनार्यां प्रमाणाभावात् ,

अनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

इत्यादिना मातृघनविभागस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च अत्र मातृघनवि-
भागविधौ पौनरुक्त्यापत्तेश्च । याज्ञवल्क्येनापि 'मातुर्दुहितर' इत्यादिना
मातृघनविभागस्य 'विभजेरन् सुताः पित्रो रिक्थम्' इति सम्यन्धो
नाभिमत किन्तु पित्रोरुर्ध्वमित्येव । पितुर्कथमृणमिति तु सम्यन्धो
ऽर्थात् मातृकथमृणविभागस्योत्तरार्द्धेनोक्तेः । अत एव प्रागुक्तशह-
लिखितवचन "रिक्थमूलं हि कुटुम्बम्" इत्यादौ "मातुरप्येवमवस्थिता-
या" इत्यनेन मातुरपेक्षयाऽप्यस्वातन्त्र्यं विभागानधिकारः सोदराणां
तस्यामपि जीवन्त्यामित्येतदर्थमेवोक्तम् । अतश्च—

भ्रातॄणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते ।

तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्द्धते ॥

इति व्यासवचने सहवासविधानमुपेन पृथग्भावनिषेधाज्जीवतोरिति
साहित्यमविवक्षितम् । अत एव एकस्मिन्नपि जीवति विभागो न धर्म्यः
किन्तुभयोपरमे । "पित्रोरभाव" इत्यादिपृष्टस्पष्टिचनेऽपि निवृत्तरज-
स्कायां मातरि जीवन्त्यां विभागस्य मातृघनगोचरत्वानुपपत्तेश्चमया-
भाषोक्तविभागस्यैव जीवतोरपीत्यभिप्रायेण निर्दिष्टस्य शस्तरवकीर्तना
दुभयाभावे भ्रातृविभागः पितृघनगोचर एवेत्यवधार्यते । अत एव
आसौ मातरि जीवन्त्यां यो विभागस्तस्य मातृप्रधानकत्वं दर्शयति—

यथाह,

समानजातिसहृथा ये जातास्त्वेकेन सुतवः ।

विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते ॥

बृहस्पतिरपि—

यद्येकजाता वदथः समाना जातिसहृथया ।

सापत्नास्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः ॥ इति ।

अत्र जातिसङ्घपया साम्ये सापन्नानामपि भागविशेषः स्वरूपकृतो नास्तीति मातृभागत्वविधानं मातृप्राधान्यपरमेवेति नायं पुत्राणां विभागः किन्तु तन्मातृणामित्युद्दिश्य विभागः कर्तव्य इत्यत्र तात्पर्यम् । तेनैतन्मातृधन इवात्रापि मातृजीवने पुत्राणां न परस्परं विभागो धर्म्यः । अतो गौतमाशुक्तविभागे धर्मवृद्धिरपि मानुपरम एव वेदितव्येति जीमूतवाहन आह । तत् पितृधने मात्रभावापेक्षया अदृष्टार्थत्वापत्तेः प्रागेव निरस्तम् ।

यच्च पैतृकमित्येकशेषस्याप्रमाणकत्वात् पौनरुक्त्यापत्तेश्च नास्य मातृधनपरत्वमित्युक्तम् । तदप्यदृष्टार्थतापत्तिभयादेकशेषस्य स्वीकर्तव्यत्वादयुक्तम् । पानरुक्त्यं त्वयुक्तम् । पूर्वोक्तस्यापि मातृधनविभागस्य विशेषविधानायानुवादोपपत्तेः साहचर्यवाक्ये तु मिताक्षराकृता च "मातापिश्रोत्रं सुता विमजेरभित्युक्तम् । तत्र मातृधनेऽपवादमाह" इत्युत्तरार्द्धं भवतात्पता पौनरुक्त्यं परिहृतम् । "ताभ्य ऋतेऽन्वय" इति च दुहित्रभावेऽन्वयः पुत्रादिर्मातृधनमृणावशिष्टं गृहीयात् इति व्याख्याय इदं च—
विमजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वमृक्ष्यमृण समम् । ।

इत्यनेनैव सिद्धमपि स्पष्टार्थमुक्तम् । न चात्र पित्रोरुर्ध्वमित्येवास्तु सम्बन्धः । मातृधनविभागस्योत्तरार्द्धेऽभिधानात्पितृक्रयमृणमिति पर्येषस्यति । तथा च "ताभ्य" इत्यादेर्निरर्थकानुवादत्वमपि न प्रसज्यतीति वाच्यम् । ऋक्ष्यमृणपदयोः ससम्बन्धिकार्थत्वात्तदाकाङ्क्षाया स्वधाक्षयोपात्तपित्रोरितिपदानुपङ्गस्यैव परिशेषावगतार्थिकपितुःपदान्वापेक्षयाभ्यर्हितत्वात् । तद्वशेन तु ताभ्य इत्यस्यानुवादत्वस्याप्यभ्युपगमौचित्यात् ।

ये त्वन्वयपदं दुहित्रन्वयपदौहित्रादिपरत्वेन व्याचक्षते । तन्मते तु वैयर्थ्यशङ्केव नास्ति । तदेतद्विस्तरेण स्त्रीधनविभागप्रस्तावे प्रपञ्चयिष्यामः साहसिलितोक्तं मातरि जीवन्त्यामस्यातन्वयं तु मानववत्तदनगोचरमपि सहस्रञ्ज एव । स्रातृणामित्यादिभ्यासवचनमपि सहयासप्रशस्यमात्रमुमयजीवनमाहेति जीवतोरिति साहित्यविवक्षायामपि न दोषः । वस्तुतस्तु पित्रोरुर्ध्वमपि "ज्येष्ठस्य तु गृहीयात्" इति सहयासस्यमुत्पत्त्यादिभागस्य च धर्मवृद्धयर्थेऽन्वयात्मातरि जीवन्त्यामपि धर्मस्य पञ्चमदायज्ञादेराप्यपत्तत्वात्तद्वृद्धयर्थे विभाग उचित एव ।

यत्तु पित्रोरमाय इति पृहसतिप्रचने निवृत्तरजस्कायां मातरि जीवन्त्यामित्याशुक्तं, तत्रोच्यते । उमयजीवने सहयासः प्रशस्तस्तदमाये । विभागा इति पूर्वार्द्धेनामिहिते मातर्यनिवृत्तरजस्कायां सततानसम्-

१९ दायभागे पितुरुर्ध्वं विभागेऽपि पत्नीनां पुत्रसमांशः । ४५३

वात् तद्वृत्तिलोपस्य च "ये जातायेऽप्यजाताश्च" इत्यादिवचनेन ग
 र्हितत्वाभिवृत्तरजस्काया तु तस्या तदप्रसक्तेरपरतस्पृहे पितरीव वि
 भाग प्रशस्त इति तस्यार्थः । तथा सति निवृत्तरजस्काया तस्या त
 दीयन्तृक्थाधिकारिकन्यासन्तामस्यासम्भवात्सुतरा तदिच्छया तद्धन
 विभागोऽपि पुत्राणामुचित इति मातृधनगोचरताप्यस्य धनस स
 म्भवतीति न काञ्चिदेतत् । यदपि व्यासबृहस्पतिवचसोर्मातृप्राधान्य
 सापत्नविभागस्योक्त तन्ममाप्यधिरुद्धम् । यथा हि—

जीवतोरस्वतन्त्रं स्याज्जरयापि समानवत ।

इत्यादिवचनवशाद्विभागोऽपरमपि पुत्रस्य पितृमातृपारतन्त्र्यम् तद्ये
 तद्वचनवशात्मातृभाग एवायमिति बुद्ध्या तदाज्ञावशवदतया तज्जी
 वनावधि श्येयमित्येतावता पितृधनविभागेऽपि तस्या जीवन्त्यामनधि
 कार कुतस्तस्य इत्यलमधिकन ।

जीवपितृकविभागे पित्रा यथा स्वपुत्राशसमाशभागिन्य स्वपत्न्य
 कार्यस्तथा तदुपरमविभागोऽपि पुत्रैस्ता स्वसमाशभागिन्य कार्यं
 इत्याह—

याज्ञवल्क्यः, (अ० २ श्लो० १२३)

पितुरुर्ध्वं विभजता माताप्यश सम हरेत् ।

यदि स्त्रीधन दत्त न भवति । दत्ते त्वर्धाशहारिणी कार्येति । "समा
 शहारिणी माता" इतिवचनात् । अत्राप्यर्द्धशब्दो न समप्रविभागधन ।
 किन्तु यावता पुत्रसमाशिता भवति तावदेव विधक्षितम् । अत्र मातृ
 पदस्य जननीवाचकत्वात्पुत्रसपत्नमातृपरत्वमपि । सत्सृष्टुतस्य मातृ
 पदस्य मुख्यगौणोभयार्थत्वानुपपत्ते ।

यत्तु,

असुताश्च पितुः पत्न्य समानाशाः प्रकल्पिताः ।

पितामहश्च सर्वास्ता मातृतुल्या प्रकीर्तिता ॥

इति व्यासवचनात् योगीश्वरवचने पत्नीप्रहणाय जीवपितृकविभागे
 पत्नीमात्रस्य पुत्रसमाशयत्वम् । पुत्रपत्नीपदयोः पितृप्रतियोगिकसम्य
 न्धार्यकतया गौणमुख्यार्थकत्वानुपपत्ते । पित्रोरुर्ध्वं विभागे तु पुत्रकर्तृ
 कतया तत्सम्यन्धिमात्रप्रतीतेर्वैकल्यादुभयपरत्वासम्भवात् पुत्रवती
 नामेव स्वपुत्रसमाशयत्वम्, अपुत्राणां तु प्रासाच्छादनमात्रमात्रमवि
 भक्तसत्त्वपत्नीनामिव । युक्त चैतत् । जीवद्विभाग पितुः स्यात्तन्वात्, अ
 जीवद्विभागे पुत्राणां स्वातन्त्र्यात्, मातृपदपत्नीपदस्वरसाच्च । युक्त च
 अपुत्राणां प्रासाच्छादनमात्रमात्रजननत्वमिति बहुतरानिबन्धस्वरस । पिता

क्षरकृतस्तु "जीवद्विभागे पुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तम् । इदानीं पितुरुर्ध्वं विभजतामपि पुत्रसमभागित्वं पत्नीनामाह" इत्यवतारणिकं "पितुरुर्ध्वं विभजताम्" इत्यस्य योगीश्वरवचसः प्रयच्छतोऽत्रापि सपुत्रापुत्रसकलपितृ-पत्नीनां पुत्रसमांशित्वमभिप्रेतमिति प्रतीयते । मदनरत्नकृताप्यत एवोक्तम्- "जननीग्रहणमपुत्राणामपि मातृसपत्नीनामुपलक्षणं पितामहानां च । "असुताश्च पितुः पत्न्यः" इत्यादिव्यासवचनात् इति । युक्तं चैतत् । पितुः पत्न्य इति पुत्रप्रतियोगिकापितृग्रहणस्यान्यथा वैयर्थ्यात् । पुत्रसमांशित्वस्य पितृकृतविभागविषये "पत्न्यः कार्य्याः समांशिका" इति वदत्रापि मानर इत्येव वदेत् । तस्मात्पितृपत्न्यात्वप्रयुक्तमेव जीवद्विभागसाधारणपुत्रसमांशभाक्त्वमिति मिताक्षरामदनरत्नकृनोरभिप्रायः । पितुरिति कर्त्तरि षष्ठी । तेन पितृकर्त्तृके विभागे पत्न्यः समानांशा इत्युक्तेऽर्थात् प्रतियोगिकस्यैव पत्नीत्वस्य लाभाजीवद्विभागविषयतैवास्योचिता । तत्र तु मातृपदे मुख्यामुख्यमातृपरवानौचित्यात्प्रतिसम्बन्धितया च पुत्राणामेव स्ववचनोपात्तानामुपास्थितेर्जननीपरत्वमेव मातृपदस्य मुख्यार्थलाभायोचितम् । शिष्टाचारोऽप्येवम् । यदत्र युक्तं तद्वाह्यमित्यलमधिकेन ।

बृहस्पति —

तदभावे तु जननी तनयानां समांशिनी ।

अत्र प्रक्रमान्तच्छब्देन पिता गृह्यते ।

पितरि प्रेते यदि केऽपि भ्रातरोऽसंस्कृताः सन्ति तदा तत्संस्कारं समुदायद्रव्येण विधायावशिष्टं यथांशेन विभजनीयमित्याह—

याज्ञवल्क्य (अ० २ श्लो० १२४)

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भ्रातृभिरित्यभिधानाद् संस्कृता भ्रातर इति प्रतीयते ।

संस्कार्यत्वमात्रविधानस्य दायभागप्रस्तावासम्बन्धात्समुदायद्रव्यादिति विवक्षितम् ।

तथाच भ्यास —

असंस्कृतास्तु ये तत्र पितृकादेव तस्मिन्नाह ।

संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥

अविद्यमानेऽपि पितृधनेऽसंस्कृतसंस्कारावश्यकतामाह—

नारदः (३५० प० १३ श्लो० ३४)

अविद्यमाने पित्र्येऽर्थे स्थांशादुक्तस्य वा पुनः ।

१९ दाय० पितृरुर्ध्वं विभागे दुहितृणामशदानप्रकारः । ४५५

अवश्यकार्या सस्कारा भ्रातृभि पूर्वसंस्कृतै ॥(१)

असंस्कृतभागिनीसंस्कारोऽप्यावश्यकः । सति पितृद्रव्य ताभ्यो
ऽशदानमपीत्याह—

याहवत्कथं (अ० २ श्लो० १२४)

भागि-यश्च निजादशाहस्वाश तु तुरीयकम् ।

असंस्कृता सस्कार्या इत्यनुपपन्नम् ।

मनु —(अ० ९ श्लो० ११८)

स्वेभ्योऽशेभ्यस्तु कन्याभ्य प्रदद्युर्भ्रातर पृथक् ।

स्वात्स्वाद्दशाच्चतुर्भाग पतिता स्युरदित्सव ॥

अत्रोभयत्र प्रत्येकपरिकल्पिताभिजादशाद्दुद्धृत्य सर्वैर्भ्रातृभिर्भागिनीभ्य प्रत्येक चतुर्थोऽशा देय इत्यर्थो न भवति । तथा सति बहुभ्रातृकाया बहुधनत्व बहुभागिनीकस्य भ्रातृनिर्जनतापत्ते । तस्मात्संस्कारोपयुक्तद्रव्यदानमात्र विवक्षितमिति रत्नाकरचन्तामभ्यादी व्याख्यातम् । “अनूढाना तु कन्याना विधानुरूपेण संस्कार कुर्यात्” इति वष्णुवचन च तत्रोपाद्बलकमुपन्यस्तम् । तदयुक्तम् । अशदानाविवक्षायाः स्मृतिद्वयेऽप्यन्यायव्यात् । संस्काराकरणप्रत्यवायात्पृथगदानप्रत्यवायध्वषणाच्च । अन्यथा ‘पतिता स्युरदित्सव’ इत्यदानप्रत्यवायपक्षनमप्यसंस्कारप्रत्यवायपर स्यात् । अतो मयातिथिमिताक्षराकारादिभिर्याख्यातमेवम् । “निजादशात्” “स्वात्स्वाद्दशात्” इति नापादाने पञ्चम्यपि तु ह्यब्लापो तथा च तमपेक्ष्यतियावत् । एव च यज्जातीया कन्या तज्जातीयपुत्रभागचतुर्थोऽशभागिना सा कार्य्या । तथा चायमर्थो ब्राह्मणजानीया या कन्या बह्यमाणो ब्राह्मणीपुत्रभागो यावास्तच्चतुर्थोऽशस्तस्या । एव क्षत्रियादिजातीयकन्यास्यपि । तच्च यथा । यदि कस्य चिद्ब्राह्मण्येवैका पत्नी तस्याश्चैकः पुत्र कन्यका चैका । तत्र पित्र्यसर्वमेव द्वधा विभज्य तत्रैक भाग चतुर्धा हृत्वेको भागो भागिन्ये तन देयोऽवशिष्ट सर्वे स स्वय गृह्णीयात् । एव पुत्रद्वये कन्यैक्ये च त्रेधा विभाग सर्वद्रव्यस्य विधायैकस्य चतुर्धाकृतस्य भागस्य चतुर्थभाग भागिन्ये दत्त्वा शेष द्वाभ्या यथाश विभज्य ग्राह्यम् । पुत्रैक्ये कन्याद्वित्ये त्रेधाकृतस्य द्रव्यस्यैक भाग चतुर्धा हत्वा द्वावशौ द्वाभ्या कन्याभ्या दत्त्वाऽवशिष्ट तेन ग्राह्यम् । एव समानजातीयेषु साम्येऽपि सर्वथा भागिनीना भ्रातृजात्युचितभागतुरीयाशभागिता यथा भवति तथोक्तम् । यदा

(१) भ्रातृणाम् इति पाठान्तरम् ।

तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्या चैका । तत्र पितृधनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागंस्त्रीश्चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णीयात् । यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका तदा पितृधनमेकादशधा कृत्वा क्षत्रियापुत्रभागंस्त्रीश्चतुर्धा विभज्यैकमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा ब्राह्मणीपुत्रावन्यत् सर्वं विभज्य गृह्णीयाताम् । एवं सर्वत्र जातिवैषम्ये भ्रातृभगिनीसङ्ख्यासाम्यवैषम्ये च योज्यम् ।

विष्णुरपि—

मातरः पुत्रभागानुसारेण भागहारिण्योऽनूढाश्च दुहितरः ।

पुत्रभागानुसारेण यथा घर्णक्रमेण पुत्राणां चतुस्त्रिद्वेकभागभागिता तथा तत्तज्जानीयपत्नीनामपि । अनूढाश्च दुहितरः पुत्रभागानुसारेण भागहारिण्य इत्यनेन यद्यपि चतुराद्यंशानां सर्वेषां दुहितृभ्यो दानं प्रतीयते तथापि “स्वेभ्योऽशेभ्यः” “स्वात्स्वाद्यंशात्” इति मनुयोगीश्वराभ्यां चतुर्थांशदानस्योक्तेस्तथैव पुत्रभागानुसारो न सजातीयभ्रातृसमभागहारिण्यमित्यविरोधः । स्पष्टमाह—

वृहस्पतिः,

समांशा मातरस्त्वेषां चतुर्थांशाश्च कन्यकाः । इति ।

कन्यकानां त्वदत्तानां चतुर्थो भाग इष्यते ।

पुत्राणां च त्रयो भागाः साम्यं त्वद्व्यधने स्मृतम् ॥

इति षटतः कात्यायनस्याप्येतदेवाभिमतम् । साम्यमित्यादेशत्वयमर्थः । यदि संस्कारपर्याप्तमपि पितृधनं नास्ति तदा पुत्रसमभागितैव दुहितृणांमिति । अनूढानां त्वित्यादि विष्णुवचनमपि मेधातिथ्यादीनां न प्रतिकूलम् । वित्तानुसारेण संस्कारमनूढानां पितुः कन्यानां स्वभगिनीनां कुर्यादित्यनेन संस्कारावश्यकतामात्रमत्रोच्यते न तु भागदानदाने ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु—

कन्याभ्यश्च पितृद्रव्य देय वैवाहिकं वसु ।

इति देवलयचनानुसारेण संस्कारमात्रोपयोगद्रव्यदानमेव मन्यते । वैवाहिकं वसु देयमिति वैवाहिकविशेषणस्यान्यथा वैषम्यापत्तेरिति तदाशयः ।

अत्र षडामः । कन्याभ्यः पितृद्रव्य देयमिति पृथग्विधिः । तच्च मन्वाद्यनुशोधाच्चतुर्थांशरूपमेव । वैवाहिकं वसु च देयमित्यपि पृथगेव विधिः । “विभज्यमाने दायाद्यं कन्यालङ्कारं वैवाहिकं च स्त्रीघनं लभेत” इति

१९दाय० पितरुर्ध्वविभागेदुहितृणामंशभागित्वव्यवस्थापनम् ४५७

शङ्खचनसमानार्थतया । व्याख्यातं चेद शङ्खचन विद्यारण्यश्रीचरणे पराशर-
स्मृतिटीकायाम्—पैतृकद्रव्यविभागकाल स्वधृतालङ्कारादिकमपि कन्या
प्राप्नोतीत्याह शङ्ख इति । यदि तु वैवाहिक=विवाहोपयोगि पितृद्रव्य कन्या-
भ्यो देयमित्यर्थः स्याद्भ्रसुपद पुनरुक्त स्यादिति पृथग्विधिद्वयमेवात्र
युक्तम् ।

दायतस्वकृता तु

कन्याभ्यश्च पितृद्रव्याद्देयं वैवाहिकं वसु ।

इति पठितम् । तत्रापि शङ्खेन समानार्थकतालाभायास्मदुक्तमेव
व्याख्यानमादर्त्तुमर्हं न तु विवाहोपयुक्तद्रव्यपरतैत्यवसेयम् ।

अत्र च मन्वादिवचनेषु भगिनीपदं क्वचित् क्वचिच्च कन्यादिपदं यद्य-
पि श्रूयते तथापि भ्रातृकतृकत्रिभागाधिकारात्पितृप्रतियोगिक कन्या
त्वं दुहितृत्वं भ्रातृप्रतियोगिकं च भगिनीत्वमादायैकार्थकतावसेया । त-
स्मादजीवित्पितृकविभागे भगिनीनामपि पितृद्रव्यांशभागित्वं न तु सं-
स्कारार्थतामात्रम् । (१)पूर्वं तु यत्किञ्चित्पिता ददाति तदेव लभते विशे-
षवचनाभावादिति ।

जीमूतवाहनेन तृक्तम् (अ०३) “प्रदत्तुर्भ्रातरः” “दत्त्वांश तु” इति मनुयोगीश्व-
रभ्यामभिज्ञानान्न भगिनीभिरत्रिकारयुद्ध्या चतुर्थोऽंशो प्राह्यः । न ह्यधि-
कारिण एकस्मै भ्रात्रेऽभ्यो भ्राता स्वांशाद्दद्यादित्युच्यते । तथाच यथा
सस्कारे भ्रातृणामधिकारिता तथा चतुर्थांशदानेऽपीति तददाने भ्रा-
तृणामेव दोषो न तु तासां प्रसह्यकारितेति ।

तदस्ययुक्तम् । उक्तिवैचित्र्यमात्रस्यास्याप्रयोजकत्वात् ।
“इच्छया विभजेऽसुतान्” “उद्धारं ज्यायसे दरजा” इत्यादिषु ।
यद्यपि तेनैषोक्तम्—

येषां तु न कृताः पित्रा सस्कारविधयः क्रमात् ।

कर्त्तव्या भ्रातृमिस्तेषां पैतृकादेयं तद्धनात् ॥ (५५०५०१३ःश्लो०३३)

इति नारदवाक्ये येषामिति पुल्लिङ्गनिर्देशात्तदनन्तरमेव च “अविद्यमाने”

इति वचनारम्भाद्भातृसस्कारार्थमेवेदं वचनमिति ।

सति पितृद्रव्य मन्वादिवचनेभ्यो भगिनीसस्कारावश्यकत्वप्रतीतेः
संस्कारोपयोगिद्रव्यदानमेव विशिष्टमिति तद्व्ययम् । वचनान्तरेषु भगि-
नीसंस्कारस्यावश्यकत्वप्रतीतेः ।

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

(१) पूर्वं तु=जीवित्पितृकविभागे तु इत्यर्थः ।

बी० मि० ५८

कन्याप्रदं पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

अप्रयच्छन् समाप्नोति भूणहत्यामृतावृतौ ।

इति भ्रातुरपि योगीश्वरेण भगिनीविवाहसंस्काराकरणे भूणहत्यादोष-
श्रुतेस्तदेकमूलकतया 'येषां तेषां' इत्यस्य "सामान्यलिङ्गं नपुंसकं" इति-
ति वचनात्सामान्यविधेयत्वात् नपुंसकपठ्यन्तत्वं विरूपैकशेषोऽपि
वाभ्युपगन्तुमुचित एवेति । यवीयस इति नुमर्दाद्योरभावं छान्द-
समाभिप्रेत्य—

असंस्कृता भ्रातरस्तु ये स्युस्तत्र यवीयसः ।

संस्कार्याः पूर्वजैस्ते वै पैतृकान्मध्यकाद्धनात् ॥

इति वृहस्पतिवचनं पठित्वा भ्रातृग्रहणं भगिनीनामन्युपलक्षण-
मिति मदनरत्नकृता व्याख्यातम् । अत्र च संस्कारसाहचर्यात् "अनु-
नां दुहितृणाम्" "कन्यकानां त्वदत्तानाम्" इत्यनूढत्वविशेषणोपादानाच्चाप-
रिणीता एव चतुर्थाशभागिन्यो भगिन्योऽन्यास्तु यत्किञ्चिदौचित्या-
ह्यसन्त इति बोध्यम् । मातृधने चेदं प्रपञ्चनीयम् ।

स्थावरस्य स्थाजितस्य पैतामहस्य वा पुत्रानुमत्यैव पिता दाना-
दि कुर्व्यात् । "स्थावरं द्विपदं चैव" इति प्रागुद ह्यवचनात् । यद्य-
पि स्वयनर्जितमित्यनेन पैतामहे केमुनिन्यायेन पुत्रानुमत्यावश्यकता
प्रदर्शिता । तथापि कुटुम्बव्यापिन्यामापदि तु यः काश्चिदन्याननुमताद्य-
पि कुटुम्बभरणस्यावश्यकत्वात् स्थावरस्यापि दानविक्रयादाधीकारी ।

एकोऽपि स्थावरे कुर्व्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आप्तकाले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥

इति वचनात् । धर्मार्थं इत्यनेनात्यावश्यकं पितृश्राद्धादिरूपो धर्मो
गृह्यते । यत्तु स्मरणम्—

विभक्ता अविभक्ता वा सृपिण्डाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥ इति,

तत्राविभक्तानां मध्यकद्रव्ये (१) स्वाम्यसाम्यादनीशत्वमन्यानुमतिं
विना सिद्धमपि स्थावरे विशेषतस्तदादरार्थमुच्यते । विभक्तानां तु
व्यवहारसौकर्यार्थम् । कालान्तरे हि विभक्ताविभक्तसंशये विभागमा-
यनावश्यं साक्षादिप्रमाणेन तथा सति (२) कार्य्या स्यादन्यथा साधार-
णद्रव्यदानाद्यसम्भवात् । अनुमतौ तु सत्यां तदनपेक्ष (३) एव व्यवहार-

(१) य धारण द्रव्ये । (२) तथा सति=अनीशत्वे सतीत्यर्थं ।

(३) तदनपेक्ष=साक्षादिप्रमाणनिरपेक्ष इत्यर्थं ।

१९दाय० स्थावरेऽन्याननुमतावपि दानादिसिद्ध्युपपादनम् । ४५९

सिद्ध्यति । ननु यथाश्रुतं स्थावरे विभक्तानामपि समं स्वाम्यम् । विभागस्यादृष्टार्थताप्रसङ्गात् । अतश्चान्याननुमतिमन्तरेणापि दानादिस्वरूपं सिद्ध्यत्येव । विभागभावनायां व्यवहारोऽपि । यथा—

स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन वा ।

हिरण्योदकदानेन पद्भूमिर्गच्छति मेदिनी ॥

इति वचने ग्रामानुमति सामन्तानुमतिश्च । (१) सामन्तानुमतिस्तु सीमाधिप्रतिपत्तिनिरासायापि । ज्ञातिदायादानुमतेस्तु पूर्ववदेव व्यवस्था(२) । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

प्रतिग्रह. प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषतः । इति ।

अन्यथात्रापि ग्रामसामन्तानुमतिमन्तरेण दानाद्यसिद्धिः प्रसज्येत । हिरण्योदकदानेनेति—(३)

स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुजया ।

इति स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात् ,

भूमि य प्रतिगृह्णाति भूमि यश्च प्रयच्छति ।

तावुभौ पुण्यकर्माणो नियत स्वर्गगामिनौ ॥

इति दानप्रशसनाच्च कुटुम्बभरणाद्यर्थमवश्यकर्त्तव्येऽपि विक्रये सहिरण्यमुदकं क्षेत्रे दत्त्वा दानांशोऽपि कश्चिद्यथा तत्र भवति तथौ दानरूपेण स्थावरविक्रय कुर्यादिति सूचितम् ।

जीमूतवाहनस्तु—(अध्या० २)

स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च ।

नैकः कुर्यात्क्रयं(४) दान परस्परमत विना ॥

विभक्ता अविभक्ता वा ।

इत्यादिव्यप्रीत्यर्थं वचनद्वयमुपन्यस्य नैदमेकस्य विक्रयदानाद्यनधिकारप्रतिपादनार्थम् । यद्येष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तर इव स्थावरऽप्यविशेषात् स्वैत्वत्यागात्मकदानाद्यनिषेधे(५) वचनशतेनापि यस्तुनोऽन्यथाकरणाशक्ते, बोधयितुमशक्यत्वात् । किन्तु दुर्वृत्तपुरुषं प्रति कुटुम्बार्थादिनिमित्ताभावे कुटुम्बधिरोधादधर्मभागि

(१) अत्र "तत्र ग्रामानुमतिर्व्यवहारप्रशसनाया न तु ग्रामानुमति विना व्यवहारसिद्धि" इत्याधिकमपोक्षतम् । (२) व्यवहारसौकर्योपयोगि वचनम् ।

(३) हिरण्योदकदानेन इत्यनेनेत्यर्थः । अस्य च इति सूचितमित्यनेनेन सम्बन्धः ।

(४) क्रय=विक्रयम् । ५ पण्यन्तस्यास्य बोधाऽनुमशक्यत्वादित्यनेनान्वयः ।

य । अप्रैव हेतु वेन वचनशतेन पर्याय दि योजनीयम् ।

४६० श्रीरामित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिर्ूपणम्

ताज्ञापनार्थं निषेधरूपम् । एव “स्थावरं द्विपदं चैव” इत्यादिकमपि वि
भक्तविषयं पृथक्त्वेन वर्णनयिम्(१) अत एव—

नारदः—(व्य० प० १३ श्लो० ४२।४३)

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक् क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संयुताः ॥

स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुटुम्बुर्धधेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य हि ॥

इति सामान्यत एव विक्रयाद्यनुमन्यते । इशास्ते स्वधनस्य हीति
हेतुश्रमिधानात् स्थावरगोचरमपीदं वचनम् । अपरथा तदानर्थक्याप-
त्तेरित्याह ।

तत्सम्प्रभेव । परं त्वधर्ममागिताज्ञापनार्थमित्ययुक्तम् । वृथास्थाव-
रविक्रयस्य बहून् प्रत्यपि निषेधादेकग्रहणापार्थक्यापत्तेः । व्यवहार-
शास्त्रस्य व्यवहारलौकिकप्रादुर्भूतप्रयोजनसम्भवेऽदृष्टकल्पनानुपपत्तेः ।
अन्यथाऽनुमतावपि तदापत्तेः कुटुम्बविरोधजन्यवचनान्तरप्रति-
पादिताधर्मप्रयोजकतापरमस्तु ।

अत्र च पुत्रेच्छया यो जीवद्विभागो यश्चाजीवद्विभागः स एके-
च्छयापि भवत्यावशेषात् । अत एव विभागं प्रकल्प्य यथात्यायनेनोक्तम्—
अप्राप्तव्यवहाराणां धन व्यवविधर्जितम् ।

स्वसेयुर्धन्धुमित्रेषु प्रोपिनानां तथैव च ॥ इति,

तदपि सङ्गतम् । अन्यथा तदनुमतिमन्तरेण विभागभावे तद्धनस्य
धन्धुमित्रेषु न्यासविधानमनुपपन्नं स्यात् ।

तथा विष्णुरभि—

तथा रक्ष्यं बालचनमाव्यवहारप्राप्तेरिति ।

अयं च पुत्राणां विभागः पुत्रपौत्रप्रपौत्रपर्यन्तं समो नात्रोत्प-
त्तितः प्रत्यासत्तिक्रमेणाधिकारक्रमः । पुत्रादीनां त्रयाणामपि पार्षणे
विण्डदानाधिकारात् । अत एव—

देवसः,

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

(१) स्थावर द्विपद चैवेति वचने न दानं न च विक्रय इत्यनन्तरमवश्यं कर्तव्य-
पदाभ्याहारः कर्तव्यः । तथा च दानविक्रयकर्तव्यत्वानिवेधात् तत्करणे विधायिकमग्र-
दोष एव न तु दानादिस्वरूपाभिप्राप्तिः नदि वचनशब्देनापि पदः पठयितुं शक्यते
इति भावः ।

१९ दाय० पैतामहे पौत्राणा विभागवैषम्यस्योपपादनम् । ४६१

उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम् ।

मधुमालैश्च शकैश्च पयसा पायसनं च ।

एष नो दास्यति धाद्द वर्षासु च मघासु च ॥ इति ।

तथा च श्लोकशङ्खलेखितगौतमा —

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

जातं पुत्रं प्रशसन्ति पिप्पलं शकुन्ता इव ॥

मधुमालेन यद्भूतेन पयसा पायसेन च ।

एष दास्यति नस्तुतिं वर्षासु च मघासु च ॥ इति ।

एवं तुलयाधिकारात् जन्मना स्वत्वस्यापि तुल्यत्वात्तुल्यभागभागिता प्रसक्तापि 'अनेकपितृकाणां तु' इति रचनमानवत्ततः 'जीवत्पितृकृतयोः पौत्रप्रपौत्रयोः पार्वणानाधकारणं पिण्डदातृत्वाभावात्पितामहप्रपितामहयत्नः अधिकारः । यदा चैकस्य पुत्रस्य पुत्राः सन्त्येकश्च पुत्र एवास्ति । तदा पुत्रस्यैका भागोऽपत्त्यैक सर्वेषां पौत्राणाम् । स्वपितृधीनजन्ममूलकत्वात् पितामहधनसम्बन्धस्य यावत्वेव धने तस्य स्वामित्वं तावत्वेव तेषामपि' इति नीमूवाहनात् (अ० ३ प० १) त्वनादेयम् । जन्मना पौत्राणामपि पितामहधनं स्वत्वव्यवस्थापनात् । तस्मात् पौत्राणां पितामहधने वाचनिकमत्र विभागवैषम्यं न त्वौपचितिकम् ।

यत्तु तन्नैकम्-यत्रैकस्य भ्रातुरुत्तकसङ्ख्या पुत्रा अन्यस्य च ततोऽल्पसङ्ख्यास्तत्र दमनकपितृकाणामिति वचनं पौत्रधनेन सर्वेषां समभागनिवृत्त्यर्थम् । जीवति तु पितरि पौत्राणां पितामहधनस्वाम्ये सपुत्रापुत्रभ्रातृद्वयविभागे तत्पुत्राणामपि विभागः स्यात् स्वाम्याविशेषादिति ।

तत्राग्रेव निरस्तम् । उक्तोऽतिप्रसङ्गोऽप्यनेनैव परास्तः । अत एव पितृभ्रातृपुत्रसमवाये पितृव्यपितृधनं तदिति भ्रातृपुत्राणां तत्र स्वाम्याभावाद्द्विभाग एव न स्यादित्यप्यपास्तम् । यच्च जीवत्पितृकृतयोरित्यादि । तदपि मन्दम् । न हि पिण्डदानाधिकार एव दायप्रहणे प्रयोजकः । ज्येष्ठे सति कनीयसामनधिकारोऽपि दायप्रहणात् । तदर्हतायाश्चात्राप्यनपायात् । गोत्रजादीनां दायहराणामनकेषां समवायं पिण्डदानाद्युपकारित्वं धनस्वामिना यत् तत् अनुपकारिव्यावर्तकपरं न तु तदेव प्रयोजकम् ।

जीवद्द्विभागोऽर्जीवद्द्विभागे वा कस्यां चित्पितृत्वात् भ्रातृत्वात् वा स्पष्टगर्भावामप्रत्यक्षं प्रतीक्ष्य विभागः कार्यः ।

अथ भ्रातृणां दायविभागो याश्चानन्त्याद्विभवात्सामानुब्रह्मात्

इति वशिष्ठस्मरणात् । आपुत्रलाभादिति वचनात् स्पष्टगर्मासु प्रतीक्षाऽस्पष्टगर्मासु तु नेत्यवगम्यते । अत एव तत्र पश्चादुत्पन्नस्य विभागप्रकारमाह—

योगीश्वरः, (अ० २ श्लो० १२२)

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ।

पित्रिच्छया पुत्रेच्छया वा जीवतोः पित्रोर्विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागभाक् । विभज्यते इति विभागः पित्रोर्भागस्तं भजने इति विभागभावमवति । पित्रोर्ऊर्ध्वं स एव तयोरंशं लभते इत्यर्थः । असत्यां दुहितरि मातृभागमिति विशेषः । सवर्णायामिति विशेषणादसवर्णायां जातस्तु पित्र्याद्धनात्स्वांशमेव लभते दुहित्रभावे मातृभागं सर्वमेव । अनेनैव न्यायेन जीवद्विभागेऽपि विभक्तजोऽसवर्णापुत्रः स्वजात्युचितभागभागेव न सकलपित्र्याभागित्यवसेयम् । एतद्वेषाभिप्रेत्य—

मनु, (अ० ९ श्लो० २१६)

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् । इति ।

पित्रोरिदं पित्र्य धनं यथोक्तव्यवस्थया हरेत् । एवकारेण भ्रातृभिः त्वांशादाकृष्य स्वभागसमभागभाक् स न कार्यः ।

गौतमोऽपि—

विकृत्तजः पित्र्यमेवेति ।

जीयति तु पितरि मातरि तत्सपत्न्यां चाऽविस्पष्टगर्मायां विभक्तैर्विभागानन्तरोत्पन्नोऽयं स्वस्वभागादाकृष्य स्वभागंसमभागभाक् कार्यः । तथा च विष्णु—

पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नाय विभागं दद्भुरिति ।

तं च भ्रातृदत्तं तद्विभागं पितैव गृहीत्वा तं परिपालयेत् । तस्यैव तत्राधिकारात् । “अप्राप्तव्यवहाराणां” इत्यादिप्रागुक्तवचनाच्च । यद्यप्यचनम्—

अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातृभागे विभक्तजः । इति ।

तस्याप्ययमेव विषयः । पूर्वजो विभागात्पूर्वमुत्पन्नः प्राप्तपितृधनविभागः पित्रोर्विभागेऽनीशो न स्यामी । विभक्तजश्च पूर्वविभक्तस्य भ्रातृभागेऽनीश इत्यर्थः । विभागोत्तरं च यत्पित्राजितं तदपि विभक्तजस्यैव ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशास्त्रे पूर्वजाः ॥

यथा धने तथर्णे च दानाधानक्रमेषु च ।

परम्परमनीशास्त्रे मुक्या शौचोदकक्रियाम् ॥

इति बृहस्पतिस्मरणात् । स एव—

पित्रा सह विभक्ता ये सापत्ना वा सहोदराः ।

अधन्यजास्तु ये तेषां पितृभागहरास्तु ते ॥

अत्र हेतुरनीशः पूर्वज इत्यादितद्वचनोक्त एव । ये तु विभक्ताः पित्रा संसृष्टाः पुत्रास्तैः सह तु तस्य विभागो न सकलापिअधनप्रहणमित्याह—

ननु, (अ० २ श्लो० २१६)

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ।

तेन=पित्रा । पितुरुर्ध्वं पितृधने भ्रातृभिर्विमज्य गृहीते विभागसमयेऽस्पृष्टगर्भायां पितृपत्न्याः पश्चात्पुत्रे जाते स्वस्वभागादायव्ययविशोभितात् तैः स स्वभागसमभागभाक् करणीय इत्याह—

याज्ञवल्क्य, (अ० २ श्लो० १२२)

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्यविशोधितात् ।

दृश्यात्=भ्रातृभिर्गृहीतात् । आय =प्रतिमास प्रतिदिन प्रत्यब्दं यत्तदुपरि वृद्धम् । व्यय =पितृकृतर्णापाकरणं भ्रातृभगिनीसंस्कारकरणं च । तस्य सर्वसाधारण्येन कर्त्तव्यत्वान् । न तु भ्रातृकर्त्तव्यव्ययस्तस्यैतत्सम्बन्धाभावात् । ताभ्यामायव्ययाभ्यां विशोधितात् पितृधनात् तस्य विभागो चरोत्पन्नस्य विभाग पूर्वविभक्तसमः स्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । प्रातिस्विकेषु स्वस्वभागेषु तदुत्थमायं प्रवेश्यावश्यकं च साधारणं व्ययं निष्काश्यान्नशिष्टस्वस्वभागेषुः किञ्चित्किञ्चिदुद्धृत्य विभक्तजः स्वभागसमभागभाक् कार्य्य इति । वाशब्दस्तु 'विभक्तेषु सुतोजात' इति पूर्वाद्धेन सह व्यवस्थितविकल्पार्थं । व्यवस्था चोक्तैव ।

हलायुधस्तु दृश्यात्=प्रत्यक्षात् तु गुप्तात्पितृधनादित्यर्थमुक्त्वा विभक्तभ्रातृपेक्षया योऽल्पगुणो विभक्तजस्तद्विषयोऽयं पक्ष इत्याह ।

तन्निर्वीजत्वात् गुप्तस्यापि विभागानन्तरं जातस्य समभागेन विभजनीयत्वाद्वा तदप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात्त्रियमकल्पनेऽदृष्टार्थतापत्तेर्विज्ञानेश्वरोक्तार्थकतया वचनसामञ्जस्यादुपेक्ष्यम् ।

असवर्णानां भ्रातृणां विभागप्रकारमाह—

योगीश्वर, (अ० २ श्लो० १२५)

चतुस्त्रिंशद्विकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणारमजाः ।

क्षत्रजास्त्रिंशद्विकभागा विद्वास्तु द्विकभागिनः ॥ इति ।

तिष्ठो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वा दृष्टजन्मनः ॥ (अ० १ श्लो० ५७)

इति योगोद्वारेण ब्राह्मणस्यासर्वणास्तिस्त्रः क्षत्रियस्य द्वे विश एकौ भार्या इति सर्वणोमादाय तेषां मध्ये ब्राह्मणस्य चतस्रः क्षत्रियस्य ति-
 ष्ठा वैश्यस्य द्वे इत्युक्तम् । सर्वणोसर्वणसर्वभार्याभिप्रायेण इत्यादिस-
 ह्मयान वैश्यस्यापि द्वे शूद्रापरिहारे च स्वेनेति 'स्वा शूद्रजन्मन' इति
 वैश्याद्वैलक्षण्यसङ्केतसर्वणाभिप्रायैवेयं सङ्घेति विज्ञानयोगिभिर्भा-
 र्यातम् । तथा च ब्राह्मणात् ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीषु जाताः पुत्रा यथाक्रमं
 वर्णशो=मातृवर्णानुसारेण । "सह्यैकवचनाच्च वोप्सायाम्" (अ० १
 पा०४सू०४३) इत्यधिकरणकारके शस् प्रत्ययः । वर्णं वर्ण इत्यर्थः । ब्रा-
 ह्मणादिभ्यः क्षत्रियादिषु जातानां मूर्धावासिकादिजातिसंज्ञत्वेन तेषां प्र-
 णशब्देन ग्रहणासम्भवान्मातृवर्णश इत्यर्थः । चतुस्त्रिंशद्भागो स्युः । पत-
 दुक्त भवात् ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुरश्वतुरो भागान् ल-
 भन्ते । तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नास्त्रीस्त्रीन्, तेनैव वैश्यायामुत्पन्ना द्वौ
 द्वौ, तेनैव शूद्रायामुत्पन्ना एकमेकमिति । वर्णश इति सर्वत्रोत्तरत्र
 सम्यख्यते । तथा च क्षत्रात् क्षत्रियादिषु जाता यथाक्रमं श्रीस्त्रीन् द्वौ द्वौ
 वेकमेकं च लभन्ते । विशो वैश्यादिषु जाता यथाक्रमं द्वौ द्वौवेकमेकं लभ-
 न्ते इति । शूद्रस्यान्वर्णभार्याभावात्तःपुत्राणां सजातीयपुत्रभागः पूर्वो-
 क एव । यद्यपि शूद्रापरिणयने द्विजातेभूयान् दोषः, पुत्रार्थं विधाहस्तु
 सर्वथा शूद्रायां निषिद्ध एव । तथा च—

मनुविष्णु, (मनु० अ० ३ द्रलो० १५)

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥

शूद्रावेदा पतत्यत्रेव नश्यतनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥

तदपत्यतया=शूद्राभाजनितापत्यस्यतया । ब्राह्मणस्य तु क्षत्रविडम्पे
 क्षयाप्यधिकदोषनामाहस्तुस्तरपरिणये—

तावेव, (मनु० अ० ३ द्रलो० १०)

शूद्रां शयनमारोप्य प्रातणो यात्ययोगातिम् ।

जनयिष्या सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ इति ।

योगीश्वरोऽपि—(अ०१ द्रलो० ५६)

यद्युच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसद्गृहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम् ॥ इति ।

तेन विप्रादिजातशूद्रापुत्राभावात्कथं तस्यांशामिधानमिति प्रति-
 भाति । तथापि रतिघर्मांशविषादयोरनुकल्पार्थेन परिणीतायां शूद्राया

१९ दायं असवर्णानां भ्रातृणां विभागप्रकारः । ४६५

मनुपद्माज्जातस्य विभागाभिधानमुपपन्नमेव । शूद्रां जातो निषादः
पारशवो वेति जातिकथनमिव । आर्च्यारमिताक्षरायामेवमेव व्यवस्थापितम् ।
अतएव—

मनुना, (अ० ३ श्लो० १२)

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः । इति । •

कामत इत्यवरा इति च यदता सर्वणापरिणयनमेव मुख्यमित्युक्तम् ।
शङ्खलिखिताभ्यामपि—

भार्याः सजातीयाः सर्वेषां श्रेयस्यः स्युरिति पूर्वः कल्पस्ततोऽनु-
कल्पश्चतस्रो ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण तिस्रो राजन्यस्य द्वे वैश्यस्य एका
शूद्रस्येति ।

भानुपूर्व्येणेत्युक्तेरुत्तरोत्तर जघन्यता सूचिता । यस्तु मनुना चातुर्वर्ण्य-
पुत्रविभागे प्रकारद्वयमुक्तम्—(अ० ९)

अंशं दायार्द्धरेद्विप्रो द्वावशौ क्षत्रियासुतः ।

वैश्याजोऽध्यर्द्धमेकांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ (१५१)

सर्वं वा रिक्थज्जातं तु दशधा परिकल्प्य तत् ।

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् ॥ (१५२)

चतुरोऽशान् हरेद्विप्रस्त्रीनिंशान् क्षत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेत् द्वावशमं शूद्रासुतो हरेत् ॥ इति (१५३)

तत्रोत्तरप्रकारो योगेश्वरसवादी । तद्गुणवदगुणवत्क्षत्रियादिपुत्रविष-
यतया व्यवस्थापनीयम् । अत एव ब्राह्मणजातो राजन्यापुत्र एव यदि
जन्मज्येष्ठो गुणवाञ्छ तदा ब्राह्मणीपुत्रसमाशमाक्, ब्राह्मणेन क्षत्रि-
येण च वैश्यायां जनितस्तादृक् क्षत्रियापुत्रसमाशमागित्याह—

बृहस्पतिः,

विप्रेण क्षत्रियाजातो जन्मज्येष्ठो गुणान्वितः ।

भवेत् समांशो विप्रेण वैश्याजातस्तथैव च ॥

तथा बांधवः—

सवर्णापुत्रानन्तरापुत्रयोरनन्तरापुत्रश्चेद्गुणवान् स ज्येष्ठांशं हरेत् ।
गुणवान् द्वि शेषाणां भर्त्ता भवतीति ।

एतद्वचनेऽनन्तरोत्पन्नमात्रस्य गुणवत्त्वज्येष्ठताप्रयुक्तोत्कृष्टपुत्रसमां-
शभाक्त्वोक्तेर्वैश्याजशूद्रापुत्रस्याप्येषाविधस्य वैश्यापुत्रसमांशिता द्रष्ट-
व्या बृहस्पत्यनुक्तापि । ज्येष्ठांशं हरेदित्यस्योत्कृष्टसमांशहरणमवार्थो बृह-
स्पतिसंवादात् उत्तमजातीयापेक्षयाधिकांशानौचित्याच्च । यदा तु शूद्रा-
ज एवैकः पुत्रो ब्राह्मणस्य तदा स तद्भनतृतीयांशहारी भागद्वय सपि-

ण्डानां तदभावे सकुल्यानां तेषामप्यभावे श्राद्धकर्तुः । यदाह—
देवल,

निपाद् एकपुत्रस्तु विप्रर्क्यस्य तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाताथवा हरेत् ॥

ब्राह्मणाच्छूद्रायां विनायां जातो निपाद्ः स एकश्चासौ पुत्रश्चेदित्यर्थः । क्षत्रियवैश्ययोस्तु स घनाद्धं हरोऽपरमद्धं मपुत्रधनग्रहणाधिकारिणस्तदुक्तक्रमेण गृह्णीयुः । तथा च—

विष्णुः,

द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकपुत्रोऽद्धं हरोऽपुत्रर्क्यस्य या गतिः साऽद्धं स्य द्वितीयस्येति ।

द्विजातिपदेनात्र क्षत्रियवैश्यमात्रग्रहणम् । देवलेन ब्राह्मणे विशेषाभिधानात् । एकपुत्र इति कर्मधारयः । इदमपि सहस्रतातिशुण्यच्छूद्रापुत्रविषयम् । “यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्र” इत्यादिना “ब्राह्मणक्षत्रियविशां” इत्यादिना च वक्ष्यमाणमनुवचनेन विरोधापत्तेः । यद्यपि सामान्यत इयं भागवत्स्मृतिकृता । तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूमिव्यतिरिक्तविषया । क्षत्रियादिसुतानां तत्र भागप्रतिषेधात् । तथा च—

नृहस्वतिः,

न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥

अत्र प्रतिग्रहोपादानात्कयादिप्राप्तायां भूमौ भवत्येव तेषामपि भागः स्वजात्यहं इति सूचितम् । अत एव भूमिमात्रविषये शूद्रापुत्रस्य पृथङ्निषेधो देवलेनोक्तः—

शूद्रां द्विजातिमिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।

सजातावाप्नुयात्सर्वमिनि धर्मो व्यवस्थितः ॥ इति ।

यत्तु—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिष्यमाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं स्मृतम् ॥ (अ०९ दलो०१५५)

इति मनुवचनम् । तत्र पितृप्रीतिदत्तधनसद्भावाविषयमिति दाक्षिणात्याः । निर्गुणापरिणीतशूद्रापुत्रविषयमिति तु पौरस्त्याः । तन्मन्त्रम् । “यदेवास्य” इत्यादिवाक्यशेषोपात्तव्यवस्थामपह्नायानुपात्तसगुणनिर्गुणव्यवस्थायाः कल्पयितुमनर्हत्यान् । अपरिणीतशूद्रापुत्रभागस्य च दासप्रस्तायेऽभिधास्यमानत्वात्प्राच्येय व्यवस्था सुस्था ।

मुख्यामुख्यपुत्राणां विभागव्यवस्थां वक्तुं तत्स्वरूपं निरूप्यते ।

तत्र—

याज्ञवल्क्यः, (अ० २)

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुत ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ (१२८)

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥ (१२९)

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तकः स्मृतः ॥ (१३०)

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः ।

दत्तात्मा तु स्वय दत्तो गर्भे विभ्रः सहोदजः ॥ (१३१)

असृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः ।

सवर्णा धर्मविवाहोद्भा धर्मपत्नी तस्यां जात औरस पुत्र इति मित्ता-
क्षर । अस्तुतस्तु नेदमेवं योद्धव्यम् । अनुलोमजानां मूर्द्धावसिकादी-
नामौरसेष्वन्तर्भावादिति स्ववचनविरोधात् । न हि ते सवर्णायामुप-
पन्नाः । ब्राह्मणादिषु येषां येन धर्मविवाहस्तदृढात्पन्नानामनौरसत्वप्रस-
ङ्गे तेषु सत्स्वप्यन्येषां दायग्रहणप्रसङ्गाच्च । तस्मादुत्कर्षाभिप्रायं सव-
र्णाग्रहणम् । धर्मपत्नीजत्वमात्रं चाक्योपात्त क्षेत्रजादिव्यावर्तकं लक्ष-
णम् । अत एव—

मनुः, (अ० ९ इलो०१६६)

संस्कृतायां स्वभाष्यायां स्वयमुत्पाद्येत्तु यम् ।

औरसं तं विजानीयात्पुत्रं प्राथमकल्पिकम् ॥

वशिष्ठोऽपि—

द्वादशैव पुत्राः पुराणदृष्टाः स्वयमुत्पादिताः स्वक्षेत्रे संस्कृतायामौ-
रसः प्रथम इति ।

विष्णुरपि—

अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति स्वक्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौर-
सः प्रथम इति ।

अत्र वचनद्वयेऽपि स्वक्षेत्रे संस्कृतायामिति व्याख्यानव्याख्येयभावो-
ऽन्यथा पौनरुत्थापत्तेः ।

देवल—

संस्कृतायां स्वभाष्यायां स्वयमुत्पादितो हि यः ।

४६८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

औरसो नाम पुत्रः स प्रधानः पितृवंशधृक् ।

आपस्तम्बः—

सवर्णां शास्त्रविहितां यद्यर्तुं गच्छतः पुत्रास्तेषां धर्माभिसम्बन्धो
दायेनाव्यतिक्रमश्चोभयोर्मातापित्रोः ।

बौधायनः—

सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं विद्यात् । अधाप्यु-
दाहरन्ति—

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जिवेत् शरदः शतम् ॥

आधत्त पितरो गर्भे कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पुरुषस्यात्मा तथा त्वमिह जायसे ॥

आत्मा पुत्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुग्रहात् ।

पुत्रात्मनस्त्रायसे यस्मात्पुत्रस्तेनासि संक्षितः ॥

इत्यापस्तम्बीयबौधायनीययोः सवर्णाग्रहणमुत्कर्षामिप्रायकमेव । अत
एवासवर्णासुत्पन्नानामप्यौरसपुत्रप्रस्ताव एव विभागप्रकार उक्तः नङ्ग-
च्छते । आपस्तम्बवचने सवर्णामपूर्वामिति रत्नाकरे धृतः पाठः । अपूर्वा
न पूर्व्यः पतिर्यस्याः सा चाग्दत्तापि या न भवतीत्यर्थ इति प्रकाश
कार इति व्याख्यातं च ।

पारिजातेऽप्युक्तम्—

सवर्णां द्विजस्य द्विजा शूद्रस्य शूद्रा न तु ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्ष-
त्रियस्य क्षत्रिया वैश्यस्य वैश्या । अन्यथा ब्राह्मणादिपरिणीतक्षत्रियादि-
पुत्राणां द्वादशविधपुत्रान्तर्भावो न स्यादिति ।

पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः स तस्यम. औरससमः । यथाह—
श्लोकवशिष्टः,

अन्नातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कताम् ।

अस्या यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥

मनुषि—(भ० ९)

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्य भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥ (१२७)

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाम् ।

विषुस्यर्थे स्वयंशस्य स्वयं दशः प्रजापतिः ॥ (१२८)

दशैः स दश धर्माय कदयपाय त्रयोदश ।

सोमाय राहे सरस्वत्ये प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥ (१२९)

१९ दायविभागे पुत्रिकासुतद्व्यामुष्यायणपुत्रयोः स्वरूपम् । ४६९

अत्र परिभाष्य दत्तायामुत्पन्नः पुत्रिकापुत्रो मातामहस्येत्युक्तम् । अपरिभाषितदत्तायामपि सम्भवतीति भ्रातृमतीमिति विशेषणं पुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अनेन चापरिभाषितापि पुत्रिका भवतीत्याचारमिताक्षराणां निरूपितम् । अत एव—

गौतमोऽपि,

पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्यो मदर्थमपत्यमिति संवाद्य । अभिसन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषामिति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

अपुत्रेण तु या कन्या मनसा पुत्रवत्कृता ।
राजाग्निबान्धवेभ्यश्च समक्षं वाद्य कुत्रचित् ॥
प्राग्गर्भमथवा शुल्कयुक्ता पित्रा वराय वा ।
मृते पितरि वा दत्ता सा विज्ञेया तु पुत्रिका ॥
पिड्यादृक्घात्सम भागं लभेतेतादृशी सुता ॥ इति ।

मनुः—(अ० ९ श्लो० १४०)

मातुः प्रथमतः पिण्ड निर्घपेत्पुत्रिकासुतः ।
द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुः ॥ इति ।

अथवा पुत्रिका चासौ सुतश्च पुत्रिकासुत इति पुत्रिकैव पुत्रस्थो-
नीयेत्यर्थः । तस्याश्चौरसो जातत्वेऽपि कन्यात्वात्पुत्रसमत्वमिति वयम् ।
पित्रवयवानामल्पत्वान्मात्रवयवानां यादृह्याश्चौरससमत्वमिति मिता-
क्षरा । यथाह—

वसिष्ठः,

द्वितीयः पुत्रः पुत्रिकैवेति ।

द्वानुष्यायणस्तु—

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।
उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डर्द्धाता च धर्मतः ॥ (अ० २ श्लो० १२७)
इति याज्ञवल्क्योक्तः । स बीजिनो यद्यप्यौरसस्तथाप्यन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वा-
दौरसादपकृष्ट एव । अत एवौरसो धर्मपत्नीज इत्यौरसलक्षण तेनै-
वाभिहितम् । अस्माभिरपि क्षेत्रजत्वानपायात्क्षेत्रजपुत्रमध्य एव व्या-
ख्यास्यते ।

मनुषि—(अ० ९ श्लो० ५३)

क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥

यथा लोके क्रिया=कर्षणाख्या तदभ्युपगमात् । एकस्य वापार्थं बीजं

वीह्यादि नास्ति क्षेत्रमस्ति अपरस्य क्षेत्रं नास्ति वीजमस्ति । तत्र तौ मदीयं वीजं त्वदीयं क्षेत्रं तत्र तदावापेन कृषिं कुर्वस्तत्रोत्पन्नं फल-
मावयोरस्त्वित्यभ्युपगमं संविदं यदि कुरुतस्तथा सति द्वावपि तत्फ-
लभागिनौ ह्यौ । तथा घामुष्यायणस्थलेऽप्यत्रोत्पन्नमपत्यमावयोर-
स्त्विति संविदा यद्येकस्य क्षेत्रेऽपरः स्ववीजमावपति तदुत्पन्नमप्यप-
त्यमुभयोर्मघतीति तस्य क्षेत्रजस्य द्विपितृकत्वेन घामुष्यायणसंज्ञा ।
अत्र याज्ञवल्क्येन "नियोगोत्पादित" इत्युक्तेर्गुरुनियुक्तस्यैव देवरसपिण्डा-
देर्नात्रादिभार्यायां घृताभ्यङ्गादिविधितः पुत्रोत्पादनमितरथा प्रत्य-
वाय उभयोरित्युक्तं भवति । तथा च—

याज्ञवल्क्यः, (अ० १ श्लो० ६८।६९)

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त क्रतावियात् ॥

आगर्भसम्भवाद्गच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।

अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ॥ इति ।

यदा त्वनाभिसन्धाय द्वयोरपत्यं परक्षेत्रे देवरादिना वीजमुप्यते
तदा क्षेत्रिण एव तदपत्यम् । तदप्याह—

मिनुः—(अ० १ श्लो० ५२)

फलं त्वनभिसन्धाय वीजिनां क्षेत्रिणां तथा ।

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो वीजाद्योनिर्बलीयसी ॥ इति ।

फलमपत्यरूपमनभिसन्धाय यत्र परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तत्
क्षेत्रस्वामिन एव भवति । यथा लोके परक्षेत्रे वीह्यादिवीजं क्षेत्रस्वा-
मिना सह संविदमकृतैव घपति यथा घा गवश्वात्रौ परकीयेऽन्यवी-
योऽनडुदश्वादिर्वीर्यमावपति तत्रोभयत्रापि क्षेत्रस्वामिन एव तदुत्पन्ने
फले स्वाम्यं दृश्यते इति प्रत्यक्षमित्यस्यार्थः । तत्र हेतुः—वीजाद्योनिर्बलीय
सीति । गवाश्वादी तथा दर्शनादिति भावः । तथा चाभिसन्धौ सत्येव
क्षेत्रजस्य वीजिस्वाम्येन घामुष्यायणत्वम् । क्षेत्रस्वामिस्वाम्यं तु क्षेत्रज
उभयत्रापीति फलितोऽर्थः । अत एव यद्यपि याज्ञवल्क्येन 'अपुत्रेण' इत्या-
दिघचने वीज्यभिसन्धिर्नोपात्तस्तथापि मन्वाद्येकमूलकतयानुसन्धेयः ।
अत एव—

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणतरेण वा ।

इत्यनभिसन्धिसाधारणं क्षेत्रजलक्षणमुक्तम् । अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः ॥
सगोत्रेण=देवरसपिण्डादिना । इतरेण=असगोत्रेणेत्यनुक्तत्वात् । मनुना "स-
पिण्डो वा" इत्यभिधानात् । नियोगश्च वाग्दत्तापिपय एवेत्याचार्याः ।

१०. दायवि० नियोगस्य वाग्दत्ताविषयत्वव्यवस्थानम् । ४७१

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ (अ० ९ श्लो० ६९)

इति मनुना तत्रैव नियोगविधिना पुत्रोत्पादनस्य नियमितत्वात् ।
विधवानियोगस्य प्रश्रुत प्रतिपिद्धत्वाच्च । तथाहि—(अ० ९)

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।०

प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥ (५९)

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।

एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीय कथञ्चन ॥ (६०)

इत्यादिविधवानियोगमुपन्यस्य निषेधति स्वयमेव—
मनुः (अ० ९)

नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।

अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥ (६४)

नौह्नाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्यते क्वचित् ।

न विवाहविधायुक्त विधवावेदनं पुनः ॥ (६५)

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्य प्रशासति ॥ (६६)

स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रधरः पुरा ।

घर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहनचेतनः ॥ (६७)

ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकीं स्त्रियम् ।

नियोजयत्यपत्यार्थं गर्हन्ते त हि साधवः ॥ इति । (६८)

अत्र वाग्दत्ताशब्देन तुभ्यमहं सम्प्रदद इत्यादिसङ्कल्पवाक्ये
न कन्यादात्रा दत्ता गृह्यते । विधवाशब्देन तु सप्तपदीपर्यन्त विवा-
होदा पश्चान्मृतपतिका । न तु विवाहात्प्रागनियतकालप्रतिश्रवणरूप
वाग्दानदत्ता । या—

अव्यङ्गे ऽपतितेऽफलीये वशदोषविधर्जिते ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निगुरुसन्निधौ ॥

इति वाक्येन प्रतिज्ञायते । अत एव पतिरिति मनुनेकम् । प्राग्भा-
विप्रतिश्रवणस्य विवाहप्रयोगवहिर्भावेन प्रतिश्राव्यस्य पतित्वमग्नि
गुरुसन्निधाविति वाक्येन प्रतिज्ञायत । यद्यपि सङ्कल्पिताया अपि न
स पतिर्जातः । भार्य्यात्ववत्पतित्वस्याप्यलौकिकसस्कारात्मकत्वेन वि-
वाहभावनाभावेऽस्य ततः प्रागनुत्पत्तेः । तथापि प्रयोगोपक्रमे तत्फ-
लीभूततद्यवहारसम्भवः । यजमानेष्टित प्रागप्याहवनीयव्यवहारवत् ।
प्रतिश्रवणमात्रे तु न तदुपक्रमोऽपीति सर्व्वथा पतित्वव्यपदेशोऽनुप

पन्न. । अत एव प्रतीच्योदीच्यादीनां विवाहाद्दधीयः प्राक्काले वाग्द-
त्तायास्तदुद्देश्ये मृतेऽपि पुनरविगीतशिष्टैरन्येन सह विवाहः क्रियते ।
अन्यथा कलौ नियोगविधेरपि निषिद्धतया पुनरक्षताविवाहस्य दुरा-
पास्ततया स दुराचार एव स्यात् । तथा चायमर्थः । वाचा सत्ये कृते
सङ्कल्पवाक्येन दाने कृते सति यस्या पति. पतित्वभाव्यकधिवाहभा-
वनाविषयीभूत, पुरुषो म्रियेतेति । न च विहितप्रतिषिद्धत्वाद्देकल्प-
एव विधवानियोगस्यास्तिवति वाच्यम् । वस्तुनि विकल्पासम्भवात् ।
न हि विधवायां नियोगात्प्रवृत्तस्य प्रत्यवायो भवति न भवति घेति स-
म्भवति । नियोगविधेः "यस्या म्रियेत" इत्यादिबचनेन वाग्दत्ताविषयत्वे
नियन्त्रिते विधवाविषये प्रवृत्त्यभावाच्च । नियोजयितृणां निन्दाध्व-
णात् स्त्रीधर्मेषु ध्याभिचारस्य बहुदोषजनकत्वध्ववणात् स्वयमस्यातिप्र-
शसनाच्च तुल्यबलत्वस्यापि विधिप्रतिषेधयोरभावात् । तथा च—
मनुरेव, (अ० ९)

काम तु क्षपयेद्देह पुष्पमूलफलं शुभेः ।

न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥ (१५७)

इति जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयण निषिध्य,

आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।

यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ (१५८)

अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिष गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्तुतिम् ॥ (१५९)

मृते मत्तारि साध्या स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ (१६०)

अपत्यलोभाद्या तु र्यां मत्तारमतिषच्छंते ।

सह निन्दामघाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥ (१६१)

इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निन्दातिशयपुर सर प्रतिपि-
क्ष्यान् । पश्चात् स्वयमेव "यस्या म्रियेत" इत्यनेन वाग्दत्ताविषयनि-
योगस्य च धर्मत्वमुक्त्यान् । "अनेन विधानेन" इत्युक्त्या—

यथाविध्यधिगम्येनां शुक्रयस्त्रां शुचिप्रताम् ।

मिथा भजताप्रसवात्सहस्रसहस्रहतावृत्ती ॥ (अ० ९, श्लो० ७०)

इति विधानमपि दर्शितवान् । घृताभ्यङ्गगुणनक्षादिः पूर्वोक्तः मृत्य-
स्तरोक्तश्च यो विधिः सोऽप्यनेनेति मयेंनाम्ना परामुद्यमे । देवप्रदणं
मपिण्डादेरुपलक्षणम् । वचनाभ्यन्तरानुसारात् । पतिपद याचा सत्ये इति
च व्याख्यातमेव । "यस्मै वाग्दत्ता कन्या स प्रतिग्रहमन्तरणैव तस्याः

पतिरित्यस्मादेवावगम्यते” (१) इति मितक्षराप्र-थोऽप्यस्मदुक्तार्थमिप्राय-
कतर्यव नेय । यथाश्रुते दोषस्योक्तत्वात् । अत एवाग्नेतनो ग्रन्थः—
‘अयं च विवाहो(२) घृताभ्यङ्गादिनियमवन्नियुक्ताभिगमनाङ्गमेवेति न
देवरस्य तस्यां भार्यात्वमापादयति । अतस्तदुत्पन्नमपत्यं क्षेत्रस्वामिन
एवास्त्यां संविदि । संविदैव तूभयोरपि” इति ।

नारद — (व्य० प० १० श्लो० ५८)

क्षेत्रिकानुमते वीज यस्य क्षेत्रे प्रसिच्यते ।

तदपत्यं ह्यगोरेव वीजिक्षेत्रिकयोर्मतम् ॥

शङ्खलिखितौ—

मन्त्रसंस्कारकर्तुरपत्यमिन्धाङ्गिरसो वीजिक्षेत्रिकयोरनुमते यद्वीजं
प्रकीर्यते तत् द्विधा स्वं स्यादित्युशना इति ।

कात्यायनः—

क्षेत्रिकस्य मतेनापि फलमुत्पादयेत्तु य ।

तस्येह भागिनौ तौ तु न फल हि विनेकतः ॥ इति ।

हारीत —

जीवति क्षेत्रजमाहुरस्वातन्त्र्यान्मृते ग्रामुष्यायणमनुत्तवीजत्वात् ।
नावीजं क्षेत्रं फलति नाक्षेत्रं वीज रोहत्युभयदर्शनादुभयोरपत्यमि-
त्यपरे । तेषामुत्पादायितु प्रथम प्रवरो भवति । द्वौ पिण्डौ निर्वापे
दगुरेकपिण्डे वा द्वावनुकीर्त्तयेत् । द्वितीये पुत्रस्तृतीये पौत्रो लेपिनश्च
श्रीनन्वाचक्ष्ण आसत्तमादित्येक ।

जीवति=क्षेत्रपतौ तस्यैव क्षेत्रज पुत्रमाहुः । अत्र हेतुरस्वातन्त्र्यात्
स्त्रिया इत्यर्थः । मृते तु क्षेत्रपतौ “अपुत्रा शयनं भर्तुः” इत्यादिषड्यमा-
णमनुत्तवीजत्वात् । क्षेत्रिणो वीजिन प्रत्यनुमत्यवश्यंभावादित्यर्थः । तत्रोप-
पादकं न वीजमित्यादि । निर्वापे=निरूप्यतेऽस्मिन्निति निर्वापः पिण्डपितृय-
ज्ञस्तत्र ग्रामुष्यायणाः पितृद्वयाय द्वौ पिण्डौ पृथग् दद्यु । एकपिण्डे
या द्वौ पितरावनुकीर्त्तयेत् । एकैकस्मिन् द्वौ द्वाविति षोडशा बोध्या ।
“यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डौ द्वौ द्वावुपलक्षयेत्” इत्यापस्त

(१) अस्मादेव=पतिपदघटितमनुवाक्यादेव ।

(२) घृताभ्यङ्गादिनियमवदिति । यथा घृताभ्यङ्गादिकमङ्गत्वेन विधीयते तथाऽयं वि-
वाहोऽपि नियुक्ताभिगमनेऽङ्ग न स्वातन्त्र्येण प्रधानकर्म येन दाम्पत्यप्रसङ्ग । पुनर्भूत्वा
दृढाया भार्यात्वात्प्रसङ्गादिति भावः ।

मस्मरणात् । त्रयाणामपि द्वित्वादिति भावः । द्वितीय इत्यादि । द्वितीयं तृतीयं चारभ्येत्यर्थः । लेपिनश्च त्रीनित्यादि । तत्कीर्त्तनेऽपि द्वौ द्वावनु-
कीर्त्तयेदित्यर्थः ।

नारदोऽपि—(व्य० प० १३ श्लो० २३)

ईामुष्यायणका दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

ऋक्यादर्द्धाशमादद्युर्वोजिक्षेत्रिकयोस्तथा ॥

अर्द्धाशमिति यथोचितभागोपलक्षणम् ।

बीषायनः—

अथाप्युदाहरन्ति—

द्विपितुः पिण्डदानं स्यात् पिण्डे पिण्डे स्वनामनी ।

त्रयश्च पिण्डाः पण्णां स्युरेवं कुर्वन्नु दुष्यति ॥ इति ।

पण्णां पितृपितामहप्रपितामहानाम् ।

स एव—

मृतस्य प्रसूतो यः क्लीवस्य व्याधितस्य वा तेनानुमतस्य क्षेत्र-
जः स च द्विपिता द्विगोत्रश्च द्वयोरपि स्वधाऋक्यभागमंवाति ।

मनु.—(अ० ६ श्लो० १६७)

यस्तत्पुत्रः प्रमातस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।

स्वधर्मण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥

अत्र सर्वत्र जीवति क्षेत्रिणि व्याध्यादिप्रतिरुद्धे पुत्रोत्पादने यथा
योगं गुरुणां मन्त्रुरपि नियोगः संविच्च । मृते तु गुरुणामेव । तथा
च क्षेत्रजो द्विपितो द्विपितृकः क्षेत्रिकपितृकश्च ।

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो जारात्पश्चात्सर्वर्णजनितत्वेन निर्णीतः क्षेत्रस्या-
मिनो गृहज्ञो नाम पुत्रः ।

मनुः—(अ० ९ श्लो० १७०)

उत्पद्यते गृहे यस्य न च क्षायेत कस्य सः ।

स गृहे गूढ उत्पन्नस्य स्याद्यस्य तत्पुत्रः ॥

नवेत्यादि । पुरुषयिदं पञ्चम्यर्षेणाशातोऽपिसधर्णजारजन्यत्वेनज्ञातः ।

सजानोयेत्यर्थं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

इति योगेश्वरोक्तेः । तत्र व्याख्याम्यते ।

कानेतः कस्यकायाप्रपरिणीतायां सधर्णाज्ञातः स मातामहसुतो
यस्य सा कस्या तस्यैव पुत्र इत्यर्थः । परिणीतायां तु जातो योऽप्येव
गूढजः ।

यथाह मनु — (अ० ९ श्लो० १७२)

पितृवैशमनि कन्या तु य पुत्र जनयद्ग्रह ।

त कानीन वदेन्नाम्ना घोडु कन्यासमुद्भवम् ॥ इति ।

एतैर्धाक्यैरपरिणीताया पितृगृहावस्थिताया सवर्णजारज कानीनः ।

स च मातामहसुत इत्युक्त तद्विरुद्ध ब्रह्मपुराणीय कल्पतरु लिखित बाक्यम्—

अदत्ताया तु यो जात सवर्णेन पितुर्गृहे ।

स कानीन सुतस्तस्य यस्मै सा दीयते पुन ॥

नारदवाक्यमपि तत्रैव— (व्य० प० १३ श्लो० १७)

कानीनश्च सहोदश्च गूढाया यश्च जायते ।

तेषा घोडा पिता ज्ञेयस्ते च भागहरा स्मृता ॥ इति ।

अत्रादत्ताया सवर्णात् पितृगृहे जातस्य कानीनत्वमविरुद्धम् । यस्मै सा पुनर्दीयत तस्यासौ सुत इति तु विरुद्धम् । नारदवचनेऽपि गूढो पत्र सहोदकानीनानामपि वाढैव पितेति प्रतिपादितम् । मनुनापि घोडुरित्युक्त न मातामहस्येति । या तु मिताश्रय कथा यद्यनूढायामुपपन्नस्तहि माता महसुतोऽघोडाया तदा वादुत्वति व्यवस्था कृता । सापि मनसि न चमत्कारमादधाति । तथा सति हि कन्याशब्दाव्यायामपरिणीता यामजातत्वात् तस्य कानीनत्व दुर्बलम् । नच कन्याशब्द इत्यपत्ये- मात्रपरो विशपणवैयर्थ्यात् । गूढजादीनामपि तत्रोत्पन्नत्वेनाव्यावर्त्त- कत्वात् । सर्वा हि कस्यचित्कन्यैव । ब्रह्मपुराणवचनविरोधश्च दुष्परि- हरस्तत्रादत्तायामित्युक्तत्वात् । अत्र एव मानवधिराधोऽपि तु समाध- एव । कल्पतरुकारणापि परस्परविरुद्धवचनानि लिखितवता हृदयशून्य वद्व्यवस्थानमिजानाद्विरोध एव न प्रतिसहित । तेन हि मातामहसु- तत्व कानीनस्य बोधयन्ति बहूनि वचनान्युपन्यस्य तद्विरुद्धे ब्रह्मपुराण नारदवचने तदनुपदमेव लिखिते । तत्र बलिष्ठस्य घञ —

कानीन पञ्चमा य पितृगृहेऽसंस्कृता कामादुत्पादयेत्स कानीनो मातामहस्य पुत्रो भवतीत्याह । अधाप्युदाहरन्ति—

अप्रत्ता दुहिता यस्य पुत्र विन्दत तुल्यत ।

पुत्री मातामहस्तन दद्यात्पिण्ड हरद्वनम् ॥ इति ।

नारदस्यैवम्— (व्य० प० १३ श्लो० १८)

अज्ञातपितृको यस्तु कानीनाऽनूढमातृक ।

मातामहस्य दद्यात्स पिण्ड रिक्थ हरत्तत ॥

बोधायनस्य नि—

असंस्कृतामनतिवृथा यामुपगच्छेत्तस्या या जात स कानीन इति ।

अत्र प्रतिविदध्म । मातामहसुतत्व कानीनस्य प्रतिपादयता
 घचनाना सर्वथा या न दत्ता तस्या सप्तर्णजातविषयत्वम् । वोढु सु
 तत्वं प्रतिपादयता तु सङ्कल्पिताया सप्तपदीपर्यन्त विवाहभावना
 भाव्यभार्यात्वमप्राप्ताया य सवर्णादुत्पन्नस्तद्विषयत्वम् । अदत्ताया
 मिति ब्रह्मपुराणवचने बौधायनवचने चानतिसृष्टामिति पदाभ्यामसपाप्तवि
 वाहभावनोच्यते । न तु सर्वथाऽदत्ता । युक्तञ्चेतत् । सङ्कल्पेन पितृ
 स्वत्वापगमपरिणेतृस्वत्वोत्पत्त्योरुपक्रमात् । पितु सर्वथा स्वत्वापगमा
 भावाच्च कानीनत्वव्यपदेशस्य परिणेतृस्वत्वोपक्रमेण तदीयत्वस्य च
 सम्भवात् । पूर्णपितृस्वत्वे तु तदुत्पन्नस्य मातामहसुतत्वोपपत्ते । मनु
 घचनस्याप्ययमर्थः । या सङ्कल्पिताऽसमाप्तविवाहभावना अत एव क
 न्या । परिणतृभार्यात्वस्यानिष्पत्ते । तादृशकन्यासमृद्ध्य कानीनतामान
 वोढुयै न विवाह्यते तस्य घदेदिति । अत एव पितृवैश्वमनीत्यपि सङ्गतम
 नुवादतया । विवाहानन्तरमेव भर्तृगृहप्रवेशात् । भिताक्षराग्रन्थस्याप्य
 यमर्थः । धनूढाया-वोढुमनुपका तायाम् । ऊढाया-वोढुमुपक्रान्तायामि
 ति । आदिकर्मणि को न तु भूते । समाप्तविवाहभावनाया तु सवर्ण
 जारजातो गूढज । अत एव गृहे प्रचलन्न उत्पन्नो भर्तृगृह तेनाज्ञातो
 जात इत्युक्तम् । पुनर्भूद्विधिः । विवाहमात्रेणाक्षताप्यन्येन परिणीयमा
 नैका । अन्या तु विवाहात्प्रागव पुरुषसम्भोगदृषिता । तस्या जात
 पौनभव । अत एवाक्षताया क्षताया वा जात इ युक्तम् ।

मनु — (अ० ९ श्लो० १७५)

या तु पश्या परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।

(१) उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥

कात्यायन —

क्लीष विहाय पतित या पुनर्लभते पतिम् ।

तस्या पौनर्भवो जातो व्यरुमुत्पादकस्य स ॥

वसिष्ठविष्णु—पौनर्भवश्चतुर्थ इति ।

चतुर्थत्व तदनुकमोपेक्षया ।

माता भर्ताज्ञया पिता वा यमन्यस्मै दद्यात्स तस्य दत्तक पुत्र
 तथा च—

मनु , (अ० ९ श्लो० १६८)

माता पिता वा दद्याता यमद्भि पुनमापद्भि ।

सदश प्रीतिसयुक्त स ज्ञयो दद्विमः सुत ॥

(१) पुनर्भूत्वा-पुनर्भूद्विणीभूत्वा ।

आपदीत्युक्तेरनापदि दातुः प्रत्ययायः । मातापितरौ प्रत्येकं मिलितौ वा । अङ्गिरिति दानप्रतिग्रहप्रकारोपलक्षणम् । सदृश=सवर्णम् । प्रीतिसयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् । एकः पुत्रश्च न देयो न प्रतिग्राह्यः । तथा च—
वसिष्ठः,

शुकशोणितनम्भयः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य भ्रदानधिक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा । स हि सन्तानाय पूर्वेषां न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्धान्यप्रानुष्ठानान्ङर्त्तुरिति ।

अत्र भर्त्रनुष्ठां विना स्त्रियाः पुत्रप्रतिग्रहानिषेधाददत्तानुष्ठे भर्त्तरि मृते विधवया कृतः पुत्रो दत्तको न भवतीत्याहुः । तत्र । अपुत्रस्य गत्यभावात्पुत्रीकरणस्यावश्यकत्वश्रवणाच्छास्त्रमूलकतदनुष्ठायान्नाप्यक्षतेः । न चैवमनुष्ठानादन्यत्रेति ध्यर्थम् । व्यावर्त्याभावाच्छास्त्रायाः अनुमतेः सर्वत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम् । मुमुक्षोः परम्यन्तरे पुत्रवतो वा नुष्ठायामसम्भवाद्भार्या यदि स्वपुत्रार्थमेव त प्रतिगृह्णीयात्तदर्थत्वात् प्रतिषेधस्य ।

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥ (मनु० अ०९ श्लो० १८३)

इति पुत्रकार्यथाह्लादेः सपत्नीपुत्रेण सिद्धेर्भर्त्रनुष्ठां विना तादृश्यापुत्रो न कार्यम् । उभयोरपि तत्र कार्यस्य तेन निष्पत्तेः । भर्त्तुर्हि स औरस एव मुख्यः तस्या अपि दत्तकवद्गौण इति तादृश्या भर्त्रनुमतिमन्तरेणेतरौ न प्रतिग्राह्य इति तात्पर्यार्थम् । वस्तुतस्तु—

भ्रातृणामकजातनामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरग्रवात् ॥ (मनु० अ०९ श्लो० १८२)

इति वचनवदेतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य गौणदत्तकपुत्रत्वादिसम्भवेऽन्य पुत्रप्रतिनिधिर्न कार्यम् इत्यर्थकतया मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकादी व्याख्यातत्वाद्भर्त्तरि जीवति भार्यया स्वातन्त्र्येण तदननुमतौ न पुत्रीकरणीय इति भर्त्तरनुष्ठानादन्यत्रेत्यस्यार्थः । मृते तु तस्मिन् यत्पारम्य तदननुमतिरेवापेक्षिता । एवं सति दृष्टार्थता भवति प्रतिषेधस्य । तस्माद्दत्तानुष्ठे मृतेऽपि भर्त्तरि भार्याया दत्तकादिकरणमविच्छेदम् । मनुवचनद्वयस्य पूर्वोक्तार्थकत्वे उपपत्तिरपि मिताक्षरादावेवोक्ता । यदपुत्ररिक्त्यग्रहणाधिकारिक्रमपरे “पत्नी दुहितर” इत्यत्र “अप्रजः स्त्रीघनम्” इत्यत्र च भ्रातृपुत्रसपत्नीपुत्रयो परम्यादिभर्त्राद्यभावेऽधिकारप्रतिपादनविरोधापत्तिरिति । तच्च तत्रैव प्रपञ्चयिष्यते । अनेकपुत्रसद्भावेऽपि

ज्येष्ठ. पुत्रो न देयः ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

इति पुत्रकार्यकरणे तस्यैव मुख्यत्वाभिधानात् । क्रीतस्वयंदत्त-
कृत्रिमेष्वपि समानन्यायत्वादेकपुत्रज्येष्ठपुत्रयोर्निषेधः । अत एव बहुव्य-
वहारेण हरिश्चन्द्रोपाख्याने क्रीतेऽपि ज्येष्ठपुत्रप्रतिषेधलिङ्गदर्शनं "स ज्ये-
ष्ठपुत्रं निगृह्णान उवाच" इति ।

पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च—

पुत्र प्रतिग्रहीष्यन् यन्धूनाह्वय राज्ञि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये
व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरवान्धव यन्धुसन्निकृष्ट एव प्रतिगृह्णीयात् ।

इति वसिष्ठोक्त. । अदूरवान्धवमिति देशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः ।

एवं क्रीतादिष्वपि । समानन्यायत्वात् । कल्पतरौ त्वदूरवान्धवमस-
न्निकृष्टमेवेति पाठं लिखित्वाऽदूरवान्धवं=सन्निकृष्टमातुलादिकम् । असन्नि-
कृष्टमेव=अविज्ञातगुणदोषमपि । अप्यर्थ एवकार इति व्याख्यातम् ।
"सन्देहे चोत्पन्ने दूरे शूद्रमिव स्थापयेद्विज्ञायते (१) ह्यकेन च चर्हस्त-
त्त्रायते इति" इति च वसिष्ठवचनमधिकं लिखित्वैव विवृतम् । सन्देहे
यान्यवानामसन्निधानाज्ज्ञातिसन्देह उत्पन्ने शूद्रमिव=संस्कारहीनमेव
दूरे स्थापयेत् । शूद्रोऽपि हि कृतपुत्रो भवतीत्यभिप्राय इति ।

क्रीतश्च ताम्र्यां विक्रीत इति । ताम्र्या=मातापितृभ्यां मात्रा मर्त्रनुहया पित्रा
वा मूल्यग्रहणेनापरस्य दत्तः । एकपुत्रज्येष्ठपुत्रौ गर्जयित्वा आपदीत्येव ।
सजातीयेष्वित्युपसंहारात्सवर्ण एव । यत्तु मनुनोक्तम्—

(अ० ९, श्लो० १७४)

क्रीणीयाद्यस्वपर्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिक्रात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदशोऽसदशोऽपि वा ॥ इति ।

तत् गुणैः सदशोऽसदशो वेति व्याख्येयम् । न तु जात्याऽसदश
इति । सजातीयेष्वित्यनेन विरोधापत्तेः ।

वीधायनोऽपि—

मातापित्रोर्हस्तात्क्रीतोऽन्यतरस्य वा योऽपर्यार्थं गृह्यते स क्रीतक इति

कृत्रिमस्तु पुत्रार्थिना स्वयं धनक्षेत्रादिप्रदर्शनादिना प्रलोभ्य त्वं मे
पुत्रो भवेति यः सवर्णः पुत्रीकृतः स उच्यते । मातापितृविहीनश्चेत् ।
तसद्भावे तत्परतन्त्रतया तेन पुत्रीभवितुमशक्यत्वात् ।

(१) विज्ञायते=पूयते हि=यत् एकेनानोरसेनापि पुत्रेण बहून्=पिनादीन् ततः=
नरकात् त्रायते ह्यर्थः ।

१९. दायभागे स्वयंदत्तमहोदजादिपुत्राणां स्वरूपम् । ४७९

मनुविष्णु अपि—(मनु० अ० ९, श्लो० १६९)

सदृशं यं प्रकुर्यातां गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विशेयस्तु कृत्रिमः ॥ इति ।

सदृश=सवर्णम् । प्रकुर्यातां मातापितरौ मिलितौ प्रत्येकं वा ।

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तः । स्वयमेव स्वात्मानमन्यस्मै दत्तत्वांस्तथाहं पुत्रो भवामीति स्वयमुपगतो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा सवर्णोऽप-
तिः स उच्यते । तथा च—

मनु, (अ० ९, श्लो० १७७)

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयन्दत्तस्तु स स्मृतः ॥ इति ।

अकारणात्=पातित्यादिकारणमन्तरेणैव दुर्मिक्षादौ पोषणाद्यसाम-
थ्यादिना मातापितृभ्यां त्यक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः ।

यस्तु गर्भे स्थितोऽपरिणीतावस्थायां सवर्णाज्जाराज्जातो गर्भिण्यां
तस्यां परिणीयमानायां विज प्राप्तः "विदू लाम्" इत्यस्य निष्ठान्तं रु-
म् । "नुदविद" (अ० ८ पा० २ सू० ५६) इति सूत्रेण निष्ठासम्बन्धित-
कारस्य नकारादेशः । (१)सहोदज उच्यते । स बोहुः पुत्रः । तथा च—

मनु, (अ० ९, श्लो० १७३)

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती ।

बोहुः स गर्भो भवति सहोद इति चोच्यते ॥

विष्णुरपि—

सहोदः सप्तमः । गर्भिणी या संस्क्रियते तस्याः पुत्रः स तु पाणि-
ग्रहस्येति ।

सप्तम इति तृतीयपाठक्रमापेक्षया ।

उत्सृष्टे=मातापितृभ्यां त्यक्तो यो गृह्यते पुत्रार्थिना सोऽपविद्धो नाम
ग्रहीतुः पुत्रः । एतावपि सवर्णविवेकः ।

तथा विष्णुरपि—

अपविद्धस्त्वेकादशः पित्रा मात्रा च परित्यक्तः स येन गृहीतः ।

वसिष्ठ —

अपविद्धः पञ्चमो यं मातापितृभ्यामपास्तं गृह्णीयात् । इति ।

एकादशत्वं पञ्चमत्वं च तत्तत्पाठक्रमापेक्षया ।

यस्तु मनुना गौणपुत्रमध्ये पारशवाख्य शूद्रापुत्रः परिगणितः । स

(१) तथा सह य कठो विवाहो गर्भस्तस्माज्जात इत्यर्थः । गर्भस्योदत्त्वात्तस्याप्य-

दत्वमिति ।

योगीश्वरेण “सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः” इत्युक्तोपसहार
व्याजेन नियमकरणात्तस्य च कथञ्चिदपि सजातीयत्वासम्भवात्प्रो
क्तः । अत एव “जातोऽपि” इत्यादिना ग्रन्थेन स उक्तः । द्विजातिजात
स्य शुद्रापुत्रस्थान्याभावेऽपि पित्र्यऋक्थहरत्वाभावाच्च । तच्च वक्ष्यते ।
तथा च—^१

मनु, (अ० ९ श्लो० १७८)

यं ब्राह्मणस्तु शुद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।

(१) स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः ॥ इति ।

बोधायनोऽपि—

द्विजातिप्रधराच्छूद्रायां जातः कामात्पारशव इति ।

तत्रोरसादन्ये गौणाः पुत्रा मुरयस्त्यौरस एव ।

तथा च—

मनु, (अ० ९ श्लो० १८०)

क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीपिण ॥

क्रियालोपात्=परिणयादिक्रियालोपादित्यर्थः । क्रियालोपादिति प्रतिनि
धित्वे हेतुः । स्मृतिचान्द्रकायां तु औरसाभावे तत्कर्तृकथाद्वादिक्क्रियालो
पाद्विभ्यतो मनीपिण ऋषय एकादश पुत्रप्रतिनिधीन् कर्त्तव्यत्वेनाहु
रिति व्याख्यातम् ।

बृहस्पति —

पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः ।

सन्तानकारण तेषामौरस पुत्रिका तथा ॥

आज्य विना यथा तेल सद्भि प्रतिनिधिः स्मृतः ।

तथेकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥

ब्रह्मपुराणे—

दत्तकश्च स्वयदत्त कश्चिन्मः कृत एव च ।

अपविद्धश्च ये पुत्रा भरणीयाः सदैव हि ॥

मिन्नगोत्रा पृथक्पिण्डा पृथक्शकरास्तथा ।

सूतके मृतके चापि द्व्यहाशौचस्य भागिनः ।

अपि वस्त्रान्नदातृणा क्षेत्रावीजवतां तथा ।

शुद्रो दासः पारशवो विप्राणां विद्यते क्वचित् ॥

(१) स पुत्र पितृन् धाद्वादिभि पारयन्=प्रोणयन्नपि अन्यपुत्रवदप्रशस्तत्वाच्च
बहुस्य इति पारशव इत्यर्थः ।

राज्ञां तु शापदग्धानां नित्यं क्षयघतां तथा ।
 अथ सङ्ग्रामशीलानां कदाचिद्वा भवन्ति ते ॥
 औरसो यदि वा पुत्रस्त्वथवा पुत्रिकासुतः ।
 न विद्यते तत्र तेषां विद्येयाः क्षेत्रजादयः ॥
 एकादश पृथग्भावा घशमात्रकरास्तु ते ।
 धाद्धादि दासवत्सर्वे तेषां कुर्वन्ति नित्यशः ॥
 गूढोत्पन्नश्च कामीनः सहोढः क्षेत्रजस्तथा ।
 पौनर्भवश्च वैश्यानां राजदण्डभयादपि ॥
 वर्जिताः पञ्च धनिना शेषाः सर्वे भवन्त्यपि ।
 शूद्राणां दासवृत्तीनां परपिण्डोपजीविनाम् ॥
 परायत्तशरीराणां न कश्चित् पुत्र इत्यपि ।
 तस्माद्दासस्य दास्याश्च जायते दास एव हि ॥ इति ।
 एवमेतेषां पुत्राणां स्वरूपं निरूप्य तेषां दायग्रहणं निरूप्यते ।

तत्र योगेश्वरः— (अ० २ श्लो० १३२)

पिण्डदोऽशहरक्षेपां पूर्वाभावे परः परः ।

परः पर इति चाप्सादशनात् पूर्वाभावे इत्यपि चाप्सावसेयाः ।
 औरसपौत्रिकेयसमवायेऽप्येवम् । औरसे साते पुत्रिकासुतस्य दायग्र-
 हणाभावे प्रसक्ते मनुष्यवदति—(अ० ९ श्लो० १३४)

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

अमस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

एक एवैरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः ।

तन्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता मत्तव्यास्त्वपरे सुताः ॥

नच पुत्रिकाया एव प्रथमपुत्रे जाते पश्चादौरसात्पत्नौ पुत्रिकापुत्र-
 स्य ज्येष्ठत्वादस्त्रीत्याहुच ज्येष्ठांशभागिता भवेदिति युक्तम् । तस्य पौत्र-
 त्वात् । तदाह—

मनुः, (अ० ९ श्लो० १३६)

अकृता वा कृता वापि य विन्दत्सदृशात्सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनम् ॥ इति ।

पुत्रिका हि पुत्रस्तपुत्रो दौहित्रोऽपि पौत्रस्तद्वान् पौत्री भवति । पौ-
 त्रस्य च ज्येष्ठत्वेनांशातिरेको नैव श्रुतः । न च वसिष्ठवचने "अस्यां यो जा-
 यते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति" इति पुत्रिकापुत्रस्यापि पुत्रत्वाभिधा-
 नात्तद्विरोध इति वाच्यम् । मनुविरोधेन तस्य गौण्या पिण्डदावृत्तनि-

मित्तपुत्रत्वाभिप्रायकात्वात् । पुत्रिकायाः पुत्रपत्यत्वाभावाद्यथा गौणपुत्रपदप्रतिपाद्यत्व तथा स्वजन्यपुत्रिकाजन्यपुत्रस्यापि पुस्त्वे सत्यपि जन्यत्वाभावात् । जन्यपुस्त्वस्यैव पुत्रपदशक्यत्वात् । तथान्येषामपि पुत्राणां पूर्वपूर्वसत्त्वे सर्वभागानर्हत्वमनेन प्रसक्तमप्यदति—

वशिष्ट,

तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यादक्षक इति ।

दक्षकग्रहण क्रीतादीनामुपलक्षणम् । पुत्रीकरणाविशेषात् ।

उत्पन्ने त्वौरस पुत्रे चतुर्थांशहरा सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु प्रासाच्छादनभाजनाः ॥

इति कात्यायनवचनाच्च । सवर्णा = क्षेत्रजदत्तकाद्यस्ते सत्यौरसे चतुर्थांशहरा । असवर्णा = कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः पौनर्भवास्ते तु सत्यौरसे न चतुर्थांशहरा अपि, किन्तु प्रासाच्छादनमात्रभागिन इत्यर्थं कात्यायनवचनस्य ।

अत एव—

विष्णु,

अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः ।

पौनर्भवश्च नैवैते पिण्डरिष्यांशभागिनः ॥

इति औरसे सति कानीनादीनां चतुर्थांशभागित्वं प्रतिपेद्यति । कानीनादीनामप्यौरसाद्यभावेऽस्त्येव पित्र्यसकलघनग्रहणम् । “पूर्वाभावे पर पर” इति वचनात् । यच्च मनुवचनम्— (अ० ९ श्लो० १६३)

एक एवौरस पुत्र पित्र्यस्य वस्तुन प्रभुः ।

शेषाणामानृशस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ इति,

तदपि दत्तकादीनामौरसप्रतिकूलत्वस्यऽत्यन्तनिर्गुणत्वे च चतुर्थांशादिनिषेधपर कानीनादिपर च । तेषां सत्यौरसे प्रासाच्छादनमात्रभागित्वस्याक्तत्वात् तदेकमूलकत्वकल्पनात् । क्षेत्रजस्य तु सत्यौरसे पञ्चमपक्षाशौ मनुवोक्ता । (अ० ९ श्लो० १६४)

पष्ट तु क्षेत्रजस्याश प्रदद्यात् पैतृकादनात् ।

औरसो विभजन् दाय पित्र्य पञ्चममेव वा ॥ इति ।

प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वसमवाये पष्टमेकतरसद्भावे पञ्चममिति व्य

वस्था ।

यस्तु—

समप्रधनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः ।

त्रिभागं क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुत ॥

इत्यादिब्रह्मपुराणादिवचने. समभागार्हतया मन्वादिभिरुक्तस्य पुत्रिका-
पुत्रस्य चतुर्थांश उक्तः, पञ्चमपष्टांशार्हतयोर्क्तस्य क्षेत्रजस्य तृतीयां-
शश्चोक्तः । स पुत्रिकापुत्रस्यात्यन्तनिर्गुणत्वेऽसवर्णत्वे च क्षेत्रजस्य चात्य-
न्तसगुणत्वानुकूल्ययोर्व्यवस्थापनीयः । औरसाभावे दत्तकस्यापि
लघनग्रहणार्थं पृथगारब्धं मनुना (अ० ९. श्लो० १४१)

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः ।

स हरेतैव तद्रिक्थ सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥

स्वगोत्रतः सम्प्राप्तः किमुतेति कैमुत्यार्थोऽपिशब्दः । जनकधन
ग्रहणं च तस्य प्रतिपिद्धम्—

तेनैव, (अ० ९. श्लो० १४२)

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्त्रिमः सुतः ।

गोत्ररिक्थानुग पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ इति ।

ददत स्वसम्बन्धी पिण्डस्ततो व्यपैति । स्वधा पितृवृत्तिहेतुरिति
पिण्डविशेषणम् । गोत्ररिक्थानुग इति हेतुगर्भम् । दत्तकमात्रविषयकमपि
सत्पौरसे चतुर्थांशहरत्वप्रतिपादकं पृथगारब्धं वशिष्ठेन—

तस्मिञ्चेत्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तक
इति ।

क्रीतादिसाधारण तु कात्यायनीय प्रागेव पठितम् । तत्र तृतीयांशहरा
इति क्लृप्तकलिखितः पाठो यदि साकरस्तर्हि दत्तकादीनामौरसापेक्षया
सगुणत्वे तृतीयांशहरत्वमिति व्याख्येयः । मनुनैव क्षेत्रजस्यौरससमभा
गमागित्वमप्युक्तम्— (अ० ९)

यवीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यन्नदितिधर्मो व्यवस्थितः ॥ (१२०)

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।

पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण त भजेत् ॥ (१२१)

धनं यो विभूयाद्भ्रातृमृतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातृरुपाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ (१४६)

यद्येकरिक्थिनो स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।

यस्य यत्पैतृकं रक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥ (१६२)

यद्यप्यौरसप्रक्रमात्समभागमागित्वं क्षेत्रजस्य तद्विरूपितमेवोक्त-
मित्याभाति । तथापि वाक्याविरोधे प्रक्रमस्य बाध्यत्वाद्द्वीजिसमभागे

त्वपर तदिति बोध्यम् । अत्र एवोत्तरवचने पितुर्वीजिनः प्राधान्यमुपन्यस्यति । "सोऽपत्य भ्रातृदत्तपाद्य" इत्यनेनापि यस्य क्षेत्रजस्तदीयघनतस्मै दद्यादिति भ्रातृस्थानीयत्वात्तस्य स्वसममागितां प्रतिपादयति । एवमन्यान्यप्युच्चावचभागान् क्षेत्रजादीनां प्रतिपादयन्ति वृक्षत्यादिष्वनानि कथञ्चिद्व्यवस्थापनीयानि । तत्र—

बृहस्पतिः ,

क्षेत्रजाद्याः सुताश्चान्ये पञ्चपट्टसमभागिनः ।

हारीत —

विभजिष्यमाण एकविंशं कानीनाय दद्यात् । विंशं पौनर्मवाय एकोनविंशं घामुष्यायणाय अष्टादशं क्षेत्रजाय सप्तदशं पुत्रिकापुत्राय इतरानौरसाय पुत्राय दद्यात् ।

ब्रह्मपुराणे—

समप्रधनमोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः ।

त्रिभाग क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः ॥

कृत्रिमः पञ्चमं भागं षड्भागं गूढसम्भवाः ।

सप्ताशश्चापविद्धस्तु कानीनश्चाष्टमाशकः ॥

नवभागं सहोदक्षं क्रीतो दशममश्रुते ।

पौनर्मवस्तु परतो द्वादशं स्वयमागतः ॥

त्रयोदशमभागं तु शौद्रो भुङ्क्ते पितुर्दनात् ।

तद्रोत्रजो वा धर्मिष्ठो ब्रह्मचार्य्यथवा पुनः ॥

अत्रौरसे सतीति सर्वत्र ज्ञेयम् । "पूर्वाभावे परं परं" इति वचनात् ।

ब्रह्मपुराणविस्य समप्रैत्यादिप्रथमश्लोकस्य पूर्वमेव विषयव्यपस्योक्ता ।

अन्येषामपि शुणतारतम्येन देशाचारानुसारेण वा यथास्थानं व्यवस्था

द्रष्टव्या । षड्भागं=षष्ठं भागम् । नवभागं नवमं भागमित्यर्थः । अन्यथार्थास

ङ्गते प्रक्रममङ्गप्रसङ्गाच्च । परतो=दशमोपरमोकादशम् । त्रयोदशमित्यर्थम् ।

शौद्रं=शूद्रपुत्र । यदपि मनुना पुत्राणां पट्टकद्रव्यमुक्त्वा पूर्णपट्टकस्य दा

यादवान्धवत्त्वमुत्तरपट्टकस्य चादायादवान्धवत्त्वमुक्तम् ।

(अ० २३३० १५९।१६०)

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तं कृत्रिम एव च ।

गूढोऽपत्रोऽपविद्धश्च दायादा वान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोदक्षश्च क्रीतः पौनर्मवस्तथा ।

स्वयदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादवान्धवा ॥ इति,

तदपि स्वपितृसपिण्डसमानोदकानां सन्निहितरिक्पहरभावे पू-

घंपट्कस्य तद्विक्रयहरत्वमुत्तरपट्कस्य तु तत्रास्ति । पितृऋणहरत्वं तु सर्वेषामपि पूर्वपूर्वाभावे समानमेवेति नद्यादादायादत्वाविभागो नोपपद्यते "पूर्वाभावे पर पर" इति वचनात् ।

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । (अ० ९ श्लो० १६३)
इत्युक्त्वा—

न भ्रातरौ न पितरः पुत्रा विक्रयहराः पितुः । (अ० ९ श्लो० १८५)

इतिवचनस्य गौणपुत्राणामेव सर्वेषां पितृविक्रयहारित्वप्रतिपादनपरत्वाच्च । दायदशब्दस्य "दायादानपि दापयेत्" इत्यादौ पुत्रव्यतिरिक्त-विक्रयहारित्वेव प्रचुरप्रयोगाच्च । धान्धवत्वं सपिण्डसमानगोत्रत्वाभ्यामुदकदानादिकार्य्यकरत्वं पट्कद्वयस्यापि समानमेवेत्येतदर्थकम् । यत्तु हारीतवचनम्—

साधुभ्यां स्वयमुत्पादितः क्षेत्रजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रिकापुत्रो गूढोत्पन्नो गृह इति बन्धुदायादा दत्तः क्रीतोऽपविद्धः सहोढः स्वयमुपगतः सहसादृष्टश्चेत्यबन्धुदायादा इति ।

साधुभ्यां स्वयमुत्पादित औरस इत्यर्थः । सहसा दृष्टो यो मातापित्रादिविहीनोऽकस्माद्दृष्ट केनचित् परितोष्य ममत्वं पुत्रो भवेत्युक्तस्तथेति प्रतिपद्यते । कृत्रिम इति यावत् । तत्र मनुविरोधः स्पष्टः । तत्र कानीनपौनर्भवयोरबन्धुदायादमध्ये परिगणनात् । हाशितेन बन्धुदायादमध्ये दत्तकृत्रिमापविद्धेषु च व्यत्ययात् । तस्मादेव सवर्णादिभेदेन देशाचारभेदेन वा विरोधः परिहरणीयः ।

बोधायनस्तु मन्वसारेणैवाह —

औरस पुत्रिकापुत्र क्षेत्रज दत्तकृत्रिमौ ।

गूढज वापविद्ध च ऋक्षभाजः प्रचक्षते ॥

कानीनं च सहोढं च क्रीतं पौनर्भवं तथा ।

स्वयन्दत्त निपादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥ इति ।

औरसपुत्रिकापुत्रक्षेत्रजकानीनगूढोत्पन्नापविद्धसहोढपौनर्भवदत्तकस्वयमुपगतकृतकक्रीतानभिधायान्—

देवः,

पते द्वादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः ।

भात्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा ॥

तेषां पद् बन्धुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेष पद् ।

विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्यां द्विशिष्यते ॥

सर्वे चानौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः ।

औरसे पुनस्तपन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥

तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।

हीनास्तमुपजीवियुर्ग्रासाच्छादनसम्भृताः ॥

आत्मजत्वादिक परिगणितेषु यथायथं स्पष्टमेव । अनौरसस्य=न विद्यते औरसा यस्य तस्येति बहुव्रीहिः ।

नारदोऽपि—(४५० प० १३)

औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ।

कानीनश्च सहोदश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च । (४५)

पौनर्मवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा ॥

स्वयञ्चोपगतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः । (४६)

एषां पद् बन्धुदायादाः पडदायादवान्धवाः ॥

पूर्वः पूर्वः स्मृतः श्रेष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः ॥ (४७)

क्रमात्ते ते प्रवर्त्तन्ते मृते पितरि तद्धने ।

ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यस्तदघाप्नुयात् ॥ (४८)

मनु.—(अ०९६लो०१८४)

श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पापीयान् रिक्थमर्हति ।

बहवश्चेत्तु सदशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥

बृहस्पतिः—

दत्तोऽपविद्धः क्रीतश्च कृतः शौद्रस्तथैव च ।

जातिशुद्धाः कर्मशुद्धा मध्यमास्ते सुताः स्मृताः ॥

क्षेत्रजो गर्हितः सद्भिस्तथा पौनर्मवः सुतः ।

कानीनश्च सहोदश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥

हारीत.—

शूद्रापुत्राः स्वयंदत्ता ये चैते क्रीतकाः सुताः ।

सर्वे ते गोत्रिणः प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा न संशयः ॥

स्वकुल पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् ।

तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठो न संशयः ।

यमः—

आपहृत्तो ह्युपगतो यश्च स्याद्वैष्णवीसुतः ।

सर्वे ते मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठास्त्रयस्तथा ॥

कुलं काण्डमिति ख्यातं यस्मात् पूर्वाणि ते जहुः ।

तत्र ज्येष्ठतरो यः स्यात्त वै काण्ड विनिर्दिशेत् ॥

स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् ।

तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठ इति स्मृत ॥

वैष्णवा-शूद्रेति कल्पतरौ । उक्तापसहारमुखन नियममाहात्र-
योगश्वर, (अ० २ श्लो० १३३)

सजातीयेष्वय प्रोक्तस्तनयेषु मया विधि ।

अयं=पूर्वभावे पर परो धनभागित्युक्तो यो मया विधि स सजाती
येषुःपादकसजातीयेष्वेव क्षेत्रजादिषु ज्ञेयो न विजातीयेषु । तत्र कानानि
गूढोत्पन्नसहोदरपौनर्भावाणा सवर्णत्व जनकद्वारेण न स्वरूपेण । तेषु वर्ण
जातिलक्षणाभावात् । वर्णजातिविवेकमभिधाय "विश्रास्वेष विधिः स्मृ
त" इति योगाश्वरैवाभिधानात् । अनुलोमजाना मूर्धावसिकादीनामौ
रसेष्वेवा-तर्भावात् "चतुस्त्रिद्व्येकभागा" इत्यादिना भागपद्धतिरुक्ता ।
तेन तेषामप्यभावे क्षेत्रजादय पित्र्यऋक्यहारिण । शूद्रापुत्रस्य त्वौर
सत्वेऽपि न कृत्स्नपित्र्यधनभागित्वमन्याभावेऽप्यस्ति । यथाह—
मनु, (अ० ९ श्लो० १५४)

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिक दशमाहद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मत ॥

यदि सपुत्रा विद्यमानसवर्णापुत्रो यदि वाऽपुत्रऽविद्यमानसवर्णा
पुत्रो भवेत्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादि पुत्रोऽभ्यो वा सपिण्डा रिषथहारी शूद्रा
पुत्राय दशमांशादधिक न दद्यात् । अस्मादेव वचनात्सवर्णापुत्राभावे क्षत्रिया
पैश्यापुत्रयो सकलाविप्रपितृधनग्रहण गम्यते । यत्तु प्राक् चतुस्त्रिद्व्येक
भागभागित्व योगीश्वरादिभिर्रुक्तम् । तदतिसहस्रशूद्रापुत्रविषय घदितव्य
मन्यथा मानविरोधात् । 'ब्राह्मणक्षत्रियविशा" इति मनुवचन तु प्रागेव
व्याख्यातम् ।

शूद्रधनविभागे विशेषमाह—

याज्ञवल्क्य, (अ० २)

जातोऽपि दास्या शूद्रेण कामतांऽशहरो भवेत् (१३३)

मृते पितरि कुर्युस्तत्र भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ॥

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणा सुतादते ॥ इति । (१३४)

शूद्रेण दास्यामुत्पन्न पुत्र कामत पितुरिच्छया भागमारभवेत् । पि
तुरुर्ध्वं तु भ्रातर परिणीतशूद्रापुत्रास्त दासीपुत्र स्वभागार्द्धभागिन
कुर्यु । अत्र बहुवचना तर्धे म्वस्वभागादर्द्धं दक्षुरिति न भ्रमितव्यम् ।
तथा सति बहुभ्रातृकस्य ततोऽप्यतिबहुधनस्यापत्तेरव्यवस्था स्यात् ।
विन्त्वेकपुत्रस्य यावान् भागस्तदर्द्धभाग शूद्रापुत्रा लभन्ते । व्यक्तमि
मापण जात्यभिप्रायेण च बहुवचनं कथंचन । परिणीतशूद्रापुत्रतरपुत्राय

भावे तु दासीपुत्रोऽपि कृत्स्नं शुद्रस्य पितुर्जनं लभत इत्यर्थाद्भ्रम्यते ।
शुद्रग्रहणाद् द्विजातिभ्यो दास्यामुत्पन्नः पित्रिच्छयाप्यंशमर्द्धभागं वा
तदूर्ध्वं न लभते कृत्स्नतद्धनग्रहणं तु दूरापास्तमेव । किन्त्वप्रतिकूलश्रे-
जीवनमात्रमिति प्रतीयते ।

गौणमुख्यपुत्राभावे मृतपतितपरिव्राजकादिघनग्रहणाधिकारिण
उच्यन्ते । तत्र—

योगीश्वरः, (अ० २ श्लो० १३५। १३६)

पत्नी दुहितरश्चैव पितरो भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वय विधिः ॥ इति ।

अपुत्रस्य पूर्वोक्तद्वादशविधपुत्ररहितस्य स्वर््यातस्य मृतस्य पत्न्यादयः
पूर्वपूर्वाभावे पाठक्रमेणोत्तरोत्तरं धनं गृह्णीयुरित्यर्थः । अयं विधिः सर्व-
पु मूर्द्धावसिक्तादिसुताधनुलोमजप्रतिलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिपु-
त्रेदितव्य इत्यर्थः । तत्र प्रथमं पत्नी धनहारिणी । पत्नीशब्देन च विवाह-
संस्कृता । “पत्युर्नो यज्ञसयोगे” (अ० ४ पा० १ सू०३३) इति पाणिनिसूत्रा-
त् । जात्यभिप्रायेण चैकवचनम् । तेन बह्व्यश्चेत् पत्न्य एकस्य तदा
सर्वाः सजातीयत्रिजातीयक्रमेण यथायथं भर्तृधनं विभज्य गृह्णीयुः ।
पत्नीशब्दादासुरादिविवाहोदाया धनग्रहणं धर्म्यविवाहोदपत्न्यन्तरस-
द्भावे नास्तीति गम्यते । तथा च—
स्थितिः,

क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्नी विधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कथयो विदुः ॥ इति ।

अत्र च दासीत्वकथनमदृष्टार्थकर्मसु सहाधिकाराभावामिप्रायेण ।
न तु दासीचद्रम्यत्वाभिप्रायेण । विवाहितात्वेन परदारत्ववाधात् । अत-
एव मनुर्धर्म्याधर्म्याविवाहाननुक्रम्य सन्तानगतावेव गुणदोषावाह-
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दितो नृणा तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ॥ इति । (३।४२)

प्रजाया निन्दितत्वमपि सद्वृत्तस्वभावत्वाभावो न तु वर्णजात्यभावः।
परिणेतुः परिणीतायामुत्पन्नत्वमात्रस्य वर्णजातिव्यञ्जकत्वात् । “विना-
स्येप विधिः स्मृत” इत्युक्तेः । अत एव “न सा दैवे न सा पित्र्ये” इति
सहाधिकार एव प्रतिपिद्ध । तथा च पित्र्यादिकर्मार्हतापि पतिदा-
यहरत्वप्रयोजिकेति पत्नीपदेन स्थापितम् । अत एव श्रौतस्मार्त्तसहाधि-

कारिणी पतिव्रतैव भर्तृधनभागिनीत्याह—

प्रजापतिः,

पूर्वं मृता त्वग्निहोत्रं मृते भर्त्सरि तद्धनम् ।
लभेत पतिव्रता नारी धर्मं एव सनातनम् ॥

वृद्धमनुरपि—

अपुत्रा शयन(१) भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थित्यु ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥ इति ।

अत्रोत्तरार्द्धोक्तपाठक्रमस्यार्थक्रमेण बाधात् प्रथमं कृत्स्नमंशं लभेत
पश्चात् पिण्डं दद्यादिति स्मृतिचन्द्रिकाकारेणोक्तम् । तद्वेद्यम् । क्रमे तात्पर्या-
भावात् । उभयाधिकारप्रतिपादनमात्रपरत्वात्तच्चनस्य । अन्यथा यावदं-
शंलामं भर्त्सन्त्येष्टिविलम्बोऽपि प्रसज्येत । स चानेकस्मृतिनिपिद्धः ।
अदृष्टकल्पनापात्तिश्च । पत्न्येवेत्येवकारेणापुत्रस्यान्त्यकर्मण्यप्यपि "अपु-
त्रा पुत्रवत् पत्नी" इत्यादिवचनाद्भावादिसत्त्वेऽपि सैवाधिकारिणीति
दर्शितम् । अयमेवार्थः प्रपञ्चितः—

प्रजापतिना,

जङ्गमं स्थावर हेम कुप्यं धान्यं रसाभ्यरम् ।
आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासपाण्मासिकादिकम् ॥
पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वध्यायमातुलान् ।
पूजयेत्कव्यपूर्वाभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन् स्त्रियः ॥

कुप्यं=अपूर्वासादि ।* कव्यम्=पित्रर्थं सकृद्विपतमन्नादि । पूर्व=खा-
तादिकर्माङ्गदक्षिणादि । एतदुक्तं भवति । स्थावरेणापि सदितं सर्वं
भर्तृधनमधिगत्य धनसाध्यं स्वयधिकारिकं पत्युरात्मनश्च श्रेयः-
साधनकर्म पतिपक्षीयपुरस्कारेण पत्न्या कार्प्यमिति । एवंवर्त्तमा-
नाया ये पांडाकारिणस्ते राजा चौरवृहण्ड्या इत्याह—

स एव,

सपिण्डा यान्धवा ये तु तस्याः स्युः परिपन्थिनः ।
हिंस्युर्धनानि तान् राजा चौरदण्डेन शासयेत् ॥

स्मृतिचन्द्रिकायां वार्हस्पत्यत्वेन पत्न्याः स्थावरप्रदणनिषेधकम्—
यद्विमक्ते धनं किञ्चिदाभ्यादि विविधं स्मृतम् । (२)

(१) शयनं पालयन्ती=तच्छयनसाधनयोनिरक्षणं सम्यक्कुर्वतीत्यर्थः । अत
एवाह—व्रते इति । प्रपञ्चार्थे इत्यर्थः ।

(२) विधिसम्भवम् इत्यपि पाठः ।

तत्तु जाया स्थावर मुक्त्वा लभते मृतमर्तृका ॥

इति वचन लिखितम् । "जङ्गम स्थावर" इत्यादिप्रजापतिवचनविरो परिहाराय वृत्तविहीनपत्नीपरत्वमधिभक्तपत्यशयिष्यत्व वान्योक्तम्—

वृत्तस्थापि कृतेऽप्यशो न स्त्री स्थावरमर्हति ।

इति तच्छेषविरोधनापास्य दुहितृरहितपत्नीविषयत्वेन व्यवस्था पितृ च । तत्र मदनरत्नकारण मिताक्षराकल्पतरुलायुष दिसर्वप्र-धान्तरेष्वलि पनाग्निमूलत्वमस्य । "जङ्गम स्थावरं" इति प्राजापत्यस्य च सर्वत्र लिख नात्समूलत्वमिति दूषणमुक्त्वा तदुक्तव्यवस्थायाश्च स्वोत्प्रेक्षामात्रक द्विपत्वेनायुक्तत्वमभिधाय समूलत्वेऽपि स्थावरादिसमग्रधनग्रहण ग्राह्या दिविवाहोढाविषयम् । तद्वचनेषु पत्नीशब्दप्रयोगात् । स्थावरग्रहणप्रति पेधकषुहस्पतिवचन तु जायास्त्रीशब्दमात्रप्रयोगादासुरादिविवाहोढाविष यमिति स्वय व्यवस्था कृता । (सा तु) आसुरादिविवाहोढाया पत्नीश ध्देनाग्रहणाज्ञायादिशब्दोपेतवचनानामपि तदेकमूलकतया तत्परत्वात् स्मृतिचन्द्रिकायामेव निरस्ता । यत्तु तदुक्तव्यवस्थायामौत्प्रेक्षित्वमुक्तम् , तदपि न । दुहितृसत्त्वे तत्सन्तानद्वारेण स्थावरस्योपभोगधनस्वाम्युप कारयो सम्भवाद्दुहितृमत्या स्थावरमपि ग्राह्य तद्गहितायास्तु तद्भावात् तद्ग्रहणमिति तत्रापि बीजसम्भवात् । अत एव पितुरपि स्था वरे स्वाजितेऽपि पुत्रानुमतिमन्तरेणानधिकार प्रागुक्त ।

यत्तु गृहीतधनाया प-न्यास्तद्धनेन जीवनमात्र दानाधीकरण विषयेषु तु नाधिकार इति—

मृते भर्तृरि भर्तृश लभेत कुलपालिका ।

यावज्जीव न हि स्वाम्य दानाधमनविनये ॥

इति वा शयनवचनात्प्रतीयते । तदपि दृष्टार्थनटनर्त्तकादिदानास्वात् इय परम् । अदृष्टार्थदाने तदुपयोगिनोऽधिकारणविक्रययोश्च तत्रैवाधिकारा भिधानात् ।

व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यग्रस्थिता ।

दमदानरता नित्यमपुत्रापि दिव व्रजेत् ॥ इति ।

दिव व्रतदि यनेन काम्येऽपि दानादौ तस्या अधिकार प्रतीयते किमुत नित्ये नैमित्तिके च । "जङ्गम स्थावर हेम" इत्यादिपूर्वादाहत प्रजापतिवचनात् । तत्रापि पुत्रग्रहणात्काम्येष्वधिकार आयातीति स्मृतिचन्द्रिकारादय यद्यापरमपि कायायनवचनम्—

अपुत्रा शयन भर्तु पालयन्ती गुरौ स्थिता ।

भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता दायादा ऊर्द्धमाप्नुयुः ॥ इति,

तत्र स्मृतिचन्द्रिकाकार आह । क्षान्ता दायादकारितधनविनियोगप्रतिष-
न्धं सहमाना सत्यामरणाद्भुञ्जीतेत्यर्थः । इदं च रक्षणभरणाद्यसमर्थेषु
कार्यान्तरव्यग्रेषु श्वशुरादिषु पत्न्या यत् स्वयमेव स्वजीवनार्थमुपा-
त्तमविभक्तं तद्विषयम् । विभक्तद्रव्यविषयत्वे म-वादिपरिमिष्टितार्थवा-
घापत्तेरिति ।

पौरुष्यास्तु गुरौ श्वशुरादिसमीपे स्थिता भर्तुर्धनं भुञ्जीतेव । न तु
स्त्रीधनवद्यथेच्छं दानाधानविक्रयादि कुर्वीत । तस्या ऊर्द्धं दायादा दुहि-
त्राद्यस्तद्धनाधिकारिणो गृह्णीयुर्न तु ज्ञातयः । तेषां दुहित्रादिभ्यो ज-
घन्यत्वात् तद्वाधकत्वानुपपत्तेः । पत्नी हि तेषां वाधिका । तदधिकार-
प्रागभावप्रध्वंसयोरविशेषाद्वाधकाभावत्वस्य तद्वाधानुपपत्तेः । नापि
स्त्रीधनाधिकारिणो गृह्णीयुः । कात्यायनेनैव स्त्रीधनाधिकारिणां घचना-
न्तरैरुक्तत्वात् पौनरुक्त्यापत्तेः । अतः "पत्नी दुहितरश्च" इत्यादिना ये
पूर्वपूर्वस्याभावे परभूता अपुत्रासंस्त्रिष्टिविभक्तमृतधनाधिकारिणो निर्दि-
ष्टास्ते यथा पत्न्यधिकारप्रागभावे गृह्णीयुस्तथा पत्न्या जाताधिकारा-
याः प्रध्वंसेऽपि भोगावशिष्टं गृह्णीयुः । तदानीं दुहित्रादीनामेवान्या
पेक्षया मृतोपकारकत्वात् । दानधर्मेषु महाभारतवचनमप्येतदुपोद्बलकम् ।

स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः ।

नापहार स्त्रियः कुट्युः पतिवित्सारकथञ्चन ॥ इति ।

उपभोगोऽपि न सूक्ष्मवस्त्रपरिधानादिना किन्तु पत्युरुपकाराय देहधा-
रणमात्रोपयोग्युपभोगानुष्ठानम् । एवं च गृहम्पतिना "पितृव्यगुरुदौहि-
त्रान्" इत्यादिना पितृव्यपदेन मर्तृसपिण्डोपलक्षणाद्दौहित्रपदेन तद्दु-
हितृस्त्वानोपलक्षणात्मातुलस्वस्त्रीयपदाभ्यां तस्मात्कुलतरस्वसृसृन्ता-
नोपलक्षणात्तेभ्य एवार्थानुरूपं मर्तुः धात्वाद्यौर्द्धदेहिकोपकारकं दद्यात् ।
न तु स्वपितृकुलसम्बन्धिभ्यः । तदनुमत्या तु तेभ्योऽपि । तथा च—
नारदः, (व्य० प० १३ श्लो० २८।२९)

मृते भर्तृव्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।

विनियोगेषु रक्षासु भरणेषु स ईश्वरः ॥

परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।

तत्सापिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥

इति सम्मुचमेव घचनार्थमादाय नास्येष स्त्रिया भर्तृरिष्ये दा-
नविक्रयाद्यधिकार इत्याहुः ।

तत्रेदं वाच्यम् । किं तस्य तथा कृतेऽपि दानादौ तत्स्वरूपानिष्पत्तिरेव । न तावदेवं युक्तम् । मन्वादिधनैः सकलभर्तृधनग्रहणे तस्या उक्ते सति तस्यास्तत्र स्वत्वे दानादिस्वरूपानिष्पत्तेर्याधितत्वात् । अत एव जीमूतवाहनेनैव “स्थावरस्य समस्तस्य” “विभक्ता वाऽविभक्ता वा” “स्थावरं द्विपदं चैव” इत्यादीनि स्थावरविषयाणि दानादिनिषेधवचनान्युपन्यस्याधर्मभागिताज्ञापनार्थमेतानि दुर्वृत्तं पुष्टं प्रति । कुटुम्बदुःखदानार्थमेव दानविक्रयादिप्रवृत्तं प्रति प्रतिषेधकानि न तु दानादिस्वरूपानिष्पत्तिप्रतिपादकानि । यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्वत्वस्य द्रव्यान्तर इव स्थावरेऽप्यविशेषाद्व्यवचनशतेनापि अस्तुनोऽन्यथाकरणाशक्त्या तत्प्रतिपादनानुपपत्तेरिति निरूपितम् । तदुक्तरीत्यात्रापि दुर्वृत्ततया दाय्याददुःखदानार्थमेव भर्तृरिक्थदानादिप्रवृत्ताया अस्तु प्रतिषेधातिक्रमाद्धर्मः । धर्मार्थं दानप्रवृत्तायाः स्वजीवनाद्यर्थं विक्रयाधाने कुर्वत्याश्च नास्त्येवाधर्मोऽपि । नच भुञ्जीतैवेति नियमादायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुरित्यभिधानाद्य दानाद्यनधिकार एव तस्या अविभक्तधन इव तत्रेति वाच्यम् । साधारणस्वत्वाश्रयाविभक्तधनेनासाधारणस्वत्वाश्रयस्यास्य वैषम्यात् । नच स्वभोगस्य प्राप्तयेनाविधेयत्वादानादिपरिसह्यार्थं एव विधिस्तथा चानधिकारस्तत्रागत एवेति वाच्यम् । वस्त्वन्यथाकरणाशक्तेर्नियमस्य वृथादानादिना द्रव्यनाशनिवृत्त्यर्थतयैवोपपत्तेरवदपवाच्यत्वात् । अन्यथाऽनधिकारे “दमदानरता” “पूजयेत्कव्यपूर्त्ताभ्यां” इत्यनेन दानविधिना विरोधोऽपरिहार्यः । यच्च दायदाः पत्न्यन्तराधिकारिणः “पत्नी दुहितर” इत्यत्र निर्दिष्टास्ते गृहीयुः, प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतिषन्धकपत्न्यभावत्वस्याविशेषात्तदधिकारोद्भवोदित्युक्तम् । तदतिस्थवीयः । दाय्यादपदेन स्त्रीधनाधिकारिग्रहणे यथा वचनान्तरोक्तत्वात् पौनरुक्त्यं, तथा तेषामपि कालावनेन वचनान्तरोक्तत्वात्पौनरुक्त्याऽविशेषात् । वस्तुतस्तु जातस्वत्वे स्वामिनि मृते तत्प्रत्यासन्नानामेव तद्धनग्रहणमुचितम् । पत्न्यादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वेन द्रव्यस्वामित्वे पत्न्या उपजाते पूर्वस्वामिदुहित्रादीनां कः प्रसङ्गः । तेन यद्यपि पूर्वभावः प्रागभावः प्रध्वंसश्चात्यन्ताभावश्च प्रतिषन्धकसंसर्गाभावतया तुल्यस्तथापि यो द्रव्यस्वामी तस्मिन् मृते तत्सम्बन्धि पत्न्यादिकमपुत्रस्य तस्य धनं लभेतेत्येव वाक्यार्थः । अन्यथा दुहित्रादिभिरपुत्रपितृधने लब्धे तन्मरणे तत्सन्तत्यतिलङ्घनेन तद्धनं पूर्वस्वामिनः पितुर्यं पित्राद्यस्त एव लभेत्तन्निति महत्पक्षवस्था प्रसज्येत ।

तस्मान्नर्त्तरिकष पत्न्या लब्ध तस्यां मृतायां तद्भोगावशिष्ट "मातुर्दु-
हितर" इत्यादिवचनाद्दुहित्रादिग्राह्यत्वेन प्रसक्तं "दायादा ऊर्द्धमा-
प्नुयुः" इत्यनेनापोद्यते । अयं च वचनार्थः । दायादा इत्यत्र कस्येत्य-
पेक्षाया शयनान्वित भर्त्तुरित्येवोपस्थितत्वाद्नुपज्यते । तथा चैव व-
चनव्यक्तिः । तस्या ऊर्ध्वं भर्तुर्दायादा अविभक्ततद्धनाधिकारिणो विभ-
क्तभ्रातृधनमपि तत्पत्नीभोग्यावशिष्टं गृह्णीयुर्न पत्नीरिक्षहरा दुहित्रा-
दय इति । एव चापूर्वार्थत्वाच्चतुर्थचरणस्यार्थवत्त्वं भवति । अन्यमते
वचनान्तरोक्तार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् । तस्माददृष्टार्थे दाने दृष्टादृ-
ष्टावश्यककार्यार्थमाधौ विक्रये चास्त्येव पत्न्याः सकलभर्त्तृधनविष-
योऽधिकारः । नियमस्तु नटनर्त्तकादिदानानावश्यककाधिकिकयनिवृत्त्य-
र्थं इति सिद्धम् । अत एव क्षान्तेत्युक्तम् । द्रव्यप्राप्तितृप्ता वृथाद्रव्यव्य-
यकारिणी न भवेदित्यर्थः । दानधर्मस्य महाभारतवचनं तु सुतरामस्म-
दुक्तमेवार्थमुपोद्बलयति । तथा हि स्त्रीणां स्वपतिदाय = स्वभर्त्तुरिक्षणम्
उपभोगफल = उपभोगो धर्मप्रत्यासन्नो भोगो न त्वसद्भोग फल प्रयोजन य-
स्य तादृशः स्मृत उक्तो मन्वादिभिः । उत्तरार्द्धे तदेव व्यनक्ति—त्रिय प-
तिवित्तादपहार = वृथाव्ययं न कुर्युः । कथयनेत्यनेनापहारस्य सर्वधैवाश्रे-
यस्करतामाह । अपहारे हि चौर्यम् । नटनर्त्तकादौ वृथादानं कर्म
बह्यादिपरिधित्सा मिष्टभक्ष्यादिवुभुक्षेत्येवमाद्यपि सयताया अनौचित्य-
त्याच्चौर्यं तुल्यमित्यपहारशब्दो गौणः । धर्माद्यर्थदानादिकं तु न
तथेति नापहारशब्देन बोधयितुं शक्यते । तस्मात्सर्वं सुस्थम् ।

पत्न्या अपुत्रविभक्तासृष्टपतिस्वापतेयग्रहणे(१) प्रथमाधिकार
प्रतिपादकान्यपराण्यपि भूयांसि स्मृतिवचनानि ।

तत्र गृहस्पति —

आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सुरिभिः ।

शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा ॥ (२)

ग्रस्य नोपरता भार्या देहार्द्धं तस्य जीवाति ।

जीवत्यर्द्धशरीरेऽर्थे कथमन्यः समाप्नुयात् ॥

(३) सकुलवैविध्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः ।

(१) स्वापतेयम् = धनम् ।

(२) पुण्यापुण्येति । एकैककृते पुण्यापुण्ये विहितनिषिद्धरूपे कर्मणी तयोः फले
स्वर्गनरकरूपे समा भोक्त्रत्वेनेत्यर्थः ।

(३) सकुलवैविध्यमित्यत्र सप्तमर्थः । तेन सकुलवेषु पितृमातृसनाभिषु विद्य-
मानेभ्यस्त्यर्थः ।

अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥ इति ।

यागाक्षरोऽपि पूर्वाभावे पराधिकार वदन् सर्वप्राथम्येन पत्न्या एवाधिकारमभिधत्ते ।

विष्णुरपि—(१७४-१३)

अपुत्रधने पत्न्याभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि, तदभावे भ्रातृगामि, तदभावे भ्रातृपुत्रगामि, तदभावे वन्धुगामि तदभावे सकुल्यगामि, तदभावे शिष्यगामि, तदभावे सहाध्यायिगामि, तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामाति ।

वन्धुरश्च सपिण्ड । सकुल्य. सगोत्र । वन्धुवदेन वक्ष्यमाणपितृष्वन्नादिग्रहणे योगीक्षरोक्तक्रमविरोधापत्ते ।

कात्यायनोऽपि—

पत्नी पर्युद्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥

स्मृ य तरमपि—

अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा ।

तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्षिता ॥ इति ।

एतैर्वचनैः सर्वतः पूर्वं पत्नी पतिधनभागिनीति प्रतिपादितम् ।

एतद्विरुद्धान्यपि वचनानि लक्ष्यन्ते । तथा च—

नारद, (व्य० प० १३ श्लो० २५ । २६)

भ्रातृणामप्रजा, प्रियात्स्थिञ्चेत्प्रयजेत वा ।

धिमजेरन् धन तस्य शेपास्ते स्त्रीधन विना ॥

भरण चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामार्जीधनक्षयात् ।

रक्षन्ति शय्या मज्जेद्येदाच्छिन्नपुरितरामु तु ॥

इति पत्निसिद्धायेऽपि भ्रातृणा धनग्रहण भरण च नरपत्नीनामाह ।

मजुरपि—(अ० ० श्लो० १९५ उ०)

पिता हरेदपुत्रस्य रिष्य भ्रातर पय वा ।

इति पितृभ्रात्रोर्विकल्पेनापुत्रधनग्रहणाधिकार वदति न तु परम्या ।

अनपारम्य पुत्रस्य माता दायमयाप्नुयात् ।

मातर्यपि च गृह्यतां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ (मनु० अ० १०९ श्लो० २१७)

इति च एतदिमांशुपितामहोरपुत्रधनाधिकारमभिधत्ति ।

वाङ्मते भिन्नपैतृगवाऽपि—

अपुत्रस्य स्वध्यांतस्य भ्रातृगामि इत्ये तदभावे पितरं हरेयातां

ज्येष्ठा वा पत्नी ।

इति भ्रातुः पित्रोश्चाभावे पत्न्यधिकार कथयन्ति ।

देवलोऽपि—

ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः ।

तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाण पितापि वा ॥ *

सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् ।

इति सर्वपूर्वभावेन योगीश्वरेणामिहिताया पत्न्या भ्रात्राद्यभावे
ऽधिकारमाचष्टे । भ्रातृशब्देनात्र भिक्षोदराः । सहोदरानां पृथगुपा-
दानात् ।

कात्यायनोऽपि—

विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाथ माता वा तत्पितुः क्रमात् ॥

इति पित्रादिषु ग्राहकेषु पत्न्या निर्देशमपि न करोति ।

एतेषामन्योन्यविरुद्धानां वचनानां धारेश्वर इत्य व्यवस्थामाह ।

विभक्तासंख्येभ्रातुरपुत्रस्य पत्नी यदि नियोगमङ्गीकुरुते तदैव पति-
धनं लभते । अनियोगार्थिन्यां तु तस्यामविभक्तसंख्येपत्नीवद्भरणमात्र
मेव । नियोगद्वारैवापुत्रपत्न्या पतिस्वापतेयस्वामित्वम् । अत्र च बीजम-
नेकस्मृतिष्वपत्यद्वारैव तस्या धनसम्बन्धबोधनम् । तथा च—

गौतमः,

पिण्डगोत्रपिसम्बद्धा रिक्तं भजेरन् स्त्री वानपत्यस्य बीजं वा

लिप्सेतेति ।

अनपत्यस्य रिक्तं पिण्डगोत्रपिसम्बद्धा भजेरन् तस्य स्त्री वा
रिक्तं भजेत् । यदि बीजं लिप्सेत । वाशब्दो यदिशब्दार्थः । अन्यथा
रिक्तप्रहणबीजलिप्सयोरतुल्यत्वेन विकल्पार्थत्वानुपपत्तेः ।

तथा मुररिपि—(अ०९ श्लो० १४६)

धनं यो विभृयाद्भ्रातुर्नृतस्य स्त्रियमेव वा ।।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥

इति विभक्तधनसम्बन्धमपत्यद्वारेणैव पत्न्या दर्शयति । तथा

विभागाभावेऽपि—(मनु० अ० ९ श्लो० १२०)

कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभाग स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

इति वदन्नपत्यद्वारा धनसम्बन्धोऽस्तीत्याह । तेनाश्वयव्यतिरे-

काभ्यामपत्यद्वारक एव पत्न्या धनसम्बन्धो नान्यथेति सिद्धम् ।
वसिष्ठोऽपि—

रिक्थलोभाद्भास्ति नियोग ।

इति रिक्थलोभप्रयुक्त नियोगं प्रतिषेधन्नङ्गीकृतनियोगाया एव धनसम्बन्धोनेतरस्या इति स्पष्टमेवाचष्टे । तथा च “भ्रातृणामप्रजा” इत्यादीनि नारदादिवचनान्यनियोगार्थिनीविषयाणि पर्यवस्यन्ति ।

अपुत्रा योपितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ (अ०२श्लो०१४२)

इति योगेश्वरोऽप्यपुत्राणामन्धादियोपितां भरणं भापमाणः पुत्रस्यैव धनसम्बन्धप्राधान्यात्तत्कृत एव तत्स्त्रीणां धनसम्बन्ध इति सूचयन्त्यायसाभ्यात् तत्सर्वेभ्योपत्यमूलकमेव स्त्रीणां रिक्थग्रहणं ज्ञापयति ।

यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये ।

अरिक्थभाजस्ते सर्वे प्रासाच्छादनभाजनाः ॥

इति स्मृति पुरुषाणामपि पुत्रादीनां यज्ञानधिकृतानां रिक्थानधिकार वदन्ती दण्डापूपन्यायेन सुतरामभर्तृकाणां तदनाधिकारिणीनां धनसम्बन्ध निरस्यति ।

तथा स्मृत्यन्तरमपि—

यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत् ।

स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु ।

इति स्त्रियादिषु धनविनियोगमपि प्रतिषेधत्साक्षात्तस्या एव कृत्स्नधनग्रहणं सुदूरं दृष्यतीति ।

तदिदं विज्ञानेश्वरादयो नानुमन्यन्ते । “पत्नी दुहितरं” इत्यादिषु साक्षान्नियोगानुपादानात् प्रस्तावाभावाच्च । किञ्च नियोग एव पत्न्या रिक्थसम्बन्धप्रयोजकस्तदुत्पन्नमपत्यं वा ? । प्रथमेऽनुपादितपुत्राया अपि स्वीकृतनियोगाया धनाधिकारः स्यान्नियोगोत्पन्नपुत्रस्य च न स्यात् नियोगमात्रेणैव भर्त्तृधनस्थाभ्यात् । द्वितीये वचनान्तरेरेवापत्यस्य धनसम्बन्धसिद्धेः पत्नीति वचनमनर्थकम् ।

अथ स्त्रीणां पतिमात्रद्वारको धनसम्बन्धो न प्रकारान्तरेण । जीयति पर्यो तद्द्वारको मृते स्वपत्यद्वारक इति यो धनार्थं नियोगार्थेण द्वापरं पत्नीति वचनमिति मतम् । तदप्यसन् । “अध्यग्न्यध्यावह निकं” इत्यादिवक्ष्यमाणवचनैरन्यथापि तासां धनसम्बन्धयोधनात् । भर्त्तृधने द्वेषैव सम्बन्धो नियम्यत इति चेत् । तर्हि, जीयति पर्यो

तद्दनसम्बन्धस्य "पाणिग्रहणादि सहत्व" इत्यादिगौतमवचनेनैव सिद्धेर्भूते तु तस्मिन्नियोगनिमित्तस्तद्दनसम्बन्ध उच्यमानः क्षेत्रज्ञपुत्रस्यै शोको भवति सोऽपि प्रागुक्त इत्यपुत्रप्रकरणे पत्नीत्यनारभ्यमेव ।

यच्च गौतमवचन "बीज वा लिप्सेत" इति यदि बीज लिप्सेतेत्यर्थकतया नियोगद्वारक एव धनसम्बन्धोऽपुत्रपत्न्या इत्यत्र प्रमाणमित्युक्तम् । तदप्युक्तम् । वाशब्दस्य पक्षान्तरवाचित्वेन यद्यर्थाप्रतीतेः । धनग्रहणबीजलिप्सयोरतुल्यार्थतया विकल्पार्थकत्वासम्भवे निपातानामनेकार्थत्वात्प्रकृतान्वयोपयोगी यद्यर्थ एव कल्प्यत इति चेत्, न । बीज वा लिप्सेत संयता वा भवेदिति प्रासङ्गिकधर्मान्तरोपदेशरूपतया विकल्पार्थकताया एव सम्भवात् । तथा च गौतमवचसापि नियोगनिरपेक्षमेव मर्त्तुरिकधग्रहणमुक्तं भवति ।

किञ्च । विधवानियोगस्य निषिद्धत्वात् "अपुत्रा शयन भर्तुः पालयन्ती" इत्यादिमन्वादिवचनैः संयताया एव धनाधिकारप्रतिपादानात् "निर्वास्या व्यभिचारिण्य" इत्यादिना भरणमात्रस्याप्यसंयतानामभावात्कृत्स्नमर्त्तुरिकधग्रहण दूरापास्तमेव ।

यद्यामिहित—“धन यो विभृयाद्भ्रातु र्थ्यायां” “रिक्थलोभाश्रित नियोग” इति मन्वादिवचनैर्विभक्ताविभक्तधनसम्बन्धोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामपत्यद्वारक एव पत्न्या आयातीति । तदपि धातुम् । अविभक्ते ससृष्टिनि वा भर्त्तरि प्रते पुत्रद्वारक एव तस्यास्तद्दनसम्बन्धोऽतो धनलोभेन नियोगो नाभ्युपेय इति तच्चाप्यर्थात् । अत एव—

(१) ससृष्टानां तु यो भागः स तस्या नेष्यते बुधे ।
(व्य० प० १३ श्लो० २४ प०)

इत्याभिधाय तस्त्रीणामनपत्यानां भरणमात्रं नारदेन प्रतिपादितम् । न चैवं 'भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्' इत्यस्यापि ससृष्टाविभक्तविषयत्वे संसृष्टांशे 'ससृष्टाना तु यो भागः' इत्यनेन पौनहृत्त स्यादिति वाच्यम् । तदशविधरणपूर्वकं स्त्रीधनाविभाज्यत्वतद्भरणयोरर्धयोर्विधानात् । यत्तु "अपुत्रा योपितश्चैषां" इति योगीश्वरवचन, तत्तु स्त्रीयादीनां प्रकान्तानाम् पयामिति सर्वनाम्ना परामर्शात्तस्त्रीविषयमिति विभागानधिकारिनिरूपणप्रस्तावे वक्ष्यते ।

(१) ससृष्टिना तु यो भागस्तेषामव स इष्यते । इति पाठो मिताक्षरायां मुद्रित नारदपुस्तके च वर्तते । अयमेव च पाठ समीचीनो भाति ।

यदपि द्विजातिघनस्य यशार्थत्वात्तदनधिकारिण्या प्रमीतपति-
कया तद्ग्रहणमनर्हमित्युक्तम् । तदप्ययुक्तम् । यशशब्दस्य दानाद्यु-
लक्षकत्वात्तत्र च तस्या अप्यधिकारात् । यथाश्रुते यशमिन्नदानहोमा
दिष्वप्यविनियोगप्रसङ्गः । षस्तुतन्तु केवलधर्मार्थत्वमपि घनस्य नास्ति ।
धर्ममर्थं च काम च यथाशक्ति न दापयेत् । (या०व०१श्लो०११५)
तथा “पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्णानफलाघ्न कुर्याद्धर्मार्थकामेभ्य” इत्या-
दिभिरर्थकामयोरपि तत्साध्ययोरावश्यकत्वात् ।

यशार्थत्वं च द्रव्यस्य यदि स्यात्, हिरण्यधारणस्य ऋत्वड्यभिचारि
हिरण्यसम्बन्धेन ऋत्वर्थतैव स्यादिति पुरुषार्थत्वं यत्तस्य स्थापितम्,
तत्रैव विरुध्यते(१) ।

(१) अयं भाषः । तृतीयाध्यायचतुर्थपादैकादशाधिकरणम्—“अप्रकरणे तु
तदमस्ततो विशेषात्” (३।४।११) इति । अनाभ्य भूयते—“तस्मात्सुवर्णं हिरण्य भार्यं
दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृभ्यो भवति” इति । तत्र संशय — किमिदं हिरण्यधारणं ऋत्वङ्गतया
विधीयते, उत ऋतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारो विधीयते, उत हिरण्यं हस्ते भ-
वतीति विहित तद्धारण तदनुवादेन सुवर्णता शोभनवर्णतारूपो गुणो विधीयते यद्विरण्य
भार्यं तत्सुवर्णमिति, उत हिरण्यधारण पुरुषार्थतया विधीयत इति ।

पूर्वपक्षस्तु—हिरण्यविशिष्ट धारण यद्यपि विधीयते तथापि तस्य फलापेक्षायामस्य
धारणस्य वेदवाक्यविहितत्वेन वैदिकत्वात् क्रियारूपत्वाच्च वैदिकदर्शपूर्णमासादिषाम्या
त्फलवद्वैदिकं कर्म बुद्धिस्थ भवति । ततश्च तत्रैव वैदिककर्मणि प्रयाजादिवदारादुपकार
कुर्वन् ऋत्वङ्ग धारण भविष्यति । एतावतैव फलाकांक्षानिर्गृते स्वर्गादिफलकल्पना न
युक्तेत्येकः ।

हिरण्य भार्यमित्यत्र कृत्यप्रयत्नेन धारणविधानात्तत्कर्मणो हिरण्यस्य कृत्यश्रुत्या प्रा-
धान्यप्रदाने धारणसंस्कारो प्रीहान् प्रोक्षतीत्यत्र प्रोक्षणमिव । भूतभाव्युपयोग हि द्रव्य
संस्कारमर्हतीति न्यायेनोपयुक्तस्योपयोक्ष्यमाणस्य वा संस्कारः कार्यः । उपयोगश्च प्रयो-
जनवत् एव, निष्फलस्य लौकिकसुवर्णस्य धारणसंस्कारायोगात् ऋतुगतहिरण्यानुवादे-
न धारणसंस्कारविधानामिति प्रयाजादिवदारादुपकारकमङ्गम् अपि तु प्रोक्षणादिवर्ता
स्कारकमेत्यपरः ।

; ऋतुगत हिरण्य तद्धारण चानूद्य लाघवात्सुवर्णमिति शोभनवर्णता विधीयत इत्यन्यः ।
एव त्रेधापि तावत् ऋत्वर्थमिति प्राप्त उच्यते । यदुक्तं वैदिकत्वक्रियात्वसाम्यात्
ऋतुहृत्पिष्टते फलाकांक्षायामिति । नैष नियमो घटते । यत् स्वर्गाद्युत्पत्तेरपि क्रिया
त्वात् “दर्शपूर्णमासाभ्या” इत्यादिषु स्वर्गादे. कर्तुंसम्बन्धितयोक्तेर्वैदिकत्वाच्च स्वर्गा-
द्युत्पत्तिं कर्तुं चोभयमुपस्थापयति वैदिकत्व क्रियात्वं चेति हेतुइत्य. न नियमतः ऋतुमेव,

“न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति” इत्यादिवचनात् पारतन्त्र्यमात्रमस्तु स्त्रियाः न तु धनग्रहणे कोऽपि विरोधः । “यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं” इति तु धर्मविनियोगप्रशंसार्थम् । अत एव—

स्थानेषु धर्मजुष्टेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु ।

इति वाक्यशेषः ।

मिताशराकृतस्तु—

यज्ञार्थं लब्धमददद्भ्रातृ काकोऽपि वा भवेत्

इति दोषश्रवणस्य पुत्रादिष्वप्यविशेषेण पित्रा यद्यज्ञार्थमर्जितं तत्पुत्रादिभिरपि तत्रैव विनियोज्य नान्यत्रेत्येवपरमेतदित्याहुः ।

श्रीऋगदयस्तु भार्या भरणमात्रपर्याप्तं यदि भर्तृधनं तदा सर्वमेव गृह्णाति, अतिरिक्तं चेद्भ्रात्रादय इति विषयव्यवस्थामाहुः । “कृत्स्नमश्लमेन च” इत्येतदपि तत्परमेव । वर्त्तनदानस्यावश्यकत्वात् । तेन सर्ववाक्यानामविरोध इति च तत्रोपपत्तिं कल्पयन्ति ।

वार्त्तमेतत् । सहस्रजुतधनपदस्य पत्न्यपेक्षं जीवनपर्याप्तधनपरत्वं भ्रात्राद्यपेक्षं च धनमात्रपरत्वमिति तात्पर्यमेदस्य सति सारूप्यसम्भवेऽप्याश्रयत्वात्, मनुवचने कृत्स्नपदव्यैध्यापिताच्च ।

किं च सत्स्वप्यौरसेषु पुत्रेषु तत्समाश्रयणं जीवदजीवद्विभागयोरुक्तम्—

यदि कुटुम्बसमानशान् पत्न्यः कार्यं समाशिका ।

(या० अ० २।१५)

पितुरुर्द्ध्वं विभजतां माताप्यशः समं हरेत् ॥ (या० अ० २।२३)

इत्याभ्यां वचनाभ्याम् । असत्सु पुत्रेषु पत्नी भरणमात्रं लभत इति महान् व्यामोहः । तत्रापि जीवनपर्याप्तमेवाशशब्देन विवक्षितमिति चेत्, न । अशशब्दसमशब्दयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् । “दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत्” इत्यत्रापि जीवनोपयुक्तपरत्वावश्यभावे सर्वथाऽप्यपदायत्यागापत्तेश्च । अल्पधने पुत्रसमाश्रयणधने जीवनोपयुक्तमात्रं विवक्षितमिति तु विधिवैवम्यापत्तेरत्ययुक्तम् । तथाहि । तावत्र समाशशब्दौ वाक्यान्तरमपेक्ष्य बहुधनजीवनमात्रपर्याप्तधनपरौ कदाचित्, अल्पधने तु यथाश्रुतार्थकावित्थकस्मिन्विधौ वाक्याद्यमेदेन वाक्यभेदापत्तेर्युक्तम् । युगपच्छाकिलक्षणावृत्तिद्वयापातश्च ।

येन विशिष्टविधिपक्षेऽपि कर्त्वर्यता स्यात् । लाकेऽपि हिरण्यसत्त्वान्नं क्तुगतहिरण्यप्रसूतति । नहि धारणं दायमाणसत्त्वारं । अदृष्टार्थतयापि धारणोत्पत्तः । कृत्स्नप्रत्ययश्च कर्मस्य साधनमत्र वाह न प्राया यम् । अनीप्सितकर्मनोऽपि विद्यमानत्वात् । अतः

(१) यथा चातुर्मास्यप्रकरणे “द्वयोः प्रणयन्ति” इति वाक्येन सौमि

एव धारणानुवादेन न सुवर्णत्तरूपगुणविधि । क्रतुधारणाप्रतीते लोकेऽपि धारणसम्भवात् । अतो न सर्वथा क्रत्वर्थं सुवर्णधारणम् । विधिवशाच्चावश्यं फलेन भवितव्यम् । तस्य फलमर्थवादाभावे विश्वजिन्यायेन स्वर्ग, तत्सत्त्व तु रात्रिसत्रन्यायेन तद्गतमेव । अत्र तु दुर्बर्णोऽस्य भ्रातृभ्यो भवतीति श्रवणात् भ्रातृभ्यस्य दुर्बर्णत्वमात्मनश्च शोभनरूपतैव फलमिति पुरुषार्थमेव हिरण्यधारणमिति सिद्धान्त इति ।

(१) उक्तार्थं मानं दर्शयन्नस्य न्यायस्योपपादकमाधिकरण सहगृह्य दर्शयति—यथा चातुर्मास्येत्यादिना । सप्तमाध्यायतृतीयपादाष्टमाधिकरणम् । “सौमिकं तु प्रणयनमवाच्यं हीतरत्” (७।३।८) इति । सोमे सधर्मकमग्निप्रणयन, दशपूर्णमासयोश्चाधर्मकं तत् । अग्निप्रणयनं नाम गार्हपत्यादाहवनीयादिष्वग्निनयनम् । उत्तरवेदिषु सोम एव न दर्शपूर्णमासयोः । एव स्थिते चातुर्मास्यस्य चतुष्कर्मसु वैश्वदेववरुणप्रपाससाकमेघसुनारासीरीयाख्येषु ध्रूयते—“द्वयोः प्रणयन्ति, तस्मात् द्वाभ्यां यन्ति ऊरु वा एतयज्ञस्य यद्गुरुप्रपासश्च साकमघश्च” इति । तत्राद्यं द्वयोः पर्वणोरग्निप्रणयनविधायकं, तस्मादित्यादिकं तदर्थवादावश्यकम् । तत्र सशयः । किं सौमिकप्रणयनवरुणप्रणयनविधिरतः प्रणयनमात्रविधिरिति ।

तत्र पूर्वपक्षः । आद्यपक्ष एव युक्तः । द्वितीये चोदकवाक्यादेव प्रकृतिभूतदशपूर्णमासतः प्रणयनमात्रस्य प्राप्त्या तद्विध्यानर्थक्यापत्तेः । न च चोदकप्राप्तप्रणयनस्यानुवादकमेव तदिति वाच्यम् । प्रणयन्तीतिविधिमत्स्यवलाद्धिधेयत्वप्रतीतिः । किञ्च “न वैश्वदेव उत्तरवेदिसुपकिरन्ति न शुनासीरीये” इति वाक्यद्वयेन तयोः पर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधः प्राप्तितापशो यतः स्वमत उपपद्यते । आद्यपक्षे हि सौमिकवदिरमतिदेशप्रतीत्या तत्रत्यसकलधर्मप्राप्ता उत्तरवेदरपि प्राप्तत्वात् । द्वितीये तु प्रकृतावेवोत्तरवेदेरमावासात्प्रणयनप्राप्तावप्युत्तरवेदिप्राप्त्यभावेन “न वैश्वदेवे” इत्यादिप्रतिषेधात्प्रतीति स्पष्टैव । तस्मान्प्रतिषेधोऽपि सौमिकवरुणप्रणयनविधाने हेतुरिति पूर्वपक्षस्याशयः । एतदाह—द्वयोः प्रणयन्तीत्यादिना उक्ते इत्यन्तेन ।

नन्विदमप्युक्तं, प्रकारान्तरेण निषेधसाकले तथैव स्वीकारे दुराग्रहमाश्रुत्वात् । तथा हि । प्रतिषेधस्य प्राप्तितापश्वत्वेऽपि न त्वदुक्तरीत्या प्राप्तिः । तत्रकार विनापि चातुर्मास्यप्रकरणपठितेनैव “उपात्रं वपन्ति” इत्यनेनोत्तरवेदेर्विधानात्तद्विधेयत्वोत्तरवेदेराद्य तपर्वणोर्निषेधकमुक्तवाक्यद्वयमिति तदुपपत्त्या सौमिकप्रणयनातिदेशः पूर्वपक्षयुक्तो न पठत इति चेत्, तदेवाह—राक्षा-तर्क-पादीत्युप-पत्ते इत्यन्तेन । पूर्वपक्षमततिरस्कारकत्वात् सिद्धान्त-व, स्वोक्तेरप्युक्तत्वस्य तेनैव व्यवसायत्वादेकदेशित्वम्, उपात्रेति । अत्रन्वाचातुर्मास्येषु उपवपन्ति भेदिम् उपकिरन्तीत्यर्थः ।

नन्विदमप्युक्तं, विधिवैधन्यापत्तेः । तथाहि । उपात्रेतिवाक्यं चातुर्मास्यपरमापूर्वो

कप्रणयनातिदेशे "न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न सुनासीरीय" इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधेऽप्राप्तस्य प्रतिषेधायोगाद्देतुत्वेनोक्ते, राज्ञान्तैरुदेशि-
ना नातिदेशप्राप्तायाः सौमिकोत्तरवेदेरयं प्रतिषेधः किन्तु "उपात्र वप-
न्ति" इति प्राकराणिकवचनप्राप्ताया इत्युपन्यस्ते, प्राकराणिकं वचनं प्रथमो-
त्तमयोः पर्वणोः प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीमुत्तरवेदिप्राप्तिं मध्यमयोस्तु नि-
रपेक्षमेव नित्यवदुरवेदेः प्राप्तिं करोतीति विधिवैषम्यप्रसङ्गेन पूर्वं

पनयोत्तरवेदिं विदधत् पर्वचतुष्टयेऽप्यविशेषेण ता विधत्ते । न वैश्वदेवे इत्यादिवाक्यद्वयं
तु पर्वद्वये निषेधकम् । तथाच तद्विधिनियेधयोर्द्वयोरपि वाक्यप्रमितत्वेन वाचनिकत्वा-
विशेषात्तुल्यत्वेन विकल्पः प्राप्नोति । स चेत्यम्—उपात्रेतिवाक्यम् आद्यन्तरवर्णोर्थदा न-
वैश्वेत्यादिवाक्यद्वयमपेक्ष्य तेन प्राप्तस्य निषेधद्वयार्थस्यानुष्ठानाभावस्तदेव पक्षे तदपेक्ष्यो-
त्तरवेदिं विधत्तेऽन्यथा न, मध्यमपर्वणोस्तु निषेधवाक्यान्पेक्ष्यैव नित्यवत् तां विधत्ते ।
तथाच द्वयोर्वाक्यान्तरानपेक्षतयोत्तरवेदिविधिर्द्वयोर्वाक्यान्तरसापेक्षतया पक्षे विधिरिति
सकृच्छ्रुतवाक्यमेकत्र पक्षे प्राप्तमेकत्र नित्यवादेति एकरूपप्रवृत्त्यभावाद्द्विवैषम्यापत्तिः ।
तदगत्या पूर्वपक्षमेव युक्तमिति चेत्, तदेव स आह—प्राकराणिकमित्यादिना दूषिते
इत्यन्तेन ।

सिद्धान्तस्त्वित्थम् । विधिप्रत्ययश्रुतेः प्रणयनं तावाद्भिधेयमेव । तत्त्वादेव दाशंपौर्ण-
मासिकादन्यदेतदिति गम्यते । न चैवं प्रणयनमात्रमेव, आतिदेशिकं न, किं त्वौपदेशि-
कमिति प्रकृती न कोऽपि विशेष इति वाच्यम् । तस्मादित्याद्यर्थवादस्य प्रणयनवाक्यैक-
वाक्यतया प्रामाण्योपपत्तिरित्यर्थवादबलेन मध्यमपर्वद्वये उत्तरवेदेरुपसंहारेणानुष्ठाने विशे-
पसत्त्वात् । तथाच "द्वयोः प्रणयन्ति, तस्मात्" इत्यादिर्मध्यमपर्वद्वयघटितत्वेन तत्रैव
प्रणयनविधिर्न प्रणयनं तत्रैवोत्तरवेदिविधिरिति । उपात्रेऽनुत्तरवेदिविधानमप्यर्थवादानु-
सारेण मध्यमपर्वणोरेव नाद्यन्तयोरिति तयोर्द्वयवेदिप्राप्त्यभावात् "न वैश्वदेव" इत्यादि
वाक्यद्वयमाद्यन्तयोः पर्वणोर्नित्यानुवादकम् । "नान्तरिक्षे न दिश्यमिन्नेतन्व" इति वत् । त-
थाच पर्वचतुष्टये उत्तरवेदिप्राप्तेरेवाभावाद्द्विवैषम्यमपि नास्त्येवेति प्रणयनान्तरविधिरेवे-
ति । एतेनेदं प्रणयनविधानमाद्यन्तयोः पर्वणोर्द्वयं मध्यमयोरेवेति संशये न वैश्वेत्वादिना
तत्प्रतिषेधादसत्यां प्राप्ता प्रतिषेधानुपपत्त्याऽऽद्यन्तयोः प्रणयनं पूर्वपक्षे इत्यपि निरस्तमि-
ति । तदाह—पूरुमासिद्धान्तिनेति । अस्य प्रतिपादितमित्यनेनान्वयः । इत्याद्यर्थवादोति ।
इति विधिरादिर्यस्य सः अर्थवादः तस्मादित्यादिः तत्सहकृतमित्यर्थः । तथाच यथा तत्र
तन्मते विधिवैषम्यं दोषः, तथा "पत्न्य कार्याः" "माताप्यंशं" इत्यत्र सकृच्छ्रुतावंशसम-
शब्दावपि भर्तृर्बहुधनपक्षे "भरण चास्य" इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया जीवनोपयुक्तधनपरी-
स्वल्पधने तु वाक्यान्तरनिरपेक्षेण नित्यवत्पुत्रांशसमांशपराविति धीकराशुक्तव्यवस्थायां
विधिवैषम्यदोषो दुर्निवार इति तात्पर्यम् ।

पक्षिणा तन्मते दूषिते, परमसिद्धान्तिना पूर्वपक्षयुक्तविधिवैषम्यभया-
देव प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरप्राप्तप्रतिषेधयोगात् "न वैश्यदेव" इत्ययं
नित्पानुवादः "उपात्र चषन्ति" इति तु "द्वयोः प्रणयन्ति" इत्याद्यर्थ-
वादसहकृतं मध्यमयोरेव षडणप्रघाससाकमेधपर्वणोरुत्तरवेदि विधत्ते
न तु चचनपतिदेशोऽयमिति प्रतिपादितम् ।

अत्र कश्चिदाह । भ्रातृणामपुत्रधनप्राहित्वं

भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।

इति भरणोपयुक्तधनदानं च तस्त्रीणामुक्तम् । यदा भरणमात्रोपयु-
क्तमेवापुत्रधनं ततोऽपि न्यूनं वा तदा किं भ्रातर एव गृह्णन्ति पत्नी
वेति विरोधे पत्न्या एव धनग्रहणं "पत्नी दुहितर" इत्यादिना पूर्ववर्ती-
यस्त्वज्ञापनयोच्यत इति ।

तदपि मन्दम् । पूर्वोक्तविधिवैषम्यस्यात्रापि तादृक्स्थयात् । धनभा-
गितिपदं वाक्यान्तरमपेक्ष्याल्पधने जीवनमात्रपर्याप्तधनभाक्त्वं प-
त्नीविषये षदति पित्रादिषु तु सकलधनभाक्त्वमिति । कथं तर्हि विरो-
धपरिहार इति चेत्, शृणु । "पिता हरेत्" इत्यादिषु क्रमाप्रतीतेर-
पुत्रधनग्रहणाधिकारमात्रप्रदर्शकानि तानि । योगीश्वरवचसि तु "एषा
मभावे पूर्वस्य धनमागुत्तरोत्तर" इतिकमपरत्वात्पत्न्यादिगणस्य नि-
हृदकमस्याभावेऽपि तेषामर्थाविरोधात्पत्न्याद्यभावे पित्रादयोऽपुत्र-
धनप्राहिण इति ।

शङ्कितव्यभिचारायास्तु पत्न्या हारीतेन धनग्रहणं निषिद्धम् ।

विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा ।

आयुषः क्षणार्थं तु दातव्यं जीवने तदा ॥ इति ।

अस्मादेव चचनादनाशङ्कितव्यभिचारायाः संकलमर्तृधनग्रहणं
गम्यते । अत एव शङ्करवचने "ज्येष्ठा वा पत्नी" इत्युक्तम् । ज्येष्ठा गुणैः
प्रशस्या न तु वयोज्येष्ठा । मनुनापि धर्मक्रमेण ज्यैष्ठ्यं कायितम् । यदाह-

(अ० ९ श्लो० ८५)

यदि स्वाक्ष पराक्षैव विन्देरन् योपितो द्विजाः ।

तासां घर्णक्रमेणैव ज्यैष्ठ्यं पूजा च पेश्म च ॥ इति ।

अतः परिणयनवयोभ्यां फनिष्ठापि सवर्णवासवर्णातो ज्येष्ठा । सव-
र्णास्वपि गुणयती ।

तथा च मनुः, (अ० ९ श्लो० ८६।८७)

मनुः शरीरशुश्रूषां घर्मकार्यं च नैत्यकम् ।

स्या वैव कुर्यात्सर्वेषां नासजातिः कथञ्चन ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात् सजात्या स्थितयाऽन्यथा ।
यथा ब्राह्मणचाण्डाल पूर्वदृष्टस्तथैव स ॥

योगीश्वरोऽपि (अ० १ श्लो ८८)

सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरा ।

तथा च यज्ञसयोगात्पत्नीशब्देनापि सैवोच्यते । सवर्णाया अभावे
तु याऽनन्तरवर्णा सैव ।

तथा च विष्णु —

सवर्णाभावे त्वनन्तरैवापदि न त्वेव द्विजः शुद्रया धर्मकार्यमिति ।

अत्र कुर्यादित्यनुवर्त्तते । तथा च ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यभावे क्षत्रि
यैवापदि न तु वैश्यशुद्रे परिणीते अपि । क्षत्रियस्य क्षत्रियाया अ
भावे वैश्यैव । वैश्यस्यानन्तरापि शुद्रा न, किन्तु स्वैव । शुद्राया
सर्वथा निषेधात् । तथा चानाशङ्कितव्यभिचारा वर्णक्रमेण भर्तृघन
गृहीत्वान्या सपत्नी परिपालयेत् । बह्वथ रुद्ध्यस्तु यथास्व विभज्य
गृह्णीयु । अतः पत्नीत्यकवचन जात्यभिप्रायेण । तस्मादपुत्रस्यास
सृष्टिनो विभक्तस्य प्रमीतस्य साध्वी भार्या कृत्स्नघनाधिकारिणी ।
विभक्तससृष्टिनोरपुत्रयो साध्व्यपि भरणमात्र 'स्रातृणामप्रजा' इत्या
दिनारदादिष्वचनाल्लभते । व्यभिचारिणी तु भरणमपि न । "आदिच्छु
रितरासु" इत्यभिधानात् । यत्तु व्यभिचारिणीनामप्यशनवसनदानं
मुक्तम्—

एवमेव विधिं कुर्याद्योपिऽसु पतिताम्बपि ।

वस्त्राभ्रमासा देय तु घनेयुश्च गृहान्तिके ॥ इति,

तत्तु—

हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजाविनीम् ।

परिभूतामथ शय्या वास्यद्यभ्यभारिणीम् (अ० १श्लो०७०)

इति भर्तार प्रस्तुत्य यागाश्वरणाभिधानात्तद्विभवादन मन्त्रविषयक
म् । नदपि प्रायश्चित्तावधि । अथोद्धृत्यान्तदकुप्रीनां त्वनेनापि निष्का
सनमित्यादि प्रायश्चित्तप्रकाश विवक्ष्यामः । "पत्नी दुहितर" इत्यस्य
विभक्ताससृष्टिविषयत्व, विभागस्य पूर्वमुक्तं वात् ससृष्टिविभागस्य च
सर्वापवादेनात्र वक्ष्यमाणत्वाद्वाद्यत्वात् इति त्वज्ञानश्वरलक्ष्माघर
स्मृत्याद्द्रकाक रावश्वरूपमघातायमदनरत्नकारादानो भूयसा समतम् ।

अपुत्रपत्न्यादिपुत्र्यमाण पौत्रप्रपौत्राभावोपलभ्यम् । प्रपौत्रप
येन्ताभाव एव पत्न्या धनग्रहणौचित्यात् "पुत्रपौत्रैरुप देयम्" इति वचने

पौत्रस्यापि ऋणदानेऽधिकाराभिधानाद्रिक्थग्राहकान्तरसस्ये "ऋक्थ-
 प्राह ऋण दाप्य" इति वचनात् तस्यैवर्णदानाधिकारे सत्यपि पौत्रे तं
 प्रति तद्विधानासम्भवाद्गोत्रजत्वादिना ऋक्थग्रहणे "रिक्थप्राह" इत्ये
 तेनैव तस्यापि तत्सिद्धेर्वैधर्ष्यं पौत्रविधेः । अतः पौत्रेण पितामहः रिक्-
 थाग्रहणेऽपि पुत्रग्रहणं देयमित्युक्ते दण्डापूपिकया सति तद्रिक्थेऽन्य-
 स्य तद्ग्रहणाधिकारो दूरनिरस्तः । एव एव प्रपौत्रेऽपि न्यायः । अत एव
 प्रपौत्रसद्ग्रहार्थं पुत्रपौत्रैरिति बहुवचनम् । इतरथा द्विवचनं, व्यक्त्याभिप्रा-
 यकं बहुवचनमिति वा कल्प्यं स्यात् । एवञ्चायमर्थः । पुत्रस्य
 पौत्रः पुत्रपौत्रः स चेति षष्ठीतत्पुरुषोत्तरमावृत्तपुत्रपौत्रपदे पुत्रश्च पौ-
 त्रश्च तावितिद्वन्द्वे पुत्रपौत्रौ च पुत्रपौत्रश्चेतिद्वन्द्वतत्पुरुषरूपपुत्रपौ-
 त्रपदे सरूपैकशेषे बहुवचनोपपत्तिः । पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरिति यावत् ।
 पौत्रपदे प्रपौत्रोपलक्षणं वा । पुत्रापेक्षया पौत्रस्य तदपेक्षया प्रपौत्रस्य
 ऋणदाने विशेषप्रकारविधिरप्यत एव सद्गच्छते । अन्यथा प्रपौत्रे वि-
 शिष्टविधिकल्पनापत्तिः । त्रयाणां तुल्योपकारित्वं च पार्वणविधिना
 पिण्डदानेन स्पष्टम् । तथा च—

मनु, (अ० ९. श्लो० १८६)

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रयत्तते ।

चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ।

बीधायनोऽपि—पुत्रपौत्रप्रपौत्राननुकम्ब्याद्—

प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं सोदर्यां भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः
 पौत्रः प्रपौत्र एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते । विभक्तदाया-
 दांश्च सकुल्यानाचक्षते सरस्यद्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवतीति ।

अस्यार्थः । पित्रादिपिण्डप्रये सपिण्डेनेन भोक्तृत्वात्पुत्रादिभिस्तत्पि-
 ण्डस्यैव दानात्, यो हि जीवनं यित्पिण्डदाता स मृतः सन् सपिण्डेनेन
 तत्पिण्डभोक्ता । एव च सतिमध्यमिधनः पुरुषो जीवनं पूर्वेणां पिण्डदाता
 मृतश्च तत्पिण्डभोक्ता परेषां जीवतां पिण्डसम्प्रदानं, मृतैश्च तैः सह
 दौहित्रादिदेवपिण्डभोक्ता अनो येषामयं पिण्डदाता ये वा तद्वत्पि-
 ण्डभोक्तारस्तेऽपिमत्तं पिण्डरूपं दायमदन्तीत्यविभक्तदायादाः सपिण्डा
 एकपिण्डसम्बन्धात् । पञ्चमस्य तु पूर्वस्य मध्यमः पञ्चमो न पिण्डदा-
 ता नापि तद्भोक्ता । एवमघ्नतनोऽपि पञ्चमो मध्यमस्य न पिण्डदाता,
 नापि तत्पिण्डभोक्ता । तेन वृद्धप्रपितामहान् प्रभृति पूर्वपुरुषास्त्रयः प्रति-

१९ दाय०पत्न्यार्धनाधिकार० दायभागोपयोगिसापिण्ड्यम् । ५०५

प्रणप्तु (१)प्रभृत्यधस्तनपुरुषास्त्रय एकपिण्डभोक्तृत्वाभावादिभक्तदा-
यादा* सकुट्या इत्याचक्षते मुनयः । कुलमात्रसम्बन्धात् । इदं स-
पिण्डत्वं सकुट्यत्वं च दायप्रहणोपयोगित्वनोक्तम् । तत्प्रकरणपाठात् ।
आशौचविवाहाद्यर्थं तु पिण्डलेपभुजामपि । (२)

लेपमाज्जतुर्गंधा पित्राद्याः पिण्डमाग्निः ।
पिण्डदः सप्तस्तेषां सापिण्ड्य साप्तपौरुषम् ॥

इति स्मरणात् ।

सपिण्डता तु पुरुष सप्तमे विनिवर्तते । (मनु०अ० ५श्लो०६०)

इति च—

पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा । (अ०१ श्लो०५३)

इति योगीश्वरवाक्यैकवाक्यतया सप्तमे पुरुषे स्थित्वाऽष्टमे विनि-
वर्तते इति ध्याख्येयम् । तेन यथा "अप्रक्षानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषं विद्वा-
यत" इत्याशौचप्रकरणपाठित तन्मात्रोपयोगि त्रिपुरुष सापिण्ड्य, तथेदं
विभागमात्रोपयोगीति ध्येयम् । कात्यायनस्तु स्पष्टमेव पुत्रपौत्रपौ-
त्राणा धनप्रहणमाह—

अविभक्ते मृते पुत्रे तस्सुत रिक्थभागिनम् ।

कुर्वीत जीवन येन लभ्य नैव पितामहात् ॥ .

लभेतांश स पित्र्य तु पितृध्यात्तस्य वा सुतात् ।

स एषांशस्तु पूर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ॥

लभेत तस्सुतो घापि निवृत्तिः परतो भवेत् । इति ।

प्रपौत्रानन्तरमुक्तौ य प्रणप्तृप्रभृत्यनधिकारः स सपिण्डत्वेन
ध्येयः । सकुट्यत्वेन स्वस्त्येव यथाप्रत्यासत्तिः । "भ्रातृणामेकजाता-
नाम्" इत्यादि तु दायारिक्तभ्राजादिपुत्रकार्यकारित्वपर भ्रातृपुत्रस्य
पुत्रीकरणसम्भवे नान्य पुत्रीकरणीय इति नियमार्थम् । अन्यथा भ्रातृ
पुत्रस्य भ्रात्रनन्तरमभिधानमपुत्ररिक्तधर्माभिमिधायके वाक्ये क्रमपरे
न सङ्गच्छेत । पुत्रादीनां प्रयाणां पित्रादित्रिकमहोपकारकारित्यात्
पुत्रादिभिर्गृहीतं धन स्वामिन एवोपकारकमुपकारप्रत्यासत्या तदीय
यमेव । उपकारप्रत्यासत्तिश्चाभ्यर्हिता ।

यथाह—(मनु० अ० ९ श्लो० १०६)

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्माल्लभ्यते ॥

(१) प्रतिप्रणप्तु = प्रपौत्रपुत्रात् ।

(२) तद्वत्पिण्डलेपभोक्तृत्वे सपिण्डत्वमिति शेषः ।

तस्मादिति हेतुत्वेनोपकारकत्वस्योपन्यासाहायमागप्रकरणे घन-
स्थाभ्युपकारकत्वातिशयो यत्र स्थितस्य तद्धनस्य भवति स एव
तद्धनप्राप्तीति प्रत्यासत्तिरौसर्गिक्यभ्यर्हिता चेति सूचितम् । पुत्रा
दीनां महोपकारकत्वं चानेकश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धम् । तत्र श्रुतिर्हरिश्च-
न्द्रोपाख्यानेष्वह्वयप्रकरणे—

ये त्विमं पुत्रमिच्छन्ति ये विजानन्ति येच न ।

किंस्थितपुत्रेण विन्देत तन्ममाचक्ष्व नारद ! ॥

इति गाथया हरिश्चन्द्रेण पृष्टो नारदो दशभिर्गाथाभिः पुत्रमाहा-
त्म्यपरामि प्रयोधितवानित्युक्तम् ।

स एकया पृष्टो दशभिः प्रत्युवाच

ऋणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वं स गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्छेज्जीवतो मुखम् ॥

इत्यादिना । स्मृतयश्च—

मनुविष्णु—(मनु० अ० ९ श्लो० १३)

पु-नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुत ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

शङ्खलिखितौ—

पितृणामनृणो जीवन्द्दृष्ट्वा पुत्रमुखं पिता ।

स्वर्गां स तेन जातेन तस्मिन् संन्यस्य तरणम् ॥

अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञाश्चैव सदक्षिणाः ।

ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

मनु-लिखित-वशिष्ठ-द्वारीता—(मनु० अ० ९ श्लो० १३७)

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्तरमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण घ्नन्म्याप्नोति विष्टपम् ॥ (१)

याज्ञवल्क्य—(अ० १ श्लो० ७८)

(२)लोकानन्तरं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकै ।

यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्याः कर्त्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ इति ।

पुराणादिषु तूपाख्यानानि पुत्रादिप्रशंसाशंसीनि बहूनि । तस्मात्
प्रपौत्रपर्यन्तामाये विभक्तासंस्तुष्टिपतिरिक्त्वहारिणी पदोति सिद्धम् ।

अत्र जीमूतवाहनः । पुष्टानिविरोधात्त्रेयं व्यवस्था । यदाह—(अध्या० ११)

विभक्ता भ्रातरौ ये च सम्भीत्यैकत्र संस्थिताः ।

पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥
 यदा कश्चिदप्रमीयेत प्रमज्जेद्वा कथञ्चन ।
 न लुप्यते तस्य भाग सोदर्यस्य विधोयते ॥
 या तस्य भगिनी सा तु ततोऽश लब्धुमर्हति ।
 अनपत्यस्य घर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥ *
 संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौच्यादिना घनम् ।
 प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्वांश' शेषा समांशिन ॥ इति ।

अत्रोपक्रमोपसंहारयोः संसृष्टत्वकीर्तनात् तत्सन्दंशपतितं "न लुप्यते तस्य भागः सोदर्यस्य विधीयते" इति वचनं संसृष्टविषयमवश्यं वाच्यम् । तत्र च "अनपत्यस्य घर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च" इत्यभिधानात्पुत्रदुहितृपत्नीपितृणामभावे संसृष्टसोदराधिकारः प्रतीयत इति कथमस्य पत्नीवाधकत्वम् ।

किञ्च "न लुप्यते" इति संसृष्टाविभक्तप्रात्रन्तरीयद्रव्यस्य मिश्रीभूतस्य (१) लोपाशङ्कायामुपपद्यते । विभक्तासंसृष्टधने तु विभक्ते (२) का लोपशङ्का । तस्मात्संसृष्टविषयत्वमेवामीषा लिङ्गादपि ।

किञ्च पत्नीतः पूर्वं भ्रात्रधिकारबोधकशङ्कादिवचनानां संसृष्टाविभक्तविषयत्वविस्पष्टवचनान्तरान्वयायाद्वा प्रथमादुच्यते? नाद्यः, विस्पष्टतिशेषवचनाभावात् । "संसृष्टिनस्तु संसृष्टी" इत्यादि घट्ट्यमाणवचनं तु ससृष्टाधिकारावसरे विशेषकथनं नामुमर्थमवगमयति (३) । वृहस्पतिवचनं तु पुत्रादिपितृपर्यन्ताभावे संसृष्टसोदराधिकारबोधकं प्रत्युतासंसृष्टविषयकतामेवावगमयति । न द्वितीयः । न्यायो ह्ययं वाच्यः । अविभागससर्गयोर्द्वैकस्य घनं तदेवापरस्यापीति मृतस्य तत्र स्वत्येऽपगतेऽपि जीधतस्तस्वत्यात्तद्गामिता युक्ता न स्वाभ्यन्तरकल्पनेति । न चासौ युक्तः । अविभागससर्गवतामप्यविज्ञातैकदेशव्यवस्थितिप्रतिनियताश्रयमेव स्वत्वं न त्वेकैकत्र सर्वेषां नापि समग्रे । अनेकस्वत्वोत्पादविनाशकल्पनाप्रसङ्गात् ।

किञ्च "पाणिग्रहणादि सहत्व" इत्यादिप्राग्लिखितगौतमादिवचनेभ्यः पत्न्याः स्वरिण्यादुत्पन्न पतिधने स्वत्वमविभक्तसंसृष्टममृतमरणे

(१) लोपोऽविभाज्यत्वम् ।

(२) विभक्ते विभक्तवप्रतीतावित्यर्थः । कश्चित् विभक्तवप्रतीतौ इत्येव पाठः ।

(३) समानसम्बन्धिना मध्ये ससर्गनिबन्धनाधिकारबोधकस्योक्तवचनस्य अत्राधिकारमात्रबोधनपरत्वं नोपपद्यते । अ यथा पुत्रसत्त्वेऽपि संसृष्टप्रात्रधिकारप्रमत्तादिति भावः ।

नश्यत्यन्यत्र च न नश्यतीति कल्पनायां प्रमाणाभावः । (यथा) पुत्रा-
दिषु सत्सु तदधिकारशास्त्रबलादेव पत्नीत्वनाशः कल्प्यते । (तथा)
अत्रापि ससृष्टयविभक्तभ्रात्रधिकारशास्त्रात्तत्राशः कल्प्यत इति चेत्,
न । अन्यस्य तादृशशास्त्रस्यादर्शनात् । अस्य त्वेतद्दोचरताया अन्यो-
न्याश्रयप्रसङ्गादसिद्धेः । सिद्धे हि ससृष्टाविभक्तभर्तृमरणेन पत्नीस्वामि-
त्वनाशे भ्रात्रधिकारशास्त्रस्य तद्विषयकत्वम्, सिद्धे च तस्मिन् पत्नी-
त्वनाशकल्पनेति । अत एव योगेश्वरविष्णवादिवचने पुत्रराहित्यमेवो-
पात्तं न तु विभक्तत्वासंसृष्टत्वे । विभागस्योक्तत्वासंसृष्टिनां च घट्ट्य
माणत्वात् अर्थादुपात्ते एवेति चेत्, तर्हि, मुख्यगौणपुत्रेषु रिक्थप्रा-
हितयोक्तेषु तदितरविषयत्वमप्यर्थात्सिद्धतीत्यपुत्रत्वमपि नोपादेयम् ।
अपुत्रस्यैत एवानेनैव क्रमेणोति नियमार्थतया तत्सार्थक्यमन्ययोरपि
तुल्यम् । विभागोऽप्यर्थसान तु न जातमेव । संसृष्टिवचन भ्रात्रधि-
कारायसरे विधानार्थं न पत्न्याद्यपवादार्थमित्युक्तमेव ।

किञ्च । शङ्खलिखितादिवचनानामविभक्तससृष्टभ्रातृपरत्वे तादृशस्या
पुत्रस्य धन ताद्विधभ्रातृगामि तदभावे पितरौ हरेतामित्यस्य कोऽर्थः ?
किं विभक्तासंसृष्टौ पितरौ गृह्णीयाताम्, उताविभक्तासंसृष्टाविति ।
तत्र न प्रथमः कल्पः । (१) तादृशयोः पित्रोः पत्नीवाभ्यत्याक्त्यं भ्रात्र-
त्वाये पत्नीतः पूर्वं तयोराधकारबोधः । नापि द्वितीयः । (२) अविभ-
क्तसंसृष्टपितृमाहात्ये सर्वेषामविधादाद्वचनव्ययर्थ्यात् ।

अपि च । यथा पित्रा भ्रात्रा च विभक्तासंसृष्टधने शरीरदातृतया
“आत्मा धै जायते पुत्रः” इत्येकत्वश्रुतेर्जनदेहयोश्च पात्रयोः पितुः प्रमु-
त्वात्तत्पितृदेयपितामहप्रपितामहपिण्डद्वये च सपिण्डनेन मृतस्य
पुत्रस्य भोक्तृत्वाज्जीवति च पितरि पुत्राणां पार्थणपिण्डदानाभावाद्भा-
तृभ्यः पूर्वं पित्रोराधिकारस्तद्येतरत्रापि (३) युक्तः । अविभागसंसर्गयो-
रविशेषाद्वा तुल्याधिकारो युक्तो न तु भ्रात्रभावे पितुरिति ।

किञ्च । पित्रोराविभक्तससृष्टयविशेषणमनुपपन्न मात्रा तद्विभा-
गाभावेनापिभक्ताविशेषणानर्थक्यात् । (४) अत एव संसर्गमायोऽपि ।
विभागपूर्वकत्वात्तस्य । यथाह—

(१) तादृशयोः=विभक्तसंसृष्टयोरित्यर्थः ।

(२) अत्र अविभक्तसंसृष्टभ्रातृगामि इत्यधिकं मुद्रितमीमांसे इनेऽस्ति ।

(३) घट्टाविभक्तधनेऽतीत्यर्थः ।

(४) विभागविरहादेवेत्यर्थः ।

वृहस्पतिः

विभक्तो य पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र सस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्सृष्ट उच्यते ॥ इति ।

एतेन येषामेव हि पितृभ्रातृपितृव्याणां पितृपितामहाजितद्रव्येणावि
भक्त्यमुत्पत्तित सम्भवति त एव विभक्ताः सन्त परस्परप्रीत्या पूर्वं
विभागध्वसेन यत्तव धनं तन्मम यच्च मम तत्तवेत्यभिन्नतयैकपाकेन
पूर्वषदेकगृहितया स्थिताः सृज्यन्ते । न पुनरनेवम्भूता द्रव्यसंसर्ग
मात्रेण । घणित्वापि सम्भूयसमुत्थाने ससृष्टव्यवहारापत्तेः । प्री
तिपूर्वोक्ताभिसन्धिरहिताना सौकर्यादिवशाद् द्रव्यमिश्रणेन व्यवहारा-
दि कुर्वता भ्रात्रादीनामप्यत एव न ससृष्टिव्यवहारः । तस्मान्मातृगतो
भ्रातृसन्नायाधिकारविरोधो दुःसमाद्यः । अतः प्रपौत्रपर्यन्ताभाव
एवाविशेषेणापुत्रप्रमतिभर्तृधने समस्तेऽधिकारिणी पत्नीत्येव रम-
णियम् । न त्वश्रुताससृष्टविभक्तगोचरत्वकल्पना । जितेन्द्रियादयोऽप्येवमा-
हुः । प्रपौत्रपर्यन्ताभावे तस्या अपि भर्तुः श्राद्धादिनोपकारकत्वा-
तिशयात् । "पत्न्येव दद्यात्तापिण्डं कृत्स्नमशं हरेत् च" इति मनुवचना
दिभ्यः ।

प्यासोऽपि—

मृते भर्त्तरि सांघी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

स्नाता प्रतिदिनं भक्त्या भर्त्रे दद्यात्जलाञ्जलीन् ॥

दुर्ग्याद्भानुदिनं भक्त्या देवतातिथिपूजनम् ।

विष्णोराराधनं चैव दुर्ग्याधित्यमनुमता ॥

दानानि विप्रमुख्येभ्यो दद्यात्पुण्यविवृद्धये ।

उपवासार्थाश्च विविधान् दुर्ग्याच्छास्त्रोदितान् शुभान् ॥

लोकांतरस्थ भर्त्तारमात्मानं च धरानने ।।

तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणा ॥ इत्यादि ।

तस्मात्पत्न्या अपि पतिनरकनिस्तारकत्वाद्धनहीनतया याऽका-
र्यं कुर्वती स्वीयापुण्येनार्द्धशरीरसस्तवात् "पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य
भार्या सुरा विवेत्" इत्यादिलिङ्गदर्शनात्पतिमपि पातयेदिति तया-
गृहीत स्वाम्यर्थमेव तद्धनं भवतीति सर्वेभ्योऽप्येभ्यः पूर्वं पत्न्या एव
पतिधनग्रहणं युक्तम् । श्रद्धादिवचनं तु व्यवहितयोजनाकार्या ।
अपुनस्त्य=पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्य स्वर्ग्यातस्य धनं ज्येष्ठं प्रशस्यतमा पत्नी
लभते । तदभावे दुहितृदौहित्रयोश्चामावे पितरौ लभेयाता तदभावे भ्रातृ
गामीति । तदभाव इति मध्यपाठित पूर्वोक्तराभ्यामविरोधात् न्यायस्य

पूर्वमुक्तत्वात् सम्प्रभ्यते । 'भ्रातृणामप्रजा, प्रेयात्' इत्यादीनि नारद
द्विरचना-यपि पत्नीरूपपरिणीतस्त्रीविषयाणि । स्त्रीशब्दमात्रोपादाना
त्तत्र । अत्र च पत्नीशब्दोपादानात् । परिणीतानामपि चापत्नीत्व प्रा
क् प्रपञ्चितम् । अत एव नारदस्यैव वचनान्तरे—

अ-यत्र ब्राह्मणात्कि-न्तु राजा धर्मपरायण ।

तस्त्रीणा जीवन दद्यादेव दायविधि स्मृतः ॥

(व्य० प० १३ श्लो० २५)

इति स्त्रीशब्दश्रवणादपत्नीनामब्राह्मणस्त्रीणा वर्त्तनदानमाह । पत्नी
ना-यब्राह्मणस्त्रीणामपि कृत्स्नमर्तृवनाधिकारमाह—

सुस्मृतं

येऽपुत्रा क्षत्रविद्शूद्रा पत्नीभ्रातृविवर्जिता ।

तेषा धन हरेद्राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥

पुत्रविवर्जिता इति सर्वह्यार्यपर्यन्तामात्रोपलक्षकम् । तेषा य
श्रममत्वा-मध्ये राज्ञोऽननुपवशात् । प्रदर्शितविशुवचने सहाभ्यापिप
र्यन्तानभिधाय—'तद्भाव ब्राह्मणवधवर्जं राजगामी' इति कथनाच्चे
ति तस्य विधिनकिस्मः ।

० तत्रेदमाला-र्नीयम् । नारदशब्दाद्विरचनानामविभक्तसृष्टिपिपय
त्वेन या व्यवस्था तत्र न्यायविराधो वा दृष्टेण वचनविराधो वा ? । न
तावन्व्यायविराध । वाधक-न्यायस्याभावात् । प्रत्युत साधको न्यायो
भक्त । तथाहि-अपिभक्तप्रमीते तावत्तस्याश एव नाभूत्किमिय गृह्यातु,
सृष्टि जातोऽप्यशः पुन साधारणस्वस्थात्पत्न्या अपगत । न च साधा
रणस्याधयोऽन्याविषयकस्तद्भागोऽस्त्वेषेति वाच्यम् । अस्तु, तावता
यि यत्प्रतियोगिक साधारण स्वस्थ तदपगमे विद्यमानस्यत्यकः सहक
म एषोचितो न तत्र-वस्थात्वात्पत्तिकल्पना ।

पानिप्रद्वणाञ्चि सहस्रं कर्मसु तःकलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ।

इति गौतमवचनान्तरा-या अपि तद्भागोऽवेधिकोऽपि स्वश्रममुत्पन्न त
प्राश किमिति तत्सत्य वक्ष्यत इति चत्त, न । आपत्तिकोऽस्ति न तु
तावत्कि । पत्न्या पतिद्रव्ये स्वस्थ स्त्रीरनीरवदेकलोलीमप्रापन्न सदापि
कारिककर्मोपयोगि न तु भ्रातृणामिय परस्परम् । तत एव तेषा वि
भागा न तु जायापत्योः । एतस्यापमूलकमेव "जायापत्योर्न विभागा
विद्यते इति वचनम् । तथा च पत्युः स्वस्थापगमे तस्या स्वस्थापग
मन्नप्रावदय । एव चात्रिभक्तसृष्टिपनिष्ठापतेये पत्न्या स्वस्थाप
तिः वक्ष्यतामविभक्तसृष्टिस्वावश्य समोऽसाधारण्य वेति श्रीशा

यामुत्तरपक्षकक्षीकरणमेवोचितं लाघवात् । नच परान्येव विभागप्रति-
योगिनी । प्रापकप्रमाणाभावात् । नचैतान्येव घचनानि प्रापकाणि ।
तेषां विषयविवादाद्विमक्ताससृष्टिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । अत एवाभ्यो-
न्याथयोऽपि दधीयान् । विमर्शदशायां तदप्रसङ्गात् । सति विमर्शे तद्वि-
षयत्वनिश्चयादेव । अविभागससर्गवतामपीत्यादि च यदुक्तं तत्रास्म-
त्पक्षक्षतिक्रमम् । प्रतिनियताविधिकृतस्यत्वस्वीकारेऽपि ससृष्टाविमक्तवि-
षयताया न्यायान्तरसिद्धत्वात् । न चाश्रुतविमक्ताससृष्टविषयत्वं पत्नी-
त्यादिवाक्यानामप्रमाणकम् । विरुद्धतारदादिवचनानां व्यवस्थान्तरास-
म्भवे पूर्वोपपादितन्यायोपपृष्टधार्यापत्तेरेव प्रमाणात्वात् । व्यवस्था-
न्तरासम्भवं च वक्ष्यामः । न च यथा विभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिनां च
वक्ष्यमाणत्वाद्धिमक्ताससृष्टिघनपरत्वं पत्नीत्यादेरायानीति, तदनु-
पादानं, तथा मुख्यगौणपुत्रविभागमुक्त्वा पत्नीत्यादिवचनारम्भादपुत्र-
घनविषयत्वमपि सिद्ध्यति तेषामित्यपुत्रस्येत्यपि न वाच्यमिति वाच्य-
म् । "एक एवैरसः पुत्रः" "न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थदराः पि-
तुः" इत्यस्यार्थस्य स्मृत्यन्तरोक्तस्य योगीश्वरेण घचनान्तरेणानुसंभ-
दधयोघनार्थत्वात् । अन्यथा जीघदजीघद्विभागयोः सत्स्यपि पुत्रेषु
पितृपत्नीनां यथांशभाक्त्वं तथाप्रापीति शब्दा स्यात् । पुत्रविभागपर्य-
वसान उक्तत्वात् तच्छब्दाद्यमर इति यदि, तर्हि, स्मृत्यन्तरेषु "एक एवै-
रसः" "न भ्रातरो न पितरः" इति स्वतन्त्रस्य मुख्यगौणपुत्रसत्त्वे प-
त्न्याघनधिकारप्रतिपादकशास्त्रस्य सुतरामानर्थक्यं स्यात् । स्पष्टीकर-
णार्थमर्थन्यायसिद्धमपि निषेधते व्यवहारशास्त्र इति समाधिः पदमा-
त्रे सुतरां सुवद । स्पष्टार्थं विमक्तासंसृष्टत्वे अपि कुतो नोपात्ते इति
न्याये च यत्र न्यायार्थसिद्धनिषेधनमस्ति तत्र सिद्धस्य गतिविन्त-
नीयेति रीत्या स्पष्टीकरणार्थतया वैयर्थ्यं परिह्रियते न तु तदभिधाना
पादनं सर्वश्रीचितम् ।

यच्च "संसृष्टिनस्तु ससृष्टा" इत्यस्य भ्रात्रधिकारायसरे विशेषवि-
धानमात्रार्थत्वं न पत्न्याघनपवादकत्वमित्युक्तम्, तदतिघातम् । तुल्य-
विरोधात्, उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वापवादसन्दर्भोऽयम् । अत एव प्रतिवाक्यं तु-
ल्यशब्दोपादानम् । स्त्रीवादिवाक्यं पुत्रादिसबलदापप्रदनाधिकारिणा
ज्ञातृत्वादिनाधिकारापवादकमिति । अत एव निताउपस्था तथैव ता-
नि यचनान्यवतारितानि व्याहृतानि च ।

यत्तु किञ्चेत्यादिना शब्दलिखितवचने भ्रात्रभावे पित्रोरधिकारो विकल्प्य गण्डित, तदप्यतिफल्यु । भवद्वन्मयापि द्युत्क्रमेण विभक्ता समृष्टपितृपरत्वेन तस्य व्याख्यातुं शक्यत्वनैकापर्यनुयोगात् ।

यश्चापि चेत्यादि । तदपि तुल्ययोगक्षेममित्युपेक्ष्यम् ।

यदपि किञ्चेत्यादि । तदपि मात्राशे विशेषणासम्बन्धेऽपि योग्यतया पित्रंशे सम्बन्धादचोद्यम् ।

यस्तुतस्तु साक्षान्मात्रा विभागाभावेऽपि जीघद्विभागे पित्रिच्छया तस्या अपि भागसद्भावादजीघद्विभागे तु साक्षादेव विभागोक्तेः प्रीत्याऽभिसन्धिविशेषपूर्वक पुत्रे सह संसर्गसम्भवात् । नचैव "विभक्तो य" इत्यादिबृहस्पतिवचनविरोधः, अत एव मिताक्षराकृताप्युक्तम्— "संसर्गश्च न येन केनापि किन्तु पित्रा भ्रात्रा पितृव्येण वा" इत्यत्र सम्मतित्वेन तद्वचनमुपन्यस्यतेति वाच्यम् । यतस्तथा सति सकललोकव्यवहारसिद्धौ दौहित्रादिससर्गोऽप्यन्याद्य स्यात् । तस्माद्येषां परस्परविभागस्तेषामेव सत्पूर्वकः परस्परससर्गोऽप्यभिसन्धिविशेषपूर्वको न परस्परद्रव्यमिथीकरणमात्रेण घणिगादीनामिवेत्यत्र बृहस्पतिवचनतापर्यं न मात्रादिनिवृत्तौ । (१) घिदोपपरिसङ्ख्यापत्तेः । अत एव "भ्रात्रा वा" 'पितृव्येणाथवा' इत्यनास्थायां वादिशब्दस्तत्रोपात्तः । उक्ताकरे चण्डेश्वरेणाप्युक्तम् । अनास्थायां वाकारः । तेन पितृव्यजनांशमा कृतविभाग एकत्र स्थितः ससृष्टः सर्वलोकगृहीतो लभ्यत इति । वाचस्पतिरप्येधमेवाह ।

यत्तु तेनोक्त पृथग्धनानामेकत्र मेलनमेव संसर्गो लाघवात् । न तु विभागपूर्वकत्व तत्र विशेषण, परस्परानुमतिश्च तत्र हेतुरिति । तत्र । पुनः शब्दविरोधात् विभागेऽपि ससर्गशब्दप्रयोगापत्तेः । जन्मना स्वत्वानङ्गीकारेण तत्रापि पृथग्धनमेलनात् । अन्यथा विकल्प उभयस्य शास्त्रार्थत्वात्पित्रादिसमुद्दिष्टससर्गोऽपि सकललोकसिद्धो व्याहन्येत । मिताक्षराकृतोऽपि 'न येन केनापि' इति घदतो यथाकथञ्चित् पृद्रव्यमिथणससर्गव्यावृत्त्या विभागपूर्वकामिसन्धिविशेषकृतसंसर्गनियम एवाभिप्रेतो न मात्रादिव्यावृत्तिः । भ्रात्राधिकारायसरे संसृष्टिसौद-

(१) स्वार्थत्याग-परार्थङ्गीकर-प्राप्तवाधारव्याघ्रयो दोषा परिगृह्यनिर्घा । स च यत्र गत्य तरामावस्तत्र "पशय नगा भव्या" इत्यादौ स्वीक्रियते । गति गत्य तरे तु न युक्त । प्रश्नेऽपि 'विभक्ता य पुन' इति बृहस्पतिवचनस्य मात्रादिनिवृत्त्यपर-व-वेनाप्युपपत्तौ दीर्घवृत्तारवृत्त्याप्रयग नोचितमिति भार ।

१९दाय० पत्न्यां धनग्रहणाधि० जीमूतवाहनमतालोचनम् । ५१३

रथादिविशेषविधानार्थं च यदस्य "संस्पृष्टिनस्तु संस्पृष्टी" इत्यादिव-
चनस्य भयतामिहितं तत्त्वतितुच्छम् । पित्रादिषु गोप्रजादिषु चास्य
प्रवृत्त्यविरोधात् । तथा तत्रैव विस्तरेण वक्ष्यामः । नच तावन्ध्यापि-
रोधो ह्यपणम् । नापि धचनविरोधः । संस्पृष्टस्याप्यभार्यापितृकस्येति
तेन विशेषणादपत्याभाव इव भार्यापिप्रभाव एव संस्पृष्टमार्तृधनेऽधिका
र आयातीति वाच्यम् । यतः संस्पृष्टिनग्रहणं

संस्पृष्टिनां तु यो भागः स तस्या नेभ्यते युधैः
इति नारदेन साक्षादेव तन्भार्यायाः प्रतिषिद्धम् ।
संस्पृष्टिनां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते

इति कल्पतर्थादिधृतपाठेऽप्येवकारेण पत्न्यादिप्रतिषेध आयायेव ।
न धैवं नारदवचनं "भ्रातृणामप्रजा" इत्यस्य प्रक्रमणत्वात् "संस्पृष्टिनां तु
यो भागः" इत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादत खीशब्दस्यात्र ध्यणादन्यत्र च
पक्षोदाहृतस्य, पक्षोविषयत्वेन व्ययस्यैव साधीयसीति वाच्यम् । पृ-
थोक्तविधरणेन स्त्रीधनाधिभाज्यत्वात्तद्भरणमात्रविधानपरतया तदप्रस-
क्तेः । स्त्रीमात्रस्य तद्भनग्रहणस्य पक्षोदाहृत्यादिवाक्यैः पक्षोपशोपनैरप्रस-
क्तत्वेन तत्प्रतिषेधासम्भवाच्च । वास्तव्येन च रिक्तलोभादिति नियोग
विशेषणं भवन्मतेऽनुपपन्नम् । पुत्रादिरहिततद्भनग्रहणे यदि विभाग्य
विभागसंसर्गाद्यविशेषणैव तस्याः सर्वादा, तदि रिक्तलोभेन नियोगाङ्गी-
कारस्तस्याः कदा प्रसक्तो यो निषिध्यते । मन्मते तु संस्पृष्टायिमकम्प्रा-
तृसस्ये नारदादिवचनान्तस्या अपुत्रमर्तृधनसम्पन्ध्यामायेन पुत्रशरीरेव
तत्सम्पन्ध्यात्प्रसक्तो रिक्तलोभेन नियोगस्वीकारः प्रतिषिध्यते । मया
प्रापि पक्षोभिन्नायां भार्याया मर्तृधनामधिकारात्तस्या एव रिक्तलो-
भेन प्रसक्तो निषिध्यते नियोगस्वीकार इति न भवदुक्तप्रसक्तिप्रतीक्षेति
वाच्यम् । पत्न्या एव तत्र प्रस्तुतत्वात्तन्निप्रभार्यापरतयानुपपत्तेः । अ-
तश्च धारेश्चादिमिन्नियोगाधिपक्षोपरत्वे पक्षोप्यादिवाक्यस्येदमेव वक्तु-
वचनं प्रमाणतयोपम्यस्तम् । तस्मात्कारदवत्तवाक्यवत्त्वात् संस्पृष्टिमर्तृ-
धनग्रहणप्रतिषेधः पत्न्याः । वृत्ततिरर्थेन च—
अनार्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च

इति कथनात्पत्न्यां सत्यां सोऽदृष्ट्यापि संस्पृष्टिभ्रातृधनग्रहणप्रति-
षेध इति । यतोऽप्य आद्यवचनं कथञ्चिद्विषयवत्त्वमस्य वा परिहृतं स्यादप-
रिहृतोऽप्ये परिहिते । सम्प्रदायितप्रकरणवत्त्वात्प्रसक्तमप्यभार्यायां
पितृकस्य संस्पृष्टिविशेषणवत्त्वमप्यासिद्धनारदादिवाक्यानुपपत्तेः

सृष्टिपरत्वावश्यकतया धाध्यते । वाक्यचिरोधे प्रकरणस्याप्रयोजकत्वात् । तच्चायमिति सर्वनाम्ना संसृष्टिघनग्रहणरूपधर्मस्य प्रकान्तस्यानेन विशेषाभिधानादनपत्यस्येतिवदभार्यापितृकस्येत्यस्यापि संसृष्टिप्रमीतविशेषणत्वमिति वाक्ययोरेवायं चिरोधो न वाक्यप्रकरणयोरिति धार्च्यम् । सर्वनाम्नः संसृष्टिघनग्रहणपरामर्शकत्वेऽपि सोऽयमनपत्यसंसृष्टिस्वामिकघनग्रहणरूपो धर्मो भार्यापितृरहितस्यासंसृष्टिनोऽप्यनपत्यस्य प्रमीतस्य । असंसृष्टिचिभक्तप्रमीतस्य घनं तु भार्यापितृरहितस्यैवानपत्यस्य सोदरो गृह्णीयात् भार्यापित्रन्यतरवत् इति वाक्यार्थोपपत्तेः । अकारोऽप्येवमनुकासंसृष्टिसमुच्चयार्थो व्याख्येयः । अतश्चासंसृष्टविषयेणानेन प्रकरणविच्छेदे जाते "संसृष्टानां तु यः काश्चित्" इत्यग्निवाक्ये संसृष्टपदोपादानमपि सार्थकं भवति । अन्यथा प्रक्रमादेवात्रापि तद्वाग्भे तन्मन्दप्रयोजनं स्यात् । अत एव (१)तार्त्तीये निषिद्धधिकरणेऽसम्बद्धानिविद्धिच्छिन्नसामिधेयवान्तरप्रक

(१) सृष्टीयाध्यायप्रथमपादीयेकादशाधिकरणम् "सन्दिग्धे तु व्यवयाद्वाक्यभेदत्वात् । (३।१।१।२१) इति ।

८ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीर्विधाय तासां च "त्रि प्रथमामन्वाह" इत्यादिवचनैर्गुणान् विधाय ततो निवित्संज्ञका मन्त्राः "अग्ने महो ससि माझण भारत" इत्यादयो विहिता । तत काम्याः सामिधेनीकल्पा विहिताः । तदनन्तरमुपवीतं विहितम् । निवीतं मनुष्याणां, प्राचानावीत पितृणां, उपवीतं देवानाम् उपव्ययने देवलदममेव तत्कुदने" इति । तत पुनरपि सामिधेनीनामेव वाचनिका गुणा विधास्यन्ते "अन्तरानूच्य सदेवत्वात्" इत्यादयः । अन्तरानूच्यम् अनुवाक्या पठेदित्यर्थः । तत्र संशयः उपवीत सामिधेन्यन्तमुत् दर्शपूर्णमासप्रामिति ।

स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु प्रासाच्छादनभागिनी ।

अविभक्ते धनांशे तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम् ॥ इति ।

तुशब्दो वाशब्दार्थे । तथा चायमर्थः । प्रासाच्छादनमेव साक्षाद्भते
आमरणान्तिकं यावज्जीव यावता धनेन जीवनं स्वयधिकारिकमाव-
श्यकं च कर्मसिद्ध्यति तावन्तं धनांश वा प्राप्नोति । धनांशमामरणा-
न्तिकमित्युक्तेः कृत्स्न धनमविभक्तस्य पर्युल्लमत् इति निरस्तम् । न
च स्त्रीशब्दश्रवणात्पत्नीव्यतिरिक्तस्त्रीपरमिदमपीति वाच्यम् । अवि-
भक्त इति विशेषणार्थक्यापत्तेः । विभक्तेऽपि भर्त्तरि पत्नीभिन्नाया
अपुत्राया भरणमात्रोक्तेः । अत एव कृतेऽप्यश इत्यनुवृत्तौ—

बृहस्पति ,

प्रदद्यात्वेव पिण्ड च क्षेत्रांश वा यदीच्छति । इति ।

अस्य व्याख्यान स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पिण्डग्रहणमशनाच्छादनोपल-
क्षणार्थम् । तत्पर्याप्तं धन तत्सम्पादक क्षेत्रांशं वा स्वरुच्या भर्त्तृशार्हं
पत्नीव्यतिरिक्तविधवायै भ्रात्रादिस्तद्धनग्राही प्रदद्यात् । एवकारः प्रदा
नस्यावश्यकत्वार्थं इति । एतद्विषयकमेव नारदवचनम्—

यावत्यो विधवाः साध्यो ज्येष्ठेन श्वशुरेण वा ।

गोत्रजेनापि वान्येन भर्त्तव्याश्छादनाशनैः ॥ इति ।

• भर्तृधनग्राहिणेति सर्वत्र शेषः । धनग्रहणानिमित्तत्वाद्भरणं स्यात् ।
साध्य इत्यनेन सर्वत्र साध्वीनामेव भरणमसाध्वीना तु परतीर्ता च न ।
तदपि "आच्छिन्नशुरितरासु तु" इति प्रागुक्तनारदवचनवाक्यशेषादि-
भ्यः । अत एव साध्वीनां जीवनार्थं श्वशुरादिभिर्दत्तमन्यैरपि दाया
देर्नापहरणीयमित्यप्याह—

बृहस्पति ,

स्थावरादि धन स्त्रीभ्यो यद्दत्तं श्वशुरेण तु ।

न तच्छक्यमपाहर्तुं दायादैरिह कर्हिचित् ॥ इति ।

अन्यादृशीनां तु दत्तमप्यपहर्त्तव्यमित्याह—

कात्यायन ,

भोक्तुमर्हति फलसाशं गुरुशुश्रूषणे रता ।

न कुर्याद्यदि शुश्रूषां चैलपिण्डे नियोजयेत् ॥

अपकारक्रियायुका निर्लेजा चार्थनाशिका ।

व्यभिचारत्ता या च स्त्रीधनं न च सार्हति ॥

नार्हतीत्यनेन न देय जीवितपर्याप्तमपि दत्तमपि च तादृश्याः सा
काशादपहर्त्तव्यमिति द्वयमप्युक्तं भवति । यत्तु "तस्मात् स्त्रियोऽनि-

१९ दाय० पत्न्यभावे दुहितुरपुत्रघनग्रहणाधिकारविचारः । ५१७

न्द्रिया अदायादा" इति श्रुतिवचनं, तन्मूलकं च—

निरिन्द्रिया ह्यदायादाः स्त्रियो नित्यमिति स्थितिः ।

(अ० ९ दलो० १८)

इति मनुवचनं, तद्वयमपि यासां शूद्रप्रादिकया धनग्रहणं नोकं तद्वि-
पयममवसेयम् । गौतमविताक्षरया हृदत्तोऽप्येवमेवाह ।

केचिन्तु निरिन्द्रियपदसमभिव्याहारान्निन्दामात्रपरं तदित्याहुः ।
तत्र । दायादत्वांशे निन्दाया निषेधकल्पनावश्यम्भावात् रागादाय-
ग्रहणप्राप्तेर्नित्यानुवादासम्भवात् । अनिन्द्रियत्वं तु पुम्पारतन्व्यात्क-
थञ्चिदनुवादः । वस्तुस्वभावविपरीतनिषेधकल्पनस्य याधात् । तस्मा-
त्पूर्वोक्त एव समाधिः ।

पराशरस्मृतिटीकायां विद्यारण्यध्याचरणास्तु श्रुतिमेवैतानामन्यथा व्याच-
रयुः । पात्नीयतप्रहे पत्न्या अंशो नास्तीत्यदायादपदस्यार्थः । तत्र हेतु-
रनिन्द्रिया इति । "इन्द्रियं वै सोमपीथ" इति सोमेऽपीन्द्रियशब्दप्रयो-
गात्ततो निर्गता इति सोमपानानाधिहृता इति पात्नीयतप्रहप्रशंसेति ।
इति पत्न्याधिकारविचारः ।

पत्न्यभावे दुहितरोऽपुत्राविभक्तासंश्लिष्टिघनभाजः ।

तथा च—

मनुः, (अ० ८ दलो० १३०)

यद्येवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥

बृहस्पतिरपि—

अह्लाद्ग्लासम्भयति पुत्रवद् दुहिता नृणाम् ।

तस्मात् पितृधनं त्वन्या कथं शृहीत मानवः ॥ इति ।

अत्र "पुत्रेण समा" "पुत्रवत्" इति च साक्षाच्चन्पत्वेऽपि पुत्रे पित्रय-
यथानां यादुव्येन सहक्रान्तेर्दुहितरि चारुपानां

पुमान् पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

इत्यादिवचनैः स्मृतिश्रायुर्वेदे च प्रणिपादनात्पुत्रतुल्यत्वं दुहितु-
रुक्तमिति द्रष्टव्यम् । आत्माने "मात्मा वै जायते पुत्र" इत्यात्ममृतपुत्र-
तुल्यथायामित्यर्थः । तिष्ठन्मिषनादरे सतमी । तामनादत्येवार्थः । यद्य-
प्यनेनौरसपुत्राभावे दुहितुर्धनग्रहणमिषव्र श्याय उक्तस्तथापि गौण-
पुत्रपत्न्योरभावे दुहितुर्धनग्रहणमिति को श्यायः । उच्यते । नारदेन
मन्शानुप्रदाय सोऽपि स्पष्टीकृतः । पश्चाद्—

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् । इति । (व्य०प०१३श्लो०५०३०)
विवृत चेद तेनैव—

पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितृसन्तानकारकौ । इति । (व्य०प०१३श्लो०५०५०)

अयमाशयः । पुत्रदुहितराद्युभौ पितुः पौत्रदौहित्राख्यसन्तानकारकावत सन्तानप्रवर्त्तकत्वस्य तुल्यत्वात् दुहितुरपि पुत्रवदधिकारः । पौत्रदौहित्राख्यसन्तानयोश्च स्वरूपतस्तुल्यत्वाभावात्कार्यतस्तुल्यत्वमभिप्रेतम् । कार्यमपि नर्णापाकरणरिक्थग्रहणलक्षणम् ।

पुत्रपौत्रैर्ज्ञेयं देयम् ।

पितामहद्रव्यमधिकृत्य च—

तत्र स्यात्सदृश स्वाभ्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ।

इति वचनाभ्यां पौत्रे सति दौहित्रस्य तदनधिकारात् । तेनादृष्टमात्रकार्यं श्राद्धकर्त्तव्यम् ।

पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मता ।

इति विष्णुके । एव च दृष्टादृष्टोपकारकस्वसन्तानमुखेनोपकारकपुत्रात्केवलात् दृष्टोपकारकस्वसन्तानमुखेनोपकारिका दुहिता न्यूना । न चैव पत्न्यपेक्षया प्रत्यासन्ना जन्या दुहितेति पत्नीतः पूर्वसैव धनमर्हतीति वाच्यम् । यतः सहाधिकारेणाग्निहोत्रादिवैदिककर्मोपकारिका कामाख्यपुरुषार्थसाधनतया सन्तानसाधनतया च दृष्टादृष्टोपकारकर्त्री देहाद्धसस्तुता पत्न्येव ततोऽधिका । ततश्च पुत्राभाव इति पत्न्यभावस्याप्युपलक्षकम् । प्राग्लिखितविष्णुवचनादस्माच्च योगीश्वरवचनात् । यद्यपि पुत्रकर्त्तृकश्राद्धसम्प्रदानतया स्वयमेवादृष्टोपकारकपितादुहित्रपेक्षया प्रत्यासन्न इति “पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं” इतिवचनस्याधसर उचितो दुहितुः प्राक् । तथापि “तस्यामात्मनि तिष्ठत्या” इत्यनेन शरीरप्रत्यासत्त्या सैवाधसररूपेति तदभावे तद्वचनस्याधसर । वाशब्दोपादानेन तस्य क्रमपरत्वाभावात् ।

जामूतवाहनस्तु (अ० ११ परि० २)

दुहितुरधिकारे सन्तानकारकत्वस्य हेतोर्निर्देशात्सन्तानस्य च पिण्डदस्यैवोपकारकत्वात्पिण्डदस्यानुपकारकत्वेनान्यसन्तानवत्त्वाविशेषात् पुत्रवती सम्भावितपुत्रा वा दुहिता धनाधिकारिणी । यद्यप्यत्वयध्वत्तदुहितुप्रसूत्यादिना विपर्यस्तपुत्रा पुनर्नाधिकारिणीत्याहस्येक्षितमतामित्याह ।

तदपि चिन्त्यम् । प्राथमिककन्याधिकारस्य “अपुत्रमृतस्य कुमारी रि

१९ दाय० पत्न्यभावे दुहितृपुत्रधनग्रहणाधिकारविचारः । ५१९

यथं गृह्णीयात्तदभावे चोदा' इति पराशरवचनात् "कन्याभ्यश्च पितृभ्यश्च" इति देवत्ववचनाच्च तेनैव प्रथमं कन्यैवैका पितृधनाधिकारिणीत्यनेन ग्रन्थेनाभिधानात् । तदानीं च पुत्रसम्भावनानिश्चयाभावात् । हेतुनिर्देशस्य प्रत्यासत्त्यतिशयमात्रप्रदर्शकतयाप्युपपत्तेः । किञ्च । स्वयमेव कन्याया असम्भवे सम्भावितपुत्रायाः पुत्रवत्याश्चाधिकार इति वदन् हेतोर्व्यभिचारितां दर्शयति । तस्मादस्मदुक्तरीत्यैव प्रत्यासत्त्यर्थतया हेतुव्याख्येयः ।

पारेश्वर-देवस्वामि-देवशतप्रभृतयस्तु "पिता हरेदपुत्रस्य" इत्यादिवचनविरोधपरिहाराय दुहितृधिकारप्रतिपादकवचसां पुत्रिकाविषयत्व, तदभावे तु पित्रादय एव यथोक्तक्रमेणाधिकारिण इत्याहुः ।

तदतिपेशलम् । पुत्रिकाया "औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः" "तृतीयः पुत्रः पुत्रिका विद्यायत" इति योगीश्वरवशिष्टादिवचनगौणपुत्रकोटिनिविष्टायाः क्षेत्रजादिपुत्रवत् "न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः" इति गौणपुत्रविषयेण मानवेन वचनेन पत्न्यां सत्यामपि रिक्थप्राहिण्यास्तदभावे रिक्थप्राहित्व दण्डापूपिकयैव सिद्धमिति वचनारम्भानर्थक्यापत्तेः । दुहितृमात्रवाचकानां वदन्नां वचनानां विना कारण विशेषपरत्वकल्पनानुपपत्तेश्च । किञ्च । भवन्मते "अज्ञादज्ञात्सम्भवति" इत्यादिना पुत्रिकाविषयेण वचसा पुत्रिकाया धनग्रहणे उक्ते पुनः--

सदृशी सदृशेनोदा साध्वी शुभ्रवणे रता ।

कृताऽकृता वाऽपुत्रस्य पितुर्जनहरी तु सा ॥

इत्यनेन पुनर्जनहरत्वप्रतिपादनं तेनैव मुनिना क्रियमाणं विवरणमात्रतयाऽपुत्ररुक्तं कर्त्तव्यं स्यात् । सामान्यविशेषविषयतया तु स्पष्टमेवाप्यनरुद्धम् । सदृशी=पितृसवर्णा । सदृशेन=सवर्णेनोदेति प्रकृष्टापकृष्टवर्णसम्बन्धनिरासाय । तज्जासस्योत्तमवर्णमातामहश्चाद्यादिनिषेधादिति ज्ञीमूतवाहनोक्तमनादेयम् । ऊढापदेनैवाधमवर्णसम्बन्धनिरासात् । न ह्यधमवर्णोऽद्वैतमुत्तमवर्णायाः सम्भवति । तस्मादुत्तमवर्णनिरासार्थमेव सदृशग्रहणम् ।

ननु नारदेन कन्यारूपाणां पितृभ्रातृरहितानां सर्वासामेव दुहितृणां पितृधनाप्राप्तिरसंगतोऽभिहिता ।

यथाह—(द्य० प० १३ श्लो० २७)

स्यात्तु चेत् दुहिता तस्याः पित्र्योऽशो मरणे मतः ।

आसस्काराद्दरेद्भाग परतो विभूयात्पतिः ॥ इति ।

तस्या इति पतिपुत्रविहीनपत्नीमधिकृत्याह । तेन तादृश्या यदि
 दुहिता विद्यते तस्या भरणानिमित्तमत्र पित्र्योऽशस्तस्मादाविवाहस
 स्कारान्तरणार्थमेव सा पितृधनभाग हरेत्परतो विवाहादूर्ध्वं पतिस्ता
 विभृयात् । तेन तावत्कालभरणावशिष्टमपि ततो गृह्णीयात् । यद्येष्टवि
 नयोगार्थं तु कन्याया पितृधनग्रहण दूरापास्तमेव । ततश्चास्याप
 यादकानि दुहितु पितृधनप्राप्तिप्रतिपादकानि घनानि सर्वाणि पुत्रि
 काविषयाण्येष वाच्यानि । अन्यथा द्वयोरपि दुहितृसामान्यविषयत
 योऽसर्गापवादत्वानुपपत्ते । तस्मादश्वरादिमतमनुमन्तव्यमिति चेत्,
 न । स्यादेव यदि नारदवचन विभक्तविषय स्यात् । पौर्वापर्यपर्यालो
 चनया ससृष्टाविभक्तविषय तत् स्फुटमवगम्यते । ततश्च विभक्तवि
 षये दुहितृमात्रस्य पत्न्यभावे पितृधन ग्रहणप्रतिपादकानि प्रापकाण्येष
 नापवादकानीति न पुत्रिकामात्रविषयत्वे तेषा किमपि योज पश्याम ।
 यत्तु सकलपितृधनग्रहणाधिकारप्रतिपादकतया "कन्याभ्य" इत्यादि
 एववचन जामूतवाहनोपन्यस्त तत्पूर्वापरविरुद्धम् । जीवद्विभागे क
 म्याना विवाहमात्रापयुक्तघने तस्य प्रमाणनयोपन्यासात् । तदपि
 चास्माभि प्राह्निरस्तम् । दुहितृष्वपि प्रथममप्रत्ता पितृधन गृह्णीयु
 स्तदभावे प्रत्ता तासामपि मध्ये प्रागप्रतिष्ठितास्तदभावे प्रतिष्ठिता
 सर्वा समानरूपाम्तु सम विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थत सिद्धम् । तथा च—
 कात्यायन ,

पत्नी पत्युद्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवत् तदा ॥ इति ।

गौतम , स्त्रीधन दुहितृणामप्रदानामप्रतिष्ठिताना चेति ।

अप्रतिष्ठिता=निर्धना । यद्यपि स्त्रीधनमित्युक्त तथापि तुल्यन्याय
 तथा पितृधनाविषयमप्येतत् । य-ध्वरवादिना सन्तानराहिता प्रति
 ष्ठितेति तु न युक्तम् । तस्या सन्तानमृगेनादृष्टोपकाराभावेन धा
 हारिण्यायोगात् । "सदृशी सदृशेनोढा" इति प्राक्पठित वृद्धस्तिवचन
 रथातचरिकाकार इत्य स्याचर्यौ । अत्राद्यानि चत्यादि विशेषणानि
 परन्या ऊर्ध्वमर्थप्राहिदुहितृविषयाणि । तत प्राग्धनप्राहिदुहितृवि
 शेषणे द्वे अपशिष्टे कृताऽऽकृता चेति । अत्र पुत्रिकेति विशेष्याख्याहार ।
 इतरत्र दुहितेतिविशेष्याख्याहार । याशब्दश्च ध्यवस्थितविकल्पार्थ ।
 एव चायमर्थ । औरसपुत्रविहीनस्य पितृधनं द्विविधापि पुत्रिका
 या या पूर्वं गृह्णीयात् । स्वर्णादिविशेषणोपेता तु दुहिता तत ऊर्ध्व

पितुरिति मातुः पितुरिति व्याख्येयम् । अत एवाग्रे मातामहाय चे-
त्याह । अथवा यथा स स्वपितुरपिलं रिक्थं गृह्णाति तथाऽपुत्रस्य
मातामहस्यापि । स्वयमेव तत्पुत्रकार्यकारित्वात् । तदेवाह-स एवेति ।
स्वपित्रे मातामहाय चेत्यर्थः । मातापितराविति च न यथाक्रममन्वयः ।
किन्तु पौत्रस्य पिता दौहित्रस्य माता तस्य धनस्वामिनो देहत् सम्भूतौ इति
यथायोग्यम् । केचित् “अपुत्रपौत्र” इति यथाश्रुतविष्णुवचनात्पत्नीदुहि-
तृतः प्राग्दौहित्रस्य घनाधिकारमाहुः । तद् योगीश्वराविरोधात् “तथैव
तत्सुतोऽपि” इति बृहस्पतिवचनेऽपि दुहितृतस्तस्य जघन्यभावावगतेर्हेयम् ।
इति दौहित्राधिकारः ।

दौहित्राभावे पितरौ धनभाजौ ।

अत्र मिताक्षरा । यद्यपि (१) युगपदधिकरणवचनताया द्वन्द्वस्मरणात्
दपवादत्वाच्चैकशेषस्य मातापित्रोर्द्धनग्रहणे क्रमो न प्रतीयते तथा
पि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात् एकशेषाभावपक्षे च माता
पितरावित्यत्र मातृशब्दस्य पूर्वश्रवणात्पाठक्रमोऽवगम्यमानः क्रमाह्वा-
यां सत्यां न परित्यक्तुमर्ह इति प्रथमं माताऽपुत्रपुत्रधनमाक् तदभावे
पिता । किञ्च । पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो माता त्वस्यैवासाधार-
णीति प्रत्यासत्त्यतिशयात्—

अनन्तरं सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।

इति मनुना प्रत्यासत्त्यतिशयेन धनग्रहणाधिकारस्य विनिगमित-
त्वात्सपिण्डसमानोदकादिष्वेव विनिगमानाकाङ्क्षायामेतद्वचनप्रवृत्तेर-
प्राप्यदण्डवारित्वादिति ।

अत्र सृष्टिचन्द्रिकाकारः प्रगल्भते “सारस्वतौ भवतः” इत्यत्रोत्पत्तिवाक्ये क्र-
मावगत्यभावेन याज्यानुषाक्याक्रमेण प्रधानानुष्ठानक्रम पञ्चमे निरूपितो
न त्वेकशेषत एव काचित्क्रमात् गतिरुपपादिता (२) । तद्वदत्रापि क्रमार्थं

(१) युगपत् अधिकरणानां द्रव्याणां वचनं यै पदै तेषां भावस्तीता तस्याम्
उभयपदार्थप्राधान्यं इति यावत् ।

(२) पञ्चमाध्यायाद्यपादीयसप्तमाधिकरणम् । “मुख्यक्रमेण वाङ्मनात्तदर्थत्वात्” (५।
।१।१४) इति ।

“सारस्वतौ भवतः” इत्यनेन पुरोडाशहविष्क यागद्वयं विहितम् । सरस्वती देव-
ताऽस्य सारस्वतः पुरोडाशः सरस्वान् देवताऽस्य सारस्वतः । सच सच तौ सारस्वतौ
इत्येकशेषः । पुरोडाशयज्ञस्यैष्टिककृतित्वात्प्रकृतिवदित्यतिदेशेन “चतुरो मुष्टीभिर्वपति”
इति विहितो निर्वापस्तत्र प्राप्तः । स किमनियमेन कतथ्य उत ह्यद्वैतानर्वाप कृत्वा पुदै

मन्यप्रमाणमन्वेपणीयम् । तदभाव इतरेतरयोगस्य द्वन्द्ववैकशेषेऽप्यवग-
तेर्विमज्जैष पित्रोस्तुल्यतया धनग्रहणं युक्तम् । यत्तु पिता सपत्नीपुत्रे
ऽपि साधारणो माता त्वसाधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयात्तस्या एव
पितृतः प्राग्धनग्रहणं न्याय्यमित्युक्तम् । तदप्यन्याय्यम् । नहि जननी-
जनकयोर्जन्यं प्रति प्रत्यासत्तितारतम्यमस्ति । पुत्रान्तरजनकस्याप्ये-
तज्जनकताया मातृतुल्यत्वात् । नहि जनकतापि व्यासज्यवर्तिनी ।
न च पितृगृहीतं धनं भिन्नोदरेष्वपि सङ्क्रामति, मातृगृहीतं त्वेतत्स
होदरेष्वेवेति मातुरेव धनग्रहणमिति वाच्यम् । तस्याः प्रत्यासत्तेर्मातृ-
भगिनीधनाधिकारविनिगमकतया जनकाज्जनन्या धनग्रहणविनिगमक-
त्वासम्भवात् । द्वन्द्वस्थानावैकशेषान्तुल्यतावगतौ प्रत्यासत्तेरप्रयोजक-
त्वाच्च । सत्यां हि क्रमाकाङ्क्षायां सा क्रमनियामिका न त्वसत्यामपि ।
तस्मात्पित्रोस्तुल्यस्वाम्याद्विमज्जैवानपत्यविधुरपुत्रधनग्रहणमिति श्रीकृ-
रः । तदयुक्तम् । "पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं" "स्वर्थात्तस्य ह्यपुत्रस्य
माता दायमवाप्नुयात्" इत्यादिष्वचनेषु पितुर्मातुश्च निरपेक्षस्याम्यप्र-
तीतेर्युगपद्ग्रहणायोगात् । दौहित्रवयोर्निरपेक्षसाधनत्वप्रतीतौ मिश्रत्वा-
योगवत् ।

केचित्तु मातुर्गर्भधारणपोषणादिनात्यन्तोपकारित्वात् "सहस्रं तु
पितुर्माता गौर्येणातिरिच्यते" इत्यादिस्मरणाच्च प्रथमं मातुर्धनाधि-
कारमाहुः ।

वत्यनिर्वाप कार्ये इति सशब्दे अतिदेशप्राप्तनिर्वापे क्रमाप्रतीतेः अनियमेन निर्वाप इति
पूर्वपक्षे, सिद्धान्तः । मुख्ययागक्रमेणैव निर्वाप कार्यं यतो हीत्रकाण्डे पूर्वं स्त्रीदेवताया
याज्यानुवाक्ये समं प्राप्ते "प्रणो देवी सारस्वती" इति । पश्चाच्च पुनर्देवताया "पथीदिवी
सं सारस्वत" इति । अनेन याज्यानुवाक्ययाक्रमेण स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते । ततस्त-
दस्यैव निर्वापस्यापि मुख्यक्रमानुसारेणैवानुष्ठानक्रम इति ।

एव च तत्राधिकरणे "सारस्वती" इत्युत्पत्तिवाक्ये एकशेषसत्त्वेऽपि तेन क्रमा-
प्रतीत्या यथी याज्यानुवाक्ययामन्त्रशठक्रमेण यागयोरनुष्ठानक्रमः स्वीकृतस्तथाप्राप्ति
वितरावित्यत्रैकशेषेण तदप्रतीत्या सामान्यतो दौहित्रानन्तरं मातापित्रोर्युगपद्विमज्ज
धनग्रहणप्राप्तिस्तदन्वे भ्रातृणामित्यादि ।

बलुनस्तु नैतदधिकरणविरोधोऽप्यत्र । विषयभेदात् । तत्र हि "सारस्वती" इत्यत्र
सहस्रशेषद्विमज्जवाक्येऽपि न क्रमप्रतीतिरत को वा क्रम इत्याकाङ्क्षायां धीतो मन्त्रक्रमो
युक्त इति तत्क्रमेण यागानुष्ठानक्रमो निरूपितो न तु सप्तश्रीकशेषे क्रमप्रतीत्यभावस्तदभि-
प्रेत । अत्र तु "पिता मात्र" इति विक्रमश्रीकशेषसत्त्वाद्द्विमज्जवाक्यादाववस्य क्रम-
प्रतीतेः स क्रमो युक्त एवेते विभावनीयम् । अथैवमव प्रवृत्त्या तुवदिपने चेतत् ।

तदपि तुच्छम् । पितुरपि सस्कारवृत्तिसम्पादनादिना बहुधा संघिधातृत्वात् “तयोरपि पिता धेयान् याजप्राधान्यदर्शनात्” इत्यादिस्मरणेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च गौरवमात्रस्य धनग्रहणप्रयोजकत्वे “उत्पादकग्रहदात्रोर्गरीयान् ग्रहद पिता” इत्यादिस्मरणार्थं पितृतोऽपि पूर्वं माचार्यस्याधिकारापत्तेर्भातृभातृपुत्रयोश्च सतो पितामहपितृव्यादीनामेव भागधिकारापत्तेः ।

जीमूतवाहनस्तु—(अ० ११ प० ३)

पितरावित्यस्मात्पितृकृत एवावगम्यते । तथाहि पितृप्रातिपदिकात्प्रथमं पितुरवगतौ द्विवचनवलेनैकशेषकल्पनायां सरूपैकशेषासम्भवे विष्णुमन्वादिवचनसंवादाच्च विरूपैकशेषत्वनिश्चये मातुरवगमात् । अतः क्रमज्ञान क्रमाभिधानात्तत्र क्रमाभिधाने व्यापके निवर्त्तमाने निवर्त्तते इति श्राकरोक्तिर्विपरीतक्रमोक्तिश्च विज्ञानेश्वरीया न युक्तेत्याह ।

तस्मात्त्रैयाधिकक्रमस्यानाव्यवस्थितत्वाद्बृहद्विष्णुवचनोक्त क्रम आदरणीयः । तत्र च दुहितृगामित्युक्त्वा तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामित्युक्तम् । मिताक्षराकारस्य तु प्रथमत एव तादृशपाठेनैव बृहद्विष्णुवचनलिखतस्तद्विरुद्धन्यायमात्रावलम्बनेन पितरावित्यत्र पितृत प्राञ्जातु पुत्रधनाधिकार सिद्धान्तगता महत्येव हृदयशून्यता प्रतिमाति । दौहित्रस्यापि दुहितृकोटिनिविष्टत्वाद्बृहद्विष्णुना पृथगनभिधानम् । तेन दौहित्राभावोऽपि दुहितृभावेनोपलक्ष्यते इति मन्तव्यम् । तस्मात् स्मृतिचन्द्रिका-मदनरत्नकार-कल्पतरु—रत्नाकर—परिजातकारप्रभृतीनां बहूनां पितृरभावे मातुः पुत्रधनाधिकार इत्येव सिद्धान्तः । वाचस्पतिना तु “तदभावे मातृगामि तदभावे पितृगामि” इति बृहद्विष्णुवचनं पठित्वा यथामि ताक्षरमेव सिद्धान्तितम् । तच्च कुत्रापि तदतिरिक्तग्रन्थे तथापाठस्यालियनाञ्जान्तिविलसितमेव । विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादित्यपि मिताक्षराप्रथो दुष्टः । विग्रहवाक्ये पूर्वनिपातनियमामावात्, समासे हि तन्नियमशाब्दिकैः स्मर्यन्ते न तु विग्रहवाक्य इत्यादि विज्ञानेश्वरोक्त्याये यद्दूषणमन्यैरुक्तं तत्परिहाराय पराक्रम्यते । युगपदधिकरणवचनता तावत् द्वन्द्वस्य वचनाधिकरणे वार्तिके तत्ररत्ने च महता प्रयत्नेन निरस्ताः । इतरेतरयोगोऽपि पदान्तरान्वये द्वन्द्वाच्छाब्दरीत्या प्रतीयते । तेन पितरौ धनभाजावित्यनेन युगपदवयोऽपि । वस्तुगत्या तयोः क्रमेऽपि न वाच्यदोषः । सर्वैश्च श्रीकरमिश्रादिभिस्तदभ्युपगमात्सर्वं समाधेयमिदम् । एकशेषाभावपक्षे च मातापितरौ मातरपितरावित्यत्र मातृशब्दस्य पूर्वं श्रवणात्समासैकशेषयोश्च तुल्यप्रतीतिजन-

कत्वाभावे विकल्पायोगादत्रापि तथा प्रतीतिरभ्युपेया । विप्रहवाक्ये यद्यपि पूर्वनिपातनियमो नानुनाशासनसिद्धस्तथापि व्याख्यातुसम्प्र दायसिद्धोऽस्त्येव । न हि कापि पिता च माता च पितराविति विगृह्यन् दृश्यते किन्तु माता च पिता च पितरावित्येवेत्यणुरपि विशेषोऽध्यव सायकर इति न्यायेन तस्यापि विनिगमकता सम्भ्रतीत्यनेनाशयेन त- धोक्ते सम्भवः । पितुः पुत्रान्तरसाधारण्य मातुस्त्वसाधारण्यमिति प्रत्या सत्तिरपि जनकताया अव्यासज्यवृत्तित्वेऽपि तदभिप्रायेणैवोक्ता । साधा रण्यासाधारण्ये हि सम्यन्धकृते व्यपदेशप्रतीतिविलम्बाविलम्बने भवत एव तथानुभवात् । वाक्यार्थबोधे क्रमाभावे किमिति वस्तुक्रम आ धीयत इति श्रीकरोक्तिस्तु वचनान्तरे निरपक्षस्वाभ्यावगत्या क्रमावे क्षया स्मृतिवन्दिद्याकारादिभिरप्यवश्य निरस्यैव । बृहद्विष्णुवचनविरोधः परं दुरुत्तरोऽवशिष्यते । तत्रापि यथाशक्ति प्रतिविधीयते । गोवरप्रतिपा दकानि वचनानि तावत्मातापितृविषयाणि विरुद्धानि दृश्यन्ते । तानि विषयव्यवस्थावद्यमविरोध नेयानि । तथाहि—

उपाध्यायाद्दशाचार्य्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ।

इत्यादीनि मातुर्भ्यर्हितत्वप्रतिपादकानि ।

तयोरपि पिता श्रेयान्वीजप्राधान्यदर्शनात् ।

इत्यादिस्मृतिवचनानि, पित्राज्ञया परशुरामेण मातुः शिरश्छिन्न, रघुनाथेन कौशल्याया निवारितेनापि पित्राज्ञया राज्यं विहाय वनवास आहत इत्यादिपौराणिकान्यर्धदर्शनानि च पितृपूज्यताप्रत्यायकानि ।

तेषां चायमविशेषप्रकारः । यथा—पिता महागुरुलक्षणोपेतः "स गुरुर्ध्वः क्रियाः कृत्वा बन्धमस्मै प्रयच्छति" इत्यादियोगीश्वरादिवचोभि प्रतिपादि

तो माता च तदाज्ञावशवर्त्तित्वादिपतिप्रतात्वप्रयोजकसमस्तलक्षणरहि- ता । तयोर्मध्ये मातुरपेक्षया पितैवाधिकोऽभ्यर्हितः । यत्र तु मातारन्ध-

त्यादिधत्समस्तपतिप्रतागुणोपेता पिता तु जन्ममात्रप्रदः तत्र मातैव पितुरपेक्षया भ्वाधिकमान्या । चिरकारिकोपाख्यानादौ महाभारतादिभ्येवमुपा-

ख्यानस्वरसाद्यमर्थ उन्नीयते तदत्रापि म-वादिवचनेष्वपुत्रपुत्रघनग्रहणा- धिकारः क्वचिन्मातु प्रथमं क्वचित्पितुः प्रतीयमान एवमेव व्यवस्था

पयितुमर्ह । तथाहि—(अ० ९ श्लो० २१७)

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्य्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ इति मनुः,

भार्यासुतविहीनस्य तनयस्य मृतस्य च ।

माता रिक्थहरी श्रेया भ्राता वा तदनुष्ठया ॥ इति वृहस्पति ।
पुनर्मनुषे, (अ० ९ श्लो० १८५)

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च । इति ।

“तदभावे पिता तदभावे माता” इति प्राग्दर्शितवृहद्विष्णुवचनात् ।
योगेश्वरवचने तु पितरावित्यत्र विज्ञानेश्वरोक्तरीत्या प्राङ्माता नदनु पि
ता । अन्यमते सम्भूय विभाग पितुर्वा प्राथम्यमिति धिप्रतिपत्तौ पि
तुरधिकमाया या माता सा पितुरपेक्षया प्रथमाधिकारिणी । या तु पि
तुरपक्षया न्यूनमानभाक् सा पितुः पश्चान् । युक्तं चैतत् । वृत्त्यादि
संविधानमकुर्वतः पितुरपेक्षया मातुरेवाधिकोपकारकत्वाद्जनप्रदणम् ।
वृत्त्यादिसंविधानकर्तुस्तु तस्य यावज्जीवं भरणपोषणादिनातिशयितो
पकारकस्य धनप्रदणमिति सर्वस्मृतीनां सर्वनिषन्धानां चादुःस्थता भ
तीत्यादि सुधीभिर्विभाग्यम् ।

इति पित्रोरधिकारः ।

पित्रोरभावे भ्रातरो धनभाजः ।

० यद्यपि “अपुत्रधन भ्रातृगामि” “अपुत्रस्य स्वर्थातस्य भ्रातृगामि
द्रव्य तदभावे पितरौ” इत्यादिशङ्खपैठीनसिवचनयोः “भ्रातर एव च” इति
मनुवचने च पितृत प्राक् भ्रातृणां धनप्रदणं प्रतीयते । “मातर्यपि च
वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्” इति च मनुवचने भ्रातृतः प्राक् पिताम-
ह्याः । तथापि क्रमपरयोगीश्वरवृहद्विष्णुवचनाविरोधाय तेषां घनाधिका
रमात्रपरत्वम् । एतत्क्रमाविरोधसूचनार्थमेव मनुना “भ्रातर एव वा”
इति, पैठीरसिनापि “उपेष्टा वा पत्नी” इति वाशब्दं प्रयुक्तोऽन्यथा तुल्य-
कक्षाधिकारिषु तत्प्रयोगोऽत्यन्तमधुक्तः स्यादिति मिताक्षराकाराद
यो ग्रहणः ।

कल्पतरुकारस्तु पत्नीभ्रातृस्थले श्राद्धाद्यधिकारिणी साध्वी पत्नी
प्रथमाधिकारिणी तदन्या तु भ्रातृपितृतोऽनन्तरम् । पितृभ्रातृस्थले तु
पितृपितामहाद्युपार्जित यद्विभागेन पुत्रे सङ्क्रान्त धनं तत्तस्मिन्
पुत्रे प्रमीते पित्रोः पितृद्रव्याविरोधेन यत्तेनोपार्जितं तत्पित्रोः सतोर
पि भ्रातृगामेवेत्याह ।

मम तु प्रतिमाति “मातर्यपि च वृत्ताया” इति मनुवाक्ये “तद-
भावे मातापितरौ” इति शङ्खपैठीनसिवचनयोः,

ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः ।
तुल्या दुहितरो घापि धियमाणः पितापि वा ॥
सवर्णा भ्रातरो माता भाव्यां चेति यथाक्रमम् ।
तेषामभावे गृहीयुः कुल्याना सहवासिनः ।

इति देवलवचने सर्वत्रापि "वृत्तायां" "तदभावे यथाक्रमम्" इत्यादिपदैः
क्रमप्रतीतेर्योगेश्वरवृहद्विष्णुवचनयोरेव क्रमपरत्वमितरेषां त्वधिकारमात्र
परत्वेन तदविरोधेन तत्तत्स्थाननिवेशेऽप्यक्षतिरिति समाधिर्नैव साधुः
किन्तु क्षेत्रजादिपुत्रस्थले यथा स्मृतिवचनक्रमविपर्यास औरसानुकू-
ल्यप्रतिकूल्यगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्व्यवस्थापितस्तथात्रापि दायमा-
गप्रकरणे पुत्रादीनां पित्राणुपकारकत्वकीर्त्तनस्य गुणवत्त्वादिकीर्त्तनस्य
धानन्यप्रयोजनत्वात्प्रत्यासत्तितारतम्यवत् धनस्वाभ्युपकारातिश-
यानतिशयगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्यथावचन स सर्वोऽपि क्रमविप-
र्यासः समाधेयोऽन्ये तु समाधया कुशकाशावलम्बनमात्रतुल्या अनु-
पादेया इति । एवमग्रेऽपीति सर्वं सुस्थम् ।

भ्रातृष्वपि प्रथम सहोदराः ।

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धन भवेत् । (९।१८७)

इति मनुना—

यहवो ज्ञातयो यस्य सकुल्या धान्धवास्तथा ।

यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधन हरेत् ॥

इति बृहस्पतिना च प्रत्यासत्त्यतिशयस्यैवासति विशेषवचने विनि-
गमकत्वेनोक्ते । भिन्नोदराणां मातृकृतविप्रकर्षात् । भ्रातर इति सामा-
न्यग्रहणात्सोदराभ्यां भिन्नोदरा । इदमेव व्यक्तमुक्तम्—

सङ्ग्रहकारेण,

सौदर्या सन्त्यसौदर्या भ्रातरो द्विविधा यदि ।

विद्यमानेऽप्यसौदर्ये सौदर्या धनभागिनः ॥ इति ।

इति भ्रातृधिकारः ।

भ्रात्रभावे तत्सुता भ्रातृसुता धनभाजः ।

न च "तथा तत्सुता" इति तथाशब्देन भ्रातृभ्रातृपुत्रयो साह-
स्यप्रतिपादनात् "अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना" इति व-
चनाच्च तयो पित्रभावे विभज्य धनग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । विष्णुवच-
नाविरोधेन तथाशब्दस्य चशब्दार्थत्वात् । अन्यथा तथापदस्य पूर्वत्रा-
प्यन्वयसम्भवेन पित्रोर्भ्रातृणां च विभज्य ग्रहणमित्यपि कुतो न स्या-
त् । तच्चद्विष्णुवचनाविरोधाभेद्युच्यते सोऽत्रापि तुल्यः । "अनेकपितृ

काणा तु' इतिवचने भ्रात्रभावे तेषामधिकारे सम्पन्ने कस्मिंश्चिदप्य पुत्रे भ्रातरि प्रमीते विद्यमानानां भ्रातृणां सर्वेषां तद्धनसम्बन्धे जाते तद्धि मागात् प्रागेव तन्मध्येऽपि यदि कश्चिन्मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृव्यै सह समधिभागे प्रसक्ते स्वपितृविभागमेव ते विभज्य गृह्णीयुर्न सर्वे पितृव्यसममित्येतदर्थम् । भ्रातृसत्त्वे तत्पुत्राणां पितृव्यधनेऽनधिकारात् । "पूर्वाभावे परः पर" इति योगीश्वरवचनात् "तदभावे भ्रातृपुत्र गामी" इति विष्णुवचने भ्रातृपरामर्शकतत्पदेन भ्रात्रभावाभिधानाच्च । भ्रातृपुत्रेष्वपि प्रत्यासत्त्यतिशयात्पूर्वं सोदरभ्रातृजास्तदभावे मिश्रोद रजाः । युक्तं चैतत् । असोदरभ्रातृपुत्रो हि धनिनो मातर विहाय स्वं पितामहीषिषिष्टस्य धनिपितुः पिण्ड ददातीति सोदरभ्रातृपुत्राज्जघ न्यस्तद्धनन्तरमेवाधिकारीति । न च सपत्नीकत्वे त्रयाणां श्राद्धदेवता त्वात्सपत्नमात्रादीनामप्यस्ति तत्रानुप्रवेश इति वाच्यम् । मात्रादिश ब्दानां स्वजननीपितृजननीपितामहजननीष्वेव मुख्यत्वात्तेनैव च रूपे ण श्राद्धानुप्रवेशस्मरणात् ।

यथा स्मरन्ति—

स्वेन भर्त्रा सह श्राद्ध माता भुङ्क्ते स्वधाकरम् ।

पितामही च स्वेनैत्र स्वनैत्र (१)पिताही ॥ इति ।

सपत्नमात्रादीनामनुप्रवेशः प्रत्युत

अपुत्रा ये मृताः केचित्पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।

तेषामपि च देय स्यादेकोद्दिष्टं न पार्ष्णम् ॥

इति स्मरणादायाति । किञ्च सपत्नीकत्वविधेर्नित्यत्वं पुत्रा दिसर्वजनाधिकारिकत्वात्सपत्नमात्रादीनां चानित्यत्वाच्चित्यानित्यसंयोगविरोधान्मात्रादिसापेक्षमेव सपत्नीकत्वविधायकत्वं युक्तम् ।

इति भ्रातृपुत्राधिकारः ।

भ्रातृपुत्राभावे गोत्रजाः ।

ते च पूर्वोक्तपितृभ्रातृनसुताभिन्ना गृह्णन्ते गोवलीवह्न्यायात् । ते च पितामही सपिण्डाः समानादकाश्च । तत्र प्रथम पितामही धनभाक् । "भ्रातर्यपि च वृत्ताया पितुर्माता हरेद्धनम्" इति मानवान्मात्रनन्तर पितामह्या धनग्रहणे प्रसक्ते पित्रादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां धनकमा णामन्तस्तदनुप्रवेशासम्भवाद्दुत्कर्षेऽप्यग्रे तद्दुत्कालनकारणाभावात्तद नन्तर पितामहादयोऽन्ये गोत्रजा इति विश्वनेश्वरः ।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकाया गोत्रजा इत्यत्र सरूपैकशेषेण पुमांस एव गोत्रजा न तु स्त्रीरूपाः । विरूपैकशेषो हि कुक्कुटाधानय मिथुनं करिष्याम इत्यादिवाक्यशेषादिसमभिव्याहारादिप्रमाणान्तरावगततात्पर्यग्रहनिबन्धनः । न चात्र प्रमाणमस्ति । प्रत्युत भ्रातृसुतादिसाहचर्य्यं पुद्गोत्रजप्रहण एव साधकमस्ति । किञ्च पत्नीदुहित्रादीनां शृङ्गप्राहिकया धनप्रहणाधिकारोक्तेः "तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया भदाया" इति श्रुतेरस्तु तद्व्यतिरिक्तविषयता । गोत्रजादिस्थले तद्विरोधाद्विरूपैकशेषकल्पनैव दातुमर्हा । अत एव "जीवन् पुत्रेभ्यः पिता दायं विभजेत्" इत्यापस्तम्बसूत्र व्याचक्षणेन तद्भाष्यकारेण पुत्रेभ्य एव दायं विभजेत न स्त्रीभ्यो दुहितृभ्य इत्युक्तौक्यं यद्यपि "भ्रातृपुत्रौ स्वसुदुहितृभ्याम्" (अ० १ पा० २ सू० ६८) इति पाण्डनेस्मरणात्पुत्रेभ्य इत्यत्र पुत्राश्च दुहितरश्चेति विग्रह्य विरूपैकशेषेण दुहितृणामप्यत्र पुत्रेऽनुप्रवेशः शक्यते कर्तुं तथापि "पुमांसो दायदा न स्त्रियः । तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया आदाया इति श्रुतेः" इति श्रुतिविरोधात्तात्पर्यप्राहकमानाभावाच्च विरूपैकशेषोऽनुशिष्टोऽप्यत्र न ग्राह्य इति भाष्यकारामिप्रायः ।

जीमूतवाहनेऽपि याज्ञवल्क्येन च पित्रादिद्वौहितृभ्यापि तद्गोत्रजातस्य पिण्डदानानन्तर्यक्रमेणाधिकारप्रतिपत्त्यर्थं गोत्रजप्रहणं कृतम् । सपिण्डस्त्रीणां च व्युदासार्थम् । तासामतद्गोत्रजातत्वात् । अत एव अर्हति स्त्रीत्यनुवृत्तौ—

बीधानेन,

न दायं निरिन्द्रिया भदायाश्च स्त्रियो मता इति श्रुतेरिति ।

न दायमर्हति, स्त्रीत्यन्वयः । परभ्यादीनां स्वधिकारो विशेषवचनाद्विरुद्ध इति । (अ० ११ पा० ६)

तत्र साधु । मन्वादिवचनेषु प्राग्लिखितेषु पितामह्या घनाधिकारस्य शृङ्गप्राहिकयैव विधानात्सदेकवाक्यतया योगीश्वरवचनम्यापि विरूपैकशेषेण तत्सङ्गहेऽपि श्रुतेस्तदन्यपरत्वेनाविरोधात् । जीमूतवाहनस्य तु मात्रधिकारविचारप्रस्तावे पितामहसन्तानात्पूर्वं पितामहाच्च परतः पितामह्या घनाधिकारः पितृतः परतो मात्रधिकारवत् याज्ञवल्क्येन मात्रधिकारप्रदर्शनेनैव पितृव्यादिभ्यः पूर्वं पितामहोरधिकारस्य सूचितत्वात्पृथङ्नोक्त इति वदतोऽत्र च सपिण्डस्त्रीव्युदासार्थं गोत्रजप्रहणं वदतः पूर्वापरविरोधानुसन्धानमपि नास्ति शृङ्गप्राहिकया योगीश्वरवचने पितामह्या पितृव्यादिपत्नीवहनमिधानस्य तुल्यत्वात्तद्देवादायादश्रुतिप्रवृत्तेरविरोधात् । विद्यारण्यश्रीचरणोक्तप्राग्लिखित— "तस्मात्तिरि-

न्द्रिया" इत्यादिश्रुतिव्याख्यानाने तु स्त्रीणां दायग्रहणप्रतिषेधकत्वमे
वास्याः श्रुतेर्नास्तीति न वा शङ्का नचोत्तरम् । परं तु यौषानमुनिवच
नविरोधे तद्व्याख्यानं कथमुपपद्यताम् । अस्तु वा इन्द्रियपदस्य चाक्षय-
शेषात्सोमपरता तथापि दायार्त्वाभावाभिधानावलम्बनस्यान्यस्यास-
त्वाग्निरालम्बनश्रुतेश्चासम्भवासिद्धवत्कीर्त्तनानुपपत्तिप्रसूतप्रतिषेधक-
त्वनावश्यम्भावात् । तस्माद्भर्त्सनाविज्ञातेन हतेन ब्रह्महेत्यत्रेति ध्येयम् ।

पितामहा अभावे पितामहादयः सगोत्रा सपिण्डा धनभाज ।
मिश्रगोत्राणां सपिण्डानां बन्धुशब्देन ग्रहणात् । तत्रापि पितृसन्ताना-
भावे पितामही पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः । पिता-
महसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तद्भ्राता तत्सूनवश्चेत्येवमा-
समत्समानगोत्राणां सपिण्डानामपुत्रधनभाक्त्वम् । सपिण्डाभावे
समानोदकानाम् । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त जन्मनामज्ञानावधिका-
वा । यथाह—

मनु, (अ० ५ श्लो० ६०)

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्त्तताचतुर्दशात् ॥

जन्मनास्रोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते । इति ।

विष्णुवचने बन्धुसकुल्यपदाभ्यां सपिण्डसगोत्रौ गृह्येते इति प्रा-
येष प्रतिपादितम् । समानोदका अपि प्रत्यासत्तिक्रमेण धनभाजः ।
समानोदकाभावे बन्धवो धनभाज । बन्धवश्च त्रिविधा आत्मबन्धव-
पितृबन्धवो मातृबन्धवश्च । तथा च—

स्मृति,

आत्मपितृबन्धुः पुत्रा आत्ममातृबन्धुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितृ पितृबन्धुः पुत्रा पितृर्मातृबन्धुः सुताः ।

पितृर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया पितृबान्धवाः ॥

मातृ पितृबन्धुः पुत्रा मातृर्मातृबन्धुः सुताः ।

मातृर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥ इति ॥

तत्रापि प्रत्यासत्त्वात्प्रथममात्मबन्धवस्तदनन्तरं पितृबन्धवस्तदनु
मातृबन्धव इति क्रमः । मनुस्मृती—

तदभावे सङ्कल्पः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ।

इत्यत्र सङ्कल्पशब्देन सगोत्रसमानोदकानां मातुलादीनां बन्धुव्यस्य
च प्रदणम् । योरी शरवचनेऽपि बन्धुवदेन मातुलाद्युपलक्षणमन्यथा मातुला-

दीनामग्रहणमेव प्रसज्येतेति तत्पुत्राणां धनाधिकारस्ततः प्रत्यासन्नानां तेषामेव स नेति महदनौचित्यमापद्येत ।

बन्धूनामभावे आचार्यो धनभाक् । यद्यपि योगीश्वरवचन आचार्यो नोपात्तस्तथापि शिष्य उपात्तः । ततः प्रधानतमः प्रत्यासन्नतमश्चाचार्य औचित्यादुपलक्षणीयः । “आचार्यः शिष्य एव वा” इति मनुना “पुत्रामावे प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावेऽन्तेवासी” इत्यापस्तम्बेन च स्पष्टमेवाचार्याभावे शिष्यस्याधिकारबोधनाच्च । शिष्याभावे सन्न-चारी सहाध्यायी धनभाक् । यस्यैकस्मादाचार्यादुपनयनाध्ययने स सन्नहचारी । सन्नहचारिणोऽभावे ब्राह्मणद्रव्यव्यतिरिक्तं राजा गृह्णीयात् । सहाध्यायेपर्यन्तमधिकारमुक्त्वा “तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामी” इति प्रागुदाहृतविष्णुवचनात् ,

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।

भ्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥

अहार्यं ब्राह्मणधनं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु धर्णानां सर्वाभावे हरेन्मृपः ॥ (अ० ९ श्लो० १८८।१८९)

इति मनुवचनाच्च ब्राह्मणद्रव्यं सन्नहचारिपर्यन्ताभावे श्रोत्रियो ब्राह्मणः प्रथमं गृह्णाति । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् । यथाह—

गौतमः,

श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्निति ।

ब्राह्मणमात्रं तु मनुवचने ब्राह्मणमात्रग्रहणात् ।

नारदोऽपि—

ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायदक्षेत्र कश्चन ।

ब्राह्मणस्यैव दातव्यमेतस्यै स्यान्मुपोऽन्यथा ॥ इति ।

पुत्रादीनां पत्नीपर्यन्तानां दायदराणां वानप्रस्थादिविषयेऽप-
वादमाह—

योगीश्वर (अ० ९ श्लो० १३७)

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मसंज्ञात्रेकतीर्थिनः ॥ इति ।

ब्रह्मचार्यत्र नैष्ठिको यतिलाहचर्यात् । तेनोपकुर्वाणकस्य धनपुत्रादिदौहित्रान्तानामसम्भवातिपत्रादय उक्तक्रमेण गृह्णीयुः । क्रमश्चात्र प्रतिलोमो ज्ञेयः । तथा च नैष्ठिकस्य मृतस्य धनमाचार्यस्य, यतः सच्छिष्यस्य, वानप्रस्थस्य धर्मसंज्ञात्रेकतीर्थिनः । धर्मसंज्ञा प्रतिपन्नो ज्ञाता । तीर्थशब्दस्याधमवाचित्वादेकतीर्थ्यैकाधर्मी । धर्मसंज्ञाता-

चासावेकतीर्थो चेत्यर्थः । शिष्यस्य सत्त्व तु न सद्वृत्तत्वम् । दुर्वृत्तपुत्रादीनामपि धनानधिकारस्य प्रमाणान्तरेणैव प्राप्तत्वात्, तच्च घट्यते, किन्त्वध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमत्वं प्राह्यम् । मदनरत्नधारस्तु “वानप्रस्थधनमाचार्यो गृह्णीयाच्छिष्यो वा” इति विष्णुवचनं लिखित्वानुलाममेव क्रमत्वात् वानप्रस्थधनमाचार्याभावे शिष्यो गृह्णीयादित्याह । न च “अनशास्त्रवाश्रमान्तरगता” इति षसिष्ठादिवचनैर्नैष्ठिकादीनां धनसम्बन्धाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्तद्धनप्रहणाधिकारिकधनमत्रानुपपन्नम् । न च रिक्तप्रहणस्य तेषां षसिष्ठादिभिर्निषेधोऽपि प्रकारान्तरार्जिततदीयधनाधिकारप्रतिपादकमिदं भविष्यतीति वाच्यम् । ‘ब्रह्मचारी यतिश्चैव पञ्चाशत्स्वामिनाधुमो” इतिस्मृतेर्ब्रह्मचारिणश्च प्रातेप्रहादिनिषेधात् । अनिचयो भिक्षुरिति यतेर्द्रव्यसञ्चयस्यैव निषेधात्तथास्तावदुपायान्तरार्जितधनाभावोऽपि । वानप्रस्थस्यापि दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयादित्यादिभिः प्रतिप्रहादिनिषेधाच्चाधनमिति चेत्, न । वानप्रस्थस्य तावत्

अहो मासस्य पण्णा वा तथा सप्तसरस्य वा ।

अर्धस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजत् ॥

• इतः वचनान्नोजनादिपर्याप्तशक्तिश्चिद्धनसद्ब्रह्मोऽस्त्येव । यतरपि

• कौपीनाच्छादनार्थं तु यासोऽपि विभूयाद्यति ।

योगसम्भारभेदाश्च गृह्णीयात्पादुके तथा ॥

इति वचनाद्वस्त्रपुस्तकादि किञ्चिदस्त्येव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिसम्बन्ध आवश्यकः । तेन मृतानां तेषां तत्केन प्राह्यमित्यपेक्षया दायादान्तरापवादेनैतेऽधिकारिण उच्यन्त इति ।

अथ संसृष्टिधनविभागः ।

तत्र मनु — (अ० ९ श्लो० २१०)

विमत्ताः सदजीवन्तो विमजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागं स्वार्थं ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥ इति ।

अत्र समविभागनियमादेव विषमविभागप्रकारनिरासे सिद्धे ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते इति पुनर्यच्चन ज्यैष्ठ्यादिकृत एव विषमविभागो न भवति बह्वल्पधनससर्गानुरोधान्तु विषमविभागो भवत्येवेति सूचनार्थम् । केचित्तु ससृष्टद्रव्यापेक्षया ज्यैष्ठ्यादिकृतो विषमविभागो भवत्येव । ससृष्टद्रव्यविभागस्तु सम एवेत्येतादृशापनाय ज्यैष्ठ्यमिति यावदप्यहं इत्याहुः तत्र । एतादृशाप्यवस्थायां मरणात्प्रतीतिः । धनस्य विभाग

स्यादित्युक्त्या द्रव्योपचयेऽपि साम्यनियमप्रतीतिः ।

संसृष्टिभिर्भागेऽयं विभक्तविभागवत्संसृष्टद्रव्याविरोधेन विद्यादि-
लब्धस्याविभाज्यत्वं तुल्यमेव प्राप्तमपवदति—

बृहस्पतिः—

संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्य्यादिनाधिकम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्वाशः शेषाः समांशिनः ॥

संसृष्टिता च पित्रादिनैव कर्त्तव्या नान्येन “विभक्तो यः पुनः पि-
त्रा” इत्यादिप्राग्लिखितबृहस्पतिवचनादिति बहवः ।

अस्माभिस्तूपलक्षण पित्रादिग्रहणमित्यादि प्रागेव प्रपञ्चितम् । अवि-
भक्तविभागात्संसृष्टिष्वपि मिथो विभागकरणात्प्राग् यो मृतस्तस्य पुत्राः
“प्रमीतपितृकानां तु पितृतो भागकल्पना” इतिवचनात् स्वस्वापित्रंश
विभज्य गृह्णीयुः । यस्य तु संसृष्टिनो मृतस्य पुत्रादयो न सन्ति तद्-
नग्रहणे पत्नीत्यादिवचनात्पत्न्यादीनां प्राप्ते तदपवादत्वेन स्वर्ग्यातस्य
ह्यपुत्रस्येत्यनुवृत्तावाह—

योगेश्वरः,

संसृष्टिनस्तु संसृष्टीति ।

तु शब्दात्पूर्वापवादः । अपुत्रस्य संसृष्टिनो मृतस्य धनं संसृष्ट्येव
गृह्णीयात् पत्न्यादिरित्यर्थः । एतेन पत्न्याद्यपुत्रधनग्रहणाधिकारिणै
प्रात्रधिकारावसरे वचनामिदं प्रवर्त्तते इति व्याचक्ष्णो जीमूतबाहो प्रा-
प्त एवेत्यवसेयम् । अत्राप्यपवादः—

सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्यादपहरेच्छांशं जातस्य स मृतस्य च ॥ इति ।

(अ० २ श्लो० १३८)

संसृष्टिनः संसृष्टीत्यस्याप्रापि साम्यन्धः । तथाचायमर्थः । सोदरः
संसृष्टी संसृष्टिनः सोदरस्य जातस्य पुत्ररूपेणोत्पन्नस्य अशं दद्यात् तत्पुत्राय
दद्यादिति भावः । मृतस्य पुत्रादिप्रयरूपेणाप्यंजीवितोऽशम् अपहरेत् आत्म-
सात्कुर्त्यात् स्वयमेव गृह्णीयादित्यर्थः । पदद्वयानुपहङ्गं विनैव व्याख्याने
तु शब्दबलायतिमस्य पूर्वापवादत्वं मज्जेत । एव च सोदरासोदरसंसृष्टि-
सद्भावे सोदर एव संसृष्टी सोदरसंसृष्टिधनग्रहणाधिकारी न भिन्नोदर
इति पूर्वाकापवादः ।

यत्र तु भिन्नोदर एव संसृष्टी सोदगे न । तत्र द्वयोर्विभज्य पुत्रा
दिरहितञ्जातृधनग्रहणमित्याह—

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्या धनं हरेत् ।

असंसृष्टवपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ इति ।

(या० अ० २ श्लो० १३२)

अत्रासंसृष्टिपदं काकाशिव-पूर्वोत्तरार्द्धयोर्द्वयोरपि मन्वध्यते । तथा संसृष्ट इत्यपि । तच्च पूर्वार्द्धे एकोदरसंसृष्टः सोदर इत्यर्थकम् । उत्तरार्द्धे तु संसृष्टिषाधकम् । अन्यमातृज इत्यनन्तर चैवकारो ऽध्याहार्यः । ततश्चायमर्थः । अन्योदर्यः सोदरोऽपि संसृष्टी चेद्जन हरेत् । असंसृष्टी चेदन्योदर्यो न हरेत् । तथा चान्वयव्यतिरेकप्रदर्शनेन मिश्रोदरस्य संसृष्टित्वमेवैक धनग्रहणकारणं न भ्रातृत्वमात्रमित्युक्तं भवति । तथा संसृष्टः सोदरोऽसंसृष्ट्यपि चेद्जनं हरत्किमुत संसृष्टी । असंसृष्ट संसृष्ट्यभ्यन्यमातृज एवैको धनं न हरेत् किन्तु सोदरेण संसृष्टिनापि सह विभज्य गृह्णीयात् । अत्राय पर्यवसितोऽर्थः । असंसृष्टिसोदरे संसृष्टिमिश्रोदरे च सति अपुत्रभ्रातृर्जनं सोदरत्वसंसृष्टित्वरूपैकैकधनग्रहणकारणयोगात्सम विभज्य गृह्णीयाताम् । सोदरोऽपि चेत्संसृष्टी कारणद्वययोगेन बलवत्त्वात्सर्वं स एव गृह्णीयादिति । अत्र चैकेकनियमेनार्थादपरकारणनिराससिद्धावपि दृढीकरणाय पुनस्तन्निरासः । उभयथापि वाक्यव्युत्पत्तेः । पुल्लिङ्गत्व संसृष्टीत्यादावपि यक्षितम् । अत एव मनुना सोदरभगिनीनामपि तद्धनग्रहणमुक्तम्—

पथाह,

(अ० २ श्लो० २११, २१०)

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्पदि ।

इति संसृष्टिविभागं प्रकथ्य—

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।

प्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ।

सोदर्या विभजेयुस्त समेत्य सहिताः समम् ॥

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्पञ्च सनाभयः ।

येषां=संसृष्टिनां मध्येऽन्यतर संसृष्टी ज्येष्ठ कनिष्ठोऽपिशब्दात् मध्यमो वांशप्रदानः । हीयेतानांघकारी अशप्रदाने स्यात् । सार्धविभक्तिकत्वात्सप्तम्यर्थे तसिः । विनागकाले पानित्येनाश्रमान्तरपरिग्रहेण वा भियेत्त वाऽगृहीतभाग एव, तर्हि तस्य भागो न लुप्यते पृथगुद्धरणीयः । स च प्रथम तत्पुत्रादिभ्यो देयः । तदभावे सोदर्यां भ्रातरोऽसंसृष्टा अपि । समेत्य देशान्तरगतास्तत्र आगत्य गहिता मिलिताः, ये च भ्रातरो मिश्रोदरा अपि संसृष्टा संसृष्टिनः सनाभयो मृतस्य सहोदरा भगिन्यथ गतम्=अर्धेष्वेण विभजेयुर्विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः । अत्र सोदरभ्रातृभगिनीनामसप्तमोऽपि

संसर्गे च भिन्नोदराणामपि घनाधिकारमभिदधता मनुना योगास्वरोक्त एवार्थः स्पष्टमुक्तो भवति ।

अत्र श्रीहर । 'संसृष्टिनस्तु संसृष्टि' इत्यस्यासौदरसंसृष्टिमाश्रयिष्यत्पेऽन्यानपेक्षत्वात् "सौदरस्य तु सौदर" इत्यस्याप्यसंसृष्टसौदरमाश्रयिष्यत्वे तथात्वादसौदरे संसृष्टिनि सौदरे चासंसृष्टियुमयोः प्रवृत्तायसापेक्षयोरुभयोर्विधायकत्वं स्यात् । नचैकस्य सापेक्षनिरपेक्षोभयरूपतया विधायकस्य विधिवैषम्यापादकमुचितम् । यथा "द्वयोः प्रणयन्ति" इत्यस्य "न वैश्वदेव उत्तरवेदि" इत्यादिनिपेधकृतविकल्पसापेक्षं पर्वद्वये विधानमन्यपर्वद्वये तु निरपेक्षमिति सप्तमाधकरणे विधिवैषम्यमयादन्यथा सिद्धान्तितम् । तथात्रासौदरे संसृष्टिन्यसंसृष्टिनि च सौदर उभयोरप्रवृत्तौ न कोऽपि तद्धन शृङ्गीयादित्यापत्तत् । अतः "संसृष्टिनस्तु" इत्यनेन संसृष्टिघने संसृष्टिनोऽधिकार उक्ते तदपवादोऽयं 'सौदरस्य तु' इति । तथा च संसृष्टिनोऽप्यसौदरस्य सौदरे संसृष्टित्वरहितेऽपि सति नाधिकार इत्याह ।

तन्मीमांसानयतस्वानालोचननियन्धनमभिधानम् । नहि द्वयोः क्वचिन्निरपेक्षयोः शास्त्रयोः क्वचिदुभयविषयसमावेशवशादेकत्र प्रवृत्तिमात्रेण वैरूप्यं भवति । तथा सति केवलोद्गातृप्रतिहर्यपच्छेदे निरपेक्षयोः सर्वम्बदाक्षिण्यादाक्षिण्यशास्त्रयोर्युगपदुभयापच्छेदे प्रवृत्त्यभवाद्विरोधाभावेन किं केन बाध्यत इति विचारो निर्मूल स्यादपच्छेदनये(१) । तस्मात् क्वचिद्विध्यन्तराधनिरपेक्षविधानं क्वचित्तद्वाधसापेक्षं चेत्तदा वैरूप्यं यथा "उपात्तं वपन्ति" इत्यत्र प्राडनिरूपितम् । अन्यथा "चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्राऽमावास्यां" इत्यनयोर्होत्राणां गनीपोमीयविषये ऐन्द्रदध्यैन्द्रपयोविषये चैकैकश प्रवृत्तयोरुभया सा

(१) (अ० ६ पा० ५ अ० १७) उगातिशेमे हविर्धानीनाम गृहमेकम् अपरं च बहिष्पवमानाख्य गृहम् । तत्र च पिपीलिकावस्त्राङ्गिमावभ्य पुरोगामिन कच्छ गृही वा हविर्धानीनागृहाहविजो बहिष्पवमानाख्य गृह गच्छन्ति गच्छता च मध्ये उद्गता प्रवृत्तिक्व यदि स्खलन् कच्छ मुचेत् तदा दक्षिणामदत्त्वा प्रकान्तो यज्ञ समापनीय पुनरपि स यज्ञ प्रयोक्तव्यस्तत्र पूर्वं दित्सित दद्यात् । यदि प्रतिहता स्खलेत् तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्व दद्यात् इति विधिद्वयमस्ति । एतयोश्चैकस्य स्खलनस्थले एकैकस्य प्रवृत्तात्वात् युगपत्स्खलने नैकस्यापि प्रवृत्तत्वाद्भवन्त विधिबन्ध्यात् । तथा चात्र प्रथमत उद्गात्रे दक्षिणामदत्त्वा प्रतिहते सर्वस्व दीयत इति पारम्परिण सिद्धान्तो व्याहृत स्याद्भवन्ते इति भावः ।

धारणे हविवि विषयसमावेशेऽप्येकमपि न प्रवर्त्तते(१) । यदपि स्वयमुपवर्णित "संस्पृष्टिनस्तु" इत्यस्यापवादः "सोदरस्य तु" इत्यादिरिति-तदत्यसम्बद्धम् । विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् । पौर्वापर्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात् । यच्चान्योदर्यवचनं संस्पृष्टिनस्त्वित्यस्यैव विवरणार्थमित्युक्तम्, तेन वचोभङ्गानर्थक्यमेव तस्योक्तम् । किञ्च सोदरेऽसंस्पृष्टिनि संस्पृष्टसोदरागवादाद्यर्थसोदरवचनस्य वर्णनात्सोदरासोदरयोश्चभयोरप्यसंस्पृष्टित्वे प्रवृत्त्यभावात् तुल्याधिकारोऽनधिकारो वा द्वयोरपि स्यात् । अथात्रापि सोदरवचनमेव प्रवर्त्तते तद्धोत्र संस्पृष्टिवचनवाचसापेक्षमन्यत्र तन्निरपेक्षमिति प्रत्युत तवैव विधिवैरूप्यम् । यथा सौमिकी वेदिर्यादि दीक्षणीयादिष्वतिदेशप्राप्तदर्शपूर्णमासिकवेदियाद्येन विधीयेत तर्हि तत्रातिदेशयाधसापेक्षस्तद्विधिरन्यत्र तन्निरपेक्ष-इति वैरूप्यादवेदिमद्विषयकत्वमेव तस्य व्यवस्थापितं तन्त्रे । अस्मन्मते तु व्याख्यातरीत्या द्वयोर्भिन्नविषयत्वेनानर्थक्यवैरूप्ययोर्न प्रसक्तिरिति कृतं विस्तरेण ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारस्त्वाह "येषां ज्येष्ठ कनिष्ठो वा" इत्यादिमनुवचने च शब्देन सोदरभ्रातृभगिन्यसोदरसंस्पृष्टभ्रातृणामितरेतरयुक्तानां(२) विभाधिकर्तृतायाः समेत्यसहितशब्दाभ्यामवगतैर्धर्माद्वरवचने च संस्पृष्टिसो

(१) दर्शपूर्णमासयोर्हविषा स्पर्शनद्वय व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाग्नायत उक्तयान्नाभ्याम् । तत्र 'पृथिवीहोता' इत्यादिमन्त्रधतुर्होता, 'अग्निर्होता' इत्यादिमन्त्र-पद्य होता । पौर्णमास्याम् अमावास्याम् इत्युभयत्रापि सप्तम्यर्थे द्वितीया । कर्माकाङ्क्षायां वा कयान्तरोपात्तमुपाशुयागीयमैन्द्रधिरूप हाव- सम्बन्धते । एव द्वितीयावाग्येऽप्यग्निपौमीयस्यैन्द्रपयोद्वयस्य समुपस्थिति । एव च पूर्वत्र दर्शपूर्णमासान्तर्गतपौर्णमासीकर्तव्यस्योपाशुयागस्य केवलदधिरूपहवि स्पर्शने विध्यन्तरनिरपेक्षा प्रवृत्तिरुक्तविधे उपाशुयागस्य केवलदधिकरणकत्वात् । एवमेवापरत्र पशहोत्रैस्त्वभिभूतशंनविधेर्दर्शपूर्णमासान्तर्गतस्य दर्शमात्रकर्तव्यस्य अग्नीपौमीयागस्य कवलैन्द्रपयोरूपद्रव्यस्पर्शे निरपेक्षा प्रवृत्ति अग्नीपौमीयस्य केवलपयोद्वयकरणकत्वात् । आग्नेययागे दर्शपूर्णमासान्तर्गते दर्शे पौर्णमास्यां च कर्तव्ये दधिपयोरूपोभयद्रव्यके हविर्द्वयस्पर्शार्थं विध्यैर्युगपत्प्रवृत्ता भवन्मते विधिवैरुपपातात् न कोऽपि प्रवर्त्तते । एव चात्र द्वयोरेव विषयसत्त्वात् प्रवृत्त्या मन्त्रद्वयेन हविर्द्वयस्य दधिपयोरूपस्य स्पर्श इति सिद्धान्तोऽपि भवन्मते व्याहृत स्यादिति भावः ।

(२) अत्र पुस्तकान्तरे-विभागकर्तृत्वावगतैर् संस्पृष्टा भिनोदरभ्रातरस्तै सहिता- सोदरा घनाभयो भगिन्यश्च तमलुप्तभाग सम विभजेरभि-यन्वयान्मलितानामेव-इत्यधिक पाठो वर्तते ।

दरसद्भावे भिक्षोदरस्याधिकाराद्यगतेरस्ति तावदनयोर्विरोधः । एत-
द्विरोधपरिहारार्थं केचिद्वैवं मानवं ध्याचक्षते । तम्=अलुप्तभागं सोदरा
यदि संसृष्टास्तदा त एव गृह्णीयुर्नासंसृष्टिनः सोदरा अपि । संसृष्टसोदरा-
भावे सर्वे सोदराः समेत्य मिलित्वा सहिता =समप्रधानभावेन समम्=अन्युना-
धिकं विमजेरन् सोदराणामभावे सनाभयो भगिन्यस्तासाम्पेवभावेऽन्यो-
दर्या इति । तदेतदनेकाभ्याहारदोषादितिक्लिष्टाद्याचोपेक्षणीयम् । विज्ञा-
नेश्वरव्याख्यानमपि मानवसंवादाय "अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो ध-
नं हरेत्" इति पाठेन योगीश्वरवचनस्य यत्, तदप्याहुर्यभ्याहारादि-
ना क्लिष्टमर्यन्ताप्रनीयमानार्थकं स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम् । तस्माद्य-
थाप्रतीयमानार्थकयोरेव मनुयोगीश्वरवाक्ययोर्विषयव्यवस्थयैवाविरोधो
याच्यो नातिक्लिष्टैकार्थ्येनेति संबोध्यते । स्थावरजङ्गमात्मकोभयाविधय-
नसद्भावे मनुवचने संसृष्टासंसृष्टानां भ्रातृणां भगिनीनां च विभज्य प्र-
द्वयं बोधयति, योगीश्वरवचनं तु केवलस्थावरसद्भावे केवलतदितरद्र-
व्यसद्भावे वा तद्विषयम् ।

अन्तर्जनं तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां तु तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथांशतः ॥

इति प्रजापतिवचनात् । इत्यमिति गोवलीवर्द्धन्यायेन प्रकटस्य द्विपद्-
चतुर्दशदिकूपस्य जङ्गमद्रव्यस्य ग्रहणम् । संसृष्टानां भिक्षोदराणामिति
शेषः । योगीश्वरवचसि नान्योदर्यादिति पाठः । तस्मात् केवलस्थावरस-
द्भावे केवलजङ्गमसद्भावे च योगीश्वरवचनादसंसृष्टोऽपि सोदर एव
तद्गृह्णीयात् तु संसृष्टोऽपि भिक्षोदरः । उभयविधयनसद्भावे तु प्रजाप-
तिवचनोक्तव्यवस्थाऽनसंसृष्टा. सोदरा भ्रातृभगिन्यः संसृष्टा भिक्षो-
दराश्च विभज्य गृह्णीयुः । मनुवचनस्याप्येतदर्थतैवेति ।

तदसत् । अभ्याहारक्लिष्टतादिदोषस्य तथाप्यनपायात् । प्रजापतिवच-
नोक्तव्यवस्थायां विज्ञानेश्वरीयव्याख्यानोऽप्यविरोधात् । अत एव मदनलकृ-
ता तद्याख्यानमभ्युपेत्यैव प्रजापतिवचनमपि व्यवस्थापकतया पठितम् ।
प्रस्युत भगव्याख्याने योगीश्वरवचने पौनरुक्त्यं दुष्परिहरमापद्यते । "अ-
न्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्" इत्यनेनोक्तस्यैवार्थस्य "सं-
सृष्टो नान्यमातृज" इत्यनेनान्यूनानातिरिक्तस्य प्रतिपादनात् । मानवसं-
घद्विनोऽपुनरुक्तमर्थस्य फलशेनापि वक्तुं शक्यस्ते मूलभूतश्रुत्यन्तर-
कल्पनागारवापादकस्यार्थान्तरस्य कल्पयितुमनुचितत्वाच्च । याज्ञवल्क्य-
स्मृतिटीकायाम्—

शूलपाणिः,

अन्योदर्यं' संसृष्टी नान्योदर्यघनं गृह्णीयात् । असंसृष्टयपि सोदर एव गृह्णीयात् । न तु संसृष्टः सापरतन्ना । 'नान्योदर्यो घनं हरेत्' इति पाठे अन्योदर्यं सन् संसृष्टयपि घनं न गृह्णीयादिति व्याख्या(१) । असंसृष्टिसोदराधिकारार्थमिदं वचनमतो न पुनरुक्ततेत्याह । तन्तु श्रीकर्मसत समानयोगक्षेमम् ।

रत्नाकरकृत्वाह—यस्तु कन्यतरौ नान्योदर्यघनं हरेदिति पाठो दृश्यते स मूलभूतवाङ्मयत्वमिताक्षरपारिजातहलायुधप्रन्धेषु 'नान्योदर्यो घनं हरेत्' इति पाठदर्शनात्तदनुसारिव्याख्यानदर्शनाच्च लिपिप्रमाद एवेति ।

दायनरवद्यस्तु सोदरेऽसंसृष्टिनि संसृष्टिन्यसोदरे च कनरस्तावत् गृह्णीयात् । एव सोदरासोदरयो संसृष्टिनोः सद्भावे कनर इत्यत्र प्रथम आह—अन्योदर्यंस्त्विति । अन्योदर्यं पुन संसृष्टी सन् गृह्णीयात्नान्योदर्यं मात्रः॥ किन्तु संसृष्टयपि पूर्ववचनस्थसोदरपदानुपह्नात्सोदरो गृह्णीयात् । तनेकत्र विषये पूर्ववचनोक्तसोदरत्वसंसृष्टि-उयोरेकशः सम्यग्धेन तुल्यत्वाद्धिमञ्ज प्रह गमेतदुभयसत्रे वाऽसोदरस्यासंसृष्टिनोऽतुल्यरूपत्वाच्चेति द्वितीय आह—संसृष्टे नान्यमातृत्वं इति । सोदरे संसृष्टे सायन्यमातृत्वं संसृष्टोऽपि न गृह्णीयात् । अर्थात्तत्र संसृष्टी सोदर एव गृह्णीयात् । संसृष्ट्याविशेषेशच सोदरस्थेन तस्यैव घनं यथादित्याह ।

तदपि मिताक्षरादिसमाधेय । व्याख्यानकौशलं त्वधिकम् ।

यदा तु संसृष्टः पिता पितृव्यो वा नास्ति तदाऽसंसृष्टमिश्रोदरो गृह्णीयात् । तदभावे खमसृष्ट पिता । तदभावे तत्तनी । तथा च—
यदा,

प्रतीयते । न चात्र स्वाम्यरूपे घस्तुनि तुल्यघाद्विकल्प सम्भवति । नहि
 घस्तुनि विकल्पन्त इति न्यायस्य शास्त्रसिद्धत्वादुपपत्तिसिद्धत्वाच्च ।
 तस्मादत्र घाशब्दादभावविकल्पायगत फलसाम्यमस्त्येव । एवं चाय
 क्रम भ्रात्रभावे पिता, तदभावे माता, तदभावे ज्येष्ठा पत्नीति । मदनरत्न
 तु मातापत्रोर्विपरीतक्रम । मिताक्षरोक्तन्यायाद्विमक्तासंसृष्टविषय
 विष्णुवचनवदत्र न्यायवाधकवचनाभावादिति तदाशय । अत एव
 "पत्नी बुद्धितर" इति वचने । विष्णुवचनानुरोधेन स्मृतत्वात्त्रकावत् पितरौ
 इत्यत्र प्राक् पिता तदभावे मातेत्येव तत्राक्तम् । प्रपञ्चित चैतद्विस्त
 रेणास्माभि प्रागघ । ततश्च विवदन्(१) पत्नीदुःहत्रादिकमविरोधादि
 रोधायतत्समृष्टभागवपयामति कल्पत । यमक्ताकनैयायिकपत्नीदुहि
 त्रिदिकमोऽत्र घाचनिकक्रमेण धाच्यत । अस्मिन् क्रम कस्य चिन्न्याय
 स्याभाषाद्वाचनिक एवाय क्रम ।

नारदोऽपि—

मृते पत्यौ तु भार्यास्तु अभ्रातृपितृमातृका ।

सर्वे सपिण्डास्तु धन विभजेयुयथाशत ॥ इति ।

अस्यार्थ । भार्या - पत्न्य । अभ्रातृपितृमातृका या प युष्मातृपितृमा
 तरस्तदभावविशिष्टा इत्यथ । अत्र द्वन्द्वसमासे भ्रात्रपेश्याभ्यु
 र्हितपित्रादिपदपूर्वनिपात परित्यज्य वैपरीत्येन समासरचना कुर्वता
 नारदन समृष्टापुरादव्य प्रथम भ्रातृगामि तदभाव पितृगामि तदभाव मा
 तृगामि तदभाव वृत्तस्थप न्यामिगामीति दर्शितम् । एव च समृष्टपत्नी
 ना मुरयगौणपुत्रामाव न प्रथम दायहरत्व । कन्तु समृष्टसाद्रीभ्रोदर-
 भ्रातृपितृणामप्यभाव इति द्रष्टव्यम् । सर्वे सपिण्डास्त्वित्यादस्त्वयमर्थ । समृ
 ष्टापुरास्य ये, भ्रातृपितृभ्रातृव्यतिरिक्ताः सपिण्डा भ्रातृपुत्रादयस्त स्त
 धन पूर्वमपुत्रधनेन सह सपिण्डादिना समृष्ट तदूर्ध्वे तत्पत्नीमि सह
 यथाशतो भ्रातृपुत्राणा भ्रात्रशे भार्याणा भर्त्रश इत्यधमशानतिक्रमण
 विभजेयुरिति । पत्न्यभावे समृष्टापुराश तद्गमिनी लभते । तथा च-
 बृहस्पति

या तस्य भगिनी सा तु ततोऽश लब्धुमहति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥

अमातृकस्य चेति चशब्दार्थ । भगिनीभाव केवला सपिण्डा
 अनन्तरा सपिण्डास्तदाय विभजरन् । यथायात "तस्य तस्य धन
 भवेत्" इति मन्त्रप्रत्यासत्तिक्रमेण लभेरन् प्रातिपदोक्तानामभावात् ।

(१) अत्र विवदन् दायस्य स्थान मन्तरन इति पुस्तकात्तर पाठ ।

तथा च—

स एव,

मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चैदम्रात्पितृमातृकः ।

सर्वे सपिण्डास्तदाय विभजेरन् यथांशतः ॥

तदाय संसृष्टदायम् । मृतोऽनपत्य इत्यादेः प्रतिपदोक्तसंसृष्टधनप्रा-
हिरहितश्चोदित्यर्थः । सपिण्डाभावे तु विभक्तमृतधनवदेव संसृष्टस्वर्या
तद्रव्यमपि प्रागुक्तक्रमेण प्रत्यासत्तितारतम्येन समानोदकादिगामीति
द्रष्टव्यम् । संसृष्टद्रव्यमधिकृत्य सपिण्डेभ्य ऊर्ध्वं विशेषास्मृतेरिति । ननु
सत्यपि पत्न्यादा वचनामृतससृष्टिधनस्य ससृष्टिम्रात्रादिप्राहात्ववत्
संसृष्टासंसृष्टपुत्रसद्भावऽपि पितृधनस्याप्येतद्वचनयत्नान् संसृष्टिपुत्रमा
प्रप्राहात्वमस्तिवति चेत्, न । अपुत्रस्येति पूर्ववचनस्थस्यानुपह्लादपुत्र
संसृष्टिमरणस्य धनग्रहणकारणत्वात् संसृष्टिनश्च पुत्रणापुत्रत्वाभावात्
“संसृष्टिनस्तु” इत्यस्याप्रवृत्तेः “विभजेरन् सुता पित्राः” इति वचनात्पि
त्रशे पुत्रयोर्द्वयोरत्रापि समभागभागित्वम् । प्राक्तनः स्वांशः पर संसृष्ट
पुत्रेण भुक्तावाशिष्टः पृथगुद्गरीय । पितुयांवांस्तदानीं विद्यमानोऽंशः
स संसृष्टाभ्यां विभज्य प्राह्य । न च संसृष्टिनोस्त्वत्यत्रापुत्रपदानुपह्ला
ऽस्त्वान् वाच्यम् । सपुत्रसंसृष्टिम्रात्रादिधनेऽपि पुत्रादिवाधेन तद
शस्य भ्रात्रादप्राहातावत्तौ सकलदेशीयानादिव्यवहारयाधापत्तेः । अन्य
था पुत्रवदपुत्रसाधारणस्यापुत्रमात्रविषय पत्नीत्यादिवाक्यापवादकत्वानु
पपत्तेस्तद्वोधकतुशब्दविरोधापत्तेश्च । न च भ्रात्रादिसंसृष्टिन एवापुत्रवि-
शेषण व्यापत्तकत्वात् । पुत्रसंसृष्टिनस्तु न व्यावर्त्याभावात् असम्भवाच्च ।
“सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणवर्धवत्” इत्यभिपुक्तोक्तिरिति वा
च्यम् । पृथग्वाक्यद्वयाभावात्, एकत्र च वाक्ये क्वचिद्विशेषणपुरस्का
रेण क्वचिच्च तदपुरस्कारेण विधिप्रवृत्तौ विशेषणघटिताघटितवाक्या
र्थद्वयनियन्तनावाधैपम्यरूपवाक्यभेदापत्तेः । किञ्च पित्रादिद्रव्यस्वा
भ्ये पुत्रत्वादिकमेवापतितत्वादिविशिष्ट प्रयोजकं न तु संसृष्टिवाशि
ष्टमपि गौरवात् । तच्च सर्वेषा संसृष्टानामसंसृष्टानां च तुल्यमिति स-
र्वेषामेव पुत्रादीनां विशेषेण तद्धनग्रहणमुचितम् । न च । वभागेन
पित्रादिद्रव्याहंत्वापगमः । सर्वेषु पुत्रेषु विभक्ताससृष्टेष्वपुत्रवद्भार्या
दीनामेष तत्र धनाधिकारापत्त प्रत्युत्पापस्तम्बेन हरीतन च विभागो
स्तरमपि पितापुत्रयो परस्परधनाधिकारप्रतिपादनश्च ।

यथाहस्तौ—

जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेत् वृद्धाश्रम वा गच्छेत् स्वल्पेन

वा सविज्य भूयिष्ठमादाय वसेत् यद्युपदस्येत् पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात्
क्षीणांश्च विभक्तजैदिति ।

इदमप्यपारिव्राज्यम् । उपदस्यत् भक्ष्याभावेन क्षीयत् । विभक्तजे तु
सति पूर्वविभक्तानां पुत्राणां प्राप्तोऽपि पितृधनाधिकारो नृहस्तियच
नेनापोद्यते ।

यथाह स —

अनीशा पूर्वजा पित्रोर्भ्रातृभाग विभक्तज ।

पुत्रै सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमजितम् ॥

विभक्तजस्य तत् सर्वमनीशा पृथजाः स्मृताः ।

यथा धने तथर्णे च दानाधानक्रयेषु च ॥

परस्परमनोशास्त मुक्त्वा शौचादकक्रियाम् ॥ इति ।

सख्येतिघनहारकेण तत्रिख्य परिपालनीयास्तत्क-याश्च विवाहप
र्य-त पोषणीया सस्कत्तैष्याश्चेत्याह तु शङ्करादी । सख्येति घन प्रक्रम्य

भ्रातृणामप्रजा प्रयात्कश्चिष्टप्रयजत वा ।

विभक्तजनं धनं तस्य शेषास्त खीघन विना ॥

भरण चास्य कुर्वीरन् र्श्रीणामाजीवनक्षयात् ।

रक्षन्ति शय्या भर्तुश्चदच्छि-शुभितरामु च ॥

या तस्य दुहिता तस्या पित्र्योऽशा भरण मत ।

आसस्काराङ्गरेद्भाग परतो विभृयात्पति ॥ इति ।

इतरासु=भर्तृशय्याभरण-तासु दुष्टतास्ति यथावत् । आसस्कारादि
त्यभिविधावाद् । तेन विवाहकरणमपि लभ्यते ।

इति समुदायभाग ।

स यथाह—

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिषेदनिकं यन्धुदत्त शुल्कमन्वाधेयकमिति स्त्रीधनमिति ।

नारद —(व्य० प० १३ श्लो० ८)

अध्यग्न्यध्यावहनिक भर्तृदायस्तथैव च ।

भ्रातृदत्त पितृभ्यां च पद्द्विविधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ इति ।

पद्द्विविधत्वं मानववदेव व्याख्ययम् । स्त्रीधनशब्दश्चायं यौगिकः स्त्रीस्वामिक धनमिति । न तु पारिभाषकः । योगसम्भवे परिभाषाया अन्याय्यत्वात् । योगेश्वरेण रिष्यक्रयादिसाधारणस्वत्वोपायसङ्ग्रहायाद्यपदं प्रयुक्तम् । ननु च क्वचित् स्त्रीधनत्वनिषेधोऽनुपपन्न एव सति स्यात् ।

नहि स्त्रीस्वामिकत्व तत्र निषेद्बु शक्यते । बाधात् । यथाह—
कार्यायनः,

तत्र सोपाधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा ।

पित्रा भ्रात्राऽथवा पत्या न तत्स्त्रीधनमुच्यते ॥ इति ।

उपधिरुत्सवादावेवेदमस्य दत्त त्वया धार्य्यमलङ्कारादि नान्यदेनि नियमस्तात्पूर्वक दत्त सोपाधि । योगो वचन दायादानां, कन्यायै दत्तामेद तद्दन कथं विभाजयमिति । शिल्पप्राप्त सख्यादिभ्य प्रीत्या प्राप्त तदाप न स्त्रीधनमित्यप्याह—

स एव,

प्राप्त शिल्पैस्तु यत्किञ्चित्प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्य सदा तत्र शेष तु स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ इति ।

पारिभाषिकत्वे भ्रात्रादिदत्तत्वेन प्राप्त स्त्रीधनत्व प्रतिषिध्यते । तेनैतस्माद्भिन्नमेव पित्रादिदत्त शिल्पादिप्राप्तभिन्नं वा स्त्रीधनमिति परिभाष्यते इति चेत्, उच्यते । नात्र स्त्रीधनत्वनिषेधः । किन्तु तत्कार्यविभागादिनिषेध । अत एवोत्तरश्लोके तत्र भर्तुः स्वाम्यमित्युक्तम् । भर्तुस्तद्विनिर्गमे स्वातन्त्र्य न स्त्रिया इत्यर्थः । प्रथमश्लोके तु स्त्रीस्वत्वनिषेधोऽपि सम्भवति उपधियोगपदयोरुपादानात् । तादृशदाने च स्वात्वाभावस्य प्रभिद्धत्वात् ।

योगाधमनविक्रीत योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र चाप्युपाधि पश्येत्तत्सर्वं विनिर्गतेत् ॥ (अ० ८ श्लो० १६५)

इति मनुवचनात् ।

मार्या पुत्रश्च दासश्च प्रय एवाधनाः स्मृताः ।

यत्ते समधिगच्छन्ति यम्य ते तस्य तद्दनम् ॥ (मनु०अ०८श्लो०४१६)

इत्यपि वचन भार्यावियये शिल्पादिप्राप्तपरमेव । एकमूलकल्प
नालाघवात् । अन्वय-यादिस्वरूप निरूपित—
कार्यावनेन,

विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।

तदभ्यग्निकृत सद्भि स्त्रीधन परिकीर्तितम् ॥

यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।

अध्यावहनिक नाम स्त्रीधन तदुदाहृतम् ॥

प्रीत्या दत्त तु यत्किञ्चिच्छिवश्चा वा श्वशुरेण वा ।

पादधन्दनिक चैव प्रीतिदत्त तदुच्यते ।

विवाहात्परतो यत्तु लब्ध भर्तृकुलात् स्त्रिया ॥

अन्वाधेय तु तत्प्रोक्त यत्तु लब्ध स्वकुलात्तथा ॥

(१) गृहोपस्करवाह्याना दोह्याभरणकर्मणाम् ॥

मूल्य लब्ध तु यत्किञ्चित्चतुर्लक परिकीर्तितम् ।

ऊढया कन्याया वापि पत्युः पतृगृहेऽपि वा ।

प्रातु सकाशात्पिप्रोर्वा लब्ध सौदायिक स्मृतम् ॥(२)

भर्तु सकाशादिति कल्पतर्वादी पाठ । अन्वय-यादिशब्दास्तु याग
रूढास्तादृशस्त्रीधनादावप्रयोगात् । गृहोपस्करणादीना यन्मूल्य कन्या
पैपोषाधित्वेन वरादिभ्य कन्याभरणरूपेण गृह्यते तच्चतुर्लकमिति मद्रु
राने व्याख्यातम् । भिता ११११ तु यद्गृहीत्वा कन्या दीयते तच्चतुर्लकमि
त्युक्तम् । उभयत्रापि गृहीतृणा पित्रादीना कन्याया इदमित्युद्देशा विव
क्षित । अन्वया तत्स्वत्वभावेन खाद्यनस्वयंपदशब्दात्पुपत्त । औ
त्साहनेन तु कर्मिणामिति पठित्वा गृहादिकर्मिभिः शिल्पिभिस्तकर्मकरणे
भर्तादिभिरणार्थं स्त्रिये यदुक्ता ३३१ तच्चतुर्लक तदेव मूल्य प्रकृत्यर्थे
त्वादिति व्याख्यातम् । पुनश्चोक्तम्—

यदा नेतु भर्तृगृहे शुद्धक तत्परिकीर्तितम् ।

इति शास्त्रिकं वा भतगृहममतार्थमुक्त्वादि यदत्त तच्चतुर्लक
मित्यर्थ इति । तत्र स्त्रीधनत्वपरदशोऽन्वयस्त्रीधनवत् सुगम एव । आ
धिवेदनिक ऊढयनरविवाहकाले पूर्वभार्यायै यद्दीयते । यदाह—

यागकल्प, (अ० २ दला० १४८)

अधिविप्रतिप्रै दद्यादाधिवेदनिक समम् ।

(१) गृह प्रमेदम् वास्त्र उन्मूलदि । वस्त्रा वस्त्रदि । दोह्या गवादिः ।
आभरण प्रसिद्धम् ।

(२) गुह्यत एव सौदायिकम् । शर्पिण्यम् । ३३१, ३३२ कर्माभिः वा ।

न दत्त स्त्रीधनयासा दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।
पिशादिभिर्जीवनाद्यर्थं स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह—
कात्यायन ,

पितृमातृपतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्याद्विसाहस्राद्दातव्यं स्थावरादृते ॥

स्थावरेतरधनं यथाशक्ति कार्याण्यसहस्रद्वयपर्याप्तं देयमित्यर्थः ।

शामोऽपि—

द्विसाहस्रः परो दाय स्त्रियै देयो धनस्य तु ।

आद्विसाहस्रादिति कात्यायनेन पर इति च व्यासलोकेरितोऽधिकम
निधनिनापि न स्त्रीभ्यो देयमिति दर्शितम् । अयं च नियम प्रतिव
त्सरममङ्गदर्पणे ह्येयम्नेनानेकर सरेषु जीवनार्थं दीयमानमितोऽधिक
मपि भवति चेन्न दोषः । जीवनाद्यर्थत्वादानस्य । यावज्जीवं च द्विसा
हस्रमात्रेण तन्निर्वाहासम्भवात् । स्त्रीधनेऽपि भर्तृनुमतिमन्तरेण स्त्री
णा न स्वातन्त्र्यमित्याह—

मनु, (अ० ९ अ० १९९)

न निर्हारं स्त्रियं कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् ।

स्यकादपि च विच्छाद् स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥ इति ।

० निर्हारो व्ययः । कश्चित्तु स्त्रीधने तासां स्वातन्त्र्यमस्ति । यदाह सौ
दायिकस्वरूपमुक्त्वा—

कात्यायन ,

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानृशस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकल्पितम् ।

विक्रये चैव दाने च यद्येष्टं स्थावरेष्वपि ॥

भर्तृदत्तं तु स्थावरेतर एव स्वातन्त्र्यमित्याह—

नारद ,

भर्ता प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममश्नीयाद्वाद्वा स्थावरादृते ॥

स्थावरे भर्तृदत्ते स्त्रिया निवासाद्युपभोगमात्रं न दानविक्रयादिकं
मित्यर्थः । “अपुत्रा शयनं भर्तुः” इत्यादि कात्यायनवचोऽपि भर्तृदत्त
स्थावरधिपयमेव नारदैकवाक्यतयेति कश्चित् । अस्माभिस्तु “पत्नी दु
हितर” इति व्याख्यानावसरेऽभ्य विषयाश्चिन्तित । पुरुषाणामपि कास्मि
न्नपि स्त्रीधने न स्वातन्त्र्यं स्थावराभावादेत्याह—

कात्यायनः,

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
 आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभाविष्णवः ॥
 यदि स्वेकतरोऽप्येतां स्त्रीधनं भक्षयेद् यत्नात् ।
 सवृद्धिकं स दाय्यः स्याद्दण्डं चैव समाप्नुयात् ॥
 तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत् प्रीतिपूर्वकम् ।
 मूलमेव तदा दाय्यो यदा स धनवान् भवेत् ॥
 अथ चेत्स द्विभार्य्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।
 प्रीत्या संसृष्टमपि चेत् प्रतिदाप्यः स तद्वत्तात् ॥
 प्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः ।
 तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागं रिक्थिनां तथा ॥

स्त्रिया धनं गृहीत्वा यद्यपरभार्य्या सह वसत्येतां चावजातीते
 तदा गृहीतं तद्धनं राज्ञा यत्नादाप्यः । भक्ताच्छादननिवासान् यदि
 भर्ता न ददाति तदा तेषु स्त्रिया यत्नाद्प्राह्यास्तत्पर्याप्तं धनं वा प्रा-
 ह्यमिति श्लोकद्वयस्य 'अथ चेत्' इत्यस्यार्थः । इदमपि तस्या दोष
 राहित्ये बोध्यम् । दुष्टा पुनः किमपि स्त्रीधनं न लभत इत्याह—

स एव,

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्धनाशिका ।
 व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु सार्हति ॥
 नाहंतीत्यनेन तया लब्धमप्याच्छिद्य प्राह्यमिति सूचितम् ।

अपकारक्रियायुक्ता सदा भर्तुं प्रतिफूलाचरणपरा । निर्मर्यादार्यना-
 शिकेत्यपि पाठः ।

देवल—

वृद्धिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।
 मोक्षत्री तस्वयमेषेदं पृतिर्नाहंतीत्यादि ।
 गृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सवृद्धिकम् ॥ इति ।

वृद्धिर्बर्ज्जनार्थं पित्रादिना दत्तमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । मदनरत्ने तु
 वृत्तिरिति पठितम् । वृत्तिर्जीवनार्थं पित्रादिभिर्दत्तमिति व्याख्या
 तं च । लाभोऽगौर्यादिप्रोत्थयै यल्लभ्यते कुतश्चित् । श्याऽभाप
 दमन्तरेण । मोक्षस्त्यागो दानमिति यावत् । स्वयननुज्ञातस्यागमोगवि
 ययमेतत् । तदनुज्ञया त्वनापद्यपि न दोषः । स्वयमेतेषकारः स्वाप
 र्यानां व्युदासार्थः । भर्तुर्व्युदासस्य पतिर्नाहंतीत्यनेनाभिधानात् ।
 भर्तुर्व्युदासे ततो बहिरङ्गाणां भ्रात्रादीनां व्युदासस्यापि दण्डाप्ये-

कया सिद्धत्वात् । अनापदस्यमिधानादापदि न दोष । अत एव—
पुत्रात्तिहरणे चापि स्त्रीधन भोक्तुमर्हति ।

इति तस्यैव वाक्यशेष । अनिरि यनुग्रह । पुत्रप्रहण कुटुम्बोपलक्षक
तस्यात्तिर्भक्ष्याद्यभावनिमित्ता पीडा तस्या हरणे । अशब्दादन्यस्मिन्नपि
धनाभावनिमित्ते लङ्कटे स्त्रीधनमननुज्ञातमपि पतिस्त्यक्तु भोक्तु चा
र्हतीत्यर्थ ।

ननु परधने त्यागभोगयो स्वाभ्यनुज्ञया विना कथमर्हता याधि
तानेन बोध्यते, अनुज्ञाया एनापद्यपि न विरोध । उच्यते । वचन
यलात्तादृशविषये ऋण्ये स्त्रीधने तस्य तत्रेत्यदोषः । अत एव—
योगाद्वरोऽपि—(अ०२२श्लो०१५७)

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके ।
गहीत स्त्रीधन भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥

धर्मकार्ये=आवश्यके निरूपे नैमित्तिके च । सम्प्रतिरोधक दण्डाद्यर्थे रा
जावरोधे कृत । वाचस्पतिस्तु सम्प्रतिरोधक इति व्याधिविशेषणं कार्या
नुष्ठानाधिक इति च तदर्थ इत्याह । नाकामो दातुमर्हतात्यपि दारि
द्र्यादिकृतदानासामर्थ्ये बोध्यम् । सति तु सामर्थ्ये दुर्भिक्षादिगृहीतम
प्यवश्य दयम् एतावन्वैव वचनोपपत्तौ सामर्थ्येऽप्यज्ञानमिच्छतेत्यस्य क
र्त्तव्यमितुमर्हतात् । अनिग्रहणादापद्यपि पत्युरेव पत्नीधनप्रहणाधि
कार । प्रतिदान चेच्छ्रया नान्यथेति ज्ञेयम् ।

भर्ता दातुं प्रतिश्रुत भार्यायै तस्मिन् मृते पुत्रादिभिस्तस्यै देयमि
त्यव्याह—

स एव,

भर्ता प्रतिश्रुत देयमृणत स्त्रीधन सुते । इति ।

सुतप्रहण पौत्रप्रयोर्योरुपलक्षणमृणवदित्यभिधानात् । अनेन स्त्री
धने जित्तया तस्या सुताना ज मना स्त्रत्वेऽपि त्नास्ति विभाग इति
गम्यते । एव ख अनमुक्तम् ।

अथ तद्विभागो निरूप्यते ।

तत्र मनु—(अ०२२श्लो०१९२)

जनन्या सस्थिताया तु सम सर्वे सहोदरा ।

भजेरन् मातृक रिक्थ भागिन्यश्च सनाभय ॥

अथ द्वन्द्वसमानार्थकचशब्दापादानात् सोदरभ्रातृभगिनीना मि
लिताना मातृधनाधिकारो गम्यते । सोदरप्रहण भिन्नोदरव्यावृष्ट्यर्थम् ।

देवल —

सामान्य पुत्रकन्याना मृताया स्त्रीधन स्त्रियाम् ।

अप्रजाया हरेर्ज्ञाता भ्राता भ्राता पितापि वा ॥

अत्र तु द्व द्वस्यैव धवणात्पुत्राणा कन्याना च सहाधिकार प्रती यते । इदं चा-वाधेयपतिप्रीतिदत्तद्विधिधस्त्रीधनविषयम् । यथाह-
मनु (अ० १२ श्लो० १९५)

अ-वाधेय च यद्वत्त पत्या प्रीतेन चैत्र यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्ताया प्रजायास्तद्धन भवेत् ॥

अ-वाधेय पूर्वलक्षितम्, यद्य पत्या प्रीत्या इत्त तत् स्त्रीधन वृताया मृताया स्त्रिया या प्रजा पुत्रदुहितृकरा तस्या स्व भवति । पत्यौ जीवती त्यानादेरे सप्तमी । जीवन्ममपि पतिमनादन्तेत्यर्थे । तस्यानाधिकारस्त प्रेति यावत् । अत्र च प्रजाया इति सामान्याभिधानात् स्त्रीपुत्रप्रजाया समस्वाम्यायगतस्तुल्यवद्विमज्ज मातृधनग्रहण न पुन पूर्वं भगिनीना तद्भागे भ्रातृणापि । अति-यश्च मनुचत्तऽनुदा प्रजाया । तथा च—
बृहस्पति,

स्त्रीधन स्यादपत्याना दुहिता च तदशिनी ।

अप्रजा चेत् समूदा तु लभते मानमात्रकम् ॥

अत्यानात्पुत्राणाम् । दुहितु पृथगुपादानान् । तदशिनी=पुत्रसमां शिनी । मानमत्रकमिति गौरवार्थं, तन्नुसारेण किमपि लभते न तु पुत्र समाशमित्यर्थे ।

अप्रजानामभावे प्रजानामपि समस्तृकाणा भ्रातृसममागित्वमित्याह-
कात्यायन,

भगिन्यो धान्धवै सार्द्धं विभजेन् समस्तृका । इति ।

विभागकाले दौहित्रीभ्योऽपि किञ्चिदेयम् । तथा च—

मनु (अ० १२ श्लो० १२३)

• यास्तंसा स्युर्दुहितरस्तासामपि यथाहंतः ।

मातामह्या धनात्किञ्चि प्रदेय प्रीतिपूर्वकम् ॥

यथाहंत ऋष्युपयोगदारिद्र्याद्यपक्षपत्यर्थः । नच दौहित्रीणा तदा धनस्वाम्याभावात् किमिति दानमिति वाच्यम् । यथा पैतृके पुत्रसत्वे कन्याना दायानर्हत्वेऽपि यद्यन्यलाजुरीयाशदानमेधमश्राप्युपक्षेः । अत एव प्रीतिपूर्वकमित्युक्तम् । प्रीतिपूर्वकत्ववचनादेवानावश्यकत्वम पि सूचितम् । तत्र तु 'पतिता स्युर्द्विसव' इति दोषकीर्तनादा वश्यकत्वमिति भेदः ।

यौतक तु कुमारीणामेव मातृधनम् । न पुत्राणां नापि प्रचुद्धितृणामित्याह—

मनुरेव, (अ०२२लो०१३१)

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात् कुमारीभाग एव सः । इति ।

युमिश्रण इति धात्वनुसाराद्विधादकाले एकासनोपविष्टयोर्वधूवरयोर्द्वान्धवैर्दीयते तद्युतयोरिदं यौतकमिति व्युत्पत्त्या यौतकमित्युच्यते । केचित्तु विवाहे स्त्रीपुंसयोरैकशरीरतया मिश्रता भवति । “अस्थिमिरस्थीनि मांसैर्मांसं त्वचा त्वचं” इति श्रुतेः । मर्तुर्वधस्थ्यादिभिरस्थ्यादीन्येकीभवन्तीत्यर्थं इत्याहुः । “यदेतद्दृढदयं तव तदस्तु हृदयं मम यदिद् हृदयं तदस्तु हृदयं तव” इति मन्त्रलिङ्गाद्विवाहे मिश्रतेत्यन्ये । युतयोर्यौतकमिति निषण्ठी । “यौतकं यौतुक च तत्” इतिकोशाद्यौतकमित्यपि पाठः । भर्तृगृहलब्धात्पृथग्धनतया पितृगृहलब्ध मातृधनं यौतकम् । यौतकशब्दस्यामिश्रणमप्यर्थः । युमिश्रणामिश्रणयोरिति धातुपाठात् युतसिद्धाविति प्रयोगाच्चेति देवस्वाम्याह । तदसत् । पितृगृहलब्धात्पृथग्धनतया भर्तृगृहलब्धं यौतकमित्यस्यापि विनिगमकाभावे वक्तुं शक्यत्वेनास्य कल्पनामात्रत्वात् । कुमारीणामनेकत्वे “समं स्यादश्रुतत्वात्” (जै० अ० १० पा० ३ अधि० १३ सु० ५३) इति न्यायेन स एव विभागो विशेषाश्रवणात् । एतत्त्रिविधमिश्रं मातृधनं दुहितृणाम् । तत्रापि प्रथमप्रदानं, तदभावे प्रदानं, तत्रापि प्रथमप्रतिष्ठितानां, तदभावे प्रतिष्ठितानां, सधवानां तदभावे विधवानाम् । तथा च—

गौतमः,

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानं प्रतिष्ठितानां चेति ।

अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना दुर्भगा विधवेत्यपराकेण कल्पतश्कारेण च व्याख्यातम् । प्राक्तनं ह्ययमेवेति विज्ञानेश्वरादिभिः । अत्र च स्त्रीधनमिति सामान्योक्तिरपि त्रिविधप्रागुक्तस्त्रीधनमिश्रविषया । स्मृतिचन्द्रिका—मदनरत्नयोरैवमुक्तम् । जीमूतवाहन—स्मार्तमहाचार्याभ्यां तु प्रागुक्तं गौतमवचनं, “मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणा तदन्वयः” इति धारद्वचनम्, “दुहितृणामभावे तु रिक्तं पुत्रस्य ऽद्भवेत् ।” इति कात्यायनवचनम्, “मातुर्दुहितरः शेषमृणात् ताभ्य ऋतेऽन्वयः” इति योगीश्वरवचनम् । एवमन्यापि स्त्रीधनस्य दुहितृप्राप्त्यपराणि स्मृतिवचनानि प्रागुक्तमन्वात्रिषचनविरोधात् “मातुस्तु यौतकं” इति प्रागुक्तमनुवचनानुरोधात् “मातुः पारिणत्यं स्त्रियो विमजेरन्” इति वाशिष्ठानुसाराच्च

यौतकमात्रविषयाणां त्युक्तम् । पारिणयः=परिणयनलब्धं यौतकमिति ताभ्यां व्याकृतम् । कल्पनरौ विवादचिन्तामणौ च पारिणयमिति पठित्वा स्त्रीपरिच्छेदादर्शकङ्कृतिकादीति व्याख्यातम् । विश्वेश्वरस्तु सर्वमेव स्त्रीधनं पुत्रादिसत्त्वेऽपि प्रथमं दुहितृ-दौहिहित्री-दौहित्रगामि । तद्भावे पुत्रादिगामि । अप्रजःस्त्रीधनं तु व्यवस्थापयिष्यते । “मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः” इति योगेश्वरवचने दुहितृमात्रं ताभ्य इत्यनेन न परामृश्यते किन्तु दौहित्रीदौहित्रावपि । “मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः” इति नारदवचनात् । अत्र तदन्वय इत्यनेन तच्छब्देन दुहितरोऽनन्तरा परामृश्यन्ते । तथा च दुहित्रन्वयो दौहित्रीदौहित्ररूप । तत्रापि प्रथमं दौहित्री तद्भावे दौहित्र । “दुहितृणां प्रसूता चेत्” इति घश्यमाणयोगेश्वरवाक्ये दुहितृशब्देन दुहितृदुहितरो गृह्यन्ते । साक्षाद्-दुहितृणां “मातुर्दुहितरः” इत्यत्र तेनैवोक्तत्वात् पुनरुक्त्यापत्तेः । दुहितृणामन्वय इति सामान्योक्तेर्दौहित्राधिकारोऽपि । पुत्राधिकारस्तु ‘विमजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वमृष्यमृष्य समम्’ इत्यत्र पित्रोरित्येकशेषाल्लभ्यते । तच्च प्रागेव प्रपञ्चितम् । “ताभ्य ऋतेऽन्वयः” इत्यत्राप्यन्वयपदेन योग्यतया पृथगन्तमात्पदान्वयात् दुहितृणां च पृथगुपादानात् पुत्रादिरेव गृह्यते । दुहित्रभावे तदधिकारप्रतिपादनार्थत्वाच्च न पौनरुक्त्यम् । “जनन्यां संस्थितायां तु” इति मनुवचनस्य त्वयमर्थः । सर्वे सहोदरा मौतुकं रिक्तं स्वाधिकारावसरे समं भजेरन् समामयः सोदरा भगिन्यश्च स्वाधिकारावसरे । न तु द्वयेऽपि सम्भूय विमजेरन् इत्यर्थः । इतरैतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषयोरभावादप्रतीतिः । चशब्दस्य तु विभागकर्तृत्वात् न्वयमात्रेणाप्युपपत्तेः । यथा देवदत्तः कृषिं कुर्याद्यत्तदत्तश्चेत्युक्ते नेतरैतरयोगप्रतीतिः । वाक्यान्तरेण च द्वयोरपि मातृधनाधिकारे प्राप्तेऽपि सममित्यनेनाप्रोक्षारादिविषयविभागनिवृत्त्यर्थं पचनम् । सोदरसनाभिप्रहणमसोदरभ्रातृभागेनानिवृत्त्यर्थम् । अत एवाधमजातिस्त्रीधनं मित्रोदरापि श्रेष्ठजंतीपसपत्नीपुत्री तद्भावे च तदपर्यं गृह्णातीत्युक्तम्—

मनुना, (अ०२२ब्रह्म०१२८)

स्त्रियास्तु यद्भवेद्विस्त पित्रा दत्त कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तस्मैरेकन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ इति ।

अत्रानपत्यक्षत्रियादिजातीयस्त्रिया इति विवक्षितम् । ब्राह्मणीपद्घोसमजात्युपलक्षणम् । “अप्रज स्त्रीधनं भर्तुः” इत्यस्य चायमववादः । अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रियादुहितानपत्यपद्घोसमजातं च वैश्यादुहिता

गृह्णाति । तदभावे तदपत्यानि तदभावे "अप्रज स्त्रीधनं" इत्यस्य तत्र प्रवृत्तिः । तस्मात् स्त्रीधने सापत्यप्राग्दुहित्राद्यधिकारस्तदनु पुत्रादीनामित्याहुः ।

अत्र जीमूतवाहनः । (अ०४ प०२) गृ—वृहस्पति-शङ्खलिखित-वचनेषु द्वन्द्वश्रवणेऽपि समुच्चयवाचिचशब्देन तदर्थलाभाहेवलचने तु पुत्रकन्यानामिति द्वन्द्वस्यापि श्रवणात्तत्संवादेन तत्रापि चशब्दस्येतेतरयोगार्थकत्वाच्चिन्त्यात्प्रामाणीना सोदराणां विभज्य सहैव धनग्रहण युक्तम् । किञ्च । केषलदुहितृणामेव सकलमातृधनाधिकारे यौतके विशेषवचनमनर्थकम् । न च कुमारीपक्षोपादानात्प्रसक्तदुहितृणां वृत्त्यर्थं तदिति युक्तम् तद्यावृत्ते सर्वस्त्रीधन एव गौतमादिष्वचनेपूक्तत्वात् । कुमार्यभावे प्रत्ताद्यधिकारस्याप्यवर्जनीयत्वात् । तस्मात्पुत्रपत्न्योस्तुल्यवदधिकार एव मन्वाद्यभिप्रेतोऽप्यग्न्यादिस्त्रीधनविषयो यौतकविषयस्तु पुत्रीमात्राधिकार इत्येव व्यवस्था । अन्याधेयपतिप्रीतिदत्तमात्रग्रहण तु मनुवचनान्तरेऽप्यग्न्याद्युपलक्षणमितरथा यौतकपृथगारम्भस्यानर्थक्यापत्तेरित्याह । दायतत्त्वकुरादीनामप्येतदेष मतम् ।

अत्रेदं प्रतिभाति । अन्याधेयादिग्रहणस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् शतुमयव्यतिरिक्तसर्वमातृधने दुहितृधिकारः प्रथमः, तदनु पुत्राधिकारः यौतके विशेषवचनं तु प्रत्तादिनिवृत्त्यर्थम् । अन्यत्रापि सा समवेति चेत्, सत्यम् । किन्तु । न नियता यौतके तु नियता । तेन यौतककुमार्यभावे विग्रहभेदेन स्त्रीधनं भर्त्रादीनामेव भवति न प्रत्तादीनामिति स्मृतिवन्त्रिकाकारादीनामाशयः । विज्ञानेश्वराचार्याणां त्वयमभिप्रायः । सामान्यतः स्त्रीधनमात्रस्य दुहितृप्राधान्यबोधकानामन्यथासिद्धवचनानुरोधेन सङ्कोचः कर्त्तव्यो न च मन्वादिष्वचनमन्यथासिद्धपुत्रकन्यानां सहाधिकारप्रतिपादकम् । पुत्राधिकारमात्रप्रतिपादनपरत्वात् । न च चशब्दद्वन्द्वभ्यां सहाधिकारः । विभागकर्तृत्वात्संभवेनापि तदुपपत्तेः । अन्यथा "पितरौ" इत्यादौ "मातापित्रोस्तदिष्यते" इत्यादौ च द्वन्द्वैकशेषश्रवणे सरुलनियन्धनममत् क्रमो मातापित्रोर्न स्यात् । विष्णुवनाद्यनुरोधेन न शब्दान्वयसाहित्यमात्रेण तदुपपत्तिरर्थकमस्त्वन्यथाऽष्टविद्धशुच्यते । तद्यत्रापि "ताभ्य ऋतेऽन्वयः" । "दुहितृणामभावे तु रिक्थपुत्रेषु तद्भवेत्" इत्यादियोगीश्वरकात्यायनवचनावगतार्थकमान्यथामावे द्वन्द्वचशब्दादीनां शब्दान्वयसाहित्यमात्रेणोपपत्तिरस्तु न तु तदनुरोधेन तेषामेवान्यविषयत्वम् सिद्धे सहाधिकारे तेषां सङ्कोचस्तत्सङ्कोचे चैवा सहाधिकारपरत्वनिश्चय इतीतरेतराश्रयश्चेति । अन्याधेयादौ

विशेषयचनमनर्थकमिति चेत्, न । यौतके चन्द्रिकाकारादिमतवदेव सार्धं कर्त्वात् । अन्वयाधेयग्रहणस्योपलक्षणतया प्रजामात्राधिकारे तेन प्रतिपादिते "जनन्यां संस्थितायां तु" इत्यादिवचनैः स्त्राम्पादिविधानमित्येवं सर्वेषां सार्धकत्वात् । तस्मात्सर्वं सुस्थमिति ।

श्रीविद्यारण्यश्रीचरणैस्तु स्मृतिचन्द्रिकामिताक्षरयोर्द्वयोरप्यनुसारेण द्वयमपि लिखितं न तु विधिकम् । पुत्रादिभ्यः प्राक् दुहितृदुहितुस्तदनु द्वौहि-
प्राणामधिकार इति तु मिताक्षरा—चन्द्रिका—मदनरत्नकाराणां विद्यारण्यश्रीचरणानां चाधिसंवादेन सम्मतः ।

जोमूलवाहन—दायतत्त्वकारां तु दुहितृभावे पुत्राणामेवाधिकारो न तु द्वौहिष्याद्याधिकारांतरम् । तथा हि नारदवचने "दुहितृणां तदन्यथ" इति । अत्र दुहितुरन्वयपदेनान्वयपुत्रादिवाचकेन नान्वयः सम्भवति । दुहितृपदस्य जन्यविशेषयचनस्य जन्यान्तरे समन्वेन निकाराहृतयान्न्यासम्भवात् । तच्छब्दस्यापि दुहितृ-वरूपेणैवैतदुपस्थापकस्य नैराकाङ्क्षाविशेषात् । किञ्च । याज्ञवल्क्यवचने तावत् दुहितर इति प्रथमान्तस्य ताभ्य इति च पञ्चम्यन्तस्य च पष्ठम्यन्तान्वययोग्यान्वयपदेनान्वयाद्यवहितस्यापि मातुरित्यस्यैवान्वयः तदेकवाक्यतयाप्रापि मातुरन्वय एव पुत्रादिगृह्यते न दुहितृन्वयः । किञ्च । "सम्भवज्ञेषु तद्वैमी ह्यर्थो भवति" इति शेषाद्यनवचनान्तराङ्गजपुत्राधिकार एव प्रत्यासत्तेरुचितो न तु व्यवहिताङ्गजद्वौहिप्रादेशरित्याहृतः । तन्मन्दम् । जन्यवाचकस्य जन्यान्तरेणान्वये 'अस्य पुत्रपुत्र' इत्यादावप्यन्वयो न स्यात् । तज्जन्यं प्रति सम्बन्धितयाऽविरोधस्तथापि तुल्यः । अन्यथा दुहितुः पुत्र इत्यत्राप्यन्वयो न स्यात् । तस्माच्छब्दव्युत्पत्त्यज्ञानमेवेदम् । याज्ञवल्क्यवचने च यद्यपि मातुरन्वयः पुत्रादिरेषोक्तस्तथापि "विभजेरन् सुतापित्रो" इत्यनेन प्राप्ताधिकाराणामेव श्रणदानदुहितृमायोपाधिकारस्यैव पनार्थोऽनुषाङ्गः । स च द्वौहिप्रादेशरमप्यविरुद्धः । "सम्भवज्ञेषु" इति शेषाद्यनवचनेन तु मातृसाधारण्येन पुत्राणां घनाधिकारमात्रमङ्गजपदस्य चापरमात्रवाचकत्वात् पुत्रदुहितृसाधारणमधिकार प्रतिपाद्यद्वयचनान्तराविरुद्धं प्रत्यासत्तैव व्याख्यातुं युक्तमिति न किञ्चिदेतत् । सन्तानाभावे स्यात्—

दोगीश्वरः, (अ०२दलो०१४४)

अतीतायामप्रजसि बान्धवाम्नदवाप्नुयुः ।

अप्रजसि दुहितृप्रादिप्रपत्यन्तरादितायाम् अनन्त्या मृतायां वन्धवाद्यश्चमाणश्लोकोक्तः ता=श्रीधनमप्राप्नुयु । शिवाहमेदेन व्यवहृत्या वा

न्धवानामधिकारमाह—

स एव, (अ०२५श्लो०१४५)

अप्रज'स्त्रीधनं भर्तुर्ग्राह्यादिषु चतुर्ध्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ इति ।

चतुर्षु ब्राह्मणैर्वाप्यप्राजापत्येषु । अपिशब्दाद्ब्रान्धवपरिग्रहः । यद्वा अतद्गणसंविज्ञानयद्दुहिणा ब्राह्मणैर्वाप्यप्राजापत्यगान्धर्वाश्चत्वारः । तेन—

ब्राह्मणैर्वाप्यगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्जनम् ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेष तदिष्यते ॥ (अ०२५श्लो०१२६)

इति मनुवचनाविसंघादः । ब्राह्मणैर्विवाहोढाया धनमनपत्याया भर्तुर्भवेति । तदभावे भर्तुः प्रत्यासन्नानाम् । स्वामिप्रत्यासत्तेर्भर्तृवान्तराये भर्तुः प्रत्यासत्तेरेव पुरस्करणीयत्वात् । शेषेषु आसुरादिषु परिणीता यास्तु पितृगामि एकशेषेण मातापितृगामि । तत्रापि ब्राह्मणैर्वाप्य तदनु पितृगामि "पितरौ" इत्यत्रोक्तान्यायात् विरुद्धवचनान्तराभावाच्च । अत एव—

मनुना, (अ०२५श्लो०१२७)

यस्वस्याः स्याद्जन दत्त विवाहेष्वासुरादिषु ।

अतीतायाप्रजसि मातापित्रे तदिष्यते ॥

इति द्वन्द्वे मातृशब्दस्य पूर्वनिपातेन मातुः प्राथम्यमवगमितम् । कन्याघने च मातुरभावे पितुरधिकारधवणादत्रापि तथैवौचित्यात् । यथाह वीधायन ,

रिक्थ मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः स्वयम् ।

तदभावे भवेत्मातुस्तदभावे भवेत्पितुः ॥ इति ।

मातापित्रोरभावे तत्प्रत्यासन्नगामि । पूर्वोक्तेषु सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूता अपत्यवती चेत् दुहितृणा तद्जनम् । दुहितृशब्देन चात्र दुहितृदुहितरो लक्ष्यन्ते इति प्रागेवोक्तम् । तत्राप्यनुदादिक्रमो गौतमादिप्रतिपादितो दुहितृघनग्रहणकाले दौहित्रीभ्योऽपि प्रात्या किञ्चिद्दानमिति च प्रागेव निरूपितम् । दौहित्रीणां च मातापत्येन ग्रहणं निरुद्धमात्कालं चिदप्रमाणं मातृद्वारेण पौत्राणा पितृद्वारेण । "प्रतिमातृ वा स्ववर्गे भागः" (१) इति गौतमस्मरणात् ।

जीमूतवाहनस्तु (अ०४५०३) ब्राह्मणैर्विवाहेषु यद्जनं तदेघानेन व्यवस्था-

(१) अत्र वाशब्द एवार्थः । स्ववर्गे दौहित्रीवर्गे, प्रतिपातु मातरि मातरि स्वस्व मातृविषये इत्यर्थः ।

प्यते न तु तत्तद्विवाहोदयाः सर्वं धनम् । ब्राह्मादिषु यद्दनामिति सम्यन्धे
 (१) वर्त्तमानसम्यन्धेन लक्षणायास्तद्वृद्धस्त्रीपरत्येऽतीतविवाहक्रियाद्वारक-
 सम्यन्धेन लक्षणाया जघन्यत्वादित्याह । तदनुगामी दायवत्त्वकृदप्येवम् ।
 तदपेशलम् । पूर्ववचने अप्रजःस्त्रीधन बान्धवा गृहीयुरिति
 सामान्यत उक्ते कीदृश्या अप्रजसः के बान्धवा गृहीयुरित्येवाकाङ्क्षो-
 दयाद् ब्राह्मादिपदानां तद्विशेषणत्वस्यौचित्यात् । यच्च वर्त्तमानभूत-
 सम्यन्धकृतं विनिगमकमुक्तम् । तदपि तुच्छम् । विभागकालेऽतीतत्व-
 स्योभयत्राविशेषात् । धनलामकाले वर्त्तमानत्वस्य चाप्रयोजकत्वात् ।
 विवाहजन्यभार्यात्वसम्यन्धस्यान्तरङ्गत्वाच्च ।

यत्तु सर्वेष्वपि विवाहेषु पित्रोः सकाशात्तया प्राप्तं, विवाहोत्तरं तत्
 भ्रातृणामेष । यदाह—

कारणायन

पितृभ्यां चैव यद्दत्तं दुहितुः स्थायरं धनम् ।

अतीतायामप्रजसि भ्रातृगामि तु सर्वदा ॥ इति ।

विश्वरूपजीमूतवाहनौ तु कन्यादशायां यत्पितृभ्यां दत्तं तद्भ्रा-
 तृगामि । विवाहात्परतो लब्धस्यान्वाधेयत्वात् । विवाहकाललब्धस्य
 च विवाहभेदेन भर्तृगामित्वान्मातापितृगामित्वाच्चेत्याहुः ।

तत्र । स्थानरविपयत्वादस्याधिरोधात् । न च दण्डापूपिकया स्था-
 यं प्रहणे जङ्गमग्रहणे भ्रातृणामायायेवेति वाच्यम् । अपवादे तन्वयाया-
 प्रवृत्तेः । शुद्धं तु सोदराणामेष । "मगिनीशुद्धक सोदर्याणां" इति
 गौतमवचनात् । सोदराणामेष मातुः । "ऊर्द्ध मातु" इति तद्वचनादेव ।
 "पूर्वै चैके" इति तु परमतम् । यन्धुदत्त प्रथममप्रजसो मृताया यन्धुनां
 तदभावे भर्तुः ।

यन्धुदत्त तु यन्धुनामभावे भर्तृगामि तत् ।

इति कारणयनवचनात् । पूर्वोक्ताप्रजःस्त्रीधनाधिकार्यभावे त्वाह—
 बृहस्पति

भ्रातृभ्यसा मातुलानी पितृभ्यस्त्री पितृभ्यसा ।

५५४. वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

इवशूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥

यदासामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव वा ।

तत्सुतो वा धन तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः ॥

अत्रौरसपदेन पुत्रपुत्र्योरुपादानम् तयो सर्वापवादकत्वात् । अपवादक्रमश्च प्रागुक्त एव । सुतपदेन च सपत्नीपुत्रस्य ।

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥ (अ०९६लो०१८३)

इति मनुवचनात् । न तु सुतपदमौरसविशेषणमानर्थक्यात् । सपत्नीपुत्रसद्भावेऽपि स्वस्त्रीयाद्यधिकारापत्तावनादिव्यवहारविरोधाच्च । तथा च दौहित्राभाव औरसपुत्रादिस्तदभावे सपत्नीपुत्रः । तस्मिन् इति तच्छब्देन व्यवहितयोरौरससपत्नीपुत्रोरुपादानं नानन्तरस्यापि दौहित्रस्या दौहित्रपुत्रस्य पिण्डदाने बहिर्भावात् । तथा च दौहित्रपर्यन्ताभावे प्रथममौरसस्तदनु तत्पुत्रपौत्रौ । "पुत्रपौत्रैर्ऋण देय" इति ऋणापाकरणाधिकारिणां पिण्डदानाधिकारिणां च तेषामेव रिषधग्रहणौचित्यात् । तदभावे सपत्नीपुत्रतत्पुत्राणाम् । तेषामेव तदा पिण्डदातृत्वाङ्गणापाकर्तृत्वाच्च । प्रागुक्तमनुवचनाच्च । तदेषामभावे सतस्वपि श्वशुरादिषु सपिण्डेष्वनन्यगतिर्कैतद्वचनबलाद्भगिनीपुत्रादीनामेव मातृष्वश्वदिधने प्रत्यासत्तितारतम्येनाधिकारः । स्नुषादीनां तु प्रासाच्छादनमात्रभाक्त्वम् । वचनविरोधे सपिण्डवत्प्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वात् । "तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदाया" इति श्रुतेः । "अनिन्द्रिया ह्यदायाश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः" इति तन्मूलकमनुवचनाच्च । (अ०९६लो०१८८) श्रद्धाहिकया यत्र कण्ठोक्त 'पत्नीदुहितर' इत्यादौ यासां स्त्रीणां घनाधिकारस्तासामेव । अन्यासां तु श्रुतिमनुवचनाभ्यां द्रव्यग्रहणनिषेधपथेति स्मृतिचन्द्रिकाकारहरदत्तादीनां दाक्षिणात्यनिघण्टूणां जीमूतवाहनादिपौरस्यसर्वनिघण्टूणां सिद्धान्ताच्च ।

इति व्रीधनविभागः ।

अथ विभागकाले केनचिदपह्नुतस्य पश्चाद् हातस्य विभागप्रकारः ।

तत्र ग३, (अ० ९, दलो० २१८) ।

ऋणे घने च सर्वस्मिन् प्रविमक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येन यत्किञ्चित्सर्वं समतां नयेत् ॥

योगीश्वर— (अ० ९, दलो० १२१)

अथोन्त्यापहन द्रव्य विमक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत् पुनस्ते समैरंशैर्विमजेरश्रिति स्थितिः ॥

अत्र समपदादुद्धारविभागो निषिद्धः । विमजेरश्रिति चचनाद् येनैव दृष्टं तेनैव न ग्राह्यं, नाप्यपहरेऽन्वयं दातव्यमिति बोध्यते । एतावता चचन स्यार्थवत्त्वे स्तेयदोषाभावः समुदायद्रव्यापहारे स्वयुद्ध्या गृहीतत्वादिति केपं चिद्वचनं प्रलापः । साधारणद्रव्ये परस्वत्वस्यापि तत्त्वेन परस्वापहारस्य स्तेयपदार्थस्याधारणीयत्वात् । अथ परकीययुद्ध्या न गृहीतमिति न स्तेयमित्युच्यते, तत्र अपहृत्वे परकीययुद्धेरावश्यकत्वात् । अत एवापहतमित्युक्तम् । ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितो न फनीयसाम्-

यो लोमाद्विनिकुर्वति ज्येष्ठो ज्ञानुन् यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादमागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥ इति ।

(अ० १ श्लो० ११३)

सत्यम् । परन्तु सम्भावितस्य स्वतन्त्रस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोष उक्ते तत्परतन्त्राणां पुत्रस्थानीयानां दण्डापूपन्यायेन दोषः सुतरामुक्त एव भवति । अत एव समुदायद्रव्यापहारे समविभागवचनस्य स्तेयदोषाभावपरत्वमाचक्षणा अनेन मनुवचनेन दूरापास्ताः । अविशेषेण दोषप्रतिपादिकया श्रुत्या च ।

यथा—

यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते चैनं सः, यदि चैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयत इति ।

यो भागिनं भागान्नुदते निरस्यति । भागं तस्मै कथञ्चिद्दृष्ट्वा ह्यनुदतेन वा न प्रयच्छतीति यावत् । स भागान्नुदते एव नोत्तारं जयते नाशयति दोषवशात् । यद्येन न नाशयति तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति श्रुतेरर्थः । श्रुत्यज्ञास्तु प्रलपन्तु नाम । साधारणद्रव्यस्यापि परस्वत्वेनापहारपदार्थानपायादित्युक्तमेव । यथा मौद्रे चरौ विपन्ने साहस्यत्प्रतिनिधितया मापेषु गृह्यमाणेषु "अयं क्षिया वै मापो" इति निषेधो न प्रवर्तते मुद्रावयवयुद्ध्या गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षिते निषेधस्य प्राप्तिमात्रापेक्षित्वात्तत्रापि मापावयवानामप्यवर्जनीयप्रक्षणं यद्गसाघनत्व चेति निषेधप्रवृत्त्यनपायात्प्रतिनिधितयापि तदनुपादानं सिद्धान्तितम् । (१)

(१) षष्ठाध्यायतृतीयपादपञ्चाधिकरणे "विप्रतिषिद्धाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः" इत्यत्रेतर्यर्थः । तत्र हि "अयं क्षिया वै मापो वरका कोदवा" इति श्रूयते । तत्र सशयः । "मौद्रं चरुं निर्वपेच्छीकाम" इति विहितमुद्राभावे प्रतिनिधित्वेन मापा प्रलपन्तु न वेति । तत्र ग्रीह्यभावे नीवारवन्मुद्राभावे भाषा प्राह्या । तत्त्वेन जातिसादृश्याभावे

५५६. धीरामित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०.

राज्ञे तु भागिभिर्न निवेदनीयं राज्ञे निवेदितमपि तेन सामादिनैव
दापनीयमिति प्रीत्यविच्छेदादिदृष्टप्रयोजनकमेव ।

कात्यायन आह—

बन्धुनापहतं द्रव्यं बलात्नैव प्रदापयेत् । इति ।

अविभागकालेऽनेन बहु भुक्तमित्यपि न वक्तव्यम् । भुक्तमपि राज्ञा न
प्राह्यमित्याशयेनाह—

स एव,

बन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव निवर्त्तयेत् ॥ इति ।

न हि न्यूनाधिकभोगो धारयितुं शक्योऽवर्जनीयत्वादिति भावः ।
एवं दृष्टार्थतयैवोपपत्तौ नास्यापि स्तेयदोषाभावपरत्वमदृष्टार्थत्वापत्तेः ।
तस्मादत्रापि स्तेयप्रायश्चित्तं राजदण्डश्च भवत्येवेत्यवधेयम् ।

अथाविभाज्यम् ।

तत्र योगीश्वरः—(अ० २ श्लो० ११८ । ११९)

पितृद्रव्याविरोधेन यदप्यत्र स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्राहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥

क्रमाद्भ्यागतं द्रव्यं हनमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विधया लब्धमेव च ॥

पितृद्रव्याविरोधेनेति सर्वशेषः । स्वातन्त्र्ये(१) पितृद्रव्योपघातेन यन्मै-
त्रादि लब्धं तस्याप्यविभाज्यत्वापत्तौ महाजनाचारविरोधो विद्यालब्धे
नारदवचनविरोधश्च ।

कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातृर्षो विद्यामधिगच्छतः ।

भाग विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥ इति ।

(व्य० पं० १३श्लो० १०)

कात्यायनस्यविभाज्यविद्याधनलक्षणमुत्तेनैतदेव द्रव्यमिति ।

यथाह—

परमकोपभोगेन विद्या प्राप्तान्वयतस्तु या ।

तथा प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ इति ।

ऽप्यवयवघात्सत् । निवेद्यु मायादिभ्योऽपि प्रहणे प्रवर्तते न^० च मुद्रावय-
वोपादानेनापर्जननीयतया प्राप्तम पाचवयवभोगेन अतः प्रतिनिधित्वमेवेति पूर्वश्लोके उक्तान्ये-
षदृष्ट्यापत्तेन संपादिजातीयस्य चर्वात्मना यज्ञवाधनस्य निरस्यते “अवक्षिष्या ये माषा” इति
सामान्येन धरणात् । अत्रो नन्वतीवृक्षा अपि स पाचवयवा वग्वा एव । तस्मात्स ते प्रतिनि-
धित्वेन प्राह्या इति सिद्धान्तितम् ।

(१) सर्वशेषेनान्वयान्वाये श्यथः ।

मनुरपि स्पष्टमाह—

अनुपमन् पितृद्रव्यं धमेण यदुपार्जयेत् ।

दायादेश्यो न तदद्याद्विधया लब्धमेव च ॥ (अ० ९ श्लो० २०८)

धमेण=सेवादिना । क्रमादभ्यागतायां पितृद्रव्याविरोधेनोद्धृताया-

मपि भूम्यां विशेष उक्तः—

घटेन,

पूर्वनष्टं तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत् क्रमात् ।

यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांश तु तुरीयकम् ॥ इति ।

। उद्धरेत् चतुर्थांशमुद्धरणमूढ्यमधिकं दत्त्वाशत्रय सर्वं समं विभजेर
नित्यर्थः । यद्यप्येतादृशाविभाज्यत्व यद्येन लब्धं तत्तस्यैवेति न्याया-
देव प्राप्तं, तथापि प्रायो व्यवहारशास्त्रे न्यायसिद्धानुवादकान्येव वचना-
नीति परिभाषाप्रकरणे प्रपञ्चितमिति न दोषः । अविभाज्यान्तरमप्युक्तम्
मनुना,

वस्त्र पत्रमलङ्कारं कृताश्रमुदक स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ (अ० ९ श्लो० २१९)

पत्र=वाहनम् । वस्त्रादि यद्येन धृतं तत्तस्यैव । अधृतं तु विक्रया-
द्यर्थं विभाज्यमेव । कृताश्र पत्रवाहनं सर्वैर्यथाशक्ति भोक्तव्यं न तु तौल-
यित्वा विभाज्यम् । उदकमुदकाधारः कूपादिः सर्वैर्यथोपयोगमुपभोज्यम् ।
स्त्रियो दास्यो विपमा न विभाज्याः पर्यायेण कर्म कारयितव्याः ।
पित्रवद्वस्त्रास्तु समा अपि न विभाज्याः । "स्त्रीष्ववद्वस्त्रास्तु न विभाग"
इति गौतमवचनात् । योगक्षेमशब्दाभ्यामिष्टापूर्त्तं उच्येते । तयोरेविभा-
ज्यत्वं पितृद्रव्यविरोधेनाजितयोरपि दृष्टान्ततयोच्यते । न हि स्वतः
फलतो वा तस्य विभागः सम्भवति पैतृकस्य तु सुतराम् । तथाचाह—

लौगाक्षि,

क्षेमं पूर्त्तं योगमिष्टमिर्त्याहुस्तरवदर्शिनः ।

*अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥ इति ।

योगक्षेमशब्देन तरकारिणो राजमन्त्रपुरोहितादय उच्यन्ते इति
कोचित् । शस्त्रचामरोपान-प्रभृतय इत्यन्ये । प्रचारो गृह्यारामादिप्रवेश-
निर्यममार्गः । तस्याप्यविभाज्यत्वम् । पितृधृतं वस्त्रादिकं आश्रमोक्त्रे
दातव्यम् । यथाह—

बृहस्पतिः,

वस्त्रालङ्कारशर्यादि पितृर्यद्वाहनादिकम् ।

गन्धमाल्यैः सम्भ्यर्च्यै आश्रमोक्त्रे तदर्पयेत् ॥ इति ।

स्त्रीधृतोऽप्यलङ्कारो न विभाज्यः ।

यथाह मनु, (अ० ९ श्लो० २००)

पत्यौ जीवति य स्त्रीमिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न त भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ इति ।

धृत इत्यनेनाधृतस्य विभाज्यत्वमेव । पत्यौ जीवतीत्यनेन पतिजीव-
नचिह्नतया यत्र देशे यो धार्यते स न विभाज्य इति सूचितम् । पितृ-
प्रसादलब्धस्यापि न विभागः ।

पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।

भुज्यन्ते इति वचनादविभाज्यत्वम् । तथा पितृदत्तस्यापि ।

पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

इति च स्मरणात् । पितृप्रसाददानप्रीतिदाने अर्थोचित्यानुरोधे
नैव ह्येते । न तु यथाकामम् । महाजनाचारविरोधात् । पितृद्रव्या
विरोधोपाजितप्रपञ्चो भूय सु शौर्यादिविषयमादाय स्मृतिवचःसु दृश्य-
ते स ग्रन्थविस्तरभिया न लिख्यते ।

अथ विभागानधिकारिणः ।

तत्र योगीश्वर—(अ० २ श्लो० १४०)

स्त्रीधोऽथ पतितस्तज्ज, पद्भुवनप्रत्तको जड ।

अन्योऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्त्सव्या स्युश्चिरशकाः ॥

तज्ज = पतितज. । स्त्रीयान्धी यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागा-
नर्हाषेव । यदि त्वन्मरा तदा तदपगमश्चेदौषधादिना तर्हि "दृश्याद्वा त-
द्विभाग, स्यादायव्ययविशोधितात्" इति रीत्या विभागादावंधेति
ध्येयम् । आद्यशब्देनाश्रमान्तरगतपितृद्वेष्युपपातकवधिरमूकनिदि-
न्द्रियानां ग्रहणम् । यथाह—

वशिष्ठ,

अनंशास्तयाश्रमान्तरगता इति ।

नारदोऽपि—(अ० ५० प० १३ श्लो० २१)

पितृद्विद् पतित पण्डो यश्च स्यादौषपातिका ।

औरसा अपि नैतेऽंशं लमेरन् क्षेत्रजा कुतः ॥ इति ।

मनुषि—(अ० ९ श्लो० २०१)

अनशौ स्त्रीधपतितौ जात्यन्यवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ इति ।

व्याधिना निर्गतमिन्द्रिय यस्य स निरिन्द्रिय तेन स्त्रीयाद्भेद ।

कश्चिन्तु निरिन्द्रियाः पाणिपादादिहीना इत्याह । एते क्लीषादयोऽश-
भाजो न भवन्ति किन्तु प्रासाच्छादनदानादिना भर्तव्यः पोषणीयाः ।
अमरणे तु महान् दोषः । यथाह—

मनु, (अ० ९ श्लो० २०२)

सर्वेषामपि चैतेषां दातु न्याय्यं मनीषिणा ।

प्रासाच्छादनमत्यन्त पतितोऽह्यददद्भवेत् ॥ इति ।

अत्यन्तं=यावज्जीवम् । तत्रापि पतितोपपातकिनोर्य्यावत्प्रायश्चि-
त्ताचरणमनशित्वम् । औद्धत्यादिना प्रायश्चित्तमकुर्वतोऽस्तु नियतमेव ।
एतेषां च विभागाः प्रागेव दोषभाक्त्वेऽनशित्वम् न पुनर्विभागोत्तर-
मपि । दत्तविभागापहरणे प्रमाणाभावात् । पश्चादप्यौषधादिना दोषनि-
र्हरणेऽस्त्येवाशभागितेति विज्ञानेस्वरचार्या । युक्तं चैतत् । दोषप्रयुक्त-
त्वाद्धिभागानर्हतायाः । “विमकेषु सुतो जातः सवर्णाया विभागभा-
क्” इति=यावत्साम्पदात् । पतितादिषु लिङ्गमविद्याक्षितमनुपादेयगत-
त्वात् “प्राद्वणो न सुरा पिबेत्” इत्यादिवत् । तेन यथासम्भव “पत्नी
दुहितर” इत्यादेरप्यमपवादः (१) । क्लीषादिनामनांशित्वेऽपि तत्पुत्राणा
मशोऽस्तीत्याह—

योगीश्वर, (अ० २ श्लो० १४१)

औरसा क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

निर्दोषा =पूर्वोक्तानंशः प्रयोजकदोषशून्या । तत्र क्लीषस्य क्षेत्रज-
पुत्रः सम्भवत्यन्येषामौरसोऽपि । पुत्रद्वयग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थम् ।
पतिततत्सुतयोर्न भरणम् । तथा च—

देवल,

मृते पितरि न क्लीषकुण्ड्युन्मत्तजडान्यकाः ।

पतितः पतितापत्यं लिङ्गी दायानंशभागिनः ॥

एतेषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तं यत्र च दीयते ।

तत्सुताः पितृदायांश लभेरन् दोषवर्जिताः ॥

लिङ्गी=प्रक्षेजितादिः । पतितपदेनात्र पतितसुतस्यापि ग्रहणं पति-
तोत्पन्नत्वेन तस्यापि पतितत्वात् । “पतितापत्यं पतितमेवाभ्यत्र स्त्रि-
या सा हि परगामिनी भवति” इति स्मृते । मृत इति विभागकालोपल-
क्षणं जीवद्विभागोऽप्यनर्हत्वात् ।

५६०. वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

कात्यायनोऽपि—

अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते ।

प्रवज्यावसितश्चैव न रिक्थ तेषु चार्हति ॥

हीनस्त्रीपरिणयानन्तरमुत्तमस्त्रीपरिणयने द्वयोरव्यक्रमोढात्व तयो
सगोत्रादनिषोगोत्पन्न क्षेत्रज्ञपुत्रो नार्हति धनम् । अक्रमोढायामपि स-
वर्णेन पित्रोत्पादित- पुत्रो धनाधिकारी क्रमोढायामसवर्णजातोऽपि ।
तथा च—

कात्यायन ,

अक्रमोढासुतस्त्वृक्षी सवर्णश्च यदा पितुः ।

असवर्णप्रसूतस्तु क्रमोढाया च यो भवेत् ॥

प्रतिलोमप्रसूतायास्तस्या पुत्रो न रिक्थभाक् ।

प्रासाच्छादनमात्र तु देयं तद्वन्धुभिर्मितम् ॥

यन्तूनामप्यभावे तु पित्र्यं द्रव्य तदाप्नुयात् ।

स्वपित्र्यं तद्धन प्राप्त दापनीया न यान्धवाः ॥ इति ।

क्रीयादीनामपि दारपरिग्रहेण पुत्रसम्भव उक्तो—

मनुना, (अ० ९ श्लो० २०३) ।

यद्यर्थिता तु दारे स्यात् क्रीयादीनां कथञ्चन ।

तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्य दायमर्हति ॥

तन्त्ररपत्यम् । न च क्रीयादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात् कथं दार
सम्बन्ध इति वाच्यम् । उपनयनानर्हतयानुपनीतरवे शूद्रवदपतितत्वात् ।

एतेषां क्रीयादीनां दुहितरो विवाहपर्यन्तं मर्त्तव्या संस्कर्ष-
व्याश्च । तस्त्रियस्तु पुत्ररहिताः साध्व्यो भरणीया अप्रतिकूलश्चित् । अ-
न्यथा यद्द्विष्करणीयाः । तदाह—

योगेश्वर, (अ० २ श्लो० १४१।१४२)

सुताश्चैषां प्रमर्त्तव्या यावन्तो मर्त्तसात्कृताः ।

अपुत्रा योपितश्चैषां मर्त्तव्या साधुवृत्तयाः ॥

निर्यास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ।

आपस्तम्ब—

अपपात्रितम्य रिक्थपिण्डोदकानि नियत्तन्ते ।

अपपात्रितो मित्रोदकीकृतः ।

तथा गृहपति —

तद्यर्णाजोऽप्यगुणयात्राहं स्यात् पैतृके धने ।

ततिपण्डदा भ्रात्रिया ये तेषा तदभिधीयते ॥

उत्तमर्णाघमर्णोभ्यः पितरं प्रायते स्मृतं ।

अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ॥

तथा गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी ।

कोऽयं पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ॥

शास्त्रशौर्यार्थरहितस्तपोज्ञानविवर्जितः ।

आचारहीनः पुत्रस्तु सूत्रोच्चारसमः स्मृतः ॥

अयमर्थः । पित्रादेरौध्वंदेहिककर्मण कर्त्ता सुतोऽसकृत्तोऽपि वरः
श्रेष्ठो वेदपारगोऽप्यपरो न वर इति ।

पुत्राम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं प्रायते स्मृतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तं स्वयमेव मयममुवा ॥

इति स्मृते । पुत्रकर्मकर्तुः पितृधनस्वाम्यमेव घेतनमतस्तदकुर्वन्-
तः कुतो घेतनाधिकार इति भावः ।

मनुषि, (अ० ९ श्लो० २१४)

सर्वं एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् । इति ।

धौतस्मार्त्तकर्मानधिकारिणो विकर्मासक्ताश्च भागानर्हा इति भावः ।

इति विभागनधिकारिणः ।

अथ विभक्तकृत्यम् ।

तत्र नारद — (अ० १० श्लो० ४२१४३)

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक् क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु समताः ॥

स्वभागान् यदि ददुस्ते विकीर्णसुरधापि वा ।

कुर्वुंर्यद्येषु तस्त्वर्गमीशास्ते स्वधनस्य हि ॥ इति ।

अस्यार्थः । एकस्माज्जाता बहवो भ्रातरो यदि विभक्ता इति शेष
इति केचिद् । एवं तु पृथग्धर्मा इत्यादेरेव विभक्ता इत्यर्थः । तद्विधान
स्यात्राप्रतीतेरानर्थक्याच्च । पृथग्विभिन्नो धर्मो देवपितृद्विजाद्यन्त
रूपो येषां न 'स्वामिशोभादिरूपः । तस्य द्रव्यसाध्यायेऽप्यविभागेऽपि
पृथक्त्वात् ।

तथा च —

बृहस्पति,

एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्थनम् ।

एक मपेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥

५६४. धीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रहमेनिरूपणम्०

इति नारदेनैवोक्तत्वात् । (व्य० प० १३ श्लो० ३७)

बृहस्पतिः—

साहसं स्थावरं न्यासः प्राग्विभागश्च रिक्थिनाम् ।

अनुमानेन विज्ञेयं न स्यातां पत्रसाक्षिणौ ॥

न स्यातामित्यत्र यदीत्यध्याहारः ।

पृथगायव्ययघनाः कुसीदं च परस्परम् ।

यणिकपथ च ये कुच्युर्विमक्तास्ते न संशयः ॥

आयो व्ययो धनं च पृथग्येषामिति विग्रहः । कुसीदं = वृद्धपर्यं धनप्रयोगः । यणिकूपयो = वाणिज्यम् । परस्परमिति एको भ्रातोत्तमर्णः परश्चाथ मर्णः एको विक्रीणीति परश्च क्रीणाति इत्येवमादिभिर्हिंक्षैर्विना विभागमनुपपद्यमानैर्विभागः प्रमातव्य इत्यर्थः । एताः क्रिया इति बहुवचनात्मिलितानामेवैषां लिङ्गत्वमिति न भ्रमितव्यम् । व्यस्तसमस्तानामपि तद्विनाभावात् । न्यायमूलकत्वाच्च घघनस्य । अनुमानेनाप्यनिर्णये दिव्यैः शपथैश्च विषयात्पत्वभूयस्त्वानुसारेण निर्णयः । "युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्हयेत्" इति परिभाषायां निरूपितम् ।

यत्र तु मानुष निर्णायक नास्ति युक्तयश्चाभासा दिव्यशपथाध्यवसायश्चान्यतरस्य न भवति तत्र पुनर्विभागः कार्य्य इत्याह—
मनु, (न लभ्यते)

विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि ॥ इति ।

स च परिशोष्याव्ययभित्यादि ससृष्टिविभागादिरीत्येत्यनुसन्धेयम् । यच्च मनुनैवोक्तम्—(अ० ९ श्लो० ४७)

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृद्वाह ददानीति श्रिप्येतानि सकृत्सकृत् ॥ इति ।

तच्च परावृत्तिकारणभावे । कन्यादानदानान्तरर्थोरप्येषम् ।

इति विभागसन्देहे निर्णयः ।

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवीरसिंहदेवोचितश्रीमन्मिथमिथहते
धीरमित्रोदयाभिधनिघन्ते व्यवहारप्रकाशे दामभागाख्यं
प्रकरण समाप्तम् ।

अथ दूतसमाह्वयार्थं व्यवहारपदम् ।

तस्य स्वरूपमाह नारद — (व्य० प० १३ श्लो० १)

अक्षत्रभ्रशलाकाद्यैर्देवतं जित्कारितम् ।

पणक्रीडा घयोमिश्च पद दूतसमाह्वयम् ॥ इति ।

अशा = पाशाः । मूढममपाटिका । शलाका दन्तादिमय्यो दौर्घचतुरन्नाः

आद्यग्रहणाद्यतुरङ्गादेक्रीडासाधन कारितुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तैर-
प्राणिमित्यां पणपूर्विका क्रिया । तथा वयोमि = पक्षिमि पारायतादिभिः
चशब्दान्मल्लमेपादिमिश्च प्राणिभिर्यां पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं
यथाक्रमं दूतसमाह्वयार्थं व्यवहारपदमित्यर्थः । दूतं च समाह्वयश्च
दूतसमाह्वयम् । अत एव—

मनुः, (अ० ९ श्लो० १२)

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके दूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विश्लेषः समाह्वयः ॥ इति ।

तत्र सभिकं प्रत्याह नारदः— (व्य० प० १६ श्लो० २)

सभिकः कारयेद्दूतं देयं देयाद्य तत्कृतम् ।

दशकं तु शत वृद्धिस्ततः स्याद्दूतकारिणः ॥

अथ वा कितवो राज्ञे दत्त्वा लाभं यथोदितम् ।

प्रकाश देवन कुर्त्यादेषं दोषो न विद्यते ॥ इति ।

तस्य वृत्तिमाह याज्ञवल्क्य, (अ० २ श्लो० १९९)

गृहे शर्तिकवृद्धेस्तु सभिकं पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाद्भूक्तं कितवादिनराद्दशकं शतम् ॥ इति ।

परस्परसम्प्रतिपत्त्या कितवैः परिकल्पितः पणो गृहस्तत्र गृहे तदा-
श्रया शतिकां शतपरिमिता तदधिकपरिमिता वा वृद्धिर्यस्यासौ शर्तिक-
वृद्धिस्तस्मात्कितवात् पञ्च पणः आयो यस्मिन् शते तापसके शत जितस्य
गृहस्यात्मभूत्पर्यं विंशतितम भागं गृहीयादित्यर्थः । “तदस्मिन्वृद्ध्या-
यलामशुक्लोपदा दीयते” (या१।१४७) इतिकन् । समा कितवनिवासा-
र्यां यस्यास्यसौ सभिकं समापतिस्तु कल्पिताशादिनिखिलक्रीडोपक-
रणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी । इत्यतः अपूर्णशतवृद्धेः कितवाद्दशकं शतं
जितस्य दशमभागं गृहीयादित्यर्थः । एव कल्पितवृत्तेः सभिकस्य यत्क
संबन्धं तदाह—

य एव, (अ० २ श्लो० २००)

स सम्यक्पालितो दद्यात् राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्गाहयेजेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥ इति ।

यः क्लृप्तवृत्तिर्द्यूताधिकारी स राज्ञा धूर्त्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै रा-
ज्ञे यथाप्रतिपक्षमंश दद्यात् । तथा जितं द्रव्यं पराजितसकाशादासेधादिना
उद्धृत्य जेत्रे जयिने दद्यात् । तथा क्षमी भूत्वा द्यूतकारिणि विश्वा-
सार्ये सत्यं वचो वदेदित्यर्थः ।

नारदोऽपि—(व्य० प० १६ श्लो० २)

समिकः कारयेद्द्यूतं देय दद्याच्च तत्कृतम् । इति ।

बृहस्पतिरपि—

समिको प्राहकस्तत्र दद्याज्जेत्रे नृपाय च । इति

द्यूतपराजितकितवानां घन्घनादिना पणप्राहको भवेत् । पण-
ग्रहणात्प्रागेव स्वकीयं द्रव्यं जेत्रे नृपाय च यथाभागं समिको दद्या-
दित्यर्थः । तथा च—

कात्यायनः,

जेतुर्दद्यात् स्वकं द्रव्यं जितं प्राह्यं त्रिपक्षिकम् ।

सद्यो वा कितवेनैव समिकान्तु न संशयः ॥ इति ।

त्रिपक्षिकमित्यनेन यथासामर्थ्यमात्रिपक्षात्कालो देय इति दर्शितमिति
स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यदा तु जेत्रे जितं द्रव्यं समिको दापयितुमशकस्तदा
राजा दापयेदित्याह—

याज्ञवल्क्यः, (अ० २ श्लो० २०१)

प्राप्ते नृपतिना मागे प्रसिद्धे धूर्त्तमण्डले ।

जितं ससमिके स्थाने दापयेदन्यथा नतु ॥ इति ।

प्रसिद्धे=अप्रच्छन्ने राजाऽपक्षसमन्विते सक्षमिके समिकसहिते कितय-
ममाजे समिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्त्तकितयमविप्रनिपन्नं जितं
पणं दापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने समिकरहितेऽदत्तराजभागे द्यूते जितं
पणं जेत्रे न दापयेदित्यर्थः । प्राणिद्यूते प्राणिनां जयपराजयौ तस्वा-
मिनोरित्याह—

बृहस्पतिः,

द्वन्द्वयुजेन यः कश्चिदयसादमषान्नुयात् ।

तस्वामिना पणो देयो यस्तत्र परिकल्पितः ॥ इति ।

पणपरिकल्पनं कृताकृतमित्याह—

नारदः—

परिहासकृतं यच्च यथाप्यविहितं नृपे ।

तत्रापि नाप्नुयात्काममपयानुमतं तयोः ॥ इति ।

काम्यत इति काम पण । अत्र जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयप्रकारमाह—

याज्ञवल्क्य, (अ० २ श्लो० २०२)

द्रष्टारो व्यवहारानां साक्षिणश्च त एव हि । इति ।

० द्यूतव्यहारानां द्रष्टार सभ्याः त एव कितघा एव नियोक्तव्या राज्ञा न श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्याद्युक्तनियमोऽस्ति । साक्षिणोऽपि त एव श्रुते द्यूतकरा एव कार्याः । न तत्र स्त्रीबालवृद्धकितघेत्यादिसाक्षिनिरूपणोक्तनिषेधोऽस्तीत्यर्थः ।

विष्णुरपि—

कितघेष्वेव तिष्ठेरन् कितघा संशय प्रति ।

य एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषा तु साक्षिणः ॥ इति ।

साक्षिणां परस्परविरोधे स्वाह बृहस्पति —

उभयोरपि सन्दिग्धौ कितघा स्युः परीक्षकाः ।

यद् विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत् ॥ इति ।

अनियुक्तद्यूतकारिणो दण्डमाह—

नारद, (अ० १० १६ श्लो० ७)

अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञः द्यूत कुर्वति मानवः ।

न स त प्राप्नुयात्काम विनय चैव सोऽहंति ॥ इति ।

ये तु कूट द्यूत कुर्वन्ति तेषां दण्डमाह—

याज्ञवल्क्य, (अ० २ श्लो० २०२)

राज्ञा सचिह्न निर्वास्या कूटाक्षोपाधिदेविनः । इति ।

कूटेरक्षादिभिः उपधिना=मणिमन्त्रादिना मतिवञ्चनेन च ये द्वीव्यन्ति तान् दण्डपदादिनाङ्कायित्वा राजा स्वराष्ट्राभिर्यासयेदित्यर्थः । निर्वासने विशेषमाह—

नारद, (अ० १० १६ श्लो० ६)

कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्रद्विवासयेत् ।

कण्ठेऽक्षमालामासज्य स द्वेषां विनयः स्मृतः ॥ इति ।

दण्डने विशेषमाह विष्णु —

द्यूते कूटाक्षदेविनां करव्येष्टेः । उपधिदेविनां सम्प्रशोऽहुपुतर्जन्पेरिति ।

यानि तु द्यूतनिषेधकानि मनुवचनानि । (अ० १)

द्यूत समाह्वय चैव य शुर्ण्याकारयेत् वा ।

तान् सर्वान् घातयेद्वाजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ (२२५)

प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।

तयोर्धित्य प्रतीघाते नृपनिर्यन्तान् भवेत् ॥ (२२२)

द्यूत समाह्वयं चैव राजा राज्ये निवारयेत् ॥

राज्यान्तकरणाचेतो द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ (२२१)

इत्यादीनि, तानि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकराहित-
तया वा योज्यानि । अत एव—

घृहस्पतिः,

द्यूत निषिद्धं मनुना सत्यशौचघनापहम् ।

अभ्यनुशातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् ॥

सभिकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना । इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि (अ०२७००२०३)

द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् । इति

राज्ञा द्यूत एकं मुखं प्रधानं यस्य तत् तथोक्तं कार्यम् । राजाध्य-
क्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तस्करज्ञानकारणात् स्वदलोपे
पञ्चमी । तस्करज्ञानरूपं प्रयोजनं पट्टालोचयेत्यर्थः । प्रायशश्चौर्यार्जि-
तघना एव कितधा भयन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यमित्याशयः ।
द्यूते विहितं धर्मजातं समाह्वये अतिदिशति—

‘स एव, (अ०२७००२०३)

एव एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये । इति ।

सभिकवृत्तिकल्पनादिलक्षणो धर्मः समह्वयेऽपीत्यर्थः ।

इति द्यूतसमाह्वयाख्य व्यवहारपदम् । २०

इति श्रीमन्मित्रमित्रकृते वीरमित्रोदयाभिधानिवन्धे व्यवहारप्रकाशे समा

प्तमष्टादशविवादापदनिरूपणारख्य तृतीय प्रकरणम् ।

अथ प्रकीर्णकारणं चतुर्थं प्रकरणमारभ्यते ।

तत्र घृहस्पति—

एव वादिकृतं प्रोक्तो व्यवहारः समासतः ।

नृपाश्रयं प्रवक्ष्यामि व्यवहारं प्रकीर्णकम् ॥ इति ।

तद्गुणमेवावाह नारद, (व्य०५०१७)

प्रकीर्णके पुनश्चैवा व्यवहारा नृपाश्रया ।

राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥ (१)

पुरः प्रमाणं सम्भेदः प्रकृतानां तथैव च ।

पापण्डनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्यया ॥ (२)

पितापुत्रविषादश्च प्रापश्चित्तव्यतिक्रम ।

प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आधमिणामपि ॥ (३)

वर्णसङ्करदोषश्च तद्वृत्तानियमस्तथा ।

न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वे तस्यात्प्रकीर्णकम् ॥ इति । (४)

• प्रतीघातो = मङ्ग । तत्कम्म = सिंहासनावरोहणादि राजकर्म । पापण्डा-
दयः पूर्वमेव व्याख्याताः । प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाश्लो-
ङ्घनतदाज्ञाकरणतत्कर्मरक्षणादिधिपयास्ते नृपसमवापिन एव । तत्र
स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेण वर्त्तमानानां प्रतिकूलतामासाद्य नृप एव
व्ययहारनिर्णय कुर्यात् । एवं वदता यो नृपाभयो व्ययहारस्तत् प्रकी-
र्णकमित्युक्तं भवति । विषयावेशेपे दण्डविशेषमाह—

शाश्वत्वय, (अ० २ श्लो० २९५)

न्यूनं चाभ्यधिकं चापि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचोर वा मुञ्चतो दण्ड उत्तम ॥

यो राजद्रष्टृभूमिनिग्रन्थयोर्मध्येऽन्यतरस्य परिमाणात् न्यूनत्वाच्चि-
क्यान्यतरं प्रकाशयन् राजशासनत्वेन लिखति । यश्च पारदारिक चौर
वा गृहीत्वा राज्ञेऽनिवेद्य मुञ्चति ताद्युभावप्युत्तमसाहस दण्डनीपावित्यर्थं ।
व्याप्तोऽपि—

न्यायस्थाने गृहीत्वाद्यमधर्मेण विनिर्णयम् ।

कुर्वन्त्युक्तकोचकास्ते तु राजद्रव्याधिनाशकाः ॥

उत्काचजम्बिनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विषासयेत् । इति ।

राज्ञः कोशापहरणे दण्डमाह—

मनु, (अ० १ श्लो० २७५)

राज्ञः कोशापहर्तुंश्च प्रतिकूलेष्वधस्यितान् ।

घातयेद्विधिर्दण्डेर्हरेत् सर्वस्वमेव च ॥ इति ।

• सर्वस्वदूरणमसाधारण यद्यस्य जीयनोपकरण तदतिरिक्त विषयम् ।
अत एव—

नारद, (व्य० १० श्लो० १० । ११)

आयुधान्यायुधीयानां बीजानि हृपिजीविनाम् ।

वेदयास्त्रीणामलङ्कार वाद्यतोषादि तद्विदाम् ॥

यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति जीयिकाम् ।

सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति ॥ इति ।

यद्यस्थाने मौण्ड्यं प्राह्वणस्य कस्तंभमिग्याह—

मनु, (नोपल० वते)

५७० . वीरामित्रोदये व्यवहारप्रकाशे प्रकीर्णकम् ।

ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुरात्रिर्घासनाङ्गने ।
ललाटे घात्रिशस्ताङ्क प्रयाण गर्दभेन तु ॥ इति ।

तत्कर्मकरणे दण्डमाह—

याज्ञवल्क्य , (ध०२श्लो०३०२)

राजयानासनारोहे दण्डो मध्यमसाहसम् । इति ।

कात्यायनोऽपि—

राजकीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियं चास्य यो घक्ता वधं तेषां प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

शूद्राणां प्रव्रज्यादिकरणे दण्डमाह—

घ एव,

प्रव्रज्यावसित शूद्र जपहोमपरं तथा ।

वधेन शासयेत्पाप दण्ड्या घा द्विगुण दमम् ॥ इति ।

धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारदर्शिनो राज्ञः फलमाह—

यम ,

एव धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डघरस्य च ।

यशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽश्रयः । इति ।

प्रत्याश परिवर्द्धतेऽधिजनतद्वैश्यान्धकारापहे

श्रीमद्दीरमृगेन्द्रदानजलधिर्यद्वक्त्रचन्द्रोदये ।

राज्ञादेशितमिप्रमिध्विदुपस्तस्योक्तिसर्निर्मिते

ग्रन्थेऽस्मिन् व्यवहारजातविषय पूर्णः प्रकाशोऽभवत् ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजिन्-

धरणकमल-श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज-

श्रीमन्महाराजमधुकरसाहसुनु-श्रीमन्महाराजाधिराज-

घतुरुदधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनूकर-

श्रीवीरसिंहदेवोद्योजित श्रीहसपण्डितार्जुन-श्रीपराशुराममिश्रसु-

सकलविद्यापारावारपारीणधुरीण-

जगद्धारिभ्रमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातु-

श्रीमन्मिप्रमिध्वकृते वीरमित्रोदये व्यवहारप्रकाशे

प्रकीर्णकाख्य चतुर्थं प्रकरण समाप्तम् ।

समाप्तश्च व्यवहारप्रकाशः ।